

સાગર બાજુ અને કવિ સિદ્ધિચંદ્ર

સો. સો. સિદ્ધિચંદ્ર અને કવિ સિદ્ધિચંદ્ર

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીયક્ષિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૩૨૮- કાપેક

પુસ્તકનું નામ રામભાઈ ડિડાલાલ

વિષય ૨૧૩:૩૪૬:૧૨૨

कविवर पंडित श्रीकालिदास.

રાજા ભોજ અને કવિ કાલિદાસ

બોધક અને આનંદદાયક વાર્તાઓનો સંગ્રહ

સંયોજક,

રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, ખી. એ.

“સમાસોચક” તંત્રી, અને “ગુજરાતી” ના

તંત્રીના સહાયક.

દ્વિતીયાવૃત્તિ

પ્રસિદ્ધકર્તા

મેશર્સ. એન એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ,

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ નં. ૨

મુંબાઈ

આ પુસ્તક સંબંધી સર્વ હક પ્રસિદ્ધકર્તાને સ્વાધીન છે.

શિષ્યાણાં પ્રતિભાભિયોગવિગમાદુચ્ચૈઃ શ્રુતે સીદતિ ।

પ્રાજ્ઞાનામથ ભાવિનામુપકૃતિં કર્તું પરામિચ્છતા

ગ્રન્થઃ સત્પુરુષપ્રબન્ધઘટનાચ્ચક્રે સુધાસત્રવત્ ॥

(શ્રીમેરુતુંગાચાર્ય-પ્રબન્ધચિન્તામણિ)

ભાવાર્થ—“ આ કાલમાં, બહુશ્રુત, ગુણવાન, વૃદ્ધજનો સામાન્ય રીતે મળવા દુર્લભ છે, તેમ દિન દિન શિષ્યોની પ્રતિભા-સર્ગબુદ્ધિનો ઉપયોગ થતી જવાથી તેમના શ્રુતજ્ઞાનનું મોટું બલ નાશ પામ્યું છે; પરંતુ એવા પ્રાજ્ઞ-બુદ્ધિવાન શિષ્યો ભવિષ્યમાં થશે, એવી આશાથી તેમની ઉપર ઉત્કૃષ્ટ ઉપકાર કરવાની ઇચ્છાથી, સત્પુરુષોનાં ચરિત્રોમાંથી ઉદ્ધાર કરીને, અમૃતનું સદામૃત બાંધે તેમ, આ ગ્રન્થ મેં રચ્યો છે. ”

(મેરુતુંગાચાર્યકૃત પ્રબન્ધચિન્તામણિ-ઉપસંહાર).

પ્રસ્તાવના.

કાવ્યપ્રકાશના પ્રણેતા મહમદાચાર્યે કાવ્યપ્રયોજનની મીમાંસામાં યશસેર્થકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેતરરક્ષતયે સઘઃપરનિર્વૃતયે કાન્તાસંમિતતયોપદેશ-યુજે—^૧યશઃપ્રાપ્તિ, ^૨અર્થપ્રાપ્તિ, ^૩વ્યવહારજ્ઞાન, ^૪અકલ્યાણ-અશુભ-કરનારાં તત્વોથી રક્ષણ, ^૫તાત્કાલિક પરમ મોક્ષની પ્રાપ્તિનું મુખ્ય, અને ^૬કાન્તાસંમિત-પ્રિયાનાં વચન સમાન રૂચિકર-વચનો દ્વારા ઉપદેશ, એ જે છ પ્રયોજન કાવ્યનાં ગણાવેલાં છે તે, કથાવાર્તાઓ પણ ઉઠતેક અંશે કાવ્યમાં સમાતી હોવાથી તેનાં પણ પ્રયોજનો છે, એમ વિચાર-શીલ જનને જણાયા વિના રહે તેમ નથી. અને એથી જ, પ્રાચીન કાલથી, વેદવેદાંગનાં તાત્પર્યથી, દર્શનો, આગમો, અને વેદાન્તાદિ તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સિદ્ધાંતોના રહસ્યથી પામર જનસમૂહોને પરિચિત કરવાને મર્મજ્ઞ વિદ્વાનોએ કથાસંદર્ભની પ્રવૃત્તિનો આશ્રય વાસ્તવિક રીતે બહુ કરીને લીધો જણાય છે. એથી જ આત્મજ્ઞા અને ઉપનિષદોમાં પરમ તત્વના અવબોધ માટે કથાઓ, કથાનકો, ઉપાખ્યાનોની યોજના થયેલી દીસે છે. અને તે પછી રામાયણ, મહાભારતાદિક ઐતિહાસિક ગ્રન્થો અને પુરાણો ઉપપુરાણોની યોજના પણ એ જ સરણીએ થયેલી સમજાય છે.

પ્રખંધો, કથાઓ, વાર્તાઓ દ્વારા ચાર પરમપુરુષાર્થ—ધર્મ—અર્થ—કામ અને મોક્ષનાં ગૂઢ અને સાંકેતિક રહસ્યોના સંસ્કાર સામાન્ય જનસમાજના હૃદય ઉપર ઊંડા અને સચોટ પડે છે, એ અનુભવસિદ્ધ તત્ત્વે ધીરે ધીરે એવો ભારે જમાવ સાહિત્યરચનામાં કર્યો છે, કે જેને લઈને, એક લાખ શ્લોકની ખૂહતકથાની અને તેના સારભૂત ચોવીસ હજાર શ્લોકવાળા કથાસરિત્સા-ગરની અને આઠ હજાર શ્લોકવાળી ખૂહતકથામંજરીની યોજના થયેલી છે. એમ જ ધર્મનીતિ, રાજ્યનીતિ, સંસારવ્યવહારનીતિ આદિના સારવાન અને સરસ ઉપદેશ અર્થે મુખ્યત્વે કથાસાહિત્યનો આશ્રય પરાપૂર્વથી લેવાતો આવેલો છે, અને આમ ધણા વિસ્તૃત પ્રમાણમાં ફાલેલી આ પ્રવૃત્તિના યોગે, પૃથતન્ત્ર, હિતોપદેશ, અનેકાનેક પ્રખંધો અને કથાસંગ્રહો આદિ, અનેક શાખાઓથી પલ્લવિત કથાસાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવેલું છે.

પરંતુ જેમ અતિપ્રવૃત્તિ થતાં કોઈપણ સદ્વસ્તુ તેના મૂળ ઉદ્દેશથી વિચ્યુત થાય છે, તેમ કથાસાહિત્ય સંબંધમાં પણ થયું છે. સદ્-સત્ય-સનાતન તત્વો પામર જનસમૂહોને આમ આડકતરી રીતિએ સમજાવવાને કથાસાહિત્યનો આશ્રય લેવા જતાં, અર્થવાદ-રોચક તત્વો-નો આશ્રય તેના સંયોજકોને લેવો પડ્યો છે. અને મિત્રરુચિર્હિ લોકઃ એ સિદ્ધાંત પ્રમાણુ રોચક તત્વોના મિશ્રણનું કોઈપ્રમાણુ ન રહ્યું; જેના પરિણામે ધર્મ આદિ ચાર પુરુષાર્થનાં તત્વોનો ઉપદેશ આપવાનો મૂળ હેતુ ગૌણ થયો અને એ ઉપદેશ તેના ગ્રાહકોના હૃદયમાં કેમ ચિરસ્થિર કરવો, અને તે અર્થે રોચક તત્વોનો ઉપયોગ કેમ વધારે કરવો, એ હેતુએ પ્રધાન સ્થાન લીધું. અને તેને અંગે અસદ્ કાલ્પનિક-અસત્ય અંશોનાં મિશ્રણથી, રૂપક, અતિશયોકિત, ઝડઝમકવાળી શબ્દરીતિ, આદિ અનેક રોચક ભાષાતત્વોની મિલાવટથી, તેમ જ રચિકર, મનોહારિ, વિવિધ રસોત્પાદક કાવ્યરીતિઓની જમાવટથી સંયુક્ત થયેલી રોચક કથાપ્રણાલિ પ્રવર્તી.

અલ્પજ્ઞત બહુ કરીને સંયમનિયમાદિનો મુનિમાર્ગ અતિશય કઠિણ હોઈને, પામર, વિપત્તી અને મુમુક્ષુ એ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવાને અર્થે, તેમને ધર્મના સન્માર્ગમાં, અર્થાત્ મનુષ્યજન્મની સફલતા પ્રાપ્ત કરાવનારી ક્રિયાની જ્ઞાનપૂર્વક પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરવાને અર્થે ચારિત્ર્યદર્શન-કથાનિરૂપણનો આવો સરળ માર્ગ વિવેકી વિદ્વાનોએ લીધેલો છે; અને મહાન પુરુષોના ધર્મ અને નીતિના માર્ગને અનુસરનારાં આશ્ચર્યકર, નવ રસથી મિશ્રિત છતાં સદ્ગુણયુક્ત ચરિતોની યોજના કરેલી છે. કથાસાહિત્યના આ હેતુને વિશેષ સ્પષ્ટ કરતાં પ્રબંધચિંતામણિમાં તેના સંયોજક શ્રીમેશ્વરગાચાર્ય તેનું પ્રયોજન આ પ્રમાણુ જણાવે છે:—

મૂર્શં શ્રુતત્વાન્ન કથાઃ પુરાણાઃ

પ્રીણન્તિ ચેતાંસિ તથા બુધાનામ્ ।

વૃત્તૈસ્તથાસન્નસતાં પ્રબન્ધ-

ચિન્તામણિં ગ્રન્થમહં તનોમિ ॥

ભાવાર્થ—સવિસ્તર પુરાણકથાઓ (પ્રાચીન સાધુપુરુષોનાં ચરિતો) વારંવાર સાંભળવાથી પાંડિતોનાં અન્તઃકરણો એટલાં અધાં પ્રસન્ન થતાં નથી, માટે અર્વાચીન સત્પુરુષોનાં વૃત્તાન્તો પ્રઅંધચિંતામણિમાં હું વિસ્તારું છું.

અલગત આ પ્રકારની સાહિત્યરીતિમાં રોચક તત્ત્વો વિશેષ પ્રવેશ પામવાથી, અસદ્-અંશોનું મિશ્રણ કુદરતી રીતે થાય જ. પરંતુ તેવડે કેટલા પ્રમાણમાં વાચકની કંઈ રચિને પોષવી ઉચિત છે, તથા તેને અધમતાએ ઉતરી પડતી અટકાવી, ઉન્નત નીતિમાર્ગે વાળવાની કેટલી અપેક્ષા છે, તેના માપનો આધાર યોજક અને પાત્ર પરત્વે રહેલો હોવાથી, આ રીતિમાં બહુ કરી અસદ્-અસત્ય અંશો ભારોભાર પ્રવેશ પામે છે અને તેમ તેમ સદ્-સત્ય તત્ત્વના ઉપદેશની પ્રતીતિ ટળતી જાય છે અને તેના પરિણામે ધણીક વેળા કથાચોજનાની રીતિ અનિષ્ટ રૂપ પાળુ ધરતી જાય છે. આવા પરિણામથી ગભરાયલા સાધુ પુરુષોએ અસચ્છાસ્ત્રત્વાન્નોપયોગઃ કથંચન-અસદ્-અસત્ય શાસ્ત્રના મિશ્રણથી તેનો કોઈ ઉપયોગ રહેતો નથી, એ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

આ ઉપરથી એટલું વિચારવા યોગ્ય છે કે, કથાસંચોજકોએ વાચકની રચિને લક્ષમાં રાખવાની છે, એ ખરું, પરંતુ તેને જ લક્ષ્ય માની લેવાની અને સર્વથા પોષવાની નથી. તેનો પ્રધાન ઉદ્દેશ સત્ય, સનાતન ધર્મ, અને નીતિનાં તત્ત્વોનો ઉપદેશ કરવો, એ હોવાથી, રોચક તત્ત્વોનો ઉપયોગ, તે અત્યંત આવશ્યક હોય તેટલા જ પ્રમાણમાં અને તેય ઉન્નતમાર્ગવર્તી, નહીં કે ઉન્માર્ગવર્તી, રહે એટલી કોટિ પર્યંત થવા દેવો ઘટે છે. તેમ થાય ત્યારે જ કથારીતિ દ્વારા સદ્-સત્ય તત્ત્વોની પ્રતીતિ અને યથાર્થ ઉપદેશ-ગ્રહણનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે અને ત્યારે જ યશઃપ્રાપ્તિ, અર્થપ્રાપ્તિ, વ્યવહારજ્ઞાન, અશુભ-અકલ્યાણ કરનારાં તત્ત્વોથી રક્ષણ, તાત્કાલિક મોક્ષપ્રાપ્તિનું સુખ અને કાન્તાસંમિત વચનો દ્વારા ઉપદેશ, એ પ્રયોજનો સાર્થ થાય છે.

આપણા ભારતવર્ષમાં પુરાણાદિની અનેક કથાઓ, આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો, માહાત્મ્યો, વાર્તાઓ આદિની ચોજનાનું આ જ લક્ષ્ય હોય, એમ

મર્મગ્રાહી, વિવેકી અભ્યાસીને જાણાયા વિના રહે તેમ નથી. આવા આશ-યથી પ્રેરાઈને, સંસ્કૃતાદિ સાહિત્યોના આધારે, ગુર્જર કવિઓ અને લેખકોએ ગુર્જર ભાષામાં નવનવાં આખ્યાનો, કથાઓ અને વાર્તાઓ બાંધેલાં છે, તેમ અનુવાદો પણ કરેલા છે. ઠેક સંવત ૧૦૦૦ થી ગુજરાતી સાહિત્યની ઘટના થવા માંડી ત્યારથી જ આવી પ્રવૃત્તિ જનસમાજમાં બહુ આદર પામેલી જાણાય છે. તે સંબંધમાં આ પણ જાણુવા જેવું છે કે જેમ એક પાસે ગુર્જરી પ્રજાની રૂચિ મહાભારતાદિના આધારે રચાયેલાં આખ્યાનાદિ પ્રતિ વધેલી હતી તેમ બીજી પાસે વિક્રમ, ભોજ, કુમારપાલ આદિ ધર્મ-શીલ, દાનશીલ અને વિદ્યાશીલ રાજાઓનાં ચરિતો પ્રતિની તેની રૂચિ પણ તેટલી જ વધેલી હતી; અને તેનાં બીજા ઠેક અપભ્રંશ ભાષાસાહિત્ય-માંથી પણ મળી આવે છે.

ગુર્જરી પ્રજાની આમ પરંપરાગત ઉત્તેજાતી આવેલી કથાસાહિત્યની અભિરૂચિને, અર્વાચીન કાલનું ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્ય વિકસાવનારા સંસ્કૃત સાહિત્યજ્ઞ વિદ્વાનો અને લેખકોએ વિશેષ ધ્યાન આપેલું છે. તેમણે પ્રથમ, પરદુઃખભંજન વિક્રમાદિત્ય અને દાનશીલ તથા વિદ્યાપોષક ભોજરાજા અને કવિ કાલિદાસના પ્રયોગો, કથાઓ અને વાર્તાના સારાઓ અને તે પછીથી તેતે સંસ્કૃત ગ્રંથોના વિસ્તૃત રસભરિત અનુવાદો પણ પ્રકટ કરેલા છે. તે પછી એ ગ્રંથોને ગુર્જર પ્રજા તરફથી આવકાર મળતાં, તેનાં અનુકરણા ધણાંક થયાં છે. પરંતુ શોક સાથે કહેવું પડે છે કે આવાં સઘળાં અનુકરણામાં ભારેભાર રોચક અને વિશેષે તો અસત્ય તત્વો દાખલ કરવામાં આવેલાં છે.

‘ભોજ અને કાલિદાસ’ ના પ્રયોગોનાં આવાં અનુકરણા અવલોકતાં અને તેમને મૂળ સંસ્કૃત સાહિત્યના તે સંબંધી ગ્રંથો સાથે સરખાવતાં, એક સારા વાર્તાગ્રંથની આવશ્યકતા મને વર્ષોથી જાણાતી હતી. પરંતુ તેની પ્રસિદ્ધિનું કાર્ય ઉપાડી લેનારની અનુલક્ષતા નહીં મળવાથી એ કાર્ય હાથ ધરતાં ઘણા જ ક્યવાટ થતો હતો. આખરે સ્નેહી ભાઈ રમણીયરામ ઝોવર્દનરામ ત્રિપાઠીની મુચનાથી સુપ્રસિદ્ધ એન. એમ ત્રિપાઠીની કુંપનીએ પોતાની તરફથી આવો સંગ્રહ પ્રકટ કરવાની તત્પરતા બતાવી, ત્યારે મને વાંચિત અનુદૃષ્ટતા મળી. એટલે યથાપ્રાપ્ત સાધનો ઉપરથી પ્રસ્તુત વાર્તાગ્રંથ છ મહીનાની ટુંક મુદતમાં તૈયાર કર્યો છે.

આ વાર્તાગ્રંથમાં કાંઈ ખાસ વિલક્ષણ કે નવીન આકર્ષક તત્ત્વો દાખલ કર્યાનો દાવો આ સંયોજક કરતો નથી. પરંતુ ભોજરાજ અને કાલિદાસ સંબંધમાં સંસ્કૃત ભાષામાં જે કંઈ સાહિત્ય લખાયલું છે અને તેમાંનું જે સાક્ષાત્ ગ્રંથ દ્વારા તેમ જ પરંપરાગત જનકથા દ્વારા ઉપલબ્ધ થયું છે, તે સર્વનો ખતી શકતો ઉપયોગ મેં કર્યો છે; પરંતુ ગ્રંથ ધાર્યા કરતાં ઘણા જ મોટા થઈ જવાથી કેટલીએક વાર્તાઓ અને કથનીઓ પડતી મૂકવી પડી છે. છતાં ગુજરાતી ભાષાના અર્વાચીન સંગ્રહો કરતાં પ્રસ્તુત સંગ્રહમાંની સંયોજના ઉચિત સરસા ધરિરાવે છે, એમ મૂક્યમ દૃષ્ટિથી જોનારને જણાશે તો મારો આ શ્રમ હું સફલ થયેલો માનીશ.

• ભોજ સંબંધમાં સંસ્કૃત ભાષામાં ખલ્લાસ, મેરુતુંગાચાર્ય (પ્રબંધ ચિન્તામણિના એક પ્રકાશમાં), રાજવલ્લભ, વત્સરાજ, અને મુનિસુન્દરના શિષ્ય શુભશીલ, એમના પ્રબંધો લખાયેલા છે; તેમ જ રાજવલ્લભે ભોજચરિત પણ લખેલું છે. આમાંથી ખલ્લાસ અને મેરુતુંગાચાર્યના ભોજપ્રબંધોનો, તેમ જ, શાસ્ત્રી દીનાનાથ રામચંદ્રે અનુવાદિત પ્રબંધચિન્તામણિ ગ્રંથમાંના ભોજપ્રબંધોનો મુખ્યત્વે તથા અન્ય ગ્રંથોનો અને શ્રુત કથનીઓનો ગૌણ અંશે આધાર લીધેલો છે. તેમાં શાસ્ત્રી દીનાનાથને તેમના મૂલ્યવાન પ્રયાસ માટે જેટલો ધન્યવાદ દઈએ તેટલો ઓછો છે. તેમણે મેરુતુંગાચાર્યના પ્રબંધચિન્તામણિનું ભાષાંતર કરતાં, ભોજ સંબંધી અન્ય કવિઓના પ્રબંધોમાંથી પણ કેટલાક પ્રસંગો અને સાર લેવા યોગ્ય ભાગો પોતાના ગ્રંથમાં દાખલ કરેલા છે; અને તે રીતે તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યની અનુપમ સેવા બજાવેલી છે. તેમનો એ ગ્રંથ મને પ્રસ્તુત વાર્તાગ્રંથમાં ઘણા જ માર્ગદર્શક તેમ જ ઉપયોગી થયો છે, તે માટે તેમનો જેટલો આભાર માનું તેટલો થોડો છે. પરંતુ સત્યતા ખાતર એટલું તો કહેવું જોઈએ કે, તેમના ગ્રંથમાંના કેટલાક પ્રસંગો મેં કાંઈ એમ ને એમ જ ઉપાડી લીધા નથી. પરંતુ જે મૂળ ગ્રંથોમાંથી તેમણે પોતાના ગ્રંથમાં તે ઉતારેલા જણાયા છે તે ગ્રંથો ખતનાં સુધી જ્યાં છે અને તેનો કેટલોક ઉપયોગ પણ કર્યો છે, એ ઝીણવટથી

જેનાર પરીક્ષકને જણાશે. વળી તે ઉપરાંત કૃતલીક સામાન્ય પ્રચલિત જનકથાઓને પણ આમાં અવકાશ આપેલો છે.

પરંતુ આ સર્વ સાધનોના વિસ્તૃત નિર્દેશમાં ઉતરવું, એ જેમ સામાન્ય જનસમાજ માટે તૈયાર કરેલા વાર્તાગ્રંથની પ્રસ્તાવનાના ક્ષેત્રની બહારનું કાર્ય છે, તેમ “ભોજ અને કાલિદાસ”ના પ્રબંધો શા ધોરણે મૂળ રચાયેલા છે, પ્રત્યેક વાર્તાનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વારસ્ય શું છે, અને તેમાં પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન, એટલે કે નહીં ભોજના કે નહીં કાલિદાસના સમકાલીન, એવા વિધારસિક તથા દાનશીલ રાજ્યોની સમાજોમાં બનેલા અનેક કવિબંધુઓના પ્રસંગોને પણ આવા પ્રબંધોમાં દાખલ કરવાને કેવા પ્રયાસો પૂર થયા છે, તે સર્વની મીમાંસામાં ઉતરવું, એ પણ પ્રસ્તુત પ્રસ્તાવનાની કક્ષા બહારનું કાર્ય છે, એમ લાગે છે.

છતાં સ્પષ્ટતા ખાતર અહીં એ જણાવવું યોગ્ય છે કે, ભોજ અને કાલિદાસના પ્રાપ્ત પ્રબંધો અને વાર્તાઓમાં અત્રતત્રથી પ્રસંગો પ્રસ્તુત કરવામાં ઘણાખરા લેખકોએ સમયની ઘટનાનો તેમ સંભાવ્યતા કે અસંભાવ્યતાનો, ઉચિતતા કે અનુચિતતાનો પણ બિલકુલ વિચાર કરેલો નથી; અને તેથી જ તેમણે ભોજ તથા કાલિદાસના પૂરોગામી તેમ જ અનુયાયી કવિઓના રોચક અને આકર્ષક પ્રસંગોને પણ યથારશ્મિ પોતાના પ્રબંધોમાં આણી મૂકેલા છે.

વળી પ્રસ્તુત વાર્તાઓનો નાયક ભોજ તે સંવત ૧૦૭૮ થયેલો ભોજ, કે સૈકા સાતમા થયેલો ભોજ, તેમ ઉપનાયક કવિ કાલિદાસ તે શાકુંતલાદિનો કર્તા કાલિદાસ કે બીજો કોઈ, તેનો પણ વિચાર લેખકોએ કર્યો નથી; પરંતુ જે કંઈ ચમત્કારિક સમસ્યાપૂર્તિ, પ્રહેલિકા, અંતર્લાપિકા, બહિર્લાપિકા, પ્રશ્નોત્તરી, કે ટૂટ શ્લોક આદિ જણાયું કે તેને કાલિદાસની કૃતિ તરીકે ઠાંકવાનો પ્રયાસ પણ થયેલો છે, તેમ કાલિદાસને સર્વશાસ્ત્ર-વિશારદ અને ટુંકમાં કહી એ તો સર્વ મનોજ ઠરાવવામાં કંઈકોઈકો એ આશું પાછું જોયતું નથી. તેથી જ આ સર્વની તારવણી કરી કાલિદાસની કંઈ કૃતિ ખરી, કયો પ્રસંગ ખરો, ભોજના કાળમાં કંઈ ઘટના બનેલી, એ સર્વનું નવનીત તારવવું, એ લગભગ અશક્ય જેવું જ થઈ પડેલું છે, એટલે એવો વિવેક પ્રસ્તુત વાર્તાસંગ્રહમાં સાચવી રાકાયો નથી.

પ્રસ્તુત સંગ્રહના પાંચ વિભાગો પાડેલા છે. તેમાંના ચાર વિભાગોની યોજના યથાશક્તિ વિવેકપુરઃસર કરેલી છે, ત્યારે પાંચમો વિભાગ ૯૯ મી વાર્તા અલગ રાખતાં, “રાજ ભોજ અને અને કવિ કાલિદાસ” ની એન. એમ. ત્રિપાઠીની કુંપનીએ પ્રકટ કરેલી પ્રથમાવૃત્તિ (સન ૧૯૧૫) માંની જ વાર્તાઓની તારવણી કરીને તૈયાર કરેલો છે. તેના તથ્યાંશની તેમ જ મૂળની શોધનો અવકાશ નહીં મળવાથી, તેનો ભાષા, વિચારસરણી, આદિ સુધારવા ઉપરાંત તેમાં કોઈ વિશેષ હસ્તનિક્ષેપ કરેલો નથી. પહેલા વિભાગમાં મુંજ, ભોજ અને કાલિદાસ, એ સંબંધમાં તેમ જ ચોથા વિભાગમાં ખાણ, માધ, મયૂર એ ત્રણ કવિઓ સંબંધમાં મળેલી વિશ્વસનીય કેટલીક હકીકતો તારવીને વાર્તા રૂપે દ્રાખણ કરેલી છે. આવી તારવણી અન્ન કવિઓ સંબંધમાં કરવાનો વિચાર લગાર અસુરેથી થયો હતો. પરંતુ સાધન તેમ જ સમયના અભાવે તથા ગ્રન્થનું પૂર વધી જવાના ભયે પ્રસ્તુત આવૃત્તિમાં તે સંબંધમાં કશું થઈ શક્યું નથી. ઇશ્વરેચ્છ! તો તૃતીય આવૃત્તિ વેળા તે વિષે કંઈક યથાશક્તિ કરવા સંકલ્પ છે.

અંતમાં આ સંગ્રહ તૈયાર કરવામાં રા. રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ, બી. એ., રા. રા. ધર્મસુખરામ તનસુઅરામ ત્રિપાઠી, બી. એ., આદિ જે જે સન્મિત્રોએ મને વિરલ સાહિત્યસાધનો પૂરાં પાડ્યાં છે તેમ જ પ્રાસંગિક સૂચનાઓ કરી છે તે સર્વનો અને આ ગ્રંથની પોતાના તરફથી પ્રસિદ્ધિ કરી, આ સંગ્રહ સંયોજવાની અનુકૂલતા કરી આપવા માટે રા. રા. રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી અને એન. એમ. ત્રિપાઠીની કુંપનીનો હું જેટલો આભાર માનું તેટલો થોડો છે.

મુંબઈ. તા. ૪-૭-૧૯ }
આષાઢ સુદ ૭ શુક્રવાર

અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની.

વાર્તાનુક્રમણિકા

ભાગ ૧ હો

મુંજ, ભોજ અને કાલિદાસનાં જીવનવૃત્તાંતો

વાર્તા	વિષય	પાનું
૧	ભોજના કાકા મુંજ રાજનું જીવનચરિત્ર ...	૧-૧૮
૨	ભોજરાજનું જીવનવૃત્તાંત... ...	૧૯-૫૫
૩	કવિવર કાલિદાસની કથા... ...	૫૬-૬૧
૪	કાલિદાસને વિદ્યા અને વનિતાની પ્રાપ્તિ ...	૬૨-૭૬

ભાગ ૨ ને

કવિ કાલિદાસના વિવિધ પ્રસંગો

વાર્તા	વિષય	પાનું
૧	લી કીયું જીવન સફલ ? ગોવિંદરાજ પંડિતનો ભોજને દાન-ધર્મનો બોધ ...	૭૭
૨	જી માન તો કલાને, નહીં કે કેવળ કુસીનતાને ! ...	૮૧
૩	જી દાતારી દાન કરે અને ભઠીયારી પેટ ફૂટે ...	૮૨
૪	થી કાલિદાસનું શ્રદ્ધાસભામાં પ્રથમ આગમન ...	૮૫
૫	મી કાલિદાસનું અપૂર્વ બુદ્ધિચાતુર્ય—૧ ...	૮૮
૬	ટ્ટી કાલિદાસનું અપૂર્વ બુદ્ધિચાતુર્ય—૨ ...	૯૪
૭	મી બે હોય ત્યાં ત્રીજાએ ન જવું ...	૯૬
૮	મી ખાડો ખોદે તે પડે (ધનંજય અને કવિ કાલિદાસ) ...	૯૮
૯	મી “ રાવણ ” નહીં પણ “ રામણ ” !! ...	૧૦૦
૧૦	મી અગ્નિ પણ ચંદન જેવો શીતલ ! પતિવ્રતપણાનો પ્રભાવ ...	૧૦૪
૧૧	મી અદેખાનું મોં બાળ-કાલિદાસનો મત્સ્યાહાર ...	૧૦૬

૧૨	મી કાલિદાસને ફાંસીની શિક્ષા	૧૦૯
૧૩	મી સ્ત્રીચરિત્રની અગમતા	૧૧૫
૧૪	મી કાલિદાસની સમયસૂચકતા	૧૧૮
૧૫	મી વહેમનો ભોગ અને પ્રીતિનો સંયોગ	૧૨૦
૧૬	મી કાલિદાસ અને લીલાવતીનો પ્રસંગ...	૧૨૪
૧૭	મી કાલિદાસ અને બ્રહ્મરાક્ષસનો ઉદ્ધાર	૧૪૫
૧૮	મી ચાર કુમારિકાઓની પરીક્ષા	૧૪૭
૧૯	મી સત્પુરુષોનો ક્રોધ અને નીચનો સ્નેહ	૧૫૯
૨૦	મી એકાંત એ જ કામવિકારનો પિતા...	૧૬૫
૨૧	મી વાંદરાનો ભોજના કુમારને શાપ	૧૬૮
૨૨	મી કાલિદાસની કદર કરનાર વણુકર	૧૮૬
૨૩	કાલિદાસને અશ્વિનીકુમારનું પ્રમાણુપત્ર	૧૮૯

ભાગ ૩ જે

કવિ કાલિદાસ અને કવિઓના પ્રસંગો

વાર્તા	વિષય	પાનું
૨૪	મી કાલિદાસ અને ભવભૂતિ...	૧૯૬
૨૫	મી કવિના હૃદયને નમસ્કાર હો ! (બાણ, શકુન્ત, મરાણ, ભોજ અને કાલિદાસ)	૨૦૧
૨૬	મી કાલિદાસના છિન્નવાદીત્વની કસોટી-૧	૨૦૭
૨૭	મી છિન્નવાદીત્વની કસોટી-૨	૨૦૯
૨૮	મી સમસ્યાપૂર્તિનો ચમત્કાર	૨૧૧
૨૯	મી કપટ તેનું ચપટ અને ઉત્તરી કપટ (કાલિદાસને સં- ન્યાસ લેવડાવવાનો પાંડિતોનો પ્રયત્ન...	૨૧૨
૩૦	મી “ તને નિત્ય નિત્ય ત્રણ પીડા હો !! ”	૨૨૩
૩૧	મી શુણ્નિધિ પાંડિતના ગર્વનું ખંડન	૨૨૫

૩૨ મંગળવાર અને શુક્રવારને શાપ (મણિભદ્ર અને સુશર્મા)...	૨૨૯
૩૩ મી હાથ કીધો સારો ? ડાબો કે જમણો ! (બાણભટ્ટને કાલિદાસની શેહ ૨૩૬	
૩૪ મી મુસલમણખંધ ૨૩૭	
૩૫ મી રામભટ્ટની વાહારે કાલિદાસ ૨૩૯	
૩૬ મી એક મૂર્ખ બ્રાહ્મણની વાર્તા ૨૪૨	
૩૭ મી મૂર્ખ સોમશર્મા ૨૪૪	
૩૮ મી ગૌરીનું મુખ વામુદેવ ચુંબે છે !! ૨૪૬	
૩૯ મી કુન્તીના પુત્ર રાવણ અને કુલકર્ણુ !! ૨૪૮	
૪૦ મી વિદ્યામાં વાદનો ભય ૨૪૯	
૪૧ મી રામ રાવણનું મુખ ચુંબે છે !! ૨૫૫	
૪૨ મી ટટં ટટંટં ટટટં ટટંટં ૨૫૬	
૪૩ મી માન અને પૂજ્યપૂજ્યભાવનો નાશ !! ૨૫૮	
૪૪ મી વૈશાખ માસના તડકામાં પ્રવાસ ! ! ૨૫૯	
૪૫ મી કંજુસાધની શિક્ષા, હાથે તે સાથે ૨૬૦	
૪૬ મી સતીના સતીત્વનો મહિમા ૨૬૨	
૪૭ મી કવિ ધનંજય અને કવિ કાલિદાસ ૨૬૮	
૪૮ મી હૂં હુ હૂં હુ હુ હૂં હુ હૂં હૂં ૨૭૬	
૪૯ મી ગુલુ ગુગુલુ ગુગુલુ ૨૭૭	
૫૦ મી બ્રાહ્મણને જે તું આપું છું તે તું નહીં પામે ! ૨૭૮	
૫૧ મી લીમડા ઉપર તે કેરી થાય ! ! ૨૮૦	

ભાગ ૪ થો

ભોજ અને અન્ય કવિઓના પ્રસંગો

વાર્તા	વિષય	પાનું.
૫૨ મી એક સરસ્વતી કુટુંબ-૧...	...	૨૮૭
૫૩ મી સરસ્વતી કુટુંબ-૨	૨૮૪

૫૪ મી સરસ્વતી કુટુંબ-૩	૩૦૦
૫૫ મી બ્રહ્મકુણ્ડ પણ્ડિતની ચોરી	૩૦૪
૫૬ મી જનુદેન (ગોઠણ ખુડ) કવિ	૩૦૭
૫૭ મી નબળો ધણી જૈયર ઉપર શૂરો	૩૧૦
૫૮ મી ત્રિવેણીથી ટાઢ ઉરાડનાર ભદ્રશેખર !!	૩૧૫
૫૯ મી નાયિકાનો નાયકને સંદેશ...	૩૧૫
૬૦ મી બાણભટ્ટનું ચરિત્ર	૩૧૯
૬૧ મી મહા કવિ મયૂર અને તેની કેકા	૩૨૧
૬૨ મી બાણ અને મયૂરની તુલના	૩૨૭
૬૩ મી મયૂર અને બાણની દેવભક્તિની ચર્ચા	૩૨૯
૬૪ મી એક વસ્તુ ઉત્તમ નથી	૩૩૫
૬૫ મી માધ કવિનો વૃત્તાંત	૩૩૭
૬૬ મી માધ પંડિતની ઉન્નતિ	૩૩૯
૬૭ મી માધ પંડિતની અવનતિ અને મૃત્યુ...	૩૪૩
૬૮ મી સીતા રંધવારીની પંડિતાઈ	૩૫૩
૬૯ મી વિજયાનું શૃંગારચાતુર્ય	૩૫૬
૭૦ મી ગુર્જરી સ્ત્રીઓના શૃંગારનો શ્લેષ	૩૫૯
૭૧ મી રાજશેખર કવિ-૧	૩૬૪
૭૨ મી રાજશેખર કવિ-૨	૩૬૭
૭૩ મી લંગોટીયો શાંભવ દેવ	૩૬૮
૭૪ મી રાજ્યદાન અને પ્રધાનની ચાતુરી	૩૭૩
૭૫ મી નશીબમાં કોદરા તો ક્યાંથી પામે ચોખા	૩૭૭
૭૬ મી માર્શ દારિદ્ર્ય બાળ	૩૭૯
૭૭ મી દિગંધર પુલકચંદ્ર યતિ અને ભોજની પુત્રી	૩૮૨
૭૮ મી શંકર કવિનું પ્રાસંગિક ચાતુર્ય	૩૮૬
૭૯ મી સાથી શું નષ્ટ થયું જાણવું ?	૩૮૮
૮૦ મી વરરચિનું દારિદ્ર્યખંડન...	૩૮૯
૮૧ મી બ્યાઘચર્મના કમંડલુવાળો તણકુલદેવ	૩૯૬

૯૨	મી આંખ મીંચાઈ કે સઘળું ફેાક	૩૯૮
૯૩	મી ભાસ્કર અને શાકલ્યનો સંવાદ	૪૦૧
૯૪	મી વાગ્બટ અને અશ્વિનીકુમાર	૪૦૫
૯૫	મી અતિ ઋણિયાને ઋણ નહીં અને અતિ દુઃખિયાને દુઃખ નહીં	૪૧૧
૯૬	મી ગોવાલણીની મહેચ્છા	૪૨૦
૯૬*	મી શું મારા કાવ્યમાં દુરાચરણી મનુષ્યો હશે ?-૧	૪૨૨
૯૭	મી શું મારા રાજ્યમાં દુરાચરણી મનુષ્યો હશે ?-૨	૪૨૩

ભાગ ૫ મા

ભોજના પ્રકીર્ણ વિવિધ પ્રસંગો

વાર્તા	વિષય	પાનું
૯૮	મી ભોજરાજના પૂર્વજન્મનું વૃત્તાંત-૧	૪૨૫
૯૯	મી ભોજરાજના પૂર્વજન્મનું વૃત્તાંત-૨	૪૩૩
૯૦	મી ભોજરાજના પૂર્વજન્મનું વૃત્તાંત-૩	૪૩૯
૯૧	મી રત્નોની ચોરી...	૪૪૩
૯૨	મી ફૂલની પરીક્ષા...	૪૫૩
૯૩	મી અણી ચૂક્યો સો વર્ષ જીવે	૪૫૪
૯૪	મી તર્ક વિનાની વિદ્યા વંધ્યા	૪૬૦
૯૫	મી રાજ ભોજનું સ્વપ્ન	૪૭૨
૯૬	મી ભોજ રાજનું સ્વપ્ન ૨	૪૭૮
૯૭	મી ભોજરાજની મરણની કવિતા	૪૮૭
૯૮	મી કાલિદાસનું મરણ	૪૮૦
૯૯	મી ભોજ અને કાલિદાસનું મરણ	૪૮૨

* ભૂલથી આ અંક ખેવડાયો છે અને ઠેઠ સુધી એ ભૂલ ચાલુ રહેલી છે.

ચિત્રોની અનુક્રમણિકા.

૧ કવિવર પંડિત કાલિદાસમુખ પૃષ્ઠ.
૨ ભોજની પાઠશાળા-મહેરાય ૨૬
૩ સર્પોબંધ-પાઠશાળાનો શિલાલેખ ૨૬
૪ કીયું જીવ્ય સફલ ? ૭૭
૫ અગ્નિ પશુ ચંદન જેવો શીતલ ૧૦૪
૬ કાલિદાસ અને લીલાવતીનો પ્રસંગ-૧ ૧૨૬
૭ કાલિદાસ અને લીલાવતીનો પ્રસંગ-૨ ૧૩૨
૮ વાંદરાનો ભોજના રાજકુમારને શાપ ૧૭૧
૯ કાલિદાસ અને ભવભૂતિ ૨૦૦
૧૦ ઉત્તરચિત્રી નગરીનું પનથટ ૪૬૩

રાજા ભોજ અને કવિ કાલિદાસ.

ભાગ ૧ લો.

ભોજના કાકા સુંજરાજનું જીવનચરિત*.

પ્રાચીન કાલથી ધર્મ, નીતિ, વિદ્યા, કલા અને વ્યાપારમાં સમસ્ત વિશ્વનું ગુરુપદ ધરાવતો આવેલો, અને અનેક આસમાની સુલતાનીમાંથી ઓછી વત્તી આંચ સહીનેય ટકી રહેલો, આપણા ભારતવર્ષ વિક્રમના અગીઆરમા, બારમા (ઈ. સ. ના ૧૧ મા) સૈકામાં જેમ વિદ્યા, બુદ્ધિ અને જ્ઞાત્યુર્થથી સંપન્ન હતો, તેમ ઋદ્ધિ સિદ્ધિ અને નવનિધિથી પણ પરિપૂર્ણ હતો. તે સમયના રાજાઓ બહુધા કેવળ નામના જ રાજા ન હતા, તેમ કાંઈગરાસ ભોગવનારા અને એશઆરામના ગુલામ બનેલા અશીર્ણીયા ગરાસીયા ન હતા. પરંતુ શૌર્ય, રાજતેજ, ધર્મતત્પરતા, વિદ્વત્તા, દાનશીલતા, આદિગુણોથી વિરાજતા યથાર્થ રાજા હતા. તેઓ પ્રજાના મનનું રંજન કરી ‘રાજ’ નામ ચરિતાર્થ કરતા હતા. તેઓના રાજ્યદરબારોમાં શૌર્યવાન તેમ જ વિદ્યાવાન ઉત્તમ રીતે પોષાતા હતા, તેમ કલાવાનોની કલા પણ પૂજાતી હતી. તેઓ વિચક્ષણ પ્રધાનો અને બુદ્ધિશાલી પંડિતોની પ્રેરણા પ્રમાણે ન્યાય તોળતા અને પ્રજાપાલનનું કર્તવ્ય ચીવ્વટપૂર્વક બજાવતી, પ્રજાપિતાનું નામ સાર્થક કરતા હતા. આ સમયે જે કે મહામ્મદ ગજનવીનાં (સને ૧૦૦૧ થી ૧૦૨૪) બાર બાર આક્રમણોથી અને લુટપટોટી ભારતવર્ષની ધણી ઋદ્ધિ સિદ્ધિ હરાઈ ગઈ હતી, છતાં તેનો પૂર્વનો વિભવસૂર્ય હજી અસ્તાચલે પહોંચ્યો ન હતો; તેનાં વિદ્યાકલા ભોંયમાં બંડારાયાં ન હતાં, તેમ શૌર્ય, વીર્ય અને રાજતેજે સ્વર્ગની વાટ લીધી ન હતી.

* મેરુતુંગાચાર્યકૃત પ્રત્યક્ષાચિત્રમાણુ, સ્વ. ઓન. અ. કે. ફાર્પીસ સાહેબે રચેલી અને દિવ્ય રણુજોડબાઈ ઉદયરામ દવેએ ભાષાંતર કરેલી, રાસમાળા ભાગ ૧, અને પ્રચલિત દંતકથાઓના આધારે આ ચરિત પ્રયોજન પરત્વે આ લેખેલું છે.

આ સમયમાં માળવામાં ભોજરાજની અને ગુજરાતમાં પહેલા જીમદેવની આજુ પ્રવર્તતી હતી. ભોજ રાજા વિદ્યારસિક તેમ દાનેશ્વરી હતો અને વિદ્વાનોથી તેનો રાજદરબાર અપૂર્વ શોભતો હતો. તે પૂરો ભાગ્યશાલી હતો, અને તેનું ચરિત અદ્ભુત હતું, એ તેના સંબંધી નીચેની સુવિખ્યાત વાર્તાથી સમજાય છે.

પૂર્વે માળવામાં પરમાર વંશનો સિંહદંત નામે એક રાજા હતો. તે સિંહલ અને શ્રીહર્ષને નામે પણ કવચિત્ લોકમાં જાણીતો હતો. તે ધણી જ ધર્મપરાયણ અને વિદ્યાકલાનો પોષક હતો. તેણે જ કે વયે વનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, છતાં પ્રારબ્ધયોગે તેને કાંઈ સંતતિ જ થઈ ન હતી. એથી 'વાંઝિયાનું જીવતર ખાળ્ય' એવા કુવિચારો તેને હરધડી આવવા માંડ્યા. તેમાં અધૂરામાં પૂરું, તેના સામંતો તથા મંડલેશ્વરો તેના રાજ્યને તેના મૃત્યુ પછી બચાવી પડવાને અતિશય ઉત્સુક જણાયા. આમ એક પાસથી વંશનો ઉચ્છેદ થવાનો ખ્યાલ આવતાં અને બીજી પાસ પોતાના રાજ્યની માઠી દશા થવાનું જાણ્યા તથા સમજ્યામાં આવતાં, પોતાનું રાજ્ય કોઈને કોઈ પ્રયાસે પણ પોતાના રાજવંશને નામે ટકાવવું, એવો દૃઢ નિશ્ચય તેણે કર્યો. પછી આ નિશ્ચય બર આણવા, તેણે વિદ્યાસ્થ પ્રધાનો સાથે મંત્ર કર્યો અને આખરે એવો સંકેત ગોઠવ્યો કે, પટ્ટરાણી અત્યવતી સગર્ભા છે, એવી વાર્તા નગરમાં ફેલાવવી અને વખત આવ્યે કોઈ પણ બાળકને રાજકુમાર ઠરાવી, કામ હાર પાડી દેવું. પછી પ્રધાનોએ તે પ્રમાણે પાગિયા મૂક્યા અને ઘટતા પેંતરા રચ્યા.

દરમ્યાન બનવા કાળ હતું તેમ, રાજા સિંહદંત એક દિવસે બ્રાહ્મ મુદ્દર્તમાં ઉઠી, રાજજીવનની સુંદર વાડીમાં એકલો લટાર મારતો હતો, ત્યાં અચાનક તેની દષ્ટિ મુંજ(સરકટ)ના હાલતા ભાથા ઉપર જઈ ઠરી અને ત્યાં જઈ જીએ છે તો તેણે ભારે આશ્ચર્ય સાથે તુરતનો જન્મેલો એક બાલક કપડાંથી વિંટાયેલો, અને નિરાધાર પડેલો જોયો. તેની મુખમુદ્રા નિર્દોષ હતી અને કોઈ પણ મનુષ્ય જુલાવામાં પડી તેને રાજબીજ ધારી લે, એવી તેની લખલખારા મારતી ઉજ્જવલ કાન્તિ હતી. મૂળમાં પોતે એક ગભરૂ બાલકની શોધમાં તો હતો જ, તેમાં દેવે આ બાલક અચાનક તેની દષ્ટિએ પાડ્યો, એટલે રા-

જાએ તો અતિશય હર્ષધેલા થઈ, તેને એકદમ ઉંચકી, રણુવાસમાં જ પર-
ભાર્યો પહોંચતો કર્યો અને પૂર્વના સંકેત પ્રમાણે મંગલવાદો વગડાવ્યાં
પુત્રપ્રાપ્તિની વધામણી આખા નગરમાં ઘેરે ઘેર વહેંચી, ભાટ, ચારણ, બંદી-
જનો, કવિઓ, કીસખીઓ આદિનો, યોગ્ય પોષાક, પદ્મી, ધન વગેરેથી, ઉત્તમ
પ્રકારે સત્કાર કીધો; બંદીવાનોને કેદથી મુક્ત કર્યાં. પ્રજાએ પણ પોતાના
રાજાને આટલી ઉમરે રાજપુત્ર આવ્યો જાણી, ઘેર ઘેર મોટા મહોત્સવ
ઉજવ્યો, તથા મંદિરો અને દેવસ્થાનોમાં નાનાવિધ પૂજાપ્રાર્થના કરી.
સિંહદન્તે આ પુત્ર મુંજના ભોથામાંથી મળવાથી તેનું નામ મુંજ પાડ્યું.
શુકલ પક્ષના ચંદ્રની પેઠે તે દિન પરદિન વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો.

કેટલાંક છોકરાં એવાં સપગલાંનાં હોય છે કે જેમના ભાગ્યના બલે
તેમની પછી કુટુંબમાં માંગલિક વૃદ્ધિના પ્રસંગો ઉત્તરોત્તર આવે છે. રાજા
સિંહદન્તને ત્યાં પણ મુંજના આવ્યા પછી આવું જ બન્યું. તેની પદ-
રાણી સત્યવતી ખરે જ સગભાં થઈ અને તેને એક રાજપુત્ર અવતર્યો. તેનું
નામ સિંધુલ પાડવામાં આવ્યું.

માતાપિતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં અવતરેલો બાલક ધણુંખરું ઓછી
પહોંચતો નીવડે છે, તેમ લાડકોડને લીધે પોતાની શક્તિ અને બુદ્ધિ
વાપરવાનો ઓછો અવકાશ તેને મળે છે. રાજપુત્ર સિંધુલના સંબંધમાં
પણ થયું તેમ જ. પાટવી ગણાયલા મુંજ કરતાં જો કે સિંધુલ વિશેષ
શૂરવીર અને સાહસિક હતો, પરંતુ કંઈક અફલમાં મંદ, સ્વભાવે તામસી,
તેમ બેપરવા અને રૂપ તથા ગુણમાં ઉતરતો હતો. તેથી રાજા સિંહદન્તનું
મન પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાને અંગે મુંજને રાજ્યાભિષેક કરવા તરફ લોભાયું.
કારણ એ સમયે ભારતવર્ષની રાજકીય પરિસ્થિતિ ધણી જ વિલક્ષણ
અને ગુંચવણભરી હતી, એ સિંહદન્ત સારી પેઠે સમજ્યો હતો. તે વેળા
હિન્દ અનેક પરસ્પર અતિ ધુપ્યાલુ, અવિશ્વાસુ, અને દ્રેષી રાજાઓથી
ઉભરાતું હતું; અને “જેટલાં ગામ તેટલા રાજા” એવી એક કવિની
ઉક્તિને કંઈક અંશે સત્ય ઠરાવતું હતું. હરેકને સામંતયક્રયગ્રામણિ થવાની
અભિલાષા હતી. અને હરેક રાજ્યમંડળના સામંતો પણ આવી જ પ્રકૃ-
તિના હતા. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી વંશ તેમ જ રાજ્ય ટકાવવાની

આતુરતાવાળા સિંહદન્ત રાજાને મરણાવસ્થા નિકટ આવતાં આવશે વિચાર થયો:—

“અરર ! મારો પોતાનો ખરો પુત્ર સિંધુલ ઓછી પહોંચવાળો અને ઓછો રાજ્યનીતિનિપુણ થશે, એમ એનાં લક્ષણ જ કહી આપે છે. અલગત તે બલવાળો તેમ જ પાકો બાણાવલિ થશે, એ નિઃસંશય છે; પરંતુ એથી કાંઈ આ રાજ્યખટપટના કુટિલ જમાનામાં તેમ જ નટખટ સામંતોની મધ્યે તેનો દિવળે તેમ મને તો લાગતું નથી. વળી પક્ષો અને ખંધો મુંજ, જે હું તેને હાલ મારું રાજ્ય આપી જઈશ તો કાવાદાવાથી ધડીભર રાજ્યપાટ ટકવા તેમ જીવવા દે, એમ પણ નથી. આથી જ સિંધુલને ગાદીએ બેસાડવાની આજ્ઞા કરીશ તો મારું આ રાજ્યેય જશે અને સાથે વંશનું પણ નિકંદન વળશે. માટે હાલ તો મારે મુંજનું મન રાજ્યપદથી જ અવશ્ય મનાવવું જોઈશે. કંઈ નહીં તો તેથી રાજપુત્ર સિંધુલનો જીવ તો ઊગરશે; પછી ‘આગે આગે ગોરખ જાગે’ તેમ જ થાય તે ખરું. જે તેનામાં પાણી હશે અને તેનું ભાગ્ય બલવત્તર હશે તો તે, અગર તો તેનો વંશજ પણ વખત આવ્યે આપદાદાનું રાજ્ય મેળવી શકશે.”

આવો વિચાર મન સાથે કરી, શાણા મંત્રીની સલાહ લેઈ, સિંહદન્ત, એક દિવસ લાગ સાંધી, રાજકુંવર મુંજના રણવાસમાં ગયો, અને મુંજને એકાંતમાં આવી શિખ દીધી:—

“હે મુંજ ! તું મને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય છે. મારે તને તારા જન્મ સંબંધમાં એક ગુહ્ય ભેદ તારા હિત ખાતર જ કહેવાનો છે. અને તારે તે ભેદ તારા હૃદયમાં જ સમાવવાનો છે. તું ખરો રાજકુમાર નથી. તું નિરાધાર અવસ્થામાં મારા બગીચામાંથી મુંજના ભોથામાં પડ્યો હતો, ત્યાંથી તને મેં ઉપાડી લીધો હતો અને તે વેળા મારે કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તને જ મેં પુત્ર પેરે પાળ્યો અને રાજકુમાર ડરાવ્યો છે, જ્યારે ખરો રાજકુમાર તો સિંધુલ છે. પરંતુ તે પાણીવાળો ન હોવાથી તેમ માનવાનું ખટપટીયું રાજ્ય ટકાવશે, એવી ખાત્રી મને ન હોવાથી તને હું રાજ્યાભિષેક કરીશ. પરંતુ તારે એને લેશ પણ દુભવવો નહિ, અને પ્રીતિ-

ભાવથી તેની સાથે વર્તવું. વળી પિતા જેમ પુત્રના દોષ ગળી જાય છે તેમ તું મોટો બાઈ હોવાથી તારે તેના દોષ ગળી જવા અને હરેક પ્રકારે તેને ક્ષમા કરવી. પરંતુ હરગીજ એને દેશવટો દેવો નહી તેમ તેને દેહાન્ત શિક્ષા પણ કરવી નહી. મારી આ સલાહ તું માનીશ તો આયંદે તારું કલ્યાણ થશે અને આ રાજ્ય પણ સચવાશે, નહિતર પ્રભુ તારી ઉપર રૂઠશે, એ નિશ્ચયે માનજે.

મુંજને પોતાની પૂર્વની નિરાધાર અને પામર સ્થિતિ જાણવામાં આવતાં ઘણું ઓછું તો આવ્યું અને તેની આંખમાંથી અશ્રુધારા ચાલી; પરંતુ રાજાએ તેને છાતીસરસો ચાંપ્યો અને શાન્ત પાડ્યો. આ ગુપ્ત વાત આટલેથી જ પતત. પણ દૈવયોગે મુંજ અને સિંહદન્ત વચ્ચે આ ગુપ્ત વાર્તાલાપ ચાલ્યો તે વેળા મુંજની ચબરાક સ્ત્રી, ગુજરાતના રાજા પહેલા લીમદેવની પુત્રી, મદનસુંદરી જે જાણુના જ ઓરડામાં મુદ્દામ છુપાઈ રહી હતી, તેણે આ વૃત્તાંત સાંભળ્યો, અને તે વેળા મનમાં જ શમાવી રાખ્યો. પણ તે મુંજના કળ્યામાં તરત તો ન આવ્યું. અને તે સમજ્યો કે, તેના જન્મનો ગુપ્ત ભેદ ગુપ્ત જ રહ્યો છે. આ બનાવ બન્યા પછી સિંહદન્તે મુંજને અભિજીત મુહૂર્તમાં માળવાના રાજ્યનો અભિષેક કર્યો અને તેને રાજ્યપાટ સોંપ્યું. પછી થોડાક સમયમાં ઇશ્વરભજન કરતાં સિંહદન્ત સ્વર્ગે પહોંચ્યો.

હવે મુંજે પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું. પોતે રાજાખીજ નથી, એ હકીકત કોના કોના જાણવામાં છે, એની ખારીક તલાશ કરી, અને તેના સર્વે જાણકારોને તેણે કોઇ ને કોઇ જ રીતે ઠેકાણે કરાવ્યા. પોતાની રાણીના ખુમારીભર્યા વર્તનથી તેને કદીમદી વહેમ જવા માંડ્યો કે, કદાચ સિંહદન્તે ગુપ્ત રીતે કહેલો વૃત્તાંત તે જાણતી હશે. પણ તેની ચોક્કસાઈ કરી લેવા એણે ફેટલીએક પેરવોઓ કરી. છતાં તેમાં તે શાળ્યો નહીં. એક વખતે પૂર હાસ્યવિનોદ બન્ને વચ્ચે ચાલતો હતો, એટલામાં મુંજે રાણીને તેનાં પીયરીઆં માળવાના રાજકુલ કરતાં ઉતરતા કુલનાં હોવાનું મહેણું માર્યું; અને માળવા તથા ગુજરાતના રાજાઓ વચ્ચેનો વંશપરંપરાનો ઇર્ષ્યાભાવ દાખવ્યો. એટલે તરત જ

શ્રીહૃદય તેના ખરા સ્વરૂપમાં પ્રકટયું. પોતાનાં માળાપ ગમે તેવાં હોય, તેમને હાથે પોતાને અતિ અન્યાય થયો હોય છતાં, શ્રીને તેમનો દોષ લેશ પણ મનમાં વસતો નથી એટલું જ નહીં પણ ટોળમાંયે તેમનું વાંકું બોલાતું તે રજ માત્ર સહી શકતી નથી. આની સાખીતીમાં મહાદેવ અને પાર્વતીનો દષ્ટાંત મશહૂર છે; પિતા દક્ષ પ્રજાપતિએ યજ્ઞમાં તેને અને તેના પતિ શંકરને ન નોતર્યાં છતાં, વગર તેડે તે ત્યાં ગયાં, અને આખરે અપમાન થયું અને જીવથી ગયાં. તો પછી મુંજની શ્રી મદનસુંદરી ઓછું પાત્ર હતી, તે કેમ આવું મેહેલું સાંખી રહે ! તેણે મુંજને સામે ટાળી માર્યો:—“ આપ જ કોણ છો તે વિચારોને ? મારાં માળાપ તો કલંકથી ભરેલાં છે, કે નહીં, એ પ્રશ્ન છે. પણ તેઓ કાંઈ હીણા કુલનાં નથી. પરંતુ આપ તો કાંઈ રખડતી રાંડના છોકરા છો, તમારી શેખી, અને તુંભી-જાળ મારી આગળ નહીં ચાલે. માટે મુંગા રહેવામાં જ તમારી અને મારી શોભા છે. ” આમ કહી સિંહદન્તનો ગુપ્ત ભેદ તેણે પ્રકટ કીધો.

તેના આવા અજકલાવેડાથી, તરત જ મુંજ ક્રોધે ભરાયો અને ધડથી તેનું માથું ધડાક દઇને છૂટું કર્યું.

આ રીતે મુંજે સિંધુલ સિવાયના સહુ શકદારોને ખસતાં કર્યાં અને શાણા અમાત્ય રૂદ્રાદિત્યની સલાહ અને પ્રેરણા પ્રમાણે વર્તિ, પરાક્રમે દાખવી, માળવાનો રાજ્યવિસ્તાર વિશેષ વધાર્યો. જેમ મૂળે ‘ વાંદર અને તેમાંયે મદિરા પીધી ’ તેમ ‘ ઓછું પાત્ર ’ મુંજે રાજ્યમદ, યૌવનમદ, અને ધનસંપત્તિના બળથી અતિ ગર્વિષ્ઠ બની અનીતિના માંગો આદર્યા. તે લંપટ અને અતિ લોભી થયો. પરંતુ રૂદ્રાદિત્ય જેવા ગંભીર અને નીતિનિપુણ અમાત્યની શાણી રાજ્યનીતિથી તેનો રાજ્ય અમલ પૂરો પાંસરો ચાલવા લાગ્યો.

પરંતુ રાજ્યનો ખરો વારસ સિંધુલ જ્યાં સુધી રાજ્યપ્રદેશમાં હતો ત્યાં સુધી મુંજને રંજ પણ એન ન પડવા માંડ્યું અને તેનાં છીંડાં શોધવાં શરૂ કર્યાં. આમાં તેનો હેતુ, ભવિષ્યમાં કાંટાની ગરજ સારનારા, રાજ્યના ખરા હુકદારને ખસેડવાનો, તેને મૂળમાંથી જ બાળવાનો અને તેના પક્ષના સામંતો રૂપી વેલાને સિંધુલ રૂપી વાડથી વિહીન કરી નરમ કરવાનો હતો. આમાં ઉદ્ધત સિંધુએ તેને સરક્ષતા કરી આપી. બન્યું એમ કે તે સ્વભાવે ઉન્મત્ત

તેમ નઠોર હતો અને મુંજની આજ્ઞા હરબડી ઉલ્લંઘતો હતો; જો કે મુંજે કેટલાક સમય સુધી તો ખામોશ બહુ બહુ ખાધી, પરંતુ જેમ કમલપત્રને જલનો સ્પર્શ થતો નથી તેમ સિંધુલને મન મુંજની શિખામણુ ન વસી. તે ન જ વસી.

એટલે પરાણુ દાખી રાખેલો જે વૈરાગિન મુંજના હૃદયમાં ઉત્તેજ્યો જતો હતો તે યોગ્ય ભાગ આવતાં બહુકી ઉઠ્યો. એક વખતે સિંધુલે ઉતાવળી પ્રકૃતિને લીધે મુંજને તેનાં અનીતિમય કર્મો માટે રાજપુરુષોની સમક્ષ ટાણો માર્યો. તે સંબંધમાં કહેવાય છે કે ચન્દ્રમુખી નામની પંકાતી એક વેશ્યા સાથે તેને સહવાસ થયો હતો અને પાણીદાર અશ્વે ચઢી, ધણુંખર્ચ તેના મંદિરે જતો. મુંજ તેનામાં અતિશય અંધ બન્યો હતો; એથી ધીરે ધીરે તેણે દરરોજ “ ચિરકિલ્લા ” નામની અતિ ત્વરાવાળી સાંઢણી ઉપર સ્વાર થઈ નિત્ય નિત્ય રાત્રે તેને ત્યાં જવા માંડ્યું. આ વાત સિંધુલના જાણ્યામાં આવી અને તેણે ઉદ્ધત સ્વભાવથી પ્રેરાઈ, લોકમાં પ્રસારી. કુદરતી રીતે લોકે મુંજને ધણા જ ચાવી નાંખ્યો અને આખરે તેને અપવાદ અસદ્ધ જણાયો, એટલે તેણે ચન્દ્રમુખીને ત્યાં જવાનું માંડી વાળ્યું. ત્યારે પેલી હલકટ વેશ્યાએ મુંજને પરિચય બંધ પાડવાનું કારણ પૂછાવ્યું. એટલે તેણે એના ઉત્તરમાં આ શ્લોક મોકલાવ્યો:—

મુંજજ પડદલા દોરડી પેકિખઅસિ ન ગમ્મારિ ।

અસાદિ ઘણુ ગજજીઈ ચિકિખલિ હોયે વારિ ॥

હે ગમાર ! તારી મુંજ રૂપી તારી દોરડી તૂટી પડી તેનું કારણ શું તું જાણેતી નથી ? આપાદ મહીનાનો મેઘ ગાજે એટલે જમીન ચિક્રણા કાદવવાળી થયા વિના રહે કે ? અર્થાત્ લોકનિંદા રૂપી મેઘગર્જનાને લીધે મેં તારે ત્યાં આવવું છોડ્યું.

ઉપરં કહ્યું તેમ મુંજને ચન્દ્રમુખીને જ્યાં જવાનું છોડવું પડ્યું તેમ સિંધુલને આવિચારી સાહસ માટે દેશવટો ખેડવો પડ્યો. કારણ તેની ઉદ્ધતાઈ મુંજને વિશેષ સાલી. તેથી આખરે મુંજે તેના કાઈ એક દોષને નિમિત્ત બનાવી, તેને રાજ્યમાંથી દેશવટો દીધો.

આથી સિંધુલ ગુજરાતમાં આવ્યો અને અમદાવાદથી ચૌદ ગાઉને અંતરે આવેલા કાર્શીદા પાલડી (હાલનું કાસદ) ગામમાં રહ્યો. અને અહીં તેણે બાણાવલિ અને આખાદ શિકારી તરીકે નામના મેળવી. શિકાર નજરે ચઢતાં વેંત જ તેને તાકીને હજીવામાં તે એવો તો મશગુલ થઈ જતો કે, તેને લક્ષ્ય અને બાણના સંધાન સિવાય બીજા કશાનું ભાન નહોતું રહેતું. એક વખતે સ્મશાનમાં શયને ઘુંટણ ટેકવી, સિંહને એક જ બાણ તેણે હણ્યો, પણ તે વેળા તેને પોતાના ઘુંટણ હેઠળ શય હોવાનું યે ભાન રહ્યું ન હતું. કહેવાય છે કે તેના આવા એકાગ્ર ધ્યાનથી સ્મશાનવાસી, ભૂતપતિ વૈતાળ તેની ઉપર પ્રસન્ન થયો અને તેને વરદાન દીધું કે, “ તારું બાણ કદિ વૃથા નહીં જાય; અને તારા વંશમાં ચક્રવર્તી રાજ્ય ઉતરશે. ”

સિંધુલને આવી ભવિષ્યની લાલચને અંગે માળવામાં પાછા જઈ વસવાની ખુદ્ધિ થઈ. મુંજે તેનો સત્કાર કીધો અને રાજ્યનો કેટલોક ભાગ કાઢી પણ આપ્યો અને સિંધુલ ત્યાં થોડોક સમય સુખથી વસ્યો. દરમ્યાન મુંજના કાન તેના શઠ સત્તાહકારોએ ખુબ ભંભેર્યા અને ભવિષ્યમાં પોતાના વંશજને રાજ્યપ્રાપ્તિ થશે, એવા ખુદશા ઉદ્દેશથી જ સિંધુલ માળવામાં પાછો આવ્યો છે, એમ તેના મનપર ડસાવ્યું. એટલે રાજ્યલોભી મુંજે તેને જસુસો દ્વારા પકડાવી મંગાવ્યો અને કાષ્ટના પિંજરામાં પશુ પેરે પૂર્યો. પછી તપાવેલા લોદાના સળીઆથી તેની આંખો ફેડાવી અને રીબાવી રીબાવી તેને હણ્યો. આમ મુંજે સિંધુલને હણી, પોતાના નિર્દય સ્વભાવનો પરિચય સામંતાદિને કરાવ્યો ખરો, પરંતુ તેથી ભેદનું બીજા તેમના અંતરમાં ઉંડું રોપ્યું, અને પોતાના વિનાશનો માર્ગ સરળ કર્યો.

સિંધુલને ભોજ નામનો એક રાજપુત્ર હતો. આ વેળા તેની અવસ્થા ત્રણેક વર્ષની હતી. એટલે તેને રાજ્યમાં સંક્ષોભ થવાના ભયથી ન હણતાં, રણવાસમાં મોકલી દીધો. અહીં તે મુંજના પુત્ર રાજકુમાર જયન્ત સાથે ઉછર્યો અને મોટો થયો. તે યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ તેમ જ શાસ્ત્રાદિ અને ચૌદે વિદ્યાનો સુજાણ થયો. તે વયે આવ્યો ત્યારે મુંજે તેની સાથે પણ જે ધાતકી વર્તન ચલાવ્યું હતું અને તેને પણ ખસતો કરવા જે દુષ્ટ

મથન કીધું હતું, તે ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. (આ વૃત્તાંત ભોજના ચરિતમાં વર્ણવવાનું હોવાથી અહીં તે આપ્યું નથી.) ભોજ સુભાગ્યે તેમાંથી બચ્યો.

મુંજને રાજ્યભોજ તો હતોજ, તેમાં તિલંગાના દેશના રાજા તૈલિપદેવે, જે કે તેના છઠ્ઠ વારના હુમલા તેણે પાછા હઠાવ્યા હતા છતાં સાતમી વાર માળવા ઉપર ચઢાઈ કરી. આ વેળા તેનો અમાત્ય રૂદ્રદિત્ય વ્યાધિથી અશક્ત હતો. તેણે કોઈ યુક્તિપ્રયુક્તિથી તૈલિપને સમજાવી, પાછા કાઢવા મુંજને સલાહ આપી. પરંતુ ભાવિ બળવાન હતું, એટલે મુંજને તે વાત રૂચિ નહીં, અને તૈલિપ સાથે ભયંકર લડાઈ કરી, તેની ખુદ્ધિ ઠેકાણે આણવાનો દુરાગ્રહ આદર્યો. ત્યારે રૂદ્રદિત્યે તેને, પૂર્વનો, માળવાના રાજાને, જે તે ગોદાવરી નદી ઉતરી સામે પાર જશે તો તેનો નાશ થશે, એવો જે શાપ થયો હતો તેનું સ્મરણ કરાવ્યું. પરંતુ દુરાગ્રહને ચાળે ચઢેલા અને પ્રારબ્ધથી પ્રેરાયલા મુંજે તેનું કહેવું ગણકાર્યું નહીં, એટલુંજ નહીં પણ રૂદ્રદિત્યનેજ “ચોરીમાંથીજ રાંડવાની અશુભ વાંછના” દાખવનારો, અપશકુનિયાળ લેખી, પ્રધાનપદ ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો, અને સ્વારીની તૈયારીઓ ધામધુમથી કરી. પછી બળતા મદથી જીકેલા મુંજે તૈલિપદેવની સામે ઘેર યુદ્ધ આદર્યું અને તેને માળવાના પ્રદેશમાંથી મારી હઠાવી ગોદાવરીની સામે પાર કાઢ્યો. આટલા કાર્યથી ન અટકતાં, વિજય-મદથી અંધ બની, તેણે એ તીરે, પોતાના સૈન્યનો મોરચો પણ નાંખ્યો. આ વ્યતિકર શાણા રૂદ્રદિત્યના જાણ્યામાં આવતાં તેને ધણાજ શોચ થયો. તેના મનમાં એવો દૃઢ વિચાર બંધાયો કે અવશ્ય મુંજ હવે તૈલિપદેવની જાળમાં સપડાવાનો અને અંતકાલનું દુઃખ સહેવાનો. આવો અનિષ્ટ પ્રસંગ વૃદ્ધાવસ્થાની આખરીએ મારે મારી નજરે જોવો કે કાને સાંભળવો પડે, તે કરતાં બેહેતર છે કે રાજનિષ્ઠ સેવકે મરવું ભલું. આવા વિચારથી તેણે ચિતા ખડકાવી, અને સ્વદેહનું બલિદાન કર્યું. આગળ જોઈશું તેમ મુંજને આવા શાણા અને પાકટ અનુભવી સચિવની સલાહ નહીં ગણકાર્યા બદલ અત્યંત માનહાનિ અને અંતે નિંદા મરણ પણ સહેવું પડ્યું.

તૈલિપદેવે, મુંજને ગોદાવરીના સામા તીરે પડાવ નાંખી ઠરેલો જોતાં, અનેક પ્રપંચો યોજ્યા અને તેને પ્રસાવવાને વિવિધ જાળો પાથરી.

પહેલાં, તેની સેનામાં તૈલિપે ભેદ પડાવ્યો અને પછી યુદ્ધમાં મુંજને હરાવી જીવતો કેદ પકડ્યો અને કાષ્ટના પિંજરામાં પશુ પેરે પૂરી તિલંગાનાના પાટનગરમાં આણી, આખા ગામમાં ફેરવ્યો. પછી એક રાજમહેલમાં તેને નજરકેદ રાખ્યો. અહીં તૈલિપદેવે કેદી રાજાને યોગ્ય તેની સારી ઔષધો રાખવા માંડી, અને પોતાની બાલવિધવા બહેન મૃણાલવતીને તેની સરભરાનું કાર્ય સોંપ્યું, અને કોઈ રીતની જાણ ન રહે, એવી તજવીજ કરી. તે અહીં સર્વ વાતે સ્વતંત્ર હતો; માત્ર તેને બહારના વ્યવહાર સાથે બળવાની મનાઈ હતી. મુંજનાં રૂપ અને સૌંદર્ય મોહક તો હતાં જ તેમાં એકાંત મળ્યો. એટલે મૃણાલવતી તેના પ્રેમપિંજરમાં સપડાઈ, અને બન્ને વચ્ચે નિકટ પરંતુ ગુપ્ત સ્નેહસંબંધ બંધાયો; પરંતુ તે દરબારમાં કોઈથી કળાયો નહીં અને મોજલો મુંજ તેની આસક્તિમાં પરતંવ્રતાનું દુઃખ લગભગ વિસરી ગયો.

પરંતુ ખીજ પાસ મુંજના પ્રધાનોએ માળવાનું રાજ્ય અન્ય પ્રતિપક્ષીના હાથમાં ન જાય તે માટે તેને પાછો આણવાની વિવિધ પેરવીઓ રચી. તેમણે ગુપ્ત ચાર દ્વારા તૈલિપદેવના કેટલાક રાજ્યસેવકોને ફોડ્યા અને તેમની સહાયતાથી નદીની સામી તીરથી તે મુંજના કેદનિવાસમાં તેના શયનસ્થળ પર્યંત પહોંચે એવી એક સુંસરી સણુંગ ઝોદાવી અને મુંજને તે સણુંગ દ્વારા એકલા નાશી આવવાનો સંકેત પણ કહાવ્યો. પરંતુ લોલુપ બ્રમરની પેઠે, કમ અકલી મુંજ મૃણાલવતીમાં અતિશય આસક્ત હતો. એટલે તેને છોડીને જવાનું તેને ગમ્યું નહીં, તેમ મૃણાલવતીમાં તેને એટલો વિશ્વાસ ન હતો કે તે એના નાશી જવાનો સંકેત ગુપ્ત રાખી શકશે, અને પોતાની સાથે નાશી આવવા તત્પર થશે. આથી તેને બચ રહેતો હતો કે કદાચ જો તે, એનો ગુપ્ત સંકેત પામી જશે તો ઉલટી બલા ગળે વળગી, જીવ જોખમમાં નાંખશે. આમ બચ અને અવિશ્વાસના હીચોળે ચઢેલું તેનું મન અતિશય ચિંતાતુર રહેવા લાગ્યું. અને કોઈ વાતે ચેન પડતું ન હતું, એમ સ્પષ્ટ દેખાવા માંડ્યું.

ચતુર મૃણાલવતી તો તેની મોંઝળાથી તેની ચિંતાતુર સ્થિતિ ચેતી ગઈ, પરંતુ તેનું કારણ તે કળી શકી નહીં. પણ સ્ત્રીચરિત્ર આગળ

પુરુષચરિત્ર ધણાંક કારણાએ હેઠું પડે છે, તેમ આ પ્રસંગમાં પણ બન્યું. પાકી મૃણાલવતીએ તેની ચિંતાનું કારણ પામવા તેને આહારની સામગ્રીએ બેસ્વાદ પીરસાય એવી તજવીજ કરી. કાંઈ દિવસ અતિ ખારી તો કાંઈ દિવસ અતિ ખાટી રસોઇ પીરસાતી હતી, છતાં ચિંતાશીલ મુંજે તે મુંજે મોંઢે ખાયાં જ કરી, અને તે વિષે કંઈ ક્યારેદ ન કરી. આમ તેની રૂચિ બહાર મારી ગયલી સમજતાં, મૃણાલવતીનો શક વિશેષ જામ્યો; અને લાગ જોઈ, સ્નેહકાર્યમાં તેને અતિશય લપટાવી, ‘પેટમાં પેસી, ’ ત્યાંથી નાશી જવાના તેના મર્મનો પાર મેળવ્યો. “જીનો વિશ્વાસ ન કરવો,” એવું નીતિવચન મુંજ જાણતો હતો છતાં સ્નેહવશતામાં ભોળાભાવે તેને કહ્યું:

“હે સુંદરી મૃણાલવતી ! તેં મારી સેવા ધણા જ સ્નેહથી કીધી છે; તેથી હું કેદમાં પડ્યા છતાં પરતંત્રતાનું દુઃખ પણ ભૂલી ગયો છું. મને તારો સમાગમ અનિવાર્ય લાગે છે. હું કદી અન્યત્ર જઈશ તોયે ત્યાં તારા વિના મને આ દુનિયા બિલકુલ નીરસ લાગવાની જ. માટે હું, એક ગુપ્ત વાત તારા તેમ જ મારા હિતની કહું છું. હું અહીં રહેતાં હવે કંટાળ્યો છું, તેથી આ સણુંગમાંથી નાંશી જવાના નિર્ણયે આવ્યો છું; પરંતુ તારા વિના જવું, એ મને ઝેર જેવું લાગે છે. માટે તું મારી સાથે આવે તો સારું. તો હે પ્રિયે ! તું ત્વરાથી ધટતી સામગ્રી લઈ તૈયાર થા. પ્રજ્ઞકૃપાથી આપણે સહીસલામત માળવે પહોંચીશું. ત્યાં જો કે મારે મારા રાજ્યમાં અન્ય પટ્ટરાણીઓ છે, છતાં આવી વિપત્તિ વેળા મારી સેવા ઉઠાવનારી, તું કે જે મારી ખરી જીવનરસદાત્રી છે તેને હું મારી વડી પટ્ટરાણી બનાવીશ, તે માટે તારે રંજ પણ સંશય રાખવો નહીં.”

મૃણાલવતી બીડી ખંધી હતી, અને તે રાજ્યખટપટની ભોમીયણ પણ હતી. વળી તે મુંજ કરતાં વયે મોટી હતી, એટલે તેને લાગ્યું કે રાજાએ જીભરોના સ્થાયી સ્નેહનિબંધનનો વિશ્વાસ રાખવો, એ કેવળ મૂર્ખાઈ જ છે. તેથી જો કે હાલ મુંજ ઉપકારને લીધે તેમ જ મારી સાથે અહીંના છટકામાંથી નિર્ભય નીકળી જવાનો લાગ સાધવાના કારણે મને પટ્ટરાણી બનાવવા કહે છે, પણ તેનો વિશ્વાસ કરવો, એ સર્વથા યોગ્ય નથી જ. પરંતુ અત્યારે તો તેનો વિશેષ વિશ્વાસ મેળવવાની અગત્ય છે તેથી તેને ના

કહેવી, એ અનુચિત છે. માટે હાલ તો તેને હા કહેવી, પછી ‘ આગે આગે ગોરખ જાગે ’ તેમ થવાનું હશે તે થશે ”

આવો વિચાર કરી, મૃણાલવતીએ પણ સામી અતિ પ્રીતિ દાખવી, પોતાની પણ ‘ ગચ્છન્તી ’ કરવાની વૃત્તિ હોવાનું કહી, તેના સંકેતને સંમતિ આપી, તેની સુધળીએ યોજના બાણી લીધી.

આ પ્રમાણે તેને થાપ આપીને, મૃણાલવતી નાસવા પૂર્વે જોઈતી સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરવાના, અને પોતાનાં આભૂષણોનો કરંડીયો તેમ જ વાટખર્ચીનાં નાણાં આણવાના નિમિત્તે બહાર ગઈ અને તેનું કાત્યાયન કરાવવા પોતાના ભાઈ તૈલિપદેવ આગળ સધળીએ ભરમ ફેલાવ્યો. તૈલિપદેવ આ સાંભળી, અતિશય રોષે ભરાયો અને તેની વિડંબના કરવા તુટકાળ મુંજને રૂબરૂ બોલાવી, સૌ દેખતાં તેનું અસહ્ય અપમાન કીધું, અને બે બદામના નોકરો પાસે તેના કુતરાના જેવા હાલહવાલ કરાવ્યા એટલું જ નહીં પણ તેને પગે ભારે બેડીઓ નાંખાવી, એક લોહપિંજરમાં પૂરાવ્યો, અને પશુપેરે હરેક રીતે સતાવાય તેટલો સતાવરાવ્યો. અને સાત દિવસ સુધી ‘ નકર કષ્ટ ’ રાખી આઠમે દિવસે ગળે દોરડું બાંધી, ઘેરે ઘેર ભિક્ષા માગતો સમગ્ર નગરમાં ફેરવવા સેવકોને ફરમાવ્યું.

રાજા તૈલિપ દેવની આવી અતિશય નિર્દય આજ્ઞા થતાં, રાજ્યના પરિજનોએ મુંજને ગળે દોરડું બાંધ્યું, તેના હાથમાં રામપાત્ર આપ્યું, અને ઘેરેઘેર ભિક્ષા માગવા માંડ્યાને મદારી ખેંચે તેમ ખેંચી ખેંચી ફેરવ્યો. કેટલેક સ્થલે સન્નજન લોકો તેની દયા ખાતાં તો કેટલાક પાપાણુ હૃદયના લોકો તેનો તિરસ્કાર કરી, જ્ઞાનને નાંખે તેમ ટુકડા તેના રામપાત્રમાં નાંખી, તેની મજકેરી કરતાં. આવાં અનેક અસહ્ય અપમાનથી માળવાના રાજા મુંજને અતિશય માનભંગ લાગ્યો, પરંતુ તે સહ્ય વિના છૂટકો જ ન હતો. આ વેળા તેના મનમાં અતિશય વિરાગ ઉત્પન્ન થયો. તેના આ સમયના ઉદ્ગાર અનુભવથી ભરપૂર છે. લોકો પાસે ભિક્ષા મગાવતો સેવકોએ તેને ફેરવ્યો, તે વેળા ટોણાનાં કે દિલસોજનાં જે વચનો લોકોએ ઉચ્ચાર્યા હતાં તેના તેણે આપેલા ઉત્તર સદા સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે:—

એક પુરૂષે તેને આવી અવદશાએ પહોંચવાનું કારણ પૂછતાં તે બોલ્યો:—

સઉ ચિત્તહરિ સદી મમ્મણ હ બત્તી સકી હીયાં,
હિઅમ્મિ તે નર દટ્ટ સીઝે જે ખીસ સધ થિયાં. ૧

સધજાનાં ચિત્તને હરનારી, ડાહ્યા ડાહ્યા વાર્તાલાપથી ગમે તેવા મરદને પણ છેતરનારી, શઠ હૃદયની સ્ત્રી ઉપર જે પુરૂષ વિશ્વાસ રાખે છે તે નિશ્ચે હૈયામાં અતિશય સીઝે છે, અર્થાત્ મહાપશ્ચાત્તાપ પામે છે.

વળી તે જ વેળા તેના મનમાં આવ્યું કે,—

ઝાલી, તુટી કિં ન મૂઠ ! કિં ન હુઅઉ છાર પુંજ
* હિંડઈ દોરી બન્ધી યઉ જિમ મંડી તિમ મુંજ ૨

હે મૂઠ ! તારી જીવનદોરી બાલ્યાવસ્થામાંથી જ કેમ બળી ઝળી નહીં, તેમ તૂટી પણ નહીં ? તેમ તું બળીને રાખનો ઢગલો પણ કેમ ન થયો ? (તેમ ન થયું તેથી તો) હે મુંજ ! જેમ દોરી બાંધેલું માંકડું મદારીની પુઠે પુઠે પરવરે તેમ તારે આજે દોરાયાં દોરાવું પડે છે.

વળી તેને શાણા રૂદ્રાદિત્યનાં વચન યાદ આવ્યાં, એટલે તેને ઉદ્દેશીને બોલ્યો:—

ગય ગય, રહ ગય, તુરગ ગય, પાયકકડા નિલિચ્ચ;
સગ કીય કરિ મનીણ ઉચ્ચુ' હુ' તા રૂદ્રાઈચ્ચ ૩

હે રૂદ્રાદિત્ય ! મારા ગય ગયા, મારા રથ ગયા, મારા તુરંગ (ધોડા) ગયા, મારા નિર્ભય પાયદળ લશ્કરીઓ પણ ગયા. અરેરે ! તેમાંનું કાંઈ પણ અત્યારે કામ લાગતું નથી. હું પરિજનથી રહિત થયો છું. તું હવે મને સહાય થઈ, સ્વર્ગે તારી સાથે ખેંચી લે તો ધણું સારું.

ત્યાંથી મુંજ ફાટ્યાંતુટ્યાં લુગડાં સાથે રામપાત્ર લઈ, છાશ માગતો એક ધર આગળ આવ્યો. એટલે એક કઠોર સ્ત્રીએ મળકમાં તેને લુંડા હાલ વિષે ટોણા માર્યાં, એટલે તે બોલ્યો:—

ભોલી મુન્ધિ મ ગવ્વુ કરિ પકડી વિપકુ ગુમાંધ
ચૌદસઈ સઈ છહુતરહં મુંજઈ ગયહુ ગયાઈ ૪

હે ભોળી મૂઢ સ્ત્રી ! હું હાલ વિપત્તિમાં આવી પડ્યો છું ત્યારે તું
વિવેકબુદ્ધિ ગુમાવી, આટલો બધો ગર્વ શાને કરે છે ? આ મુંજને દ્વારે
ચૌદસે ને છોતેર હાથીઓ ઝુલે છે, પરંતુ દૈવયોગે આવી અધમ દશાએ
પહોંચતાં તે આજ કાંઈ કામ લાગ્યા નથી.

મુંજ જેવા રાજાને જાશ પીવા રામપાત્ર આપી, ફેરવવામાં આવતો
જેતાં પોતે પણ સ્ત્રીના ઝપાટામાં એક વાર આવી ફસેલા એક વિદ્વાન
સંન્યાસીએ ભારે વિશ્વાસ નાંખ્યો. તે સાંભળી તેના મનના સમાધાન અર્થે
મુંજ બોલ્યો:—

મા મઠ્ઠક કરુદ્ધેગં યદહં રવિન્દિતોઽન્યા

રામરાવણમુઝાઘાઃ સ્ત્રીભિઃ કે કે નં રવિન્દિતાઃ ॥ ૫

હે મનરૂપી માંકડા ! “ આ સ્ત્રીએ મને છેતર્યો ” એમ સમજી,
વૃથા ઉદ્દેગ કરતો નહીં. શું રામ, રાવણ અને મુંજ જેવા કંઈ કંઈ
મોટા પુરૂષોનું માનખંડન સ્ત્રીઓને હાથે થયું નથી ? તો તું સંન્યાસી થયા
છતાં ઇન્દ્રિયનિગ્રહ નહીં રાખી શકનાર તેની સામે ટક શી રીતે ?

વળી તેવામાં રેહેંટીયો ફેરવતી સ્ત્રીના રેહેંટીયાની ચીસ સાંભળી,
મુંજ એક અન્યોક્તિ બોલ્યો:—

રે રે યંત્રક મા રોદી યદહં ભ્રામિતોઽન્યા ।

કટાક્ષાક્ષેપમાત્રેણ કરાકૃષ્ટસ્ય કા કથા ॥ ૬ ॥

હે યંત્રક રેહેંટીયા ! “ આ સ્ત્રી મને ચક્રિએ ફેરવ્યાં જ કરે છે, ”
એવા વિચારથી રૂઢન કરતો નહીં. કારણ સ્ત્રીના કટાક્ષ માત્રથી જ ભલ-
ભલા તારી પેઠે મોહના ચક્રોળે ચઢ્યાં જાય છે, તો તેના હાથમાં સપાડ-
યલો તું આવી દશાને પામે તેમાં શું કાંઈ નવાઈ છે ?

પછી તે ભિક્ષા માગતો માગતો તૈલિપદેવના મેહેલ આગળ આવ્યો,
ત્યારે અટારીમાં ઉભેલી નઠોર મૃણાલવતીને નિરાંતે તેની ફજેતી જોતાં
દેખી, તે મનોવેધક કટાક્ષથી કંઈક બોલ્યો:—

જા મતિ પર્યજ્ઞ સમ્યજ્ઞ, સા મતિ પરિહિ હોઈ;
મુંજ ભણુઈ મુણાલવઈ, વિદ્ધન ન વેઠઈ કોઈ.

(જે મતિ પછીથી ઉપજે, તે મતિ પરહી હોય;
મુંજ ભણે મુણાલવતી વિદ્ધ ન વેઠે કોઈ.)

જે મતિ પછીથી—મરણાવસ્થા સમીપ આવતાં મનુષ્યને ઉપજે છે તેવી મતિ સંસારવ્યવહારમાં પડવા અગાઉથી જો તેને થતી હોય તો મુંજ કહે છે કે હે મુણાલવતી ! કોઈને વિદ્ધ, દુઃખ વેઠવાનો વારો જ ન આવે. કહેવત છે કે “સ્મશાન વૈરાગ્ય ટકે તો સંસાર ન ખટકે,”

વળી ત્યાંથી આગળ ચલતાં એક ધનવાનના ગર્વિષ્ટ પુત્રને પોતાની ચેષ્ટા કરતો તથા હસતો જોઈ તે બોલ્યો:—

આપદ્મતં હસસિ કિં દ્રવિણાન્ધમૂઢ ।

લક્ષ્મીઃ સ્થિરા ન ભવતીતિ કિમત્ર ચિત્રમ્ ॥

કિં ત્વં ન પશ્યસિ ઘટીજલયંત્રચક્રે ।

રિક્તા ભવન્તિ ભરિતા ભરિતાશ્ચ રિક્તાઃ ॥ ૮ ॥

હે દ્રવ્યથી અંધ થયેલા યુવાન ! મને આવી આપત્તિમાં સપડાયેલો જોઈને તું શું હસે છે ! લક્ષ્મી કોઈને ત્યાં સ્થિર રહી નથી, રહેતી નથી, અને રહેવાની પણ નથી, તો પછી મારે ત્યાં તે ન રહી, એમાં તને નવાઈ જેવું શું લાગે છે ! શું તું એ નિત્ય જોતો નથી કે જલયંત્રચક્રનાં ઘડીયાં ભરાય છે, ખાલી થાય છે, પાછાં ભરાય છે અને પાછાં ખાલી થાય છે. તે જ પ્રમાણે મનુષ્ય કાલે કરીને ધનવાન થાય છે તો કાલે કરીને જ દરિદ્ર થાય છે. એમાં તું ઉપહાસ્ય કરે છે, એ તારી ખરેખરી મૂર્ખાઈ અને છોકરવાદી જ દાખવે છે.

વળી ઘેરઘેર ભિક્ષા મંગાવી રહ્યા પછી રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે સેવકો અંતે ન્યારે મુંજને શૂનોએ ચઢાવવા લાઇ ગયા ત્યારે પોતાના મનને પ્રબોધ કરતો તે બોલ્યો:—

અલંકારઃ શંકાકરનરકપાલં પરિજનો

વિશીર્ણીંગો મૃદ્ધી વસુ ચ વૃષ ઇકો બહુવયાઃ ।

અવસ્થેયં સ્થાણોરપિ ભવતિ સર્વામરગુરો-

વિંધૌ ચક્રે મૂર્ધ્નિ સ્થિતવતિ વયં કે પુનરમી ॥ ૯ ॥

હે મૂર્ખ મન ! તું હવે મિથ્યા શોય કરવો મૂકી દે. તારા જેવા પામર જનની આવી અવસ્થા થઈ તેથી તું શાને શોય કરે છે ? તું જ્ઞે-
તો ખરું કે, સર્વ અમરોના ગુરુ ગણાતા સાક્ષાત્ સ્થાણુ-શંકર તેની પણ
અવસ્થા કેવી વિપરીત થઈ છે ? તેઓ ભલભલાને વિવિધ સંપત્તિ અને
વિભવોનાં વરદાન આપે છે; ત્યારે તેમને પોતાને તો અલંકારમાં કમકમાટી
ઉપજાવે એવી, મનુષ્યોનાં શંકોની માળા છે. વળી તેઓએ રાવણુ, જેવા
અતિ સમર્થને અસંખ્ય પરિજનો આપ્યા; ત્યારે તેમના પરિજનો વિશીર્ણુ
છિન્ન ભિન્ન-વાંકાં ચુંકાં અવયવોવાળા શૂંગી, ભૂંગી આદિ છે. તેમની
સમૃદ્ધિ તો તું જ્ઞે; સંપત્તિમાં માત્ર એક નંદિકેધર અને તેય વૃદ્ધ વયનો.
આમ વિધિ-દેવ વાંકું થતાં શંકર જેવાની પણ આવી અવસ્થા થઈ છે,
તો તું કોણ ?

પછી વિશેષ સમાધાનને અર્થે તેણે મનને પ્રબોધ કર્યો:—

સાયર ખાઈ લંકાગઢ, ગઢ વઈ દસશિર રાઉ;

ભાંગા કખય ભજજી ગય, મુંજ મર્કાર વિસાઉ. ૧૦

સમુદ્રરૂપી ખાઈ લંકાગઢની આસપાસ હતી અને જેનો ગઢવઈ
અર્થાત્ રક્ષક દશ શિરવાળો રાય રાવણુ હતો, છતાં તે ગઢ અને ખાઈ
તૂટ્યાં, માટે હે મુંજ ! તારી આવી અવદશા થઈ તેથી તારે લેશ પણ
ખેદ ધરવો નહીં.

પછી શુણીએ ચઢાવતાં, પરિજને તેને કહ્યું:—હે મુંજ ! દેહના
સાર્થકય માટે તારા ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરી લે, ત્યારે તે નિરપૃહાથી બોલ્યો:—

લક્ષ્મીર્યાસ્યતિ ગોવિન્દે વીરશ્રીર્વીરમેષ્યતિ ।

ગતે મુક્તે યશઃપુક્તે નિરાલમ્બા સરસ્વતી ॥ ૧૧ ॥

યશના ઢગરૂપ મુંજના મરવાથી લક્ષ્મી જે મારે ઘેર આવી આઠલો સમય રહી હતી તે તેના પતિ ગોવિન્દ-વિષ્ણુ પાસે પાછી ચાલી જશે, અને ખીજી રહી વીરશ્રી-શૌર્યરૂપા લક્ષ્મી, તે પણ મારા મર્ણુ પછી તેના વીર પતિને ગૃહે ચાલી જશે, પરંતુ મારી સરસ્વતી રૂપી સ્ત્રી તો આશ્રય વિનાની થતાં મારી સાથે જ સહગમન કરશે.

આ પ્રમાણે અનેક વિચારોના ઉદ્ગારોથી મુંજે પોતાનું મન વાળ્યું અને માથે પડેલું સંકટ સહ્યું. નિર્દય તૈલિપદેવે આવી આવી અનેક વિટંબનાઓ કરી, તેને સતાવી સતાવી આખરે શૂલીએ ચઢાવ્યો. અને મરણ પામ્યા પછી પણ જાણે વૈરવૃત્તિ સંતોષાઈ ન હોય તેમ ખરા વીરને ન છાજે તેવું વર્તન તેના શબ સાથે પણ ચલાવ્યું. તેણે દહીંના લેપવાળું તેનું માથું રાજમહેલના આંગણામાં લટકાવરાવ્યું, અને પછી કિલ્લાની ખાલીમાં દટાવરાવ્યું.

આ રીતે પોતાના પાલક પિતા સિંહદન્તના ખરા રાજપુત્ર સિંધુ-લને આંખો ફેડી, કમોતે મારનાર મુંજ રાજા પણ શ્વાનને યોગ્ય કમોતે મુઓ. કવિઓ તેની વિદ્વત્તા અને આશ્રયનું સ્મરણ કરતાં તેમ જ દુઃખ અને સંકટ વેળા પોતાના અંતરનું સમાધાન કરતાં હજીયે કહે છે કે,

યશઃપુત્રો મુક્તો ગજપતિરવન્તિક્ષિતિપતિઃ

સરસ્વત્યાવાસઃ સમજાનિ પુરા યઃ કૃતિરિતિ

સ કર્ણાટે દેશે સસચિવબુદ્ધચૈવ વિધૃતઃ

કૃતઃ શૂલાપ્રોતસ્ત્વહહ વિષમાઃ કર્મગતયઃ ॥ ૧૨ ॥

યશના ઢગરૂપ રાજા મુંજ, જે અનેક ગજનો પતિ હતો, અવન્તિ (માળવા) દેશનો રાજા હતો, સરસ્વતીના નિવાસરૂપ હતો, અર્થાત્ વિદ્વાનો તેના વડે પોષાતા હતા, તેમ જ વડે પણ વિદ્વાન હતા. તેણે પૂર્વે પોતાની કૃતિથી આવું ઉત્તમ પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું; આવા સર્વે ગુણથી કૃતાર્થ થયેલા મુંજરાજને યુદ્ધિયગથી તેના પ્રધાન સાથે કર્ણાટક દેશના રાજાએ બંધીખાને રૂંધી, બેઠાલ કરી, ઉખેડી નાંખ્યો અને શૂલીએ ચઢાવ્યો; અરે રે કર્મની ગતિઓ વિષમ છે.

મુંજના માથાને દાટ્યા પછી એક પાંડિતે પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ આપ્યો:-

સુહૃદ્દેવેન્દ્રસ્ય કતુપુરુષતેજોંશજનકઃ

પ્રમીતઃ શય્યાયાં સુતવિરહદુઃસ્વાદશરથઃ ।

જ્વલસૈલદ્રોણ્યાં નિહિતવપુષસ્તસ્ય વૃષ્ટે-

શ્ચિરાત્સંસ્કારોઽભૂદહહ વિષમાઃ કર્મગતયઃ ॥ ૧૩ ॥

જે દેવોના અધિપતિ ઇંદ્રનો પરમ મિત્ર હતો, જે સાક્ષાત્ યજ્ઞ-પુરુષના તેજાંશ રામચંદ્રજીનો પિતા હતો, એવો રાજા દશરથ વનવાસે મોકલેલા સુત રામચંદ્રજીના વિરહદુઃખથી શય્યામાં જ મરણ પામ્યો, અર્થાત્ મરણસમયે ભૂમિ પણ ન પામ્યો; વળી સામાન્ય મનુષ્ય તો તરત જ અગ્નિસંસ્કાર પામે છે, પરંતુ ચાર ચાર પુત્રોના પિતા એવા એ નરપતિનું શરીર, તેને અગ્નિસંસ્કાર આપનાર કોઈ પણ પુત્ર નિકટ ન હોવાથી તેજની કોઠીમાં કેટલાક દિવસ પર્યંત સાચવી રાખવું પડ્યું અને લાંબે સમયે અગ્નિસંસ્કાર પામ્યો. અહો હો, એથી કર્મની વિપમ ગતિ કંઈ હશે ?

આવા પ્રકારની મુંજ રાજાની અવદશા તૈલિપ દેવે કર્યાના સમાચાર સાંભળતાં માળવાની પ્રજામાં ભારે હાહાકાર વર્તી રહ્યો. પછી સર્વ શાન્ત પડતાં, પ્રધાનોએ મુંજના ભત્રીના ભોજને રાજ્યાભિષેક શુભ મુહૂર્તે કીધો અને તેના નાયકપદે માળવાનું રાજ્ય સમૃદ્ધિ તેમ જ સુખથી સંપન્ન થયું.

રાજન્મુક્તકુલપ્રદીપ સકલક્ષમાપાલચૂડામણે

યુક્તં સંચરણં તવાહ્નુતમણિચ્છત્રેણ રાત્રાવપિ ।

મા ભૂત્વદ્વદનાવલોકનવશાઙ્ગીડાભિનમ્રઃ શશી

મા ભૂચ્ચેયમરુન્ધતી ભગવતી દુઃશીલતાભાજનમ્ ॥

હે રાજા ! હે મુંજના કુલના દીવા રૂપ ! હે સધળા ભૂમિપતિઓના ચૂડામણિ ! તારે તો રાત્રિના સમયે પણ અદ્ભુત મણિઓવાળું છત્ર માથે રાખીને ફરવું જોઈએ છે, કે જેથી તારું મુખ ન જણાય; કારણ જો ચન્દ્ર તારું મુખ જુએ તો તેને લાજથી નમવું પડે; તેમ જ ભગવતી અરુન્ધતીનું પતિવ્રતા પણ પાંડિત થવાનો સંભવ પણ ન રહે.

ભોજરાજનું જીવનવૃત્તાંત*.

રાજ ભોજ પરદુઃખભંજન, મહારાજધિરાજ વિક્રમાદિત્ય પરમારના વંશના સિંહદંત રાજના પુત્ર સિંધુલનો રાજકુવર હતો. તેના પિતા સિંધુલની હત્યા તેના કાકા મુંજે કેવી રીતે કરી હતી, એ ઉપર આલેખેલા મુંજરાજના ચરિતથી જણાયું છે જ. સિંધુલને મુંજે હણ્યો ત્યારે ભોજનું વય ત્રણેક વર્ષનું હતું. આટલી નાની વયના બાલકને વિના અપરાધે હણતાં પ્રજામાં ભારે સંક્ષોભ થશે, એવો ભય વિચક્ષણ મુંજને સ્વાભાવિક રીતે થયો. આથી તેણે બાલ રાજકુમારને ન હણતાં, રણવાસમાં મોકલી આપ્યો. ત્યાં તે તેના પુત્ર જયન્તની સાથે લાડકોડથી ઉછરવા લાગ્યો. તે પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે મુંજના હૃદયમાં તેનાં ઉમદા રાજ્ય-લક્ષણો તેમ જ બુદ્ધિની તીવ્રતા, શૌર્યનું સ્ફુરણ, સાહસવૃત્તિ, આત્મમાન આદિ જોતાં રાજ્યપાટ પોતાના વંશમાં ટકાવી રાખવાનો લોભ પુનઃ ઉત્કટ થયો.

કારણ લોભ એ એક એવી અધમ વૃત્તિ છે કે, જેની પ્રેરણાથી મનુષ્ય દુષ્ટમાં દુષ્ટ કામ કરતાં પણ લેશ માત્ર ખચકાતો નથી. શાસ્ત્રો એ ખરું જ કહે છે:—

શ્લોક.

લોભઃ પ્રતિષ્ઠા પાપસ્ય પ્રસૂતિર્લોભ એવ ચ ॥

દ્વેષક્રોધાદિજનકો લોભઃ પાપસ્ય કારણમ્ ॥ ૧ ॥

* મેરુતુંગાચાર્યકૃત પ્રયંધરિતામણિ, સ્વ. ઓન. એ. કે. ફાર્બસે રચેલી અને દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવેના ભાષાંતરવાળી રાસમાળા, પાંડિત બલ્લાલે રચેલો ભોજપ્રયંધ અને દંતકથાઓના આધારે તેની દાનશીલતા, વિદ્યાવ્યસન અને વિદ્યાકલાશ્રય દર્શાવવા પ્રયોજન પરત્વે આ ચરિત આલેખેલું છે.

લોભાત્ક્રોધઃ પ્રભવતિ ક્રોધાદ્રોહઃ પ્રવર્તેતે ।

દ્રોહેણ નરકં યાતિ શાસ્ત્રજ્ઞોઽપિ વિચક્ષણઃ ॥ ૨ ॥

નાથૈઃ પૂરયિતું શક્યો લોભો बहुविधैरपि ।

નિત્યં ગંભિરતોયાભિરાપગાભિરિવાર્ણવઃ ॥ ૩ ॥

સુમહાન્ત્યાપિ શસ્ત્રાણિ ધારયન્તો बहुश्रुताः ।

છેત્તારઃ સંશયાનાં ચ લોભગ્રસ્તા વ્રજન્ત્યધઃ ॥ ૪ ॥

માતરં પિતરં પુત્રં ભ્રાતરં વા સુહૃત્તમમ્ ।

લોભાવિષ્ઠો નરો હન્તિ સ્વામિનં વા સહોદરમ્ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ—લોભ પાપના નિવાસનું સ્થાન છે; લોભ એ જ પાપની ઉત્પત્તિનું મૂળ છે, લોભથી દ્રેષ અને ક્રોધ આદિ અનેક દુર્ગુણો જન્મ પામે છે, અને લોભ એ જ સર્વ પાપનું કારણ છે. ૧ લોભથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ક્રોધથી દ્રોહ વધે છે. અને શાસ્ત્ર જ્ઞાણનાર પુરુષ વિચક્ષણ હોય છે છતાં તે દ્રોહવાળા કૃત્યથી નરક પામે છે. ૨ અનેક પ્રકારનાં દ્રવ્યો વડે પણ લોભનો ખાડો પૂરી શકાય એમ છે જ નહીં, જેમ ઉંડા ઉંડા જલવાળી અનેક નદીઓ નિત્ય નિત્ય પોતાનાં જલ અર્જુવમાં કાઢવે છે છતાં તે ઉભરાતો જ નથી તેમ લોભ પણ એવો જ પૂર્યો પૂરાતો નથી. ૩ અત્યંત મોટાં મોટાં શાસ્ત્રો સમજનારા, અને અનેક વિદ્યાઓને હૃદયમાં રાખનારા, તેમ જ શાસ્ત્ર, વિદ્યા અને લોકજ્યવહારના વિવિધ સંશયોને છેદનારા, પુરુષો પણ લોભને વશ થયા એટલે તે હેરા પડવાના જ. ૪. મા, બાપ, પુત્ર, ભાઈ અથવા પરમ મિત્ર, સ્વામી અથવા સગા ભાઈને પણ માણસ લોભને લીધે મારી નાંખે છે. ૫

આવી દુષ્ટ લોભવૃત્તિ મુંજના મનને નિરંતર સતેજ રાખતી હતી. આથી ભોજને ક્રોધ ને ક્રોધ નિમિત્તે રાજ્યમાંથી, અને જરૂર પડે તો આ દુનિયામાંથી પણ ખસતો કરવાનો તેનો વિચાર પ્રબલ થતો ગયો. મુંજે પ્રથમ તો સિંહદંતના જુના અને વિદ્વાસુ પ્રધાન છુદ્ધિસાગરને પ્રધાન-પદેથી દૂર કીધો અને તેને સ્થાને રૂદ્રાદિત્યને પ્રધાનપણું સોંપ્યું.

દરમ્યાન ભોજ પાંચ વર્ષની વયે આવતાં લોકાચાર અનુસાર તેના કાકા મુંજે વિદ્યાભ્યાસ અર્થે રાજકુમાર જયન્ત સાથે રાજ્યની પાઠ-શાળામાં મોકલેા. જો કે ભોજ નાની ઉમરનો હતો તો પણ વિદ્યાકલા શીખવા ઉપર તેનું મન વિશેષ ચોટેલું હતું. તેના શિક્ષાગુરુઓ તેની બુદ્ધિની તીવ્રતા તથા સચોટ ગ્રહણ, ધારણ અને સ્મરણ, એ શક્તિઓથી અત્યંત પ્રસન્ન થયા; અને તેમની પ્રીતિ તેની ઉપર ગાઢ થતાં, વ્યાકરણ, ન્યાય આદિ દર્શનો પૂરા ઉમંગકાથી અલ્પ સમયમાં તેને શીખવ્યાં; એટલુંજ નહીં પણ તેનું અંગબલ કસાય એવી યુદ્ધચાતુરી અને શૌર્યાદિ કલાઓમાં પણ તેને ખાવરધો કરવા માંડ્યો.

ભોજને આમ સર્વ વાતે હુશીઆર થતો જોઈને મુંજના પેટમાં ધારતી પડી કે આર તેર વર્ષની અવસ્થામાં જોતે આટલો બધો હુશીઆર છે, તો તે ત્યારે વધારે મોટો થશે ત્યારે તો મારા હાથમાંથી રાજ્ય અવશ્ય લઈ લેશે. માટે હમણાંથી જ કાંઈ ઉપાય કરું તો સાર. શત્રુ અને રોગને જો મૂળમાંથી ઝામવામાં નથી આવતા તો તે દિવસ જતો ચઢી વાગે છે અને આખરે અંત લે છે, ત્યારે જ જાંપે છે. માટે ભોજને અત્યારથી જ ઠેકાણે કરવામાં મારે હવે લોકાપવાદનો ભય રાખવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. હમણાં જો કામ કરીશ તે હીકજ થશે, નહિ તો પાછળથી ભારે પસ્તાવો થશે.

તે આવા વિચારમાં દિવસ વિતાડતો હતો, તેવામાં એક દિવસે સામુદ્રિક અને જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પારંગત અને સકલ વિદ્યાચાતુર્યથી સંપન્ન, એક પંડિત તેની રાજ્યસભામાં આવ્યો અને રાજાને “સ્વસ્તિ!” કહી, યોગ્ય આસને વિરાજ્યો. પછી તેણે મુંજને કહ્યું:—

“હે રાજન્! આ લોકમાં સૌ આ વ્યક્તિને સર્વજ્ઞના નામથી ઓળખે છે, માટે તારે જો કાંઈ પ્રશ્ન પૂછવો હોય તો એલાશક પૂછો. એ સત્ય છે કે જે વિદ્યા કંઈસ્થ છે તે બુદ્ધિશાલીએ હમેશાં પ્રકટ કરવી; જે મૂઢની વિદ્યા પુસ્તકમાં કે ગુરૂની પાસે રહેલી હોય છે તે વિદ્યા તેને આયંદે છેતરનારી નીવડે છે, કારણ તે ખરા કામને વખતે કામ ન લાગતાં તેની લાજ ગુમાવે છે.”

જેશીનું આ વચન સાંભળી, મુંજે તેને જન્મથી આરંભી અત્યાર સુધી પોતે શું શું કીધું છે તેનો સમજો વૃત્તાંત પૂછ્યો. જેશીએ તે આપાદ

કહ્યો. એટલે રાજને તેની ભવિષ્ય ભાખવાની શક્તિમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ આવ્યો. એટલામાં પ્રધાને કૌતુકથી મુંજને ભોજની જન્મપત્રિકા અને સામુદ્રિક ચિન્હો દેખાડવા સૂચના કરી. તરત જોશીના કહેવાથી કુતૂહલથી અધ્યયનશાલામાંથી એક ભટ ભોજને લઈ આવ્યો. તેનું રૂપ, લાવણ્ય અને સામુદ્રિક ચિન્હો જોઈ, જોશી બોલ્યો:—

“ હે રાજન્ ! ભોજનું ભાગ્ય એવું મોટું છે કે વિધાતા પણ તે પૂરું વર્ણવી શકે એમ નથી; તો હું ઉદર ભરનારો બ્રાહ્મણ કેમ કહી શકું ? માટે હવે ભોજને પાછો શાલામાં મોકલી દો. તે સાક્ષાત મહેન્દ્ર કે સૌભાગ્યની મૂર્તિ હોય તેવો છે. ”

ભોજના ગયા પછી તે બોલ્યો:—

पञ्चाशत्पञ्चवर्षाणि सप्तमासदिनत्रयम् ।

भोजराजेन भोक्तव्यः सगौडो दक्षिणापथः ॥

“ પંચાવન વર્ષ, સાત માસ અને ત્રણ દિવસ પર્યંત ભોજરાજ ગૌડ દેશ સહિત દક્ષિણ દેશનું રાજ્ય ભોગવશે. ”

જોશીનાં આ વચનોથી મુંજનો દ્વેષાગ્નિ તો નખથી તે શિખ પર્યંત પ્રજ્વળી ઉઠ્યો. છતાં તે સભામાં ઠાવકું મુખ રાખી, કાંઈ પણ ન બોલ્યો, તેમ મનનો ભાવ કોઈના જાણવામાં પણ ન આવવા દીધો. પરંતુ ઉલટો આતુરીભર્યું હસ્યો. પણ નિદાન તેની મોંકલા તો ઝાંખી થઈ અને તે દિવસથી તેની ભૂખ અને નિદ્રા બન્નેય ઉડી ગયાં. સભા બરખાસ્ત કરી એકાંતમાં ગયો, અને હવે શું કરવું તેના ઉપાય વિચારવામાં મશગુલ થયો. ખીજે દિવસે તેણે પોતાના અંગરક્ષક ખંગરાજ વત્સરાજને બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું:—

“ હે મિત્ર વત્સરાજ ! મારા દુઃખમાં તું જ એકલો ભાગીઓ છે. મારી ઉપર આ એક મોટું કષ્ટ આવી પડ્યું છે, તેનું નિવારણ પણ તું જ કરી શકશે. ખરા મિત્રની પરીક્ષા દુઃખની વખતે જ થાય છે. માટે આ વખત એટલું કામ કર કે, ભોજને આજ ને આજ રાતના રથમાં બેસાડી,

જીવનેશ્વરી માતાના જંગલમાં લઈ જા અને ત્યાં તેને મારી નાંખી, તેનું માથું કાપી, નિશાની તરીકે મારી આગળ લઈ આવ. આ કામના બદલામાં તને ગામગરાસ વંશપરંપરા મળે, એવો બંદોબસ્ત હું કરું છું.”

વત્સરાજ આ સાંભળીને દિગ્મૂઢ જ થયો. જવાબ શો આપવો, તે પણ પ્રથમ તો તેને સૂઝ્યું નહિ. પણ થોડી વારે શાંત થઈ, હાથ જોડી, તે બોલ્યો:—

“હેરાજન્ ! કુમાર ભોજ તો હજી નાદાન બાલક છે. નથી તેની પાસે પૈસો, કે નથી લશ્કર, નથી તે પરિવારવાળો કે બલથી સંપત્ત ! તે એક કેવળ ઉછરતું બચ્ચું છે ! વળી એ કુમાર આપને પિતાતુલ્ય માને છે. શાંત, સંતોષી, અને તેમાં વળી આપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન પણ મુદ્દલ કરતો નથી. તો પછી એવા આજ્ઞાંકિત સુપુત્રને શા માટે મારવો ? વળી આ કરવાથી શું પરિણામ આવશે અને તે ન કર્યાથી શું બનશે તેનો મન સાથે પહેલાં વિચાર કર્યા પછી જ શાણા માણસે તે કામ કરવું કે ન કરવું, તેનો નિર્ણય કરવો ઘટે છે. તેથી તેને આપદે હેરાન થવું પડતું નથી. આવું સાહસિક કામ કરવા પહેલાં તે વિષે પૂરતી રીતે વિચાર કરવો સારો છે, કારણ પાછળથી કરેલો પસ્તાવો કાંઈ કામ નથી આવતો. એક રાજાના છોકરાએ સાહસથી પોતાના જીવનરક્ષક પોપટની ડોક મરડી નાંખી હતી અને પાછળથી પસ્તાવો થતાં પોતાનો જીવ સુદ્ધાં આપવાને તૈયાર થયો હતો, તેની વાત શું આપે નથી સાંભળી ?”

મુન્ને કહ્યું: “ના મેં એ વાત નથી સાંભળી. તું તે કહી સંભળાવ.”

વત્સરાજે કહ્યું:—“કોઈ એક રાજાને એકનો એક કુંવર હતો. એક દિવસ પોતાના મિત્ર પ્રધાનપુત્રને સાથે લઈ એ રાજકુંવર ધાડા જંગલમાં મૃગયા રમવા ગયો. ત્યાં મધ્યાહ્નકાળ થવા આવ્યાથી રાજકુંવરને ઘણી તૃષ્ણા લાગી. રાજકુંવર વાસ્તે પાણી લેવાને પ્રધાનપુત્ર કોઈ સરોવર કે કુવાની ભાળ કાઢવા ગયો. અને રાજકુંવર એક વડના છાંયડા તળે ઉભો રહ્યો.

“દરમ્યાન દૈવયોગે એવું બન્યું કે, રાજકુંવરના એક હાથમાં પોતે પ્રીતિથી પાળેલો અને શીખવેલા મધુર શબ્દોથી મનરંજન કરનારો, એક

પોપટ હતો. તે ધણો જ ચક્રાર હતો. પ્રધાનપુત્ર રાજપુત્ર માટે પાણીની શોધ વાસ્તે અહીં તહીં ધણુંયે ભટક્યો, પણ તેને ક્યાંય પણ પાસે પાણી ન મળી આવ્યું. એટલે એ વધારે લાંબે પંથે નીકળી ગયો. આ તરફ રાજકુંવર તૃપાથી વધારે આકૂલવ્યાકૂલ થયો. ઇશ્વરેચ્છા બળવાન હોવાથી એવું બન્યું કે, પેલા વડના ઝાડ ઉપરથી પાણીની ધારા થઈ. તરત જ તે ઝીલવા રાજકુંવરે પ્યાલો ધર્યો. જેવો તે પ્યાલો ભરાઈ ગયો કે, તરત જ ચક્રાર પોપટે આંચકા મારી, તે પ્યાલો ઢોળી નાંખ્યો ! રાજકુંવરે પોપટ ઉપર કાંઈક ખીજવાઈ પ્રીતી પ્યાલો ભર્યો. તો તે પણ પોપટે ફરી ઢોળી નાંખ્યો ! પાછો ત્રીજી વાર કુંવરે તે ભર્યો અને પોપટે તે ઢોળ્યો. એટલે રાજકુંવરે તૃપા ન ખમાવાની પીડાથી ક્રોધાતુર થઈ પોપટની ડોક મરડી નાંખી. પછી જેવો તે પાછો પ્યાલો ભરવા જાય છે, તેવો જ પ્રધાનપુત્ર પાણી લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. અને રાજકુંવર પાણી પી શાંત થયો.

“ પછી પ્રધાનપુત્રે પોપટ વિષે પૃચ્છા કરી, ત્યારે રાજપુત્રે તેના ગયા પછી બનેલી બધી વાત કહી સંભળાવી. તે સંભળી પ્રધાનપુત્રે કહ્યું:—

“ હે રાજકુમાર ! આ તમે એક સાહસિક અને અવિચારી કામ કર્યું છે. આવા જંગલમાં વડના ઝાડ ઉપર તે પાણી હોય ખરું ? તેમ વરસાદ પણ નથી વરસતો ! માટે આ ઝાડ ઉપર કાંઈ ભેદ હોવો જોઈએ, એવું મને લાગે છે. એ યોગ્ય જ કહ્યું છે કે—

સદસા વિદધીત ન ક્રિયામવિવેકઃ પરમાપદાં પદમ્ ।

વૃક્ષોત્તરિ વિમૃશ્યકારિણં ગુણલુપ્થાઃ સ્વયમેવ સંપદઃ ॥

“ દ્રાઈ પણ ક્રિયા સદસા, વગર વિચાર્યે, અતિ ઉતાવળે ન કરવી, અવિવેક, અમુક કાર્ય કરવા યોગ્ય કે ન કરવા યોગ્ય છે તેના વિચારના અભાવ, એ પરમ આપત્તિનું સ્થાન છે. જે માણસ પૂરે વિચાર કરીને પછીથી તે કાર્ય આદરે છે તેને સંપત્તિ આપોઆપ વરે છે.

“ આમ કહી, પ્રધાનપુત્ર ઝાડે ચઢ્યો ને ત્યાં તો એક સમળી એક મોટા નાગને પકડી લાવી ફેલી ખાતી તેની નજરે ચઢી અને તેનાં લોહી-પાણી નીચે પડતાં હતાં. આ જોયા પછી પ્રધાનપુત્ર નીચે આવ્યો. દીઠેલી

અધી વાત તેણે રાજપુત્રને કહી સંભળાવી. પ્રધાનપુત્રની વાત સાંભળી, પોતે કરેલા અયોગ્ય કામનો પસ્તાવો હવે રાજકુંવરને ધણા જ થયો. તેને લાગ્યું કે જો મેં ઉપરથી પડેલું પાણી પીધું હોત તો હું નિશ્ચય મરી જાત. ખરેખર પોપટે જ મારો જીવ ઉગાર્યો. પરંતુ મેં અભાગીએ પરાપકારી પોપટને સહસા મારી નાંખ્યો.

“ રાજકુંવરે આમ અતિશય વિલાપ કરી, પથરા સાથે માથું ફેડી, મરી જવાની ઇચ્છા કરી, પરંતુ પ્રધાનપુત્રે તેને વાર્યો, અને સમજાવ્યો.

“ માટે હે રાજા ! જે કામ કરવું તે વિચારીને જ કરવું ઘટે છે. અતિ ઉતાવળે કરેલાં કામ વિપત્તિ આણનારાં નીવડવા ઉપરાંત શલ્યની પેરે હૃદયમાં સદાને માટે સાલે છે. વળી તમારે એ વિચારવાનું છે કે, રૈયતનું દીલ મરનાર મહારાજા સિંધુલ અને કુંવર ભોજ તરફ વધારે છે. જો તમે ભોજને મારી નાંખાવશો તો રૈયત તમારી સામે થશે. તમે કાઢી મૂકેલા આગલા સામંતો અને કારભારીઓ હજી હયાત છે, તેઓ પણ તેમની તરફેણમાં છે. તેઓ રૈયત તથા સેનાને તમારી સામે ઉશ્કેરી મૂકશે, અને કુંવરનો પક્ષ લઈ તમારી સામે થશે અને તમે ઉંડાં મૂળ ધાલીને રાજ્યપાટે નિશ્ચિત બેડા છો, છતાં તમને ઉઠાડીને નગરજનો ભોજને રાજ્યાભિષેક કરશે. તેલમાં દીવેટ ડુબેલી હોય છે છતાં પવન તેને ઝટ હોડાવી શકે છે. સ્થિતિ આમ છે, તો પછી આમ શા માટે કરવું ? રામચંદ્ર ત્રૈલોક્યના નાથ હતા, અક્ષર્ણિ વસિષ્ઠ જેવા રાજ્યાભિષેકનું મુહૂર્ત આપનારા હતા, છતાં તે મુહૂર્ત ફર્યું, રામ વન ગયા, સીતાનું હરણ થયું, તો પછી એ પેટભરા જ્ઞેશીનું કહેવું કેમ સાચું ઠરશે ? માટે આવું અઘટિત કાર્ય કરવા આગમચ શું કરવા યોગ્ય અને શું કરવા યોગ્ય નથી, તેનો તમારે ઉંડો વિચાર કરવો જોઈએ છે. ”

વત્સરાજનુ આવું બોલવું સાંભળી, મુંજ ક્રોધાયમાન થયો. તેણે કરડાકીથી કહ્યું:—“ હે વત્સ ! સામંતે ચક્રવર્તી સાથે કેવી રીતે વર્તવું તે તું હજી જાણતો નથી. તારે તો મારા મતને મળતા થવું જોઈએ, પણ તું તો મારો ગુરૂ બની ઉલટો મને શીખામણ આપે છે, એ શું ? સ્વામીનું કહેવું

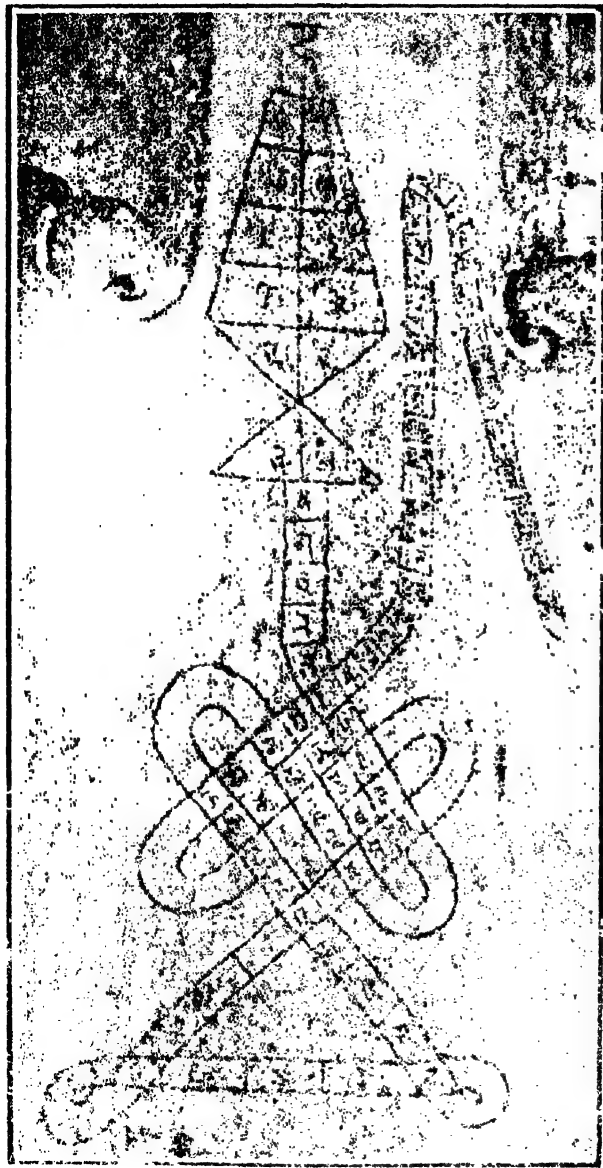
જે સેવક કરતો નથી તે સેવકના નામને યોગ્ય નથી, તે તો માત્ર બકરીના ગળાંનાં સ્તન પેઠે કેવળ નકામો છે. ”

મુંજનું આતું બોલવું સાંભળી, વત્સરાજ ધાસ્તીથી ધુન્યો. તેણે મનમાં વિચાર્યું કે, આ બેવકુફ રાજાને જેટલી શીખામણુ આપણે આપીશું તેટલી બધીયે પાણીમાં જશે. જેટલું સારું કહીશું એટલું નકારું લાગશે. આજે ખરાની દુનિયા રહી નથી. હશે, બનવા કાળ હશે તેમાં તો ફરક પણ પડનાર નથી. જો ભોજ ઉગરવાનો હશે તો ઉગરશે જ. માટે હાલ તો એ જોમ કહે તેમ જ હાજી હા કરવામાં સાર છે. “વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ” એને! કાળ એમ આવ્યો હશે તો તે કાલુ અટકાવી શકનાર છે.

પછી લાચારીએ વત્સરાજ, તેમ કરવા. મુંજને વચન આપી ત્યાંથી ચાલતો થયો અને ઘટતી તૈયારી કરી. પછી તે, સંધ્યાકાલનો સમય થવા આવ્યો હતો તે વેળા રથ જોડાવી પાઠશાળા આગળ ગયો અને મુખ્ય પંડિતને બહાર બોલાવ્યો; અને તેને જયન્તને બોલાવવા કહ્યું. અને જયન્ત આવ્યો એટલે અભ્યાસાદિ વિષે તેને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછી વિદાય કર્યો. પછી તેણે ભોજને તેડાવ્યો. પરંતુ ભોજ પોતાને એકલાને જ બોલાવેલો જોઈ ક્રોધથી આરંભ્યો:—“હે પાપી! મુખ્ય રાજકુમારને રાત્રી વેળા રાજભુવન બહાર લઈ જવા એકલો બોલાવનાર તું કોણ છે?” ત્યારે વત્સરાજે રાજાની આજ્ઞાથી તેને ભુવનેશ્વરી તેડી જવાનો હોવાનું કહ્યું. એટલે ભોજ મુંગો મુંગો રથમાં બેઠો. પછી વત્સરાજે રથ મારી મૂક્યો. રથમાં બેઠે બેઠે ભોજે વહેમ પડતાં જરા ગડગડ કરી, એટલે વત્સરાજે તેને ભય બતાવવા તરવાર કાઢી; હથિયાર વગર ભોજ નામ્મલાજ હતો.

રસ્તામાં પ્રજાજનનાએ તેને મારતે રથે લઈ જવાતો દીઠો. એટલે ભોજને મારી નાંખવા વત્સરાજ લઈ જાય છે, એવી વાત આખા શહેરમાં વાયુને વેગે પ્રસરી ગઈ. દાસીના મુખથી તેવાત સાંભળતાં ભોજની માતા સાવિત્રી નેત્રો ઉપર બે હાથ મૂકી, હાહાકાર કરી, રૂદન અને વિલાપ કરવા લાગી:—

“રે પુત્ર ! તારી આ નાંની અવસ્થામાં આવી દશા ? હે પુત્ર ! તારી ખાતર મેં જે કાંઈ ઉપવાસો કર્યા અને વ્રતનિયમો પાળ્યા તે સર્વ શું

સંપાદ્ય શિલાલેખ નં. ૧.

પૃ. ૨૬, ભાગદેવગંજી જ્ઞાનમંડિત.

રાજા ભોજની શાળાનો મહેરાબ.

પૃષ્ઠ. ૨૬, ભોજ રાજાનું જીવનવૃત્તાંત.

અફળ ગયા ? દિશાઓ પણ શૂન્ય હૃદયવાળી થઈ છે ? શું જોશીનું વચન અસત્ય થશે ? જાણે એક દાસીપુત્ર હોય તેમ શું તેનો શિરચ્છેદ થશે ? અરે રે ! જોશીડા ! તું જ એનો વેરી નીવડ્યો. ! જો તેં એનું એવું એવું ઉજ્જવલ અને ચોકકસ ભવિષ્ય ભાખ્યું ન હત તો આ પીડા હાલ તરત તો ન જ આવત. અરે પાપી મુંજ ! તને આ શું સૂઝ્યું ? અરે તું એનો કાકો નહિ પણ આગલા ભવનો કોઈ વેરી છે ! કાકા થઈને અરેરે ! તેં રાજ્યલોભે નિર્દયતાથી તેને મારી નાંખવા વન મોકલ્યો છે ! ”

આ પ્રમાણે તેણે ઘણું ઘણું કલ્પાંત કર્યું. મહેલમાં નાનાથી મોટાં બધાં રડવા લાગ્યાં અને પ્રચંડ કોલાહલ મચાવ્યો. શોકના માર્યા કોઈએ અત્રજલ પણ લીધું નહિ. પ્રજાજનોએ હડતાલ પાડી. કોઈએ પોતાના ઘરમાં દીવો સરખોય ન કર્યો. આ પાસ સામંતો “ આ શું, ” “ આ શું, ” એમ બોલતા હુંકારા કરી, ઉંચા ઉછળ્યા અને હસ્તિશાલા, ઉષ્ટ્રશાલા, વાન્નિ-શાલા અને રથશાલામાં પેસી, મુંજના પક્ષના સર્વ સૈનિકો અને પરિવારને હણ્યા. ત્યાંથી તેઓ રાજભવનના કિલ્લામાં પેદા અને ભેરી, પટહ, ડિંડિમ, ધંટા આદિના નિનાદથી પચંડ ધ્વનિ ગળાવ્યો, અને રાજવંશીઓ, રાજ-સેવકો, આદિના પ્રાણુનાં બલિદાન લીધાં. પરંતુ આ બધાની, રાજા મુંજ ઉપર, મુદ્દલ અસર થઈ નહિ. તે તો પોતાના એકાંત ભુવનમાં ભોજને હણી આવનારા વત્સરાજની રાહ જોતો બેઠો રહ્યો.

ખીજી પાસ વત્સરાજ જ્યાં મનુષ્યપ્રાણીની મુદ્દલ વસ્તી ન હતી, અને માત્ર જંગલી પ્રાણીઓના ભયંકર શબ્દો સંભળાતા હતા એવા અતિ ભયંકર વનમાં ભોજને લઈ ગયો. તે વેળા પશ્ચિમ સમુદ્રમાં સૂર્ય ઝળકોળા ખાતો હતો. ભુવનેશ્વરીના મંદિર પાસે પહોંચતાં રથમાંથી વત્સરાજે ઉતરી, ભોજને ઉતાર્યો. પછી હાથમાં ઉધાડી તરવાર લઈ, વત્સરાજ મંત્રી બોલ્યો:—“હે ભોજ ! હે સેવકોનું દેવત ! તારા કાકા મુંજે કોઈ બ્રાહ્મણ તારા ઉદયનું ભવિષ્ય ભાખ્યાથી તને આટલી નાની વયમાં રાજપાટના લોભથી મારી નાંખવા મને આજ્ઞા કરી છે, માટે હવે તું મરવા તૈયાર થા અને તારા ઇષ્ટ દેવનું સ્મરણ કરી લે. ”

મંત્રીના આવા શબ્દો સાંભળીને ભોજ ઠંડે પેટે પ્રભુ ઉપર વિશ્વાસ રાખી બોલ્યો:—“જે જગન્નિયંતા ઇશ્વરે મને ઉત્પન્ન કરી, નવ માસ મારી માતાના ઉદરમાં રાખી, મારી રક્ષા કરી છે, જેણે મને નાનપણથી મોટો કર્યો છે, તે શું હવે આ દશામાં મને નિરાધાર મૂકી દેશે? જે બનાવને આપણે બનશે એમ જાણી શક્ય માનીએ છીએ તેને તે સર્વ-શક્તિમાન ઇશ્વર પણમાં વરણુછેરણુ કરી નાંખે છે. જે વ્યતિકર આપણે અશક્ય ધારીએ છીએ તેને તે શક્ય કરે છે.

“આમ હોવાથી વિધાત્રાના લેખ કાંઈ મારા કાકાથી અથવા તારાથી પણ ફેરવી શકાવાના નથી. અરે મંત્રી વત્સરાજ! મારું મૃત્યુ હમણાં હશે તો તેમાં કોઈ ફેર પડવાનો નથી, અને હમણાં નહિ હોય તો તું મને મારી શકનાર પણ નથી. મારા ભાગ્યમાં આવી રીતે મરવાનું લખ્યું હશે, અને તેમાં તું નિમિત્ત થવાનો હોઈશ. તેમાં તારો જરા પણ અપરાધ નથી. તું રાજ્યસેવક છે. સેવક તેનું નામ કે જે પોતાના ધણીનું નિમકહલાલ કરે. લંકાપતિ રાવણ જે ધણા જ બલવાન હતો તેનો નાશ કરવા વાસ્તે જ રામચંદ્રજીએ વનવાસ લીધો અને ત્યાંથી દુષ્ટ રાવણ પવિત્ર અને સાધ્વી સીતા માતાનું હરણુ કરી ગયો. આ બહાને તે રામના હાથે નાશ પામ્યો. મારું મૃત્યુ આ બહાને તારે હાથે સરજાયું હશે તો તે ફરી શકનાર નથી જ; વળી બલિ જે મહાબલવાન દાનેશ્વરી રાજા હતો તેને વામનજીએ પાતાળમાં પેસાડ્યો, ધરાને દ્રુમવનારા, કૃષ્ણની સહાયતાવાળા પાંડવોને તેર તેર વર્ષ વનભટકનું પડ્યું, કૃષ્ણના વંશના વૃષ્ણિઓ ધસેલા મુસળના ઉગેલા ઘાસ વડે આપસ આપસમાં કપાઈ હણાયા. નહ જેવા પુણ્યશ્લોક રાજાને રાજ્યપાટ ત્યાગી ગુપ્ત વાસ સેવવો પડ્યો. જ્યાં મોટા મોટાની આવી સ્થિતિ કાલબલથી થઈ ત્યાં મારા જેવા પામર બાલકની શી ગતિ? પરંતુ એ વાત તું યાદ રાખજે કે પ્રભુ જલને સ્થાને સ્થલ કરે છે, અને ધૂળના ગોટા ગોટા ઉડાડે છે, મેઝપર્વતને તણવત વજ્રપ્રહારથી ભેદે છે, અગ્નિને શીતલ કરે છે અને હિમને અગ્નિમય બનાવે છે; જે પ્રભુની આવી દુર્લભિત લીલા છે તેમને મારા નમસ્કાર હો! હે વત્સરાજ! તું મારા કાકાની આજ્ઞાનો અમલ બેલાશક કર. પરંતુ હું મરણુસમયે એક પત્ર લખી આપું છું, તે તું મારા કાકાની પાસે જાય અને મારો સંદેશો માગે ત્યારે આપજે.”

પછી ભોજે એક પત્ર લખવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ તે વેળા જંગલમાં લખવાનું સાહિત્ય તે ક્યાંથી હોય ? ભોજે એથી ન ગુંચવાતાં વડનું એક પાંદડું લીધું અને તેનું પુટક બનાવ્યું. પછી પોતાની ડાબી જાંઘ ઉપર છૂરીથી કાપ મૂકી લોહી કાઢી પેલું પુટક ભર્યું. તેવડે પછી બીજા પાંદડા ઉપર એક શ્લોક લખ્યો અને વત્સરાજને તે સોંપ્યો. વત્સરાજે એ શ્લોક વાંચ્યો કે તરત જ તેના હાથમાંથી તરવાર પડી ગઈ.

તે પ્રસંગે વત્સરાજના ભાઈએ ભોજનું તેજથી લખલખારા મારતું મુખ અવલોકી, મનમાં વિચાર કર્યો:—“અહાહા ! ખરેખર એક ધર્મ જ ખરો મિત્ર છે, કારણ મરણસમયે તે જ સાથે આવે છે; બાકી સર્વ શરીર સાથે વિલાય જાય છે. માતા, પિતા, ભાઈ, પુત્ર, મિત્ર, જ્ઞાતિજંદુઓ સર્વે અહીં જ રહે છે. જે તે ધર્મહીન હોય છે તો બલવાન પણ તે વેળા અશક્ત, ધનવાન પણ નિર્ધન, વિદ્યાવાન પણ મૂર્ખ સમાન થઈ જાય છે. અહાહા કેવી કાલની ગતિ છે ?”

વત્સરાજના મનમાં પણ તીવ્ર વૈરાગ્ય રુઝ્યો અને ભોજની સામે હાથ જોડી, આ પ્રમાણે બોલ્યો:—“હે મહારાજ ! તમારી આવી વિદ્વત્તા જોઈને તમને મારવા વાસ્તે મારો હાથ ઉપડતો નથી, મને ક્ષમા કરો. મારે પણ એક દિવસ મરવું તો છે જ. માટે તમારા ખુનનો જવાબ ધર્મરાજ આગળ હું શો આપીશ ?”

છૂરીથી તે ભોજને પગે લાગી બોલ્યો:—“અરેરે, ધિક્કાર છે ! મને કે, મુકીબર અત્રને માટે આપના જેવા વિદ્વાન રાજકુંવરને મારવાને માટે હું આ વનમાં લઈ આવ્યો. હવે આપ મારે ઘેર ચાલો. રાત પડી ગઈ છે, એટલે અંધારાને લીધે આપણને કોઈ દેખશે નહિ. મારા ઘરના એક એકાંત ઓરડામાં હું આપને સંતાડી રાખીશ. હું મનુષ્યની હુબહુ આકૃતિ બનાવવાની કૃત્રિમ વિદ્યા જાણું છું. તેના બલે, શોભતાં કુંડલવાળું, સુંદર કાન્તિવાળું, મીઝેલાં નેત્રવાળું, તમારા જેવું એક મોંદું બનાવી મુજને આપીશ.”

ભોજે કહ્યું:—“મંત્રીરાજ ! તમારે હવે હર્ષશોક કાંઈ પણ ન કરવો. મારા પ્રારબ્ધમાં એવું જ લખ્યું હશે.”

વત્સરાજે કાંઈ પણ જવાબ ન આપતાં ભોજને પાછો રથમાં બેસાડ્યો અને છૂપી રીતે પોતાને ઘેર લાવી, એક ભોંયરામાં સંતાડ્યો. આ વાતની પોતાના ધરના માણસો સુદ્ધાંતે ખબર પડવા ન દીધી. આયુષ્ય હોય છે તો માનવી વાઘના મુખમાંથી પણ બચી જાય છે. તેમ હાલ તરત ભોજ બચી ગયો. અને ‘અણી ચૂક્યો સો વર્ષ જીવે’ એ ન્યાયે દીર્ઘ કાલ જીવવા પામ્યો.

પછી ભોજનું કાપેલું માથું રાજને શી રીતે દેખાડવું તે વિશે વિચાર કરી, વત્સરાજે ભોજના મસ્તકની હુબહુ નકલ રાતોરાત તૈયાર કરી; પછી બકરાના લોહીમાં તે માથું તરબોળ કર્યું અને તે મુંજની પાસે લઈ ગયો, અને કહ્યું:— “હે શ્રીમાન નૃપતિ ! તમે જે આજ્ઞા આપી હતી તે મેં પાર પાડી છે; અને ભોજનું આ માથું આપને અર્પણ કરું છું.”

એટલે તેની સામું જઈ, મુંજે તે ભોજનું જ માથું છે એમ વર્તી, તેને ઠેકાણું કરવા શીખ દીધી. પછી એકલા પડતાં મુંજે વત્સરાજને પૂછ્યું:—“હે વત્સરાજ ! ભોજે તેની ઉપર તેં ખડ્ગનો પ્રહાર કર્યો ત્યારે મને કહેવાનું તને કાંઈ કહ્યું હતું ?”

તેના ઉત્તરમાં મંત્રીએ ભોજનો પત્ર રાજના હાથમાં આપ્યો. રાજએ તે લીધો અને વત્સરાજને વિદાય કર્યો. પછી તેણે રાણીને એ પત્ર વાંચવા આપ્યું. તેણે દીવા આગળ તે ઉઠેલ્યો. તેમાં આ વચન લખેલું હતું:—

માંધાતા ચ મહીપતિઃ કૃતયુગેડ્ડલંકારભૂતો ગતઃ ।

સેતુર્યેન મહોદધૌ વિરચિતઃ ક્લાસૌ દશાસ્યાન્તકઃ ॥

અન્યે चापि युधिष्ठिरप्रभृतयो याता दिवं भूपते ।

नैकेनापि समं गता वसुमती मुन्न त्वया यास्यति ॥

ભાવાર્થ—સત્યયુગ(કૃતયુગ)માં આ પૃથ્વીમાં શૃંગારરૂપ માંધાતા જોવો ચક્રવર્તી મહીપતિ પણ આ પૃથ્વીને મૂકીને ચાલ્યો ગયો છે. વિશાળ

સમુદ્ર ઉપર સેતુ (પાજ-પુલ) બાંધનારા તથા દશાનન (દશમુખવાળા) રાવણના અન્તક કાલરૂપ થનારા શ્રી રામચંદ્રજી પણ ક્યાં છે ? હે ભૂપતિ ! વળી દ્વાપર યુગમાંના રાજા યુધિષ્ઠિર જેવા અનેક ભૂપતિઓ (રાજાઓ) પણ સ્વર્ગે સીધાર્યાં છે. જે તેમાંના એકની સાથે પણ આ પૃથ્વી ગઈ નથી તો હે મુંજ ! શું તે તારી સાથે સ્વર્ગ પર્યંત આવશે ? ”

આ શ્લોકનું રહસ્ય સમજતાં વેંતજ શય્યામાંથી મુંજ મૂંછિત થઈ હેઠો પડ્યો. થોડી વારે રાણીના કોમલ કરના સ્પર્શથી તે શુદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે, “ હાય ભોજ ! હાય બાલક ! તું ક્યાં ગયો ? હે દેવી ! પુત્રનો ધાત કરનાર કૃતમ્નીને તમારા પવિત્ર હાથનો સ્પર્શ કરતાં નહી. ” આ પ્રમાણે તેના મોંઢામાંથી શબ્દો નીકળવા લાગ્યા. તે ડીટોડાની પેઠે છાતી-ફાટ રૂદન કરવા લાગ્યો. ભોજ કેવો અને કેટલો ચતુર હતો તે તે હમણાં જ સમજ્યો. હમેશાં મનુષ્યની કામત તેની ગેરહાજરીમાં જણાય છે, તેમ ભોજની કામત મુંજને તેને હજાયલો જાણ્યા પછી લાગી. મંત્રી અને રાજસેવકોએ તેને શાંત પાડવાના ધણા ધણા ઉપાયો કર્યા. પણ તે શાંત નજ પડ્યો. ભોજને વિષે ખરેખરી લાગણી તેના દિલમાં હમણાં ઉભરાઈ આવી, તેના અનેક ગુણ સાંભર્યા અને શોકથી અન્ન-પાણીનો ત્યાગ કીધો.

આ પ્રમાણે તેના ત્રણ દહાડા બાધા પીધા વગર નીકળી ગયા. પછી તેણે કેટલાક કર્મકં બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા અને તેમને પૂછ્યું :— “ મેં પુત્રનો ધાત કર્યો છે માટે તેનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત હોય તે કહો. ” તેઓએ તેને “ એકદમ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરો ” એવી સલાહ આપી. એટલે રાજાએ અગ્નિપ્રવેશનો પોતાનો નિશ્ચય સર્વે સામન્તો અને અને નગર-જનોને જણાવ્યો. જૂનો પ્રધાન યુદ્ધિસાગર હવે શું કરવું તેના વિચારમાં નિમગ્ન થયો હતો ત્યાં વત્સરાજે મુંજના અગ્નિપ્રવેશની વાર્તા સાંભળી, તેને ઘેર જઈ પહોંચ્યો અને તેને એકાન્તમાં કહ્યું :— “ હે તાત ! મેં ભોજરાજનું રક્ષણ કરેલું છે. તમે રસ્તો બતાવો તેમ આ વાત હું પ્રકટ કરું. મુંજ આગળ એ ભરમ ફેાડવાની આ અનુકૂલ સંધિ છે, માટે તમે કહો તેમ કરું. ”

તે પછી તેના રક્ષણનો સધજોયે પ્રકાર બુદ્ધિસાગરે તેને કહ્યો. અને તેની સાથે એક ગુપ્ત સંકેત રચી, તેને ત્યાંથી વિદાય કર્યો.

આમ બન્યા પછી કરાગેલે દિવસે યોગ્ય મુહૂર્તમાં હાથમાં હાથી-દાંતના દંડવાળો, વિશાળ જટાધારી, સ્ફટિકનાં કુંડલોથી શોભતા કર્ણવાળો, ધોળું રેશમી પીતાબંધ ધરનારો, બાણ સાક્ષાત્ અંદ્રયુક્ત શંકર હોય તેવો દીસતો, એક કાપાલિક રાજસભામાં આવ્યો. તેને મંત્રીએ પૂછ્યું:—“હે યોગીન્દ્ર ! ક્યાંથી આવો છો ? તમારો ક્યાં નિવાસ છે ? હે કાપાલિક ! તારી પાસે શો ચમત્કાર છે ? શું કાંઈ ખાસ ઔપધિ તારી કને છે ?”

એટલે યોગી બોલ્યો:—હે મંત્રી ! હરેક દેશ, હરેક ભવન અમારું ભિક્ષાનું સ્થળ છે. હરેક નદી કે તલાવનું જલ એ અમારું જલસ્થાન છે, ‘શિવ, શિવ’ નો ઉચ્ચાર, એ અમારું તત્ત્વરહસ્ય છે. તો પછી અમારે અન્ય વિભવની કે અન્ય સ્થળની શી અગત્ય છે ? અમે તો સકલ ભૂમિ ઉપર વિચરીએ છીએ. સર્પદંશ, વિપ્રયોગ, રોગ, શસ્ત્રાદિથી થયેલો વધ, અરે, કાળથી થયેલા મૃત્યુનો પણ ઉપાય અમારી પાસે છે.” ત્યારે રાજાએ તેને પગે લાગી ભોજને જીવતો કરવા આજીજી કરી.

પછી યોગીની પ્રેરણા અનુસાર મંત્રીએ સ્મશાનભૂમિમાં એક મંડપ તૈયાર કરાવ્યો ને વચમાં અગ્નિનો કુંડ બંધાવ્યો. પ્રથમના પ્રધાન બુદ્ધિસાગર સાથે વત્સરાજ મંત્રીએ ગોઠવણ કરી રાખી હતી તે પ્રમાણે બુદ્ધિસાગર જ પડે ત્યાં યોગીના વેપમાં હાજર થયો. હોમહવનની બંધી સામગ્રી ગંગા-વેલી હતી, અને વખત રાતનો રાખ્યો હતો. ભોજને રાત્રે ગુપ્ત વેશે નદીકીનારે સ્મશાનભૂમિમાં લઈ જઈ સંતાડી રાખ્યો હતો. ત્યાંથી યોગીનો હવન ચાલતાં એક શિષ્ય ભોજને તે સ્થળે લઈ આવ્યો અને ખુબીથી હાજર કર્યો. અને યોગીરાજે ભોજને જીવાડ્યો એવા સમાચાર નગરમાં પ્રસર્યા.

તેને સજીવન દેખતાં રાજા મુંજની આંખમાં હર્ષાશ્રુ આવ્યાં. ભોજે તેના મનનું સમાધાન ઘટતી રીતે કર્યું. પછી મુંજે હાથી ઉપર તેને બેસાડી, ભેરી, મૃદંગ, શરણુઈ, આદિ ધોપવાદોના રણુદાર સાથે, જીત્રચામરાદિના રાજવિભવ સાથે તેમ જ બન્દીજનોના સ્તુતિનાદો સાથે તેને નગરમાં આણ્યો.

પેલા યોગીરાજ તો કોઇ કળી ન શકે તેમ ત્યાંથી યઃ પલાયતિ સ જીવતિ કરી ગયા તે દેખાયા જ નહીં.

પછી મુંજે બીજે દિવસે શુભ મુહૂર્તમાં ભોજને ઉત્તમ વસ્ત્રાભૂષણ પહેરાવી, રાજ્યસભામાં આણ્યો. અહા હા! દેવની ગતિ ખરેખર વિચિત્ર જ છે, કારણ—

મારિતો રાજ્યલોભેન પિતૃવ્યેન વનાંતરે ।

દૈવેન રક્ષિતસ્તત્ર ભાગ્યેનાપ સ્વકં ધનં ॥

રાજ્યના લોભથી કાકાએ વનમાં મરાળ્યો છતાં દૈવે તેને ઉગાર્યો અને પિતાપિતામહની સંપત્તિ અપાવી.

ભોજ જીવતા થવાની ખબર આખા શહેરમાં પ્રસરતાં લોકોએ હર્ષોત્સવ ઉજવ્યો અને મુંજે ભોજને પાટવી કુંવરના સ્થાનનો અભિષેક કરાવ્યો; અને કુશલતાથી રાજ્યવહીવટ ચલાવવા માંડ્યો.*

મુંજરાજ તે પછી તિલ્લંગાનાના રાજા તૈલિપદેવ સાથેના યુદ્ધના પરિણામે કેવી શાયકારક અને અધમ સ્થિતિ ભોગવી મરણ પામ્યો, એ ઉપર વર્ણવેલા મુંજચરિતના પ્રસંગથી સ્પષ્ટ છે. આ વિગ્રહ વેળા ભોજ ક્યાં હતો અને શું કરતો હતો? તે કેમ પોતાના કાકા મુંજની વહારે ન ધાયો? એ વિષે કાંઈ સાધાર ઇતિહાસ જાણ્યામાં નથી આવ્યો. માત્ર એટલું જ ઇતિહાસ કહે છે કે મુંજને મારનારા તૈલિપ દેવ ઉપર ભોજને મર્ણુ પર્યંત વૈર હતું, અને તેની સામે ચઢાઇ પણ કરી હતી. અસ્તુ.

* એવી દંતકથા લોકમાં પ્રચલિત છે અને ભોજપ્રબંધ તેને ટેકો આપે છે કે, મુંજે ભોજને રાજ્યગાદીનો અભિષેક કરી, પોતાના પુત્રોને યથાયોગ્ય રાજ્યભાગ આપી, પાટણ પાસેના મોઢેરાની સમીપ આવેલા ધર્માશ્રયમાં પુત્રવધના પાપના નિવારણને અર્થે તપ આદરી, વન-નિવાસ સેવ્યો. અને તેની પટ્ટરાણીઓ પણ તેની સાથે ગઈ હતી અને તેનો કુમાર જયન્ત ભોજનો સામંત થઈ રહ્યો હતો. પરંતુ પ્રબંધચિંતામણિના કર્તા શ્રી મેરુતુંગાચાર્ય અને અન્ય ગ્રંથકર્તાઓ તેમ જ ઇતિહાસ આ દંતકથાને નિરાધાર ઠરાવે છે; જે મુંજના જીવનચરિતના પ્રસંગથી જણાશે.

મુંજની આવી અધમ અવદશા થયા પછી પ્રતાપી ભોજને સામંતોએ માલવદેવની સ્થાપિત, માળવાની પ્રાચીન ગાદી ઉપર ઉજ્જયિનીમાં રાજ્યાભિષેક પૂર્ણ ઉત્સાહ અને વિભવથી કર્યો. આ જ, એટલે કે સને ૧૦૨૫-૧૦૭૫ ના, આરસામાં ગુજરાતની અણહિલપુર ખાટણની ગાદી ઉપર ચૌલુક્ય વંશનો રાજા પહેલો ભીમદેવ રાજ્ય કરતો હતો. તેની અને ભોજની વચ્ચે નિરંતર સંધિવિગ્રહની શરતો આપ્યાં જ કરી હતી, અને આખરે ભોજનું અવસાન પણ એવા એક વિગ્રહના પરિણામે થયું; જે વાર્તા આગળ આવશે.

ભોજ શાણા, વિચારશીલ અને વિદ્યાવિલાસી હતો; મુંજ ઉપર પાઠવેલો તેનો શ્લોક જ તે કહી આપે છે. તેના મનમાં, એમ કહેવાય છે કે શ્રિયશ્ચ ચલતાં નિજે ચેતસિ ચિન્તયન્ કેન્દ્રાલ્લોલં નિજં જીવિતં ચ લક્ષ્મીના અચળપણાનો પોતાના ચિત્તમાં નિરંતર વિચાર કરવો અને પોતાનું જીવન પણ સમુદ્રના હિલોરા ખાતા તરંગોની પેઠે નાશવંત છે, એવી ભાવના તેના હૃદયમાં દઢ જામી હતી. તે નિત્ય બ્રાહ્મ મુદૂર્ત્તમાં શય્યામાંથી ઉઠતી વેળા સાવધાનતાથી આ ભાવનાનું ચિંતન કરતો. પછી દંતધાવનાદિથી પરવારી સ્નાનપૂજાદિથી નિવૃત્ત થતો. પછી યાગ્યકોને યોગ્યાવી, દાન દેતો. તેના દાનશૂરપણાનો અને વિદ્યાવિલાસનો સુગંધ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એટલો બધો બહેંકતો કે વિદ્વાનો અને પંડિતો દૂર દૂરથી આવી, મધુર પુષ્પવૃંદ ઉપર જામતા અને ગુંજગુંજ કરી રહેતા બ્રમરો પેરે, તેના દરબારમાં આવતા, અને ધારા નગરમાં તેનો ઉદાર આશ્રય મેળવી, સુખ-એન મહાણુતા હતા. ભોજ પોતે કવિતા કરી જાણતો હતો તેમ જ રસજ્ઞ અને મર્મજ્ઞ પણ હતો.

તેને પોતાના રાજ્યપ્રદેશના લોક વિદ્યાપાત્ર થાય, એ જોવાની હોંસ અતિશય ઉત્કટ હતી. કહેવાય છે કે એક સમયે તે વાઘનો શિકાર કરતો જંગલમાં ધણી જ દૂર અને અદૂરાટો નીકળી ગયો; તે ધણી થાકી ગયો હતો; અને માર્ગ શોધવા માટે તેને બારે વિટંબના પડી. એટલામાં એક ખેડુતનો છોકરો સામે મળ્યો. તેને ભોજે ધારાનગરી કાંચે માર્ગે, કુટલે દૂર છે, એવો પ્રશ્ન કર્યો. એટલે ખેડુત બોલ્યો:—

इतो धाराऽस्ति धारेश सार्धयोजनमायता ।

दक्षिणस्यां स्थिता भाति दक्षमार्गेण गम्यताम् ॥

હે રાજેન્દ્ર ! હે ધારાધિપતિ ! ધારાનગરી તો આ પાસ રહી, અહીંથી તેનું છેદું અડધો યોજન એટલે છ કોસ લાંબું છે, તે દક્ષિણ દિશામાં આવેલી જણાય છે; માટે દક્ષ સીધા સોંસરા માર્ગે ચાલ્યા જાઓ.

એ છોકરાનો આવો વિનય અને યુદ્ધિ જ્ઞેષ્ઠ, ભોજના મનમાં પોતાના રાજ્યપ્રદેશના લોકને વિધાવાન કરવા તેનો દૃઢ આગ્રહ બંધાયો. આ આગ્રહથી જ તેણે પાટનગરી ધારામાં એવો ઢંઢેરો ફેરાવ્યો કે,

ये विज्ञाः पत्तनेषु स्वयमिह कुशला वाच्यमेतेषु नास्ति

ये केचिद्वर्णमालामपि विदुरमलं लेखनं वा लिखेयुः ।

ते स्वैरં स्वे ललाटे सुतिलकमनिशं धारयेयुः स्वयोग्यम्

ये मूर्खा वारयेयुः प्रतिदिनमभितः काकिणी चैव देया ॥

જેઓ અમારા નગરમાં વિદ્વાન છે અને જેઓ પોતાની વિદ્યાના બળે કુશલતાથી જીવન નિર્વાહ ચલાવે છે, તેમને તો અમારી તરફથી કંઈ આજ્ઞા કરવા જેવું રહેતું નથી, જેઓ વર્ણમાલા પણ અચોખ્ખી લખે છે વા લખવાનું શિખે છે, તેમણે પોતપોતાના વર્ણને યોગ્ય સુંદર તિલક પોતાના કપાળમાં કરીને ફરવું. પરંતુ જેઓ મૂર્ખા છે, તેમને એવું તિલક પણ ન કરવાની અમારી આજ્ઞા છે. આથી તેઓ મૂર્ખ છે, એમ પ્રજા ઓળખી શકે. છતાં જો તેઓ તિલક કરીને દરરોજ શહેરમાં ચારે કોર ફરશે, તો તેની પાસેથી કોડી કોડી કર લેવાશે.

તેણે આવી આજ્ઞા સાથે નગરમાં પાઠશાલાદિ અભ્યાસનાં સ્થળોની યોજના કરી. વળી તેનો મંત્રીઓને તથા દંડધરોને એવો આદેશ હતો કે,

विप्रोऽपि यो भवेन्मूर्खः स पुराद्वहिरस्तु मे ।

कुम्भकारोऽपि यो विद्वान्स तिष्ठतુ पुरे मम ॥

જો કોઈ વ્રાહ્મણ હોય છતાં મૂર્ખ હોય તો તે બહાર મારા નગરની બહાર રહે, પણ કુંભાર હોય છતાં વિદ્વાન હોય તો તેણે નગરમાં રહેવું.

તેના આવા વિદ્યાવ્યાસંગથી તેમ જ વિદ્યાપોષણના કાર્યથી, જેમ વિક્રમના દરબારમાં ધન્વંતરી, ક્ષપણક, અમરસિંહ, શંકુ, વેતાલ ભટ્ટ, ભટ્ટપર્ષદ, કાલિદાસ, વરાહમિહિર અને વરરુચિ, એ નવ કવિરત્નો સુવિખ્યાત હતાં, એમ કહેવાય છે, તેમ સરસ્વતીના આશ્રય રૂપ ભોજરાજના દરબારમાં ભવભૂતિ, બાણ, દણ્ડ, વરરુચિ, મયૂર, રેફણ, હરિ, શંકર, કલિંગ, વિનાયક, મદન, કોકિલ, તારેન્દ્ર, કેપુર, કાલિદાસ, અને વિનોદ, એ સોળ કવિરત્નો વિરાજતાં હતાં. ઉપરાંત બીજા વળી નવસો કવિ પંડિતો હતા, એવી દંતકથા છે. તેમના ગાનથી ભોજની કીર્તિ દેશાંતરમાં ઉજ્જવલ થઈ હતી. ભોજ જે કાંઈ સમસ્યાપૂર્તિ પૂછતો તે આ કવિઓ પૂરતા અને અન્ય રાજ્યદરબાર અને દેશાવરમાંથી વિદ્યાવિજય અર્થે આવેલા પંડિતોને મહાત કરતા હતા. શામળ કવિ ભોજને ‘પંડિતોના મોસાળ’ની ઉપમા આપે છે તે યોગ્ય જ છે. સત્ર પંડિતોમાં તેનો પરમ પ્રિય મિત્ર કવિ કાલિદાસ અગ્ર સ્થાને હતો. પરિણામે કાલિદાસ અને ભોજને ગાઢ પ્રતિ બંધાઈ હતી અને તેનાં દષ્ટાંતો બીજા ભાગોમાં આપેલી વાર્તાઓમાં અંકાયલાં છે.

ભોજનો વિદ્યાપોષણનો આ ગુણ તેના દાનધર્મને અંગે વિશેષ પ્રકાશ પામ્યો હતો. તેને એવી ટેવ હતી કે કોઈ પણ મનુષ્ય નવો શ્લોક રચીને આવે કે તેને સવા લાખ મોહોર આપવી. જે કોષાધિકારી તેની સવા લાખની ચીઠ્ઠી ન શીકારે તો પાછી બીજી ચીઠ્ઠી અઢી લાખની લખવી; અને તેય ન શીકારાય તો પાંચ લાખની લખવી. આથી તેનું નામ ‘બમણ ભોજ’ પડ્યું હતું. તેની આવી દાનશૂરતાનો લાભ પાત્ર તેમ જ અપાત્ર જનો પણ લેતા. બ્રાહ્મણ ઉપરાંત બંદીજનો, ગાયકો, માગણા વગેરે પણ તેનાં દાન મેળવવા ચૂકતા નહીં.

કવિ શામળ આનું તાદૃશ ચિત્ર આમ વર્ણવે છે:—

નવું કવિત્ત કરી લાવે જેહ, પામે લાખ સવાયો તેહ.
ભંડારથી યાચિક પાછો ફરે, તો હુકમ લાખ અઢીનો કરે.
એવા પુણ્યનાં કરે નિત કામ, બમણ ભોજ પડાવ્યું નામ.

વિધવિધનાં વાજાં વાજાંત, ખંદીજન બોહો જશ બોલત.
 નર્તકી નાચે આઠે પોહોર; જય જય રાજ્ય બોલે તે ઠોર.
 હુંદુલિના ડમકારા થાય; નિર્ઘોષ નાદ નિશાણુ ધાય.
 હાસગીત કથારસ હોય; અંતરિક્ષથી સુરીનર જોય.
 પહેલું નામ ભોજ મન ચડું, બમણુ ભોજ પુણ્યેથી પડું.
 માઘ પંડિત મન ગમતાં માન, કાલિદાસ સરખા પરધાન.
 માત કાલિ પરસન જેહુને, આશિષ દે એહુવી તેહુને.
 પંડિત કેરો એ મોસાલ, વિખાણી જન ઉપર વાહાલ.
 કટપતરૂ વર કલિજુગ વિષે, ભારે નહી ભોજ ભડ પખે.
 મહારાજ રાજ ભોજ ભડ ભૂપ, કંદ્રપના સરખું છે રૂપ.
 અવનવો આપે હોઈ ધન્દ્ર, નવ લખ તારામાં જેમ અંદ્ર.
 સૂર ઉગે આપે શત ગાય, પછે ભૂમિથી મેલે પાગ.
 દંત ધાવન કરી દે દાન, મહીપત દે મંગલુને માન.
 પછે નાહી દેવતાર્યન કરે, હુમ મોહોર થાલી માંહે ભરે.
 નૌતમ વિપ્ર કેા આવે જેહુ, પામે દાન સવાયાં તેહુ.
 દાન પુણ્યનો નવ લહુ પાર, સહુ સુખી છે વરણુ અઢાર.

તેના આવા લખસૂટ દાનધર્મથી કહેવાય છે કે તેના એકકોષાધિકારીને
 અંચ લાગ્યો કે, રાજ ભોજ અવિચારી અને અનર્ગલ દાનોથી કદાચિત્
 હરિદ્રિ થઈ જશે; તો આપણી શી સ્થિતિ થશે. તેથી એક વેળા એક
 ચાચકને તેના સામાન્ય શ્લોકના પાઠમાં સવા લાખ મોહોર આપવાની
 ચીઠ્ઠી ભોજે તેની ઉપર લખી આપી, ત્યારે પેલા કોષાધિકારીએ તે
 ચીઠ્ઠી નહીં અને ઉલટું એક પત્ર લખી આપ્યું કે આપદર્શે બંન રક્ષેત
 આપતિકાળને માટે ધનનું રક્ષણ શાણા માણસે કરવું જોઈએ. ભોજ
 તેના આવા ઉપદેશથી ચીઠ્ઠીઓ અને અને ચીઠ્ઠી પાછી ફર્યાથી બીજી
 ચીઠ્ઠી અઢી લાખ મોહોરની લખી આપી, અને સાથે પત્રમાં બીજું

ચરણ ઉત્તર રૂપે લખી મોકલ્યું:—શ્રીમતઃ કુત આપદઃ—શ્રીમંતોને તે વળી ક્યાંથી આપત્તિ આવવાની હતી. ? કોષાધિકારીનું મન આ જવાબથી ખીલકુલ માન્યું નહીં, એટલે પેલા યાચકને પાછો કાઢ્યો અને ફરી લખ્યું કે, કદાપિ કુપિતો દૈવઃ ! કદાચિત્ દૈવ-ભાગ્ય રોષે ભરાશે તો. તેના આ વચનથી ભોજ અતિશય ચીઢાયો અને અઢી લાખને મોહોરને બદલે પાંચ લાખ મોહોરની ચીઢી લખી, અને સામું જણાવ્યું કે, સમૂલં ચ વિનશ્યતિ હે મૂર્ખ ! જે દૈવ કોષરે તો પછી તારી કે મારી રાખી સંપત્તિ રહેવાની નથી પણ સમૂળગી જ નાશ પામશે. માટે જીવ કેમ કચવાવે છે ? કોષાધિકારીને લાગ્યું કે આમ નાહક વાદ કરવામાં સવા લાખ મોહોર બચાવા જતાં ઉલટી પાંચ લાખ મોહોર આપવી પડી. માટે હવે તો આને મોહોર આપ્યે જ સિદ્ધિ છે. આવો વિચાર કરી, તેણે પેલા યાચકને મોહોર આપી.

વળી કહેવાય છે કે, તેના એક પ્રધાન મતિસાગરે ભોજની દાન-વૃત્તિનો લાભ લેતાં યાચકોને અટકાવવા, તેના દરબારમાં એકપાઠી (એક જ વાર શ્લોક સાંભળતાં જ મોઢે કરી લેનારો), દ્વિપાઠી (બે વાર શ્લોક કાને પડતાં મોઢે કરનારો), ત્રિપાઠી, અને ધનપાઠી, એવા પંડિતો ક્રમે હારબંધ બેસાડવાની ગોઠવણ કરી રાખી હતી. અને જ્યારે કોઈ યાચક આવી એક નવો શ્લોક પોતે રચ્યો છે, એમ કહી તે બોલતો કે તે શ્લોક સાંભળી એકપાઠી તરત જ બોલી જતો. પછી તે દ્વિપાઠી, પછી ત્રિપાઠી અને પછી ધનપાઠી અનુક્રમે બોલી જતા; અને તેથી એમ ઠરતું કે, તેના શ્લોક નવો નથી પણ જૂનો અને ખીન્નઓએ મુખે કરેલો છે. આમ થતાં પેલો યાચક ઉલટો ઝાંખવાણ પડી, નિરાશ થઈ, કાલી હાથે પાછો જતો. મતિસાગરની આ યુક્તિ ચબરાક પંડિત કાલિદાસના સમજવામાં આવી અને તે એના માથાનો મળ્યો. તેણે આ શ્લોક સભામાં આપી, એક પંડિતને સભામાં મોકલ્યો. તેણે તે વાંચી સંભળાવ્યો:—

દેવ ત્વં ભોજરાજ ત્રિભુવનવિજયી ધાર્મિકઃ સત્યવાદી
પિત્રા તે મે ગૃહીતા નવનવતિયુતા રત્નકોટ્યો મવીયાઃ ।
તાંસ્ત્વં મે દેહી રાજન્ સકલબુધજનૈર્જાયતે વૃત્તમેનત્
ત્વં વા જાનાસિ નો વા નવકૃતિરથ ચેલ્લક્ષમેકં વદસ્વ ॥

હે દેવ ભોજરાજ ! તેં ત્રણ ભુવન ઉપર વિજય મેળવ્યો છે; તું ધર્મનિષ્ઠ છે, તું સત્યવાદી છે, તારા પિતાએ મારી પાસેથી ૯૯ લાખ રત્નો લીધાં છે. તે, હે રાજ ! તું મને પાછાં આપ. તારી સભાના સકલ વિદ્વાનો એ વાત જાણે છે. (કારણ તેઓ હું આ શ્લોક બોલીશ એટલે એક લાખ મોહર મને મળતી અટકાવવા મારા શ્લોકને જૂનો ઠરાવતા તે બોલી જશે, એટલે તેઓની જાણ પૂરવાર થશે.) તું જે જાણતો હોયશ પણ કદાચિત્ ન જાણતો હોઈ, તો અર્થાત્ કોઈ પંડિત તેનો પાઠ ન બોલે અને પોતાનું અજાણપણું જણાવે, એટલે જો એ વાત કોઈના જાણ્યામાં નથી એમ જણાય તો, તો પછી આ શ્લોકને નવીન કૃતિ સમજીને, ૯૯ લાખ રત્નને બદલે તારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે એક લાખ મોહર તો આપ !

પેલો એકપાઠી પંડિત તો આ શ્લોક સાંભળી ડહાંડ જ ગયો. તેને એમ લાગ્યું કે જો આ શ્લોક બોલી તે નવીન ન હોવાનું હું સાબીત કરીશ તો રાજાને એક લાખને બદલે ૯૯ લાખ મોહરો આપવી પડશે. અને ઉલટી બલા વળગશે; માટે માટે મૌન ધરવું જ યોગ્ય છે. આમ વિચાર કરી, તેણે એ શ્લોક ઉચ્ચાર્યો નહીં, એટલે દ્વિપાઠીને તેના બે વારના પાઠને અભાવે મુંગા જ રહેવું પડ્યું. તે પ્રમાણે ત્રિપાઠી, અને ધનપાઠી તો પુનરાવર્તનના અભાવે બોલી શકે એમ ન હતુંજ. આથી પેલા પંડિતનો શ્લોક નવો હયો અને રાજાએ તેને લાખ મોહર આપવાની આજ્ઞા ફરમાવી.

આખરે પ્રધાનની આવી અનેક યુક્તિઓ રાજાના જાણવામાં આવતાં પ્રધાન મતિસાગરને તેણે ખુબ ઠપકો આપ્યો, ત્યારે તેણે પુનઃ કહ્યું:—
“ હે રાજા ! તમારી પાસે આટલી સંપત્તિ છે, તો દૂર દૂરના કવિઓ તમારી પાસે લજતા આવે છે. જે રાજાઓનો ભંડાર બળવાન અર્થાત્ જ્વેરદાર છે, તે જ વિજયી નીવડે છે. બીજાઓ વિજય મેળવી શકતા નથી. કહ્યું છે કે,

સ જયી કોશનિચયો यस્ય તસ્યાસ્તિ મેદિની ।

કોષો यस્ય સદુર્ધર્ષો દુર્ગે यस્ય સ દુર્જયઃ ॥

જેનો ભંડાર ભરપૂર છે તે વિજયી રાજાને અધીન મેદિન થાય છે; જેનો ભંડાર અખૂટ છે, તેનો કીલ્લો પણ જિતવો અતિશય કઠિન થઈ પડે છે.

તેના આવા વચનથી ભોજે ક્રોધે ભરાઈ કહ્યું:—“હે ક્રોધાધિકારી ! પુરૂષે સંગ્રહેલી જે લક્ષ્મી દાન અને ઉપભોગથી રહિત છે અને જે સંબંધીઓ અને સ્નેહીમિત્રાદિના પણ ઉપભોગમાં આવતી નથી, તે ખરી રીતે લક્ષ્મી નથી પણ અલક્ષ્મી જ છે. માટે હે મંત્રી ! તું જો માફ અને તારૂં બંનેનું બ્રેય ધૃષ્ટિથી હોય તો તારે દાન કરતાં મને અટકાવવો નહીં. તને આજથી મારી એવી આજ્ઞા છે કે,

લક્ષ્મં મહાકવેર્વેયં તદર્ધં વિબુધસ્ય ચ ।

વેયં ગ્રામૈકમર્ધસ્ય તસ્યાપ્યર્ધં તર્વાર્થિનઃ ॥

મહાકવિને એક લાખ મોહોર આપવી, વિદ્વાન પંડિતને તેનાથી અર્ધાં એટલો અર્ધો લાખ મોહોર આપવી, અર્ધ-પંડિતને એક ગામ, અને તેથી પણ અર્ધ પંડિતને અડધું ગામ આપવું.

વળી તેને ઉપદેશ આપતાં ભોજે કહ્યું:—“હે મંત્રી ! તારે એ જાણવું જોઈએ કે લોકોને કાંઈ ધનનો સંગ્રહ કરનારો વહાલો લાગતો નથી. જો તેમ હોત તો કૃપણા સર્વત્ર પૂજાત. પરંતુ કૃપણ નહીં, પણ દાતા જ તેમને પ્રિય લાગે છે. કારણ તું જો કે, સધળા લોકો વરસાદના આવવાની જ રાહ જુએ છે, પણ જલના નિધિ સમુદ્રના આવવાની રાહ જોતા નથી. વળી જો કે સમુદ્ર જલનો સંગ્રહ કરવા તત્પર છે ત્યારે તેને ઠેક ઉંડા રસાતલ પર્યંત જવું પડ્યું છે, અને જલ દેનારો મેઘ સધળા જીવન ઉપર ગાજી રહ્યો છે. આવી જ સ્થિતિ ધનવાન દાતા અને ધની કૃપણની છે. માટે હે પ્રધાન ! તારા જેવા પ્રેતપ્રાય (પ્રેતની માફક બીજાએ નાંખેલા બલિનું બક્ષણ કરનારા) સેવકોની સાંકડા મનની સલાહ પ્રમાણે હું મારું દાનકર્મ કદીયે ઓછું નહીં જ કરું. સૂર્ય આથમ્યા અગાઉ યાચકોને જે ધન આપ્યું તે મારું ખરું, પરંતુ સૂર્ય આથમ્યા પછી અવશેષ રહેલું ધન કોનું થશે, તે હું જાણતો નથી.

ભોજને આવા દાનધર્મથી ધીરેધીરે કંઈક અભિમાન આવ્યું હતું, એમ કવિઓ કહે છે, અને તે કુદરતી છે. કહેવાય છે કે ભોજના મનમાં એવો ગ્રહ આખરે બંધાયો કે, મેં બહિ રાજા, કુર્ણુ અને પરદુઃખભંજન વિક્રમાદિત્યથી પણ વધીને દાનધર્મ સંબળ અંશે સાચ્યો છે, અને હું સર્વોપરી દાનેશ્વરી છું ! પરંતુ તે સુપાત્ર હોવાથી તેનું આવું અભિમાન વધતું દૈવે જ સવેલા અટકાવ્યું. તેને આવો અતિ ગર્વ થતાં એક દિવસે જીનના પ્રધાને વિક્રમ-રાજાની ધર્મવાહિકા આણી બતાવી. તેમાં વિક્રમે આઠ કરોડ સોનૈયાની તથા મોતીની દશ તુલાઓ, મદ્દ ઝરતા પચાશ હાથી, દશ હજાર ઘોડા, સો ચતુર વારાંગનાઓ, આદિનો જે દંડ પાંડુ દેશના રાજા પાસેથી આણીલો તે વેતાલ ભટ્ટને અર્પણ કર્યા જણાવેલું હતું. આ ઉપરાંત વિક્રમનાં અદ્ભુત દાનોના પ્રસંગો પણ તેમાં વર્ણવેલા હતા. પ્રધાને ભોજ સમક્ષ આ ધર્મવાહિકા વાંચી, અને વિક્રમની ઉદારતા, પરદુઃખભંજન, આદિ અદ્ભુત ગુણો જાણી ભોજનો સર્વ ગર્વ જ ગળી ગયો, અને એ ધર્મ-વાહિકાને પૂજા કરી, પાછી ખત્રીસ પુતળીવાળા દિવ્ય સિંહાસન ઉપર પધરાવી.

ગુર્જર કવિ શામળ ભટ્ટ તેના ગુણ ગાતાં કહે છે:—

પવિત્ર દેશ પૂરવ વિષે ધારાનગર શુભ ધામ;

રાજ્ય કરે તિહાં રાજવી નરવર ભોજ નૃપ નામ. ૩૧

મહાભક્ત મહારાજનો, કામ સમાને રૂપ;

અવિદ્યા એકે નહી, અરણ્ય અકલ અનૂપ. ૩૨

દાન, માન, સનમાન શુભ, ગાન તાન ગુણનિધ;

ભોજ ભાંજુ ભલપણતણો: વાસવવત રીધસિધ. ૩૩

મુલક મુલકથી માગણાં આવે અધિક ઉમેદ;

આશા પૂરે અધિપતિ વાચ્યા પાસે વેદ. ૩૪

સવા લાખ દે સહજમાં, કરે કોટિધા કામ;
 ખમણ ભોજ બહુ પરાક્રમી, નવે ખંડમાં નામ. ૩૫
 કીરત જિતી કરણતણી, આસન જિત્યું ધંદ્ર;
 શોભાવ્યો સતવાદિધે જેમ તારામાં ચંદ્ર. ૩૬
 સત્ય જિત્યું હરિચંદ્રનું, જિત્યું અરજીન બાણ;
 જિત્યું જશ જુધિષ્ઠર તણું, પંચે કર્યું પ્રમાણ. ૩૭
 દાન જિત્યું બલિરાયનું, ખરી વાતનો ખોજ;
 જશ વાધ્યું બુદ્ધિએ થયો ભરતખંડમાં ભોજ. ૩૮
 આપ્ય, આપ્ય ને આપ્ય કહે, અહર નિશ, આહું જામ;
 ઉંચ, નીચ, અજાણને દે સવાલાખ દામ. ૩૯
 પરીક્ષા કરે નિત્ય ન્યાયની, નિત્ય નિત્ય આપે લાખ. ૪૦
 નિરણ થાઈ નદી નીરનો, ખગ તારા ગણાય;
 દાન દીધાં જે ભોજ નૃપ, અકલિત નવી કલાય. ૪૧
 વણું અઢાર વાસો વસે, લાડ કરે સહુ લોક;
 કો કેને દુભે નહી, સુપનામાં નહીં શોક. ૪૨
 પનરસે પંડિત મલે, શાસ્ત્રવાદિ શત શોભ,
 સત્તરસે જ્યોતિક સહુ, કરે નિત્ય કલ્પલોભ. ૪૩
 ચર્યા થાઈ ચતુર્ભુજ તણી, નારાયણ ઉપર નેહ;
 અઢાર ભાર દાને સદા માગ્યા વરસે મેહ. ૪૪
 ધન્દ્રપુરી આકારનું ધારા કીધું ધીર;
 પ્રતાપ વાધ્યો પુરંદર તણો નામ વધારણ વીર. ૪૫
 સપુત એ શાહુલનો, મુંજ તણો ભત્રીજ;
 દીપક દશ કોટી દાનનો, બુદ્ધિસાગરનું ખીજ. ૪૬

આમ કેવળ વિદ્યાવિનોદ અને દાનકર્મમાં જ તેણે પોતાનું જીવન વિતાડ્યું ન હતું. તે શુદ્ધ રાજાખીજ હોવાથી, રાજાને યોગ્ય, શૌર્ય, વીર્યપ્રકાશ, સાહસ, રણોત્સાહ, રાજ્યનીનિપુણતા આદિ વિવિધ રાજવી ગુણો પણ તેનામાં જ્વલંત હતા. તેનાં સામુદ્રિક ચિન્હો જ તેના ચક્રવર્તીપદના ભવિષ્યને પ્રકટ કરતાં હતાં; અને એવા પ્રકાશનથી તો બાલ્યાવસ્થામાં મુંજ તરફની આપત્તિ તેને શિરે આવી હતી, એ જાણવામાં આવ્યું જ છે.

ભોજ રાજ્યપદે આરૂઢ થયો તે પછી, તે અને ગુજરાતના રાજા પહેલા **ભીમદેવ**, એ બેને એમ લાગ્યું કે, જો માળવા અને ગુજરાત વચ્ચે સંધિવિગ્રહના કોલકરાર થાય, તો પરસ્પર જે લાંબા સમયનો વૈરાગિન છે તે શમે અને કંઈક શાન્તિ પણ રહે. આથી એવા કરાર કરવાનો પત્ર-વ્યવહાર પરસ્પરના દરબારો વચ્ચે ચાલ્યો. તેમાં પ્રત્યેકના તરફથી સીધી રીતે તેમ જ મુદ્દાસર શરતો જણાવવાને બદલે, જાણે વિદ્યાવિજય અને ખુદ્ધિયાતુર્ય દાખવવાં હોય તેવા પ્રકારે લખાપટી ચાલી. તેમાં મુસદ્દીઓને બદલે પંડિતોએ મુખ્ય ભાગ લીધો. આ વિદ્યાપ્રદર્શનના યુદ્ધમાં, તો **ભીમદેવ**નો વિજય થયો છે, એમ તેનાં લખાણોથી સમજાય છે. તેની માત્ર એક જ વાનગી અહીં આપણે જોઈશું:—

સંધિવિગ્રહની અગત્ય જણાવનારો એક પત્ર **ભીમદેવે** માળવે મોકલ્યો; ત્યારે **ભોજ**ે તેના ઉત્તરમાં લખાવી મોકલ્યું:—“ક્ષણ માત્રમાં ગજેન્દ્રના કુંભસ્થલને માત્ર પંજના એક જ પ્રહારથી ચીરનાર, પ્રતાપી કેસરીસિંહને મૃગલાં સાથે કશો વિરોધ નથી તેમ સંધિ પણ નથી; અર્થાત્, મારા કેસરીસિંહના (**ભોજ**) જેવો તું (**ભીમદેવ ગજેન્દ્ર**) પ્રતાપી નથી; તને હણવાને હું સર્વથી સમર્થ છું, તો તારા પ્રધાનો જે (મૃગલાં પેરે) જીવદયા પાળનારાં (જૈન) શાકાહારી વાણીઆ છે, તેથી તારૂં રાજ્ય લઈ લેવું, એ મારે મન કાંઈ મોટી વાત નથી. મની કનેથી મારી કૃપા છે ત્યાં સુધી જ તે ટકેલું છે, એમ જાણજે; તેને સંધિના કરારથી ટકાવવાનાં નાહક ફાંફાં શા મારે મારે છે ?”

આનો ઉત્તર ભીમદેવે ક્રોધે ભરાઇ આવો વળાવ્યો:—“અંધળા (ધૃતરાષ્ટ્ર) રાજના સૌ પુત્રોના કાળરૂપ ભીમને દેવે નીપજાવ્યો અને તેણે એ સર્વનો સામટો ભૂકો કર્યો. એવા ભીમ આગળ તું તે પડિતો રૂપી ચક્ષુવાળો શી ગણતીમાં! ચંદ્રવંશી યાદવકુલના અંધક (રાજ)ની શાખામાં ઉત્પન્ન થવાથી તારું જ્ઞાનરૂપી નેત્ર કૂટ્યું છે, એટલે મિથ્યા અહંકારથી તું તારું સામર્થ્ય જેમ સમજી શકતો નથી તેમ તારા પ્રતિરૂપ-ધિનું પણ ખરેખર કળી શકતો નથી. આમ બે પ્રકારે જ અંધ છે તેવો તું અમારી કૃપા વડે જ માત્ર ટકી શક્યો છે. તારા જેવા સેંકડો પગતળે ક્યાંય વાટી નાંખ્યા તો તારી તે શી ગુંજશ છે?”

આ ઉત્તર જૈન વિદ્વાન્ ઝોવિંદ્યાચાર્યની પ્રેરણાથી ભીમે લખાવ્યો હતો. આ ગાથા વાંચી, ભોજે ગુજરાતની વિદ્વત્તાનો પરિચય થતાં માયું ખંજવાળ્યું અને શેરને માથે સવાશેર પાક્યો છે, એમ સમજી, પોતાની ચતુરાઇના ગર્વનો ત્યાગ કર્યો.

તેઓ વચ્ચે આમ સંધિવિગ્રહની શરતોની લખાપટ્ટીનો વાણી-વિલાસ ચાલતો હતો, તેવામાં ગુજરાતમાં ભારે દુકાળ પડ્યો અને અમ તથા ધાસની અછતથી પ્રજા સંતાપ અને સંકટથી હેરાન હેરાન થઈ રહી. આ વિકટ તકનો લાભ લઇ, ભોજે ગુજરાત ઉપર સ્વારી કરવાની સધળી તૈયારી કરી. ભીમદેવે, તેની ખબર પડતાં પોતાના નીતિનિપુણ નામર મંત્રી ડામર (દામોદર)ને દંડ આદિ આપી, કોઈ પણ પ્રકારે ભોજ સાથે સંધિ કરવાની સૂચના કરી, તેના દરબારમાં મોકલ્યો.

નાગર ડામર મુસદ્દીગિરીમાં ધણી જ હુશીયાર હતો. તેણે ગુજરાતનું નીચું ન દેખાવ અને હેતુ સધાય એવા વિચારે કામ લેવા ધાર્યું. તે માળવે ભોજને મળવા ગયો. અને તે એવી તકે ભોજ સમક્ષ જઈ પહોંચ્યો કે જે વેળા તે ક્ષીરકર્મથી નિવૃત્ત થઈ, હજમ પાસે તેલમર્દન કરાવતો હતો. ભોજે ડામરને આવતો જોઈ કરડાકીમાં કહ્યું:—“આજ કાલ ભીમલો (પોતાના હજમનું એ જ નામ ભીમદેવને હલકું લગાડવા રાખ્યું હતું) બહુ કામમાં રોકાયો લાગે છે.” આ વાક્યનો મર્મ સમજી,

ડામર પણ તેવા જ મર્મભેર બોલ્યો:—“પરંતુ હે રાજન! લીમલે (અર્થાત્ લીમદેવે) તો ધણા રાજાઓનાં માથાં મૂઝ્યાં છે. (તેમને તાબે કર્યાં છે.) ફક્ત હવે એક જ (તું) રાજા બાકી રહ્યો છે. અને તેનુંયે માથું મુડવા તેણે પળાલેલું તો છે, એટલે તે હવે મુંડશે.”

ભોજ રાજા તેનાં આવાં માર્મિક પરંતુ સાહસિક વચનથી ધણા જ આશ્ચર્યચકિત થયો, સામે ક્રોધે ભરાયો અને નિશાનડંકા વગાડવી, ગુજરાત ઉપર સ્વારી કરવાનો ઢંઢેરો સમગ્ર રાજ્યમાં ફેરવ્યો. બંદીજનોએ તેની સ્તુતિનાં તથા અન્ય હરીફ રાજાઓ કરતાં તેની શ્રેષ્ઠતાનાં વચનોની ગાથાઓ બાવા માંડી અને રાજા તથા સામંતોને પાણી પૂરાં ચઢાવ્યાં. વળી તેના સમસ્ત પ્રતિસ્પર્ધી રાજાઓની વિડમ્બના(મશ્કરી)નાં ચિત્રોવાળા પડદાઓ ખુલ્લા કરી, સેનાનીઓના શૌર્યને ઉશ્કેરવા નાટકો, પણ ભજવવા માંડ્યાં. એક પ્રસંગે, એમાંનું તિલંગાનાના સામંત રાજા તૈલિપ દેવની વિડમ્બનાનું નાટક ભજવાતું હતું, તેમાં એક ચિત્ર એવું હતું કે તૈલિપ દેવ ભોજ રાજાના કેદખાનામાં પડ્યો છે, અને બીજા નવો આવેલો કેદી રાજા ક્રોધથી તેને સૂતો ઉઠાડે છે. તે વેળા તૈલિપ બોલે છે કે “હું તો આ જગ્યાએ મારા વંશજને સહિત ધણાં વર્ષોથી પડ્યો છું, માટે તને આજકાલ નવા આવેલાને હું મારી જગ્યા નહીં આપું.”

આવું હાસ્યજનક ચિત્ર દેખાડાતું જોઈ, ડામરના મનમાં ગુજરાત ઉપર સ્વારી લઈ જવા ચીઢાયલા ભોજને તિલંગાનાના તૈલિપદેવ ઉપર સ્વારી લઈ જવા સાડ પ્રેરવાને, અને મૂળ લક્ષ્ય ચૂકાવવાને ખુદો ઉઠ્યો અને તે બોલ્યો:—“આ સંપૂર્ણ રસભર નાટક પ્રશંસાપાત્ર છે; ધણું સાડ તેમ જ ઉત્તેજક પણ છે; પરંતુ માલવીઓનું શૌર્ય ઉશ્કેરવાને માત્ર એક જ દૃશ્યની ખોટ તેમાં છે. અને તે એ કે તેમાં શુણીએ પરાવેલું મુંજરાજનું (ભોજના કાકાનું) માથું જોઈએ.”

ડામરના આ મર્મભેદી વચનથી માળવીઓનો પીતો અતિશય ઉજળ્યો. એટલામાં અગાઉથી જ ડામરે તિલંગાનાના રાજા તૈલિપદેવને ભોજ સામે સ્વારી લઈ આવવાને પ્રતિનિધિ દ્વારા ઉશ્કર્યો હતો, તેની

સ્વારીની તૈયારીના સમાચાર કેટલાક દૂતો તે જ ઘડીએ રંગમંડપમાં લઈ આવ્યા. આવી સંધિ જોઈ, ભીમદેવ તરફનો એક બનાવટી પત્ર લઈ, અગાઉની ગોડબણ પ્રમાણે એક ચાર પણ ત્યાં આવ્યો. તે પત્ર દ્વારા ભીમદેવે કહાવેલું હતું કે “હે ભોજ ! હું તારા માળવાના ભોગપુર સુધી સ્વારી લઈ હું આવ્યો છું, માટે લડવાની હામ હોય તો સામે થા, નહીં તર હું કહું તેવા કરાર કર” ભોજ આમ બે પાસથી પોતાને શિરે હુમલાની આશ્ત આવેલી સમજતાં અને પોતાના સૈન્યનું વલણ મુજબ વેર લેવા તૈલિપદેવને હરાવવાનું જણાતાં, ડામર દ્વારા ભીમદેવે કહાવ્યા તેવા કરાર કર્યા અને એવા કરારપત્ર સાથે ડામરને હાથિણી ઉપર બેસાડી સીરપાવ સાથે પાટણ મોકલ્યો. આમ નાગર ડામર મુસદ્દીગીરી કરી, પાટણ આવ્યો. બીજી પાસ ભીમદેવની સંધિની વાત જાણી, પોતે એકલો પડતાં તૈલિપદેવ પણ પાછો હડ્યો, અને ભોજ તત્કાલ તો હુમલાની શીકરથી મુક્ત થયો.

આ સર્વ ચિંતાથી મુક્ત થયા પછી ભોજે ઉજ્જયિની શહેર જૂનું પુરાણું થઈ ગયાથી, નવા રક્ષણના બદલાવસ્તવાળું ધારાનગર બંધાવ્યું. તેની ઉત્પત્તિ વિષે કહેવાય છે કે, મહાભારતમાંની, અર્જુને કરેલા રાધાવેધની કથા સાંભળી, ભોજે એ વેધની વિદ્યા સાધી. પછી તેનો મહોત્સવ ઉજવ્યો. સર્વ નગરજનોએ તે પ્રસંગે પૂર ઉમંગ-ઉત્સાહ દાખવ્યા. માત્ર એક દરજી અને ધાંચીએ તેની ઉજવણી સંબંધમાં કાંઈ પણ ન કર્યું. આથી રાજા ભોજે તેમને દરબારમાં બોલાવી ભારે ધમકી સાથે ઠપકા દીધો, ત્યારે તેઓએ કહ્યું:—“હે ભોજ ! તમે રાધાવેધ કર્યો તેમાં એવડો તે શો મોર માર્યો છે ? અમારા જોયો અસાધારણ વેધ તમે જાણતા હોત તો અમે તમારા રાધાવેધનો ઉત્સવ ઉજવત.” ભોજે તેમના વેધ દેખાડવા કહેતાં, પેટો ધાચી પોતાના સાતમા માળની અટારીએ તેલના વાસણ સાથે ચઢ્યો અને ત્યાંથી સીકતબંધ ભોંય ઉપરની બરણી ઝીણી ધારે તેલથી ભરી. જતાં નેત્રનું એક પણ ટીપું કે જાંટો આડો અવળો ન પડ્યો. પછી પેલા દરજીએ ભોંય ઉપર દોરો ઉંચા મુખવાળો કરી ગોઠવ્યો અને ઉભાં ઉભાં તે ઉપર સોય એવી સફાઈથી ફેંકી કે સોય દોરામાં

આખાદ પરોવાઈ ગઈ. ભોજ રાજા તેમનાં લક્ષ્યસંધાનથી પ્રસન્ન થયો. તે પછી રાધાવેધની ખુશાલીમાં ભોજે ધારા નગરી બંધાવી.

વળી તેની અદ્ભુત ઉત્પત્તિ સંબંધમાં આ એક ખીજ દંતકથા પ્રચલિત છે:—

પૂર્વે ઉત્તરયિની નગરીમાં આકાશગમનમાં કુશલ વૈતાલ નામનો એક મહા વિદ્વાન અને ચમત્કારી દૈવી પુરૂષ રહેતો હતો. (કદાચ જે સ્મશાન નિવાસી અને પિશાચ આદિ મેલાં સત્ત્વોનો અધિપતિ ગણાય છે તે હશે.) એક સમયે કાર્ત્ત્તીરથી આવી ઉત્તરયિનીમાં રહેલી રાધા નામની અતિ રૂપવતી વેશ્યામાં તે લપટાયો, અને તેના મોહથી તે તેનો ‘જી લખ્યે’ થઈ રહ્યો, એટલું જ નહીં પણ પોતાનું સર્વસ્વ તેને આપી બેઠો અને તેનો નચવ્યો નાચવા લાગ્યો. તે અરસામાં સિંહલ દેશની લંકાપુરીમાં લંકાપુરીની દિવ્ય અદ્ભુત રચનાનું ચિત્ર મળે છે, એમ ભોજ રાજાની જાણમાં આવ્યું. પરંતુ સિંહલ દેશમાં જવા માટે દિવ્ય શક્તિ જોઈએ; અને તે શક્તિ વૈતાલમાં હતી. ભોજને લંકાપુરીના જેવી જ પોતાની પાટનગરીની રચના કરવાની ઉત્સુકતા અતિશય થઈ આવી હતી, તેથી સમગ્ર ઉત્તરયિની નગરીમાં તેણે એવો પડો વજડાવ્યો કે, જે કોઈ લંકાપુરી જઈ, તેની રચનાનું ચિત્ર લઈ આવે, તેને મોં માગી બક્ષીસ રાજા આપશે. રાધા વેશ્યાએ વીર વૈતાલને દાસ બનાવ્યો હતો, તેથી તેને સિંહલ દેશ મોકલ્યો અને તેણે એ ચિત્ર આણ્યું. પછી રાધાએ તે ચિત્ર રાજા ભોજને નજર કર્યું. રાજાએ રાધાને બક્ષીસ માગવા કહેતાં પોતે સર્વસંપન્ન હોવાથી માત્ર પોતાનું નામ અમર રાખવું, એવી માગણી કરી. તેથી તેણે પોતાના પાટનગરનું નામ રાધા ઉપરથી ઉલટાવી ધારા નગરી પાડવાનું વચન આપ્યું અને ધારાનગરી બંધાઈ રહી, ત્યારે ભોજે તેને એ નામ આપ્યું. આ ધારાનગરીની રચનામાં તેનો કેટલોક કાળ નીકળી ગયો.

તેના આ નગરની રચના તેમ જ તેની સૈન્ય સપત્તિ આદિ વિષે શામળ કવિ કહે છે:—

દેશ માલવ શુભ દ્વારા ગામ, ભોજરાજ નરપતિનું નામ;
 વારૂ નગરમાં વરણ અઢાર, સત્ય ધરમ રૂડો આચાર.
 ગરૂઆગજ મહેમત માતંગ, અધિ અબલખ અતિ ઉજ્જવલ અંગ;
 ધવલ ધોરી, રઢીયાલા રથ, શુભ કામે રાજ સમરથ.
 પાયક ઘણા પુઠે પરવરે, રતનજડિત છત્ર જ તે કરે;
 નહી નગર દ્વારા સમતોલ, ચોચો ઘડ ચોખારી પોલ.
 એકસો દશ દરવાજા વલી, ખારી ખત્રીસ ભાતે ભલી;
 પરાં પંચાણૂ પત્રર વાટ, નવા રહેંટ પાણીના ઘાટ.
 ખસેં ખાર કુવા વાવડી, પુરણ રહેંટ પુઠલ પાવડી;
 ધૂલી વાડી વનફળ ફલાં, ભાર અઢાર મહીપર મલાં.
 એવો નગર તણી શોભાય, કનક સિંહાસન બેઠો રાય.

વળી ભોજને જૂની ઉજ્જયિનીમાંથી પરદુઃખભંજન વિક્રમાદિત્યનું
 જે દિવ્ય સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું હતું તે તેણે ધારાનગરીની આ બ્રહ્મસભામાં
 પધરાવ્યું હતું. તે વિષે કવિ શામળ કહે છે:—

પાછળ જડિત પૂતળી, પૂરણ વિશ ને ખાર. પદ૬
 સાક્ષાત્કાર કંચન તણું, જડિતરતન અમૂલ;
 વર્તુલ આકાર તો તેહનો, જેવું કમલનું ફુલ. પદ૭
 ફરતું ગજ ખતરીશનું અતુલ્ય તેજ અપાર;
 હાથ હાથ છેટે પુતળી શણગાર સહિત તે સાર. પદ૮
 વાજાં તેહના હાથમાં વસ્ત્ર વિવેકે અંગ;
 શોભા કોણ કહી શકે, રાજસ રૂડો રંગ. પદ૯
 પંચ દંડ તેને જડયા, પુઠલ શોભા પત્ર;
 સ્ફટિક મણિ હીરે જડયું, શીર સોહાવ્યું છત્ર. પદ૧૦

આ સિંહાસન ઉપર ભોજે આરૂઠ થવા બત્રીસ વાર પ્રયત્ન કર્યા; પરંતુ પુતળીઓએ તેથી અનર્થ થવાનું ભવિષ્ય ભાખતાં ભોજે તેની પૂજા કરવા ધાર્યું અને તે ઉપર વિક્રમની ધર્મવાહિકા પધરાવી.

ભોજ રાજા જાતે કવિ હતો, તેથી તેણે પ્રાચીન પદ્ધતિને અનુસરીને એક કવિસમાજ બાંધ્યો હતો. તેણે દેશાવરથી દાન લેવા આવતા પંડિતોની પંડિતાઈ અને કવિઓની કાવ્યશક્તિની પરીક્ષા માટે એક સભાગૃહ બંધાવરાખ્યું. એ સભાગૃહને સોળ થાંભલા હતા, ચાર દ્વાર હતાં અને દરેક દ્વાર ઉપર બળ્લે મદમત હાથણીઓ રાખી હતી. એ સભાગૃહની લગોલગ જ વિધિ પ્રમાણે રાજા ભોજનું એક આરામવિનોદ્યથે કલિગૃહ હતું. આ સભાગૃહના મધ્ય ભાગમાં એક મંડપ હતો. વચલા ચાર સ્તંભોની મધ્યે એક હાથ ઉંચી વિશાળ વેદી હતી. અને તેની મણિમય ભૂમિ હતી. તે ઉપર એક રાજપીઠ હતી. આ પીઠની ઉત્તર દિશામાં સંસ્કૃત ભાષામાં નિપુણ પંડિતો અને કવિઓનું સ્થાનક હતું, અને ત્યાં તેઓ હારબંધ યોગ્ય નિર્ણિત પદે વિરાજતા. જે પંડિત બહુ ભાષાઓમાં અધિક નિપુણ હોય, તે અગ્ર સ્થાને બેસે; તેની પછી પ્રવીણ પંડિતો અને તે પછી વેદવિદ્યામાં પારંગત જનો બેસે; તે પછી પૌરાણિકો, તે પછી વૈદ્યો બેસે; તે પછી જ્ઞેશીઓ અને તે પછી બીજી વિદ્યાઓના પંડિતો બેસે; આવો બ્રહ્મસભાનો પ્રાચીન નિયમ અહીં પણ જળવાય એવો પાકો બંદોબસ્ત તેણે કીધો હતો. રાજ્યાસનની પૂર્વ દિશામાં પ્રાકૃત ભાષાના પંડિતો, તે પછી નટો, નર્તકો, ગાયનવાદીઓ, વાગ્જીવકો, આદિ લોક બેસતા. પશ્ચિમ દિશામાં અપભ્રંશ ભાષાના પંડિતો, તેમની પછી ચિત્રકારો, મણિમાણિક્યના શૃંગારકો, પઠવા, આદિ કલાવાન કીસખીઓ બેસતા. દક્ષિણ દિશામાં ભૂતભાષાના કવિઓ, સર્પશાસ્ત્રીઓ, મહલો, આદિ બેસતા.

સર્વ પોતપોતાનાં નિયત સ્થાને બેસા પછી, કાવ્યગોષ્ઠી ચાલતી અને આગંતુક વિદ્વાન, કલાવાન આદિની પરીક્ષા લેવાતી. તે પછી યોગ્ય જનોને તેમની યોગ્યતા મુજબ દાન દેવાતાં. દેશદેશાન્તરથી આવેલા કવિ ઓનો સત્કાર અહીં થતો.

કહેવાય છે કે પૂર્વે ઉલ્લસિની(વિશાલા)માં વિક્રમાદિત્યના રાજ્યકાલમાં કાવ્યશાસ્ત્રોના જ્ઞાતાઓની પરીક્ષાને અર્થે એક આવી અલ્પસંખ્યા સ્થપાઈ હતી અને પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયેલાઓના વિજયપ્રકાશનને અર્થે એક અલ્પરંથ પણ રાખેલો હતો, અને આ સભામાં,

इह कालिदासमेण्ठावत्रामररूपसूरभारवयः ।

हरिचन्द्रचन्द्रगुप्तौ परीक्षिताविह विशालायाम् ॥

અહીં કાલિદાસ, મેણ્ડક, અમર, સૂર, ભારવી, હરિચન્દ્ર, અને ચન્દ્રગુપ્તની પરીક્ષા થઈ હતી. તે જ પ્રમાણે કહેવાય છે કે પાટલીપુત્રની અલ્પસંખ્યામાં ઉપવર્ષ, વર્ષ, પાણિની, પિંગલ, વ્યાડી, વરરૂચિ, અને પાતંજલિ આદિએ પોતાપોતાનાં શાસ્ત્રના રચનાર તરીકે પદવી મેળવી હતી. રાજા ભોજની આ કવિસંખ્યા કંઈક પૂર્વની અલ્પસંખ્યાના માત્ર અનુકરણ રૂપ હતી.

આ પ્રમાણે અનુપમ ધારાનગરી વસાવી, તેમાં શાન્તિથી તેણે રાજ્ય ચલાવવા માંડ્યું. દરમિયાન તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે, લીમદેવ સિંધુરાજ ઉપર ચઢાઈ લઈ સિંધ દેશ ગયો છે. આથી ભોજને ગુજરાત ઉપર સ્વારી કરવાનો ખરો લાગ જણાયો, અને ધટતી સઘળી લશ્કરી તૈયારીઓ તાત્પર્ય કરવાના લખોટાઓ સર્વ સામંતાદિને રાજ્યનાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થળોએ મોકલ્યા. એટલામાં દુલચંદ્ર નામનો એક દિગંબર ટેલીઓ બ્રાહ્મણની પેરે એક ગાથા બોલતો પ્રાતઃકાળે દેવડીએ આવ્યો.† રાજાના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેણે કહ્યું કે, મેં શૌર્યરૂપી ખડ્ગ ધારણ કરી, દિગંબર વેષે ભ્રમણ કરી, મારો આખોયે ભવ એળે કાઢ્યો છે. મેં સુંદરીસુખ સ્વપ્ને પણ જોયું નથી. જન્મ એક હાથીના કુંભસ્થળમાં મદ માઈ શકતો નથી, તેમ માઈ સામર્થ્ય પણ એવું અદ્ભુત છે કે, હું આવતી દીપોત્સવી પૂર્વે કોઈ રાજાને ગૌર દેશ સહિત દક્ષિણ દેશનો રાજા બનાવી શકું. પરંતુ એક અનુપમ સુંદરી એ રાજાએ મને મેળવી આપવી જોઈએ. તેનું આવું પરાક્રમ સાંભળી, ભોજે તેને સેનાપતિપદ આપ્યું અને ગુજરાતનો

† આ વાર્તા સવિસ્તર પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં ભાગ ૫ માં આવવાની છે, માટે અહીં તેની વિગત આપી નથી.

રાજા ભીમદેવ સિંધ ગયાથી સંધિ જોઈ, તે જિતવા તેને મોકલ્યો. કુલચંદ્ર સૈન્ય સાથે ગુજરાત ગયો. ભીમના નગરરક્ષક સૈન્યને તેણે હરાવી, રાજ્યધાની અણહિલપુર પાટણ જિત્યું અને ઉલટી સમજથી માળવાનું નાણું (કોડી) ત્યાં દટાવ્યું. પછી તે ધારાનગરી આવ્યો અને દરબારમાં ભોજને પોતાનું પરાક્રમ સંભળાવી, ગુજરાતનું ચલણ હલકું પાડી, ત્યાં કોડી-દટાવ્યાની તથા જયપત્ર લખાવ્યાની વાર્તા રસભર કહી. ભોજ તે સાંભળી ખિન્ન થયો. તેણે કુલચંદ્રને ક્રોધથી કહ્યું: “અયે દિગમ્બર! આખરે તું ટેલીયો તે ટેલીયો જ. ખરેખર તું કમ અકલી જ છે. હે મૂર્ખ! તેં ત્યાં કોડીને બદલે અંગારા કેમ ન દટાવ્યા! તેં આપણા દેશમાં ખંડણી પેટે ગુજરાતનો રાજા ગુજરાતનું નાણું આપવા આવે, એવો બંદોબસ્ત કેમ ન કર્યો! આ તો તેં ઉલટું કીધું. હવે માળવાનું નાણું ગુજરાતમાં જવાનું.”

(માળવાનો ઇતિહાસ જોતાં આખરે થયું પણ તેમ જ જણાય છે. સિદ્ધરાજે ભોજ પછીના માળવાના રાજા નરવર્મા અને યશોવર્માને હરાવી, માળવાની સંપત્તિ ગુજરાતમાં આણ્યાનો પ્રસંગ ઇતિહાસમાં નોંધાયેલો છે.)

કહેવાય છે કે, તે પછી આ દિગમ્બર કુલચંદ્રે ભોજ રાજાની પુત્રી સાથે ગાંધર્વ લગ્ન કીધાં અને ભોજે પછી તેને પોતાની પુત્રી અર્પણ કરી હતી.

પેલો ડામર પ્રતિનિધિ અવરનવર માળવા અને ગુજરાત વચ્ચે સંધિવિગ્રહના કામમાં આંટાફેરી કર્યા કરતો હતો. તે માળવે જતો ત્યારે ભીમદેવની સભાનાં પરાક્રમ, ઔદાર્ય, આદિનાં અદ્ભુત વર્ણન કરી, ભોજરાજાને આશ્ચર્યચકિત કરતો અને ગુજરાત આવતો ત્યારે ભીમદેવને ભોજરાજાનાં અસાધારણ લક્ષણોના વર્ણનથી મોહમુગ્ધ કરતો. આમ તેણે પોતાનો પગદંડો બંને રાજ્યમાં ઉંડો જમાવ્યો હતો.

કહેવાય છે કે, એક વેળા ભીમદેવને ભોજની સભા જવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ. એટલે તેણે ડામરની ગોઠવણ પ્રમાણે ગુજરાતના પાટનગર પાટણથી તે ઠેઠ માળવાની ધારા નગરી સુધીના માર્ગમાં પાણીપંથી

સાંઢણીઓ અને કાઠિયાવાડી ઘોડીઓ દર દશદશ કોસને છેટે ચોક્કસ થાણાંએ મૂકી દીધી. ભીમદેવ અતિ સાહસિક હતો, તેથી તેણે આ સાહસ કેદ પકડાવાના જોખમે પણ ખેડ્યું. પછી તેણે ડામરના માણસનો વેષ લીધો અને હાથમાં જાખ લઈ, ભોજની સભામાં જઈ ઉભો. ભોજરાજને પણ ભીમદેવની સભામાં જવાની તેવી જ ઉત્સુકતા હતી. ડામર તે જાણતો હતો. તેથી જોવો ભીમદેવ વેષ પાલટી, જાખ લઈ દરબારમાં આવી ઉભો કે, તરત જ વાર્તાનો પ્રસંગ કાઢી, ડામર તેની તરફ આંગળી કરી બોલ્યો:— “આ જ આકૃતિ, આ જ વર્ણ, આ જ રૂપ, આ જ વય; જાણે સાક્ષાત્ ગુજરાતનો ગર્જેન્દ્ર ભીમ જ. માત્ર ફેર એટલો કે તે રાજા અને આ ગરીબ, આ કાચ ને તે ચિંતામણિ.”

ચતુર ભોજરાજે તેની ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવી, તો તેનાં અંગોએ ઉત્તમ સામુદ્રિક ચિન્હો સ્પષ્ટ તરવરતાં નીરખ્યાં અને લાગ્યું કે, ખેશક તે ગરીબ જાખવાળો નથી; પણ ભીમદેવ જ તે રૂપે અહીં આવેલો હોવો જોઈએ.

તેની ચેષ્ટા ઉપચેષ્ટા જ્ઞેતાં જ તેમ જ સંશયગ્રસ્ત મન નિરખતાં, ડામર ચેત્યો અને જાખવાળાને ત્યાંથી પલાયન કરી જવાને ચેતવવા તેને ઉદ્દેશી બોલ્યો:— “રાજાને ભેટ કરવા જે વસ્તુ તમે લાવવાના હતા તે લઈ આવવાનો આ જ વખત બરોબર અનુકૂળ છે, માટે તે ઝટ લઈ આવી તેઓને સમર્પો.”

તત્કાલ પેલો જાખવાળો—ભીમદેવ ત્યાંથી અદૃશ્ય થયો. તેટલામાં ડામરે રાજા ભોજનું મન ખીજમાં રોકવા પેલો જાખવાળો જે અમૂલ્ય વસ્તુ ભેટ આપવા માગતો હતો તેનું રસીકું વર્ણન કરવા માંડ્યું. આ પાસે ભોજ એ વસ્તુ હમણાં જ જાખવાળો લાવશે, એટલે તેને પકડી લઈશ અને ભીમ મારે હાથ આવશે, એવી આશામાં ને આશામાં કૂટલીક વાર ચોંભ્યો. પરંતુ જાખવાળો ગયો તે આવ્યો જ નહીં. આખરે ડામરે ભરમ ફેડી, તેને કહ્યું:—“હે રાજા! એ જ ગુજરાતના મહારાજા ભીમદેવ!” ભોજે આશ્ચર્યચકિત થઈ, તેને પકડવા લશ્કરીઓ તાબડોતોબ દોડાવ્યા. ત્યારે ડામરે કહ્યું:—“હે રાજા! તમારા સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ છે. ધડીમાં ચાર ચાર ગાઉ ચાલે એવી સાંઢણીઓ દશ દશ કોસ છેટે અહીંથી

તે ઠઠ પાટણ સુધી રાખેલી છે. એટલે ભીમદેવજી અત્યારે તો ધણુ દૂર નીકળી પણુ ગયા હશે. એટલે તમારા પ્રયાસો માત્ર ફાંશ જેવા જ છે. ” આ વાત જાણી, ભોજે સોનેરી તક ગુમાવ્યા માટે હાથ ધર્યા.

આ પ્રમાણે ગુજરાતના રાજા ભીમદેવ અને ભોજ રાજાની વચ્ચે તેમના સમગ્ર રાજ્ય અમલ દરમ્યાન વૈર અને સંધિવિગ્રહની ઘટના ચાલ્યા જ કરી અને સાગ આવ્યે તેમાંને કોઈ પણ સામે દાવ લેવા અને હરીફને મહાત કરવા ચૂકતો નહીં.

ભીમદેવની પેઠે દાહલ (હાલના તિપેરા) દેશનો રાજા કર્ણુ પણુ ભોજનો કદો પ્રતિસ્પર્ધી હતો. તે પણુ ભીમદેવની પેઠે સંધિવિગ્રહની ભાંગ-ફેડ કરવા અવરનવર તેના દરબારમાં પોતાનો પ્રતિનિધિ રાખતો અને સમય આવ્યે કોઈ વેળા માળવા ઉપર ચઢી આવતો તો કોઈ વેળા માળવાની સ્વારી આગળ નમી પણુ પડતો. આખરે કર્ણુરાજે જીવ ઉપર આવી, અતિશય સાહસ આદરી, ભોજ રાજાને જિતવાનો છેવટનો નિશ્ચય કરી, ભીમદેવ સાથે મૈત્રીના કરાર કર્યા અને અર્ધોઅર્ધ માળવા તેને ભાગમાં આપવાની શરત કરી. વળી કર્ણુરાજ ધ્વજરોપણુ વિધિ કરી, ભોજના રાજ્ય ઉપર ચઢી આવ્યો. સામેથી ભીમદેવ પણુ સ્વારી લઈ ધસ્યો.

આમ બન્ને પાસથી હલ્લાઓ આવતાં, ભોજ ગભરાયો અને મંત્રમુગ્ધ સર્પની પેઠે તેનું અહંકાર રૂપી વિષ સત્વર ઉતરી ગયું. ભીમે તો તત્કાળ માળવાના ઘાટમાર્ગે રોકી લીધા અને પોતાના સંધિવિગ્રહક ડામરને ભોજની સ્થિતિ જાણવા મોકલ્યો. ડામરને તેની આખર અવસ્થા જાણી, તેથી તેણે નીચેની ગાથા ભીમદેવને મોકલી આપી:—

અમ્બય ક્ષલં સુપક્કં, બિણ્ટં સિઠિલં, સમુજ્જડો પવનો;

સાહા મિદ્ધણુ સીલા, ન યાણીમે કન્નજ પરિણામે.

(કેરી પાકી અતિશે, દીકું શિથિલું હિંચે પવન જોરે;

શાખા પણુ છે ડડળી, જાણું પરિણામ ન આવશે થુંચે !)

આંખાનું ફળ પૂરું પાકી ગયું છે, તેનું દીકું પણ શિથિલ થયું છે, તેને પવન હિંચાવી રહ્યો છે, તેની શાખા પણ ડડળી ગઈ છે, એટલે તેનું થું પરિણામ આવશે, તે હું જાણી શકતો નથી.

આવી અર્થભરી ગાથા સાંભળી, ભીમદેવ સ્તબ્ધ જ થયો, અને પોતે પરાક્રમી હોવાથી મરજો-મુખ ભોજરાજને અંતકાળે ન સતાવે, એમ ધારી થોડોક સમય થોભ્યો.

આ પાસે ભોજરાજને પરલોકપ્રયાણ કરવાની ત્વરા થઈ, એટલે તેણે સ્નેહીઓને ખોલાવી, રાજ્યવ્યવસ્થા વિષે યોજના કરી, પુષ્કળ દાન દીધાં અને મરણ પછી પોતાની શય્યાહિની(ઠાઠડી)માંથી હાથ ખુલ્લા લટકતા રાખવાની સૂચના કરી. એમ કરવાનો તેનો હેતુ એ હતો કે, જ્યારે હું જગતમાં આવ્યો ત્યારે બાંધ મુઠ્ઠીએ આવી, તેમાંના ભરમથી મેં જગતને છોટર્યું. પરંતુ હવે તો ખાલી હાથે જવાનું છે. અહીંનું સર્વ, જેને મમતાથી હું મારું મારું માનતો તે એમનું એમ જ અહીં છોડી જઈ છું, તેમ મેં દુનીઆમાં કરેલાં કૃત્યો પણ ખુલ્લાં છે, એટલે મારી કરણીનો ભરમ પણ ખુલ્લો થયો છે. એથી ખુલ્લા હાથે જઈ, જગતને દેખાડવું કે સઘળું અહીંનું અહીં રહેવા દઈ, ઉલટો ભરમ ગુમાવી, સર્વને મારી પેઠે જ પ્રભુને દરબાર જવાનું છે. આથી લોકમાં એવી કહેવત પ્રચલિત છે કે ‘આવ્યા ત્યારે બાંધી મુઠ્ઠીએ અને ચાલ્યા ત્યારે ઉઘાડી મુઠ્ઠીએ’ વળી તે સર્વને બોધ દેવા બોલ્યો:—

કસુ કંઈ રે પુત્ર કલત્ર ધિક મુ કંઈ રે કર રણુ વાડી;

એકલા આઈવો, એકલા જાઈવો, હાથ પગ બે જાડી.

શું કંઈ ? આ પુત્ર, કલત્ર, અરેરે વાડી વિસ્તાર વગેરે મારે અહીં છોડીને એકલા પરલોકજવું પડે છે. ધિકાર છે સઘળા વિભવને. હું જેમ એકલો આવ્યો હતો તેમ મારે હાથ ને પગ બંને ખંખેરી(જાડી)ને એકલા જવું પડે છે.

ભોજ રાજાના મરણની વાત જાણતાં, કર્ણ રાજા કાંગરા કિલ્લા તોડી, નગરમાં પેઠા અને તેની સધળી સંપત્તિ લૂંટી. લીમદેવે ડામરને કાં તો શરત મુજબ માળવાનું અર્ધું રાજ્ય કે કાં તો કર્ણનું માથું લાવવા આજ્ઞા કરી. ડામરે સંધિથી લીમદેવને માળવાનાં દેવાલયોની સંપત્તિ અપાવી અને સમાધાન કીધું.

આ પ્રમાણે વિધાવિલાસી, દાનશૂર અને “ પંડિતનું મોસાળ ” ગણ્યુતો પ્રતાપી ભોજરાજ સ્વર્ગે સીધાંચો અને તેની સંપત્તિ તો અહીં રહી, પરંતુ તેની ઉજ્જવલ કીર્તિનો મુગંધ સર્વ દેશાન્તરમાં પસરી રહ્યો અને સૈકાંઓ થયાં છતાં તે અદ્યાપિ સતત ટકી રહ્યો છે.

તેના રાજસભાના વિધાવિનોદો અને દાનકર્મના પ્રસંગો વાર્તાઓમાં અંકિત થયા છે અને સર્વ કોઇ તે વાંચી, ઉચિત આનંદ મેળવે છે.

ભોજનું નિત્ય પ્રાતઃસ્મરણ.

નિજકરનિકરસમૃદ્ધયા ધવલય ભુવનાનિ પાર્વણ શશાઙ્ક ।

સુચિરં હન્ત ન સહતે હતવિચિરિહ સુસ્થિતં કિમપિ ॥

હે પૂર્ણિમાના (સંપૂર્ણ કલાવાળા) શશાંક (ચન્દ્ર) ! તાર કર (કિરણ) ના સમૂહથી આ સધળાં ભુવનોને ઉજ્જવલ કર, (હે રાજન્ ! તારા હાથે સંપાદન કરેલી સમૃદ્ધિથી દરિદ્રોઓનો દરિદ્રતારૂપી અંધકાર દૂર કર) કારણ દૈવનો એ સ્વભાવ છે કે તે કોઇને પણ લાંબા સમય સુધી સારી સ્થિતિવાળું જોઈ શકતું નથી; અર્થાત્ કોઇની સારી સ્થિતિ સહન કરવી, એ એનો સ્વભાવ જ નથી.

અયમવસરઃ સરસ્તે સલિલૈરુપકર્તુમર્થિનામનિશમ્ ।

ઇદમપિ સુલભં ચામ્મો ભવતિ પુરા જલધારામ્યુદયે ॥

હે સરોવર ! યાચક લોક ઉપર તારા ખિન્ન સલિલથી નિરંતર ઉપકાર કરવાનો આ જ ખરો અવસર તારે માટે છે. કારણ હાલ મેઘવૃષ્ટિથી તારામાં જલ ભરેલું હોવાથી તે આપવું સુલભ છે. (પણ ઉન્હાળામાં તે સૂકાતાં ખિન્ન પણ આપવું દુર્લભ થશે.)

કવિવર કાલિદાસની કથા*.

(૧)

પુરાં કવીનાં ગણનાપ્રસંગે કનિષ્ઠિકાધિષ્ઠિતકાલિદાસાઃ ।

અઘ્યાપિ તત્તુલ્યકવેરભાવાદનામિકા સાર્થવતી વમ્ભૂવ ॥

સરસ્વતીનો લાડીલો, અમર યશઃશરીરવાળો, કવિકુલગુરુ, કાલિદાસ, જેની ઉચ્ચ પ્રતિભા, પ્રસન્ન અને ગંભીર પદવાળી વાણી, મધુર રસથી નિગળતી મંજરીઓના જેવી આહ્લાદક સુ-ઉક્તિઓ અને પ્રાસાદિક કાવ્ય-શક્તિનો પરિચય, સેંકડો વર્ષ થયાં છતાં જનસમાજ અઘ્યાપિ પર્યંત મંત્ર-મુગ્ધની તલ્લીનતાથી કરી રહ્યો છે અને તે કરવામાં જીવનની સાર્થકતા સમજે છે, તેનો કોઈ સિમોવડીઓ કવિ, કવિઓની ગણનાના પ્રસંગે પૂર્વે જાણ્યો નહતો, અઘ્યાપિ પણ મળ્યો નથી, તેથી કનિષ્ઠિકા-ટચલી આંગળીએડેની ખીજ આંગળીનું નામ અનામિકા-નામ વિનાની સાર્થ થયું છે, એમ કહેવાય છે.

પંડિત ગોવર્ધનાચાર્ય પણ એ યોગ્ય કહે છે કે,

સાકૂતમધુરકોમલવિલાસિનીકણ્ઠકૂજિતપ્રાયે ।

શિક્ષાસમયેડપિ મુદે રતલીલાકાલિદાસોક્તી ॥

માત્ર એ જ વસ્તુઓ, પ્રેમલીલા અને કાલિદાસની કવિતા શિક્ષાના સમયે પણ હૃદયને આનંદ આપે છે; કારણ તે બન્ને બહુશ; અભિપ્રાયભર્યા, મધુર, ક્રોમલ, તેમ જ વિલાસિનીના કોયલ જેવા કંઠ સમાન અહ્લાદક છે.

ભરતખંડના શણગાર રૂપ, આવા ઉત્તમ કવિના જન્મસમય, જન્મસ્થાન, માતૃપિતા, જીવનવ્યવહાર, આદિ જાણવાનાં સાધનો મુખ્યત્વે દંતકથાઓ જ છે, એ શું ઓછી શોચ કરવા જેવી બાબત છે ? કેટલાક વિદ્વાનો કાલિદાસ લંકાના રાજા કુમારદાસના (ઇ. સા. ૬ ફો સેકા) સમયમાં થયાનું અને ત્યાં જ રહ્યાનું કહે છે, તો કેટલાક તે ધારાનગરી

* સ્વ. પંડિત ભાઉ દાજીના કાલિદાસના નિબંધને આધારે આ કથાનો મુખ્ય ભાગ લખેલો છે.

વસાવનારા પરમાર વંશી ભોજ રાજાના સમયમાં થઈ ગયાનું અને ત્યાં જ જીવન (અગીઆરમો સૈકો) નિર્ગમ્યાનું કહે છે, તો કેટલાક નવ કવિ-રત્નોના વૃત્તાંતોમાં † શ્રદ્ધા રાખનારાઓ તેમને ઉજ્જયિની નગરીના સ્થાપક અને સંવતપ્રવર્તક, વિક્રમાદિત્યના સમયમાં (ઇ. સ. પૂર્વ ૧ લો સૈકો) થયાનું જણાવે છે; તો કેટલાકો ઇ. સ. પૂર્વે ૮ માં ૯ માં સૈકામાં થયાનું સૂચવે છે. વળી જોમ કાલિદાસ નામધારી કવિઓ ત્રણુચાર થયા છે તેમ વિક્રમ અને ભોજનાં નામ ધરનારા રાજાઓ પણ ત્રણુક થયા છે. એટલે કીયો કાલિદાસ કીયા ભોજના કે કીયા વિક્રમના સમયમાં થયો, એનો નિર્ણય આજેખવો, એ પુરાણતત્ત્વવિદોનું કાર્ય છે. દંતકથા તેમ જ પ્રબંધચિંતામણિ અને ભોજપ્રબંધ, તે મુંજના ભત્રીજા ભોજના સમયમાં (ઇ. સ. ૧૧ માં સૈકામાં) થયાનું જણાવે છે, જો કે તે સમંજસ નથી જણાતું. સામાન્ય વાચકો માટે આ પ્રશ્નની ચર્ચા પ્રાસંગિક નથી. એટલે તે પડતી મૂકી વિશેષ આધારભૂત લાગતી દંતકથાને આધારે અહીં કાલિદાસની સારગર્ભ કથા આપેલી છે.

વળી કાલિદાસના જન્મસ્થાન વિષે પણ વિશેષ તર્કો થયા છે. પરંતુ કાશ્મીરને તેનું જન્મસ્થાન ગણવું અને માળવાને તેમના જીવન-વ્યવહારનો પ્રદેશ લેખવો, એ તેની કૃતિઓના અવલોકનથી વિશેષ સંગત લાગે છે. તેનાં માતપિતા, વિદ્યાપ્રાપ્તિ અને પત્નીપ્રાપ્તિના સંબંધમાં પણ અનેક તર્કો ચાલે છે. તે જાતિએ ગૌડ સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતો. તેનાં માતપિતા તેની બાળ્યાવસ્થામાં મર્હુ પામ્યાં હતાં. તે ઉમરે પૂજ્યો તે તે પર્યંત અબણુ હતો અને પાછળથી દેવી કાલિકાના પ્રસાદથી તેને સર્વ વિદ્યાઓ ઉપસ્થિત થઈ હતી, એવી દંતકથા છે. પરંતુ તેના ગ્રંથો વિવિધ દર્શનો, ધર્મશાસ્ત્રો, અને વિદ્યાઓના તેના માર્મિક જ્ઞાનની સાક્ષી પૂરે છે. અને તે ઉપરથી તેનો અભ્યાસ ઉઠા હોવાનું સમજાય છે. તે

† ધન્વંતરીક્ષપણકોડ્મરસિદ્ધાંતકુ-વેતાલ મદ્ધઘટસ્વર્પરકાલિદાસાઃ ।

હ્યાતો વરાહમિહિરો નૃપતેઃ સમાચાં । રત્નાનિ વૈ વરરુચિર્નવ વિક્રમસ્ય ॥

ધન્વંતરી, ક્ષપણુક, અમરસિંહ, શંકુ, વેતાલ ભટ્ટ, ઘટાપર્પર, કાલિદાસ, વરાહમિહિર અને વરશ્ચિ એ નવ રત્નો વિક્રમની રાજસભાનાં હતાં.

ધર્મે શિવમાર્ગી હતો, એમ, જો કે તેનાં નાટકોની નાન્દીથી જણાય છે, છતાં તે સાંકડા મતનો શૈવી ન હતો. તેને થયલી વિદ્યાપ્રાપ્તિનો પ્રસંગ નીચેની એક દંતકથામાં વર્ણવાયેલો છે:—

કહેવાય છે તેમ ધારાનગરના એક ગૌડ સારસ્વત જ્ઞાતિના વરચરિત્ર નામના વિદ્વાન ગૃહસ્થ, શ્રીમંતને રૂપવતી અને શુણ્વતી એકની એક પિયંગુમંજરી નામે પુત્રી હતી. કેટલાક તેનું નામ કમલા હતું, એમ કહે છે. કમલા જાતે વિદુષી તેમ જ રસિક હતી. તેના પિતાના પુરોહિતનો પુત્ર બાલસ્નેહને લીધે આકર્ષાઈ, કમલાને પરણવા માગતો હતો. પરંતુ કમલાની ઉચ્ચ કુળવાળા, વિશેષ વિદ્વાન અને રસાભિજ્ઞ પુરુષ સાથે લગ્ન કરવાની ઉત્કટ અભિલાષા હતી, એટલે તેણે પુરોહિતના પુત્રને પરણાવી ના પાડી. આથી હતાશ થયેલા પુરોહિતપુત્રે તેના પિતાની વતી કમલા માટે વર શોધવા જવાની તક મળતાં દેશાન્તરમાં ભટકી, ક્યાંકથી ગૌડ સારસ્વત બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના, કાલિદાસ નામના એક મૂર્ખ યુવાનને મુદ્દામ હેતુસર પકડી આણ્યો અને યુક્તિથી કમલાને તેની સાથે પરણાવી. સસરાએ કાલિદાસને ધરજમાઈ કરી રાખ્યો. પહેલી મિલનના પ્રસંગની રાત્રિએ અંતઃપુરમાં કમલા ગઈ, ત્યારે કાલિદાસ તેને તો કેવલ મૂઢ જણાયો અને કોઈ રીતે રસિક કે શોખની વૃત્તિનો ઉદ્ગમ જ તેનામાં ન દેખાયો; પણ ઉલટો બુદ્ધિનો બાદલો અને સંભાષણ કરવાને પણ અસમર્થ લાગ્યો. આથી કમલા અતિશય ખિન્ન થઈ, પોતાના હૃતભાગ્યને નિંદવા લાગી. અને રસિક, અને વિદ્યાવિલાસમય જીવન ગાળવાની પોતાની સધળીયે આશા અને અભિલાષા આમ સમૂળી ધૂળમાં મળી, એમ સમજતાં મનમાં ભારે શોક કરવા લાગી. પરંતુ તે કુલીન હોવાથી કોઈ ઉપાયે તેને સુધારવાના વિચારથી તરત તો કંઈ ન બોલી. આમ કેટલાક દિવસ વધ્યા. આ પાસે કાલિદાસ પોતાની પામરસ્થિતિ સમજ્યો, પરંતુ આ મુશ્કેલી વટાવવાના ઉપાય સંબંધમાં લાચાર હતો. પોતે વિદ્યાવાન ન હતો તેમ વાણીની ચાતુરી પણ પોતાનામાં ન હતી, તેનું ભાન થતાં અતિશય ખિન્ન થયો અને પોતાનું જીવન અકારં લાગ્યું. ધરમાં સર્વ તેની મુખાંધની મશ્કરી કરતાં. તેનો સાળા તેને ટોળમાં પ્રશ્ન કરતો કે અસ્તિ કશ્ચિદ્ વાગ્વિશેષ:

તારામાં કોઈ ચાતુરીવાળી વાણી છે ખરી ! આનો ઉત્તર કાલિદાસ વાળી ન શકતો અને અમુંઝાતો.

કમલાએ પછી, કાલિકાની ઉપાસના તેની પાસે કરાવવાનો વિચાર કર્યો અને સખીજ નવાર્ણવ મંત્ર શીખવ્યો. કાલિદાસે એકાગ્ર ચિત્તથી, સંપૂર્ણ તપશ્ચર્યાથી દ્વિસો પર્યંત દેવીની આરાધના કરી અને દેવી કાલિકાએ પરમ પ્રસન્ન થઈ, તેને વરદાન આપ્યું કે “ તારી વિદ્યાનો મહિમા ચિરંજીવ થશે અને તને સર્વે વિદ્યાઓ તાત્કાલિક જ ઉપસ્થિત થશે. ”

આમ દેવીનું વરદાન પામી, કાલિદાસ સાયંકાલે કમળાના ઉદ્યાનમાં પાછો આવતો હતો, ત્યાં તેણે એકાએક કમલાને એક સખીને નીચેનો પ્રશ્ન પૂછતી સાંભળી :—

आनेलस्यागो नास्ति द्विपदो नैव दृश्यते ।

सरोमध्यगतं पद्मं कम्पते केन हेतुना ॥

અહીં પવનનો ઝપાટો તો આવતો જણાતો નથી, તેમ બેપગું (માણસ) પણ સરોવરમાં સ્નાન કરતું હોય એમ જણાતું નથી, છતાં સામેના સરોવર મધ્યેનું કમલ હિલી રહ્યું છે. તો હે સખી ! એ કમલ શાથી હિલતું હશે. ?

કાલિદાસે આ પ્રશ્ન સાંભળતાં, દેવીના પ્રસાદથી તરત જ ઉત્તર વાળ્યો કે :—

पावकोच्छिष्टवर्णाभः शर्वरीकृतबन्धनः ।

मोक्षं न लभते कान्ते कम्पते तेन हेतुना ॥

હે કાન્તા ! અગ્નિથી બળતાં અવશેષ રહેલા કોલસાના વર્ણનો, રાત્રિને લીધે સૂર્યનાં કિરણને અભાવે બંધાઈ પડેલો, અને કમલની પાંદડીઓ વચ્ચે, વિલીન થયેલો, બે પગો નહી પણ છ પગો, ભમરો મુક્તિ મેળવી શકતો નથી, તેથી જ એ કમલ હિલી રહ્યું છે.

કમલાએ કોઈ પુરૂષનો પરિચિત અવાજ સાંભળ્યો. પોતે કામાતુર હતી, એટલે ઉપલા શ્લોકનો ખીજે આવો અર્થ તેને સમજાયો : શંકરના

ત્રીજા નેત્રના અગ્નિથી જેનો વર્ણુ ઉચ્છ્વિત થયો છે, અને રાત્રિ એ જેનું અંધન છે, એવો કામદેવ તારાથી હજી મુક્ત થયો નથી, તેથી તારું હૃદય-કમલ કંપે છે. આવો ભાવપૂર્ણ દ્વિઅર્થ સમજતાં તે આશ્ચર્યચકિત થઈ. પછી જ્યાંથી એ અવાજ આવ્યો હતો તે તરફ જોયું તો પોતાના કાન્ત કાલિદાસને દીઠો અને દેવી કાલિકાનો તે પરમ પ્રસાદ પામ્યો છે, એ જાણી અતિશય હર્ષ પામી, અને પોતે આવેશમાં કરેલા ક્રોધ પણ અનાદર માટે તેની મારી માગી. કાલિદાસ અને કમલાએ તે પછી સુખ-ચેતનમાં દિવસ નિર્ગમ્યા.

પછી કાલિદાસે તેના સાળાએ અસ્તિ કશ્ચિદ્ વાગ્વિશેષઃ એવા ટોળ-વિનોદમાં પૂછેલા પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર વાળી, તેનું માન ખંડન કરવાને આ ચારે પદ્ધતી શરૂ થતાં ચાર મહાકાવ્યો રચ્યાં. પહેલા અસ્તિ પદ ઉપરથી અસ્ત્યુત્તરસ્યાં દિશિ દેવતાત્મા એ ચરણુથી શરૂ થતું કુમાર-સંભવ કાવ્ય રચ્યું અને શ્રીશંકર તથા પાર્વતીનો પ્રેમપ્રસંગ વર્ણવ્યો. વળી બીજા પદ ઉપરથી કશ્ચિત્કાન્તાવિરહગુણા એ ચરણુથી શરૂ થતું ખંડ કાવ્ય મેઘદૂત રચ્યું અને શાપથી વિરહવેદના વેડતા યક્ષનો વિરહપ્રસંગ વર્ણવ્યો. પછી વાગ્ શબ્દથી શરૂ થતું વાગ્ધર્માવિવ સંપૃક્તૌ-એ ચરણુથી શરૂ થતું રઘુવંશનામનું મહા-કાવ્ય લખી, રામચંદ્રના પૂર્વજોનો મહિમા વર્ણવ્યો અને ચોથા વિશેષઃ શબ્દથી ઋતુસંહાર નામનું એક રસિક કાવ્ય લખ્યું.

કવિ કાલિદાસે આ ઉપરાંત માલવિકાગ્નિમિત્ર, વિક્રમોર્વશીય અને શાકુન્તલ, એ ત્રણ નાટકો લખ્યાં છે. કાલિદાસ સમર્થ વિદ્વાન હતો. તેનું સૃષ્ટિનું અવલોકન અને જનસમાજનો અનુભવ અનહદ હતાં. તે સ્વભાવે નમ્ર, રસિક અને વિલાસી હતો. સ્ત્રીઓ પ્રત્યે તેને અત્યંત આદર હતો અને તેમનું ગૌરવ જાળવવાની ચિન્તનભરી વૃત્તિ હતી. તેની કવિતા ઉચ્ચ પ્રકારની અને તે સાથે સરળ, સુરસવતી અને અને યોગ્ય છે. ‘ઉપમા તો કાલિદાસની’ એવો કાવ્યજ્ઞોનો મત છે.

તેના જીવન સંબંધમાં એક એવી દંતકથા પ્રચલિત છે કે, તે અતિ શૃંગારી અને વ્યભિચારી હતો. પણ તેનાં કાવ્યોમાં શૃંગાર રસ શુદ્ધ

અને ઉજ્જવલ ભાવનાવાળો છે, એમ તેની મેધદત્ત, શાકુન્તલ, વિક્રમોર્વશીય આદિ સંભાન્ય કૃતિઓથી સિદ્ધ થયેલું છે. તેણે પોતાની કૃતિઓમાં વ્યભિચારને ખુલ્લી રીતે વખોડેલો છે, અને ઉન્નત દાંપત્યને જ વખાણેલું છે. આવા પુરુષને સપ્રમાણ પુરાવાના અભાવે વ્યભિચારી કહી નિંદવો, એ ઉત્તમ કાવ્યશક્તિની નિંદા કરવા બરોબર છે.

જેમ બાદશાહ અકબર અને ખીરખલ સાથેના વિદ્યાવિલાસના અને ખુદ્દિ ચાતુરીના પ્રસંગો મશહૂર છે તેમ રાજા ભોજ અને કાલિદાસના પણ એવા પ્રસંગો સુવિખ્યાત છે.

સરસ્વતી સ્થિતા વક્ત્રે લક્ષ્મીઃ કરસરોરુહે ।

કીર્તિઃ કિં કુપિતા રાજન્ યેન દેશાન્તરં ગતા ॥

હે રાજન્ ! સરસ્વતી તારા મોંઢામાં રહેલી છે; લક્ષ્મી તારા કર-કમલમાં વસેલી છે; પરંતુ તારી કીર્તિ દેશ દેશાન્તરમાં બઢકે છે, તેથી શું તે તારી ઉપર કોપાયમાન થઇ છે ?

વક્ત્રામ્ભોજં સરસ્વત્યધિવસતિ સદાશોણ પવાધરસ્તે ।

બાહુઃ કાકુત્સ્થવીર્યસ્મૃતિકરણપદુર્દક્ષિણોઽસૌ સમુદ્રઃ ॥

વાહિન્યઃ પાર્શ્વમેતા ક્ષણમપિ ભવતો નૈવ મુઞ્ચત્યમીક્ષણમ્ ।

સ્વચ્છેઽન્તર્માનસેઽસ્મિન્કથમવનિપતે તેઽમ્બુપાનામિલાષઃ ॥

તારા મુખારવિંદમાં સરસ્વતી (નદી) સદા વસેલી છે, તારા અધર સદા આરક્ત હોય છે, તારા હાથ કાકુત્સ્થ રામનાં પરાક્રમનું સ્મરણ કરવામાં કુશલ છે અને દક્ષિણ સમુદ્ર રૂપ છે, વાહિની નદીઓ તારા પાર્શ્વ બાજે હોઇને ક્ષણમાત્ર પણ તને છોડતી નથી. આમ તું સર્વત્ર જલમય હોવા છતાં હે ભૂપતિ ! તારા સ્વચ્છ મનમાં ઉદ્દકપ્રાશન માટે અભિલાષા કેમ ઉત્પન્ન થાય છે. ?

કાલિદાસને વિદ્યા અને વનિતાની પ્રાપ્તિ.*

(૨)

ગૌડ ખંગાલાના એક રાજ્યપ્રદેશનો સત્યવાન નામે રાજા હતો. (કેટલાક ખુદ વિક્રમાદિત્યને જ આ કથા લાગુ પાડે છે.) તે ધર્મ-શીલ, દાતા, માની, શૂરવીર અને પ્રતાપી હતો. તે વેળાની રાજ્યરીતિ પ્રમાણે તેને અનેક રાણીઓ હતી; છતાં શાન્તિપૂર્વક તેના રણુવાસનો સં-સારવ્યવહાર દીપ્તો હતો. સત્યવાનને કોઈ પુત્રની સંતતિ, તે મોટી વયનો થવા આવ્યો છતાં અને તેણે તેમ જ રાણીઓએ અનેક વ્રતનિયમો આતુર

* કવિ કાલિદાસને વિદ્યાદેવી પ્રસન્ન થવા સંબંધમાં જે અનેક દંત-કથાઓ પ્રચલિત છે, તેમાંની આ એક બીજી કથા છે. પરંતુ ધણાંક કારણોએ તે માન્ય કરવા યોગ્ય લાગતી નથી. પ્રથમ તો કાલિદાસ જેવો, અનેક વિદ્યાઓમાં પારંગત પ્રાસાદિક કવિ લગ્નસમય પર્યંત એટલે કે લગભગ પંદર સોળથી પણ વધુ વર્ષની વય પર્યંત કેવળ મૂર્ખ-જડ જ હતો, અને અચાનક મહાપંડિત બન્યો, એ સહસા માન્યામાં આવતું નથી, જે કે તે અશક્ય નથી. વળી કાશ્મીરનો વતની અને તેય કહેવાય છે તેમ મૂર્ખ બ્રાહ્મણ ખંગાલાના એક ભાગના રાજાની એકની એક શાણી વિદુષી રાજકુમારી સાથે જલથી પરણે, એ સંભવિત લાગતું નથી. વળી એકની એક રાજકુમારીનો પતિ થવા છતાં અન્ય રાજ્યદરબારમાં તેને ઉદર-નિર્વાહ અર્થે રહેવું પડે, એ પણ તેટલું જ ઘટિત જણાતું નથી. તેમ એક પ્રધાનપુત્ર, રાજાથી પણ નહીં ડરીને, આમ મૂર્ખ વરને વરવા એક ભણેલી કુંવરી અને તેના પિતા બન્નેને નિરાંતે છેતરે, એ પણ મનાતું નથી. તે ગમે તે હો, છતાં લોકમાં આ દંતકથા અતિશય પ્રચલિત હોવાથી જ અહીં આપેલી છે. તેમાંથી વાચકે યોગ્ય લાગે તે બોધ ગ્રહણ કરી લેવો. આ સિવાય બીજી કેટલીએક દંતકથાઓ કાલિદાસના સંબંધમાં પ્રચલિત છે, પરંતુ તે ધણુખરું ગપાઠક કહી શકાય એવી છે.

સંયમથી પાળ્યા છતાં થઈ ન હતી. માત્ર પટ્ટરાણી સાવિત્રીને અંપક-
લતિકા નામની એક જ, સુવર્ણની પુતળી અને મોરેલા અંપલાના છોડ જેવી
રાજકુંવરી હતી. તે રૂપે મનોહર અને નિઃશંક રમણીપદને યોગ્ય રમણીય
હતી. રાજાની એકની એક પુત્રીહોઈને તે અતિશય લાડકોડમાં ઉછેરી હતી,
તેથી જો કે, તે ચતુર અને શાણી હતી, છતાં તેને પોતાના ઉચ્ચ રાજકુલનું
અભિમાન અતિશય હતું. રાજાએ તેને પુત્રવત્ ઉછેરી હતી અને તેને વિદ્યા, કલા
અને ચાતુર્ય શીખવવા આચાર્ય મણિશર્મા નામે એક પ્રખર પંડિતની
રાજવંશી પાઠશાળામાં પ્રધાનની ખાસ દેખરેખ હેઠળ મૂકી હતી. તે
જમાનામાં પ્રધાન, નગરશેઠ આદિ મુખ્ય મુખ્ય નગરજનોના પુત્રો અને
પુત્રીઓ રાજવંશીની સંતતિ સાથે એક જ પાઠશાળામાં સાથે સાથે શિક્ષણ
લેતાં હતાં. આ જ પ્રણાલિને અનુસરીને સત્યવાનના પાટનગરની મુખ્ય
પાઠશાળામાં રાજકુંવરી અંપકલતિકા સાથે પ્રધાન વસંતસેનનો પુત્ર
ચૂડામણિ જે લગભગ તેના જેટલી જ વયનો અને સુંદર હતો તે વિદ્યા
શીખતો હતો. પ્રધાન વસંતસેન અને રાજા સત્યવાન વચ્ચે નિકટ મૈત્રી
જેમ બંધાઈ હતી તેમ પ્રધાનપુત્ર ચૂડામણિ અને અંપકલતિકા વચ્ચે
પણ ગાઢ મૈત્રી રચાઈ. પાઠશાળામાં બન્ને સાથે ભણતાં, રાજમહેલમાં
પણ ધટિત દિનચર્યા લગભગ સાથે જ આચરતાં. આમ બન્નેનો પરિચય
વધ્યો જતો હતો અને મન પણ મળતાં હતાં. તે બન્ને લગભગ બારેક
વર્ષની વયનાં થયાં, તે અરસામાં પ્રેમપાઠના અભ્યાસી, પ્રધાનપુત્ર
ચૂડામણિએ એક દિવસ સંપૂર્ણ મન મળતાં, અંપકલતિકાને પૂરા ભાવથી
આવો પ્રશ્ન કર્યો:—

“હે સખી અંપકલતિકા ! તારું મન મારી સાથે મળ્યું છે; આપણને
અન્યોન્યનો સહવાસ અતિ નિકટ થયો છે; તેથી ભવિષ્યમાં વિખૂટાં પડવું, એ
આપણુ બન્નેમાંથી કોઈનેયે પાલવે તેમ નથી. તો હું તને આ પ્રશ્ન
પૂછું છું; તેં તારા ભવિષ્યનો કોઈ વિચાર કર્યો છે ? શું તું, તારે લગ્ન
કરવાનો સમય આવે ત્યારે મારી સાથે લગ્ન નહીં કરે ? આપણુ જેવાં
હાલ અંદ્ર્યકારી પેરે રહીએ છીએ તેમ શું મોટી થયે મારી જ સાથે સદાયે
રહેવાનું વિશેષ પસંદ નહીં કરે ? મેં તો મારા મનથી લગ્ન કરું તો તારી

સાથે જ કરવાં, એવો નિશ્ચય કર્યો જ છે. તારો શા નિશ્ચય છે, તે શું તું મને નહીં જણાવે ? તારા પિતા તારા વરની શોધ કરાવે ત્યારે, શું તું તેવી શોધ નહીં કરવાનું તારી માતા દ્વારા તેમને જણાવી, મને જ પસંદ કરવાનો આગ્રહ નહોં કરે ?”

રાજકુંવરીને રૂપ, અને કુલનું સ્વાભાવિક અભિમાન હતું. રસિક સંસ્કૃત સાહિત્યના માર્મિક વાચનથી તેની સંસારસુખની અને વિદ્યારસિક જીવનની અભિલાષા ઉચ્ચ કોટિની થઇ હતી. તેને મન પ્રધાન અને પ્રધાનપુત્ર એ ઉભય રાજ્યસેવક જ હતા અને તેની ઇચ્છા પોતાના પિતાના કુલથી પણ અધિક ઉચ્ચ કુલવાળા, શૂરવીર, પરંતુ વિદ્યાવાન અને કલારસિક રાજકુમાર સાથે પરણવાની હતી. તેથી તેને પ્રધાનપુત્રની માગણી બેહુદા અને અપમાનકારક લાગી. એટલે આવેશમાં આવી જઈ, તેણે એકદમ પ્રધાનપુત્ર ચૂડામણિને ઝાટકી કાઢ્યો. આથી ચૂડામણિને ધણું જ લાગી આવ્યું. તે ટુંકી બુદ્ધિનો અને ઉતાવળીયો હતો, તેથી આવો કડવો છુંટકો તેનાથી ગળી ન શકાયો અને તેના અછકલા પેટનું પાણી ઉછળ્યું. એટલે તેને કેટલાંએક તુચ્છ વચનો પણ કહ્યાં અને બોલ્યો:—

“હે રાજકુંવરી ! તું શા ઉપર આટલું બધું અભિમાન રાખે છે ? આખરે તો તારી મુંડી મારા જ હાથમાં છે, એ તું શું બૂલી જાય છે ? મારા પિતા તારા પિતાના નિકટ મિત્ર હોવાથી તારે માટે વર શોધવાનું તેમને કહેશે, ત્યારે તે કામ હું જ માથે લઈશ અને તે વેળા કોઈ અતિ મૂર્ખ અને દરિદ્ર ધણી તારે માથે ન મારે અને તારી બધીયે અભિલાષા ધૂળમાં ન મેળવું, તો મારું નામ ચૂડામણિ નહીં ! તારો ગર્વ તોડું ત્યારે જ હું ખરો,”

ત્યારે ચંપકલતિકા બોલી:—“હે તુચ્છ અછકલા પ્રધાનપુત્ર ! તું શું મારા ભાગ્યવિભવને રોકવાનો હતો ? પ્રત્યેક પ્રાણીનું ભાગ્ય પ્રજુ સિવાય અન્ય કોઈ જાણી શકતો નથી, તેમ તેના પ્રવાહને રોકી પણ શકતો નથી. સારો વા નરસો પતિ મળવો, એ દેવાધીન છે. મારા ભાગ્યમાં શું છે અને શું થવાનું છે, તે તારા જેવો પામર છોકરો કેમ સમજી શકવાનો છે ?”

આ પ્રમાણે બન્ને વચ્ચે કુટિલોક ગરમાગરમ વાદવિવાદ ચાલ્યા પછી, બન્ને છૂટાં પડ્યાં. રાજકુંવરી ચંપકલતિકા સરલ સ્વભાવની હતી. એટલે તે તો આ પ્રસંગનો વિવાદ અને કટુતા વિસરી ગઈ. પરંતુ કુટિલ પ્રધાન-પુત્ર ચૂડામણિના હૃદયમાં તો તે શલ્ય પેરે ભોકાઈ રહ્યાં. અને જેમ પેટમાં ગળેલી સોય શરીરનાં પુટોને ભેદીને બહાર આવે છે ત્યાં સુધી સતાવ્યાં જ કરે છે, તેમ પોતાનો નિશ્ચય પાર ઉતરવા પર્યંત એ અપમાન તેને સદા તીવ્રતાથી સાલ્યાં જ કર્યું.

આ પ્રસંગને એ એક વર્ષો વીતતાં અને રાજકુંવરીનો યથાયોગ્ય કન્યાકાલ આવતાં, રાજા સત્યવાને તેને યોગ્ય વર સાથે વરાવવાની ચિંતાથી પ્રધાન વસંતસેન સાથે ને વિગે વિચાર કર્યો. પ્રધાને આખરે ચંપકલતિકા માટે એક કુડવાન, ગુણવાન અને રૂપવાન, પરંતુ ધરજમાઈ થઈ રહે એવો, એક રાજકુમાર શોધવા મુસાફરીએ જવું, એમ નક્કી હતું. એટલે પ્રધાને રાજાની આજ્ઞા માથે ચઢાવી, વરશોધની મુસાફરી માટે યોગ્ય તૈયારીઓ કરવા માંડી. તેનો ચક્રાર પુત્ર ચૂડામણિ તે સમન્વેષે અને લાગ સાધી, પિતાને તેમની મુસાફરીનું કારણ પૂછ્યું. પ્રધાને પોતાને રાજકુંવરી ચંપકલતિકા પરણવા યોગ્ય થયેલી હોવાથી તેને માટે કુલીન, પરંતુ ધરજમાઈ થઈ રહે એવો, વર શોધવા જવા રાજાની આજ્ઞા થયાનું અને પ્રવાસ લાંબા સમય પર્યંત ખેડવાનું જણાવ્યું. ચૂડામણિ પૂર્વે રાજકુંવરીએ અપમાનનો દીધેલો તીવ્ર દંશ કાંઈ વિસર્યો ન હતો. એટલે પોતે જ તે કાર્ય પૂરતી કુટિલતાથી બળવવા જવાની પોતાની ઇચ્છા અને આતુરતા દાખવી, છતાં વસંતસેને તેને દાદ ન દીધી, ત્યારે તેણે યુક્તિથી કહ્યું:—

“હે પિતાજી ! હમણાં હમણાંમાં રાજ્યનો મામલો બહુ જ ગુંચવણભર્યો થતો જાય છે, તેનો ખ્યાલ શું તમને રહ્યો નથી ? રાજા, વાજાં અને માંકડાંનો વિશ્વાસ, દૂર રહી, કરવો, એ સાઈ નથી, પણ ઉલટું આત્મઘાત વહોરવા જેવું છે. તેઓ તો પ્રેરક જ્યાંસુધી પાસે હોય ત્યાં સુધી જ તેના કબજામાં રહેવાનાં, અહીંના ખટપટી, કારસ્થાની મુસદ્દીઓ તમારી લાંબા સમયની ગેર-હાજરીનો લાભ લેવા નહીં ચૂકે અને સુકાન ફેરવીનાંખશે, અને તમે પાછા

ફરશે એટલામાં તો તેણે તમારી બાળ એવી પાલટી નાંખી હશે કે તમારે હાથ તેની કુંચી નહીં રહે, એ તમારા જેવા વિચક્ષણના વિચારમાં રહ્યું નથી. માટે રાજાજીની પાસેથી આમ કડાકડીના સમયે તમારે ખસવું, એ કોઈ રીતે યોગ્ય નથી. કદાચિત્ તમારા કોઈ દ્રેષી હરીફની પ્રેરણાથી જ આવું અલ્પ કાર્ય તમને સોંપાયું હશે અને તમે તેના ભોગ બન્યા છો. તેથી મારી સલાહ તમને છે કે, તમારે જવાનું માંડી વાળવું તમે રાજાજીને સમજાવો તો હું તમારું કાર્ય કુશળતાથી પાર પાડીશ. વળી રાજકુંવરીને અને મારે બાલપણનો સ્નેહસંબંધ છે, તેથી એને કેવો વર પસંદ પડશે, તે હું સારી રીતે જાણું છું. એટલે મેં પસંદ કરી આણેલો વર તે સ્વીકારશે. અને તેની પ્રીતિ ઉલટી આપણી ઉપર વધશે, તેથી ‘એક પંથ અને દો કાજ સરશે.’”

પિતાને આમ અષ્ટપદ સમજાવી, ચૂડામણિએ ધાર્યો હેતુ પાર પાડવા રાજા પાસે તેને મોકલ્યો અને પોતાને વરપસંદગી માટે જવા દેવાની સંમતિ મેળવી. પ્રધાને રાજાની પાસેથી તેના પ્રવાસ માટે જરૂરી વાટખર્ચા, વાહન, રસાણો આદિની ગોઠવણ કરવાનો પરવાનો મેળવ્યો, તથા અન્ય રાજરજવાડાઓ ઉપર ભલામણપત્રો લખાવી લીધાં. પછી શુભ મુહૂર્ત જોઈ, ચૂડામણિને તેણે વર શોધવાના કાર્ય અર્થે પ્રવાસે મોકલ્યો, અને સાવધતાથી કાર્ય સાધવા ઘટતી શીખ દીધી.

તેના ગયા પછી અંપકલતિકાને પ્રધાનપુત્ર પોતાને માટે વર શોધવા મુસાફરીએ ગયાના સમાચાર દાસી દ્વારા મળ્યા. પરંતુ એ ભક્તી અને અલ્લહ સ્વભાવની રાજકુંવરીના સ્મરણમાંથી તેની સાથેનો પૂર્વે પડેલો અપમાનનો પ્રસંગ ખસી ગયો હતો. એટલે તે તો ઉત્સુકતાથી યોગ્ય પતિની માર્ગપ્રતીક્ષા જ કરવા લાગી. આ પાસ, વૈરવૃત્તિવાળો કુટિલ ચૂડામણિ, રાજાજીજીને બદલે કોઈ મૂર્ખ જરૂરે શોધવાની જ ઈચ્છાથી ઠામ ઠામ ફર્યો. તેણે શહેર અને નગરોને બદલે ગામડાં આદિ ઘણાં સ્થળો દુઝ્યાં, અનેક ઠામે પેરવીઓ કરી, પણ ફેટલાક વખત સુધી તેને કોઈ ધારેલો જડ મળી આવ્યો નહીં. એક દિવસ

તે કાઠ એક ગામથી દૂર જંગલમાં મૂર્ખની તલાસ કરતો ફરતો હતો, તેવામાં એક કુવાકાંઠે ઉગેલા ઝાડ ઉપર તેની અચાનક દૃષ્ટિ ઠરી. જોતાં તે ઝાડની ડાળના નમતા ભાગ ઉપર ખેરી, થડ સાથેના તેના ભાગને કાપતો એક જીવાન જણાયો. તેને એમ લાગ્યું કે, ખરેખર મારે જેવો જોઈએ છીએ તેવો જ આ મૂર્ખ મને દેવે જ મેળવી આપ્યો છે. ઇશ્વરની લીલા ગહન છે. આટઆટલું બટકયો તોયે જે ન મળ્યો, તે આમ આજે સહસા મળી આવ્યો. આખરે મારી મનસા પાર પડવાનો સમય આવ્યો ખરો.

પછી તેણે પેલા જીવાનને ખેચાર હાંક મારી કહ્યું:—“ તારા જેવો બીજો કયો મૂર્ખ આ દુનીયામાં હશે કે જે ખેસવાની જ ડાળને કાપે ! અલ્યા ! તને એટલુંયે ભાન નથી કે ડાળ કપાશે તો તું કાં તો હેઠો પડીશ, અગર કુવામાં ગળડી પ્રભુને ઘેર સીધાવીશ ”

ત્યારે પેલો જીવાન જવાબો:—“ અરે ભાઈ ! તું તારે રસ્તે ચાલ્યો જા. તારે મારી શી પંચાત ! હું શું કાંઈ અમસ્તો ડાળ કાપતો હોઈશ ? હું ચઢતાં શું ઝાડ ઉપર ચઢ્યો તો ખરો, પરંતુ હવે હેઠા કેમ ઉતરવું તેની મને સમજ પડતી નથી, એટલે ડાળ કાપ્યે જ સિદ્ધિ છે. કારણ ડાળ કપાયાની સાથે જ હું પણ હેઠો આવીશ. ”

તેના આવા વચનથી ચૂડામણિને લાગ્યું કે, ખરેખર આ ખરો મૂર્ખ છે. પછી પોતાના માણસની મદદથી તેને ઝાડથી હેઠો ઉતાર્યો અને પોતાને મુકામે લઈ ગયો. તેની સારી જરદાસ કરી સંતોષ્યો. પછી તેને એકાંતમાં બોલાવી, તેની જાતબાત, નામકામ, માઆપની ઓળખ, વતન, વણજ, આદિ વિષે અનેક પ્રશ્નો કર્યા. ત્યારે તેણે કહ્યું:—“ મારું નામ લોક કાળીઓ કહે છે; હું જાતનો તો છું સારસ્વત બ્રાહ્મણ; પરંતુ ધંધો લીધો છે ઢોરાં ચારવાનો. મારાં માઆપ નાનો મૂકીને જ મરી ગયાં છે. જેમ તેમ કરતાં હું સગાંવહાલાંને ઘેર ઉછરીપાછરી મોટા થયો. અને કાઠની ગાયો ચારી, રડયુંખડયું કામકાજ કરી, રઝળીરખડી માંડ પેટીયું ફટ્ટી કાઢું છું. મારે ગામમાં ઘર નથી અને સીમમાં ખેતર નથી,

તેમ હું એ અક્ષર ઉઠેલીયે જાણુતો નથી, એટલે મારો કોઈ ધડો કરવું નથી અને સઘળા મૂર્ખ મૂર્ખ કહી મારી ચેષ્ટાળી કરે છે. તેથી કેટલીક વેળા આખોયે દહાડો! આમ જંગલમાં ભટકી, ફળ ખાઈ, વહેળાનું પાણી પી, દી વીતાડું છું.”

આથી પ્રધાનપુત્રને પોતાનો હેતુ પાર પડવાની વિશેષ ખાત્રી થઈ. પછી તેણે એને એમ સમજાવ્યો કે “તને શી રીતે મેં જંગલમાંથી પકડી આણ્યો છે, તારાં માઆપ કોણ છે અને તું ધંધોધાપો શો કરે છે, તેની વિગત કોઈ પૂછે તો જણાવવી નહીં. માત્ર તારે તારું નામ કાલિદાસ છે, એટલું જ કહેવું. તે સિવાય તારે મૌન ધરવું અને કોઈ વિશેષ સતાવે તો જરૂર પડે તને પૂછનારને મારો હવાલો આપવો. તેના બદલામાં તને હું એક સારી રાજકન્યા પરણાવીશ.”

પેલા જુવાનને મન તો ગામડીઓ રોંચી અને રાજકુંવરીયે સરખી હતી. પણ દેખાદેખી પરણવાનું કાને ન ગમે. એટલે તેણે તેમ કરવા હા પાડી. પછી ચૂંકામણિએ તેને અચ્છી રીતે નવડાવી, સારો પહેરવેશ અને અલંકાર સજાવ્યાં, તથા કેટલાક દિવસ સુધી મોટા માણસો સાથે કેવા વિનયવિવેકથી વર્તવું, કેવી અદ્ય રાખવી, ખાતુંપીવું અને પહેરવું ઓઢવું પણ કેવી સફાઈથી, વગેરે સઘળીયે મોટા ધરને જાનતી રીતભાત શીખવી.

આમ પોપટજી તૈયાર થયો, એટલે તેને તે પોતાની સાથે નગર લઈ ગયો અને રાજા સત્યવાનને યોગ્ય વર આણ્યાના, તથા તેમાં પોતાને ભરે શ્રમ પડ્યાના સમાચાર કહાવ્યા. રાજા, પ્રધાન અને નગરલોક બહુ પ્રસન્ન થયા અને વિવાહનું શુભ મુહૂર્ત નક્કી થયું. રાજાની આજ્ઞાથી અને તેમાંયે એકની એક રાજકુંવરી પ્રત્યેના પ્રેમથી સર્વેયે—શ્રીમંતથી રાંક પર્યંત સર્વેયે માંગલિક ઉત્સવ ઉજવવા માંડ્યો. રાજાએ નિયત કરેલા સમયે પેલા કાળીઆને હવે કાલિદાસને ભર દરગાહમાં બોલાવ્યો અને ઘટનું માન આપ્યું. તાજમતવાજ થયા પછી રાજા સત્યવાને કેટલાક મંત્રો તેને કર્યા. પરંતુ પ્રધાનપુત્રે પાણી વહેવા પહેલાં પાળ બાંધવાની નીતિ

વિચારી, તે ઝોછાઝોલો અને શરમાળ હોવાની ચેતવણી આપી હતી. એટલે પદાવેલા પાઠ પ્રમાણે તેણે એના મત ઉત્તર વાળ્યા, તેથી રાજાએ સંતોષ ધર્યો. અને રાજ્યસભા બરખાસ્ત થઈ.

બાદ યોગ્ય મુદ્દે પૂરતા રાજવંશી ઠાઠમાઠ સાથે અપકલ્પતિકા અને કાલિદાસનાં લગ્ન થયાં, અને બક્ષીસો વગેરે વહેંચાયાં. બન્ને વર-વધૂ યોગ્ય વયનાં હોવાથી તેમનું રાત્રિમિલન પણ આ પ્રસંગે જ ઠરાવ્યું હતું. એટલે યોગ્ય સમયે, પૂરતી રાજવંશી, ભોગવિભવની વિવિધ મૂલ્યવતી સામગ્રીઓથી શણગારેલા મહેલમાં કાલિદાસને જવાની અને થોડુંક જ અચાલ્યું બોલવાની સૂચના પ્રધાનપુત્રે કરી. તે બીચારાએ કદી પણ શ્રીમંતનું ઘર અંદરથી જોયલું જ નહીં તો મેહેલ તો ક્યાંથી જોયો હોય. તો પછી સુંદર ગાલીચા, ઝગઝગાટ મારતાં ઝુમરો, બેંહેક બેંહેક મારતા વીંજણા, વિભવની સામગ્રીઓ, અને સુગંધી દ્રવ્યો, મનહર ચિત્રો, આકર્ષક પલંગ, મોટાં મોટાં અને નરમ મશરૂનાં ગાદલાં, વગેરેથી શણગારેથી શણગારેલા રાજવંશી શયનમંદિરનો ખ્યાલ તેને ક્યાંથી જ હોય. પરંતુ તેને પ્રધાનપુત્રે ત્યાં કેમ વર્તવું તે પ્રથમથી શીખવ્યું હતું, એટલે આ સર્વ જોતાં જો કે તેને તાજુબી તો થઈ ખરી, પરંતુ તે દેખાડી શક્યો નહીં. પણ શેઠની શીખા-મણુ ઝાંપા સુધી તેમ રાજકુંવરીના આવવાની વાટ જ ન જોતાં, પરભાર્યો પલંગમાં જઈ પડ્યો અને આખા જન્મમારામાં કદીયે સૂતો નહીં હોય તેમ ધસધસાટ કુંભકર્ણ પેરે ઉઘી ગયો.

આ પાસ રાજકુંવરી અનેક મનોરથો કરતી, વિવિધ વિલાસના વિચારોને તરંગ પેરે નચાવતી, વિવિધ ભોગસામગ્રીઓ દાસી સાથે ઉચકાવી, પૂરા દમામ સાથે તે સ્થળે આવી. દારીઓને વિદાય કરી, તે પલંગ પાસે ગઈ, તો પોતાના પતિને ઉંઘતો દીઠો. “ પ્રથમ ગ્રાસે મક્ષિકા ” નો અનુભવ થતાં તરત જ તેનું મન ખિન્ન થયું અને આશા છિન્ન થતી લાગી. પરંતુ તેથી નાસીપાસ ન થતાં, તેણે ટોળમાં પોતાની સાથે આણેલા સુંદર થાળમાંથી સુગંધી પુષ્પો અને માળાના મૃદુ પ્રહાર

તેને ક્યાં. તોયે તે જાગ્યો જ નહીં, ત્યારે ગુલાબ આદિ સુગંધી પદાર્થોથી મિશ્રિત શીતલ જલ તેની ઉપર આસ્તેથી છાંટયું; છતાંયે તે ચર્યો નહીં; પણ ઉલટું પાસું બદલી, ધોરવા મંડ્યો. એટલે રાજકુંવરીને પોતાના પતિની મૂર્ખતા વિષે કંઈક અંદેશો આવ્યો. પણ તેથી નિરાશ ન થતાં તેણે મૃદુ ક્રોમળ કરથી તેને જાગૃત કીધો, એટલે તે સજાળો પથારીમાં બેઠો થયો અને એકદમ પલંગથી હેઠો ઉતરી, બે હાથ જોડી, તેના સુંદર પલંગમાં સઈ જવા માટે આજીજ સાથે ક્ષમા માગવા મંડ્યો. આથી ચંપકલતિકા ડાઘાઈ જ ગઈ અને તેની પૂર્ણ ખાત્રી થઈ કે “ખરેખર ચૂડામણિએ વેર વાળ્યું, અને મારે માથે જંગલી રોઝ જેવો મૂર્ખ ધણી માર્યો.” પછી પતિની કુલીનતા, વર્તન આદિ તપાસવા તેણે શયનમંદિરના કેટલાક ભાગમાં તેને ફેરવ્યો અને વિવિધ સુંદર, આકર્ષક સામગ્રીઓ દેખાડી, પરંતુ તેથી એના મનની કોઈ પણ રચિ ન સમજાઈ. પછી કુદરતના હુબહુ ચિતાર આપનારાં રમણીય ચિત્રો દેખાડ્યાં અને તે કોનાં હશે, એવા પ્રશ્નો કર્યા. છતાં પણ તે તેની ખુબી પીછાણતો ન જણાયો. પરંતુ તે માત્ર સ્થૂલ પદાર્થો કે પ્રાણીઓનો જ મેલો હોવાનું કહેવા લાગ્યો. એટલે તેની મૂર્ખાઈ વિષે કુંવરીની પૂરેપૂરી ખાત્રી થઈ. તરત જ તેનું ઉચ્ચ કુલનું અભિમાન તરી આવ્યું અને મનમાં ક્રોધે વાસ કીધો. તેની વિદ્યા પણ જાણે ત્યાંથી વિદાય થઈ હોય, અને કુલીનતા પણ પરવારી હોય, તેમ તેણે અવિવેકને પૂર છૂટ આપી, અને આવેશમાં ફાલે તેવાં ક્રોધભર્યાં નિંદાવચનો પતિને તેમ જ પ્રધાનપુત્રને ઉદ્દેશીને ઉચ્ચારવા લાગી. પરંતુ પેલો રોઝ જેવો કાલિદાસ તો તેમાંનું કાંઈ પણ ન સમજ્યો. માત્ર તેને ગુસ્સે થયલી સમજી, હરેક પેરે કાલાવાલા કરવા મંડ્યો અને પ્રધાનપુત્રની શીખવણીથી તેમ જ દાસીની સૂચના અણસમજમાં પોતે મેહેલમાં આવી, પલંગમાં સૂતો તે માટે ક્ષમા માગવા લાગ્યો. તેમ તેમ ચંપકલતિકાના ક્રોધની જ્વાળા તેનાં સર્વ અંગોમાંથી ભલુકી ઉઠી અને બોલી:—

“હે મૂર્ખ જડ! તું અહીં ક્યાંથી આવ્યો? મારે કર્મે ક્યાંથી લાગ્યો! તારે જનું હોય ત્યાં ચાલ્યો જ. હે ભૂત ભાઈ! હું તને કાંઈ મારો

ધણી ગણવાની નથી. હું માઈં લાગ્યું ભોગવી લઈશિ. હે ગમાર ! અહીંથી મુંગોમુંગો તરત જ નીકળી જા, નહીં તો દાસીને હાથે તારી બૂરી વડે કરાવીશ. ”

રાજકુંવરીએ આવાં અનેક તિરસ્કારનાં વચનો કહ્યાં, ત્યારે મૂર્ખા ભાષના મન ઉપર કંઈકે અસર થઈ અને પૂર્વ કર્મની પ્રેરણાથી બોલ્યો:—
“હે બાઈ ! હું મૂર્ખ શાથી રહ્યો ? અને તું બાણી કેમ ? ”

ત્યારે કુંવરી બોલી:—“ તારે કર્મે તું મૂર્ખ રહ્યો, એમાં પૂછે છે શું ? પ્રભુને તેં બીલકુલ ભત્ત્યા નહીં અને પાટી ઉપર ધૂળ ન નાંખી, રાતો-માતો થઈ ફર્યો, તેમાં તું મૂર્ખ રહ્યો. ”

મૂર્ખે સામે પ્રશ્ન કર્યો:—“ પ્રભુ ક્યાં રહેતો હશે ? હે બાઈ ! તું કૃપા કરી મને ત્યાં લઈજઈશ ? હું તેનું ભજન કરું તો તે શું મને પાટી ઉપર ધૂળ નાંખવા દેશે ? ”

એટલે કન્યાએ અતિશય ગુસ્સે ભરાઈ કહ્યું:—“ મેર મૂર્ખ ! તને આટલીયે અકલ્પ નથી. પ્રભુ શું એમ રખડતો પડ્યો છે ? છતાં તાઈં નશીબ અજમાવા જા પેલા દુધસાગર તળાવને કાઠે અને કાલિકા માતાને ભજ. ”

ત્યારે મૂર્ખે પૂછ્યું:—“ હે બાઈ ! મને મહેરબાની કરીને કહે કે મારે તેનું ભજન શું બોલીને કરવું ? ”

એટલે રાજકુંવરીને કાલિકા માતા ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, તેથી બંનેનાં સુભાગ્યે એવો વિચાર સ્ફૂર્યો કે “ કદાચિત્ માઈં ભાગ્યે ઉજળું હોય અને આતા કર્મે જે વિદ્યા લખી હોય તો સારાં વાનાં પણ થાય. માટે મારા આચાર્ય મહિશર્માને વિનવી જાઉં, અને જાે તે સરસ્વતીની ઉપાસનાનો મંત્ર આને શીખવે તો કદાચ કલ્યાણ પણ થાય. ”

આવા વિચાર સાથે તેને એવો પણ દયાનો વિચાર થયો કે “ કુટિલ દુષ્ટ પ્રધાનપુત્ર ચૂડામણિએ આને મારે માથે માર્યો, તેમાં આ બિચારાનો શો દોષ કાઢું ? એ તો માત્ર અણસમજી હથીઆર રૂપ થયો છે. તેને રસ્તે પાડું, પછી જેવું ભાગ્ય. ”

આમ વિચાર કરી તેણે પેલા મૂર્ખને તે રાત તો પલંગમાં સૂઈ રહેવા કહ્યું અને પોતે બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ અને એક ઢાલીઆ ઉપર પડી પડી વિચારનાં કોકડાં ગુંચવતી ઉઠેલતી અધકચરી નિદ્રા લીધી.

બીજે દિને સવાર પડતાં દાસી સાથે પેલા મૂર્ખને મહેલ બહાર નહીં નીકળવા તેમ કોઈ જોડે વાચચિત પણ નહીં કરવા ફરમાવ્યું. અને તેના ઓરડામાં જ તેને માટે ખાવાપીવાનો સધળો અંદોજસ્ત કીધો. પછી પોતે કોઈ નિમિત્ત કાઢી આચાર્ય મણિશર્માને પોતાને મહેલ બોલાવ્યા. આચાર્ય મણિશર્મા પૂરેપૂરા શ્રદ્ધાળુ, અને દેવીભક્ત હતા. તેમની સલાહ રાજકુંવરીએ લીધી. મણિશર્મા ભણે, દયાળુ અને શાણો હતો; તેમ તે જોશી પણ હતો. તેથી તેણે જોશ જોધ, રાજકુંવરીને નિરાશ નહીં થવા અને ભાગ્યમાં લખેલો પતિ સ્વીકારવા સમજાવી. પછી તેણે સરસ્વતીના દેવીની ઉપાસનાનો મંત્ર બીજા સાથે તેને ઉતારી આપ્યો અને તે પેલા મૂર્ખને ગોખાવવા સૂચના કરી, ત્યાંથી સીધાવ્યો. અંપકલતિકાએ પછી પેલા મૂર્ખને પોતાની પાસે બેસાડી, મહામહા મહેનતે પેલો મંત્ર ગોખાવવા શરૂ કર્યો. ચાર પાંચ દહાડા થતાં તેને મોઢે એ મંત્ર થયો. એટલે તેણે આચાર્યની સલાહ પ્રમાણે, મૂર્ખને દુધસાગરને કાંઠે કાલિકા માતાના દેવળમાં જવા અને ત્યાં સરોવરમાં સ્નાન કરી, બીને કપડે એક પગે ખડા રહી, એકચિત્તથી દેવીના મંત્રનું રટણ જ કર્યા કરવા, અને દેવીનાં દર્શન થયે ચોક્કસ માગણી કરવા પ્રેર્યો.

આમ અંપકલતિકાની પ્રેરણાથી મૂર્ખ કાલિદાસ એકલો દેવીને મંદિરે પરવર્યો અને સૂચના અનુસાર સ્નાન કરી બીને કપડે, દેવીના દેવળના ગર્ભાગારમાં જઈ ઉભો. અને એક પગે ઉભાં ઉભાં એકાગ્ર ચિત્તથી સખીજ મંત્રનું રટણ કીધું. મૂર્ખે તો તે જડ અને એકમાર્ગી હતો જ, અને તેમાં રાજકુંવરીએ કરેલા અપમાનથી તેને જળ્મરી ચટ લાગી હતી, અને પૂર્વ જન્મના સંસ્કારથી ભાગ્ય ઉધડવાનું સરળપણ હતું, એટલે તેણે મનને, એવું તો એકાગ્ર કીધું કે, બહેરાના કાન આગળ શંખ ધ્રુકે તેમ તેની આગળ કંઈ પણ ગરબડ થતી તોયે તેનું લક્ષ ખેંચાતું જ નહીં. આમ

લાગલાગટ વગર ખાધે પીધે, વગર થાક્યે ત્રણ દિવસ પર્યંત દેવી કાલિકાના મંદિરમાં સરસ્વતીની ઉપાસના તેણે કરી.

આથી સુભાગ્યે ‘ ભોળાનો ભગવાન ’ છે તેમ કૃપાળુ સરસ્વતી દેવી કાલિદાસની મૂર્તિ દ્વારા પ્રત્યક્ષ થયાં અને તેને “ વરદાન માગ, ” “ વરદાન માગ, ” એવાં કૃપાળુ વચન કહ્યાં. ત્યારે તેણે ચંપકલતિકાએ ગોખાવ્યા પ્રમાણે “ મારી જિહ્વાએ તમે વસો, ” એવું વરદાન નિશાનીથી માગ્યું. સરસ્વતીએ “ ભલે એમ થશે ” એમ કહી ખીજું વરદાન માગવા કહ્યું, ત્યારે તેણે “ સંકટ સમયે તમારે સહાય થવું, ” એવું ખીજું વરદાન માગી લીધું. દેવીએ “ તથાસ્તુ ” કહ્યું અને તે ઉપરાંત બોલ્યાં કે “ તું મારો સાચો ભક્ત હોવાથી, તારો દિગંતમાં વિન્યય થશે અને મારા સેવક તરીકેની તારી ખ્યાતિ ચિરંજીવ થશે. ” આટલું કહી દેવી ત્યાંથી અંતર્ધાન થયાં.

તરત જ આંખ ખોલતાં કાલિદાસને જાણે નવીન જ સૃષ્ટિમાં પોતાનો અચાનક અવતાર થયો હોય તેમ લાગ્યું. જેમ આદિકવિ વાલ્મિકી મુનિને સરસ્વતી પ્રસન્ન થતાં વ્યાધને હિંસા કરતો જોઈ, પહેલો શ્લોકબદ્ધ આદેશ સ્પૃયો હતો, તેમ કાલિદાસે પણ પ્રસંગને યોગ્ય એક પ્રાસાદિક શ્લોક ઉચ્ચાર્યો. તે શ્લોક કીયો હતો અને કેવા સંજોગમાં ઉચ્ચાર્યો હતો, તે નીચેની ઘટનાથી જણાશે.

ખીજી પાસ રાજકુંવરી ચંપકલતિકા ભારે વિચારમાં પડી હતી અને મણિશર્માનાં વચનમાં શ્રદ્ધા રાખી, દેવીના સ્તવનથી શું પરિણામ આવશે તેની વાટ જોતી ચિંતામાં દિવસ વીતાડતી હતી. તેને ચોથે દિવસે ચટપટી થતાં સહજ દેવી કાલિકાને મંદિર જવાની ઉમ્મિ થઈ આવી. તેથી વાહન જોડાવી, દાસીવર્ગ સાથે ત્યાં સંધ્યાકાલ થવાના થોડાક સમય પહેલાં જઈ પહોંચી. ત્યાં તેણે દુધસાગરમાં સ્નાન કર્યું, પૂજનો થાળ લીધો અને દેવી સેન્મુખ ઉભી રહી. ત્યાં જોને તેણે મૂર્ખ ગણી કાઢ્યો હતો એ કાલિદાસને ધ્યાનમાં મગ્ન થઈ, દેવીનું રટણ કરતો ઉભેલો જોયો. તેને કાંઈ અડચણ ન આવે તેમ દેવીની, વિધિસર પૂજા કરી, તે બહાર

આવી, થોડુંક ફરી, વિનોદચેષ્ટા કરી. એટલામાં સામે સરોવરમાં કમલને હીલોરા ખાતું બેયું. એટલે સહસા તેણે પોતાની સખી કુસુમલતિકાને પ્રશ્ન કીધો:—

અનિલસ્યાગમો નાસ્તિ દ્વિપદો નૈવ દૃશ્યતે ।

સરોમધ્યગતં પદ્મં કંપિતં કેન હેતુના ॥

હે સખી! પવનનો ઝપાટો આવતો તો જણાતો નથી, તેમ કોઈ મનુષ્ય પણ ત્યાં જણાતો નથી, છતાં સરોવરની મધ્યે રહેલું પેલું કમળ હીલોરા ખાય છે, તેનું શું કારણ હશે વા? ?

સખી કુસુમલતિકા આના સંદેહનું નિવારણ થાય, એવો ઉત્તર આપી ન શકી. પરંતુ ધ્યાનમગ્ન કાલિદાસના મુખમાંથી તત્કાળ ઉપર જણાવ્યું તેમ, નીચેનો શ્લોકબદ્ધ ઉત્તર નીકળી ગયો:—

પાવકોચ્છિષ્ટવર્ણાભઃ શર્વરીકૃતબન્ધનઃ ।

ષટ્પદોઽત્ર વિલીનોઽસ્તિ કમ્પતે તેન હેતુના ॥

અગ્નિથી બળી રહેલા કોણસાના વર્ણ જેવો શ્યામ, રાત્રિ પડી જવાથી સૂર્યનાં કિરણો અભાવે કમલ ખીણા જવાથી (તેમાં) બંધાઈ ગયેલો, ભમરો અહીં તેની પાંદડીઓની વચ્ચે વિક્ષીન થયો છે, તે કારણે એ કમલ હીલોરા ખાય છે.

આવો પ્રાસાદિક ઉત્તર સાંભળી, રાજકુંવરી અંપકલતિકા અતિશય પ્રસન્ન થઈ. તેને અચૂક ખાત્રી થઈ કે, દેવી કાલિકાના પ્રતાપે મારું અને મારા પતિ કાલિદાસનું બાળ્ય ઉઘડ્યું. તરત જ ત્વરાથી તે મંદિરમાં દોડી અને માતાજીને તેમ જ પતિ કાલિદાસને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યાં. કાલિદાસે તેને હાથ ઝાલી ઉભી કરી. તેની આભારની વૃત્તિએ તેમ હવે વિક્રાન્ત પતિના સમાગમથી મળનારા વિનોદસુખની બાળ્ય કલ્પનાએ તેને કેવળ દિહ્મુદ જ બનાવી, તેથી કેટલાક સમય સુધી તે પોતાનો હર્ષ અને આભાર દાખવી શકી જ નહીં. આવેશનો પહેલો ઉભરો શાંત પડતાં તેણે માતાજીને પુનઃ નમન કીધું અને નિર્ભર સ્તુતિ કરી. પછી પોતે ક્રોધમાં અને અભિમાનના આવેશમાં કહેલાં અવિચારી વચનો માટે પતિ

કાલિદાસની ક્ષમા માગી. કાલિદાસે દેવીના પ્રસાદથી આ સર્વ પ્રકાર બન્યાનું જણાવી, મનમાં કાંઈ ન લાવવા સમજાવી. પછી તે શાન્ત થઈ, એટલે કાલિદાસે કાલિકા દેવીનો ઉત્સવ ઉજવવાની ગોઠવણ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. પરંતુ તે વેળા રાત્રિ પડી ગયાથી બીજે દિવસે ઉત્સવ ઉજવવાનું ઠરાવી, બન્ને જણાં, સખી અને દાસી સહવર્તમાન નગરમાં પૂર આનંદથી પાછાં ફર્યા.

મહેલે પહોંચ્યા પછી કાલિદાસની પ્રેરણાથી કુંવરીએ પ્રધાનપુત્ર ચૂડામણિને રતોવધ બોલાવરાવ્યો. તે બિચારાએ સ્વાર્થ ન સરવાથી રાજકુંવરીનું ભાગ્ય બગાડવા મન કરતાં શું તો કીધું, પરંતુ પછીથી રાજાજી શી શિક્ષા કરશે, કુંવરી કેવી વણે કરાવશે, તેના જાણે ભય તેના હૃદયમાં પેઠો હતો, તેથી રાજકુંવરીના મેહેલમાં શું બને છે તે જાણવા મથન કર્યું હતું. પણ તે દેવી કાલિકાના પ્રતાપથી કાલિદાસને બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયાની વાતથી અજાણ રહ્યો હતો. આથી રાજકુંવરી અંપકલતિકાનું તેહું આવતાં તે ધણો જ થરથર્યો અને યમને ધામ જાણે જવાનું હોય ત્યાં જવાનો નિશ્ચય કીધો. પરંતુ તે આશાવંત થયો કે, કદચિત્ ઉચ્ચ કુલવાળી અંપકલતિકા જો હું તેને પગે પડી વિનવીશ તો માફ અછક્રાપણું માફ કરશે. આવી આશામાં તે થરથરતો અંપકલતિકાના મેહેલે ગયો. તો ત્યાં નવીન અને અદ્ભુત ચમત્કાર તેણે જોયો. કાલિદાસ અને રાજકુંવરી અંપકલતિકા એક આસને બેસી, વિનોદટોળ કરતાં તેની નજરે પડ્યાં. એટલે તેને હૃદયમાં હામ આવી, અનેક કાંઈ પણ બોલ્યા-ચાલ્યા વિના તેમને પગે લાગલો જ પડ્યો. ત્વરાથી કાલિદાસે એક સખીને તેને ઉઠાડવા પ્રેરણા કરી, અને સામે ચૂડામણિનો આભાર માનતાં કહ્યું:-

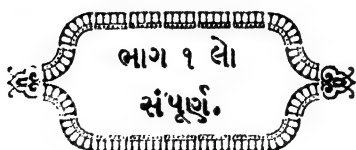
“હે પ્રિય સખા ! જેકંઈ થઈ ગયું છે તેમાં તારે કાંઈ પણ શોચ ન કરવો. આમાં તું તો એક નિમિત્ત માત્ર હતો. દૈવની ઇચ્છા જ આવી હશે. સહુનું ભાગ્ય સહુની પાસે છે. તે કાંઈ વેચ્યું વેચાતું નથી, કે ખરીદ્યું ખરીદાતું નથી. માત્ર ભાગ્ય ઉપર જવાયલો પટાંતર ખસી ગયો અને પૂર્વનાં કર્મે જ અમો બન્ને દંપતી થયાં છીએ, તેમ જ આટલી વિટં-

બના વેઠ્યા પછી દેવીના પ્રસાદથી સુખમય જીવન ગાળવા અમે સરજનયલાં હોઈશું, તેથી અમારાં ભાગ્યે આ કાર્ય કરવા તને આમ પ્રેર્યો. અનિષ્ટ-માંથી પણ ઇષ્ટની સિદ્ધિ થાય છે, તેમ થયું છે, અને કાંચન અને મણિને, દુધ અને સાકરનો શુભ સંયોગ થયો છે. હે મિત્ર ! દેવી ચંપક-લતિકાની અનુમતિથી આજથી રાજ્યનો એક ઉચ્ચ અધિકાર તને મળશે, એવી વ્યવસ્થા રાજજીની સાથે કરીશું.”

પ્રધાનપુત્ર ચૂડામણિએ તો સ્વપ્ને પણ જેની આશા રાખેલી નહીં એવી ઉત્તમ કૃપાનો અનુભવ ચંપકલતિકાએ કરાવ્યો જાણી, આભારથી ગદ્ગદિત કંઠે ત્યાં રોષ જ પડ્યો. ચંપકલતિકાએ પૂર્વના સ્નેહનું સ્મરણ કરાવી, ગર્ભ શુન્નરી ભૂલી જવા કહ્યું અને પૂરા સન્માન સાથે તેને ઘેર મોકલ્યો.

ખીજે દિવસે પ્રભાતમાં જ રાજા સત્યવાનને સર્વ ઘટનાની જાણ થઈ અને ચંપકલતિકાના લગ્નના આનંદ નિમિત્તે દેવી કાલિકાનો મહોત્સવ હરેક પ્રજાજને ઉજવવાનો ઢંઢેરો નગરમાં વજડાવ્યો. પછી સહુ નગરલોક પૂરતા આનંદ અને વિભવથી દેવી કાલિકાના મંદિરે યોગ્ય વાહનાદિ સાજવારી સાથે સીધાર્યો. ત્યાં તેઓએ પૂર ઉમંગથી ઉત્સવ ઉજવ્યો. પછી સર્વ નગરમાં પાછાં ફર્યા.

આઠ કેટલોક સમય ત્યાં વીતાડી, કાલિદાસ રાજા પાસેથી વિદ્યાયગીરી લઈ, દેશદેશાન્તર ફર્યો અને ઉત્તમ પ્રતિભાશક્તિથી કવિ અને નાટ્યકાર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ થયો. અંતે તે ભોજરાજના દરબારમાં આવી વસ્યો અને ત્યાં વિવિધ પ્રસંગોએ તેના દરબારનું માન, દેશાન્તરના પંડિતોને પોતાની અપૂર્વ કાવ્યશક્તિથી હરાવી, ઉત્કૃષ્ટ તરીકે જાળવ્યું. તેના એવા પ્રસંગો-માંથી કેટલાક વિશેષ રસિક અને ઉપયોગી પ્રસંગો સાથેની વાર્તાઓમાં અંકિત થયેલા છે. **इति शम् ।**

કીયું જીવ્યું સકલ ?

કોપીરાઈટ] રામને જિતા.. જ બોચન બન કયા. પૃષ્ઠ ૧૭૭.

(ચિત્રકાર:-રા. રવિશંકર રાવળ)

ભોજ અને કાલિદાસ.

ભાગ ૨ જે

કવિ કાલિદાસના વિવિધ પ્રસંગો.

વાર્તા ૧ લી-‘કીચું જીવ્યું સફલ ?’

(ગોવિંદરાજ પંડિતનો ભોજને દાનધર્મનો યોધ.)

ભોજ રાજા રાજ્યપાટે બેઠો તે પછી, કેટલાક સમય સુધી દાન-ધર્મનો તેનો અભિનિવેશ (આગ્રહી રાગ) અંધાયો ન હતો, અને દ્રોપદીક રૂપી સર્પો તેના એવા સ્વાભાવિક રાગને પ્રકટવા દેતા પણ ન હતા. આવા અરસામાં એક સમયે પ્રભાતમાં ધારા નગરના એક સુંદર, સુગંધમય, અને મનહર કીડાવનમાં તે એકલો લટાર મારતો હતો તે વેળા એક વિપ્ર તેના જોવામાં આવ્યો. વિપ્રે પણ તેને જોયો. પરંતુ તેણે રાજાને જોતાં વેંત જ લોચન અંધ કર્યા અને મીચેલાં નેત્રે, આડ મુખે, તેની પાસેથી ઉતાવળા ઉતાવળા પસાર થવા માંડ્યું. એટલે રાજાએ તેને આવા અવિવેક માટે પ્રશ્ન કર્યો:—

“હે દ્વિજ ! તું મને જુએ છે, છતાં ‘સ્વસ્તિ !’ એટલું પણ યોગ-વાની દરકાર કરતો નથી; એટલું જ નહીં પણ ઉલટો મીચેલી આંખે ચાલ્યો જાય છે અને માફ અપમાન ખામુખા કરે છે, તેનું શું કારણ ?”

બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપ્યો:—“હે દેવ ! તમારામાં પાત્ર-અપાત્ર મનુષ્ય પરખવાનો વિવેક નથી. તમારે મન બ્રાહ્મણ સરખો અને ગોવાળ પણ સરખો છે; પરંતુ એટલું સાફ છે કે, તમે વૈષ્ણવ છો, એટલે બ્રાહ્મણોને તમારી તરફના કોઈ ઉપદ્રવનો ભય છે નહીં. નહિતર, અમારે ભીતિના માર્યા પણ તમને નમસ્કાર કરવા પડે. તમે કોઈને કશું દાન આપતા પણ નથી, તમારામાં એટલો વિનય પણ નથી. તો પછી તમને આશીર્વાદ આપવાનું અમારે પ્રયોજન જ શું રહ્યું ? તમારે તો રંકની દરિદ્રતા અને ધના-

દયની કૃપણતા સરખી જ છે. વળી શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, કૃપણનું મોં આજ્ય. નામાતિકૃપણસ્ય ચ આયુઃકામો ન ગૃહીયાત્ જીવવાની કામનાવાળાએ અતિ કૃપણનું નામ ન લેવું, તેમ સવારના પહોરમાં કૃપણનું મુખ પણ ન જોવું. જો જોઈએ તો તેથી, ઉલટું મળનારા લાભની હાનિ થાય. હે દેવ ! આથી મેં તમને જોતાં વેંત જ મારાં લોચન મીંચ્યાં. વળી કહ્યું છે કે જો મનુષ્યની કૃપા નિષ્ફલ છે તેનો ક્રોધ પણ નિરર્થક છે; પ્રજા એવા રાજાને ઇચ્છતી નથી. એ તો સત્ય છે કે,

અપ્રગલ્ભસ્ય યા વિદ્યા કૃપણસ્ય ચ યદ્દનમ્ ।

યઞ્ચ બાહુબલં મીરોર્વ્યર્થમેતત્રયં ભુવિ ॥

જે ધીટ નથી તેની વિદ્યા, જે કૃપણ છે તેનું ધન, અને જે ખીકણ છે તેનું બાહુબલ, એ ત્રણ વસ્તુઓ દુનીઆમાં તેને તેમ જ અન્યને નિરર્થક, નકામી છે.

“હે રાજા ! મારા વૃદ્ધ પિતાએ કાશીવાસ કરવા જતાં મને એવી શિખામણ આપી છે કે—

“હે પુત્ર ! જો તારું હૃદય વિનયવિવેકવાળું હોય તો સ્વપ્ને પણ તારે સચિવથી જિતાયલા અને યુવતિજનોને વશ થયલા રાજાનાં ચરણ સેવકાં નહીં. પુત્ર ! સમસ્ત પાતકોમાં એ પાપ મોટાં છે, એક તો નકારા પ્રધાનવાળો રાજા અને ખીન્દુ” એવા રાજાનો આશ્રય. જે રાજા પોતે અવિવેકી હોઈને ગુણવાનોની વાત સાંભળતાં આડું જોતો હોય, અને જેના દરબારમાં ખસલોકનું જોર વિશેષ હોય, તેને ત્યાં સજ્જનોને માનતો અવસર જ ક્યાંથી મળે ? રાજા સંપત્તિ-વિનાનો હોય, પરંતુ તે સેવકની કદર જાણતો હોય તો શાણા મનુષ્યે તેની સેવા જીવન પર્યંત કરવી, એ યોગ્ય છે. કારણ કાલાન્તરે પણ તેનું ભાગ્ય ઉઘડતાં, તે સેવકના જીવનને સફલ કરી શકશે.”

“હે દેવ ! પૂર્વે ધણાએ રાજાઓ થઈ ગયા છે, પરંતુ જેઓ દાતા ન હતા તેમની કીર્તિ કોઈએ ગાતું નથી. પરંતુ કર્ણ, શિખિ અને વિક્રમ આદિ રાજાઓ તથા દ્વિધિય મુનિ દાનના પ્રતાપથી આ લોકને શોભાવી, દિવ્ય લોક પ્રાપ્ત કરી ગયા છે.

“ વળી હે રાજન્ !

देहे पातिनि का रक्षा यशो रक्ष्यमपातवत् ।

नरः पतितकायोऽपि यशःकायेन जीवति ॥

“ જો, જળવાને, પડવાને—મરવાને જ સરજાયેલ છે, એવા દેહની રક્ષા શી ? ખરી રીતે યશ પડવાના—નાશ પામવાના ગુણવાળો ન હોવાથી તેનું જ રક્ષણ શાણા પુરૂષે કરવું જોઈએ. કારણ કાયાથી છૂટા થયા છતાં પણ મનુષ્ય યશસ્વી કાયાથી, દીર્ઘ કાલ પર્યંત જીવતો રહે છે, અર્થાત્ તેની નામના ચિરકાલ ટકી રહે છે. “કીર્તિ દેરાં દ્રાટડાં પાડ્યાં નહીં પડંત,” એ સર્વથા સત્ય છે.

“ મનુષ્ય પંડિત હો, વા મૂર્ખ હો, બલવાન પણ હો, વા દુર્બલ હો, સર્વ સમૃદ્ધિવાન—ઈશ્વર હો વા દરિદ્ર હો, પરંતુ મૃત્યુને મન તો તે બંને સરખા જ છે, અર્થાત્ મૃત્યુ સમય આવ્યે આનેય ખાય છે તેમ તેનેય છોડતું નથી. હરેક ક્ષણે આયુષ્ય ક્ષીણ થતું જાય છે, અને દેહ અનિત્ય છે, માટે અનાશવંતી કીર્તિ રણાય તો રણી લે.

“ વળી હે રાજન્ !

जीवितं तदपि जीवितमध्ये

गण्यते सुकृतिभिः किमु पुंसाम् ।

ज्ञानविक्रमकलाकुललज्जा-

त्यागभोगरहितं विफलं यत् ॥

“ પુરૂષોનું જે જીવતર જ્ઞાનથી, પરાક્રમથી, કલાથી, કુલની લજ્જા-મર્યાદાથી, ત્યાગ-દાનથી, અને ભોગ-ઉપભોગથી રહિત છે, તે જીવતરને શું સારી કૃતિવાળા સજ્જનો જીવતર ગણે છે ? ના. તે તો ખરે નિષ્ફલ જ છે. ”

રાજા ભોજ આ વિદ્વાનનાં આવાં વચન સાંભળી, જાણે અમૃતના સ્નાનથી નાહ્યો હોય, પરમાત્માનો અનુભવ થયો હોય, તેમ આનંદમાં તક્લીન થયો, અને તેનાં લોચનમાંથી હર્ષનાં અશ્રુ સરી પડ્યાં. પછી તેણે વિપ્રને કહ્યું:—

“હે દ્વિજવર ! પ્રિય વચન કહેનારા લોક આ જગતમાં સુલભ છે, પરંતુ અપ્રિય છતાં હિતકર વચન કહેનારા તેમ જ સાંભળનારા બન્નેય દુર્લભ છે. સામાન્ય રીતે જેઓ સમજી પડિત હોય છે તે પારકાના હિતની ઇચ્છા કરનારા હોતા નથી; તેમ જેઓ પારકાના હિતની ઇચ્છા કરનારા હોય છે તે સમજી પડિત હોતા નથી. જેમ સ્વાદિષ્ટ છતાં હિત-આરોગ્ય સાધનારૂં ઔષધ દુર્લભ છે, તેમ મિત્ર છતાં વિદ્વાન્ હોય અને હિતકર પરંતુ કટુ હોય તેવું વચન કહેતો હોય, એવો મનુષ્ય દુર્લભ છે.”

આ પ્રમાણે વિપ્ર પ્રત્યે અનેક યોગ્ય વચન દ્વારા પોતાની ઉપકારની લાગણી દર્શાવી, ભોજે છેવટે તેને કહ્યું:—“હે વિપ્ર ! તમને હું પ્રસન્નતાથી લાખ ટકા દાન આપું છું. કૃપા કરી, તમારું નામ કહેશે ?”

આયુષ્યની વૃદ્ધિ ઇચ્છનારા મનુષ્યે પોતાનું, પોતાના ગુરુનું, જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને કલત્રનું પણ નામ ન લેવું, એવા શાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને એ વિપ્રે “જોર્વિદ્” એ ત્રણ અક્ષર ભૂમિ ઉપર લખ્યા.

એથી રાજા વિશેષ પ્રસન્ન થયો અને કહ્યું:—“હે દ્વિજ ! તમને હું નિત્ય સભાપ્રવેશનો અધિકાર આપું છું. તમને કોઈ પણ મનુષ્ય સભામાં આવતાં રોકી શકશે નહીં. ઉપરાંત પંડિતોને તેમ જ કવિઓને તથા દુઃખી-આઓને પણ મારી સભામાં વિનોદ અને આશ્રય અર્થે લાવવાનો અધિકાર આપું છું, અને તમારે તેનું ન્યાયપૂર્ણ રીતિએ પાલન કરવું.”

વાર્તા ૨ જી-માન તો કલાને નહીં કે કુલીનતાને ?

એક દિવસ દાનશાલી રાજા ભોજની બ્રહ્મસભા માટે કલિંગ દેશથી એક કવિ આવ્યો. તેણે સભાનાં દ્વાર આગળ પ્રવેશ કરવાને ધણુએ આંટા ખાધા; પરંતુ ‘વાડ વિના વેલો ન ચઢે,’ એ કહેતી પ્રમાણુ કોષ પંડિતે તેને આગળ કરી, રાજાનાં દર્શન કરાવ્યાં નહીં, તો તેને દાન તો ક્યાંથી અપાવે ? એ બિચારો પોતાની પાસેની સુખડી પણ ખૂટતી જતી હતી, તેથી શું કરવું તેની ચિંતામાં ફરતો ફરતો એક દિવસ નગરની બહાર નીકળી પડ્યો. તેવામાં અકસ્માત મૃગયા માટે રાજા ભોજ નગર બહાર નીકળ્યો; એટલે તેનો લાભ લઇ પેલો પંડિત આ શ્લોક બોલ્યો:—

દૃષ્ટે મોજરાજેન્દ્રે ગલન્તિ ત્રીણી તત્ક્ષણાત્ ।

શત્રોઃ શસ્ત્રં, કવેઃ કષ્ટં, ગર્વિણો ગર્વમેવ ચ ॥

હે ભોજરાજ ! તને ભેતાં ત્રણ વસ્તુ તરત જ ગળી જાય છે:— શત્રુનું શસ્ત્ર, કવિનું કષ્ટ અને ગર્વિણનો ગર્વ.

ભોજે તેને આ નવા શ્લોક માટે એક લાખ મોહોર આપવાનું કોષ-રક્ષકને પ્રમાણ્યું. તેટલામાં એક બીજા ગોવાળીઆને પૂરી છટા અને આલાપ સાથે સંગીત ગાનો સાંભળી, ભોજે પાંચ લાખ ટંકા આપવાની આજ્ઞા કરી. આથી મુપ્પ્યાળુ થયલા પેલા બ્રાહ્મણને લાગ્યું કે, “હું વિદ્વાન હોવા છતાં મને એક લાખ અને આ ગમાર ગોવાળને લગાર આરડવા માટે પાંચ લાખ !! ખરે જ રાજા અવિવેકી અને વિદ્યાની કદર કરવાવાળો નથી !”

તે આવો વિચાર કરી, રાજાને ચાનક આપવા ચીઢાઇ, તેના હાથના કમળને કપકો દેતો હોય તેમ એક અન્યોક્તિ બોલ્યો:—

“હે કમલ ! તારામાં જે ગુણ છે તે પ્રકાશમાં આવતા નથી, એટલે કે સઉના નાણ્યામાં આવતા નથી. પરંતુ તારામાં જે શોભા વસેલી છે તેનો ઉપભોગ મધુપો—(૧ ભમરાઓ અને ૨ મધ પીનારા)—અવિવેકી જનો લે છે, અને ઉત્તમ જનો લઇ શકતા નથી.”

તરત જ રાજા તેના ચીઢવાટતું કારણ સમજ્યો અને તેને કહ્યું:—

પ્રભુભિઃ પૂજ્યતે વિપ્ર ! કલૈવ ન કુલીનતા ।

કલાવાન્માન્યતે મૂર્ધ્નિ સત્સુ દેવેષુ શમ્ભુના ॥

હે વિપ્ર ! સમર્થ લોકો તો કલાને જ પૂજે છે, કાંઈ કુલીનતાને પૂજતા નથી. તું જ જાને કે, દેવોમાં અનેક દેવ ઉત્તમ હોવા છતાં શંભુ કલાવાન(ચંદ્ર)ને જ મસ્તકે ધારણ કરે છે.

વાર્તા ૩ જી-દાતારી દાન કરે અને ભઠીયારી પેટ ફૂટે

એક સમયે ભોજ રાજા નિત્યના નિયમ અનુસાર દાનકર્મથી પરવારી, સભામાં વિનોદવાર્તા કરતો હતો, તેવામાં કલિંગ દેશથી પાંચ કવિઓ ત્યાં આવ્યા. તેમને જાતાં ભોજની મુખમુદ્રા કંઈક વિલક્ષણ થઈ. કારણ તે જ વેળા તેને એવો વિચાર આવ્યો કે “અરેરે ! આજે તો મારે જેટલું ધન દાન માટે આપવાનું હતું તેટલું તો હું આપી ચૂક્યો છું. એટલે મારે વિશેષ દાનની જોગવાઈ કરવી પડશે.”

પેલા પાંચ કવિઓમાંનો એક ચતુર કવિ તેનો આ ભાવ ચેતી ગયો અને કમલને ઉદ્દેશી એક અન્યોક્તિ બોલ્યો:—

किं कुप्यसि कस्मैचन सौरभसाराय कुप्य निजमधुने ।

यस्यकृते शतपत्र ! प्रतिपत्रं तेऽद्य मृग्यते भ्रमरैः ॥

“હે સૌ પાંખડીવાળા કમલ ! તારો મધુર ગંધ-નગતના સઘળા સુગંધોના સાર રૂપ છે, અને તેને લઇને જ તારી હરેક પાંખડી ઉપર ભ્રમરો ભમ્યાં કરે છે. તેથી નવા ભ્રમરાઓ તોના લાભ લેવાને આવ્યા, તેમાં તું શા માટે આમ ક્રોધ કરે છે ? એથી કાંઈ તારો સહજ સુગંધ ખૂટવાનો નથી.”

તરત જ રાજાની મુખમુદ્રા પ્રસન્ન થઇ, એટલે કવિએ ફરીથી તેને કહ્યું:—“હે રાજા! કૃપણ માણસ લક્ષ્મીને આપી કે ભોગવી શકતો નથી. પણ માત્ર હાથમાં પંપાણીને જ મનમાં મકલાય છે. પરંતુ જે પુરુષ:—

યાચિતો યઃ પ્રહૃષ્યેત દત્ત્વા ચ પ્રીતિમાન્ ભવેત ।

તં દૃષ્ટ્વાપ્યથવા શ્રુત્વા નરઃ સ્વર્ગમવાપ્નુયાત્ ॥

“પોતાની પાસે યાચના કરવામાં આવતાં, જે પુરુષ વિશેષ હર્ષ પામે છે અને મોગેલું આપી પ્રસન્ન થાય છે, એવા પુરુષનું દર્શન કરવાથી અથવા તો તેના વચનનું પણ શ્રવણ કરવાથી મનુષ્ય સ્વર્ગ પામે છે. ”

તે કવિનું આવું વચન સાંભળી, રાજા ભોજે સર્વ તેને પાંચ લાખ ટંકા આપ્યા.

પછી ભોજ પોતાના ભુવનમાં જતો હતો ત્યારે, જાણુ તે ભૂમિ ઉપરનો એક મોટા સરોવરનો સેતુ હોય તેમ તેને ઉદ્દેશીને પેણો કવિ ફરીથી બોલ્યો:—“જે સરોવરમાં ધડાઓ ખાલી હોવાથી ભરાવાને આવે છે અને ભરાયલા ધડાઓ ખાલી થવાને ઉપર પાછા જાય છે, છતાં એ ધડાઓની જેના માર્ગમાં ભીડ થતી નથી, તે જ સરોવર ઉત્તમ કહેવાય છે; અર્થાત્ હે રાજા! ગરીબ બ્રાહ્મણો દાન લેવા જેના દરબારમાં ઠકાવ આવતા જ જાય છે, છતાં વિના ભીડે તત્કાલ દાન લઈ ગૃહે પરવરે છે, તે જ ખરો રાજા છે. ”

તેના આવા વચનથી ભોજે પુનઃ પ્રસન્ન થઇ, તેને એક લાખ ટંકા આપ્યા. એટલે પેલા ગોવિંદરાજ પંડિતને ઇર્ષ્યાથી ક્રોધ ચઢ્યો. કહેવત છે કે:—

“બદલાં, કુત્તાં, આમણાં, સાંઠાં ને સુતારાં;

આયપત થોડું ને વેર ઘણું તે છઠ્ઠાં ચુનારાં. ”

આ કહેવત ખરી કરી આપતાં, પેલા ગોવિંદરાજ પંડિતની મુખ-મુદ્રા ક્રોધાળુ થઇ અને મનમાં બડબડ્યો. તરત જ પેણો ચતુર કવિ ચેત્યો અને ભોજરાજાને તે જણાવવાના મિત્રે સરોવરને ઉદ્દેશીને એક ખીજ અન્યોક્તિ બોલ્યો:—

“હે શુભ માર્ગમાં આવેલા સરોવર ! જો તારી કૂખ(પેટાં)માં મગર વાસ કરી રહ્યો ન હોત તો તેં કોની કોની તૃષા છીપાવી ન હત ? અર્થાત્ સર્વ તૃષાતુરને તું નિરંતર તારા મીઠા જલથી સંતોષ્યાં જ કરત, તેમ તારી પાળ ઉપર ઉતરી તારું જલ પીવા કોણુ આવ્યું ન હત ? અર્થાત્ સર્વેય આવત. પરંતુ ઇર્ષ્યાળુ પંડિત રૂપી મગરના ભયથી તેઓ તારો લાભ લેઈ શકતા નથી. ”

ભોજન તરત જ સમજ્યો કે, ગોવિંદરાજ રૂપી મગર મારી બ્રહ્મસભામાં હોવાથી, તે વિદ્વાન પંડિતોને દાન લેવા આવતાં અનેક બાધાઓ કરે છે. એટલે તેણે ગોવિંદરાજને આજ્ઞા કરી કે, “હે પંડિતજી ! હવેથી, મારી બ્રહ્મસભામાં વિદ્વાનોને દાન અર્થે લાવવાનો જે અધિકાર તમને મેં આપ્યો હતો તે હું પાછો લઈ લઉં છું. અલગત તમારે સભામાં નિત્ય આવવું ખરું, પણ કોઈની તરફ ઇર્ષ્યા કે ભુંગ્વશ દાખવવી નહીં. ”

પછી તેણે મુખ્ય મંત્રીને બોલાવરાવ્યો અને આજ્ઞા ફરમાવી કે
“હે મંત્રી:—

विप्रोऽपि यो भवेन्मूर्खः सपुराद्वहिरस्तु मे ।

कुम्भकारोऽपि यो विद्वान् स तु तिष्ठतु पुरे मम ॥

કોઈ ધનાર્થી બ્રાહ્મણ હોય પણ જો તે મૂર્ખ હોય તો તેને મારા નગરની બહાર રહેવા દેવો. પરંતુ કુંભાર હોવા છતાંયે વિદ્વાન હોય તો તેને મારા નગરમાં સત્કાર સાથે આણવો. ”

તે દિવસથી ધારા નગરમાં કોઈ પણ મૂર્ખને રહેવાનો નિવાસ મળતો નહીં, એટલું જ નહીં પણ કોઈ વિદ્વાનને અર્થે તેવા નિવાસની જરૂર પડે તો મૂર્ખને ધર ખાલી કરવાની ફરજ પાડવામાં આવતી હતી.

વાર્તા ૪ થી-કાલિદાસનું બ્રહ્મસભામાં આગમન

ઉપરનો પ્રસંગ બન્યા પછી, એક દિવસે ભોજ રાજ બ્રહ્મસભામાં સિંહાસને વિરાજ્યો હતો અને પાંડિતો સમસ્યાપૂર્તિ તેમ જ વિનોદગોષ્ઠી કરવામાં રોકાયા હતા, તેવામાં સેવકે આવી, નીચા નમી, પ્રણામ સાથે ‘શંકર’ કવિ દ્વારમાં પધારેલો હોવાનો સંદેશો કહ્યો. એને પ્રવેશ કરાવવાની આજ્ઞા મળતાં કવિ અંદર આવ્યો. પરંતુ અંદર આવતાં તેણે રાજના કુશલ પ્રશ્નની રાહ પણ ન જોતાં એકદમ પત્રવાળો જમણા હાથ ઉંચો કરી કહ્યું:-

“હે રાજન્ ! તમારું કલ્યાણ થાયો. શંકર કવિનો આ પત્ર સ્વીકારો.”

રાજા:—“હે શંકર કવિ ! તમારા આ પત્રમાં શું છે ?”

શંકર:—“હે રાજન્ ! એક શ્લોક છે.”

રાજા:—“હે વિપ્ર ! કોને ઉદ્દેશીને તમે આ શ્લોક રચેલો છે ?”

કવિ:—“ભોજ રાજા ! તમારા સંબંધમાં જ એ શ્લોક રચેલો છે.”

રાજા:—“ત્યારે હે વિપ્ર ! તે બોલો જનમજે.”

કવિ:—“હે રાજન્ ! હું બોલું છું, પરંતુ મારો સ્વર કોમલ હોવાથી, આ કમળ સરખાં સુંદર નેત્રવાળી દાસીઓ ચમરના ઝપાટા નાંખે છે, તેથી તેમનાં હાથનાં કંકણની ધ્રુધરીઓના થતા રણરણકારમાં તે દબાઈ જાય છે, માટે તેમને જરા વાર ચમર ઢોળતાં વારો.”

તરત જ ભોજે તેમને ચમર ઢોળતાં અટકાવી.

પછી શંકર કવિ બોલ્યો:—“હે ભોજરાજ ! જાણે ત્રણ લોકને સ્વેત-ધોળું જ કરવા ધારતો હોય તેમ તારો યશ (તે હમેશ સ્વેત જ ગણાય છે તેથી) જેમ જેમ દિન પર દિન વધતો જાય છે, અર્થાત્ સર્વત્ર ધોળાશ્ચ પ્રસારતો જાય છે, તેમ તેમ મારું હૃદય દુઃખાતું જાય છે; કારણ કે એથી રખેને મારી પ્રિયતમ પત્નીના કાળા બલ્લક વાળ પણ ધોળા થઈ જશે કે શું એવી ભીતિ મને અહર્નિશ રહ્યાં કરે છે.”

રાજા ભોજે તેના આવા પ્રસાદપૂર્ણ વચનથી પરમ પ્રસન્ન થઈ, આર લાખ ટંકા અપાવ્યા.

પછી તરત કોઈ નિમિત્તે રાજ અંતઃપુરમાં સીધાંયો. એટલે ઇર્ષ્યાળુ પંડિતો ક્યવાતા માંહોમાંહે બરબડ્યા:—“અહોહો! રાજની મૂર્ખાઈ કેવી છે? અરેરે! આવા ગોળ અને ખોળને, મોતી અને કાચને, સાકર અને સુરાંખારના ગાંગડને એક હારે ગણનારા રાજનાં ચરણ સેવવામાં શો સાર છે? આપણા જેવા વેદવેદાંતમાં પારંગત, અને શાસ્ત્રોમાં નિપુણ, અને તેય નિત્યના આશ્રિત પંડિતોને જ્યારે તેણે એક વાર એક લાખ ટંકા જ આપ્યા છે તે જ માફ, ત્યારે આ મૂર્ખ, ખુશામતીઆ અને ગામડીઆ શંકર કવિને એકે તડકે બાર લાખ ટંકા આપ્યા! અહાહા કેવી એની પ્રગલ્ભતા!”

આવો બરબડાટ તેઓ કરતા હતા તેવામાં, દ્વરથી કોલાહલ થતો સંભળાયો અને એક નવો વિદ્વાન સભામાં દાખલ થયો. તેણે કનક અને અને મણિનાં કુંડલો કાને ધર્યાં હતાં; દિવ્ય વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં; જાણે કોઈ રાજકુંવર હોય તેમ તેનાં અંગો કરતુરી આદિ સુગંધી દ્રવ્યોથી બહેંકી રહ્યાં હતાં. તેની તાજાં પુષ્પોની માળા સર્વનું ધ્યાન આકર્ષતી હતી. જાણે સાક્ષાત્ વિલાસની મૂર્તિ હોય, કવિતા દેવી જાણે તેના શરીર દ્વારા પ્રકટી હોય, જાણે શૃંગાર રસનો ઝરો હોય, રે જાણે સાક્ષાત્ મહેંદ્ર પૃથ્વી ઉપર ઉતરી આવ્યો હોય, તેમ સભાને કોતુક પમાડતાં તે પંડિતે સભામાં દાખલ થઈ, સર્વ પંડિતોને પ્રણામ કર્યા અને વિનય રૂપી વશીકરણથી તેમનાં મન એકદમ જિતી લીધાં. તે ઉપરાંત તેમને વિશેષ પ્રસન્ન કરવાને તેણે દરેકને પાનની પટ્ટી આપી અને તેમના ઇર્ષ્યાગિને શાંત કર્યો. પછી તે યોગ્ય આસને વિરાજ્યો અને ભોજ રાજ ક્યાં સીધાર્યાં છે, એમ પૂછ્યું. પંડિતોએ તેને ભોજ અંતઃપુરમાં સીધાર્યાં હોવાનું કહ્યું. એટલે તે શાંત થઈ બેઠો.

દરમ્યાન તે ચતુર પંડિત અન્ય પંડિતોની એકાથી તરત જ સમજી ગયો કે ‘શંકર કવિને રાજાએ બાર લાખ ટંકા દાનમાં આપ્યા છે, તેથી તેઓ કુદરતી રીતે ક્યવાયલા છે.’ એટલે ખુશીથી તેમના મનનું સમાધાન કરતો તે બોલ્યો:—“હે પંડિતો! તમારે રજ પણ ક્યવાટ ધરવો ધટતો

નથી. તમારા કરતાં તેનું મૂલ્ય બહુ મોટું છે, એમ લેખીને કાંઈ રાજાએ તેને એટલું ભારે દાન આપ્યું નથી. પણ શંકર કવિને બાર લાખ ટંકા આપવામાં રાજાનો અભિપ્રાય જૂદો જ છે. તેનું પૂજન કરતી વેળા રાજાને શંકર નામથી દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગ રૂપે આર્યાવર્તમાં વસતા શંકર-રૂદ્રનું સ્મરણ થયું. એટલે બાર શંકરને ઉદ્દેશીને તેને બાર લાખ ટંકા આપ્યા છે. ”

આ ખુલાસાથી પંડિતોના મનનું કંઈક સમાધાન થયું અને તેના ખુદ્ધિ-ચમત્કારથી પ્રસન્ન થયા. તરત જ હજુરીઆએ અંતઃપુરમાં જઈ, રાજા ભોજને એક નવા અદ્ભુત કવિના આગમનની ખબર આપી. રાજા સભામાં પધારતાં, મહેશ જેવા શોભતા પેલા પંડિતને જોઈ વિસ્મય પામ્યો. એ સિંહાસને વિરાજ્યો એટલે પછી આ નવા પંડિતે તેને આશીર્વાદ આપ્યો. પછી ભોજે સભા વિસર્જન કરી, અને તેને પોતાના રાજભુવનની અગાસીમાં લઈ ગયો, ત્યાં ઘટતો આવકાર અને અલંકારાદિ આપી પૂછ્યું:—

“ હે પંડિતજી ! આપના નામથી શોભવાનું સૌભાગ્ય કીયા અક્ષરોને પ્રાપ્ત થયું છે ! આપના અહીં આવ્યાથી કીયા દેશના સન્નજનો વિરહથી દુઃખી થયા છે ? ”

ત્યારે કવિએ નામ ન લેવાના શાસ્ત્રનિયમ પ્રમાણે નામ ન ઉચ્ચારતાં, ભોજના હાથમાં “કાલિદાસ ” એ ચાર અક્ષરો લખ્યા. કાલિદાસનું નામ દેશાન્તરમાં પ્રસિદ્ધ તો થયું હતું જ, અને ભોજની અલ્પસભા તેના નામથી વાકેફ પણ હતી. તેથી તે વાંચતાં વેંત જ ભોજ આસનેથી ઉઠ્યો અને કાલિદાસને પૂર્ણ પ્રેમથી ભેટ્યો. પછી બન્ને જણ વાર્તાવિનોદ કરવા મંડ્યા. ભોજે તે વેળા સંધ્યાકાળ થતી હોવાથી તેનું વર્ણન કરવા કહેતાં, કાલિદાસ બોલ્યો:—

व्यसनिन इव विद्या क्षीयते पङ्कजश्रीः

गुणिन इव विदेशे वैन्यमायान्ति भृङ्गाः ।

कुवृपतिरिव लोकं पीडयत्यन्धकारो

धनमिव कृपणस्य व्यर्थतामेति चक्षुः ॥

જાણી વ્યસની લોકોની વિદ્યા ક્ષીણ થતી હોય તેમ અત્યારે કમળની શોભા (સૂર્યકિરણો જતાં રહેતાં હોવાથી) ક્ષીણતા પામે છે; પરદેશમાં ગુણવાન લોકો દીન થાય છે તેમ ભમરાઓ પણ પોતાનાં કમળ ખીડાવાથી અન્યત્ર જવું પડશે, એવા શોકથી દીન થતા જાય છે; જેમ દુષ્ટ રાજા લોક-પ્રજાને પીડે છે તેમ અન્ધારાએ પણ સર્વને પીડવાનું શરૂ કર્યું છે, અને જેમ કૃપણનું ધન વાપર્યા વિના વ્યર્થ જાય છે તેમ આંખનું તેજ પણ અંધકારને લીધે કાંઈ ન દેખાતાં વ્યર્થ જાય છે.

રાજા ભોજે તેના આવા સુંદર વર્ણુનથી પ્રસન્નતા દેખાડી, અને કંઈક દાન દેવા ઉત્સુકતા જણાવી. એટલે તેને વારતાં કાલિદાસે કહ્યું:-

“જ્યાં સુધી પુરૂષોમાં પરસ્પર મિત્રભાવ જામ્યો નથી હોતો ત્યાં સુધી સત્કારાદિનો ઉપચાર—વિનયવિવેક કરવો આવશ્યક છે. પરંતુ મિત્રભાવ જામ્યા પછી જો એવો ઉપચાર કરવામાં આવે છે તો તે દંભનું રૂપ લે છે.

“તેમ હે રાજન ! જે પાંડે સારો કવિ છે તે જ અન્ય ઉત્કૃષ્ટ કવિના શબ્દોની સુંદર રચના પરખી શકે છે; અન્ય તે પરખવા સમર્થ નથી; કારણ વાંજણી હોય તે ગભિણીને ગર્ભાવસ્થામાં શી શી વેદનાઓ વેઠવી પડે છે તે ક્યાંથી સમજે !

“વળી હે નૃપતિ ! જે પુરૂષ ઉત્કૃષ્ટ કવિનાં કાવ્યની દિવ્ય રચના પરખી શકે છે તેણે, જાણી સંપૂર્ણ સુવર્ણથી ભરેલી, સકલ પૃથ્વી તેને આપી છે, એમ જ સમજવું જોઈએ. કારણ દાતા દુર્લભ નથી, પણ એવા પરીક્ષકો જ દુર્લભ છે.”

આ પ્રમાણે વિનોદ કરી, કાલિદાસ પોતાને સ્થાનકે ગયો. પછી નિત્ય નિત્ય રાજા ભોજ તેને પોતાના અંતઃપુરમાં ખોલાવતો અને વિવિધ વિનોદગોષ્ઠી કરતો. આમ થતાં બન્ને વચ્ચે પરમ ગાઢ પ્રીતિભાવ અને મૈત્રી જામ્યાં.

વાર્તા ૫ મી—કાલિદાસનું અપૂર્વ બુદ્ધિચાતુર્ય-૧

ધુધ્યાળુ પંડિતોએ એક દિવસે લાગ મળતાં ભોજના કાન કાલિદાસની લંપટતા વિષે ભંભેર્યાં. કુવળ નિર્દોષ તો પરમાત્મા જ છે; બાકી પ્રત્યેક પ્રાણી કાષ્ઠ ને કાષ્ઠ દોષને પાત્ર તો હોવાનો, પછી તે વત્તે કે આછે અંશે. તેમ કાલિદાસ પણ દોષપાત્ર હશે. પરંતુ તેની ઉપર રાજાની ગાઢ પ્રીતિ થતી જોઈને, પંડિતોની આંખમાં શનિશ્ચર આવ્યા હતા. તેથી તેઓ કાષ્ઠ ને કાષ્ઠ રીતે એનું માનખંડન થયેલું જોવા આતુર હતા. પ્રથમ તો તેમણે તેનો સંગ ત્યાગ્યો. પછી એક વેળા બ્રહ્મસભામાં રાજા બેઠો હતો અને કાલિદાસ આવ્યો ન હતો, એ તકનો લાભ લઈને તેના સંગનો ત્યાગ કરવા તેને ઉશ્કેર્યો. આથી રાજા ખિન્ન થયો. તે જ સમયે અચાનક કાલિદાસ બ્રહ્મસભામાં આવ્યો અને ચક્રાર દૃષ્ટિથી રાજાનું મન ખિન્ન થયેલું જાણી, તેનું સમાધાન કરતાં બોલ્યો:—

“હે રાજા ! કામદેવના ધનુષ્યનો માર વામવાનો પ્રસંગ આવતાં, મનુષ્યને તો વશે કે કવશે પણ તેને અધીન થવું પડે છે. કેમકે કામદેવને બાળી નાંખનારા, ત્રિલુવનના સ્વામી શંકરનું પણ પ્રસંગ આવ્યે અર્ધું પુરૂષાતન રહ્યું છે; કારણ તેઓને પણ અર્ધનારીશ્વર—અર્ધા દેહે નર અને અર્ધા દેહે નારી રૂપ થવું પડ્યું છે, તો પામર મનુષ્ય તે તેની આગળ શી વિસાતમાં ?”

ભોજ તેના આ ખુલાસાથી કંઈકે પ્રસન્ન થયો. પછી તેના મનની વિશેષ પ્રસન્નતા માટે સભામાં કાલિદાસે વાગ્વિનોદ ચલાવ્યો. દરમ્યાન ચોગ્ય પ્રસંગ નીકળતાં, પોતાનું અપૂર્વ અને નૈસર્ગિક બુદ્ધિચાતુર્ય દાખવતાં કાલિદાસે ભોજના યશની સ્તુતિ નીચેના શ્લોકથી કરી:—

મહારાજ ! શ્રીમન્ ! જગતિ યશસા તે ધવાલિતે

પયઃ પારાવારં પરમપુરુષોડ્યં મૃગયતે ।

કપર્વી કૈલાસં કલિદાસમ્ કુલિશમૃત્વ

કલાનાયં રાઘુઃ કમલમવનો હંસમધુના ॥

“ હે મહારાજ ! હે શ્રીમન્ ભોજ ! તારા યશ સમસ્ત જગતને એવું તો ધવલ-ઘોળું ઘોળું કરી મૂક્યું છે કે, ખાસ ઘોળાશ માટે જ જમતમાં પંકાતા, અને એથી જ ઝટ ઓળખાઈ આવતા, સધળા પદાર્થો હવે ભિન્ન વર્ણના જણાતા નથી, અર્થાત્ તેમને ઓળા કાઢવાની મુશ્કેલી ઘણી જ વધી પડી છે; અને તેથી જ પરમ પુરૂષ વિષ્ણુ પોતાના નિવાસ-સ્થાન ક્ષીરસાગરને ગોતતા અહીં તહીં ફરે છે. તેમ કપર્દી-સદાશિવ પોતાનો શ્વેત કૈલાસ ગિરિ દુંદતા ફરે છે; વળી વજ્રધારી ઈન્દ્ર પોતાના વાહન શ્વેત ઐરાવત હાથીને શોધતો ફરે છે, છતાં એ સર્વસમર્થ દેવોને પોતાની ધૃત શ્વેત વસ્તુ સહસા સાંપડતી નથી. વળી રાહુ ગ્રહણ માટે કલાનાથ ચંદ્રને શોધે છે અને કમલયોની બ્રહ્મા પોતાના શ્વેત વાહન હંસને ઓળતા ફરે છે. હે રાજન્ ! આવી આવી મુશ્કેલીઓ ભલભલાને પોતપોતાની વહાલી શ્વેત વસ્તુઓ શોધવામાં પડે છે, એવી તારા યશની સર્વત્ર વ્યાપેલી ઘોળાશની ખુબી છે. અર્થાત્ તારો યશ સ્વર્ગ લોક પર્યંત પ્રસર્યો છે.

“ વળી, હે રાજન્ ! વિશેષ નવાઈની એક વાત મારે તને કહેવાની છે, ” એમ કહીને કાલિદાસ આ એક બીજા શ્લોક બોલ્યો:-

નીરક્ષીરે ગૃહીત્વા નિખિલખગતતીર્યાતિ નાલીકજન્મા
તત્રકં ધૃત્વા તુ સર્વાનટાતિ જલનિર્ધીશ્ચક્રપાણિમુકુંદઃ ।

સર્વાનુત્તુક્કશૈલાન્દહતિ પશુપતિઃ ફાલનેત્રેણ પશ્ય-

ન્યાપ્તા ત્વકીર્તિકાન્તિસ્ત્રિજગતિ વૃપતે ભોજરાજ ક્ષિતીન્દ્ર ! ॥

“ હે નરપતિ ! હે પૃથ્વીના ઈન્દ્ર રૂપ ભોજરાજ ! તારી કીર્તિ રૂપી કાન્તિ, અર્થાત્ યશ રૂપી શ્વેત પટલ ત્રણ લોકમાં સંપૂર્ણ પ્રસરેલું હોવાથી અર્થાત્ સર્વત્ર ઘોળાશ જ નમી ગયલી હોવાથી, વિષ્ણુના નાભિકમલના દંડમાંથી જન્મેલા બ્રહ્મા પોતાનો વાહન હંસ જે શ્વેત રંગને લીધે અન્ય પક્ષીઓથી તરત જ પરખી શકાય એવો હતો તે તારા યશની ઘોળાશથી દંડાઈ જવાને લીધે શોધ્યો પણ જડતો નથી, તેથી દૂધ અને પાણી એક વાસણમાં ભેગાં કરીને અહીં તહીં ફરવા નીકળી પડ્યા છે અને

જે તે પક્ષી આગળ તે વાસણુ ધરીને દૂધ અને પાણી છૂટાં કરવાની શક્તિ તેનામાં છે કે નહીં, તે તપાસી જુએ છે. વળી વિષ્ણુને પોતાનો શ્વેત રંગવાળો ક્ષીર સમુદ્ર ક્યાં છે તે શોધવાની શીકર પડી છે, અને તેથી હાથમાં છાશનું વાસણુ લઈ, સર્વે સમુદ્રો ઉપર ફરવા લાગ્યા છે અને છાશ નાંખી પ્રત્યેકને તપાસે છે, કે જેથી જો તે ક્ષીર (દુધ) સમુદ્ર હોય તો છાશ પડતાં તે બાઝી જાય, અર્થાત્ તેના દુધરૂપ જલનું દહીં થાય અને ઝટ્ટ તે પરખી શકાય. વળી પશુપતિ શંકરને પોતાનો નિવાસપર્વત શ્વેતરંગી કૈલાસ જડતો નથી, તેથી ત્રીજું નેત્ર ઉઘાડી મોટા મોટા પર્વતોને તાવી જુએ છે, જેથી તેમનો રૂપાનો કૈલાસ પર્વત જો તે હોય તો ત્રીજા નેત્રના અગ્નિના સ્પર્શથી તરત ઓગળવા માંડે, એટલે ઝટ્ટ માલમ પડી આવે.

વિદ્વદ્રાજશિखामणे तुलयितुं धाता त्वदीयं यशः

कैलासं च निरीक्ष्य तत्र लघुतां निक्षिप्तवान्पूर्तये ।

उक्षाणं तदुपर्युमासहचरं तन्मूर्ध्नि गङ्गाजलम् ।

तस्याग्रे फणिपुंगवं तदुपरि स्फારं सुधादीधितिम् ॥

“વળી હે ભોજરાજ ! હે વિદ્વાન્ રાજાઓના શિરોમણિ ! તારો યશ અતિશય, અરે સર્વથી પણુ વિશેષ, વજનદાર હોવાની વાર્તા સાંભળી, બ્રહ્માજીને તેકેટલો વજનદાર છે, એ તોળી જોવાની આતુર ઇચ્છા થઈ. એટલે તેમણે એક પક્ષામાં કૈલાસ પર્વતને અને બીજા પક્ષામાં તારા યશને મૂક્યો, તો કૈલાસ પર્વતવાળું પહલું ધણુ જ ઓછા વજનવાળું થયું અને તે ઉચે ગયું. એટલે બન્ને પક્ષાંનો સરખો તોલ કરવાને ખૂટતા તોલ પેટે શંકરના વાહન નંદિકેશ્વરને (પોઠીઓ) તે ઉપર મૂક્યો. છતાં યે તે પહલું હેડું ન જ બેડું, ત્યારે પાર્વતી સાથે સદાશિવને તેમાં મૂક્યા ! છતાં યે તે પહલું હેડું ન જ બેડું ! ત્યારે તે ઉપર ગંગાજલને મૂક્યું ! તો યે પહલું ન જ નમ્યું; એટલે તેથી ખૂટતા વિશેષ વજન માટે નાગોના પતિ શેષને અને તેથી વધુ ખૂટતું વજન પૂરૂં કરવા માટે અમૃતના બંડાર અંદ્રને મૂક્યો ! છતાં યે તે સધળાં વજનો તારા યશની બરોબર ન જ થયાં તે ન જ થયાં ! એવો, હે ભોજરાજ ! તારો યશ અતુલ છે.

વળી હે ભોજ ! તારા દાનધર્મની અપૂર્વ મહતા વિષે, ખરેજ એક ભારે નવાઈની વાત કહું. એક દિવસે કામધેનુના વાંછડાનો એક ગોવાળ સ્વર્ગમાંથી ભૂમિ ઉપર ઉતરતો હતો, તેને જોઈ, નારદજીએ પૂછ્યું:—“હે ભાઈ ગોવાળ ! સ્વર્ગમાં દેવોની જ નહીં પણ ત્રિભુવનના લોકનીયે સર્વ કામનાઓ પૂરી પાડનારી વસ્તુઓ હોવા છતાં તને એવી કંઈ વસ્તુની જાણ લાગી કે, જેથી તું તે લેવાને પૃથ્વી ઉપર ઉતરે છે.”

ત્યારે તેણે કહ્યું:—“હે દેવમુનિ ! આપણી કામધેનુના વાંછડા માટે ધાસની જરૂર છે અને તે લેવાને ભૂતલ ઉપર મારે જવું પડે છે.”

નારદે પાછું પૂછ્યું:—“હે મૂર્ખ ! તું તો ટુંકી બુદ્ધિવાળો ગોવાળીઓ તે ગોવાળીઓ જ રહ્યો. શું સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલ, એ ત્રણે લોકના દેવ અને મનુષ્યની પણ વાંછના પૂરી પાડનારી, કામધેનુમાં એટલુંયે દુધ ખૂટી ગયું કે જેથી તેના વાંછડાનું પોષણ કરવા જેટલું પણ મળતું નથી અને તેટલા માટે તારે ધાસ લેવા ભૂતલ ઉપર જવું પડે છે ?”

ત્યારે ગોવાળ ખડખડ હસ્યો અને બોલ્યો:—“હે નારદજી ! સ્વર્ગમાં શું બન્યું છે તે સંબંધી તમારું અજ્ઞાન જોઈ, મને બહુ હસવું આવે છે. શું તમે એટલુંયે જાણતા નથી કે પૃથ્વી ઉપર ભોજ રાજના, સર્વની કામના પૂરી પાડનારા, અગાધ દાનધર્મની વાર્તા સાંભળી, જેનો સૌની કામનાઓ પૂરવાનો ગર્વ કેવળ ગળી ગયો છે, એવી કામધેનુના આંચળમાંથી દુધ જ સુકાઈ ગયું છે; એટલે વાંછડાને પણ તે પીવા મળતું નથી. એથી તેને માટે ધાસની જરૂર જણાઈ છે, માટે હું તે લેવા પૃથ્વી ઉપર જાઉં છું.”

ત્યારે નારદજી ઉલટા હસ્યા અને બોલ્યા:—“હે ગોવાળ ! ત્યારે તો તું ખરેખરો ગમાર જ છે. કારણ ખડની ભારી પૃથ્વી ઉપર લેવા જવાનો તારો શ્રમ ખરેખર નિષ્ફળ જ નીવડશે; શું તું એટલુંયે જાણતો નથી કે ભોજ રાજના શત્રુઓ સંધનું ખડ ચાવી ગયા છે? એટલે ત્યાં કાંઈ ખડ રીંદું પડ્યું નથી કે તે ઝડ તારા હાથમાં આવશે.” †

† સ્વર્ગાદ્યોપાલ ! કુત્ર વ્રજસિ, સુરમુખે ! મૂતલે કામધેનો-
વત્સસ્યાનેતુકામસ્તૃણચયમધુના મુગ્ધદુર્ગ્ધં ન તસ્યાઃ ।

શ્રુત્વા શ્રી મોજરાજપ્રચુરવિતરણં વ્રીહદ્વૃક્ષસ્તનાં સા
વ્યર્થો હિ સ્યાત્પયાસસ્તદપિ તદરિમિશ્રવિતં સર્વમુર્ચ્યામ્ ॥

હે વિભુ ! હે ભોજરાજ ! તું આ દેવી ધરત્રી(પૃથ્વી)ને (તારા દાનધર્મ તેમજ ક્ષાત્ર ધર્મથી) ટકાવી રહ્યો છે, તે પર્યંત તેને અન્ય કોઈ આધારની અપેક્ષા જ રહેતી નથી; ભલે તારા જીવન પર્યંત કૂર્મ-કૂર્માવતારમાં પૃથ્વીને પીઠે ઉંચી ટકાવી રાખનાર વિષ્ણુ ૩૫-કાયો પૃથ્વી ટકાવવાનો ભાર કમી થયાથી પાતાલ ગંગામાં સુખેથી વિહરે; ભલે આદિવરાહ (વારાહ અવતારમાં મહાસાગરમાં ડુબેલી મેદિનીને દાઢ વડે ઉંચી કરી જલ બહાર કાઢનાર વિષ્ણુ ૩૫ વરાહ) હવે દાઢથી પૃથ્વી ઉંચકી રાખવાની અગત્ય ન રહેતાં પાતાલ ગંગાના તટે ઉગેલું ધ્રાસ ચર્ચા કરે; ભલે કુંજુલીદ્ર (શેષનાગ) પોતાની ડૃણાને અદ્ધર ને અદ્ધર રાખવાને બદલે શિથિલ કરે, અર્થાત્ આરામ આપે; ભલે દિશા ૩૫ી હાથિણી પાતાલ ગંગાનાં કમલના દાંડાના કોળીયા ભર્યાં કરે; ભલે પર્વતો (ધરણીધર) જૂટા ધ્રે; ટુંકમાં પૃથ્વીને ટકાવવાની જોમને ચિંતા હતી, તે સર્વ, હે ભોજ ! તારા જોવા ધરણીનો ઉદ્ધારક જીવે છે ત્યાં સુધી ચિંતામુક્ત થઈને સ્વેચ્છથી ધ્રે. §

આવા પ્રકારનાં પ્રશંસા અને સ્તુતિભર્યાં તેમજ પ્રાસાદિક ઉડ્યનોવાળાં કાવ્યોથી ભોજ રાજા કાલિદાસ ઉપર પરમ પ્રસન્ન થયો અને તેને ધનધાન્યાદિ સર્વ સંપત્તિ આપી, તેના નિવાસ માટે ધારાનગરીમ ઉત્તમ રીતે સોઈ કરી આપી, અને પોતાની બ્રહ્મસભામાં અગ્ર પદે સ્થાપ્યો.

§ કૂર્મઃ પાતાલગઙ્ગાપયાસિ વિહરતાં તત્તટીરુદ્ધમુસ્તામાદત્તા-

માદિપોત્રી શિથિલયતુ ફણામણ્ડલં કુણ્ડલીન્દ્રઃ ।

વિદગ્રાતઙ્ગા મૃણાલી કવલકલનાં કુર્વતાં પર્વતેન્દ્રાઃ

સર્વે સ્વૈરં ચરન્તુ ત્વાયિ વહતિ વિભો ભોજ દેવી ધરત્રીમ્ ॥

વાર્તા ૬ ફી-કાલિદાસનું બુદ્ધિચાતુર્ય-૨

એક સમયે ધારા નગરના ભુવનેશ્વરી માતાના મંદિરમાં કેટલાક શ્રુતિ-સ્મૃતિમાં પારંગત થયેલા વિદ્વાનો યાચના અર્થે આવી, ઉતર્યા હતા. તેમની ઇચ્છા કોઈ નવીન શ્લોક બનાવી, ભોજ રાજના દરબારમાં જઈ, એક લાખ મોહોર મેળવી, દરિદ્રતા શમાવવાની હતી. તેઓએ ત્યાં કેટલાક દિવસ પછી ભુવનેશ્વરી માતાના પ્રસાદથી કવિત્વવાળો નવીન શ્લોક બનાવવાનો વિચાર કર્યો, અને બુદ્ધિને બહુ કરી, ત્યારે એ વેદિઆઓમાંના એકને નીચેનું ચરણ સ્કુર્યું:-

‘ મોજનં દેહિ રાજેન્દ્ર હે રાજેન્દ્રા અમને ભોજનની સામગ્રી તું આપ. ’

વળી બીજાને આ બીજું ચરણ સૂઝ્યું:- “ઘૃતસૂપસમન્વિતમ્ । એ ભોજન, ધી અને દાળ સહિત મળવું જોઈએ.”

આમ એ ચરણો તો એ જાણુને સૂઝ્યાં; પરંતુ છેવટનાં એ ચરણો બહુ બહુ મથન કીધું પણ કોઈને સૂઝ્યાં નહીં. એટલામાં દૈવયોગે માતા-જીની પૂજન કરી, કાલિદાસ મંદિરમાંથી બહાર આવ્યો. તે ચંદ્રાર દષ્ટિથી બ્રાહ્મણોની મુશ્કેલી પામી ગયો. પેલા બ્રાહ્મણો આ કાલિદાસ પંડિત છે, એમ જાણવામાં આવતાં તેને વિનવતાં બોલ્યા:-

“હે પંડિતરાજ ! અમે સમગ્ર વેદવેદાંત જાણીએ છીએ, છતાં અમારા જેવા વેદપાઠીઓને ભોજ કેમ કંઈ દાન આપતો નથી ? તેને શ્લોક અને કાવ્યની આવી લગતી કેમ લાગી છે ? તમારા જેવા પંડિતો છે તો તેઓ અમારું પોષણ કરે છે, અને અમારું જીવન ચાલે છે, નહીં તો અમારી શી ગતિ થાય ? હે કવિવર ! આજે અમારી ઇચ્છા છે કે જો રાજા ભોજ અમને એક લાખ મોહોર આપે તો અમારી બાવટ બાજે અને “બાઈ ! બાઈ ! ચારણી ઇસકે ઘેર ” તેની પેઠે ઘેર ઘેર બીજા માગતાં ફરવાની કગડટનો પણ સદાને માટે અંત આવી જાય. આ માટે અમે એક નવીન શ્લોક બનાવવા બેસી છીએ અને અમને મહા મહા મહેનતે એ ચરણો તો સૂઝ્યાં છે, પરંતુ બહુ બહુયે વિચાર કરીએ છીએ, છતાં છેવટનાં એ

ચરણો તો સૂઝતાં જ નથી. માટે હે પંડિતજી ! અમને તે રચી આપો તો મોટી કૃપા. તેમ થતાં અમો તેની બ્રહ્મસભામાં જઈ એક લાખ મોહાર મેળવવા ભાગ્યશાલી થઈએ.”

તે સાંભળી કાલિદાસ તરત જ બોલ્યો:—

માહિષં ચ શરच्चन्द्रचन्द्रिकाधवलं वधि ॥

“શરદ્ ઋતુના ચંદ્રની ચંદ્રિકાના જેવું, ભેંસના દ્વધનું ઘોળું, ખડખડાવાળું દહીં પણ આપો.”

આ પ્રમાણે નવો શ્લોક તૈયાર થતાં પેલા વેદીયા બ્રાહ્મણો હર્ષાંતુ થતા બીજે દિને ભોજ રાજાના દરબારમાં ગયા અને દ્વારપાળને કહ્યું:— “અમો નવી કવિતા કરીને અહીં આવ્યા છીએ, માટે રાજાનાં દર્શન અમને કરાવ.”

દ્વારપાળ તેમને દ્વાર આગળ ઉભા રહેવાનું કહી અંદર ગયો અને નીચો નમી, મુજરો કરતાં કૌતુકથી હસતાંહસતાં બોલ્યો:— “હે રાજન ! ચોળા જેવા (ખીજચટ્ટા અર્થાત્ મલિન) દાંતવાળા, કેડે હાથ ટેકવી ઉભેલા, શ્લોકના શત્રુઓ (મૂર્ખા) જેવા, વેદીયા બ્રાહ્મણો દ્વારે ઉભા છે અને નવી કવિતા આપને સંભળાવવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે ! માટે આપ કહો તો તેમને અંદર બોલાવી લાવું.”

‘લાવ,’ એવી આજ્ઞા થતાં તરત જ દ્વારપાલ તેમને અંદર લાવ્યો. પછી તે પાંચે જણ ઘટતાં આશીર્વાચન ભોજને કહ્યાં; પછી પેલો શ્લોક ઉચ્ચાર્યો. કાવ્યરસિક રાજા ઝટ્ટ સમજી ગયો કે જેણે પૂર્વાર્ધ આવું શુદ્ધ અને કેવળ શાબ્દિક રચ્યું છે, તેનાથી તો કદિ આવું પ્રાસાદિક ઉત્તરાર્ધ રચી શકાય જ નહીં; માટે અવશ્ય બીજા કોઈ કવિનું અને તે કાલિદાસનું જ રચેલું હોવું જોઈએ. આથી તેણે બ્રાહ્મણને કહ્યું:— “હે વેદીયા બ્રાહ્મણ ! આકૃતિર્મુણાન્કથયતિ-એ ન્યાયે મને સમજાય છે તેમ આ આપો શ્લોક તમારો નથી, એમ તમારી મોકલા કહે છે. જેણે આ શ્લોકનું પૂર્વાર્ધ રચેલું છે તેના મુખમાંથી, કદિ પણ આવું કવિત્વવાળું ઉત્તરાર્ધ નિકળે જ નહીં. તેથી હું તો મારે જે આપવાનું છે તે ઉત્તરાર્ધનું જ કંઈક આપીશ, પૂર્વાર્ધનું આપવાનો નથી.”

આમ કહી, તેણે લાખ મોહોરો તેમને આપી. વેદીયાઓ તે લઇને રાજ થતા અને કાલિદાસને અશિષ દેતા, કાલિકાના મંદિરે પાછા ગયા.

તેમના ગયા પછી રાજા ભોજે કાલિદાસને પૂછ્યું:—“હે સન્મિત્ર કવિ ! આ શ્લોકનું ઉત્તરાર્થ શું તે રચ્યું નથી !”

ત્યારે કાલિદાસ બોલ્યો:—“જેમ રસિક માણસ જ કોમલાંગીનાં નયનની તીક્ષ્ણતા સમજી શકે છે, તેમ કાવ્યાનુભવનો રસિક પુરુષ જ કવિતાની મધુરતા અને લિન્ગત પરખી શકે છે. તેથી હે રાજા ! તમે રસિક હોવાથી જ આ કવિ કૃતિ કોની છે, એ સમજી શક્યા છો.”

એટલે ભોજે કહ્યું:—“હે મહા કવિ ! તું સાચું કહે છે. કાવ્ય રૂપી અમૃતકળમાં ભારતી સરસ્વતીનો અપૂર્વ રસ ભરેલો છે. જે કે સધળાઓ એ રસને ચાખી શકે ખરા, પરંતુ તેના સ્વાદની મીઠાશ તો કેવળ કવિ જ સમજી શકે છે. સમસ્ત જગતના પદાર્થોનો જાંઠો વિચાર કરતાં કરતાં માત્ર ત્રણ જ પદાર્થો મારા હૃદયમાં વસ્યા:—(૧) શેરડીમાંથી થયેલા પદાર્થો; (૨) કવિઓની મતિ અને (૩) મુગ્ધ રમણીઓનાં નેત્રકમલના પલકારા.”

આ પ્રમાણે વિનોદઆનંદ કરીને તે દિવસે ભોજ અને કાલિદાસ છૂટા પડ્યા.

વાર્તા ૭ મી-એ હોય ત્યાં ત્રીજાએ ન જવું

એક દિવસે ભોજરાજા પોતાની પટરાણી લીલાવતીનાં મહેલમાં અચાનક ધાતો ધાતો ગયો તો, ત્યાં રાણીને અને તેની સખી માલતીને એકાંતમાં કંઈક વાતો કરતાં એઠેલાં દીકાં. વગર વિચારે તેને એકાએક ત્યાં આવેલો જોઈ, લીલાવતીથી માલતી ને મોઢે સહસા બોલાર્થ જ નવાયું:—“આવા મૂર્ખ ?”

આ સાંભળી, રાજા ત્યાંથી વિચારભુવનમાં ચાલ્યો ગયો અને ત્યાં મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો:—“હું જ્યાં સુધી કાંઈ પણ મૂર્ખાઈભર્યું કાર્ય કરું નહિ ત્યાં સુધી લીલાવતી કદી પણ મને આવે અપશબ્દ કહે જ નહિ. માટે હું ધારું છું કે આજે મેં કાંઈક મૂર્ખાઈતું કામ કર્યું છે ખરું.”

પરંતુ મૂર્ખાઈતું એવું તે પોતે કયું કામ કર્યું હશે તેનું, કાંઈ સ્ફુરણ તેને થયું નહિ. તેમ કંઈ પણ ચેન પણ પડ્યું નહીં. એટલે તેણે બ્રહ્મસભા ભરવાનો વિચાર કર્યો અને પંડિતોને સભામાં આવવાનાં નિમંત્રણ મોકલ્યાં.

પછી યોગ્ય સમય થતાં ભોજ ત્યાં સિંહાસન ઉપર જઈ બેઠો. અને જેમ જેમ પંડિત એક પછી એક સભામાં આવતો ગયો તેમ તેમ તેને રાજા “આવો મૂર્ખ !” એવું વચન કહેવા લાગ્યો. પોતાને મૂર્ખ કહેવામાં રાજાનો શો હેતુ છે, તે જાણતા ન હોવાથી પંડિતો આશ્ચર્ય પામતા, પરંતુ માનમર્યાદા ખાતર ગુપ્ત્યુપ પોતાને આસને બેસી જતા. સૌની પાછળ કવિ કાલિદાસ આવ્યો. તેને પણ રાજાએ તે પ્રમાણે જ “આવો મૂર્ખ !” એવું વચન સંભળાવ્યું. એટલે કાલિદાસે તો તરત જ સામે પ્રશ્ન પૂછ્યો:—

સ્વાદન્ન ગચ્છામિ હસન્ન જલ્પે

ગતં ન શોચામિ કૃતં ન મન્યે ।

દ્વાભ્યાં તૃતીયો ન ભવામિ રાજન્ !

કિં કારણં ભોજ ! ભવામિ મૂર્ખઃ ॥

ભાવાર્થ—“હું કાંઈ ખાતો ખાતો રસ્તે જતો નથી; તેમ ખીખી હસતો હસતો હું બોલતો પણ નથી, વળી ગઈ ગુજરીનો હું શોક પણ કરતો નથી, તેમ હું કરેલા કાર્યની આપવડાઇ લેતો નથી અને બે જણ (વાત કરતા) હોય તો ત્યાં હે રાજન્ ! હું ત્રીજો થયો પણ નથી. (આ પાંચેમાંથી મૂર્ખાઈતું એક કાર્ય મેં કર્યું નથી,) છતાં હે ભોજ ! હું મૂર્ખ લેખાઉં તેનું કાંઈ કારણ ?”

આથી રાજ તરત મનમાં સમજ્યો કે, રાણી લીલાવતી અને તેની સખી માલતી એ બે જણાં એકાન્તમાં ખાનગી વાત કરતાં હતાં ત્યાં હું ગયો, તેથી હું મૂર્ખ ગણાયો. એ ખરું છે કે “બે જણ વાત કરે જ્યાં છાંની ત્યાં ઉભા નવ રહીએ છ.”

ભોજે પછી કાલિદાસને ઉપર અનેલી સવિસ્તર હકીકત કહી.

વાર્તા ૮ મી-ખાડો ખોદે તે પડે

(ધનંજય અને કવિ કાલિદાસ)

ભોજરાજનો એવો એક સામાન્ય નિયમ હતો, કે બ્રહ્મસભા બરાય તે વેળા કોઈ પંડિત અથવા સામાન્ય જન પણ નવો શ્લોક કરી લાવે તો તેને એક લાખ મોહોર આપવી. તેના આ નિયમથી પોષાતા કવિઓની પ્રશંસાથી તેની કીર્તિનો સુગંધ દેશેદેશ પમર્યો.

એક દિવસે ઇર્ષ્યાખેર ધનંજય કવિએ નીચેનો એક શ્લોક લઈ, ભોજની બ્રહ્મસભામાં જવા પોતાના એક શિષ્યને પ્રેરણા કરી:—

અપશબ્દશતં માઘે ભારવૌ ચ શતત્રયં ।

કાલિદાસે ન ગણ્યન્તે નૈક એવ ધનંજયે ॥

ભાવાર્થ—માધના કાવ્યમાં એકસો અપશબ્દ (વ્યાકરણથી દૂષિત શબ્દ) છે, ભારવીનાં કાવ્યમાં ત્રણસો અને કાલિદાસના કાવ્યમાં કેટલા અપશબ્દ છે તેની તો ગણતરી જ નથી થઈ શકતી; પરંતુ ધનંજયની કવિતામાં એક પણ અપશબ્દ નથી.

રસ્તામાં આ શિષ્યને જતો કાલિદાસે જોયો. શિષ્યના હાથમાં કાગળ જેતાં ચક્રાર કાલિદાસે તેને પૂછ્યું:—“તું કોણ છું? ક્યાંથી આવ્યો છું? ક્યાં જાઉં છું?”

તેના ઉત્તરમાં પેલા શિષ્યે કહ્યું:—“હું ધનંજય કવિનો શિષ્ય છું. તેમણે રચેલો આ નવીન શ્લોક લખીને મહારાજા ભોજની અલ્લસભામાં એક લાખ મોહાર લેવા જાઉં છું.”

કાલિદાસે જોવા માગતાં તે શ્લોક પેલા શિષ્યે તેને આપ્યો. તે કાલિદાસને ઝાળખતો ન હતો, એટલે તેણે ભોજે ભાવે તેને આપ્યો. તે વાંચતાં, કાલિદાસને તેમાં પોતાની નિંદા અને બદગોષ્ઠિ જણાઈ. પરંતુ પેલો શિષ્ય તે કળા ન જાય તેમ ધીમેથી તેને કહ્યું:—“હે ભાઈ! તારા ગુરૂએ શ્લોક તો ધણા જ સારો રચ્યો છે, પણ તેમાં શરતચૂકથી પહેલા અક્ષરમાં માત્ર એક કાનો જ લખવો રહી ગયો છે. માટે તે જો તું જરા લખવા દે, તો ‘રાજાને આ શ્લોક બહુ જ પસંદ પડશે. નહીં તો તારા ગુરૂનો હેતુ માર્યો જશે અને વગોવાશે તે જૂદું.”

પેલા ભોજા શિષ્યે ગુરૂનું બહુ ઇચ્છી, બે હાથ જોડી કહ્યું:—“હે મહારાજા! જે તમે તે કાનો કાઢી આપશો તો મારી ઉપર અને મારા ગુરૂની ઉપર આપનો મોટો ઉપકાર થશે.”

કાલિદાસને તો એટલું જ જોઈતું હતું. એટલે તેણે પહેલા જ અપશબ્દ શબ્દના પહેલા અક્ષર અ ની પાસે માત્ર એક કાનો કાઢ્યો, અને ‘આપશબ્દ,’ એમ કર્યું. પરંતુ તેથી તો શ્લોકનો બધો અર્થ અને હેતુ જ ઉલટી ગયો.

પછી તે શિષ્યે ભોજરાજાની સભામાં આવીને કહ્યું:—“હે ગૌ-આલ્લભુપ્રતિપાલ, રાજા! આ નવો શ્લોક મારા ગુરૂ ધનંજય કવિએ આપને મોકલ્યો છે.”

રાજાએ કહ્યું:—“વાંચ, જોઈએ એ કેવો શ્લોક છે?”

પેલા શિષ્યે નીચે પ્રમાણે શ્લોક વાંચ્યો:—

આપશબ્દશતં માધે ભારવૌ ચ શતત્રયં ॥

કાલિદાસે ન ગણ્યંતે એક એવ ધનંજયે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—આપ એટલે પાણી એનાં સો નામ માધ કવિના કાવ્યમાં મળી આવે છે. અને ત્રણસો ભારવીના કાવ્યમાંથી મળે છે અને કાલિદાસના કાવ્યમાં કેટલાં આવે છે તેની તો ગણતરી જ નથી; અર્થાત્ તેનો શબ્દ-ભંડાર વિપુલ છે. પરંતુ ધનંજય કવિને તો એક જ શબ્દ (એટલે ‘આપ’) ની ખબર છે, તે સિવાય બીજાં નામ જાણતો નથી. અર્થાત્ તેનું શબ્દ-જ્ઞાન અતિ અલ્પ છે.

આ પ્રલોક સાંભળીને ભોજ રાજા પરમ વિસ્મય પામ્યો અને બધા પંડિતો ધનંજય કવિની મશ્કરી કરવા લાગ્યા. પેલો શિષ્ય બિચારો શરમાઈને ત્યાંથી વિદાય જ થયો. ઘેર જઈને તેણે પોતાના ગુરૂને રસ્તામાં તથા સભામાં બનેલી બધીયે વાત કહી સંભળાવી. ત્યારે રસ્તામાં મળનાર મનુષ્ય કવિ કાલિદાસ જ હતો એવી ધનંજય કવિની ખાત્રી થઈ અને શરમાઈ જઈ ધારા નગરમાંથી નીકળી બીજે દેશ જઈ રહ્યો. પછી કાલિદાસે ભોજને આ સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કર્યો, એટલે તેણે કવિને ધન્યવાદ આપ્યો.

આમ કાલિદાસને હલકો પાડવા જતાં પોતે હલકો પડ્યો એટલું જ નહીં પણ ભોજનો દરબાર છોડીને પોતાને અન્ય દરબારમાં ધકકેલા ખાવા જવું પડ્યું. એ ખરું જ છે કે “ ખાડો ખોદે તે પડે ”

વાર્તા ૯ મી ‘રાવણ’ નહીં પણ ‘રામણ’ !!

ભોજરાજાની બ્રહ્મસભામાં વિષ્ણુશર્મા નામનો એક પંડિત હતો. લોભ રૂપી પિશાચ અને ઇર્ષ્યા રૂપી ઝડેણુના ભોગ થયલા કેટલાક બ્રાહ્મણો જેમ અન્યોન્યનો મિથ્યા દ્વેષ કરે છે તેમ વિષ્ણુશર્મા કાલિદાસનો દ્વેષ કરતો હતો. અને કોઈ પણ રીતે કાલિદાસ ઉપર વેર લેવા ઇચ્છતો હતો. એક દિવસે ધારા નગરમાં ભવ્ય દેખાવનો પણ અવિદ્વાન એક બ્રાહ્મણ આવ્યો. તે વિષ્ણુશર્માને ત્યાં, તેને ભોજનો પ્રિયપાત્ર ગણી, અતિથિ તરીકે ઉતર્યો. ત્યાં અલ્પ સમય રહ્યા પછી તેણે કાલાવાલા સાથે, ભોજની પાસેથી ધન અપાવવાને કહ્યું:—

“મહારાજ! મારામાં કોઈ વિદ્યા કે કળા નથી. હું એક ગરીબ બ્રાહ્મણ છું. મારે કોઈ ઉપાય કરી, મને રાજા ભોજ પાસેથી દ્રવ્યની સહાય અપાવશો, તો મારી ઉપર આપનો પરમ ઉપકાર થશે. અને મારી ભવની ભાવટ ભાગશે.”

એ બ્રાહ્મણનાં આવાં દીન વચન સાંભળી, વિષ્ણુશર્માને દયા આવી. પણ તે લાચાર હતો. કારણ અત્રા બ્રાહ્મણને સભામાં નહીં આવવાની આજ્ઞા ફરમાવનાર રાજાને સમજાવવા પોતે અસમર્થ છે એમ લાગ્યું, પરંતુ તે જ વખતે તેને પોતાનું અને કાલિદાસનું વેર યાદ આવ્યું. અને તરત જ એક યુક્તિ તેને ઘરોળર સૂઝી. એટલે તેણે પેલા બ્રાહ્મણને કહ્યું:—

“તને કાંઈ પણ વિદ્યા આવડતી નથી, તેથી તારાથી રાજસભામાં જઈ પૂરો એક શ્લોક પણ ઉચ્ચારાય તેમ નથી, તો પછી પંડિતો સાથે વાદ-વિવાદ કરી શકાય કે શાસ્ત્રાર્થમાં ઉતરી શકાય, એમ તો છે જ નહિ. પરંતુ તને એક યુક્તિ હું દેખાડું છું; તે પ્રમાણે તું કરીશ તો તારું કામ સિદ્ધ થશે. તારે સાધુનો વેષ લઈ ભુવનેશ્વરી માતાના મંદિરમાં જઈ બેસવું. તારી સેવામાં ચાર શિષ્યો રહેશે. તેઓ આવતા જતા માણસોને તું કાલિદાસનો ગુરૂ છે, એમ કહેશે. પણ તારે તો કોઈની સાથે કાંઈ બોલવું જ નહિ; કારણ કે માણસની પરીક્ષા તેના બોલવા ઉપરથી તરત થાય છે. એટલે તારે તો મૌન જ ધારણ કરી રહેવું.”

પેલો બ્રાહ્મણ ધણું સાચું કહી, તેનો ઉપકાર માનતો એક સાધુનો વેષ લઈ, ભુવનેશ્વરીના મંદિરમાં બેઠો. વિષ્ણુશર્માએ ચાર વિદ્વાસુ માણસોને તેના શિષ્ય તરીકે તેની તેહેનાતમાં રહેવા મૂક્યાં. દર્શન કરવા આવનાર લોકો પૂછતા કે એ કોણ છે, ત્યારે પેલા ચેલાઓ નિરાંતે જવાબ આપતા કે “કાલિદાસના ગુરૂ આવ્યા છે.”

આ વાત આખા નગરમાં તરત ફેલાઈ ગઈ. કાલિદાસને કાને તે વાત આવતાં તેણે તપાસ કરી, તો વિષ્ણુશર્માનું તે કારસ્થાન છે, એમ તેને જણાયું. અને હવે પોતાનો ગુરૂ થઈ આવેલાની લાજ કેમ રાખવી, તેના

વિચાર કરવા માંડ્યો. દરમ્યાન રાજાને કાને વાત જતાં રાજાએ કાલિદાસને પૂછ્યું:—“કાલિદાસ ! તારા ગુરુ પધાર્યા છે, તેમની પાસે તું ક્યારે જાય છે ? ”

કાલિદાસે અજાણપણું ન બતાવતાં પૂરતી ઠાવકાશથી ઉત્તર દીધો:—
“ મહારાજ ! મારા ગુરુ પધારે અને તેમનાં દર્શન કરવા હું ન જાઉં, એ બંને જ કેમ ? ”

પછી તે જ રાત્રે કાલિદાસ પેલા વેપધારી ગુરુ પાસે ગયો, અને
“ મારે મારા ગુરુ સાથે કાંઈ વાત કરવી છે, માટે તમે અહિંથી દૂર જાઓ, ” એમ કહી, પેલા શિષ્યોને તેણે બહાર કાઢ્યા. પછી કાલિદાસે એકાંત મળતાં તે બ્રાહ્મણને કહ્યું:—“ અરે બ્રાહ્મણ ! તું મારા ગુરુનું નામ તો ધારણ કરીને બેઠો છે, પણ તેનું ક્ષણ કેવું નિપજશે તેનો તે કાંઈ વિચાર કર્યો છે ? ”

‘ કાલિદાસ મારી સામે આવીને બેઠો છે તો તે કાણ જાણ શું બે કરશે, ’ એવો ભય મનમાં સજ્જડ ઉત્પન્ન થવાથી હાથ જોડીને, આજીજી કરતો પેલો બ્રાહ્મણ બોલ્યો:—“ મહારાજ ! આ બધું મેં પેલા વિષ્ણુશર્માની શિખવણીથી કીધું છે. તેની મેં મદદ માંગી, એટલે તેણે મને આ ઠેકાણે લાવીને બેસાડ્યો છે. આ માણસો પણ તેના જ છે. હવે મારી લાજ રાખવી, એ તમારે હાથ છે. ”

પેલા બ્રાહ્મણને ગભરાયલો જોઈ, દયા આવતાં કાલિદાસે કહ્યું:—
“ હે વિપ્ર ! આ બધું તેં પૈસા પેદા કરવા વારતે કર્યું હતું કેમ ? પરંતુ કાંઈ શીકર નહિ. હું તને પૈસો અપાવીશ. પરંતુ હવે તારે હું કહું તે એક કામ કરવાનું છે. રાજા જ્યારે તને બોલાવવા મોકલે ત્યારે તારે બ્રહ્મ-સભામાં આવવું. પણ ત્યાં કાંઈ તને પ્રશ્ન કરે ત્યારે તારે મારી તરફ આંગળી કરવી, બીજું તારે કાંઈ પણ બોલવું નહિ. ”

આમ કહી, કાલિદાસ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. બીજે દહાડે રાજાએ પાલખી મોકલી, કાલિદાસના ગુરુને બ્રહ્મસભામાં બોલાવી મંગાવ્યા. કાલિદાસનો ગુરુ કહેવાયો, એટલે તેને સિંહાસન ઉપર બેસાડવો જ જોઈએ,

એ વિચારથી રાજાએ સન્મુખ એક સિંહાસન મગાવી, તે ઉપર એમને પધરાવ્યા. પછી નમસ્કાર કર્યા અને રાજાએ કાલિદાસને કહ્યું:—“ તારા ગુરુ સાથે મારે કાંઈ પણ ભાષણ કરવું, એવી મારી મરણ છે. ”

કાલિદાસે ઉત્તર આપ્યો:—“ એ ધણા જ આનંદની વાર્તા છે. તેઓ સમર્થ છે! પરંતુ તેઓ જે કાંઈ બોલે છે તે ધણું જ ટુંકું અને તેય મધ્ધિમ. ”

રાજાએ પેલા વેષધારી ગુરુને કહ્યું:—“ મહારાજ ! લંકાધીશ જે દશાનન, તેને કોઈ ‘રાવણ’ કહે છે અને કોઈ ‘રાવન’ કહે છે, ત્યારે તેનું ખરું શું નામ ? ”

રાજાનો આવો પ્રશ્ન સાંભળી, પોતે બ્રહ્મસભા કોઈ દહાડે જોઈ ન હતી તેમ જ રાજા સાથે કોઈ દહાડે તેણે વાતો પણ કરી ન હતી, તેથી તે બ્રાહ્મણ તો બિચારો ગભરાઈ જ ગયો. અને અગાઉની સૂચના પ્રમાણે કાલિદાસ તરફ આંગળી કરવી બૂલી જઈ, એકદમ “ રા...રાભણ ” એવું બોલી ઉઠ્યો.

તેના આવા શબ્દો સાંભળી, બ્રહ્મસભાના સર્વ સભાસદો વિસ્મય પામ્યા અને કાલિદાસનો ગુરુ આવો મૂર્ખ હશે, એમ બોલી ઉઠ્યા. રાજાએ તે ‘રાભણ’ કેમ બોલ્યો તેનો ખુલાસો માગ્યો. બીજાં શું બોલવું તે તેને ન સૂઝવાથી તેણે હવે કાલિદાસ તરફ આંગળી દેખાડી. તે જોઈને કાલિદાસે તુરત આ પ્રમાણે શ્લોક કહ્યો:—

મકારઃ કુંભકર્ણે ચ મકારઃચ વિમીષણે ॥

તયોર્જ્યેષ્ઠે કુલશ્રેષ્ઠે મકારઃ કિં ન વિદ્યતે ॥

ભાવાર્થ—કુંભકર્ણના નામમાં ભકાર છે અને વિમીષણના નામમાં પણ ભકાર છે, ત્યારે એ બેઉથી જે મોટો ભાઈ તેના નામમાં પણ ભકાર કેમ ન હોવો જોઈએ ? માટે તેનું નામ ‘રાવણ’ કે ‘રાવન’ નહીં પણ ‘રાભણ’ હોવું જોઈએ, એવો મારા ગુરુનો અભિપ્રાય છે.

આવો ચમત્કારિક ખુલાસો સાંભળી, રાજા પ્રસન્ન થયો અને કાલિદાસના ગુરુને એક લાખ ટંકા આપ્યા. કવિ કાલિદાસ આગળ પોતાની યુક્તિ ન કાવી અને પોતે સામો બન્યો, એ જાણી, વિષ્ણુશર્મા મનમાં શરમાઈ ગયો, અને તે દિવસથી કાલિદાસનો કેડો મૂક્યો.

વાર્તા ૧૦ મી-અગ્નિ પણ ચંદન જેવો શીતલ !

(પ્રતિવ્રતપણાનો પ્રભાવ)

એક વેળા ભોજરાજા ધારાનગરમાં પોતાનો વેપ પાલટી, નગર-ચર્યા જેતો ફરતો હતો. તેવામાં તે એક બ્રાહ્મણના ઘર આગળ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે એક અપૂર્વ ચમત્કાર દીઠો. એક બ્રાહ્મણી પતિવ્રતા સ્ત્રીના ખોળામાં માથું મૂકી તેનો પતિ શાન્તિથી નિદ્રા લેતો હતો. એવામાં તેનો બાળક પુત્ર ઉંઘમાંથી જાગૃત થઈ, ફાંફળો ફાંફળો બની, અંગારાથી ભારેલી શઘડી આગળ દોડ્યો અને તેમાં અચાનક પડ્યો. માતાએ તેને તેમાં પડતો જોયો, છતાં ઉઠવાથી કે હાલવાથી પતિ ઉંઘમાંથી જાગૃત થશે, એ ભયથી તેને પકડવા દોડી નહીં. પરંતુ યજ્ઞદેવ અગ્નિની સ્તુતિ કરી:—

“હે અગ્નિ દેવ ! તું સર્વનાં કર્મોનો સાક્ષી છું; તું સર્વના ધર્મ-કર્તાવ્યથી પણ વાકેફ છું. હું હાલ પતિધર્મને અંગે પરાધીન હોઈને મારો પુત્ર તારામાં ઝંપલાવે છે, છતાં અટકાવી શકતી નથી. માટે મારા પુત્ર ઉપર એટલો અનુગ્રહ કર અને તેને બાળતો નહીં !”

આથી તે છોકરો જો કે અગ્નિમાં પડ્યો છતાં હસવા લાગ્યો. તેની માતા એક પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી તેથી તેને ખાત્રી જ હતી કે અગ્નિનારાયણ તેને કાંઈ આંચ આવવા નહીં દે, એટલે તે નચિત બેસી રહી, અને ધ્યાન-મગ્ન થઈ. તરત જ તેનો પતિ જાગ્યો અને સતીએ અગ્નિમાંથી પુત્રને ઉચકી લીધો. તેને કાંઈ પણ આંચ આવી ન હતી.

અમિ પળું એકન જેવો શીતલ!

ગોપીરાજક.) આગળ પૂન દાવડી આગળ દોડ્યો અને... પડ્યો.

પૃષ્ઠ. ૧૦૪.

અનુવાદ: શ્રી, રવિશંકર રાવળ.

આવો નવાઇ જેવો ચમત્કાર જોઇ, રાજા પાછો પોતાના મહેલમાં આવ્યો. બીજે દિવસે સભામાં પંડિતોને તેણે આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો:—

હુતાશનશ્વંદનપદ્મશીતલઃ

“ હે પંડિતો ! આ એક શ્લોકનું ચોથું ચરણ છે, માટે એનાં પ્રથમનાં ત્રણ ચરણ કહો. ”

બધા પંડિતો મુંગા રહ્યા. પણ કાલિદાસને દેવી સરસ્વતી હાજરા-હજુર હોવાથી અગમ વસ્તુની ગમ તેને હતી, તેથી દેવીનું ધ્યાન ધર્યું અને તરત જ આખા પ્રસંગની સ્ફુરણા તેને થઇ. એટલે નીચેનો શ્લોક ખોલી સમસ્યા પૂરી કરી:—

સુતં પતન્તં પ્રસમીક્ષ્ય પાવકે ।

ન બોધયામાસ પતિં પતિવ્રતા ।

તદાભવત્તત્પતિભક્તિગૌરવા—

હુતાશનશ્વંદનપદ્મશીતલઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—પોતાનો પુત્ર અગ્નિમાં પડતો હતો તે નજરે જોયા છતાં પણ તે પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પોતાના નિદ્રાલુ પતિને જગાડ્યો નહીં (અર્થાત્ નચિત રહી, ઉંઘવા દીધો) તે વેળા તેની પતિ પ્રત્યેની ભક્તિના ગૌરવને લીધે અગ્નિ ચંદનના પંક જેવો શીતલ થઇ ગયો; અર્થાત્ એ સતીના પુત્રને કોઇ રીતે પોતાની ગરમીની આંચ આવવા દીધી નહીં.

આ પ્રમાણે કાલિદાસનો શ્લોક સાંભળી, ભોજરાજા મનમાં વિચારવા લાગ્યો, કે આ ચમત્કાર મેં એકલાએ જ દીઠો હતો અને મારા શિવાય બીજા કોઇને એ વિષે ખબર પણ નથી, તે છતાં કાલિદાસે એ બરોબર કહી સાંભળાવ્યો, માટે એ કોઈ શ્રેષ્ઠ પુરુષ છે.

આવું મનમાં વિચારી, તેને દૃઢ બેઠયો, અને પછી યોગ્ય શરપાવ આપી, બ્રહ્મસભા બરખાસ્ત કરી, પોતાના મહેલમાં પરવર્યો.

વાર્તા ૧૧ મી-અદેખાનું મોં બાળ્ય

(કાલિદાસનો મત્સ્યાહાર)

ભોજના રાત્ર્યદરબારમાં કાલિદાસનાં માનમરતબો દિન પર દિન વધતાં જતાં જોઇ, ધૃષ્ટ્યાનાં ધર જોવા પડિતોથી તે ખમાયું નહીં. તેથી તેઓએ તેનાં હરેક પ્રકારે છિદ્ર શોધવા માંડ્યાં અને રાજા ભોજના કાન ભંભેરવાં બનતું કરવા ચૂકતા પણ નહી. એવામાં, કેટલાક કહે છે તેમ કાલિદાસ ખંગાલાનો વતની હોઇને બ્રાહ્મણ હોવા છતાં ત્યાંના રીવાજ પ્રમાણે મત્સ્ય ખાતો હશે અને તે માટે પાસેની નદીમાંથી સ્નાન કરી પાછા ફરતાં, કવચિત્ મત્સ્ય પકડી લાવતો હશે.

એક પંડિતે તે જોયું; એટલે કાલિદાસને વગોવવાની વાત હાથમાં આવતાં એક દિવસે ભોજરાજને તેણે કહ્યું:—“મહારાજ! આપણી સભામાં કાલિદાસ જેવો બીજો કોઇ પણ સર્વમાન્ય પંડિત નથી, એ માટે અમે ખરેખર અભિમાન લઇએ છીએ. પરંતુ તે બ્રાહ્મણ છે, છતાં મત્સ્યાહાર કરે છે, એ શું આપણી સભાની માનહાનિ કરનારું નથી ?”

પેલા પંડિતના આવા શબ્દોથી આશ્ચર્ય પામી રાજાએ કહ્યું:—“અભક્ષ્યાભક્ષ્ય રૂપી અધર્મનું આવું કામ કાલિદાસના હાથે કદી પણ થાય જ નહિ.”

ત્યારે બીજા પંડિતો જે કાલિદાસનો દ્વેષ કરતા હતા તેમણે આ વાતને ટેકો આપતાં કહ્યું:—“તે વેશ્યાલંપટ હોવાથી આચારનો વિવેક તદ્દન વિસર્યો છે. એક વેળા આપને તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો દેખાડીશું ? ત્યારે જ તે આપ સાચી માનશે.”

પછી પેલા પંડિતોએ કાલિદાસની પાછળ છૂપા જાસુસો રાખ્યા. આ વાતની ખબર કાલિદાસને પડતાં, તેણે વિચાર્યું કે આ લોકો મારે વિષે નાના પ્રકારની વાતો રાજાને જઇને સમજાવે છે, તેથી તેઓને એક દિવસ ખરેખર શિક્ષા તો કરાવવી જ જોઇએ. આમ વિચારી, બીજે દિવસે જ તે નદીમાં નહાવા ગયો. ત્યાં એક મોટું મત્સ્ય પકડી, કપડાની

અંદર વિંટાળી લીધું. આ દૃશ્ય પેલા પંડિતોના જનસુસોએ દીઠું અને તેમણે જાનને પંડિતોને કહ્યું. પંડિતોને તો એટલું જ જોઈતું હતું. એટલે આવો આપ્પાદ લાગ આવતાં તેઓ તરત જ રાજા પાસે જઈ બોલ્યા:—

“હે રાજા! અમારું કથન સત્ય દાખવવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. અત્યારે જ કાલિદાસ નદી ઉપરથી નાહીને પેલી વેશ્યાને ઘેર જાય છે, ત્યાંથી પરભાર્યો તેને આપણી બ્રહ્મસભામાં બોલાવી મંગાવો, અને પછી જુઓ કે તેની પાસે મચ્છ છે કે નહિ? તેણે હમણાં જ એક મત્સ્ય પકડી કપડામાં વિંટાળી રાખ્યું છે. માટે એમાં દગો ન થાય એવા બંદોબસ્ત સાથે કાલિદાસને અત્રે બોલાવો. એટલે અમે કહીએ છીએ તે વાત સાચી છે કે જુઠી, તે તરત જ મહારાજાને જણાઈ આવશે.”

ભોજરાજાએ મનમાં વિચાર કર્યો કે આ વાત જો સત્ય ઠરશે તો તે ધણું જ ખરાબ થશે. પરંતુ પોતાનો પક્ષપાત જાણી નહીં તે માટે પેલા પંડિતોને તેણે કહ્યું:—“તમે કહો છો એટલી ચોકસી કરવાની જરૂર છે ખરી, પણ જો તે વાત ખોટી જણાઈ તો તમને બધાને હું દેશપાર કરીશ. આ શરત જો તમે કબૂલ કરતા હો તો હું કાલિદાસને અહીં બોલાવી મંગાવું.”

પેલા પંડિતોની તો ખાત્રી જ હતી, તેથી તેમણે તેમ કરવા કબૂલ કર્યું. રાજાએ તરત જ કોઠવાલને હુકમ કર્યો:—“કાલિદાસ નદીથી નહાઈને પાછો ફરે છે તેને કોઈની સાથે પણ વાત ન કરવા દેતાં તેની સાથે જે કાંઈ સામાન હોય તે સુદ્ધાં અહીં પરભાર્યો લઈ આવો.”

આવો હુકમ થતાં જ નદી ઉપરથી પાછા ફરતા કાલિદાસને કોઠવાળે રાજા આવીનો ઉભો કર્યો તે વેળા કાલિદાસની બગલમાં કપડામાં વિંટાળેલું પેલું મત્સ્ય હતું. તે જોઈ રાજાએ તેને પૂછ્યું:—

રાજા:—**કક્ષે કિમ્,** (હે કાલિદાસ ! તારી બગલમાં આ શું છે ?)

કાલિદાસ:—**મમ પુસ્તકમ્,** (હે રાજા! એ તો મારું પુસ્તક છે.)

રાજા:—**કિમુવકમ્ ?** (તો હે કવિ ! તેમાંથી આ પાણી કેમ ટપ ટપ થાય છે ?)

કાલિદાસ:-કાવ્યેષુ સારોકદમ્, (હે રાજન્ ! તમારા પ્રશ્નથી મને નવાઈ લાગે છે. એ તો કાવ્યોમાં જે રસવતો સાર છે, તે જ આમ પાણી રૂપે ટપકે છે.)

રાજન્:-ગંધઃ કિમ્, (તો હે કવિ ! આવો તેમાંથી વાસ કેમ આવે છે?)

કાલિદાસ:-નનુ રામરાવણવધાત્ સંગ્રામગંધોત્કટઃ (રામરાવણના મહા ઘેર રણસંગ્રામમાં અસંખ્ય જનો મરી ગયા છે, તેને અંગે એના રસની સખ્ત વાસ આવે છે.)

રાજન્:-જીવઃ કિમ્ (જે તમે જ હોય તો તેમાં જીવતું આ શું હાલે છે ?)

કાલિદાસ:-મમ ઘોરમંત્રલિખિતં સંજીવનં પુસ્તકમ્ (મારો દેવીનો ઘેર મંત્ર લખ્યો છે, તેથી સંજીવન વિદ્યાવાળું મારું પુસ્તક છે.)

રાજન્:-પુચ્છઃ કિમ્ ? (તો એને પૂછડી જેવું કેમ દેખાય છે ?)

કાલિદાસ:-સ્વલુ તાડપત્રલિખિતમ્, (હે રાજન્ ! આ પુસ્તક તાડના પાંદડા ઉપર લખ્યું છે તેથી.)

રાજન્:- હા હા ગુણાઢ્યો ભવાન્, (વાહવા કવિ કાલિદાસ ! તમે તો ખરેખર મોટા ગુણવાન છો !)

કક્ષે કિં ? મમ પુસ્તકં, કિમુદ્કં ? કાવ્યેષુ સારોકદમ્

ગંધઃ કિં ? નનુ રામરાવણવધાત્સંગ્રામગંધોત્કટઃ ।

જીવઃ કિં ? મમ ઘોરમંત્રલિખિતં સંજીવનં પુસ્તકમ્

પુચ્છઃ કિં ? સ્વલુ તાડપત્રલિખિતં હા હા ગુણાઢ્યો ભવાન્ ॥

આમ કહેતાંની સાથેજ કાલિદાસની બગલમાંથી કપડામાં લપટેલું મત્સ્ય રાજ્યએ ખેંચી કાઢ્યું. પરંતુ ઉઘાડીને જુએ છે તો મહાકાલિના પ્રસાદથી તે મત્સ્યને બદલે તાડના પાંદડા ઉપર લખેલું રામાયણનું એક પુસ્તક બધાને દેખાયું. આ જોઈ પડિતો તો બિચારા આભા જ બની ગયા. પછી રાજ્યએ પડિતો સાથે થયલી બધી વાતચીત કાલિદાસને કહી સંભળાવી. પછી કોટવાળને હુકમ કર્યો કે અને આ બધા પડિતોનાં ધરખાર જપ્ત કરી તેમને દેશપાર કરી દો.

આવો હુકમ સાંભળી, કાલિદાસે રાજાને વિજ્ઞાપિત કરી:—“ હે મહારાજ ! એમાં એમનો કોઈ દોષ નથી. તેઓ ઇર્ષ્યારૂપી પિશાચિનીના ભમાળ્યા ભમ્યા હતા. વળી હે રાજા ! જેમ દેશમાં ચાર સારા માણસો હોય છે તેમ નરસા પણ હોય છે. પરંતુ મોટા માણસે તો બધાની ઉપર સરખી નજર રાખવી જોઈએ છે. જેમ વડ અને બીજાં વૃક્ષ પોતાના પોપણુ કરનારને તેમ ડાળીઓ વગેરે છેદી નાશ કરનારને પણ સરખી છાયા આપે છે, તેમ આપ અમારા વૃક્ષ છો અને અમે આપની છાયા નીચે બેઠા છીએ. માટે આ બધા પાંડિતો ઉપર આપે કૃપા કરવી ઘટે છે અને તેમનો અપરાધ ક્ષમા કરવો જોઈએ છે. ”

કાલિદાસના આ વચનથી રાજાએ તેમને માફી બક્ષીને કહ્યું:— “ હે ! કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ, મહાન કાલિદાસ ! બલમનસાધમાં તારી બરોબરી કરવાને આ દુનિયામાં કોઈ પણ શક્તિવાન નથી. કારણ કે જેઓ તારો દૂષ કરે છે તેમની ઉપર પણ તું ઉલટો ઉપકાર કરે છે. તને સહસ્ર ડોટી ધન્યવાદ છે ! ”

બધા પાંડિતો પણ કાલિદાસનાં વખાણુ તેની આવી ઉદારતા માટે કરવા લાગ્યા. અને કાલિદાસ પોતાની એન સાચી આત્મા માટે શ્રી મહા-કાલિની સ્તુતિ કરતો રાજાની આજ્ઞા લઈને પોતાને ઘેર ગયો.

વાર્તા ૧૨ મી-કાલિદાસને કાંસીની શિક્ષા

કાલિદાસ ઉપરથી એક વખતે કેટલાંક કારણસર ભોજ રાજાની કૃપા ઉતરી ગઈ. રાજાની કૃપા કોઈ વ્યક્તિ ઉપર ઝાઝો વખત રહે તેમાં જ નવાઈ છે. તેમના કાયા કાન, ખુશામતીયા અને દેવીલા હજુરીઓ અને કારભારીઓ આદિ ગરજબંધોથી ન ભાંભેરાય, તેમાં જ નવાઈ છે. તે પ્રમાણે પ્રસંગવશાત્ ભોજ ગુરુસે થતાં મારાઓને હુકમ કર્યો:—“ આ અધમ કાલિદાસને જંગલમાં લઈ જઈ મારી નાંખો. ”

એટલે મારાઓ કાલિદાસને જંગલમાં ઊંચકી ગયા. અને તેને રાજની આજ્ઞા કહી સંભળાવી. આ બચકર શબ્દો સાંભળી, કાલિદાસે મન સાથે વિચાર કર્યો:—“મેં રાજનો કાંઈ અપરાધ કર્યો નથી, છતાં રાજએ મને છેવટની મોતની શિક્ષા કરી. પણ તે તો થવાનું હતું ને થયું. અને હવે પણ થવા કાળ હશે તે તો થશે જ. પણ બનતાં સુધી મારે મારો જીવ બચાવવો જોઈએ. માટે આ મારાઓને સમજાવું અને જો એ લોકો કાંઈ સમજે, તો જ હું જીવતો રહી શકીશ.”

પછી મનમાં ધૃષ્ટ દેવી શ્રી મહાકાલિનું સ્મરણ કરી, તેણે મારાઓને કહ્યું:—“મેં રાજનો કાંઈ જીવ જોવો અપરાધ કર્યો નથી, છતાં તેણે મને મોતની આજ્ઞા કીધી છે. છતાંયે મને જીવતદાન આપવું, એ અત્યારે તમારા હાથમાં છે.”

પેલા મારાઓ જોયો કાલિદાસને ઓળખતા ન હતા તેઓ અંદર અંદર વિચાર કરવા લાગ્યા:—“આ બિચારા બ્રાહ્મણે રાજનો કાંઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી, છતાં રાજએ મૂર્ખાંધથી એને મારી નાંખવાની આપણને આજ્ઞા કરી છે. એને પેટ ખાતર મારતાં આપણને નાહક બ્રહ્મહત્યા કોટે વળગશે, તેથી જો આપણે એને જીવતો મૂકી દઈએ અને રાજને કહીએ કે અમે એને મારી નાંખ્યો તો કાંઈ વાંધો જ ન આવે. એથી કોઈ પાપ લાગવાના બદલામાં ઉલટું આપણને કંઈક પુણ્ય થશે.”

આવો વિચાર કરીને તેમણે કાલિદાસને કહ્યું:—“ભાઈ! અમે તને છોડી તો દઈએ. પણ જો તું નગરમાં પાછો આવે અથવા તું જીવતો છે એવી રાજને જાણ પડવા દે તો, અમારા દહાડા જ બરાબ જાય. રાજ અમને અમારા કુટુંબ સુદ્ધાં ધાણીમાં ધાલી પીલી નાંખે તેનો કાંઈ તો વિચાર કર્યો?”

કાલિદાસે કહ્યું:—“હું મારો વેપ બદલીને દૂર દેશાવરમાં ફરવા નીકળી જઈશ અને માઈ નામ કોઈને પણ નહિ જાણવા દઉં. તમારે એ બચ રાખવો નહિ. વળી મને છોડી દીધાથી તરસાજો તમને લાભ થશે. તમે જાણતા તો હશે જ કે માઈ નામ કાલિદાસ છે અને અનેક વાર

મને દેશવટો નાહક દીધા છતાં માન સાથે પાછો બોલાવ્યો છે. તેથી એ ચંચળ વૃત્તિનો રાજા અત્યારે આવેશનો માર્યો મને મરાવે છે, પરંતુ પાછો ગરજ પડતાં તમને બોલાવી ઠપકા આપશે. તેથી જો હું જીવતો હોમશ અને મારો દિ ઉધડશે તો તમને યોગ્ય બદલો અપાવીશ. ”

આ સાંભળી, મારાઓએ કાલિદાસને, તેની સુવર્ણ મુદ્રિકા લઈ છોડી દીધો, અને રાજાની પાસે જઈને કહ્યું:—“મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે અમે પેલા બ્રાહ્મણને અધોર જંગલમાં લઈ જઈને મારી નાંખ્યો. ”

ખીજી તરફથી કાલિદાસ પોતાનો વેષ તેમ જ નામ બદલીને દૂર દેશાવર નીકળી ગયો. સમય જતો કાલિદાસે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું તેમ આવેશ ઉતરતાં રાજાને વખતોવખત તેની ગરજ પડવા લાગી. પ્રથમ તો રાજાએ તેના વગર ચક્રાવી લેવા માંડ્યું. પણ ન્યારે એને તેની ઘણી જ ગરજ પડવા માંડી ત્યારે પોતાના અવિચારી કામ માટે શોક અને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યા. રાજાને પોતાનું રાજકાજ પણ કાંઈ સૂઝવા માંડ્યું નહીં. અને કાલિદાસને યાદ કરી કરીને વારે ધડીએ તે પોતાનો જીવ બાળવા લાગ્યો.

એવામાં એક દિવસ રાજાને વિચાર સૂઝ્યો કે, કાલિદાસનું સંરક્ષણ કરનારી, શ્રી મલ્લકાલિ સમર્થ છે, તો મારાઓના શા ભાર છે કે, તેને મારી નાંખે ? કાલિદાસ મુઓ તો નહીં જ હોય. માટે મારાઓને બોલાવી તેમને ખરી હકીકત પૂછવી જોઈએ. આવો વિચાર કરી, પેલા મારાઓને બોલાવીને પૂછ્યું:—“જે બ્રાહ્મણને તમે થોડાક મહિના ઉપર મારી આજ્ઞાથી મારી નાંખવા લઈ ગયા હતા તેને મારી નાંખ્યો કે તેનું શું કર્યું છે ? તે તમે મને ખરેખર કહી દો. ”

આ સાંભળી પેલા મારાઓ તો બિચારા ગભરાયા કે રખેને રાજાને પેલો જીવતો છે, એવી ખબર પડી હોય ! આવી શંકાથી તેઓ વધારે ગભરાયા. છતાં ખરી વાત ન જ કહેવાના નિશ્ચયથી તેઓ બોલ્યા:—“અન્ન-દાતાની આજ્ઞાથી અમે ઉલટા તો શી રીતે ચાલી શકીએ ? અન્નદાતાની આજ્ઞા પ્રમાણે અમે તે જ વખતે તેને જંગલમાં લઈ જઈને તેનો વધ કર્યો છે. ”

પોતાના પહેલા વચનથી તેઓને ગુંચવાયલા બ્રેઈ, રાજને વેહેમ પડ્યો હતો એથી વિશેષ ચોકકસાઈ માટે તેણે મફત અવાજે પૂછ્યું:—
 “પણ તમે કોનો વધ કરવા ગયા હતા તેની કાંઈ તમને ખબર છે? એ તો કવિવર કાલિદાસ હતો. એની ઉપર શ્રી મહાકાલિદેવીના ચારે હાથ છે. તેથી એને મારવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. માટે તમે ખરું બોલો. તમને અભયવચન આપું છું. ખરું કહેશો તો હું તમને કાંઈ પણ ધન નહીં કરું.”

મારાઓએ જ્યારે કાલિદાસનું નામ સાંભળ્યું અને રાજાએ તેમને અભયવચન આપ્યું ત્યારે તેમણે કાલિદાસને કેવી શરતે શ્રવતો છોડી દીધો હતો તે રાજાને અથેતિ કહી દીધું. આ સાંભળી, રાજાના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. પછી મારાઓને રાજાએ ધનામ આપી ત્યાંથી જવાની રજા દીધી.

પછી જનસુસોને બોલાવી, કાલિદાસની શોધ દેશાવરમાં કરવા આજ્ઞા આપી. જનસુસો દેશદેશાવર બધે ઠેકાણે ફરી વળ્યા, પણ ક્યાંથીયે કાલિદાસનો પત્તો ન લાગ્યો. આખરે રાજાએ મતિસાગર પ્રધાનની પ્રેરણાથી એક યુક્તિ કરી. તેણે એવો દંડેરો ફેરવ્યો કે જે કોઈ વિદ્વાન કે પંડિત ગમે તે નવો શ્લોક લાવશે તેને રાજા તરફથી એક લાખ મોહોર ધનામમાં મળશે. આ વાત એક કાનેથી બીજે કાન પ્રસરતાં પ્રસરતાં દેશ-દેશ પ્રસરી ગઈ. મતિસાગરે આ તરફ એક યુક્તિ કરી રાખી. તેણે અલ્પ-સભામાં એકપાઠી, દ્વિપાઠી, ત્રિપાઠી, ધનપાઠી વગેરે પંડિતોને અનુક્રમે ગોઠવી મૂક્યા. (એકપાઠી એટલે જેને એક વખત શ્લોક આદિ સાંભળતાં તે યાદ રહી જાય તે. દ્વિપાઠી એટલે બે વખત સાંભળતાં જેને યાદ રહી જાય તે. ઇત્યાદિ). આથી જેવો કોઈ મનુષ્ય નવો શ્લોક રચી લાવ્યાનું કહેતો કે પ્રધાન તેને એ શ્લોક સભામાં બોલવાનું કહેતો. તે નવો શ્લોક બોલી દેખાડતો, કે તરત બે એકપાઠી ઉઠીને બોલતો. તેનું બોલવું સાંભળી, દ્વિપાઠી બે વખત સાંભળતો એટલે યાદ રહેતું, એટલે તે બોલી જતો. આ પ્રમાણે સભાનો દરેક દરેક પંડિત તે બોલી જતો આમ તેનો નવો

બનાવેલો કહેવાતો શ્લોક અનેકને મોંઢે હોવાનું જણાતાં જૂનો ઠરતો અને પેલા વિદ્વાનને નિરાશ થઈને પાછાં જવું પડતું.

એવામાં એક દિવસે એવો બનાવ બન્યો કે, જે ગામમાં કાલિદાસ જઈ રહ્યો હતો તે જ ગામનો એક બ્રાહ્મણ લાખ મોહોરની આશામાં નવો શ્લોક તૈયાર કરીને દડમજલ ખેડતો ધારા નગર ગયો. પણ ત્યાંથી ઉપરની હિકમતથી નિરાશ થઈને પાછો આવ્યો. કાલિદાસ સાથે તેને આ ગામમાં પ્રસંગ પડ્યો હતો, પણ તે જ સુપ્રસિદ્ધ કવિ કાલિદાસ છે, એમ તે જાણતો ન હતો. ધારા નગરથી પાછા આવ્યા પછી પેલા બ્રાહ્મણ કાલિદાસને ભોજની બ્રહ્મસભાની બધી વાત જણાવતાં કહ્યું:—“ભાઈ! શું કહું? હું ખરેખરો નવો શ્લોક તૈયાર કરીને લઈ ગયો, પણ ભોજ રાજાની કચેરીમાં તે જૂનો ફર્યો ! અને ધારા નગર સુધી જવા આવવાનો મને ફેરો પડ્યો તો પડ્યો પણ ત્યાં જઈને અપમાન પામ્યો, તે વળી નફામાં !”

કાલિદાસ મનમાં સમજી ગયો કે, રાજાએ મને શોધી કાઢવાને આ યુક્તિ લડાવી છે, માટે હવે કોઈ હિકમતથી મારે પ્રકટ થવું જોઈએ. પછી તેણે પેલા બ્રાહ્મણને કહ્યું:—“હું તને એક નવો શ્લોક રચી આપું છું, તે લઈને જો તું રાજા આગળ જઈશ તો તે તને લાખ મોહોર જરૂર બક્ષીસ આપશે.”

બ્રાહ્મણ કાલિદાસનો બનાવેલો એ શ્લોક લીધો અને ધારા નગર ગયો. રાજસભામાં પોતે નવો શ્લોક આણ્યો છે, એમ જાહેર કરી ઉભો રહ્યો. રાજાની આજ્ઞા થતાં જ તેણે આ પ્રમાણે વાંચ્યું:—

देवस्त्वं भोजराज त्रिभुव्जविदेहो धार्मिकः सत्यवादी ।

पित्रा ते मे गृहीता नवनवतियुता रत्नकोट्यो मदीयाः ॥

तांस्त्वं मे देहि राजन् सकलबुधजनैर्ह्रायते वृत्तमेनम् ।

त्वं वा जानासि नो वा नव-तिरथचेल्लक्षमेकं ददस्व ॥

હે ભોજરાજ ! તું સાક્ષાત્ દેવ છું, ધાર્મિક અને સત્યવાદી છું, તું ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છું. તેથી હું કહું છું કે તારા આપે મારી પાસેથી

જે નળાણું લાખ રત્ન લીધાં હતાં તે તારે મને પાછા આપવાં જ્ઞેઘએ. આ વૃત્તાંત તારી સભાના સકલ વિદ્વાન્ લોકો જાણુ છે. (કારણ એક જણુ નવો શ્લોક બોલતાં બીજાઓ અનુક્રમે તેને બોલી જઈ જૂનો ઠરાવે છે તેમ મારો શ્લોક જૂનો ઠરતાં મારું લહેણું પણ સાખીત થશે.) પણ જ્ઞે કદી ન જાણુતા હોય, તેમ તું પણ જાણુતો ન હોય, તો પછી આ શ્લોકને નવા તરીકે ગણીને પણ મને એક લાખ મોહોર આપ.

આ શ્લોક સાંભળી, પેલા એકપાઠી, દ્વિપાઠી, ત્રિપાઠી વગેરે કોઈ પણ પંડિતો કાંઈ જ બોલ્યા નહિ. કારણુ તે બોલીને તેઓ જ્ઞે આ શ્લોક જૂનો છે, એમ ઠરાવે તો એ કવિનાં ૯૯ લાખ રત્ન ભોજ રાજના આપ પાસે લહેણું છે એમ ઠરે; જ્યારે શ્લોક નવો જ છે એમ ઠરાવતાં માત્ર એક લાખ મોહોરે જ છૂટકો થાય, એમ જાણી બધા ચૂપ રહ્યા.

આ શ્લોક સાંભળી, ભોજ રાજના મનમાં જૂદો જ વિચાર થતો હતો:—“આટલા બધા નવા શ્લોક લઈ લઈને મારી પાસે આવી ગયા, પણ તેમાંનો કોઈ પણ કવિ લાખ મોહોર મેળવી ન ગયો. પણ આ માણસ તો આજે તે લેશે જ. આ શ્લોક ખચિત જ કાલિદાસનો કરેલો હોવો જ્ઞેઘએ, એમ મને લાગે છે, કારણુ એમાં કાંઈક પરિચિતતા તેમ જ શકતાનો જે ગંધ આવે છે, તે એના વિના બીજને કોઈ અનુભવાવે નહીં. મારે ખરે જ આ બ્રાહ્મણને કાલિદાસ મળેલો હોવો જ્ઞેઘએ. આમ વિચારી, ભોજ પેલા બ્રાહ્મણને પૂછ્યું:—“કહો મહારાજ ! તમને કવિવર કાલિદાસ પંડિત ક્યાં મળ્યા હતા, ? અને હમણાં તે ક્યાં છે ?”

પેલા બ્રાહ્મણ, પોતાને ખરી હકીકત પ્રકટ કરવાની જ હતી, એટલે વિના સંકોચે જવાબ આપ્યો:—“હે મહારાજાધરાજ ! આપની પાસે પ્રથમ હું એક શ્લોક લઈને આવ્યો હતો પણ આ બ્રહ્મસભામાં તે જૂનો ઠર્યો. એટલે હું નિરાશ થઈને પાછો મારે ગામ ગયો. ત્યાં મારે કાલિદાસ સાથે પહેલાંનો પરિચય પડ્યો હતો, તેથી તેની પાસે મેં આપની બ્રહ્મસભામાં હાલમાં પ્રવર્તી રહેલી શકતાની વાત કરી. એટલે તેણે મને આ શ્લોક કરી આપ્યો. અને તે શ્લોક લઈને હું અત્રે આવ્યો છું. પંડિત કાલિદાસજી ગાદાવરીને કાંઠે પેઠણુ શહેરમાં રહ્યો છે.”

રાજાએ તેને એક લાખ મોહોર તથા વસ્ત્રાલંકાર આપીને ખુશી કર્યો. પછી ભોજ રાજાએ પોતાના પ્રધાનોને જામદારખાનામાંથી ભેટ લઈ, પેઠણ મોકલ્યા અને તેઓ ત્યાં જઈ પૂરા માન સાથે કાલિદાસને ધારા નગર લઈ આવ્યા. ભોજે સામૈયું કરી, તેનો ભારે આદરસત્કાર કર્યો અને બનેલું સર્વ ભૂલી જવા કહ્યું. પછી તેને પૂર્વના ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠાવાળા પદે સ્થાપ્યો અને આનંદવિનોદથી તેના સહવાસમાં પૂર્વની પેઠે સમય પાછો વીતાડવા લાગ્યો.

વાર્તા ૧૩ મી-સ્ત્રીચરિત્રની અગમતા

એક સમયે ધારા નગરમાં ગુપ્ત વેષ ધારણ કરી, રાજા ભોજ નગર-ચર્યા જોવા ભર અધોરે નીકળ્યો. તે સહસા ફરતો ફરતો એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના ઘર આગળ અટક્યો. ત્યાં તેણે એક આશ્ચર્યકારક દૃશ્ય જોયું. તે દિવસે પેલા વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના પિતાનું સંવત્સરી હતું. તેથી તેણે શ્રાદ્ધ સાર્થ, વૈશ્વદેવ કર્યો અને ‘વાયસ’-કાગડાને આપવાનો બલિ કાઢ્યો. પછી પાણીનું પવાલું લઈ, ઘરને ઓઠલે આવ્યો અને ત્યાં આગળ જલથી ભૂમિ સ્વચ્છ કરી, તે ઉપર પેલો બલિ મૂક્યો. અને તાબોટા પાડી વાયસને બોલાવ્યા (અર્થાત્ કાગવાશ કરી). તરત ‘કાકા,’ ‘કાકા,’ કરતા કાગડા ત્યાં એકઠા થયા. તેમના આવા કઠોર કાકારવ-ઉચ્ચાર-થી પેલા વૃદ્ધ વિપ્રની, કામલ અંતકરણવાળી (?), તરતની પરણેલી યુવતી પત્નીએ પોતાના હૃદયમાં સખ્ત આઘાત થયો હોય તેમ થરથરાટ દાખવ્યો અને પતિને વળગી પડીને બોલી:—“હે નાથ ! નાથ ! મારું રક્ષણ કરો ! આ કાગડા કેવી કઠોર વાણી બોલે છે ? એ વાણી મારાથી તો મુદલ સહન થઈ શકતી નથી.” આમ બોલી તે બેભાન થઈ હેઠી પડવા જતી હતી ત્યાં પેલા વૃદ્ધે તેને ઝીલી લીધી.

તેની આવી નાજુકાઈ જોઈ, રાજા ધણા જ વિરમય પામ્યો. પેલા વૃદ્ધ વિપ્રે “હે સાધુચરિતવાળી ત્રિયા ! હું તારી પાસે ઉભો છું, પછી

તારે શા માટે ભય ધરવો જોઈએ ?” વગેરે મીઠાં અમૃત વચનોથી તેને શાંત કરી.

આ દૃશ્ય જોઈ, થોડી વાર થોભી, રાજા ત્યાંથી વિસ્મય પામતો વિચારજીવનમાં આવ્યો. તેને વિચાર થયો કે “ નિશ્ચયે આ સ્ત્રી દુરાચરણ-વાળી હોવી જોઈએ. અને ભયનો ખોટો ડોળ કરીને ખીચારા વૃદ્ધ પતિના મનમાં પોતાનું પતિવ્રતાપણું ઠસાવવાની યુક્તિ રચેલી હોવી જોઈએ. તે અચિત રાતે કોઈ પુરુષ સાથે જનરકર્મ કરતી હશે. વૃદ્ધસ્ય માર્યા કરદીપિકૈવ-જેમ આંધળાના હાથની દીવડી પરને માટે તેમ વૃદ્ધની ભાર્યા છે. માટે મારે ગુપ્ત રહી તેની રાત્રિચર્યા નીરખવી જોઈએ. ”

આવો વિચાર કરી, રાત પડતાં અંધારપછેડો ઓઢી, ભોજ રાજાએ પેલી દુરાચરણી હોવાની શંકાવાળી સ્ત્રીના ઘર આગળ આંટાફેરી મારવા માંડી. એમ કરતાં મધ્ય રાત્રિ થઈ, એટલે પેલી સ્ત્રીએ પોતાના શયનગૃહમાં ઝાંઝરનો ઝલુકારો કર્યો; પણ પેલો થાકેલો વૃદ્ધ પતિ જાગતો હોવાની નિશાની જરા પણ ન દેખાઈ. એટલે તેણે પોતાનાં કેટલાંક ધરણું ઉતારી, પેટીમાં મૂક્યાં, તેમ જ પકવાન પણ તેમાં લીધાં. પછી કપડાં બદલ્યાં અને સૂઈ રહેવાને બદલે પેલી પેટી લઈ બહાર નીકળી. તેની સાથે એક વેશ્યા સખી પણ હતી. અને તેના હાથમાં માંસાદિ ખોરાકની એક પોટલી હતી. તે બન્ને જોવી બહાર નીકળી કે તે ચેતે નહી તેમ રાજા અંધારપછેડો ઓઢી તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

ઘરની શેરી છોડી, પેલી દુરાચરણી સ્ત્રી નર્મદા નદી તરફ વળી. નદી આવતાં તેણે કાછડો વાળ્યો અને પેટી લઈ, પાણીમાં ઝંપલાવા તૈયાર થઈ. એટલે તેની સખીએ પેલી ખોરાકની પોટલી છોડી, કાંઠે સૂતેલા મગરોને માંસ આદિ ખોરાક નાંખી સંતોષ્યા, જેથી નદીમાં પેલી સ્ત્રી પડતાં તેઓ તેને ખાઈ જવા જલમાં ધસી સતાવે નહીં. આ પેરવી સધાઈ કે તરત જ પેલી દુરાચરણી સ્ત્રીએ નદીમાં ઝંપલાવ્યું અને રાજા પણ તેની પાછળ જ પડ્યો. બન્ને જળમાં પૂરી સીફતથી દમોદમ એક એકની પાછળ તરતાં નદી પાર તરી સામે કાંઠે પહોંચ્યાં.

ત્યાંથી પેલી દુરાચરણી સ્ત્રી, ખીલા ઉપર પડી રહેવાનો દેખાવ કરી, ભોળા લોકને છેતરનારા એક જોગીના ઝુંપડા તરફ ચાલી. રાજા પણ તેની પાછળ ગયો. એ સ્ત્રીએ ઝુંપડામાં જઈ, પોતાની સાથે જે ખાવાનું આણ્યું હતું તે પેલા જોગીને ખવરાવ્યું, અને શૃંગાર આદિ સન્યા. પછી તે બન્નેએ કૂટલોક વખત સાથે ગાળ્યો. પછી પાછલી રાત થઈ, એટલે તે નદી તરફ પાછી ફરી.

આ બધું રાજાના જોવામાં આવ્યું, અને તે તેણીના પહેલાં કિનારે આવી ઉભો. પેલી સ્ત્રીને આનો કાંઈ સણસારો પણ આવ્યો નહોતો. તે વેળા નદીના ઉપરવાડેના ભાગમાં પુષ્કળ વર્ષાદ વરસ્યાથી બન્ને કાંઈ પાણી ઉછળતાં વહેતાં હતાં; છતાં કાંઈ પણ ડર વિના એ સ્ત્રીએ પાછું નદીમાં ઝંપલાવ્યું. રાજા પણ પાકો તરવૈયો હતો, એટલે તેણે પણ તેની પાછળ ઝોકાવ્યું. અને બન્ને જણ નદી તરી નગરને કાંઈ પાછાં ઉતર્યાં.

રાજા પેલી સ્ત્રીથી ઉતાવળે પગલે ચાલી મેહેલમાં આવ્યો અને કપડાં બદલી શુભચુપ સુઈ ગયો. અને એ સ્ત્રી પણ સખી સાથે પોતાને ઘેર ગઈ, અને નિદ્રાવશ થઈ. તેના વૃદ્ધ પતિને તેના આવા અચુકત અને જાના આચરણની ખીલકૂલ ખબર જ ન પડી.

રાજા આ બધું ચરિત્ર જોઈ, અતિશય વિસ્મય પામ્યો અને પ્રભાત પડવાની રાહ જોઈ રહ્યો. પ્રભાત થતાં રાજાએ ઉઠી, પ્રથમ પોતાનો નિત્ય-નિયમ કર્યો. પછી વિચારલુવનમાં ગયો. ત્યાં થોડી વારે કાલિદાસ આવ્યો. તેને જોઈ રાજા બોલ્યો:—“હે કવિ! એક નવાઈભર્યો બનાવ સાંભળ !

દિવા કાકરુતાઙ્ગીતા

દિવસે કાગડાના કાકા શબ્દોથી ભયભીત થઈ.”

આ વચન સાંભળી, દેવી કાલિકાના પ્રસાદથી કાલિદાસને પ્રેરણા થઈ આવી અને તેણે ઉત્તરમાં કહ્યું:—

રાત્રૌ તરતિ નર્મદામ્

“પણ નવાઈ તો એ છે કે હે રાજા! એ ખીકણ મણાતી સ્ત્રી રાત્રે રાત્રે નર્મદા તરીને સામે પારે જાય છે.”

ભોજને તેના આવા આખાદ ઉત્તરથી નવાઇ લાગી, પરંતુ તે ન જાણવાતાં પાછો બોલ્યો:—

“ પણ હે કવિ !

તત્ર સંતિ જલે ગ્રાહાઃ ।

ત્યાં મગરો ધણા હોય છે. ”

કાલિદાસે તુરત જવાબ આપ્યો:—

મર્મજ્ઞા સૈવ સુંદરી ॥

“ પરંતુ એ મગરોથી કેમ બચી જવું તેનું રહસ્ય પણ એ જ સુંદરી જાણે છે. ”

કાલિદાસની આવી અદ્ભુત શક્તિ જોઈને રાજા આશ્ચર્ય પામ્યો. અને રાતની જે વાત પોતાના સિવાય બીજા કોઈ જાણતો ન હતો તે કાલિદાસ જાણી શક્યો, તેમ જ પોતે એવું એક વાક્ય પણ બોલ્યો ન હતો કે તેમાંથી કાંઈ પણ રહસ્ય સમજી શકાય, છતાં સર્વ ઘટના તે સમજી શક્યો; તેથી તેને માટે એને બારે પ્રીતિની લાગણી થઈ.

પછી તે વ્યભિચારી સ્ત્રીને ભોજ દરબારમાં બોલાવી, તેના બધા પુરાવા તેને બતાવી, યથાન્યાય શિક્ષા કરી અને કાલિદાસને સીરપાવ આપ્યો.

વાર્તા ૧૪ મી-કાલિદાસની સમયસૂચકતા

ધારા નગરમાં એક ઘણી જ ચતુર, રૂપાળી, અને નવયુવતી વિલાસવતી નામની વેશ્યા રહેતી હતી. તેને ત્યાં કાલિદાસ જતો હતો. અને તે બન્નેને એવો ગાઢ સ્નેહ હતો કે, રાજાની ઇતરાજના પ્રસંગે દેશ-વટો મળતાં કાલિદાસ તેને ત્યાં જ છૂપાઈ રહેતો. અને તેને જ ત્યાં ભોજ રાજાને પણ છૂપી રીતે જવાની આદત પડી હતી. પેલી વેશ્યા મહાચતુર હતી, તેથી પોતાના ઘરમાં ભોજ રાજાને અને કાલિદાસને કોઈ દિવસે એકઠા મળવા દેતી નહિ, જોકે બન્ને એકબીજાના અવરજવરની વાત જાણતા

હતા ખરા. તેમાંથી કાલિદાસે ભોજના આવવાની કનવાર ન કરી, પણ ભોજે તે વિષે આતમી મેળવવા ઘણાક પ્રયત્નો કર્યા. કાલિદાસ ત્યાં હમેશ આવતો હતો, છતાં જ્યારે ભોજ રાજા તેને પકડી ન શક્યો, ત્યારે તેણે એને પકડવાની એક યુક્તિ શોધી અને તે પ્રમાણે એક દિવસે રાજાએ પેલી વેશ્યાને કહ્યું:—

“હે વિલાસવતી ! હવે જ્યારે કાલિદાસ તારી પાસે આવે ત્યારે તારે તેને એમ કહેવું કે, જો તું મુંડન કરાવીને અહિં આવે તો જ હું તારે વશ થાઉં અને ભોજરાજાને મારે ત્યાં આવતો હું બંધ કરું.”

વેશ્યાએ રાજાને પ્રસન્ન કરવા ખાતર તેવી રીતે કરવા કમ્યુલ કર્યું.

પછી ખીજે દહાડે જ્યારે કાલિદાસ આવ્યો, ત્યારે વેશ્યાએ રાજાના શીખવ્યા પ્રમાણે તેને કહ્યું. કાલિદાસ મનમાં તરત સમજી ગયો કે, આ કામ રાજાનું છે; પણ રાજાને મારે બનાવવો જોઈએ. આવો નિશ્ચય કરી, તેણે અમાવાસ્યા હોવા છતાં મુંડન કરાવ્યું. પછી વેશ્યાને પોતાનું મુંડન કરાવેલું મોંદું દેખાડીને કહ્યું:—“તારા વચન ખાતર મેં આજે અમાવાસ્યા હોવા છતાં મુંડન કરાવ્યું છે. તો તારે મારા બોલ ખાતર આજે વખતસર ભોજ રાજા આવે ત્યારે રીસાઈ બેસવું. અને રાજા જ્યારે તને મનામણાં પટામણાં કરે ત્યારે તારે રાજાની પાસે તારી આગળ પંચમ રાગ (ગધેડાના જીંકવાના જેવો સૂર) કઢાવવો અને પછી જ તેનું મન રંજન કરવું.”

આમ કહી, કાલિદાસ ત્યાં જ ખીજા ઓરડામાં સંતાઈ રહ્યો. થોડી વાર પછી રાજા આવ્યો. તે વખતે પેલી વેશ્યા રીસાઈ બેઠી. રાજાએ તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. પણ તેણે જવાબ જ ન આપ્યો. એટલે રાજાએ તેને મનાવવા માંડી. આખરે તે વેશ્યાએ કહ્યું:—“હે રાજાજી ! જો તમે પંચમ રાગનો સૂર કાઢો, અને નૃત્ય કરો તો જ મારા જીવને નિરાંત વળે.”

રાજા વિષયાંધ હતો તેથી મનમાં વિચારવા લાગ્યો:—“અહીંયાં મને કોણ જોનારું છે ? એટલે મેં પંચમ રાગનો સૂર કાઢ્યો છે, એ વાતની ખબર કોઈને પણ પડવાની નથી.”

આમ વિચારી, રાજાએ પૂરા આલાપ સાથે પંચમ રાગ છેડ્યો; એટલે પેલી વેશ્યાએ રાજાને નાચરંગ, ગાયન વગેરેથી ખુશી કરી રવાના કર્યો. તેના ગયા પછી કાલિદાસ પણ ત્યાંથી જતો રહ્યો.

‘પછી બીજે દિવસે રાજા અને કાલિદાસ રાજભુવનમાં એકાંતમાં મળ્યા ત્યારે તેને માથું તથા દાઢી મુંડાવેલો જોઈ, રાજાએ મન કરતાં પૂછ્યું:—

કાલિદાસ ! કવિશ્રેષ્ઠઃ તે પર્વણિ કિં મુંડનમ્ ।

હે કાલિદાસ ! તું બધા કવિઓમાં શ્રેષ્ઠ છું, એટલે લોકાચાર તો જાણું છું, છતાં તેં કાલે અમાવાસ્યાની પર્વણીને દિવસે વિધિ ઉલ્લંઘી મુંડન કેમ કરાવ્યું છે ?”

કાલિદાસે તરત જ જવાબ દીધો:—

ગાયત્રીવ સ્વરો રાજા તત્ર પર્વણિ મુંડનમ્ ॥

“ રાજાએ જ્યાં ગર્દભના સૂરે ગાયન કર્યું ત્યાં જ પર્વણી હોવા છતાં મેં મુંડન કરાવ્યું ! ”

રાજા અને કાલિદાસ પરસ્પર આ બે વાક્યોનો અર્થ સમજ્યા અને કંઈ પણ વિશેષ ન બોલતાં મુંગા રહ્યા. કાલિદાસની અફલતી ભોજ રાજા આશ્ચર્ય પામ્યો. પછી કેટલોક વિનોદ કરી બન્ને જણ છૂટા પડ્યા.

વાર્તા ૧૫ મી-વહેમનો ભોગ અને પ્રીતિનો સંયોગ

એક સમયે રાજા ભોજે બ્રહ્મસભામાં સિંહાસને વિરાજી દષ્ટિ ફેરવી. ત્યાં સધળા પંડિતો હતા છતાં કાલિદાસ નહીં હોવાથી તેને સભા જ નિસ્તેજ લાગી. અને કાલિદાસનું ચિંતન તેને થયું. એટલામાં સામેથી તે આવતો જણાયો, એટલે ભોજને પરમ હર્ષ થયો. પરંતુ તે ક્ષણે ભટકબોલા પંડિતોનું એવું બોલવું થયું, કે “ આપેલો વેશ્યાલંપટ આવે ! ” આવા તુચ્છકારભર્યા વચનનો સણસારો કાને આવતાં ભોજનું મન બાણું ખિન્ન થયું. તરત જ સીતા નામની પંડિતા તેની ખિન્નતાનું કારણ સમજી ગઈ અને મન મનાવવા બોલી:—

“હે રાજન્! ગુણવાન્ પુરૂષમાં દોષ હોય તોયે ગુણ ઉપર જ પ્રીતિ ધરાવનારા સત્પુરૂષો તેની ઉપર તેના દોષ માટે ક્રોધે ભરાતા નથી તેમ ખિન્ન પણ થતા નથી. જુઓ ચંદ્રમાં કલંક છે તોયે લોકો પ્રેમથી જ તેની સામે ટીકી ટીકીને જોઈ રહે છે.”

આ વચનથી રાજાનું મન કંઈકે માન્યું, છતાં ખટકો તો રહી ગયો. તેથી કાલિદાસ સભામાં પધાર્યો છતાં તેને હમેશના જેટલો આદર ન આપ્યો. ચક્રાર કાલિદાસ તેના સંકોચનું કારણ સમજ્યો. એટલે સભામાં રાખેલી ન્યાય દેવીના હાથની તુલાને ઉદ્દેશીને નીચેની અન્યોક્તિ બોલ્યો:—

“હે તુલા! તને માપ (પ્રમાણ) માપવાનો અધિકાર મળ્યો છે, તેથી તારે કોઈરીતે ગર્વ ધરવો ઘટતો નથી. કારણ તું જે ભારે (ખમ) (ગુસ્તા-ગૌરવ ધરાવનારો) હોય છે તેને નીચો (હેકો) પાડે છે અને જે હલકો (લઘુતાવાળો) હોય તેને ખૂબ જ ઉંચો ચઢાવે છે!”

તે આવી અર્થભરી અન્યોક્તિ બોલ્યો, છતાં રાજાના મુખ ઉપર કોઈ પ્રસન્નતા તેના જોવામાં ન આવી. એટલે તેણે ગર્વથી કહ્યું:—

“જે મનુષ્ય સર્વત્ર-સર્વ દેશોમાં જવાની ગતિ ધરાવે છે તેને કદાચ દેશ છોડવો પડે તો ‘મારો દેશ’ એવી આસક્તિથી શા માટે ખેદ ધરવો? એ તો કાયર પુરૂષો જ ‘આ મારા બાપનો કુવો’ છે, તેથી તેને છોડી બીજા કુવાનું પાણી કેમ પીવાય, એવા વિચારથી તેનું પાણી ખાઈ હોય તોયે કાયરતાથી પીયાં જાય છે. પરંતુ જેનામાં શક્તિ છે, તે તો અન્ય કુવાનું પાણી મીઠું હોય તો તે લઈ આવી પીએ છે, તેમ સ્વદેશનો ત્યાગ અપમાન અને માનભંગ થવાથી કરવો પડે તો તે ઝદ કરે છે; પણ ‘ક્યાં જઈશ?’ ‘શું કરીશ?’ એવા દીન વિચારથી બીલકુલ અમુંઝાતો નથી.”

કાલિદાસે આવું ગર્વભર્યું અને બેપરવાઈ સૂચવનારું વચન ઉચ્ચાર્યું, છતાં રાજાએ તે લેખવ્યું જ નહીં. એટલે પોતાની અવજા ભર સભામાં થઈ એમ સમજી, આત્મસંમાન જાળવવાને તે સભામાંથી કાંઈ પણ બોલ્યા કે ચાલ્યા સિવાય એકદમ નીકળી ગયો. કહેવત છે કે “ફૂટેલું મોતી લાખ

ચોપડ્યા છતાં સંધાય જ નહીં, ” અને “ ભાગ્યે કાચ આપ્યો ન થાય, ” તેમ જ્યાં વહેમે સંચાર કર્યો, જ્યાં મન ભેદાયું, ત્યાં કિંચિત્ અવજ્ઞાથી પણ પ્રેમ અને મન તૂટવાનાં. અને એ તૂટેલા પ્રેમ અને મનને સાંધવાને તો પૂર્વના વહેમના સમૂળગા વિનાશ સિવાય અન્ય કોઈ પણ સાધન સમર્થ નથી જ.

ખીજી પાસ ભોળા રાજા પણ લાંબા સમયનો સ્નેહ આમ અચાનક તૂટતાં અતિશય ખિન્ન થઈને રાજમંદિરે ગયો. ત્યાં અનેક મન-રંજનનાં સાધનો અને સામગ્રી દારીઓએ અને રાણી લીલાવતીએ આણ્યાં અને તેને પ્રસન્ન કરવા ઘણું ઘણું મથન કીધું, છતાં તેની ગ્લાનિ ગઈ જ નહીં. ત્યારે રાણી લીલાવતી તેને એકાંતમાં લઈ ગઈ અને પેરે પેરે તેને ગ્લાનિનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે ભોળે કાલિદાસ ઉપરથી તેની લંપટતાને લીધે અને તેથી તેની થતી નિંદાને લીધે પોતાનું મન ઉઠ્યાની વાત કહી. એટલે ચતુર અને શાણી રાણી બોલી:—

“ હે સુત્ર પતિ ! ડાહ્યા પુરૂષે કદી કોઈ સાથે સ્નેહ બાંધવો જ નહીં, એ ડાહ્યાપણની ઉત્તમ વાત છે. પરંતુ જો તે એક વાર બાંધ્યો તો પછી તેને ઠેક સુધી નિભાવવો, એ જ ઉત્તમ લક્ષણ છે. કારણ જો જન્મથી બાંધ્યો છે તેને આંખનું તેજ ન હોવાથી જેટલો ખેદ થતો નથી તેટલો, રે, તેથી પણ વિશેષ, ખેદ જેને એક વખત આંખ હોય તેની આંખોનું તેજ હરાવાથી થાય છે.

“ વળી કાલિદાસ દેવી ભારતીનો સાક્ષાત્ પુરૂષાવતાર છે. મારે સર્વ વિદ્વાનો કરતાં તેને વિશેષ માન આપવું જોઈએ. જગતમાં કેવળ નિર્દોષ તો પરશ્વત્ત છે. વળી નિર્દોષને નિભાવવો એમાં કાંઈ મહત્તા નથી, પરંતુ દોષવાન હોવા છતાં તેના વિશિષ્ટ ગુણો તેમ જ સારી કૃતિઓની કદર કરવી, એમાં જ મનની ખરી મહત્તા અને ઉદારતા છે. જુઓ:—

“ દોષાકરોઽપિ કુટિલોઽપિ કલક્રિતોઽપિ
મિત્રાવસાનસમયે વિહિતોદયોઽપિ ।
ચન્દ્રસ્તથાપિ હરવલ્લભતામુપૈતિ
નૈવાંશ્રિતેષુ ગુણદોષવિચારણા સ્યાત્ ॥

“ હે રાજન્ ! સૃષ્ટિની શોભા રૂપ ચંદ્ર દોષોની ખાલુ રૂપ છે (૧ રાત્રિ કરનારો ૨ અને અવશુણ્યવાળો) છતાં, વળી તે કુટિલ (૧ વોદો અને ૨ આડા સ્વભાવવાળો) છે છતાં, કલંકવાળો (૧ કાળી નિશાનીવાળો, ૨ અપકીર્તિવાળો) છે છતાં, અને મિત્ર (૧ સૂર્ય અને ૨ સ્નેહી) ના અસ્ત થવાના (અવનતિના) સમયે ઉદય (ઉત્પતિ) પામવાના સ્વભાવવાળો છે છતાંયે, હુર-શંકર પ્રીતિથી એવા ચંદ્રને ભાલ ઉપર ધારણુ કરે છે; કારણુ શાણુ માણુસો પોતાના આશ્રિતોના ગુણા કે દોષોનો વિચાર જ કરતા નથી.

“ તેમ હે રાજન્ ! તમારે કાલિદાસના દોષો લક્ષમાં લેવા જોઈતા નથી. ચાલુ તો યે એ તમારો સ્નેહી અને આશ્રિત છે. ”

રાજા ભોજનું મન આ વચનથી પ્રસન્ન થયું અને હીલાવતી રાણીને કહ્યું:—“ આવતી કાલે પૂરતા માન સાથે કાલિદાસની પ્રતિષ્ઠા હું અદ્વસભામાં પુનઃ સ્થાપીશ. ”

પછી બીજે દિવસે અદ્વસભા મળતાં સર્વ પંડિતો, કળાવાનો, ગાયકો આદિ આવ્યા, પરંતુ કાલિદાસ ન આવ્યો, ત્યારે એક સેવકને તેને ઘેર મોકલ્યો અને સભામાં આવવા કહાવ્યું. કાલિદાસ આગલા દિવસનું અપમાન ભૂલ્યો ન હતો. પણ તેને વિચાર આવ્યો કે, “ રાજા પ્રેમથી સભામાં જોને માન આપે તેને રાજાનાં વહાલાં થવા ઈચ્છતાં માણુસો દ્વર કાઢવાનો યત્ન કરે, એ સ્વાભાવિક છે. જો કે રાજાનું મન મારી ઉપર છે, તેથી દિવસે દિવસે તે મને વિશેષ માન આપે છે. છતાં મારા ઉત્કર્ષને સહન નહીં કરનારા કપટી લોકો મારી સાથે વૈર જગવવા સારૂ રાજાને સમજાવ્યાં અને ભરવ્યાં કરે છે. આવી સ્થિતિ છે, છતાં એ દુષ્ટ લોકોનાં મોંઢાં હેઠાં પાડવા માટે મારે અવશ્ય સભામાં જવું જોઈએ. ”

આવો વિચાર કરી, કાલિદાસ ભોજની અદ્વસભામાં ગયો. રાજાએ તેનો પરમ આદરસત્કાર કર્યો. એટલે અન્ય દ્વેષી પંડિતોનાં મોંઢાં લેવાયાં અને ખાલુ કવિએ જમણા હાથે આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું:—

મોજઃ કલાવિદ્વદો વા કાલિદાસસ્ય માનનાત્ ।

વિબુધેષુ કૃતો રાજા યેન કોષાકરોઽપ્યસૌ ॥

ભોજ રાજાએ કાલિદાસને માન આપ્યું તેથી ખરી રીતે એમ કહી શકાશે કે, જગતમાં જેમ એક રૂઢ-શીકર કલાના પરીક્ષક છે તેમ બીજે ભોજ પણ છે; કારણ તેમણે જ દોષાકર(૧ એક ચંદ્રને અને ૨ બીજાએ દોષની ખાણુ જેવા કાલિદાસ)ને વિખુધો(એક પક્ષે દેવતાઓ અને બીજે પક્ષે પંડિતો)માં રાજા બનાવેલો છે.

ભોજ રાજાના આ કૃત્યથી પંડિતોનો દ્વેષાગ્નિ વિશેષ પ્રત્યક્ષિત થયો; અને વહેમી તથા કાચા કાનના રાજાને હાથે કાલિદાસને ભવિષ્યમાં ધણું સોસવું પડ્યું.

વાર્તા ૧૬ મી-કાલિદાસ અને લીલાવતીનો પ્રસંગ

ભોજરાજાની સભાના ધર્મિયાણુ અને દેવી, સર્વે પંડિતોએ ઉપલી વાર્તામાં જણાવ્યા પ્રમાણે કાલિદાસના માનખંડનની યુક્તિ રચી, છતાં તેમાં તેઓ ન ફાળ્યા અને ઉલટું તેનું માન વધતું જાયું, તેથી તેઓનો દ્વેષાગ્નિ વિશેષ ઉત્તેજિત થયો. એ ખરું છે કે, વિષ તક્ષક(સર્પ)ના કાંઠામાં જ રમે છે; માખીના મસ્તકમાં રહે છે, અને વિંછીની પુંછડીના કાંઠામાં ચૂમે છે, પરંતુ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યનાં સર્વે અંગોમાં વિષ રહેલું છે, તેથી સર્વ વિષવાળાં પ્રાણીઓમાં દુર્જન સૌથી વિશેષ ભૂંડો છે અને તેના સંગમાં રહેલો સુધો માણસ તેના વિષનો ભોગ ક્યારે નહીં બને તે કહી શકાય એમ નથી. આવી સ્થિતિ ભોજની અદ્વસભામાં કાલિદાસના સંબંધમાં થઈ હતી. જેમ જેમ રાજાનું માન તેની પ્રત્યે વધતું જતું હતું તેમ તેમ દેવી પંડિતોનો ધર્મિયાગ્નિ વધારે તેજદાર થતો જતો હતો, અને કાલિદાસને તેમાં હોમવાની તેમની દુષ્ટ બુદ્ધિ વિશેષ પ્રખર થતી જતી હતી.

આ કાર્ય માટે એક દિવસે તેઓ સઘળાએ એક સ્થળે ભેગા મળી, હવે શું કરવું તેનો વિચાર કર્યો. પછી તેમણે ભોજ રાજાની પાનદાની ઉકાવનારી તરંગવતી દાસીને સોનું અને નાણું આપવાની ભારે લાલચથી વશવર્તી કીધી અને દરબારમાંથી કાલિદાસનું કાસળ હમેશને

માટે કાઢવાની કોઈ યુક્તિ રચવા તેને તત્પર કરી. પૈસો શું કરતો નથી ? ભલભલા તેના પાશમાં ફસે છે તો હલકી બુદ્ધિવાળી એક દાસી ફસાય તેમાં કાંઈ નવાઈ છે ? તાત્પર્ય એ કે, પેલી લોભી દાસી તરંગવતી તેમના પંડામાં આપ્યાદ ફસાઈ.

પંડિતોએ તેને કહ્યું:—“હે શાણી તરંગવતી ! તું અમારી દીકરી છું, તેથી તારે અમને મદદ કરવી જોઈએ છે. જેમ રાહુ ચન્દ્રની કાન્તિ તેમ પેલો કાલિદાસ અમારી કીર્તિ ગણી જાય છે. અમારામાંના કોઈ પણ પંડિત તેના જોટલી કલા ધરાવતો નથી. હે પુત્રિ ! જે રાજા તેને દેશાવર કાઢી મૂકે, એવી કોઈ સફલ યુક્તિ તું રચું તો તને અમે ખુશી કરીશું. તે અહીંથી ગયો એટલે અમારો પગ ભોજની સભામાં જામવાનો, અને અમારું માન વધવાનું અને તેમ થયું એટલે તારું અને અમારું કલ્યાણ સધાવાનું.”

આમ કહીને એ તરંગવતીને તેનું મન ભરાય એવાં આભૂષણો તેમણે આપ્યાં. ‘અધુરો ધડો છત્રકાય’ તેમ એ જાલકી તરંગવતીએ મન સાથે ગર્વથી વિચાર કર્યો:—“જેને બુદ્ધિ છે તે શું શું સાધવા સમર્થ નથી ? ”

તે પછી ભોજના મનમાં કાલિદાસ વિષે કિલ્મિષ કેમ પેસાડવું તેનો લાગ શોધતાં શોધતાં, એક સમયે પ્રભાતની વેળાએ અનુકૂળ તક આવી, એટલે ભોજ રાજા પોતાની આગળથી જતો હતો તે વેળા સ્વપ્નામાં પડ્યાનો ડોળ કરી તરંગવતી બડબડી:—“હે સખા મદનમાલિની ! બળ્યું ! આ પેલો દુષ્ટાત્મા કાલિદાસ દાસીના વેષમાં અતઃપુરમાં દરરોજ જાનો-માનો આવે છે, એ તે રજ્યું ક્યાં સુધી ખમાય ? ”

રાજાના કાને તે શબ્દો પાડવાનો જ તેનો હેતુ હતો. અને તે આપ્યાદ સધાયો. રાજાએ તે શબ્દો સાંભળતાં તરંગવતીએ જાગૃતિમાં કે ઉંઘમાં તે ઉચ્ચાર્યા હતા, તેની ખાત્રી કરવાના વિચારથી તેને બૂમ મારી:—“હે તરંગવતી ! તું જાગે છે કે ઉંઘે છે ? તું શું બડબડે છે તેનું તને ભાન છે ખરું ? ”

કહેવત છે કે ઉંઘતો બોલે પણ જાગતો ન બોલે, તેમ તરકટની ખાતર જ તેણે નિદ્રાનો ડાળ કર્યો હતો, એટલે તેણે કોઈ ઉત્તર ન આપ્યો. ત્યારે ભોજના મનમાં સંશય થયો:—

“માણસ દિવસરાત્રિ જે પ્રકાર જીએ છે, તેની છાપ વા તેનો પડધો ધણું ખરું સ્વપ્નમાં પડે છે, માટે ખરે જ તેણે કાલિદાસને દાસીના વેષે અંતઃપુરમાં આવેલો જોયો હશે. નહિ તો પોતાનો રોટલો સદાને માટે ટળી જાય, એવું અયોગ્ય અને શિર જવાનો પ્રસંગ આવે એવું કટુ વચન તે બોલે નહીં. કોઈ અતિ મૂર્ખ હોય તે જ સોનાની જાળ પાણીમાં નાંખે. રાણી પણ સ્ત્રી જાત છે. વિલાસ અર્થે સ્ત્રી શું શું કરતી નથી? સંભવિત છે તેમ કદાચ શૃંગાર રસનો રસિયો કાલિદાસ મારા અંતઃપુરમાં જાનોમાનો આવતો હશે. સ્ત્રીનું ચરિત કોણ જાણી શકે એમ છે? માટે તેની ખાત્રી મારે કરવી જોઈએ.”

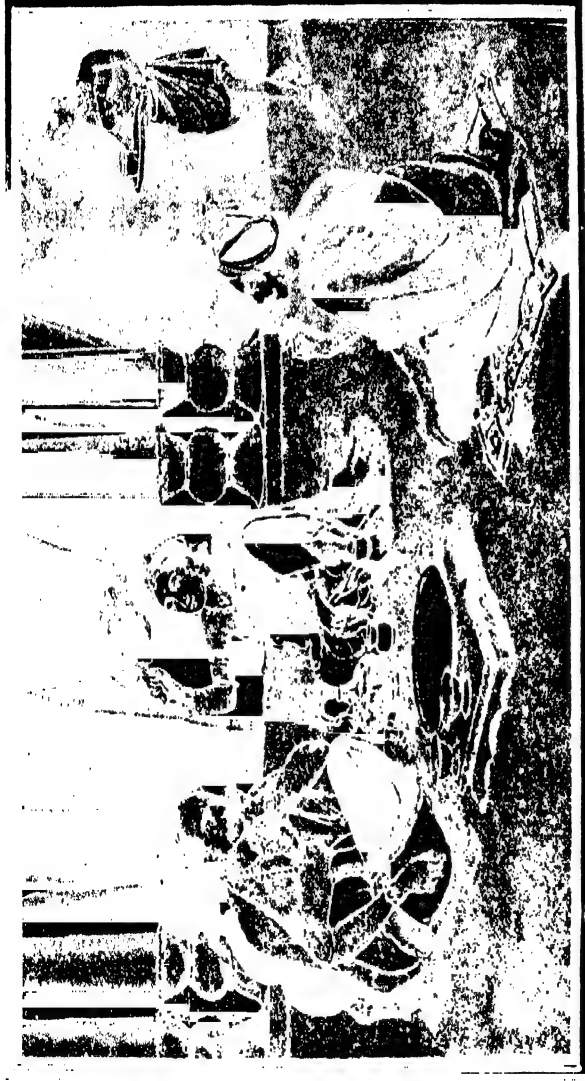
આમ પોતાની રાણી લીલાવતી અને કાલિદાસના આગ સંબંધ વિષેની શંકાએ તેના મનમાં ધર કર્યું. પરંતુ શંકા સખળ ન ઠરે ત્યાં સુધી કાંઈ પગલું ભરવું, એ પોતાના જેવા વિચક્ષણ ગણાતા રાજાને માટે અણુધટું લાગ્યાથી તેણે એક અનુકૂળ તક સાધી. એક વેળા ભોજનનો સમય થવાથી ભોજન જમવા બેસતો હતો. સામે પાટલા ઉપર બેસી નિત્યના નિયમ પ્રમાણે નિર્દોષ ભાવથી કાલિદાસ વાગ્વિનોદ કરતો હતો, અને રાજાની પાસે લીલાવતી રાણી તેને આનંદથી જમાડવા બેઠી હતી. તે વેળા યોગ્ય સંધિ જણાતાં વહેમી ભોજને રાણીને કહ્યું:—
“આજે મારી તખ્તીયત ઠીક ન હોવાથી મારે હલકા ખોરાક ખાવો છે; માટે માંગની દાળ અને ભાત મંગાવો તો સાર.”

લીલાવતીએ તરત માંગની દાળ અને ભાત રાજાને પીરસાવ્યાં. પછી પૂર આનંદમાં જાણે પોતે તે સ્વાદભેર ખાતો હોય તેવો ડાળ કરી, અચાનક કાલિદાસને પ્રશ્ન કર્યો:—

મુદ્ગદાલી ગવવ્યાલી કર્વીન્દ્ર વિતુષા કથમ્।

“હે કર્વીન્દ્ર! રાગને મટાડનારી આ માંગની દાળ ફેતરાં વિનાની કેમ છે?”

કાલિદાસ અને લીલાવતીના પ્રસંગ.

કોપીરાઈટ.]

લીલાવતી....જમાડના બેઠી હતી.

પૃષ્ઠ. ૧૨૬.

(ચતુર્થાઃ-રા. રવિશંકર રાવળ.)

થવા કાળ હતું તેમ, સરળ અને સુધા સ્વભાવના કાલિદાસને રાજાના ઠહેમાયલા મનનો અંદેશો ન આવ્યો, એટલે નિત્યના ટોળા અને વિનોદી સ્વભાવ પ્રમાણે તેણે તાત્કાલિક ઉત્તર આપ્યો:—

અન્ધોવહ્નિમસંયોગે જાતા વિગતકઞ્ચુકી ॥

હે રાજન! અન્ધસૂ (ભાત) રૂપ વહ્નિભ (પતિ)નો સંયોગ (સમાગમ) થતાં માંગની દાળે છોડાં રૂપી પોતાની કાંચળી કાઢી નાંખી છે.”

દેખીતી રીતે આ ઉત્તર નિર્દોષ અને સ્નેહી આગળ સ્વાભાવિક છૂટથી દેવાય તેવો સરલ પણ હતો. પરંતુ વહ્નિમ રૂપી પિશાચે મનમાં એક વેળા ધર કર્યું ત્યાં, દરરોજ જે વચન હસવામાં બોલાતું હોય અને જેથી ખોટું ન લાગતું હોય, તે વચનનો પણ ઉલટો અને માર્મિક અર્થ લેવાય છે, એવી મનુષ્યપ્રકૃતિ છે. કાલિદાસના ભાગ્યમાં સંકટ સહેવાનું અને રાજાની પ્રીતિ તૂટવાનું સરળપણ હતું; એટલે તેને મિથ્યા કોણ કરે? એ ખરું છે કે

“બલેને અરણ્યમાં બટકો, પર્વતના શિખરે ચઢીને બેસો, કે ભર સમુદ્રની મધ્યે વહાણમાં ચઢીને રહો, કે ઉંડી ગુફામાં જઈ સંતાઈ પેસો, પરંતુ ભાગ્યમાં જે ભોગવવાનું હશે તે તે ક્ષણે અને તે સ્થલે ભોગવ્યા વિના છૂટકો નથી. ભાગ્યના ફટકાને કોઈ નિવારી શકે એમ નથી.”

આમ હોવાથી કાલિદાસે ઉચ્ચારતાં તો શું ઉપરનું નિર્દોષ અને સ્વાભાવિક વચન ઉચ્ચાર્યું, પણ ભોજના ઠહેમાયલા મને તેનો ઉલટો જ અર્થ કર્યો અને અન્ધસૂ શબ્દથી કાલિદાસે પોતાને ‘આંધળો—પોતાની આસપાસ શું બને છે તે નહીં સમજનારો દેખતી આંખે આંધળો બનેલો’ હોવાનું વ્યંગ્ય સૂચન કીધું, એવો ઠહેમ આવ્યો. તે સાથે ‘બળતામાં ધી પડે’ તેમ કાલિદાસના ઉપરના વિનોદી વચનની સાથે જ રાણી લીલાવતીને પણ હસવું આવ્યું. એટલે લીલાવતી અને કાલિદાસના આડા સંબંધનો રાજાનો વહ્નિમ પાકો થયો, અને તે મનમાં બહુ બડબડ્યો:—

“ખરે જ કાલિદાસને અને મારી રાણીને આડો સ્નેહસંબંધ હશે. નહીં તો મારી પાસે રાણી ઉભી છે, છતાં આવું શું મારી અને

ખીભત્સ વચન બોલવાની તેની હિમ્મત જ ચાલે નહીં. વળી રાણી પણ તેના એવા અયુક્ત વચનથી રજ પણ શરમાતી નથી પણ ઉલટી હસે છે. ખરે જ સ્ત્રીનું ચરિત જાણવા કોણ સમર્થ છે? એ ખરું કહ્યું છે કે,

અશ્વપ્લુતં વાસવગર્જિતં ચ

સ્ત્રીણાં ચ ચિત્તં પુરુષસ્ય ભાગ્યમ્.

અવર્ષણં ચ ચાપ્યતિવર્ષણં ચ

દેવો ન જાનાતિ કુતો મનુષ્યઃ ॥

“ ઘોડાની ઠેંક, મેઘની ગર્જના, સ્ત્રીઓનું ચિત્ત, પુરુષનું ભાગ્ય, અવૃષ્ટિ અને અતિવૃષ્ટિના ભવિષ્યને દેવ પણ જાણતો નથી તો પામર મનુષ્યો તે ક્યાંથી જાણી શકે ?

“ ત્યારે મારે હવે કાલિદાસનું શું કરવું? એ બ્રાહ્મણ છે; અને શાસ્ત્રો કહે છે કે ગમે તેવો દારણ અપરાધ બ્રાહ્મણ કર્યો હોય છતાં તેનો વધ તો કરવો જ નહીં. વળી તે સરસ્વતીનો અવતાર ગણાય છે. માટે તેનો વધ કરવાથી કાંઈ અનિષ્ટ નિપજે. માટે મારે તેને દેશવટો દેવો જોઈએ. કાંઈ છતી આંખે મારા અંતઃપુરમાં આવો ગોઠાજો ચાલવા દેવાય નહીં અને આખરૂં ધૂળમાં મેળવવા દેવાય નહીં.”

આવો વિચાર મન સાથે કરી, તેણે કાલિદાસને કહ્યું:—“ હે કવિ ! તારે આજથી અમારા દેશમાં ઘડીભર પણ વસવું નહીં. તારા માલનો ઉચાજો ભરીને અહીંથી એકદમ ચાલ્યો જ. ઉભી આખરૂંભેર જવામાં તારી અને અમારી શોભા છે, બહુ કહેવામાં સાર નથી. તારા જેવા બુદ્ધિશાલી મનુષ્યને કારણ સમજવાની વાર લાગે તેમ નથી; તારે મારી સાથે એક વચન પણ સામું ઉચ્ચારવું નહીં. મારે કોઈ ખુલાસો તારા મુખથી જોઈતો નથી. માટે અહીંથી અને મારા દેશમાંથી પણ મુંગો મુંગો ચાલતો થા.”

કાલિદાસ મનમાં સમજ્યો કે “ રાજા, વાળાં અને માંકડાંનો વિશ્વાસ ન કરવો,” “ વેશ્યા, લતા અને રાજા જે પાસે હોય તેની સાથે જ લપટાય છે ” અર્થાત્ રાજા ખુશામતી હજુરીઆઓનો દોર્યો દોરાય છે;

માટે રાજાની મૈત્રીનો વિશ્વાસ ન કરવો, એવું નીતિવચન સ્પષ્ટ છે, છતાં ક્યાં મેં મૂખાંઈ કરી તેનામાં વિશ્વાસ મૂક્યો ? હશે, જે થયું તે ખરું.”

આવો વિચાર કરી, તેણે ભોજના રાજ્યપ્રદેશમાંથી ચાલી જવાનો વિચાર કર્યો, અને કંઈ પણ શબ્દ રાજાને કહ્યા વિના, પરભાર્યો વેગભેર પોતાની માનીતી વિલાસવતી વેશ્યાને ત્યાં વિદાય લેવા ગયો. ત્યાં જઈ વિદાય માગતાં તેણે કહ્યું:—

“હે વિલાસવતી ! મને હવે દેશાવર જવાની રજા આપ. ભોજ મારી ઉપર ક્રોધે ભરાયો છે. અરેરે ! ભાગ્યનો ધડનારો વિધિ જે અઘટિત હોય તેને ધટાવે છે, અર્થાત્ ન બનવા જોગ હોય તે બનાવે છે અને સારી રીતે નિપજેલું કાર્ય હોય તેને દોષળું કરી વણસાડે છે. ખરે જ મનુષ્ય જે બાબતોનું કદિ પણ ચિંતન કરતો નથી હોતો તે બાબતોને દૈવ ધડે છે. તેમ ભોજના દરબારમાં રહેલા ધર્મિયાણું પંડિતોના પ્રપંચથી મારે શિરે આપત્તિ આવી છે અને મને વેળાસર દેશાવર જવાની આજ્ઞા થઈ ચૂકી છે. ‘જાઝી કીડીઓ સાપને તાણે’ તેમ મારે થયું છે. અથવા કહો કે નળાણી પણ ઘણી વસ્તુઓનો સંયોગ ભાર વિષમ થાય છે, તેમ થયું છે. ધાસનું એક તણખલું હાથીની ક્રોધ વિસાતમાંયે નથી, પરંતુ તેવાં અસંખ્ય તણખલાંઓનું રાંદવું ભલ ભલા હાથીનેય બાંધે છે. મારી પણ આવી સ્થિતિ થઈ છે. માટે મને ઝટ વિદાય દે. જે રાજા તત્ત્વનો વિચાર કરતો નથી અને સૌને એક લાકડીએ હાંકે છે તેના રાજ્યમાં રહેવામાં જીવ ગુમાવાનો વારો આવે છે.”

વિલાસવતી વેશ્યા જો કે હલકો ધંધો કરતી હતી, પરંતુ તે સજાત અને ગુણની પરીક્ષક હતી, તેનું પોત ઉંચી કોટીનું હતું. તેથી કાલિદાસને દિલાસો દેતાં બોલી:—

“હે પ્રિય કવિ કાલિદાસ ! જેમ દર્પણ આગળ ધરતાં કોઈ ચીજનું પ્રતિબિંબ તરત જ પડે છે, તેમ એક સ્નેહીના સુખ કે દુઃખનો અનુભવ થતાં વેંત જ જેના સુખ ઉપર આનંદ કે શોકની છાયા પડે છે, તે જ તેનો ખરો મિત્ર છે. માટે હે પ્રિય ! તમારા સુખે સુખી થઈ તો હવે

દુઃખે દુઃખનો અનુભવ કરવાનો લહાવો શું તમે મને નહીં લેવા ઘો ? તમે શું મને એવી સ્વાર્થી, માત્ર સુખની જ લોભી, જાણો છો ? મારો આટલો પરિચય થયા છતાં શું તમે મારું હૃદય વર્તી શક્યા નથી ? ના, ના, એમ બને જ નહીં. મારે છતે તમારે રાજાનું કે એના દીધેલા પૈસાનું શું કામ છે ? વિના શંકાએ મારી ઝુંપડીમાં રહો. ધારા નગરની બહારના પરામાંના મારા બગીચામાં એક ભોંયડું છે, તેમાં તમે સુખેથી નિઃશંક રહેજો. તમારો કોઈવાળ પણ વાંકો નહીં કરે. હું ત્યાં તમારે રહેવાનો સમજાવે બંદોબસ્ત કરી દઉં છું. ભોજ રાજા બીજાનો ચઢાવ્યો ચઢ્યો છે. તેને તમારી જરૂર લાગશે એટલે તે પાછો તલપાપડ થશે અને તમને ખરેખર પાછા દરબારમાં બોલાવશે, ત્યારે જ એને જંપ વળશે. ”

આમ કહી, વિલાસવતીએ કાલિદાસને દેશાવર જતો અટકાવ્યો; અને નગરના પરામાંનાં પોતાના બગીચાના ભોંયરામાં રાખ્યો. કાલિદાસને ત્યાં રહેતાં ઘણા દિવસ વિત્યા; અને દરબારમાં કોઈ તે કળી ન શક્યું.

બીજી પાસ કાલિદાસને તરછોડીને ભોજે કાઢી મૂક્યો, એટલે રાણી લીલાવતીએ પણ પોત પ્રકાશ્યું અને હઠ લઈ કાલિદાસ જેવા પરમ મિત્રને અચાનક દેશવટો દીધા મારે ઠપકો આપતાં કહ્યું:—

“ હે રાજા ! તમારા જેવા સન્નજનની મૈત્રીનું શું આવું ફળ ? આવી ગાઢ મૈત્રી શું એક પલકારામાં તમે તોડી ? તમારું મન તરલ અને અવિશ્વાસુ છે. તમે આ ખરે જ અયોગ્ય કામ કર્યું છે અને તે મારે તમને નિશ્ચે પશ્ચાત્તાપ થશે જ. એ ખરું જ કહ્યું છે કે,

इक्षोरग्रात्क्रमशः पर्वणि पर्वणि यथा रसविशेषः ।

तद्वत्सज्जनमैत्री विपरीतानां च विपरीता ॥

“ હે મહારાજ ! શેલડીના અગ્ર ભાગથી જેમ નીચે ઉતરતાં પેરાઈએ પેરાઈએ ક્રમે ક્રમે વિશેષ રસ રહેલો હોય છે તેમ સન્નજન સાથેની મૈત્રી પણ અનુક્રમે સ્નેહ વધતાં વધતી જ જાય છે; પરંતુ જેમ શેલડીના થડથી ઉંચે ઉંચે ચઢતાં પેરાઈ પેરાઈનો રસ કમી થતો જાય છે તેમ દુર્જનની મૈત્રી લંબાતાં કમી જ થાય છે.

“ હે રાજન્ ! શું એ સત્ય નથી કે શોક અને શત્રુના ભયથી રક્ષણ કરનાર, પ્રીતિ તથા વિશ્વાસના પરમ પાત્ર રૂપ, “મિત્ર” એ એ અક્ષરનું શબ્દરત્ન ઉત્પન્ન કરનાર વિધાતા ધન્ય છે.

“ હે મહારાજ ! કાલિદાસ તમને હર ધડીએ સુખ અને દુઃખના પ્રસંગોએ તમારા મનનું સમાધાન કરી, તમારાં સુખદુઃખનો ભાગી થતો હતો, તેને તમે શા માટે દેશવટો દીધો ? મને તેનું ખરું કારણ કહો. નહીં તો હું મારા જીવની હત્યા કરીશ. નિશ્ચયે કોઈ કુશંકાએ તમારા હૃદયમાં નિવાસ કર્યો છે. નહીં તો તમે કોઈ પ્રપંચીના પ્રપંચના ભોગ ખનો નહીં, તેમ આવું સાહસનું કામ કરો પણ નહીં. ”

લીલાવતીનો આવો અતિ આગ્રહ જોઈ ભોજે કહ્યું:—“ મને કોઈએ કહ્યું હતું કે કાલિદાસ દાસીને વેપે તારા અંતઃપુરમાં ધણુંખરું આવે છે. આથી માંડ મન તેની અને તારી પ્રત્યે શંકાશીલ થયું હતું. તેથી જાણી જોઈને મેં તાવનું નિમિત્ત કાઢ્યું અને ભોજન વેળા એણે તારી હાજરીમાં મર્યાદા છોડી, પેલું અતિ શૃંગારી વચન કહ્યું, અને તું સામી હસી. આવું દૃશ્ય મેં નજરોનજર જોયું, એટલે મારી શંકા પાકી થઈ. પરંતુ આલ્સનો વધ ન કરવો, એ કારણ મેં તેને દેશવટો દીધો. ”

ભોજે આવો ખુલાસો કર્યો, એટલે લીલાવતી હસી અને બોલી:—
“ હે દેવ ! ખરેખર હું ભાગ્યશાલી છું, કે આપના જેવો ખુલા દિલનો પતિ મને મળ્યો છે. શું હું એવી ગમાર અને નિમકહરામ છું કે સુખચેનમાં મને નિરંતર રાખનાર આપના જેવા સત્પતિને ત્યાગી એવું દુષ્ટ કર્મ આચરું ? શું સુખરૂપી મીઠા જલના સરોવર સમાન મારા જીવનહારને છોડી, ગદલા પાણીના ઝહોકળામાં આજોડું ? ના, ના. એ કદી બને જ નહીં. હે પ્રભુ ! તમે આ ખુલાસો સંવેળા કર્યો, તેથી હું મારી જાતને ભાગ્યશાલી માનું છું. તમારી શંકાનું નિવારણ હું તત્કાળ અહીંયાં ને અહીંયાં જ કરી આવું છું. હું સતી છું કે અસતી છું, તેનું નિરાકરણ અત્યારે જ કર્યા વિના જો આપ અહીંથી જશો તો હું મારા પ્રાણનો ત્યાગ અવશ્ય કરીશ અને આપને સ્ત્રીહત્યા લાગશે. શાસ્ત્રમાં દોષી (શુનાહગાર) અને નિર્દોષી તપાસવાનાં જે દિવ્ય

(કસોટી કરવાનાં સાધનો) કહ્યાં છે તે સધળાં અત્યારે જ અહીં મંગાવો અને માંડં નિર્દોષપણું નાણી જીઓ. ”

લીલાવતીના આગ્રહને તાબે થઈ, ભોજો દિવ્ય રાખનાર અધિકારીને સધળાં દિવ્ય સાથે સત્વર ખોલાવી મંગાવ્યો. તેણે પહેલાં એક મોટો સાપ સામે ધર્યો; પછી તપાવેલો લોઢાનો ગોળો મૂક્યો. પછી ભોજો ધનુષ્ય ઉપર આણુ ચઢાવ્યું અને નિયમ પ્રમાણે રાણીને કહ્યું:—“હે લીલાવતી ! તારું પાતિવ્રત્ય આં વસ્તુઓ ઉંચકી સિદ્ધ કર. જો તેમાં તું ડગી છું કે અપરાધી ઠરી છું તો આ આણુથી તારું માથું ધડથી જૂઠું થશે, એ નિયમે જાણજો. ”

ક્રોમળ ગાત્રવાળી, પરંતુ સતીત્વથી નિર્ભય અને ઝળહળતી લીલાવતી, તરત જ ઠંડે પાણીએ સ્નાન કરી, બીંને વસ્ત્રે સામી આવી ઉભી રહી, અને નમસ્કાર સાથે બોલી:—“હે સૂર્યનારાયણ ! તું સમસ્ત જગતનો સાક્ષી છું. તું સર્વ પ્રાણી માત્રનાં કર્મ જોઈ છું. જો મેં જનગૃતી અવસ્થામાં અથવા તો સ્વપ્ન દશામાં પણ, તેમ અર્ધ જનગૃત કે સુપુતિ-દશામાં યે મારા પતિ ભોજ સિવાય અન્ય પુરૂષનું ચિંતન પણ કીધું ન હોય તો આ દિવ્યમાંથી મારો ઉદ્ધાર કરજો, અને મારું સતીત્વ વિશુદ્ધ કરાવજો. ”

આમ કહી, તેણે તરત જ સાપને ગળે વિંટાળ્યો, છતાં તેના સતીત્વના પ્રભાવથી જાણે તે દુલ્હની માળા હોય તેમ વિના ઇન્ન કયે વિંટળાઈ રહ્યો. પછી સાપને હેઠો મૂકી, તપાવેલો લોઢાનો લાલચોળ ગોળો હાથમાં લઈ ઉછાળ્યો અને જાણે તે દુલ્હનો દડો હોય તેમ તેને તેથ કાંઈ પણ આંચ આવી નહીં.

આમ બે બે દિવ્યોથી લીલાવતી નિર્દોષ ઠરી, એટલે દિવ્ય રાખનાર પુરૂષ આજ્ઞા લઈ ત્યાંથી વિદાય થયો.

તરત ભોજને પોતાની જૂલ અને સાહસકર્મનો અન્યાય સમજાયો, અતિશય પશ્ચાત્તાપ થયો, અને શરમિંદો પડી જઈ, નીચું જ જોઈ રહ્યો. પછી તેણે લીલાવતીની ક્ષમા માગી અને કુશંકા આણ્યા માટે, તેમ જ

કાલિદાસ ને લીલાવતીના પ્રસંગ.

કાપીરાષ્ટ.] કામળ ગાયત્રી લીલાવતી.....નમસ્કાર સાથે બ્રોલી.

પૃષ્ઠ. ૧૩૨.

ચિત્રકાર:-રા. રવિશંકર રાવળ.

કાલિદાસ જેવા પરમ મિત્રને દેશવટો દીધા માટે, પોતાના જીવને હજારો શીટકાર આપ્યા. રાણીએ તેના મનનું સાંત્વન કર્યું; છતાં તેને કાંઈ કળ વળી જ નહીં. અને તે વારંવાર બોલવા લાગ્યો:—“ અરેરે ! માંડ શાલુપલુ ક્યાં ગયું ? રે મારી ગંભીરતા ક્યાં પરવારી ? મારી ચતુરાઈ ક્યાં નાહી ? હવે લોકમાં ભોંઠા પડતાં મારી શી લાજ રહેશે ? હે કરોડો કવિઓના શિરે મણિ રૂપ કાલિદાસ ! હે મારા પ્રાણુ સમાન મિત્ર ! મેં મૂર્ખે તને ન સંભળાવાનું વચન પણ સંભળાવ્યું. મારી વાણી પણ તે વેળા ન અટકી ! ”

તે રાત્રિ તો ભોજે રાણીએ અનેક સમાધાનભર્યાં વચનો કહ્યાં છતાં મહામહા મુશીબતે વિતાવી. સવાર પડતાં નિયમ પ્રમાણે બ્રહ્મસભા તેણે બોલાવી નહીં અને કેટલાક પંડિતોએ તેનું કારણ પૂછાવ્યું, ત્યારે ભોજ બોલ્યો:—“ શું દિનકર જતાં રહેતાં દિવસની શોભા પણ હણાતી નથી ? અને એવી હીણાયલી શોભા કંઈ આનંદ આપે છે ખરી ? તેમ મારી બ્રહ્મસભાનો દિનકર કાલિદાસ દેશવટે જતાં તે પણ નિસ્તેજ થઈ છે. જેમ પતિના વિયોગથી પતિવ્રતા, અને ઈન્દ્ર વિના ઈન્દ્રસભા શોભાહીન થાય છે તેમ કાલિદાસ વિના મારી સભાની શોભા સર્વથા હણાઈ છે. તેના વિના આજથી કોઈના મુખથી કાવ્યવિનોદનાં વચન નહીં સાંભળવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. ”

આ પ્રમાણે શોક અને ગ્હાનિમાં ભોજે કેટલાક દિવસ વિતાવ્યા. તેનો નિત્યનો હાસ્યવિનોદ અને કાવ્યચર્ચાનો રસ લગભગ ફટકી ગયો. દરમ્યાન અત્યાનંક શરદ્ પૂર્ણિમાની રાત્રિએ પ્રથમ સુંદર ચંદ્રબિંબ ઉપર અને પછી લીલાવતીના મુખચંદ્ર ઉપર દષ્ટિ ફરતાં તેના મુખમાંથી આ વચન નીકળ્યું:—

તુલળં અણુ અણુસરદ્ ગ્લૌ સો મુહચન્દ્રસ્સ ચુ ઇવાપ ।

આ ચંદ્ર આના (લીલાવતીના) મુખરૂપી ચંદ્રની તુલનાને ખરે જ પાછળ પાછળ અણુસરતો આવે છે.

પછી સવારે નિત્યકર્મથી પરવારી, તેણે બ્રહ્મસભા બોલાવી. ઓચિંતું જ સભામાં આવવાનું નિમંત્રણ આવતાં પંડિતો વિસ્મય પામ્યા.

અને ખરે જ કાંઈ વિદ્ય માથે આળ્યું ખરું, નહીં તો કાલિદાસની ગેરહાજરીમાં સભા નહીં બોલાવવાનો અડગ નિશ્ચય કીધો છતાં રાજા સભા બોલાવે નહીં, એવો વિચાર કરતા અને ચિંતામાં નિમગ્ન થતા પંડિતો સભામાં હાજર થયા. રાજા પણ સિંહાસને વિરાજ્યો. પછી તેણે ઉપરનો અર્ધો શ્લોક બોલી, બાકીની સમસ્યા પૂરી કરવા પંડિતોને આજ્ઞા કરી. કોઈ પંડિતે તે પૂરી કરવાની હિમ્મત ન કીધી, એટલે રાજા ક્રોધે ભરાયો અને ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા દર્શાવી કે, “જે તમે આ સમસ્યા પૂરી નહીં કરો તો તમને હું મારા દેશમાં રહેવા નહીં દઉં.”

ભોજની આવી કડક પ્રતિજ્ઞા સાંભળી, પંડિતો માંહોમાંહે વિચાર કરવા લાગ્યા. પછી તેમણે બાણને મોખરે કર્યો અને તેણે રાજાને વિનંતિ કરી:—“હે રાજા! અમને આઠ દિવસની મહેતલ આપો. જે નવમે દિવસે અમારાથી આપની સમસ્યા પૂરી નહીં થાય તો અમે ઉચાળા ભરીને આપોઆપ દેશાવર ચાલ્યા જઈશું.”

રાજાએ તે પ્રમાણે મહેતલ આપી અને પંડિતો પોતપોતાને ઘેર વિદાય થયા.

દરમિયાન પંડિતોએ ઘણું ઘણું મે માથું ફૂટ્યું, બુદ્ધિને અર્ક કાઢવા પર્યંત તાવી, છતાં પણ એ સમસ્યા બેઠી જ નહીં. એટલે હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા આઠમે દિવસે રાત્રીના પહેલા પ્રહરે સધળા પંડિતો એક સ્થાને મળ્યા. તે વેળા બાણ પંડિત બોલ્યો:—“અરેરે! યુવાવસ્થાનાં મદમાં અને રાજાના સંમાનના છાકમાં આપણે કાલિદાસ જેવા બ્રાહ્મણનો દ્વેષ કર્યો? શાસ્ત્ર કહે છે કે માતૃદ્વેષે મેવેદ્રોગી વિપ્રદ્વેષે કુલક્ષયઃ માતાનો દ્વેષ કરવાથી રોગી થાય, વિપ્રનો દ્વેષ કરતાં કુલનો ક્ષય થાય, તેમ ખરે જ આપણે ઉમા-સરસ્વતીના અવતાર રૂપ કાલિદાસનો દ્વેષ કીધો તો આપણાં કવિકુલનો નાશ થવાનો વારો આળ્યો. અહોહો! શી આપણી દુષ્ટ બુદ્ધિ! જેનાવડે આપણી બ્રહ્મસભાનું પાણી પંકાયું હતું, જેના વડે આપણે આટ આટલી મોટાઈ અને રાજસન્માન મેળવ્યાં, તેનો જ આપણે દ્વેષ કર્યો. જે કાલિદાસ આજે હોત તો આવી સમસ્યાની પૂરતી ન થવાથી આપણને ઉચાળા ભરી

જવાનો વખત જ ન આવત. તેને અહીંથી કઢાવવામાં જે જે બુદ્ધિનો તમે ઉપયોગ કર્યો હતો તે જ બુદ્ધિનો અનુભવ આજે તમો સર્વેને થાય છે.”

બાણનાં આવાં ટોણાભર્યાં વચનથી મયૂર આદિ કવિઓ ધાંટો પાડી ઉડ્યા અને પરસ્પર કલહ સળગ્યો. એટલે બાણ તેમને કલહ અટકાવવા માંડ માંડ શાંત પાડતાં જણાવ્યું:—“અહીં આપણુ સમ-સ્થાનો વિચાર કરવા અને તે પૂરી ન થાય તો શી રીતે દેશાવર ચાલ્યા જવું તેનો નિર્ણય કરવા મળ્યા છીએ. ભોજને આપેલી મહેતલ કાલે સવારે જ પૂરી થાય છે. કાલિદાસ સિવાય અન્ય કોઈનું બુદ્ધિ-સામર્થ્ય નથી કે જે તે પૂરી કરે. એ તો રણસંગ્રામમાં જ સુભટોના શિરોમણિઓના શૌર્યધૈર્યની ખરી ડિંમત થાય છે, તેમ કવિમંડળમાં જ એક ક્ષણ માત્રમાં કવિની ચાતુરી કાં તો ઝળકી ઉઠે છે કે કાં તો નિસ્તેજ થાય છે. જે માંડ કહેવું તમને રચવું હોય તો અત્યારે મધ્ય રાત્રિ છે, ખુલ્લો ચંદ્ર પ્રકાશે છે, તે વેળા આપણુ એકઠો કરેલો સરસમાન લઈ, દેશાવર ઉભી આબરૂએ જ ચાલ્યા જઈએ. કારણુ જે આપણુ આપણી મેળે નહી જઈએ તો આવતી કાલે રાજસેવકો ધકકેલીને કાઢશે, માટે માનમાં રહે જ માલ છે.”

છેવટે આવો નિશ્ચય કરી, પંડિતો પોતપોતાને ઘેર આવ્યા અને સર્વ તૈયારી કરી. પછી ગાડાં, પોઠો અને સાંઢણીઓ ઉપર માલ લદાવી નગર બહાર નીકળ્યા. તેમનો જવાનો માર્ગ નગર બહાર આવેલા વિલાસ-વતી વેશ્યાના બગીચા આગળથી હતો, અને તેમાંના ભોંયરામાં કાલિ-દાસ હતો. તેથી તેમના પ્રયાણનો ધોંધાટ તેને કાને આવ્યો અને તે ચેત્યો કે પંડિતો, તેમને શિરે કોઈ આપત્તિ આવ્યાથી નગર છોડીને ચાલ્યા જાય છે. જેમ રાત્ર પડતાં ખરો રજપૂત બચ્ચો છૂપો ન રહે તેમ કાલિદાસને થયું. તરત જ તેણે દાસીને વિનંતિ કરી કે “હે ભલી દાસી! જરા બહાર જઈને જો તો ખરી કે આ બ્રાહ્મણ ક્યાં અને કેમ જાય છે?” ચક્રાર દાસી દોડતી ગઈ અને તપાસ કરી આવી બોલી:—“એક રાજહંસથી સરોવરને જે શોભા મળે છે તેટલી તો શું પણ તેનાથી અર્ધી પણ શોભા તેના ચારે કાંઠાઓ ઉપર રહેતાં અનેક બગલાંઓ આપી શકતાં નથી. તેમ હે

કવિરાજ ! તમને દેશવટો દેવરાબ્યા પછી ભોજની બ્રહ્મસભાની કાન્તિ સર્વથા હજીયાર છે અને તેણે પૂછેલી સમસ્યા નહીં પૂરાવાથી ખાણ, મયૂર આદિ પંડિતો નગર છોડીને ચાલ્યા જાય છે.”

આ સાંભળી, કાલિદાસનું હૃદય ધણું જ દુઃખાયું, અને તેમનું અપમાન થયું તે પોતાનું જ થયા બરાબર ગણી, વિલાસવતીને બોલાવી. અને એક તીવ્ર વેગવાળો ઘોડો તૈયાર કરાવવા અને ચારણનો વેષ મંગાવવા જણાવ્યું. તેણે એ સર્વ સામગ્રી સાંપ્રત કરાવી તો ખરી, પરંતુ કાલિદાસને તેનું કારણ પૂછી ન શકી. તે એના મનની ચિંતા પામ્યો, એટલે આપો આપ ખુલાસો કરતાં બોલ્યો:—

“હે પ્રિય વિલાસવતી ! અવશ્ય મારે મારા પંડિતબંધુઓને પલાયન કરતા અટકાવવા જોઈએ અને તેમની હજીયારલી કીર્તિ પાછી આણવી જોઈએ. ચાહ્યે તોયે તેઓ મારા બાંધવો છે. ‘બાંધવ હોય અબોલણા તોય પોતાની બાંધ.’ તેમના દેષ સામે મારે આવી વિપત્તિની વેળાએ જોઈું ન જ ધટે. કારણ

किं पौरुषं रक्षति यो न चार्तान्किं वा धनं नार्थिजनाय यत्स्यात् ।
सा किं क्रिया या न हितानुबद्धा किं जीवितं साधुविरोधि यद्वै ॥

“જો દુઃખથી પીડાતાં મનુષ્યોનું રક્ષણ થઈ ન શક્યું તો તે પુરુષાર્થ-બળ શા કામનું છે ? અર્થાત્ નકામું છે. જો ધન ગરજનહિ મનુષ્યના કામમાં ન આવ્યું તો તે ધન પણ શા ઉપયોગનું છે ? જેથી પરિણામે કોઈનું પણ હિત ન સધાય તે ક્રિયા પણ શા કામની ? તે જ પ્રમાણે જીવનસંજ્ઞાનો નો વિરોધ કરનાર છે તે જીવન પણ શા અર્થનું છે ? તે ખરે જીવન જ ન કહેવાય. મારે મારે અવશ્ય બ્રાહ્મણની વહારે ધાનું જોઈએ.

“તેથી હે વિલાસવતી ! તેમની પાછળ મને જવાની આજ્ઞા આપ. હું તેમને ધારા નગરમાં પાછા લાવીશ અને તેમનો કીર્તિધ્વજ પુનઃ બ્રહ્મસભાના શિખરે સ્થાપીશ, ત્યારે જ મારા જીવને નિરાંત વળશે.”

આમ કહી, ચારણનો વેષ સજી, ઉઘાડી તરવાર ખભે મૂકી, ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ, ટુંકે આડકતરે રસ્તે થઈને કાલિદાસ પેલા બ્રાહ્મણની પછવાડે ગયો અને તેમને સત્વર વાટે પકડી પાડ્યા. પછી ઘોડેથી ઉતરી, તેમને રોક્યા અને જય જય વચનથી આશીર્વાદ આપી કહ્યું:—“હે વિદ્યાસાગરો! હે ભોજની બ્રહ્મસભામાં મોટાઈ મેળવનારા પંડિતો! તમે બૃહસ્પતિ જેવા સુજ છો, છતાં તમારે આમ કેમ ધારા નગર છોડીને જવાનો વારો આવ્યો છે? શું તમે કુશળ નથી? શું રાજા કુશળ નથી? હું પોતે કાવ્યચાતુર્યથી ધન મેળવવાને પરભાર્યો ભોજના દર્શનને અર્થે ધારા નગર જાઉં છું, ત્યારે તમે તો વિદાય થતા જણાવ્યો છો, તેનું શું કારણ?”

પેલા પંડિતોએ વિચાર કર્યો કે, આ ચારણની જાત છે. તે ભોજના દરબારમાં જશે તે વેળાએ આપણી અવદશાની વાત તેને કાને આવવાની જ છે અને તે વેળા એ આપણી હાંસી કરીને ન અટકતાં આપણી ઉલટી બદગોઈ કરશે. તો આપણે પોતે જ શા માટે તેને એ ન કહેવી? અને આપણા પક્ષકાર ન કરી લેવો? વળી ચારણ બુદ્ધિમાન તેમ જ બહુ-શ્રુત હોય છે, તેથી કદાચ તે આપણને સમસ્યા પણ પૂરી કરવાનું સૂચવે. માટે તેને અવશ્ય આપણી દશા જણાવવી.

આમ વિચાર કરી, તેમણે ચારણને કહ્યું:—“હે ચારણ! અમે જ તને અમારી દશા કહીએ છીએ. રાજા ભોજે અમને એક સમસ્યા પૂરી કરવા કહ્યું. પરંતુ અમે તે પૂરી કરી ન શક્યા, એટલે તે અમારી ઉપર ક્રોધે ભરાયો અને તેના ભયથી અમે દેશાવર સંચરીએ છીએ.”

એટલે ચારણે પૂછ્યું:—“એવી તે કઈ સમસ્યા છે કે જેણે તમારા જેવા વિદ્વાનોને પણ મુંઝવ્યા છે?”

ત્યારે પંડિતોએ તે સમસ્યા કહી:—

तुलर्णं अणु अणुसरइ ग्लौ सो मुहचन्दस्स खु ए दाए ।

તરત જ ચારણે બોલ્યો:—“અહોહો! આ સમસ્યા કાંઈ ગૂઢ નથી. તેનો અર્થ ખુલ્લો જ છે. આ વચન તો પૂર્ણ પ્રથમ ચંદ્રને જેતાં અને પછી

કીલાવતી રાણીના મુખ સાથે તેને સરખાવતાં રાજના મુખમાંથી સહસા નીકળ્યું લાગે છે; તેનું ઉત્તરાર્ધ આ જ હોવું ધટે છે:—

अणु इदि वण्णयदि कहं अणुकिदि तस्स प्पडिपदि चन्दस्स ॥

ચન્દ્ર પાછળ પાછળ અનુસરતો આવે છે એમ કેમ કહી શકાય? કારણ પૂર્ણિમા પછીનો (ક્ષયને વશ થયેલો) પડવાનો ચન્દ્ર એની તુલનાને કેમ અનુસરી શકશે ? ”

આવું ચમત્કારિક સમાધાન સાંભળી, તે સર્વે પંડિતો અતિશય વિસ્મય પામ્યા, અને એ ચારણને અભિવંદન કીધું. પછી ચારણ ત્યાંથી ખુબીખંધ સહસા અદશ્ય થયો.

પછી તેઓ વિચારવા લાગ્યા:—“ખરે જ આ ચારણ નથી. પણ સરસ્વતીના કોઇ અવતાર જોવો પુરૂષ છે. શું સાક્ષાત્ સરસ્વતી તો ચારણ રૂપે આપણું રક્ષણ કરવા અહીં આવ્યાં નહીં હોય ? નહીં તો આવા બુદ્ધિ-શાળી ચારણની ખ્યાતિ આપણા સાંભળવામાં પૂર્વે આવી હત. હજી કોઇને ચારણે આપણી સમસ્યા પૂરી કર્યાંની ખબર પડી નથી અને ચારણ બ્રહ્મસભામાં પહોંચી જાય નહીં તેટલામાં આપણે જ ભોજને તે પૂરી કરી દેખાડીએ અને કીર્તિ પાછી પ્રાપ્ત કરીએ. ”

આવો વિચાર કરી, પંડિતોએ વિજ્ઞાનીવેગે પોતાના સરસામાનની પોઠો, સાંઢણીઓ અને ગાડાં પાછાં વળાવ્યાં અને પોતપોતાને ઘેર જઈ નિરાંતે સૂતા.

પછી સવાર થતાં તેઓ બ્રહ્મસભામાં પધાર્યા અને તેમની તરફથી ખાણે ભોજને કહ્યું:— “હે રાજન્ તમારી સમસ્યા અમે પૂરી કરી છે. તમારું ખાધેલું અન્ન અમે સાર્થક કીધું છે. અમે કેવળ પેટભરા બ્રાહ્મણ નથી. આપની સમસ્યાનો આપનો અંતર્ગત અભિપ્રાય તો આપ તેમજ ઇશ્વર જાણે. પરંતુ અમારી સમજમાં તો તે આમ આવે છે. સાંભળો આપની સમસ્યાનો ખુલાસો:—

તુલણં અણુ અણુસરદ્ ગ્લૌ સો મુહચન્દસ્સ શુ ઇ વાણ ।

અણુ દ્વિ વર્ણયદિ કહં અણુકિદિ તસ્સ પ્પહિપદિ ચન્દસ્સ ॥

(તુલનામન્વસરાતિ ગ્લૌ સો મુહચન્દ્રસ્ય સ્વલ્પેતસ્યાઃ ।

અન્વિતિ વર્ણયતે કથમનુકૃતિસ્તસ્ય પ્રતિપદિ ચન્દ્રસ્ય ॥)

[છાયા]

હે રાજન ! આ ચંદ્ર આના મુખ ચંદ્રની તુલનાને અનુસરતો આવે છે, (એમ આપ કહો છો પરંતુ તે યોગ્ય નથી,) પાછળ પાછળ અનુસરતો આવે છે એમ કેમ કહી શકાય, કારણ કે પુનઃ પછી પડવાનો ચંદ્ર એની તુલનાને કેમ અનુસરી શકશે ? ”

રાજા ભોજ આવી આખા સમસ્યાપૂર્તિ સાંભળી ચેત્યો:— “ ખરે જ આ ચાતુર્ય તો સર્વદા કાલિદાસનું જ હોવું જોઈએ. આમાં એના સિવાય બીજાની ગમ પહોંચે નહીં. કાલ રાત્રે મને દૂતોએ જ આવીને કહ્યું હતું કે, પાંડિતો ભોંઠા પડવાથી માલમતા લઈ દેશાવર ચાલ્યા જાય છે અને અત્યારે તો હું તેમને સભામાં ધૃષ્ટતા સાથે પાછા આવેલા જોઉં છું. માટે નિચે મારા નગરથી એક દિવસમાં પહોંચાય તેટલે છોટે કાલિદાસ હોવો જોઈએ. માટે કાઠી પણ ઉપાયે મારે તેને ખોળી કાઢવો જોઈએ.”

આવો વિચાર કરી, બ્રાહ્મણના પેટનું પાણી માપવા તેણે એકલા બાણને જ પંદર લાખ ટંકા દાનમાં આપ્યા અને સભા વિસર્જન કરી.

બાકીના બ્રાહ્મણને બાકી હાથે જવું પડ્યું, તેથી તેઓ મનમાં કચવાયા ખરા, પરંતુ સમસ્યા પૂર્તિનો સંકેત ગ્રાહ્ય રાખવાના ઠરાવને લીધે, જાણ સંતોષ પામ્યા હોય, એવો ડોળ કરી, સ્વગૃહે સીધાયા. છતાં કુદરતી રીતે એકલો મલીદો મેળવનારા બાણ ઉપર મનમાં ધણું જ બળ્યા. રાજા તો તે જાણતો હતો જ. તેથી તેણે તેમની પાછળ દૂતોને મોકલ્યા અને તેઓ શું બોલે છે તે જાણી લાવવા આજ્ઞા કરી. તેઓ બ્રાહ્મણનો ઉકળાટ સાંભળી, પાછા આવ્યા અને ભોજને કહ્યું:—

“ હે રાજન! બ્રાહ્મણા એમ બડબડતા જાય છે કે, લુચ્ચો ખાણુ પણ આપણી સાથે જ માલમતા લઇને દેશાવર આવવા નગર બહાર નીકળ્યો હતો. તેનામાં એટલી બુદ્ધિ હતી જ ક્યાં ? છતાં રાજને વહાલો થઈ સધળું માન ખાટી જઈ, પોતે એકલો જ સધળું ધન ઓછીયાં કરી ગયો. પણ આપણે જ રાજ પાસે જઈ તેનું ખરું સ્વરૂપ પ્રકટ કરીશું ત્યારે જ જંપીશું. કાંઈ એને એકલાને એ ધન આપણે પચવા દઈએ, એવા ભોળા નથી. ”

તેઓના આવા અસંતોષથી રાજને કંઈક વિશેષ જાણવાની જિજ્ઞાસા થઈ. એટલે તેણે એ સર્વને દરબારમાં પાછા બોલાવ્યા અને બડબડવાનું કારણ ધમકી સાથે પૂછ્યું, અને કહ્યું કે, “ મારે કાને, તમારી સમસ્યાપૂર્તિ કેમ થઈ છે તેનો પ્રસંગ આવ્યો છે માટે સાચે સાચું કહી દો, નિકર જેવા જેવું થશે ! ”

એટલે તેઓએ એક ચારણ વિલાસવતીના બગીચાથી ફેટલેક દૂર સામા આવી સમસ્યા પૂરી કર્યાનો વૃત્તાંત નિવેદન કર્યો અને એ ચારણ તે કાલિદાસ સિવાય બીજા કોઈ નહીં હોય, એવી પોતાની ખાત્રી પણ તેને રોશન કરી. રાજએ તરત જ સ્વારોને ઘોડા તૈયાર કરવા અને મારતે ઘોડે વિલાસવતીના બગીચાને માર્ગે ચારણની બોળ કરવા જવા ફરમાવ્યું. તે પોતે પણ ચારણને પકડવાને અતિ આતુર હતો, તેથી પંડિતોને સાથે લઈને સત્વર તેમની પાછળ જો જગ્યાએ તે એમને ગઈ રાત્રે મળ્યો હતો, ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પણ ત્યાં એનો પત્તો જ લાગ્યો નહીં. માત્ર નગર તરફનાં તેનાં પાછાં પગલાં જણાયાં. એટલે બ્રાહ્મણાને તેણે વિદાય કર્યા અને પગીઓને તેનાં પગલાંની ભાળ કાઢવા ચાંપતી આજ્ઞા કરી.

પછી નિપુણ પગીઓ પગલું કાઢતા કાઢતા વિલાસવતીના બગીચાથી ફેટલેક છેટે પગલું અટકતું જણાતાં ખચક્યા. ત્યાં તેમણે ચારે કોર ભાળ કાઢવા અનેક પ્રકારે મથન કીધું, પણ ક્યાંઈ ચોક્કસ પત્તો હાથ ન લાગ્યો. તે વેળા રાત્રિ પડવાની તૈયારી હતી, એટલે પોતાનું કાર્ય વિશેષ દુર્ધટ થતું જણાતાં તેઓ અતિશય મુંઝાયા અને રાજ નિશ્ચે શિક્ષા કરશે, એવા ત્રાસથી કંપ્યા. પરંતુ દૈવયોગ અનુકૂળ હતો,

તેથી એકાએક એક દાસી ઉપર તેમની દૃષ્ટિ પડી. તેના હાથમાં ફાટેલું પગરખું હતું અને તે લઇને મોચીને ઘેર સંધાવા જતી હોય એમ જણાયું. ચક્રાર પગીઓ એ પગરખું જોતાં જ ચેત્યા:—“જે માણસનું એ પગરખું છે તે જ માણસ મુદાનો છે. પરંતુ તેના રહેઠાણની ખાત્રી ક્યાં વિના કાંઈ બોલીશું તો દાસી પાસેથી તેનો પત્તો મેળવવો મુશ્કેલ થશે. માટે હાલ કાંઈ ન બોલતાં તેની પાસેથી પગરખું લેવું.” પછી એક પગીએ ખુખીથી પેલી દાસી પાસેથી એ પગરખું માગી લીધું અને પેલા પગલા સાથે મેળવી જોયું તો તે જ અરોબર અંધ બેસતું આવ્યું. તે વેળા તો તે કાંઈજ બોલ્યો નહીં અને બીજા સદ્ગજા પગીઓને પોતપોતાને ઠેકાણે જવાનું કહી, દાસીને જોડો પાછો આપી, પોતે ક્યાંક અરોપરો સંતાયો. પછી મોચીને ઘેરથી જોડો સંધાવી, દાસી જેવી પાછી વળી કે, તેણે એની પુઠં પકડી અને વિલાસવતીના બગીચામાં પેસતી દીદી. ચારણની ખાત્રી થઈ કે, મુદાવાળો માણસ આ બગીચામાં જ હોવો જોઈએ. પછી તેણે ભોજને એવી ખબર આપી. એટલે તેણે પત્તો લઈ, વિલાસવતીનો બગીચો ઘેરી લેવા પહેરેગીરોને મોકલ્યા અને નગરના આગેવાનોને બોલાવ્યા તથા કારભારીઓને પોતાની સાથે આવવાની આજ્ઞા કરી, પોતે જાતે ત્યાં પગપાળા જવાની તૈયારી કરી.

આ પાસ પહેરેગીરોએ જેવા મારતે ઘોડે આવી, વિલાસવતીના બગીચાને ઘેર્યો કે તેવું જ ‘નિચ્ચે આપત્તિ આવી પડી અને હવે રાજા છોડવાનો નથી,’ એમ કાલિદાસને લાગ્યું. પણ તે ગભરાયો નહીં અને પોતાની ખાતર વેશ્યાને કાંઈ સોસવું ન પડે માટે કાંઈ યુક્તિથી ત્યાંથી છટકી જવાની પેરવી કરવા માંડી. વિલાસવતી બહુ ચબરાક હતી એટલે તે પણ ચેતી, તેથી કાલિદાસ પાસે આવી અને તેને ધીરજ આપતાં બોલી:—

“હે મહાકવિ ! ખરે જ તમે ઉત્તમ અધમ મનુષ્યની પરીક્ષા કરી શક્યા જ નથી ! શું તમને એમ લાગે છે કે હું તમારો વાળ પણ વાંકો થવા દઈશ ? આવી કાંઈકાંઈ આપત્તિઓ મેં ચપટી વગાડે એટલા સમયમાં ક્યાંય ઉરાડી દીધી છે. તો આનું શું ગળું છે ? રજવાડામાં તો ચડતીપડતીનું ચક્ર સદા ધૂમ્માં જ કરે છે.

“એ તો ખરું જ છે કે જ્યારે માથે વિપત્તિ આવે છે ત્યારે જ માણસના અંતઃકરણની ખરી પરીક્ષા થાય છે. વાયુ વાતો ન હોય ત્યાં સુધી રેનો દગ અને પર્વત એ એ વચ્ચેનો ભેદ ઝાઝો ન જણાય. પણ વાયુ વાય કે તરત જ હલકું રૂંડે છે અને ગૌરવવાળો પર્વત તો સ્થિર રહે છે. તેમ હલકો મનુષ્ય વિપત્તિ આવતાં પોતે ફરે છે અને બીજાને ફસાવે છે; જ્યારે ગંભીર અને મોટા મનનો મનુષ્ય પોતે રજ પણ નહીં ડગતાં અન્યને પણ ઉગારે છે.

“વિપત્તિની કસોટીએ ચઢેલો મનુષ્ય મિત્રોની, સ્વજનોની, બંધુઓની અને પોતાનીયે બુદ્ધિ, ધૈર્ય અને સ્થિરતાની પરીક્ષા કરી શકે છે. તેમ હે કવિ! તમે તો એ જાણો છો જ કે પ્રાણીઓ ઉપર જેમ માગ્યા વિના દુઃખ આવે છે તેમ થવા કાળે સુખ પણ માગ્યા વગર જ આવે છે. પરંતુ સુખને વાસ્તે મનુષ્ય દીનતા દાખવે છે, એટલે જ અંશે દીનતા સુખથી ચઢી જાય છે. હે કવિરાજ! તમારે લગાર પણ ગભરાવું નહીં. હું અને મારી વિશ્વાસુ દાસીઓ જીવતાં છીએ ત્યાં સુધી રાજા તમારું વચનથી પણ અપમાન કરી શકશે નહીં. એવો પ્રસંગ આવતાં, હું મારા બાપદાદાનો કોલ આપી પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે, અમે સજગતા અગ્નિમાં પડીશું, પરંતુ તમારું અપમાન થયલું જોઈશું નહીં. માટે તમે નર્મિત રહો.”

વિલાસવતીએ આમ ધીરજ આપી, પોતાનું ઉત્તમ સત્વ દાખવ્યું, તેથી કાલિદાસનો આત્મા પરમ પ્રસન્ન થયો. પછી તે આભારની લાગણી દાખવતાં બોલ્યો: “ધન્ય છે તારી પ્રીતિને! તું જાતની ગમે તે હો, પરંતુ તારી ખરી કુલીનતા અને સ્વભાવની ઉત્તમતાની આજે જ કસોટી થઈ છે. રાજાએ મને અપરાધી ગણ્યો, છતાં તેં તેના બચની દરકાર ન કરી અને તેના તરફથી મળતી આજીવિકા આદિને પણ લાત મારવાને તું હાલ તત્પર થઈ છે, એટલું જ નહીં પણ તારી જાતને તેના કોપાગ્નિમાં હોમવા તૈયાર થઈ છે, એ કાંઈ જેવી તેવી તારી મારા ઉપરની મમતાની સાબીતી નથી. તેમ મારી ખાત્રી છે કે, એ રાજા હોજ

જાતે જ અહીં આવશે તો તો તે મને કંઈ પણ કરી શકનાર નથી, પણ ઉલટા મારે પગે પડશે, ”

તે બન્ને આમ પરસ્પરની લાગણીના ઉભરા કાઢતાં હતાં તેવામાં જ અચાનક રાજાએ તેના મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો અને કંઈ પણ પૂછવાની કે જાણવાની વાટ ન જોતાં એકદમ કાલિદાસને ભેટ્યો અને ગળગળો થતો પગે પડ્યો. અહાહા ! એક મહારાજા પોતાના પામર મિત્રને પગે પડે, એ કેવું હૃદયભેદક કૃત્ય ! ધન્ય છે એવા ગુણપૂજક રાજાને ! કાલિદાસે તરત જ હાથ ઝાલી, ભોજને ઉઠાડ્યો અને પોતાને શરમિંદો બનાવ્યા માટે ઓછોઓછો થઈ ગયો અને તેનો સામો આભાર માનવા જેટલી પણ તેની વાણી મોકળી ન રહી. એટલે માત્ર એકી ટશે ભોજના સામું તે જોઈ રહ્યો. ભોજ તેના મનની ગળગળી સ્થિતિ કળી ગયો અને પોતાની લાગણી દર્શાવતાં બોલ્યો :—

गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वप्नतोऽपि वा ।

माभून्मनः कदाचिन्मे त्वया विरहितं कवे ॥

“હે મહા કવિ ! રસ્તે ચાલતાં, બેસતાં અને જાગતાં પણ તેમ સ્વપ્નમાં ઉંઘતાં પણ મારું મન કદિયે તારો વિરહ ન વેઠો, એમ મને થાય છે. હે સરસ મિત્ર ! તને મેં દેશવટો દીધો તે કેવળ શંકા રૂપી ડાકણની પ્રેરણાથી જ. બાકી તું તો સુવર્ણ જેવો શુદ્ધ હતો તે આમ દેશાવર રૂપી અગ્નિમાં તવાયા છતાં નિર્મળ અંતઃકરણવાળો જ રહ્યો છું. હે મિત્ર ! તારા વિના મારી શી દશા થઈ તે હું વર્ણવી શકતો નથી. ”

આવાં લલ્લનનાં વચન રાજા ભોજના મુખથી નીકળતાં કાલિદાસ તો શરમિંદો જ પડી ગયો. અને લલ્લનનો માર્યો મુખ ઉંચું કરી શક્યો જ નહીં. એટલે રાજાએ તેને પુનઃ પ્રશંસા કરતાં કહ્યું :—

कालिदास ! कलावास ! दासवच्चालितो यदि ।

मया मार्गे व्रजन्तत्र भवत तत्र का व्रपा ॥

“હે કાલિદાસ ! હે કલાના નિવાસ ! તું ખરેખર કાલિનો દાસ છું. તું તારા પોતાના માર્ગે ચાલ્યો જતો હતો છતાં મેં તને એક હલકા દાસની પેઠે અપમાન કરીને તારા માર્ગમાંથી પણ ખસેડ્યો. એમાં તારે કંઈ લાજવા જેવું રહેતું નથી. ખરી રીતે તો મારે જ લાજવાનું છે. માટે જરાક મુખ ઊંચું કરી, તારી પ્રસન્નતા દાખવ, એટલે મારા મનને કંઈક આરામ મળે.”

તરત જ કાલિદાસે પ્રસન્ન મુખમુદ્રા દાખવી, એટલે ભોજને આત્મા પણ પ્રસન્ન થયો. ત્યાં તેની નજર, પાસે ઉભેલી વિલાસવતી તરફ ગઈ, એટલે તેને જોતાં જ મંત્રીને ઉદ્દેશીને તે બોલ્યો:—

धन्यां विलासिनां मन्ये कालिदासो यदेतया ।

निबद्धः स्वगुणैरेव शकुन्त इव पञ्जरे ॥

“હે મંત્રી ! ખરે જ આ વિલાસવતીને પણ ધન્ય છે; કારણ એણે પોતાના ગુણોથી જ આ કાલિદાસ રૂપી પોપટને પાંજરામાં પૂરી રાખ્યો છે. નહીં તો આપણે દેશવટો દીધો હતો, એટલે તેનું મોં જોવાને પામવાના ન હતા, તે આમ અચાનક કાલિદાસને હમેશને માટે પાસે રાખવા સમર્થ થયા છીએ.”

તે વેળા કાલિદાસની આંખમાંથી હાંપીશ્ચુ સરી પડ્યાં, અને રાજ્યે તે લુંછી નાંખ્યાં. પછી રાજા ભોજે વિલાસવતીના બગીચામાં જ દરબાર ભર્યો અને કાલિદાસ તથા વિલાસવતીને પોશાક આપ્યો. અને કાલિદાસને પાછો ઊંચી પદવીએ સ્થાપ્યો અને ખુશાલીમાં આજીણાદિને દાન આપ્યાં. અને ઉત્સવ ઉજવવા ફરમાન કાઢ્યું. પછી વાજતે ગાજતે કાલિદાસને તેના નિવાસસ્થાને પહોંચતો કર્યો.

તે દિવસથી ભોજ અને કાલિદાસની પ્રીતિ અને મૈત્રી-દિવસના પૂર્વાર્ધની પેઠે વધતી ચાલી.

વાર્તા ૧૭ મી-કાલિદાસ અને બ્રહ્મરાક્ષસનો ઉદ્ધાર

મહારાજ ભોળે ધારાનગરની બહાર પોતાના સુંદર ઉપવનમાં વિલાસને માટે એક નવું રાજભુવન ઘણી જ સુંદર ઢાંચે શિલ્પકલાના નમુના રૂપ બંધાવ્યું અને તેમાં સુખોપભોગનાં સાધનોની દરેક પ્રકારની ગોઠવણુ કરી હતી. પરંતુ ભુવન બંધાઈ તૈયાર થાય અને તેની વાસ્તુક્રિયા થાય તે અગાઉ જ તેમાં એક બ્રહ્મરાક્ષસ પેંસી ગયો. તેથી તે ભુવનમાં જે કોઈ રાતે સુવા જતું તેને તે ખાઈ જતો હતો. આમ તેણે અનેક જણોના ભોગ લીધા. આ વાતની રાજને જાણ થતાં તેણે મોટા મોટા મંત્રશાસ્ત્રીઓને બોલાવ્યા, અને તેમને એ બ્રહ્મરાક્ષસને રાજભુવનમાંથી કાઢી મૂકવા આગ્રહ કર્યો. તેઓમાંના ઘણાએ તેને કાઢવા પ્રયાસો તો કર્યા, પરંતુ આ બ્રહ્મરાક્ષસ તો તેઓમાંના કંટલાક મંત્રશાસ્ત્રીઓને પણ ખાઈ ગયો. ઉપરાંત ભુવાઓ તેમજ બીજા ઘણાક હિમ્મતવાન માણસોએ તેને કાઢવાની હિંમત કીધી, પણ તેમાં કોઈએ કાવ્યા નહિ.

બનતું એમ કે આ બ્રહ્મરાક્ષસ પૂર્વના મનુષ્યજન્મમાં અથાક વ્યાકરણી હતો. તેથી પાણિની સૂત્રને અનુસરતી, અભ્યાસ કરેલી કોઈને કોઈ કવિતા બોલ્યાં કરતો હતો. તેમજ જે કોઈને તે દેખતો તેને પાણિનીનું એકાદ સૂત્ર સમસ્યાપૂર્તિ માટે પૂછતો પણ તે સમજી જઈને કોઈ તેનો કવિતા બદ્ધ ઉત્તર આપી શકતો ન હતો. એટલે તેને ખરે આજણુ નથી એમ ગણી તે ખાઈ જતો.

આ પ્રમાણે થોડા દિવસ નીકળી ગયા પછી રાજાએ તે રાજભુવન બંધ કરાવ્યું. પણ તેને કેવી રીતે કાઢવો તેની ચિંતા તો રાતદિન થતી હતી જ. તે જોઈ કાલિદાસે વિચાર કર્યો કે, કોઈ યુક્તિ કરી, આ રાક્ષસને આ ભુવનમાંથી કાઢવો તો જોઈએ જ. પછી તેણે રાજા પાસે જઈને કહ્યું:—

“હે મહારાજ ! જે પ્રકારે તે મનુષ્ય હત્યા કરે છે એ જોતાં આ બ્રહ્મરાક્ષસ પૂર્વના મનુષ્યજન્મમાં કોઈ પાકો વિદ્વાન પુરુષ તેમ જ સકલ-શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ અને ઉચ્ચ કવિ હોવો જોઈએ. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જે

એક બ્રાહ્મણ વિદ્યાનો ઉપયોગ શ્રેયસની સિદ્ધિને અર્થે કરે તો તે બ્રહ્મવિદ્ થાય, પરંતુ નિંદા હેતુ અર્થે કરે તો અક્ષરાક્ષસ થાય છે. આથી મને લાગે છે કે પૂર્વ જન્મના ક્રોધ મહા પાપથી તે આ રાક્ષસપણાને પામ્યો હશે. માટે એને મંત્રને બદલે શાસ્ત્રાર્થથી જિતી સંતોષવો જોઈએ. મંત્ર-શાસ્ત્રીઓની મંત્રશક્તિ આપે જોઈ, હવે મારા મંત્ર બુદ્ધિરૂપી બલનું આપ જુઓ. હું પોતે આજની રાત એ ભુવનમાં જઈને સુધશ. ”

કાલિદાસની માગણી સાંભળી રાજાએ પ્રથમ તો ઘણી ઘણી ના પાડી પણ આખરે તેને રજા આપી.

પછી કાલિદાસ તે રાતના ત્યાં જઈ સુતો. પહેલો પ્રહર થયો કે તરત જ અક્ષરાક્ષસ આવીને નિયમ પ્રમાણે સામે ઉભો રહ્યો. કાલિદાસને જોતાં જ તેને લાગ્યું કે “ આ ક્રોધ અપૂર્વ પુરૂષ છે. પરંતુ જો તે મારી સમસ્યા પૂરી નહીં કરે તો હું એને અવશ્ય હણીશ ” ! આવો વિચાર કરી તે બોલ્યો:—

‘સર્વસ્ય દ્વે’ સર્વને બે શું છે ! (પાણિની ૮-૧-૧)

કાલિદાસ તેના મનનો હેતુ સમજી જઈ બોલ્યો:—સુમતિકુમતી સંપદાપત્તિહેતૂ’ બધાને સુમતિ અને કુમતિ એ બે જ સંપત્તિ અને વિપત્તિના કારણ રૂપ છે.

આવો મનમાનતો ઉત્તર સાંભળી, ભક્ષ ન મળ્યું એ વિચારથી રહેજ નિરાશ થઈને અક્ષરાક્ષસ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

બીજો પ્રહર થયો એટલે તે ફરીથી આવ્યો અને બોલ્યો:—‘ વૃદ્ધો યૂના ’ વૃદ્ધ જીવાનની સાથે, (પાણિની ૧-૨-૬૫)

કાલિદાસે ઉત્તર આપ્યો:—“સહ પરિચયાત્યજ્યતે કામિનીભિઃ” જીવાન પુરુષની સાથે પરિચય થાય તો સ્ત્રીઓ વૃદ્ધને છોડી દે છે.”

આ સાંભળી, ભક્ષ ગયું એ વિચારે પહેલાંના કરતાં વધારે નિરાશ થઈને અક્ષરાક્ષસ પાછો ત્યાંથી જતો રહ્યો.

ત્રીજો પ્રહર થતાં પાછો આવીને તે બોલ્યો:—‘ ઇકો ગોત્રે ’ ગોત્ર (વંશ) માં એક જ. (પા. ૪-૧-૮૩)

કાલિદાસે ઉત્તર આપ્યો:— “ પ્રભવતિ પુમાન્યઃ કુટુંબં વિભર્તિ ”
આખા કુટુંબમાં કુટુંબપોષક તો એક જ પુરુષ હોય છે, અને તેની સત્તા
આણે છે.

આ સાંભળીને બ્રહ્મ રાક્ષસ ત્યાંથી ચાલી ગયો.

પછી ચોથા પ્રહરે પાછો આવીને બોલ્યો: “ સ્ત્રી પુંવચ્ચ ” સ્ત્રી
પુરુષની પેઠે. (પા. ૧-૨-૬૬)

કાલિદાસે ઉત્તર દીધો:—“ પ્રભવતિ યદા તદ્વિ ગેહં વિદ્મં ”
આવાર્થ—સ્ત્રી જ્યારે પુરુષના જેવી સ્વતંત્ર થાય ત્યારે ધરતો નાશ થયો
સમજવો. ”

આ પ્રમાણે પોતાના ચારે પ્રત્નોનો મનમાન્યો ઉત્તર મળ્યો,
એટલે તો તે બ્રહ્મરાક્ષસ મટીને દિવ્ય પુરુષ થઈ ગયો. અને તેની દિવ્ય
કાન્તિ જોઈને કાલિદાસે તેને કોઈ મહાપુરુષ સમજી નમસ્કાર કર્યા. પછી
પેલા દિવ્ય પુરુષે કાલિદાસને કહ્યું:—“ હે પંડિતરાજ ! હે મહાકવિ !
કોઈ આપના યોગે હું બ્રહ્મ-રાક્ષસપણાને પામ્યો હતો. અને મારા આપનું
નિવારણ આવી રીતે થવાને સરગ્ગયલું હતું. હે સદ્ગુણિવાન ! હું તારી
ઉપર પ્રસન્ન થયો છું, તારે શું ઈષ્ટ સાધવું છે તે કહે.”

ત્યારે કાલિદાસે માગ્યું:—“ હે ભગવન્ ! જો તમે પ્રસન્ન થયા હો તો
આ રાજભુવન છોડીને ચાલ્યા જાઓ. ”

એટલે દિવ્ય પુરુષ “ભલે” એમ કહી, ત્યાંથી અંતર્ધ્યાન થઈ ગયો.
તે દિવસથી રાજા તે ભુવનમાં જઈને વસવા લાગ્યો, અને કાલિદાસને બહુ
જ્ઞાન આપતો થયો.

વાર્તા ૧૮ મી—ચાર કુમારિકાની પરીક્ષા

ભોજ રાજાની બ્રહ્મસભાની કીર્તિ ધીરે ધીરે સમસ્ત ભરતખંડમાં
પ્રસરતી જતી હતી. તેના દરબારમાં શાસ્ત્રો અને વિદ્યાઓમાં પારંગત
નવસેં નવ્વાણું પંડિતો હતા. તેમનાં ભોજે ચઢતા ઉતરતા ક્રમે વર્ષાસન
આંધ્યાં હતાં. પરંતુ કહેવાય છે તેમ તેમની સાથે ભોજે એવી પેઠણ કરી

હતી કે, દેશાવરથી વિદ્યાવિજય અર્થે આવેલા પંડિતોનો ગર્વ તેમણે તોડવો અને બ્રહ્મસભાનું અવિજયીપણાનું માન અખંડ રાખવું; અને જે સભાની કીર્તિ હરાઈ જવાનો પ્રસંગ આવે તો સ્વયં દેશવટો સ્વીકારી, રાજાને કદીએ મોં દેખાડવું નહીં. તેમને કેટલીક વખત આ પૈંઠણ ધણી, જ ભારે પડી જતી હતી, અને દેશવટો જવા જેવી કટોકટીની તક આવતી. પરંતુ તેવી વેળાએ કાલિકા માતાનો સત્ય ભક્ત કાલિદાસ અપૂર્વ યુદ્ધિ-ચાતુર્યથી તેમની પ્રતિષ્ઠા જાળવતો અને ભોજની બ્રહ્મસભાનું માન ટકાવતો, એટલું જ નહીં પણ અનેકગણું વધારતો.

એક સમયે, ભોજ ભર દરબારમાં વિરાજતો હતો, અને પંડિતો વાદ-વિવાદના પૂર જુરસામાં ઉછળતા હતા, તે ઘડીએ દ્વાહલ (હાલના તીપેરા) પ્રદેશની ચાર મદભર, યૌવનની મૂર્તિ રૂપ, કુમારિકાઓએ સભામાં પ્રવેશ કીધો. તે જૂદી જૂદી જાતિની હતી; છતાં રૂપ, વર્ણ અને ઉન્નતિમાં સરખી હતી. જાણ એક જ ખીખામાંથી ધડાઈ હોય તેવી દીસતી હતી. નાનપણથી જ તેમણે ચારે જણીએ સાથે રહીને કાશીમાં શાસ્ત્રોને અને અનેક વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો. અભ્યાસ પૂર્યો કર્યા પછી તેમણે ચારે જણે મળીને યુવા અવસ્થાનો સાથી પુરૂષ, કેવો મેળવવો તે વિષે વિચાર કર્યો, અને છેવટે એકમતે એવા નિર્ણયે આવી કે, “આપણે પરણવું તો ચારે જણે એક જ પુરૂષને પરણવું, જેથી સંસારમાં આપણે કદિ વિખૂટાં ન પડી શકીએ, તેમ એક જ તરેહનાં સુખદુઃખમાં સમભાગી થઈ શકીએ. વળી આપણા સાથી પુરૂષ મૂર્ખ અને અરસિક ન હોવો જોઈએ, કે જેથી આપણા અવતાર અને વિદ્યા એળે ન જાય, ”

તેઓ આવો નિર્ણય કરી, યોગ્ય પુરૂષની શોધ કરતી, અને પોતાની વિદ્વતા અને ચાતુરીથી પ્રસિદ્ધ રાજાઓની બ્રહ્મસભાના પંડિતોનાં પાણી માપતી, તેમ જ સર્પનું વિષ ઉતારનાર મદારીની પેઠે તેમનો વિષરૂપી વિદ્યામદ ઉતારતી ઉતારતી, દેશદેશાવર ફરવા લાગી. તેઓ જે જે સભામાં જતી ત્યાં ત્યાં એવી પ્રતિષ્ઠા ધરતી કે “અમે જે પંડિતોને હરાવીએ તો એક લાખ મોહોરનો દંડ લઈએ, અને ત્રાંખાપત્ર ઉપર વિજયનું પ્રમાણપત્ર લખાવી લઈએ. અને હારીએ તો અમે ચારે જણે અમને હરાવનાર

પંડિત ચરણમાં અમારી સધળીયે સંપત્તિ તથા વિનયપત્રો ધરીએ, અને જો તે અનુનયથી અમને વશ કરે.તો અમારૂં શરીર તેને સમર્પીએ. ”

તેઓએ ઠામ ઠામ જમ પોતાની આવી પ્રતિજ્ઞા સફળ કરી, મોહોરનાં અનેક શકટ જેટલી સંપત્તિ અને સંખ્યાબંધ વિનયપત્રો મેળવ્યાં. પછી આખરે તેઓ ભોજ રાજાના ધારા નગરમાં આવી ઉતરી અને એક મુકામ રાખ્યો.

યોગ્ય સમય આવતાં તે ચારે જણી તેની બ્રહ્મસભામાં આવી. ભોજે તેમનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો, અને યોગ્ય આસને બેસવા સંજ્ઞા કરી. જાણે બ્રહ્માએ એક જ જાતના સત્વની એક જ બિંબામાંથી ચાર પ્રતિકૃતિઓ ધડી કાઢી હોય તેમ એકસરખા રૂપવાળી, એકસરખા સૌંદર્યની મૂર્તિ જેવી, સમાન ચાતુરીવાળી અને યૌવનના પૂર બહારમાં ખીલતી, ચાર કુમારિકાઓને જેતાં જ સધળા પંડિતો આશ્ચર્યમાં નિમગ્ન થયા, એટલું જ નહીં પણ ભાનભૂલા થયા હોય તેમ ચકળવકળ આંખે તેમની સામે એકી ટશે જોઈ રહ્યા. ભોજ રાજા પણ આ દૃશ્યથી અતિશય વિસ્મય પામ્યો. પછી તેણે આ ચાર કુમારિકાઓને સભામાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. એટલે તેમાંની, અગાઉથી રચંલા સંકેત મુજબ, એક વિપ્રની કુમારિકા ધીરા અને ગંભીર સ્વરે બોલી:—

“હે રાજન્! આપની બ્રહ્મસભાની અપૂર્વ કીર્તિ અમે દેશાવરમાં સાંભળી છે. અમે ચારે જણ બાલપણથી સાથે ઉછર્યા છીએ, સાથે રહ્યાં છીએ અને સાથે વિદ્યા પણ ભણ્યાં છીએ, તેથી અમારી ઇચ્છા સંસાર માંડતાં એક જ પતિને વરવાની અને સુખદુઃખ સાથે ભોગવવાની છે. આ હેતુથી અમે એક વિદ્વાન પરંતુ ચતુર વરની શોધમાં છીએ. અને એ હેતુ સિદ્ધ કરવા અમે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે જે વિદ્વાન અમને વાદવિવાદમાં હરાવે તેને અમે અમારૂં સર્વસ્વ સોંપી દઈએ અને પછીથી જો તે અનુનયથી અમને પ્રસન્ન કરે તો તેને અમારૂં શરીર પણ સમર્પીએ. આવી પ્રતિજ્ઞા સાથે અમે ઘણા રાજાઓની પંડિત સભામાં ગયાં હતાં. પરંતુ કોઈ પંડિત અમને હરાવી શક્યો નથી અને ઉલટાં ભારે બક્ષિસો સાથે વિનયપત્રો મેળવી

ત્યાંથી ચાલ્યાં આવ્યાં છીએ. આમ અનેક સભાઓ જિતી અમે આપની બ્રહ્મસભાની અપૂર્વ કીર્તિ સાંભળી અહીં આવ્યાં છીએ.

“હે રાજન્ ! અમારી પ્રતિજ્ઞાની પહેલી શરત એ છે કે, અમે એક જ્ઞાતિની નથી, તેથી જે પંડિત અમારી જ્ઞાતિ પારખી શકશે તેની સાથે જ અમે વાદ કરીશું. પછી બીજી શરત એ છે કે એ પંડિત જે વાદમાં અમને હરાવશે તો અમે અમારા સર્વસ્વ સાથે તેને શરણુ થઈશું. જે કોઈ પંડિત અમને જિતી નહીં શકે તો તમારે અમને એક વિનયપત્ર લખી આપવું જોઈશે અને તે ઉપરાંત એક લાખ સોના મોહોરોની બક્ષિસ પણ આપવી જોઈશે. માટે હે રાજન્ ! અમારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણુ આપની સભામાં જે કોઈ પંડિત પ્રથમ અમારી જ્ઞાતિ પરખવા તૈયાર હોય તે તેને બીડું ઝડપવા ઉઠાડો.”

આ કુમારિકાના મુખથી ચારે જણની આવી ગંભીર પ્રતિજ્ઞા સાંભળી, આશ્ચર્યચકિત થયલા સઘળા પંડિતોમાંથી કોઈએ પણ એવી પરખવું બીડું ઝડપવાની હિમ્મત ન બીડી, એટલે ભોજ રાજાએ ચીદાઈ પંડિતોને આવી આજ્ઞા ફરમાવી:—

“હે પંડિતો ! તમે માફ વર્ષાસન મારી બ્રહ્મસભાના અવિનયી-પણાની કીર્તિ અખંડ જાળવવાના બદલામાં ખાઓ છો. માટે હું તમને એક દિવસની મહેતલ આપું છું અને તે વિતતાં તમારે કાં તો પરમ દિવસ સવારે આ સભામાં આવી, તેમની જ્ઞાતિ પરખી, વાદવિવાદ કરી, તેમને હરાવવી, અગર તમારી માલમતા લઈ, વેલાસર દેશાવર ચાલ્યાં જવું.”

ભોજની આવી કડક આજ્ઞા સાંભળી, પંડિતો દિગ્મંદ જ થયા. પછી તરત બ્રહ્મસભા વિસર્જન થઈ. પંડિતો આ મુશ્કેલ કામ કેમ સધાશે, તેનો વિચાર કરતાં વિખરાયા અને પેલી ચાર કુમારિકાઓ પોતાને મુકામે ગઈ. પંડિતોએ મહેતલના એક દિવસ દરમ્યાન તેમની જ્ઞાતિ કેમ પારખવી તેની યુક્તિચાતુરી શોધવા બહુ બહુ મથન કીધું, પરંતુ તે જડી જ નહીં. એટલે તેઓ દેશાવર જવાના નિર્ણયે આવ્યા. પરંતુ તે દરમ્યાન, ભોજની બ્રહ્મસભાના મુખ રૂપ કાલિદાસ ઘણી જ શીકરમાં

પડ્યાં અને તેણે ઇષ્ટ કાલિકાની સાધના કીધી. કાલિકાએ પ્રસન્ન થઈ કાલિદાસને ‘પ્રસ્તુત કાર્ય સરણતાથી પાર પડશે માટે ચિંતા કરતો નહીં,’ એવા વચનથી ધીરજ આપી. પછી કાલિદાસ કેવી રીતે આ કાર્ય થશે તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. ત્યાં તો તેને એકદમ એ કન્યાઓના મુકામે ગુપ્ત વેષે જવાની અને ત્યાં છૂપાઈ તેમનાં વ્યવહારચેષ્ટા નિહાળવાની સ્ફુરણા થઈ. એટલે તે સધળી તૈયારી કરી, રાત્રિના સમયે એ કન્યાઓના મકાનમાં જઈ ભરાયો.

આ પાસ કન્યાઓ નચિંત થઈ સમય વીતાડતી હતી, અને તેમને કાલિદાસ પોતાના મુકામમાં હોવાનો સણસારો પણ ન જ આવ્યો. મધ્ય રાત્રિ થતાં એ ચારે કન્યાઓ નિદ્રાવશ થઈ. ત્યાં સુધીમાં તેમની કોઈ ચેષ્ટાથી કાલિદાસ, તેમની જ્ઞાતિ પરખવાનું કોઈ સાધન પોતાને નહીં મળ્યાથી ભારે ચિંતાતુર થયો; પરંતુ કાલિકાના વચનમાં પૂરી શ્રદ્ધા રાખી, પ્રભાત પર્યંત નચિંત રાહ જોવા વિચાર કર્યો. પછી રાત્રિ વીતતાં પ્રભાત થવા આવ્યું, એટલે એ ચારે કુમારિકાઓ ગોખમાં આવી અને સામે આકાશમાં નજર કરી, તો ઉપાની પરમ સુંદર શોભા તેમનાં હૃદયમાં આપાદ ઈરી અને તે વર્ણવવાની ઉર્મિ પ્રત્યેકને સહસા થઈ આવી. જેમ નૃત્ય ચાલતાં નાયનારીનો ફણેકો ઢાંક્યો ન રહે, જેમ સંગીત ચાલતાં ખરા સંગીતપ્રિયનું તાન ખાળ્યું ન રહે, તેમ આ ચતુર વિદુષી કન્યાઓ ઉપાનું સુંદર દશ્ય જોતાં પોતાની ખુદ્ધિના પ્રવાહને ખાળી ન શકી, અને તેમાંની એક કન્યાના મુખમાંથી નીચેનું ચરણ સહસા નીકળ્યું:—

અભૂતપ્રાચી પિન્ગા રસપતિરિવ પ્રાણ્ય કનકમ્ ।

“હે સખી ! આ પેલું દશ્ય જો તો ખરી; જેમ કનક-સોનાનો મેળાપ થતાં સધળા રસોનો પતિ પારો પીળાશ મારતો થાય છે, તેમ ઉપાનો સમાગમ થતાં પૂર્વ દિશા પીળાશ પડતી થઈ છે.

તેનું આ પાદ સાંભળી, કાલિદાસને ખાતરી થઈ કે, આ પાદ બોલનારી ખચિત જ સોનારણ હોવી જોઈએ. કારણ એ કુદરતી નિયમ છે કે, માણસ પોતે જે જાતિનો હોય તે જાતિના ધંધાનું સ્મરણ તેને સર્વથી

પહેલું થાય છે, તથા પોતાની જાતના ધંધાની ઉપમા આપવાનું મન થાય છે. અને આ કન્યાએ પારો અને સોનું, એ બે ધાતુઓના સમાગમનું દષ્ટાંત આપ્યું, એટલે તે ખચિત સોનારણુ હશે. હવે જોઈ, બીજી કન્યા શું બોલે છે.

તરત જ બીજી કન્યા બીજું આવું પાદ બોલી:—

ગતચ્છાયાશ્ચન્દ્રો બુધજન इव ग्राम्यसदसि ।

“હે સખી! તારું કહેવું બરોબર નથી, એ તો જેમ ગ્રામ્ય—ગામડી-આઓ—મૂર્ખાઓની સભામાં કોઈ પંડિત પુરૂષ જઈ પહોંચે અને પોતાનો કોઈ સમોવડીયો ન જોતાં, એકદમ ગ્લાનિ પામે, તેમ ચંદ્ર તારાઓ આદિ દિવ્ય જ્યોતિષોથી શૂન્ય થયલા આકાશમાં એકલો પડતાં કાન્તિથી હીણાયો છે, અર્થાત્ જાંબો થયો છે.”

આ પાદ સાંભળી, કાલિદાસે તરત જ નિશ્ચય કીધો કે, ખરે આ કન્યા બ્રાહ્મણ જાતિની હોવી જોઈએ અને તેથી જ તેને સ્વાભાવિક રીતે, સોના તથા પારાની મિલાવટ ન રચતાં, વિદ્વાન અને સભાની ઉપમા સ્ફુરી. હવે ત્રીજી કન્યા કઈ જ્ઞાતિની છે, તે પણ શ્રીષ્ઠ દેવીના પ્રસાદથી હમણાં જ જણાશે.

એટલામાં ત્રીજી કન્યા આ ત્રીજું પાદ બોલી:—

क्षणात्क्षीणास्तारा नृपतय इवानुद्यमपराः ।

“હે સખીઓ! તમારું બંનેનું જે કહેવું મને તો રચતું નથી. મને તો એમ લાગે છે કે જેમ (રણ સંગ્રામના) ઉદ્યમ—કામ ધંધા વિનાના થયલા રાજાઓ શૌર્ય પ્રકાશવાનો પ્રસંગ નહીં મળ્યાથી નિસ્તેજ—ફીકા ફૂચ થઈ જાય છે, તેમ જોત જોતામાં આ ક્ષણે ક્ષણે તારાઓનું તેજ ક્ષીણ થતું જાય છે.”

આ પાદ સાંભળતામાં કાલિદાસની ખાત્રી થઈ કે, અવશ્ય આ ત્રીજી કન્યા ક્ષત્રિય હોવી જોઈએ. નહીં તો તેને નિરૂધમી નરપતિઓની ઉપમાનું સ્ફુરણ ન થાય. હવે ચોથીનું પણ પોત સત્વર પ્રકાશશે અને

મારો પ્રયાસ સફળ થશે. ‘સંયુરીનાં ફળ મીઠાં છે’ એ કહેતી દેવીની કૃપાથી અવશ્ય સાચી નીવડશે.

તે જ ઘડીએ ચોથી કુમારિકા બોલી:—

ન રાજન્તે કીપા પ્રવિજસ્યહેત્તનામિવ ગૃહાઃ ।

“હે સખીઓ! જેમ દ્રવ્ય વિનાના મનુષ્યોનાં ગૃહ શોભાહીણું દીસે છે, તેમ દિવાનાં તેજ ચાલ્યાં ગયાં છે”

આ પાદથી કાલિદાસની ખાત્રી થઈ કે નિશ્ચયે ચોથી કન્યા વૈશ્ય જાતિની છે, અને તેથી જ દ્રવ્યનો વિચાર તેને આવ્યો છે. ખરે જ માંડ સૌભાગ્ય પ્રકાશશે.

પછી થોડી વાર કાલિદાસ ત્યાં છૂપાઈ રહીને, લાગ આવતાં જાના માંના ત્યાંથી પોખારા ગાળ્યા અને પોતાને ઘેર આવી, નિત્યકર્મ પરવારવાની અને પછી બ્રહ્મસભામાં જવાની તૈયારી કરી. ત્યાં તો નિરાશાથી નિસ્તેજ થયલા પંડિતો તેને ઘેર આવ્યા અને હવે દેશાવર ચાલ્યા જવું કે કેમ, તે વિષે કાલિદાસની સલાહ માગી. ત્યારે કાલિદાસે તેમને ધીરજ આપી, તથા દેવીની કૃપાથી પોતાને પેલી ચાર કુમારિકાઓની જાતિ પરખવાની યુક્તિ સ્કુયાનું કહી, ઘેર શાન્તિથી જઈ, બ્રહ્મસભામાં સમય સર પ્રસન્નતાપૂર્વક આવવાની સૂચના કરી.

પછી સમય થતાં બ્રહ્મસભા બરોબર ગોઠવાઈ અને પેલી ચાર કુમારિકાઓ પણ આવી. રાજા ભોજ પણ સિંહાસને બેઠો. તરત એક કન્યાએ આગળ આવી, પોતાની પ્રતિજ્ઞા પુનઃ કહી અને જ્ઞાતિ પરખવા કોઈ પણ પંડિતને આહ્વાન કર્યું. સઘળા પંડિતોએ જેમ ઘેટાં ભરવાડ તરફ દષ્ટિ ઠેરવે તેમ કાલિદાસ તરફ નેત્ર સમસ્ત કરી. એટલે કાલિદાસે પેલો આખોયે શ્લોક સભાને સંભળાવ્યો અને એ કન્યાઓમાંની દરેકનું ઓળખાણ તેમની જાત સાથે આપ્યું. આથી સભા પ્રસન્ન થઈ અને પેલી કન્યાઓ પણ તેની દિવ્ય શક્તિનો પરિચય થતાં વિસ્મય પામી.

પછી તેમણે કાલિદાસ સાથે અનુક્રમે વાદવિવાદ કર્યો, પણ તેમાં તેઓની હાર થઈ તરત જ એ ચારે કુમારિકાઓએ પોતાની સઘળી સંપત્તિ

અને વિનયપત્રો મુકામેથી મંગાવરાવ્યાં, ભર સભામાં કાલિદાસના ચર-
ણમાં સમર્પ્યા અને પોતાનું શરીર પણ લગ્નથી તેને સમર્પવાની ઇચ્છા બોજને
જણાવી. કાલિદાસે પણ કન્યારત્ન દુષ્કુલદપિ—હલકા કુલનું હોય તોયે,
કન્યારત્ન લેવું, એ ન્યાયે તેમને પરણવાની હા પાડી.

પછી લોજ રાજ્યે તેમનાં સગાંવહાલાનાં નામકામ પૂછી, તેમને
ધારા નગરમાં બોલાવરાવ્યાં અને પૂર્ણ કાંકમાઈથી તેમનાં લગ્ન કાલિદાસ
સાથે કીધાં.

પછી પ્રથમ મિલન માટે તેમણે પોતાના પ્રિયતમ કાલિદાસ સાથે
ગોડવણ કરી હતી તે પ્રમાણે, તે પહેલે પહેરે બ્રાહ્મણકન્યાના અંતઃપુરમાં
ગયો. તે વેળા બ્રાહ્મણકન્યાએ રસણું લીધું અને તેનું મન મનાવતા
લગભગ પહેલો પહોર વિતવા આવ્યો, ત્યારે અનેક વિનવણીઓને અંતે
તે બોલી:—“હે રમણકાન્ત ! જ્યારે ગ્રહયોગ અનુકૂળ આવશે, ત્યારે
મારો તમારી સાથે મેળ ખાશે.”

આ સાંભળી ચતુર કાલિદાસ સહાસ્ય બોલ્યો:—

वक्त्रेन्दुः कबरीभरस्तव तमः सीमन्तसूर्यो गुरु-
र्वक्षोजावधरः स चावनिजनिः केतुर्भुवा सुन्दरि ।
वाक्यं काव्यमयं शनैश्चरगतिर्मध्यस्तु सौम्याऽपरः
सात्त्वं चेत्कुरुषे कृपां मयि तदा सर्वेऽनुकूला ग्रहाः ॥

હે સુંદરિ ! તારાં સુંદર અવયવો અલંકારો અને ગુણો જ અવનવા
ગ્રહો છે, એટલે ગ્રહયોગની અનુકૂલતા તો તારા પોતાના હાથમાં જ છે.
તારે કાંઈ અનુકૂલ ગ્રહયોગ માટે થોભવાનું પ્રયોજન જ નથી, કારણ
તે તારે સ્વાધીન છે. જો તારું વક્ત્ર-મુખ ઈન્દુ સમાન સુંદર છે એટલે
તે ચન્દ્ર ગ્રહ જ છે; તારો કુશપાશ-ચોટલો કાળો મેંશ જોવો છે, એટલે
તે પ્રત્યક્ષ રાહુ ગ્રહ જ છે; તારા સેંથા વચ્ચે હિંગલોકનું ટપકું છે, તે
સાક્ષાત્ સૂર્ય ગ્રહ છે; તારી જાતી ઉપર ઉપસી આવેલાં રતન એ ગુરુ
ગ્રહ છે; તારો લાલચોળ અધર એ મંગળ ગ્રહ છે; અને હે સુંદરી !
તારાં ભવાં એ કેતુ ગ્રહ છે; તારું વચન કાવ્યમય ગ્રહ રૂપ એટલે શુક્ર

છે, અર્થાત્ તે જ શુક્ર છે; તારી મંદ ગતિ એ શનિશ્ચર ગ્રહ છે; તારો મધ્ય ભાગ એટલે ગોળાકાર કટિ એ સોમના પુત્ર બુદ્ધ ગ્રહ જેવી છે. હે સુંદરિ ! આમ સર્વે ગ્રહો તારામાં જ વસેલા છે; માટે જો તું કૃપા કરે તો.

તેના આ સ્તુતિવચનથી તે સ્ત્રી પ્રસન્ન થઈ અને તેનું મન રંજન કીધું. તારે સ્વાધીન રહેલા આ સર્વ ગ્રહો મને પણ અનુદાન થાય એમ છે.

પછી બીજો પહોર થવા આવતાં કાલિદાસ ત્યાંથી વૈશ્ય વર્ણની કુમારિકાના અંતઃપુરમાં સીધાચો. ત્યાં પેલી વૈશ્ય કન્યા પણ રસાણું લઈ બેઠી હતી. તેને મનાવતાં કાલિદાસને ધણી જ પંચાતી પડી. અને પોહોર વિતવામાં થોડીક ઘડી રહી હતી, ત્યાં વૈશ્ય કન્યા ધણી આજીજીને અંતે બોલી:—“હે પ્રિયતમ ! તમે મને શા માટે આમ સતાવો છો ? તમે મોટી તીર્થયાત્રા કરી પવિત્ર થઈ આવો, એટલે આ મારી કાયાતમારી જ છે.”

તરત જ ચક્રાર કાલિદાસ બોલ્યો:—

મધ્યં વિષ્ણુપદં કુચૌ શિવપદં વક્ત્રં વિધાતુઃ પદં

ધમ્મિલઃ સુમનઃપદં પ્રવિલસત્કાશ્ચી નિતમ્બસ્થલી ।

વાળી ચેન્મધુરાધરોઽરુણધરઃ શ્રીરક્ષભૂમિર્વપુઃ

કિં તે સ્ત્રિ ! કથયામિ પુણ્યચરિતં ત્વં નિર્જરૈઃ સેવ્યસે ॥

હે સુંદરિ ! તારો દેહ જ સર્વ પુણ્ય તીર્થો રૂપ છે અને તેથી જ એ તીર્થો રૂપી તારા દેહની ઉપાસના કરવા અને તેના સંગથી પવિત્ર થવા હું આવ્યો છું, ત્યાં તું મને બીજાં તીર્થોમાં ક્યાં મોકલે છે ? તારા જેવું સર્વ તીર્થોના સંગમ રૂપ ઉત્તમ તીર્થ મને બીજે ક્યાં મળવાનું હતું ? હું તને આ કંઈ અતિશયોક્તિથી કહેતો નથી. તું જ બે:—

“ તારા શરીરનો મધ્યભાગ કટિ, ધણી જ પાતળી છે, એથી તે વિષ્ણુપદ(આકાશ)ની ઉપમાને યોગ્ય છે. એટલે વિષ્ણુના પદથી પાવન થયલાં સર્વે તીર્થો તારી કટિમાં જ આવી વસેલાં હું સમજું છું.

“ વળી તારાં બે ઉન્નત સ્તનો ઉચ્ચાશને લીધે એ શિવપદ, એટલે શિવના નિવાસ સ્થાન કૈલાસની ઉપમાને યોગ્ય છે, અર્થાત્ શિવ-શકરના પદથી પવિત્ર થયલાં સઘળાં તીર્થોના નિવાસ રૂપ છે.

વળી, તારાં અવયવોનો પ્રભાવ એથી પણ વિશેષ છે; તેથી તારાં મોંઢું-વાણીના પતિ બ્રહ્માના પદની ઉપમાને પાત્ર છે. એટલે બ્રહ્માનાં સધળાં એ તીર્થો તારા મુખમાં જ છે. આમ ત્રિમૂર્તિ-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરનાં તીર્થોનો સંગમ તું છું.

“ હે સુંદરિ ! વળી તારો કેશપાશ-જે સુમનસ-સુગંધમય પુષ્પોથી બહેંકી રહ્યો છે, તે સુમનસ-દેવો-તેત્રીસ કોટિ દેવતાઓ-ના નિવાસરૂપ છે, અને તારાં નિતાંબો ઉપર કાંચી (કટિમેખળા) શોભી રહી છે તે કાંચી નામની બે પવિત્ર પુરીઓ શિવકાંચી, અને વિષ્ણુકાંચી જેવી છે. હે સુંદરિ ! તારી મધુરી વાણી એ મધુરા-મથુરા નામનું પવિત્ર તીર્થ છે; તારો અણ્ણુ જેવો લાલચોળ અધર (હોઠ) અરુણવૃંદ નામનું પવિત્ર તીર્થ છે, અને તારાં સુંદર શરીર એ શ્રીરંગ દેવનું પવિત્ર ક્ષેત્ર છે.

“ તો હે સુંદરિ ! કહે હવે તારા તીર્થમય દેહનું અને પુણ્યમય ચરિત્રનું વર્ણન કરવા જેવું કંઈ રહે છે ખરું ? તું જ તીર્થોના ઇષ્ટ સંગમ રૂપ છું અને પ્રાણીને પાવન કરનારી છું; સધળા નિર્જરો (દેવો તથા જરા-વૃદ્ધાવસ્થા વિનાના-યુવાનો) સ્ત્રી-મૂર્તિનું જ સેવન કરે છે. તેથી તારા જેવા પાવક તીર્થને છોડી મને અન્યત્ર જવાનું તું કેમ કહે છે ? §

વેશ્ય સુંદરીએ કાલિદાસનાં આવાં વચનથી એકદમ ગર્વનો ત્યાગ કર્યો અને તેને પગે પડી પછી બીજા પહોરના અંત પર્યંત બન્નેએ આનંદ મહાણ્યો.

પછી ત્રીજે પોહોર થતાં કાલિદાસ સોનીની કન્યાના અંતઃપુરમાં ગયો. ત્યાં પેણુ સોનારણુ પેલી બન્ને જણીઓની પેઠે રસણું માંડયું હતું.

§ પુરાણમાં નીચેની સાત પુરીઓ મોક્ષદાયી ગણાવેલી છે.

અયોધ્યા મથુરા માયા કાશી કાશ્વી અવન્તિકા ।

પુરી દ્વારાવતી ચૈવ સમૈતા મોક્ષદાયકાઃ ॥

અયોધ્યા, મથુરા, માયા, શિવકાંચી, વિષ્ણુકાંચી, અવન્તિકા અને દ્વારાવતી, એ સાત પુરીઓ મોક્ષ આપનારી છે. અને તેમાંની ઘણી ખરી ઉપરની ગણવામાં આવી ગઈ છે.

અને તે ક્રમે કરી મનાવી મનાતી ન હતી. કાલિદાસે ધણા ધણા કાલાવાલા કર્યા અને મનામણી પટામણી કરી, ત્યારે કેટલી વારે તે બોલી:—“હે પ્રણય રસિક! જપતપ સમાધિ સાધો, એટલે તમારું મન હું મનાવીશ.”

ત્યારે કાલિદાસે કહ્યું:—“હે મુગ્ધે! તું ખરેખર ભોળી જ છે. વિદ્યા-મિત્ર અને પરાશર આદિ મુનિઓએ પાંદડાં અને વાયુનું ભક્ષણ તથા જલનું જ પ્રાશન કરીને વર્ષોનાં વર્ષ તપ સાધ્યાં છતાં, સ્ત્રી-મુખ રૂપી કમલ જોતાં વેંતજ તેના મોહમાં રૂસ્થા અને તેમનું તપ એળે ગયું, તો પછી ઉત્તમ ચોખ્ખા, ધર્મ, આદિ અન્ન, ઉત્તમ ધી, દુધ અને દહીંના નિત્ય નિત્ય નવલા પાક ખાનારા અમારા જેવા ગૃહસ્થ માનવો જો ઇન્દ્રિયનિગ્રહ સાધી શકે તો તો વિન્ધ્યાચળ પર્વત સાગર તરી જાય, એ તારે નિશ્ચે માનવું. હે ગાંડી! તેમ થવું સર્વથા અશક્ય છે. હે સુંદરિ!

ઉડુરાજમુખી મૃગરાજકટિર્ગજરાજવિરાજિતમન્દગતિઃ ।

યદિ સા વનિતા હૃદયે નિહિતા ક જપઃ ક તપઃ ક સમાધિરતિઃ ॥

ઉડુ-તારાઓના રાજા ચંદ્રના જેવું તો જેનું સુંદર મુખ છે, મૃગો પશુઓના રાજા સિંહના જેવી તો જેની પાતળી કેડ છે, હાથીઓના રાજાના જેવી તો જેની મંદ મંદ ગતિ છે, એવી વનિતા-પ્રેમાળ સ્ત્રી જેને હૃદયે જ વસેલી છે, તેને તે વળી અન્ય ક્યાં જપ કરવા જવાનું છે કે ક્યાં તપ આદરવાનું છે કે ક્યાં સમાધિમાં પ્રેમ ધરવાનો છે? એ સ્ત્રીની જ પ્રેમ-વાર્તા એ જ જપ છે, તેના પ્રણયની યાચના એ જ તપ છે અને તેનું જ અહોનિશ ધ્યાન એ જ સમાધિ છે.

કાલિદાસનાં આવાં મૃદુ વચનથી તે સોનારણુનો ગર્વ ગળી ગયો અને અતિશય પ્રસન્ન થઈ. પછી તેણે બાકીનો પ્રહર કાલિદાસનું મન મનાવી, આનંદમાં વિતાવ્યો.

ત્યાં ચોથો પ્રહર થવા આવ્યો, એટલે કાલિદાસ ચોથી સ્ત્રી ક્ષત્રિયાણીના અંતઃપુરે ગયો. તે પણ ઉપરની ત્રણ જણીઓની જ સખી હતી. એટલે તેય પણ રૂસણું લાઇને બેઠી હતી અને બિચારા પ્રણયધેલા કાલિદાસને તેને મનાવતાં મનાવતાં નવ નેજા પહોંચી. મૂળે તે ક્ષત્રિ-

ચાણી હતી, એટલે તેનો આત્મસંમાનનો ખ્યાલ ધણા વિશેષ હતો અને કાલિદાસ પોતાની પાસે સૌથી છેલ્લો આવ્યો હતો તેથી તેને સહજ ધખ્યાં પણ થઇ હતી, અને તેમાં પ્રણયવિદ્યામાં કાલિદાસની પરીક્ષા લેવાના નિશ્ચયે તે આવી હતી, તેથી બહુ બહુ આજીજી અને યુક્તિપ્રયુક્તિઓ કરી તેને બોલાવવા માંડી જતાંયે તે ન બોલી, ત્યારે કાલિદાસે કહ્યું:—

સ્ત્રીમુદ્રાં કુસુમાયુધસ્ય પરમાં સર્વોર્થસંપત્કરીં

યે મૂઢાઃ પ્રવિહાય યાન્તિ કુધિયો મિથ્યા ફલાન્વેષિણઃ ।

તે તે નૈવ નિહત્ય નિર્દયતરં નમ્નીકૃતા મુણ્ડિતાઃ

કેચિદ્રક્તપટીકૃતાશ્ચ જટિલાઃ કાપાલિકાશ્ચાપરે ॥

હે સુંદરિ ! સ્ત્રી રૂપી સિકંકા (ચણી નાણું) એ કુસુમરૂપી આયુધ ધરનાર કામદેવનું સર્વ અર્થો અને સંપત્તિને સાધનારું ઉત્કૃષ્ટ ચિહ્ન છે. જે મૂઢ અને અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરૂષો મિથ્યા ફલ-સુખની શોધમાં નીકળતાં સ્ત્રીને છોડીને વનમાં સંચરે છે, કે ગૃહસંસાર છોડી જાય છે, તેઓને એ ફલની આશા જ વિશેષ ધાતકી રીતે હજી છે, તેમને નમ્ર બનાવે છે, માથાં મુંઝાવે છે, અને કેટલાક રાતાં કપડાં ધરીને, તો કેટલાક માથે જટા વધારીને, અગર કેટલાક હાથમાં ખોપરી લઇને પણ બાવા બની રામકીની શોધમાં જ ભટક્યાં કરે છે. આવો પ્રતાપ, હે સુંદરી ! સ્ત્રીનો છે, મારે તને છોડીને હું ક્યાં જાઉં ? હું તો અહીં જ એકો છું; મારો જપ, મારું તપ, મારો યોગ, મારી સમાધિ, જે કહે તે તું જ છે.

તેનાં આ વચનથી ક્ષત્રિયાણીનું મન ન મનાયું, ત્યારે શૃંગાર રસથી ઉજલતાં કેટલાંક વચનો અને કાવ્યો કહી, તેની કામવૃત્તિ જગવી, એટલે તેનું રસણું કંઈકે નરમ પડ્યું ખરું. પરંતુ તેની પ્રણયકાષ્ટાની વિશેષ પરીક્ષા કરવા “આ મારો પતિ સ્ત્રીઓમાં આસકત થઇ હૃદયાર શૃંગારી થયો” એ વિચારથી ક્રોધ-પૂર્વક તેણે કાલિદાસની જાતીમાં હળવેથી લાત લગાવી. પરંતુ આમ અણુધારી લાત વાગ્યાથી કાલિદાસ ગબડ્યો તો ખરો, પણ ચતુરાઈથી તેની સામે ટીકી ટીકીને બોલ્યો:—

વાસે કૃતાગસિ સ્વપ્નપ્રેતઃ પ્રભૂણાં
પાદપ્રહાર इति સુંદરિ નાસ્મિ વૃચે ।
उद्यत्कठोरपुलकाङ्कितकण्टकायै-
र्यत्स्विद्यते तव पदं मनसि व्यथा मे ॥

હે સુંદરિ ! જ્યારે દાસ-નોકર દોષ કરે ત્યારે શેઠ-પ્રભુ પગની લાત તેને મારે એ શેઠને યોગ્ય છે, તેમ હું તારી પાસે પહેલાં ન આવતાં પછી આવ્યો અને તારા આત્મમાનનું ખંડન થવા દીધું, એથી એ દોષને લીધે તે મને લાત મારી; તેટલા માટે મને તો તું લાત મારે એ કદરતી લાગે છે તેથી કાંઈ ખોટું લાગ્યું નથી કે મારો આત્મા દ્વભાયો નથી. પરંતુ તારા ક્રોમળ ચરણના સ્પર્શથી મારાં રોમાંચ ખડાં થતાં અને છાતીના ત્રાણ ઉઠ્યા કાંટા જેવા થતાં તારા ક્રોમલ પગમાં તે ભોંકાયા એથી તને દુઃખ થયું હશે; તેથી મારું મન દ્વભાય છે.

આવું પ્રણયવચન કહ્યું એટલે ક્ષત્રિયાણીનું રસાણું ઉતર્યું અને બાકીનો પ્રહર બન્નેએ આનંદમાં વિતાડ્યો.

તે પછી કાલિદાસનો સંસારવ્યવહાર તેમની સાથે સુખેથી ચાલ્યો, અને રાજદરબારમાં પણ તેનું માન અધિક અધિક વધતું ગયું.

વાર્તા ૧૯ મી-સત્યુરૂપાનો કોપ અને નીચનો રનેહ

(ભોજની ઇતિરાજથી બલ્લાળ દેશમાં કાલિદાસનો નિવાસ)

એક દિવસ ભોજ રાજની સભામાં કાવ્યવિનોદ ચાલી રહ્યો હતો. તેમાં દ્વારપાલે આવી કહ્યું:—“હે મહારાજ ! શ્રી શૈલથી એક વિદ્વાન બ્રહ્મચારીજી પધાર્યા છે, અને સભામાં પ્રવેશ કરવા માગે છે.”

આજ્ઞા મળતાં બ્રહ્મચારીજી અંદર આવ્યા અને “ચિરં જીવ” કહી આશીર્વાદ આપતાં નીચેનો ફૂટ શ્લોક બોલ્યા:—

विषं भुङ्क्व महाराज ! स्वजनैः गारुडारितः ।

विनाकेन विनानाभ्यां कृष्णाजेनमकण्टकः ।

હે મહારાજ ! તારા સ્વપ્નનોના ગાઢ સંબંધમાં રહેતાં, વિ-ર્ષ “વૂ” કારવિનાનું, તેમ જ ‘કૂ’કાર વિનાનું તથા ‘નૂ’કારવિનાનું પણ અકંટક શત્રુ રૂપી કાંટાથી રહિત કૃષ્ણાજિનમ્ (ઉપરનો અર્થ ‘મૃગચર્મ’) નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવ ! (કૃષ્ણાજિનમ્માંથી વૂકાર લઇ લીધો એટલે ‘કૃષ્ણાજિનમ્’ રહ્યું; તેમાંથી પાછે કૂ લઇ લીધો એટલે ‘ઋષ્ણાજિનમ્’ રહ્યું; તેમાંથી પાછો નૂકાર લીધો એટલે ઋ+આ+જિ+અમ્=રાજ્યમ્ રહ્યું.)

આવો અર્થગંભીર આશિર્વાદ સાંભળી, સધળી સભા તો વિસ્મય-સાગરમાં નિમગ્ન જ થઈ, અને બ્રહ્મચારીજીની પ્રખર વિદ્વત્તાનો ભાસ થતાં તેમના પાંડિત્યનો ગર્વ ગળી જ ગયો. અને ભોજ રાજ તો હ્રસ્વ જ થયો.

પછી તેમની અતિયુવાન વયનો વિચાર આવતાં રાજાએ પૂછ્યું:—“હે બ્રહ્મચારીજી ! આત્મા આધાર કલિકાલમાં અધઠતું બ્રહ્મચર્ય આપે કેમ અંગીકાર કર્યું છે ? આ ઉગતી અવસ્થામાં આપે કીયું વ્રત આદર્યું છે ? નિત્ય ઉપવાસો કરીને આપનું શરીર તવાયું છે અને કંઈક હળવું પણ થયું છે. જો તમે બ્રહ્મચર્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યસ્ત, એ ત્રણ આશ્રમોને સેવનારા પુરુષો ઉપર ઉપકાર કરવા સમર્થ થતા ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરો, તો હું એક બ્રાહ્મણકન્યાનું દાન તમને અપાવું. ”

ત્યારે બ્રહ્મચારીજી હસ્યા અને બોલ્યા:—“હે રાજા ! તું સમર્થ છું, એટલે તારે શું અસાધ્ય છે ? તેથી તું મારે માટે એક નહીં પણ અનેક કન્યાઓ લાવી શકીશ પરંતુ હે સાધુજન !

“અમે સાધુઓ, જેઓનાં મન ચંદ્રકલાને ભાલમાં ધારણ કરનારા શંકરના ધ્યાન રૂપી અમૃતના પૂરમાં નિમગ્ન થયેલાં છે, એવા યોગીઓને હરણા તે પ્રિય મિત્ર છે, પર્વતની ગુફાઓ તે ઘર છે, શાન્તિ એ વહાલી પત્ની છે, વનનાં ફલો એ તેનો જીવારો છે, અને ઝાડની છાલ એ તેમનાં ઉત્તમ વસ્ત્ર છે, આવી સ્થિતિ હોવાથી તેઓને મોક્ષની પણ સ્પૃહા નથી હોતી. માત્ર સદાશિવનું ધ્યાન એ જ તેઓનું—અમારું પરમ સુખ છે. ”

યોગીની આવી નિસ્પૃહાભરી વાણી સાંભળી, રાજા ભોજ ધણી જ પ્રસન્ન થયો અને તેમને પગે પડ્યો, અને પૂછ્યું:— “હે બ્રહ્મજન !

છતાં મારે આપની સેવાને અર્થે કાંઈ પણ કરવા જેવું છે ? હોય તો એટલું માગીને મારી ઉપર અનુગ્રહ કરો. ”

ત્યારે બ્રહ્મચારીએ કહ્યું:—“ મારે કાશી જવાની ઇચ્છા છે; માટે હું કહું છું તે તું કર. તારી સભાના જે સધળા પંડિતો છે તેમને તેમની પત્ની અને પરિવાર સાથે મારી જોડે કાશીની યાત્રા કરવા મોકલ. હું માર્ગમાં તેઓ સાથે તત્ત્વજ્ઞાનાદિની વાર્તા કરતો કરતો આનંદ સાથે કાશી પહોંચીશ. ”

આનો ઉત્તર હકારમાં આપી, રાજાએ સર્વ પંડિતોને સહપરિવાર બ્રહ્મચારીજીની સાથે કાશીની યાત્રા કરવા જવાની આજ્ઞા કરી, અને વાટ-ખર્ચા, વાહન આદિનો પાકો ખંદોબસ્ત કરી આપ્યો. એટલે બાણ, મયૂર, આદિ અગ્રણી પંડિતો યાત્રાર્થે નીકળ્યા. માત્ર વિકાસપ્રિય કાલિદાસ ન નીકળ્યો, ત્યારે ભોજે તેને ઠપકો દેતાં પૂછ્યું:—“ હે કવિ ! તું કેમ કાશી ન ગયો ? ”

ત્યારે તે બોલ્યો:—“ હે રાજન્ ! તમે જાણો છો:—

તે યાન્તિ તીર્થેષુ બુધા યે શમ્ભોર્દૂરવર્તિનઃ ।

યસ્ય ગૌરીશ્વરશ્રિત્તે તીર્થ મોજ પરં હિ સઃ ॥

“ હે દેવ ભોજ ! જે વિદ્વાનો—અર્થાત્ જેમનાં ચિત્ત-શંભુથી દૂર રહે છે તેઓ તેના બાહ્ય દર્શન અર્થે તીર્થનાં સ્થાનોમાં યાત્રા કરવા જાય છે, પરંતુ જેમના ચિત્તમાં જ ગૌરી (પાર્વતી)ના પતિ શંકર નિત્ય નિરંતર વસેલા જ છે, તેમને તો પોતાનો શંકરરૂપ આત્મા, એ જ ઉત્તમ તીર્થ છે અને તેમને અન્ય તીર્થોમાં યાત્રા કરવા જવાની કશી જરૂર રહેતી નથી. ”

આમ પોતાની સભાના પંડિતો કાશીયાત્રા કરવા ગયા અને કાલિદાસ ન ગયો, તેથી રાજાના મનમાં તેના વિષે જો કે કિલ્મિષે પ્રવેશ કીધો તો ખરો, પરંતુ તરત તે જણાયો નહીં. તે વેળા સભા શૂન્ય હોવાથી તેનો વિનોદ આદિ કાલિદાસ સાથે ચાલુ રહ્યો.

એક વેળા ભોજે તેને પૂછ્યું:—“ હે પંડિતજી ! હાલ તું શી વાર્તા સાંભળું છું ? ”

મેરૌ મન્દરકન્દરાસુ હિમવત્સાનૌ મહેન્દ્રાચલે
 કૈલાસસ્ય શિલાતલેષુ મલયપ્રાગ્ભારભાગેષ્વપિ ।
 સહ્યાદ્રાવપિ તેષુ તેષુ बहुशो भोज श्रुतं ते मया
 'लोकालोकविचारचारणगणैरुद्धीयमानं यशः ॥

“હે રાજા ભોજ ! મેરૂ પર્વતની તેમ જ મન્દર પર્વતનીયે કન્દરા-
 (ગુફા)ઓમાં, હિમાલયનાં શિખરોમાં, મહેન્દ્રાચલનાં તેમ જ કૈલાસનાં
 શિક્ષાતલો ઉપર, મલય ગિરિના પ્રૌઢ ભાગોમાં પણ; તેમ જ સહ્યાદ્રિ પર્વત
 ઉપર, લોકલોકના વિચારોથી પરિચિત રહેનારા ચારણોના સમૂહો મુક્ત કંઠે
 ઘણી ઘણી વાર તમારી કીર્તિનાં ગાન કરતા શ્રે છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે.”

રાજા આથી પ્રસન્ન થયો. આ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ તેણે વિનોદમાં
 કાઢ્યા.

દરમિયાન ભોજના મનનું કાલિદાસ વિષેનું કિલ્મિષ નીકળ્યું ન
 હતું. તેને એ સન્નહ લાગી ગયું હતું કે, “ન્યારે બાણ, મયૂર, આદિ
 પંડિતો માંડે કહેવું માની, બ્રહ્મચારીજીની સાથે કાશીની યાત્રાએ ગયા ત્યારે
 કાલિદાસે એક બે બદામની વેશ્યામાં લોભાઈ, મારી આજ્ઞાને માન ન
 આપ્યું. માટે હવે શું કરવું ?”

હૃદયમાં આ લાગણી વિશેષ જામતાં ભોજે તેની પ્રત્યે અવજ્ઞા
 દાખવવા માંડી અને તેને કંઈક અપમાન લાગે તેમ બે એક વાર વર્ત્યો પણ
 ખરો. એટલે આત્મસંમાનનો અભિમાની કાલિદાસ તેની પરવાનગી
 માગવા ન રહેતાં સીધો બલ્લાળ દેશ સીધાર્યો. ત્યાંના રાજાએ પૂર્ણ માન
 સાથે તેનો સત્કાર કરતાં કહ્યું:—

“હે મહાકવિ ! માળવાથી આવેલા ધણાધણા પંડિતોએ તમારા
 અને તમારી બુદ્ધિ અને કાવ્યશક્તિનાં ભારોભાર વખાણ કર્યાં છે. લોકો
 તમને રસસ્વતીના અવતાર લેખે છે. જેમ સુગંધી પદાર્થની હયાતી,
 તેને જોવાનો વારો આવ્યા અગાઉ જ તેની સુગંધ પ્રસિદ્ધ કરે છે,
 તેમ તમારી કીર્તિએ તમારો પરિચય અમને ક્યારનોયે કરાવ્યો છે.
 અમારાં સુભાગ્યે આ દેશમાં તમારાં ભાગ્યવંત પગલાં થયાં છે. હે
 -વિરાજ ! કોઈ વિનોદની કવિતા તો બોલો:—

બહ્લાલક્ષોણિપાલ ત્વદહિતનગરે સંચરન્તી કીરાતી
કીર્ણાન્યાદાય રત્નાન્યુરુતરસ્વદિરાદ્વારશઙ્કાકુલાઙ્કી ।
ક્ષિપ્ત્વા શ્રીસ્વર્ણચ્ચન્દ્રં તદપરિ મુકુલીભૂતનેત્રા ધમન્તી
શ્વાસામોદાનુયાતૈર્મધુકરનિકરૈર્ધૂમશઙ્કાં વિભર્તિ ॥

“હે બહ્લાળ દેશના રાજા! તારા શત્રુના નગરમાં સંચરતી એક બીણડીએ પોતાને ત્યાં વીખરાયલાં ધણાં રત્નો જોતાં તેને ભેગાં કર્યા અને ‘આ તો ખેરના લાકડાના અંગારા છે,’ એવી બ્રાંતિ થવાથી તે ઉપર ચંદન (સુખડ) વૃક્ષના કંઠકાઓ આગ્રાઅવળી ગોડવ્યા અને અર્ધી આંખ મીંચી, હોઠને અર્ધા પોહોળા કરી, ઝુંકવા લાગી; ત્યાં તેના મુગંધમય શ્વાસથી ભ્રમરોનાં ટોળાં તેની આસપાસ જામ્યાં, એટલે એ બીણડીને ભ્રમરોઓમાં ધુમાડાની બ્રાંતિ થઈ.”

આ પ્રમાણે વિવિધ કાવ્યો બોલી, કાલિદાસ નિત્ય નિત્ય બહ્લાળ દેશના રાજાનું મન રંજન કરતો ધણો સમય પૂર માન અને વિભવ સાથે ત્યાં રહ્યો.

બીજી પાસ પંડિતો કાશીની યાત્રાએ ગયાથી, અને એટલામાં પોતાના નિકટ મિત્ર માધ પંડિતનું મરણ થયાથી, ભોજને કાલિદાસની ગેરહાજરી વિશેષ સાલી અને તે ઉદાસ રહેવા લાગ્યો. તેના મંત્રીઓએ તેની ઉદાસીનું કારણ કળી જઈ, દ્વિતોને પત્ર આપી, બહ્લાળ દેશમાં કાલિદાસ પાસે મોકલ્યા. તેઓએ પ્રણામ કરી, કાલિદાસને ધારા નગર પધારવાનું પ્રધાનોનું નિમંત્રણ સંભળાવ્યું, અને તેના વિયોગથી ભોજ રાજાને થયેલી ઉદાસી વર્ણવી અને મંત્રીનો પત્ર આપ્યો. આ પત્રમાં લખેલું હતું કે,

ન ભવતિ, સ ભવતિ ન ચિરં ભવતિ, ચિરં ચેત્ફલે વિસંવાદિ ।

કોપઃ સત્પુરુષાણાં તુલ્યઃ સ્નેહેન નીચાનામ્ ॥

“હે કવિ! પહેલાં તો એ વાત તમારા જેવા સુસ્ત જાણુ જ છે કે, નીચ લોકને જેમ સ્નેહ અંતરની ઉમિંથી થતો નથી, તેમ સત્પુરુષને પણ ક્રોધ અંતઃપ્રેરણાથી થતો નથી; પરંતુ જો કદાચ આવેશથી તે ક્રોધ કરે છે તો તે પણ નીચના આવેશથી થયેલા સ્નેહની પેઠે જાણો ટકતો નથી;

કારણ જો સત્પુરુષનો ક્રોધ અને નીચનો સ્નેહ લાંબો સમય ટકે તો ફલમાં તે વિસંવાદી થાય છે. સત્પુરુષનું હૃદય હમેશાં શુભ ફલ આપવાની વૃત્તિવાળું હોય છે, અને ક્રોધ એવું ફલ તેને આપવા દેતો નથી, એટલે ક્રોધને દેશવટો આપ્યા વિના સત્પુરુષને ચાલતું જ નથી. તેમ નીચ પુરુષ હમેશાં બીજાનું અશુભ કરવાની વૃત્તિવાળો હોય છે અને સ્નેહ તેને અશુભ કરતાં અટકાવે છે. એટલે સ્નેહને દેશવટો આવ્યા વિના તેને ચાલતું જ નથી. આમ નીચના સ્નેહ અને સત્પુરુષના ક્રોધ વચ્ચે સમાનતા છે.”

વળી તેમણે નીચેના બીજા એ શ્લોક અન્યોક્તિના તેમાં લખ્યા હતા:—

“હે બાળ કોકિલ ! તું લાંબા સમય સુધી આંખાની ડાળે આનંદલીલા મહાભુતી રહી હતી, હવે પ્રસંગવશાત્ તેને છોડીને બીજાં વૃક્ષ ઉપર પ્રીતિ ધરાવતી રહી છું; એથી શું તને લજ્જા આવતી નથી ?

“હે મધુર કંઠવાળી ક્રોધલ ! જેમ તારી વાણી, તું આંખાની ડાળે વિહરતી હોઈશ ત્યારે તે વિશેષ મધુરી જણાશે, તેમ ખદીર કે ખાખરાના વૃક્ષ ઉપર રહ્યાથી મધુરી જણાવાની નથી, માટે હવે તારે જે વિચારવું હોય તે વિચાર; અર્થાત્ હે કવિ ! તારી આવી સ્થિતિ છે. તું તો યોગ્ય સ્થાને શોભીશ અને એ સ્થાન તે શ્રી ભોજરાજનો દરબાર છે માટે સત્વર આવી અહીંની સમાને શોભાવ અને શોભ.”

આ અન્યોક્તિથી કાલિદાસનો ભોજ પ્રત્યેનો પ્રેમ પુનઃ ઉભરાયો. તેથી તે ખલ્લાળરાજની પરવાનગી લઈ, દૂતોની સાથે જ ધારા નગર પાછો આવ્યો અને ભોજના નગર ખહારના બગીચામાં ઉતર્યો. દૂતોએ તેના આગમનના સમાચાર કહેતાં ભોજ પ્રધાનો અને આગેવાન નગરજનો સાથે તેને સામે તેડવા ગયો અને યોગ્ય સત્કાર કરી નગરમાં આણ્યો. તે વેળા તેનાં પતેલાં પગલાંથી કાશીની યાત્રાએ ગયલા પંડિતો પણ બ્રહ્મચારીની વિદાય લઈ, સહપરિવાર સુખરૂપ ધારા નગર પાછા આવ્યા અને પૂર્વની પેઠે ભોજ રાજની બ્રહ્મસભા વિલસી રહી.

વાર્તા ૨૦ મી-એકાન્ત એ જ કામવિકારનો પિતા

વર્ષા ઋતુનો સમય હતો, વૃષ્ટિ તરતની પડી રહી હતી, અને નર્મદા નદીના ઉપરવાડેના પ્રદેશમાંથી આવતી રેલને લીધે તે એ તટે પૂર-પાટ વહી રહી હતી. તેવામાં છૂપા વેશે નગરચર્યા જેવા નીકળેલો ભોજ રાજ એકલો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે વેળા પ્રભાતનો પૂર્ણ બહાર હતો. રાજને દિશાએ જવાની આદત થઈ; એટલે વસ્ત્રાભૂષણ કાઢી, ઝાડની અખોલમાં મૂક્યાં અને નાનું ઉપવસ્ત્ર બદલી, શૌચ જઈ આવ્યો. પછી સ્નાન કરવા નદીમાં પડ્યો. તરતાં તરતાં દૂર નીકળ્યો, તો સામેથી એક શય રૂપ સ્ત્રી તણાતી આવતી જણાઈ. રાજએ પાસે જઈને તેને ઝાલી અને કીનારે આણી. તે જગ્યા ધણી જ એકાન્તમય હતી, પુષ્પાદિથી તે સુગંધમય હતી અને એ સ્ત્રીનું સૌંદર્ય અદ્ભુત હતું. વળી વસ્ત્રાદિથી તે વિહીન હોઈને વિશેષ આકર્ષક થઈ હતી. પાણીમાં તણાયા પછી તેની વિપમ સ્થિતિ થઈ હશે અને પાણીમાં પડવાથી બેભાન થઈ હશે, એમ તેને સમજાયું. તેના શરીરનાં લક્ષણો ઉપરથી ભોજને તે કોઈ વારસી (વેશ્યા) હોવાનું સ્પષ્ટ લાગ્યું. એટલે તેની કામવૃત્તિ ઝાલી ન રહી. જ્યાં કામવાસનાને ઉત્તેજનારી સર્વ સામગ્રીઓ અને અનુકૂળતા હોય ત્યાં તે મન શી રીતે ખાળ્યું રહે? ભોજને પણ તેમ થયું અને વિષયની અંધતામાં તે મરણ પામેલી હોવાનો અંદેશો પણ ન આવ્યો, અને તેના દેહ સાથે કંઈક અયુક્ત ચેષ્ટા કરી. પરંતુ તરત જ તેને એ મરણ પામેલી લાગતાં ધણી જ પશ્ચાન્તાપ થયો. તેથી વસ્ત્રાદિ સજી, નદીના કોટરમાંથી એકલો બહાર આવ્યો.

પછી દૂર ઉભેલા પરિજનોને બોલાવી, પોતે નદીની રેલમાં તણાઈ આવેલી સ્ત્રીનું શય અમુક સ્થળે મૂકેલું હોવાનું જણાવી, તેને યોગ્ય રીતે અગ્નિદાહ કરવાની આજ્ઞા કરી. પછી તેની દશા, એકાદશા, દ્વાદશા અને ત્રયોદશા સરાવી, અને જાણ પોતાની જ ધર્મપત્ની મુઠ્ઠા હોય તેમ તેની નીલોદ્રાહાદિ સઘળી ઉત્તરક્રિયા પણ કરાવી. આ સર્વ ઘટના જ્ઞેતાં તેના પરિજનો, અમાત્યો અને પાંડિતો વિસ્મય પામ્યા, પણ રાજને તેનું કોઈ કારણ પૂછી ન શક્યા.

આમ રાજાએ અયોગ્ય ચેષ્ટાના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે તેની ઔર્ધ્વદૃષ્ટિક ક્રિયા કરાવી, છતાં એ પ્રસંગ તેના મગજમાંથી ભુંસાયો ન હતો, અને એનો એ વિચાર મગજમાં ધૂમતાં એક દિવસે એકાંતમાં કાલિદાસ મળતાં તેને આવો પ્રશ્ન કર્યો:—

મનોમહિલાવિષયાદિતાતા: કામસ્ય સત્યં જનક: કવે ક: ।

“હે કવિ! કામવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરનારા, મન, મહીલા, શબ્દ, સ્પર્શ, દષ્ટ રસ અને ગંધ એ પંચ વિષયો, આદિ અનેક તાત કહેવાય છે, પરંતુ તેને તત્કાલ પ્રકટાવનાર ખરો પિતા કોણ છે? તે કહો.”

તે વેળા કાલિદાસે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન વાળતાં, બીજે દિવસે તેનો ખુલાસો કરવા ભોજને કહ્યું. પછી થોડોક વાર્તાલાપ કરી, ત્યાંથી વિદાય થયો, અને આનો આજ વિચાર કરતો ઘેર આવ્યો. ઘરમાં કેટલીક વાર પોતાના ઓરડામાં બેઠો, પણ તેને કોઈ ચુક્તિબંધ ઉત્તર જ ન સ્પુર્યો. જમવાની વેળા થઈ ગઈ હતી, છતાં કાલિદાસ જમવા ભોજનશાળામાં ન આવ્યો ત્યારે તેની પુત્રી પ્રભાવતીને વિચાર થયો કે નિત્યનો ભોજનનો સમય થઈ ગયો છે, છતાં પિતાજી હજી કેમ ન પધાર્યા?

આવો વિચાર કરી તે કાલિદાસના ઓરડામાં આવી થોડીક વાર તેની સામું ટીકી રહી. છતાં કાલિદાસની દષ્ટિ તેની તરફ ન ગઈ અને તેનું મન ભારે ચિંતામાં અટવાતું જણાયું. એટલે તેણે લગાર મોઢા સ્વરે તેને જમવા ઉઠવા કહ્યું, છતાં તેનું મન ભોજન માટે આતુર ન જણાયું. આમ તેને શૂન્ય મનવાળો જોઈ તે પિતા પાસે ગઈ અને ચિંતાનું કારણ કેટલીક આજીજી કરી જાણી લીધું; પછી ગુંચાતા પ્રશ્નનો ઉત્તર રાત્રે આપવાનું કહી, તેણે કાલિદાસને જમવા ઉઠાડ્યો, એટલે તે જમવા ગયો અને રાત્રિ પડતાં સુધી એના એ જ વિચારમાં મશગુલ રહ્યો.

રાત્રિ પડતાં કાલિદાસની પુત્રી પ્રભાવતી જે ભર યુવાવસ્થામાં હતી તેમ સુંદરતાની મૂર્તિ હતી, તેણે નિત્ય નિયમ પ્રમાણે સાસરે જવા સર્વ શણગાર સજ્યા. આથી તેની સુંદરતા વિશેષ દીપ્તિ આવી. આમ ઠાઠ-માઠ સજી, તે કાલિદાસના શયનગૃહમાં આવી અને પિતાજીની વિદાય

માગી. કાલિદાસે રાત્રિ વિશેષ પડ્યાથી સાસરે જવાનું માંડી વાળવા કહ્યું અને તેની સાથે શેતરંજની એક બાજી ખેલવાનું નિમિત્ત કાઢ્યું. આમાં તેનો હેતુ વિકારી હતો જ. પિતાના શયનગૃહમાં શણુગરાઈને જવામાં પ્રભાવતીનો હેતુ પણ તેના મનમાં કામવૃત્તિનો ખરો પિતા જાણવાને જે પ્રશ્ન મુંઝાતો હતો, તેનો ઉત્તર આપોઆપ આ યુક્તિથી સુઝાડવાનો હતો. તેણે અગાઉથી જ ધારી રાખ્યું હતું કે પિતા કાલિદાસના મનમાં વિકાર થશે. તેથી તેણે ગોઠવણ કરી, એક દાસીને શણુગાર સજ્જતી તૈયાર પણ રાખી હતી અને પોતાનો ઇશારો થતાં તેના શયનગૃહમાં દાખલ થવાની અને પ્રસંગ પરત્વે કાલિદાસ સાથે યોગ્ય રીતે વર્તવાની સૂચના પણ કરી હતી. આથી પિતાનો હેતુ વિકારી જણાતાં શેતરંજ રમવા બેઠી અને ક્રેટલીક વાર તે તેની પાસે થોભી, અને જેવો કાલિદાસને આખરે કામવાસનાને ચાળે ચઢેલો અને ભાનભૂલો બનેલો જોયો કે તરત જ દીવો ઓલવી ત્યાંથી ખુખીઅંધ ચાલી ગઈ, અને દાસીને પોતાને સ્થાને દાખલ કરી દીધી. મોહાંધતામાં કાલિદાસને યોગ્યા યોગ્યતાનું ભાન જ રહ્યું નહીં.

સવાર પડતાં કાલિદાસને પોતાના અનુચિત વર્તન માટે ભારે પશ્ચાત્તાપ થયો. પરંતુ દાસીને જોતાં તેના મનને નિરાંત થઈ. આ પ્રસંગ ઉપરથી તેને આવો ધારેલો ઉત્તર આપોઆપ સ્પુર્યો:—

एकान्तमेवैकमवोहि राजन् सर्वेऽपि तेनैव विना व्यलीकाः।

હે રાજન! એકાન્ત એ જ કામવૃત્તિનો પિતા છે, તે વિના અન્ય સર્વે સાધનો નિરર્થક છે.

પછી બીજે દિવસે કાલિદાસ ભોજની રાજભુવનમાં ગયો અને ઉપરનો ઉત્તર જણાવ્યો. રાજા એથી પ્રસન્ન થયો અને દેહશુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરી પાપથી મુક્ત થયો.

વાર્તા ૨૧ મી-વાંદરાનો ભોજના કુમારને શાપ

આ કહેવત પ્રચલિત છે કે, “ રાજા તણા વિશ્વાસ ક્યે વણુ મોતે મરશે. ” ભોજ જેવો વિદ્વાન, સુર અને ઉત્તમ વિચારવાળો રાજા પણ આમાં અપવાદ રૂપ ન હતો. ધણુ વખતથી ઇર્ષ્યાળુ પંડિતોએ તેમ જ ખુશામતીયા હબ્બુરીયાઓએ તેના જ્ઞાનમાં એવું વિષ રેડ્યું હતું કે, કાલિદાસ રાજભુવનમાં છાનોમાનો આવે છે અને તેને રાણી લીલાવતી સાથે આડો સંબંધ છે. જો કે આ વિષ તેના જ્ઞાનમાં રેડાયું હતું, પરંતુ તે એના આખા દેહમાં પ્રસરી ગયું. પુરુષની પ્રકૃતિ જ એવી છે કે, પોતે ગમે તેવા આડ વર્તનવાળો હોય, પરંતુ પોતાની સ્ત્રીના આડ વ્યવહારની ખોટી પણ વાત જાને આવતાં તેના પિત્તો ઉકળે છે અને પૂરી તપાસ કરવાયે ન રહેતાં કરવા ન કરવાનું પણ કરી બેસે છે. આવા સંશયના માર્યા અનેક ખુનો થયાં છે, અને અનેક રાજ્યો ખેદાન મેદાન થયાં છે, એની સચોટ સાક્ષી ઇતિહાસ પૂરે છે. આવી સ્થિતિ હોવાથી, ભોજનું પણ મન એવા અંદેશાથી ચકડોળે ચઢ્યું હતું. કાલિદાસને ઘટતી શિક્ષા કરવાનું મન તેને વારંવાર થતું, પરંતુ “ ન્યાં સુધી મુદાસર કાલિદાસ દોષિત ન હરે, ત્યાં સુધી કાઈ પગલું ભરાશે તો લોક ઘેલામાં કાઢશે. અને દોષિત નિર્દોષ ઠરી ‘ ચોરી ઉપર શીર જોરી ’ એ ન્યાયે મને ભોંઠો પાડશે, ” એ વિચારથી તે કાલિદાસના દોષનો પુરાવો પ્રત્યક્ષ ક્યારે થાય, તેની રાહ જોતાં જ થોભ્યો હતો, અને એવા પ્રસંગો પણ યોજતો હતો.

તેમાં એક વખતે એમ બન્યું કે, ભોજ અને કાલિદાસ સાયંકાલ અને રાત્રિની સંધિ વેળા રાજમંદિરની અગાશીમાં વિનોદવાર્તા એકાંતમાં કરતા હતા. આકાશ નિર્મળ હતું અને પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર પૂરા બહારમાં સંપૂર્ણ સોળે કળાથી વિકસ્યો હતો; પવન પણ મંદ મંદ વાતો હતો. તેમાં ભોજે પોતાના પેલા વહેમથી પ્રેરાઈને, શૃંગાર રસ છેડ્યો અને કાલિદાસે પૂરી તલ્લીનતાથી પોતાની પ્રાસાદિક કાવ્યશક્તિનો પરિચય કરાવ્યો. એવામાં ભોજે અનુકૂળ સંધિ જોઈ, તેને કહ્યું:—“ હે રસિક

મિત્ર ! તું શૃંગાર રસનો રસિલો છું. મહારાણી લીલાવતીના મુખ-ચંદ્રની પ્રતિભાથી અંબાયલો છું, તો તેનું રસીલું વર્ણન કર અને મને આનંદ આપ. ”

નિર્દોષ કાલિદાસે લીલાવતીના મુખનું સૌંદર્ય જટાભેર તેમ જ રસભેર જાણે રાજાની સન્મુખ તે પ્રત્યક્ષ થતું હોય તેવું હુબહુ વર્ણવ્યું. એટલે ધડીભર રાજા પણ વહેમ વિસરી, એ મનહર દૃશ્ય આંખ આગળ તરવરતું જોતો આનંદમાં નિમગ્ન થયો.

પછી બન્ને છૂટા પડ્યા. રાજાના હૃદયમાં મૂળે વહેમે સંચાર તો કર્યો હતો જ, તેમાં ઉપરના પ્રસંગના કાલિદાસના બહુ રસિલા અને શૃંગાર રસથી જલબલતા વર્ણને એ વહેમનું દૃઢ મૂળ ઊંડું જમાવ્યું. વહેમ અને ઉકરડા વચ્ચે મળતાપણું ઘણું જ છે. જેમ ઉકરડો વધવા માંડ્યો કે તે વધ્યો જ જાય છે, તેમ વહેમ પણ એક વખત જામ્યો કે તે દિન પર દિન વધ્યો જ જાય છે, તેના ભોગ થયલા મનુષ્યના સંબંધમાં ખરાબ લાગણી જમાવે છે, અને જિદ્દો શોધાવી આખરે કાં તો સામાને કે કાં તો પોતાને ભારે હેરાનગતિએ પહોંચાડે છે, ત્યારે જ અટકે છે. ભોજને પણ એમ જ થયું. તે કાલિદાસના સઘળાં ગુણો ભૂલી ગયો અને અવગુણોને મોટા માનવા પ્રેરાયો. અને તેથી તે કાલિદાસના સદ્વર્તનની પરીક્ષા વિશેષ સચોટ કસોટીથી કરવાને ઉત્તેજાયો.

રાજાને મૃગયાનો ચડસ ધણો જ હતો, તેથી તેનું નિમિત્ત કાઢી, માત્ર કાલિદાસ અને ચારેક શિકારી હજીરીયાઓને લઈ છોડી સ્વારીએ પાસેના ડુંગરી પ્રદેશમાં ગયો. માર્ગમાં એક સુંદર અને મોટી મોટી ફાળ ભરતો કૃષ્ણ મૃગ તેની નજરે પડ્યો. એટલે તેની પાછળ રાજાએ પૂરપાટ ધોડો છોડી મૂક્યો. પરંતુ લક્ષ્ય ચૂકાવી નાઠેલો પેલો મૃગ તો હાથ આવ્યો નહીં અને રાત્રિ પડી. એટલે ભોજે સાથીઓની સાથે પાસેના એક ગામડામાં મુકામ કર્યો, અને ત્યાં જ રાત્રિ વિસામો લીધો. પછી સવાર થતાં ધારા નગર પાછા ફરવાને ત્યાંથી ફૂચ કીધી. પણ પોતાને પેલા વહેમની કસોટી કરવી હતી, તેથી સીધે માર્ગે ન જતાં જાણીયુઝીને અફરાટે માર્ગે ચઢી ગયો. આથી ભર બપોર થવા આવ્યા છતાં કોઈ

માર્ગનો થાગ લાગ્યો નહીં. તાપ તો કહે માઈં કામ, ભૂમિમાંથી પણ જાણે અગ્નિના બલુકા ઉઠતા હોય તેવો દેખાવ દ્વરથી જોનારને લાગતો હતો. એક પણ ચલિયું ઉડતું કે પ્રાણી ભમતું જણાતું ન હતું. આવી અસહ્ય સ્થિતિ લાગી, એટલે ભોજે કોઈ વાવ કે સરવરને કાંઈ વૃક્ષ હેઠળ અપોર નમતાં સુધી પડાવ નાંખવાનો વિચાર કર્યો. થોડુંક ચાલતાં એક સુંદર અને વડ વૃક્ષની ઘટાથી છવાયલી, નિર્મલ જલવાળી વાવ દીઠી, અને તે બન્નેએ વડ વૃક્ષની નીચે મુકામ કર્યો. હજુરીયાએ શીતલ જલ પાષ, ભોજ અને કાલિદાસને ઠંડા કર્યાં. પછી ખાવાના ડબ્બા આપી, દૂર જઈ, એક વૃક્ષ હેઠળ બેઠો.

એટલે કાલિદાસે પોતાનો ડબ્બો ઉઘાડી, રાજાને ‘સાથવો’ ખાવા ધણા આગ્રહ કર્યો. ભોજને કાલિદાસના શુદ્ધ ચારિત્રની પરીક્ષા જોવી હતી, તેથી તેણે તે ખાવા ના કહી, તેમ પોતાનો ખાવાનો ડબ્બો ઉઘાડી ખાધુંયે નહીં. કાલિદાસને ભૂખ કડકડીને લાગી હતી, પણ રાજા ન ખાય તો પોતાનાથી કેમ ખવાય, એવા વિચારથી ડબ્બામાં જ હાથ રાખી બેસી રહ્યો, અને રાજાને ખાવા અતિશય આગ્રહ કરવા મંજ્યો ત્યારે ભોજ માંડમાંડ બોલ્યો:—“હે મિત્ર! તે દિવસે રાણી લીલાવતીએ પોતાનું પતિવ્રતપણું સિદ્ધ કરી બતાવ્યા પછી, મેં એવો કડક નિયમ લીધો છે કે દિવસમાં એક વાર તેનું મુખ જોયા વિના મારે કાંઈ જ ખાવું નહીં. આજે હજી મધ્યાહ્ન થવા આવ્યા છતાં તેના મુખનું દર્શન થયું નથી, માટે હું તો હરગીજ, પૃથ્વી અને પાતાલ એક થાય તોયે તેના મુખના દર્શન વિના ખાનાર જ નથી.”

કાલિદાસ:—“હે શાસ્ત્રજ્ઞ રાજા! આપણાં શાસ્ત્રોએ પ્રવાસમાં નિત્યનિયમ ન પળાય તો તેથી નિયમ તૂટતો નથી, એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. એ તો આપદ્ધર્મ ગણાય, માટે રાણીનું મુખ ન જોવાય અને ખવાય તેમાં કોઈ બાધ નથી. માટે જે ભાવે તે બે કોળીયા આપ આરોગો.”

ભોજ:—“ભલે પ્રવાસને શાસ્ત્ર આપદ્ધર્મ ગણે. એવી ખારીઓ તો શિથિલ સંકલ્પબળવાળાને માટે છે. તેઓને તે માન્ય હશે, પણ મને નથી. પરંતુ હે મિત્ર! જો તારો અત્યંત આગ્રહ જ છે, તો એક

વાંદરાનો ભોજના કુમારને શાપ.

કૌંપીરાઈટ. | લીલાવતીની...પ્રતિકૃતિ ચીતરી. પૃષ્ઠ. ૧૭૧.

ચિત્રકાર :- રા. રવિશંકર રાવળ.

મિત્રકૃત્ય તું કર. તું ચિત્રકલામાં નિપુણ છું, તેમ તને દશ્યો જોઈ તે ચિતરવાનો શોખ હોવાથી તેં તારી સાથે ચિત્રાલેખનની સર્વ સામગ્રી-ઓનો તારો કરંડીઓ પણ લીધો હશે. માટે રાણી લીલાવતીની પ્રતિકૃતિ ચીતરું તો, હું તેનું દર્શન કરીને કંઈક ખાઉં. આપણે ધારાનગરથી કંઈલે દૂર છીએ અને આપણે ક્યારે પહોંચીશું તે તો રામ જાણે; એટલે લાંબા સમય સુધી ભૂખ્યા રહેવું, એ મારે માટે મુનાસખ નથી. તેમ મારી ખાતર તારા જેવા વિદ્વાન બ્રાહ્મણને ભૂખ્યો રાખવો, એ અયોગ્ય છે. માટે મને મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાનો આ વયલો રસ્તો સૂઝ્યો છે.”

ભોજની સૂચના કાલિદાસને નિર્દોષ અને સહજ લાગી. એટલે ભોજા ભાવે તે ઉઠ્યો અને ઘોડા ઉપરના ખડીઆમાંથી ચિત્રો ચીતરવાની સામગ્રીનો એક કરંડીઓ કાઢ્યો, અને ઇષ્ટ દેવી કાલિકાનું ધ્યાન ધર્યું. પછી એક ફલક ઉપર પીંછીવડે રાણી લીલાવતીની હુબહુ પ્રતિકૃતિ (જખી) ચીતરી, પણ જેવો તે ફલકને હેઠે મૂકવા જતો હતો ત્યાં અચાનક પીંછી પેલી જખીના જંધવાળા ભાગને અડકી, અને ટપકું પડ્યું. કાલિદાસને લાગ્યું કે, લીલાવતીની જંધે અવશ્ય તલ અગર લાખું હશે, નહીં તો શ્રી કાલિકા આમ જખી તૈયાર થયે બગાડે નહીં. આવો વિચાર કરી, તેણે પેલી જખી એવી ને એવી ભોજને આપી. વહેમાયલા મનવાળા ભોજે તે જખી જોઈ, પરંતુ જેમ મણિમય મંદિરમાં કીડી તો છિદ્ર શોધતી જશ્વરે તેમ ભોજની દૃષ્ટિ પણ લીલાવતીની જખીના જંધવાળા ભાગ ઉપર જ પડી અને ટપકું જોઈ એકદમ ચમક્યો, અને વહેમે તેને ઉશ્કેર્યો. તેથી તે મનમાં બડબડ્યો:—“ નિત્યે કાલિદાસે મારી સ્ત્રીને એકાંતમાં જોઈ હશે, નહિતર તેને એની જંધ ઉપરનું લાખું હોવાની ક્યાંથી ખબર હોય ? પણ કદાચ ભૂલથી ડાઘો પડ્યો તો નથી, એની મારે ખાત્રી કરી લેવી જોઈએ.”

આમ વિચારી, તેણે એ પ્રતિકૃતિ હુબહુ લીલાવતીની નથી, એમ કહી, બીજી ચીતરવા કહ્યું. તરત જ કાલિદાસે કાલિકાની પ્રેરણાથી બીજી જખી ચીતરી અને ઘણી ઘણીએ સંભાળ અને સાવધતા રાખી, જતાં ફરીથી જંધે લાખાનું ટપકું પડ્યું. તે જખી જોતાં ભોજનો

વહેમ સર્જીડ થયો. તેનો ઇર્ષ્યાગ્રિ પ્રજ્જ્વલિત થયો. મૂળે વહેમ રૂપી રાજ તેના હૃદય ઉપર છવાઈ હતી, ત્યાં આ ચિત્રમાંના લાખાના દર્શન રૂપી ચીનગારી પડી અને ‘સ્નેહી થઈને માઈં ધર આમ વણુસાડયું’ એ વિચાર રૂપી ધી તેમાં પડ્યું. એટલે અગ્નિ ભભુકી ઉઠે તેમાં શી નવાઈ? તેમ ભોજ રાજા સાનભાન ભૂલ્યો અને ક્રોધના તાનમાં કહેવા ન કહેવાનાં અસહ્ય તિરસ્કારભર્યાં વચનો કાલિદાસને કહ્યાં. વળી એટલેથી જ ન અટકતાં પેલા શિકારી હજુરીઆઓને બોલાવા, કાલિદાસને મુસ્કે-ટાટ બંધાવ્યો અને તેમાંના બે જણને તેને ઉચકી વાધની બોડ આગળ મૂકી આવવા ફરમાવ્યું. પછી પોતે આવેશમાં ને આવેશમાં સ્વાર થઈ, મુકામ ત્યાંથી ઉપાડ્યો અને દડમજલ કૃચ કરતો ધારા નગર રાત્રિના સમયે આવી પહોંચ્યો.

પેલી પાસ બે શિકારીઓ કાલિદાસને રાજાની આજ્ઞા શિરે ઉઠાવી દૂર ઉપાડી તો ગયા, પરંતુ તેઓ રાજાના ચંચળ મનથી વાકેફ હતા તેમ કાલિદાસ પ્રત્યે અગાઉ આવાં અવિચારી કૃત્યો આચર્યાનાં અને પાછળથી પસ્તાવો પામી તેના ચરણને વંદન કર્યાનાં દૃષ્ટાંતો તેમની આંખ આગળ તરવરતાં હતાં. તેથી તેમણે રાજાની દૃષ્ટિ બહાર થતાં ભોજના બોલાવ્યા વિના તેમ જીવતદાનનું વચન લીધા વિના ધારા નગરમાં, તેમ જ તેના રાજ્યપ્રદેશમાં પણ ભોજની દૃષ્ટે નહીં પડાય તેમ રહેવાની કડક પ્રતિજ્ઞા કાલિદાસ પાસે લેવડાવી, તેને છૂટો કર્યો. પછી ધારાનગર આવી તેમણે ભોજને વાઘે કાલિદાસને મારી નાંખ્યાનો કલ્પિત વૃત્તાંત જણાવ્યો.

હવે જંગલમાં એકલા પડતાં કાલિદાસે વિચાર કર્યો કે, “જે હું મુંગો મુંગો અન્ય દેશમાં મારી જાત બદલી રહીશ, તો મારે કપાળે ચોટિલું આ કલંક ધોવાવાનું નથી અને મારી સઘળી કીર્તિ ધૂળમાં મળવા સાથે સદાને માટે લોકમાં હું અપવાદને પાત્ર ગણાવાનો જ. ભોજનો સ્વભાવ ચર અને ચલ છે, અને તેને અવશ્ય મારી જરૂર પડવાની જ. તે વેળા જે હું પાસે હોઉં તો મારી નિર્દોષતા આબાદ સાબીત કરી આપું. માટે મારે દેશાવર ન રહેતાં ધારા નગરમાં જવું, ગુપ્તપણે ત્યાં વસવું અને વખત આવ્યે માઈં નિર્દોષપણું સિદ્ધ કરી આપવું, એ જ વિશેષ યોગ્ય

છે. મને ધુલ ગુંથવાની કળા સારી પેઠે આવડે છે; અને જેમ પક્ષીઓમાં કાગડો, પશુઓમાં શિયાળ, અને મરદમાં હજમ અચરાક ગણાય છે તેમ સ્ત્રીજાતિમાં માલણ ચતુર ગણાય છે. માલણ આખા શહેરની ખજાર લાવે ત્યારે જ તેને જંપ વળે, એવો એનો ‘ખતરવટીયો’ સ્વભાવ હોય છે. માટે જો હું તેને ઘેર દાસી થઈને રહીશ, તો મને ધારા નગરની અને ભોજ રાજાના દરબારની રજે રજ વાત નિત્યનિત્ય માલુમ પડશે અને વખત આવ્યે છતાં થવું હશે તો માલણને ઘેર રહેવાથી તેની દ્વારા વિશેષ અનુકૂળતા થશે. અલખત મારે મરદ છતાં દાસી થઈને તેને ત્યાં રહેવું પડશે. પણ તેની ચિંતા નહીં, એ તો વિદ્યમાં થવું આવ્યું છે તેમ થશે. શું વિષણુ જેવા પુરુષોત્તમને વખત આવ્યે મોહિનીનું રૂપ લેવું પડ્યું ન હતું ? શું અર્જુન જેવા અદ્વિતીય આણ્ણવલિને બૃહન્નલા (ઇન્ડો) થઈને વિરાટ રાજાના દરબારમાં રહેવું પડ્યું ન હતું ? તો પછી કાલખલના માર્યા મારે દાસીનો સોંગ લેવો પડે તેમાં ગ્લાનિ પામવા કે માનભંગ થવા જેવું શા માટે માનવું ? કર્મના ન્યાયા સૌનેય વિવિધ નાય નાયવા પડે છે. તેમ મારા ભાગ્યમાં આ એક નાય સરળયલો હશે, એટલે તે નાર્યે જ છટકો. ”

આવા વિચાર કરી, મનને શાન્તિસમાધાન આપી, કાલિદાસ પાસેના એક ગામડામાં ગયો. ત્યાં કેટલાએક દિવસ રહ્યો અને એ પૈસા પેદા કરી, એક કુલીન સ્ત્રીને યોગ્ય સઘળો વેપ મેળવ્યો અને તે સહ, એક દિવસ સાંજના પહોરનો ધારાનગરમાં આવ્યો. પોતે ધારા નગરનો રહીશ હતો, અને દેવી પ્રસન્ન હતી, તેથી વેપ પાલટવામાં પરખાવાનો ભય તેને ન હતો. એટલે તે વેપે રાત્રિના પહેલા પહોરે લાખી (લક્ષ્મી) નામની, એક મોટા મોટા શહેરીઓને ઘેર અવરજવર ધરાવનારી, માલણને ત્યાં ગયો, અને કુલીન કુટુંબની હોવા છતાં, ભાગ્ય રૂઢ્યાથી, ધરખાર અને સ્વજનથી જતાં રહેવાથી દુઃખની મારી તેને ત્યાં નોકરીએ રહેવા આવ્યાનું અને ‘ધુલપરીક્ષા,’ ‘ધુલગુંથણી,’ આદિ માલણમાં જોઈતા ગુણ પોતાનામાં હોવાનું તેને કહ્યું. લાખી માલણ તો તેને જોતાં જ જાણે મોહવશ થઈ હોય તેમ વિશેષ ન પૂછતાં ઘરમાં રાખી લેવાની તત્પરતા જણાવી. તે

વેળા કાલિદાસ રૂપી દાસીએ તેને સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે, કોઈ પણ સંજ્ઞામાં પર પુરૂષને મોંદું નહીં બતાવવાનું મારે અડગ વ્રત છે. મારે તમારે તે વ્રત તોડાવવું નહીં, એવી ખાત્રી મને આપો. લાખીએ તેવી ખાત્રી સોગનપૂર્વક આપી અને દાસી તેને ત્યાં સુખથી રહી. તેનાં પગલાંથી લાખીનો ધંધો ધણા જ ધીકતો ચાલ્યો અને નગરમાં માનપાન પણ અતિશય વધ્યાં. એટલે તે નવી દાસીને કોઈ દેવતા ગણી પૂરા માનથી જાણી સગી માની જણી મોટી બેન હોય તેમ તેની સાથે વર્તવા લાગી. આમ કેટલાક મહિના કાલિદાસે દાસીના વેષે લાખી માલજીને ઘેર વીતાડ્યા.

દરમ્યાન એમ બન્યું કે, ભોજરાજાનો પાટવી કુંવર † મૃગયા રમવા ગયો હતો, ત્યાં શિકારના લોભે ધણા દૂર નીકળી ગયો. જંગલમાં અટવાતાં રાજકુંવર રસ્તો ભૂલ્યો. રસ્તો શોધતાં શોધતાં રાત પડી. હવે કેમ કરવું તેના વિચારમાં પડ્યો. “જે રસ્તા ઉપર નીચે સૂઈ છું તો જંગલી જનાવર મને રાત્રે ફાડી ખાય. એવી બીક રહે છે. મારે કોઈ જાડ ઉપર સૂવાનું મળે તો સાઈ.” આવો વિચાર આવતાં તે એક ઉંચું વડનું જાડ શોધી કાઢી, પોતાના ઘોડાને છૂટો ચરવા છોડી દઈ, જાડ ઉપર ચઢ્યો. અડધા જાડ ઉપર એ ચઢ્યો, એટલે રાજકુંવરની નજર એક વાંદરા ઉપર પડી. તે વાંદરા એક ડાંચી ડાળી ઉપર બેઠો હતો. “હવે મારે શું કરવું ? વાંદરા રાત્રે મને હેરાન કરે તો મારે તો ‘અનાંને બદલે પનાં’ થાય અને જોલામાંથી બચવા જતાં ચુલામાં પડવા જેવું થાય.” તે આવો વિચાર કરતો જાડ ઉપર ઉંચો ચઢતો અટક્યો, એટલામાં પેલા વાંદરાએ કહ્યું:—“અરે કુંવરજી ! ગભરાશો નહિ, ઉપર સુખેથી ચઢી આવો.” આ વાંદરા પૂર્વ જન્મે એક દિવ્ય પુરૂષ હતો અને શાપથી તેને આવો પશુ અવતાર લેવો પડ્યો હતો. તેથી તેની ‘વાચા’ નષ્ટ થઈ ન હતી.

પોતાને આવી હિમ્મત આપનાર શબ્દો જ્યારે રાજકુંવરના સાંભળવામાં આવ્યા, ત્યારે તે ઉપરની ડાળીએ ગયો. પાસે જતાં વાંદરાએ કહ્યું:—

† પ્રબંધ ચિંતામણિમાં પાટવીને બદલે ભોજ રાજા પડે ગાંડો થયાનો વૃત્તાંત વર્ણવેલો છે. પરંતુ કથાસંદર્ભથી તેને બદલે પાટવો ગાંડો થયો હોય, એ વિશેષ યોગ્ય સમજાય છે.

“કુંવરજી ! હું ધણા દિવસ થયાં આ ઝાડ ઉપર રહું છું. દિવસના તો મને સુષ્પે ફરવા હરવા, વનનાં મીઠાં ફળ ખાવા, શીતળ જલ પીવા તથા સુવાનો વખત મળે છે. પરંતુ રાતના તો મારાથી મુદ્દલે સૂવાતું નથી. કારણ મધ્ય રાત્રિ થતાં અહીં એક વિકાળ વાદ્ય નિત્ય આવે છે. તે દરરોજ ધણાં પ્રાણીઓનો નાશ કરે છે. મને પકડવા માટે પણ તે ધણાંયે કાંકાં મારે છે. પરંતુ હું આટલો બધો ઉંચે બેસું છું, એટલે તેનો લાગ ફાવતો નથી. છતાં કૂદકા અને ફાળો મારી ઝાડને ડાળીઓ સાથે હચમચાવે છે. એટલે હેઠા પડી જવાના ભયથી મારાથી નિરાંતે ઉંઘ લેવાતી નથી. તેને હવે અહિં આવવાનો વખત થોડો બાકી રહ્યો છે. પણ આજ તો તમે મારા અતિથિ થઈને આવ્યા છો તેથી મને ઉંઘવાનો વખત કંઈકે મળશે. અડધી રાત તમે જાગજાગ અને અને અડધી રાત હું જાગીશ. ”

રાજકુંવરને એ વાત પસંદ પડી. એટલે આખા દિવસનો થાકલો રાજકુંવર પહેલો જ પેલા ઝાડની ડાળી ઉપર સૂઈ ગયો. વાંદરાએ તે પડી ન જાય તેથી તેને પોલે હાથે પકડી રાખ્યો. થોડી વારમાં વાદ્ય આવ્યો. તેણે ઉંચે જોયું તો ક્રોધ મનુષ્ય સૂતેલો અને તે પડી ન જાય માટે તેને મજબુત પકડીને પેલા વાંદરાને બેઠેલો જોયો. એટલે વાદ્યે વાંદરાને કહ્યું:— “અરે વાંદરા ! તું આ કોને પકડીને બેઠો છું ? એને તું નીચે નાંખી દે. એટલે હું તેનો ભક્ષ કરી ચાલ્યો જમ્મશ અને પાછો કદી પણ તને હેરાન કરવા નહિ આવું. ”

આ સાંભળી વાંદરો બોલ્યો:—“અરે ! તું ક્રોધ મૂર્ખ જણાઉં છું ! જે માણસ મારી ઉપર વિશ્વાસ રાખી નિરાંતે સૂતો છે તેનો હું વિશ્વાસઘાત કરું ? બધાં પાપ કરતાં વિશ્વાસઘાતનું પાપ મોટું છે. અને એ મારાથી કદી પણ બનનાર નથી. ”

વાદ્યે કહ્યું:—“પણ એમાં તારે બીજું કાંઈ કરવાનું નથી. તેં એને પકડી રાખ્યો છે તે છોડી દે, એટલે મારા ઉછાળાથી ડાળી હાલશે અને એ પોતાની મેળે નીચે પડશે. એમાં ક્રોધ વિશ્વાસઘાત થનાર નથી. ”

વાંદરો:—“મૂર્ખ ! એ વિશ્વાસઘાત નહિં તો બીજું શું ? મારા હાથે એ તો કદી જ બનનાર નથી. તું તારે માર્ગે સીધે સીધો ચાલ્યો જ. ”

વાઘે વાંદરાને ઘણા ઘણા સમજાવ્યો, પણ વાંદરો એકનો એ ન થયો. પોતાનું કાંઈ વળતું નથી જાણી, વાઘ નિરાશ થઈને બેઠો. મધ્યરાત્રિ થતાં વાંદરાએ રાજકુંવરને જગાડા કહ્યું:—“કુંવરજી! નીચે વાઘ આવીને બેઠો છે. માટે તમે સાવધ રહેજો. એ તમને ઘણી રીતે સમજાવશે પણ તમે મને નીચે હડસેલી દેતા નહિ. એ ઉંચા ફૂદકા મારી, થડ પર્યંત ડાળીઓને હચમચાવશે; અને તમને ડરાવશે. પણ તમારે ડરવું નહિ. હું તમારે વિશ્વાસે સૂઈ છું, માટે મને વિશ્વાસઘાત કરશો નહિ.”

રાજકુંવરે તેને અધી રીતની કબૂલાત આપી.

પછી વાંદરાએ ઝાડની ડાળી ઉપર પોતાની પુંછડી વિંટાળી અને રાજની આગળ પોતાનું માથું કરી સૂતો. થોડી વાર પછી વાઘે રાજકુંવરને કહ્યું:—“હે માનવી! આ વાંદરાને તું નીચે નાંખી દે. એ વાંદરો વિશ્વાસ કરવા લાયક નથી. જો તું એને નહિ નાંખી દઉં તો હું તને મારી નાંખીશ.”

રાજકુંવર:—“અરે ધાતકી પ્રાણી, ! શું હું વિશ્વાસઘાત કરું? ના, ના, એમ તો મારાથી અને જ નહિ.”

વાઘ:—“પોતાનો જીવ અચાવતાં બીજાનો જીવ જવા દેવો, એમાં વિશ્વાસઘાત કહેવાય નહિ. જો તું આને નીચે નહિ નાંખી દઉં તો પછી હું તારા બહુ બૂરા હાલ કરીશ.”

આમ બોલી વાઘે ફૂદકા બંધા એટલે તે ગભરાયો, ભાન ભૂલી ગયો અને પોતાનો જીવ અચાવવાનો લોભ થતાં વાંદરાને તેણે પકડી રાખ્યો હતો તે છોડી દીધો, અને ઉલટો ઉપરથી ધક્કો માર્યો તે જૂદો. પણ વાંદરાએ ડાળી સાથે પુંછડી વિંટાળી હતી, તેથી એ એકદમ નીચે પડી ગયો નહિ. પણ સરકયો ખરો. પોતાના વિશ્વાસનો ધાત થયો જોઈ વાંદરે કહ્યું:—“અરે ભલા માણસ! તારે આવો અધર્મ કરવો ઘટતો નથી. મને તું નીચે નાં નાંખી દે! તને પાપ લાગશે, વિશ્વાસઘાત રૂપી મહાપાપ અધાર નર્કમાં નાંખે છે, માટે એ પાપ તું કર નહિ અને મારું રક્ષણ કર.”

પણ તેના મનમાં તે વાત ઉતરી નહિ અને “વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ,” એ કહેવત પ્રમાણે હેઠે સરકેલા વાંદરાને તેણે ડાળી સાથે બીડ

ભેરવીને ટંગાવાયે ન દીધો. અને હેઠો હડસેલ્યો. એટલે લાગ જોઈ
વાધે તેને તુરત પકડી લીધો અને પંજ નીચે દબાવી મારી નાંખવા
તત્પર થયો.

હવે પોતાનું આવી જ બન્યું છે, એમ સમજતાં ઉગરવા સારૂ વાંદ-
રાએ એક યુક્તિ રચી. પોતે તેના પંજમાં સપડાયો હતો છતાં ખડખડ
હસ્યો. વાંદરાને હસતો જોઈ, વાધે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું:—“અરે વાંદરા !
તું કાળના મોંઢામાં પડ્યો છું, છતાં શા આમ માટે હસું છું ? આટલી વાર તો
તું પેલા માનવીને તને ઉગારવાને કાલાવાલા કરતો હતો અને મારા પંજામાં
આવ્યા પછી તું હવે આમ હસું છું, તેનું શું કારણ ?”

આ સાંભળી, વાંદરો વિશેષ હસ્યો અને કાંઈ જ બોલ્યો નહીં. એટલે
તેનું હસવાનું કારણ જાણવાને વાધની આતુરતા વિશેષ ઉશ્કેરાઈ. જ્યારે
તેની જિજ્ઞાસા વધારે તીવ્ર થઈ, ત્યારે બરોબર લાગ જોઈ, વાંદરાએ તેને
કહ્યું:—“તેં મને તારા પંજમાં મજબૂત પકડ્યો છે, તે જરા દીલો કર.
એટલે હું કંઈક બોલી શકું. મારાથી શ્વાસ પણ સરખી રીતે લેવાતો નથી,
તો બોલી તે શી રીતે શકું ?”

હસવાનું કારણ સાંભળવાની આતુરતામાં, પરિણામનો કોઈ વિચાર
ન કરતાં, વાધે તેની ઉપરનો પોતાના પંજાનો કબજો થોડોક દીલો કર્યો
કે, વાંદરો તરત જ લાગ જોઈ, જોર કરી, તેના હાથમાંથી છટક્યો,
અને ફૂંકો મારીને ઝાડ ઉપરની ખીજી જ ડાળે ચઢી ગયો. પછી વાધની
પ્રાણ ન પહોંચે એટલે ઉંચે બેસી, તે રૂઢ કરવા લાગ્યો. પોતાના
પંજા નીચે પડ્યો પડ્યો વાંદરો હસતો હતો, પણ જ્યારે કાળના મુખમાંથી
બચ્યો ત્યારે તેને રડતો જોયો, એથી વાધે પુનઃ આતુરતાથી પૂછ્યું:—

नखाभ्रं हितस्त्वं च कथं जहास वानर ! ।

वट्टशाखाज्वलम्बेन कथं रोदिषि हे कपे ! ॥

“અરે વાંદરા ! જ્યારે તું મારા પંજ નીચે હતો ત્યારે તો હસતો
હતો, પણ હવે જ્યારે છૂટો થયો છું અને વડની શાખાને ટેકવી બેઠો છું,
ત્યારે તું શા માટે આમ રડું છું ?”

ત્યારે વાંદરે કહ્યું:-

અજ્ઞાતે ચ કુલે જાતાન્ પ્રીતિં કુર્વન્તિ યે નરાઃ ।

રોદિમ્યેતાન્નરાન્નિસન્ આત્માન્ નૈવ રોદિમિ ॥

“હે સિંહ ! અજ્ઞાત-જેને વિષે કોઈ માહિતી નથી એવા-કુલમાં જન્મેલા અને અજ્ઞાણના ચારિત્ર્યવાળા માણસોની સાથે જે પુરૂષો પ્રીતિ બાંધે છે તેમને મારા જેવા હાલ ભોગવવા પડે છે, માટે તેમની ખાતર મને રડવું આવે છે; મારા પોતાના સારું હું કંઈ રડતો નથી.

“હું તારા હાથમાં આવ્યો તે વખતે મોત સિવાય બીજી કંઈ મારે માર્ગ ન હતો. તેથી મોતના મોંઘા-તારા પંઝા-માંથી છૂટવા માટે મેં હસવાનું ચરિત્ર કર્યું અને તેમાં હું શાળ્યો પણ ખરો. જો મારા હસવાથી તને આશ્ચર્ય લાગ્યું ન હોત તો હું શી રીતે છૂટત ? પણ હવે મને બીજું દુઃખ થાય છે અને તે એ કે આ ધાતકી પુરૂષે પોતાના સ્વાર્થ માટે મને નીચે ફેંકી દીધો તેથી તેને શ્રાપ લાગશે, અને તે શ્રાપમાંથી મુક્ત થવાનું તેને માટે ધણું મુશ્કેલ છે.”

આમ કહી, વાંદરો મુંગો રહી ગયો. થોડી વારે પ્રભાત થવા આવતાં વાઘ પોતાને ઠેકાણે જતો રહ્યો. વાંદરો ભોજના કુમારથી થોડે દૂર બેઠો હતો, પણ પછી તે કાંઈતેની સાથે બોલ્યો નહીં. અને વાંદરે પોતાના રોવાનો ખુલાસો કર્યો તે જ વેળા રાજકુંવરની વાચા બંધ થઈ ગઈ. અને માત્ર વિ. સે. મે. રા. સિવાય બીજી એક પણ ઉચ્ચાર કાઢવાનું અશક્ય થઈ પડ્યું. અને તે ગાંઝા સરખો થઈ ગયો. છતાં અંતઃપ્રેરણાથી પ્રભાત થતાં તે ઝાડ ઉપરથી નીચે ઉતર્યો અને જંગલમાં ભટકવા લાગ્યો.

પરંતુ રાતના તેણે પોતાના ઘોડાને છૂટો ચરવા મૂકી દીધો હતો, તે ધારાનગરમાં જઈ ઉભો. રાજકુંવર વગર તેને એકલો આવેલો જોઈ બધા આશ્ચર્ય પામ્યા. ‘રાજકુંવરને કોઈએ લૂંટી લીધો હશે’ એવો વિચાર દરબારીઓને આવ્યો. પરંતુ ઘોડા ઉપરનું કીમતી બોગીર એમનું એમ જ અનામત હતું, તેમ ઘોડો પણ કંઈ ઇજા પામેલો કે હેરાન થયેલો ન જણાયો, એથી રાજકુંવરને બીજી કંઈ અડચણ આવી હશે,

એમ બધાને સમજાયું. ભોજ તો પોતાના કુમારના ગુમ થવાથી અડધો ગાંડા જેવો જ થઈ ગયો. તેણે તરત પોતાના સ્વારને હુકમ કર્યો કે, ચારે દિશા તરફ શોધ કરીને કુંવરને લઈ આવો.

એકદમ પાટવી કુમારને શોધવાને ચારે દિશાએ માણુસો દોડ્યા. આ તરફ કુંવર સાથે ગયલા માણુસો જેઓ આખી રાત બહાર રહ્યા હતા તેમને પણ કુંવરના ગુમ થવાની ખબર મળી, તેથી તેઓ જે રસ્તે કુંવર ગયો હતો તે રસ્તે ગયા. થોડી વારમાં જ જંગલમાં ફરતાં તેમની મહેનત સફળ થઈ. ગાંડા સરખા પેષે કુંવર તેમને સામો મળ્યો. એટલે પેલા માણુસોએ પૂછ્યું:—“મહારાજ! આખી રાત આપ ક્યાં રહ્યા હતા?”

ઉત્તરમાં કુંવરે કાંઈ પણ ન બોલતાં માત્ર “વિ. સે. મે. રા.” એટલો જ ઉચ્ચાર કર્યો.

આનો અર્થ કોઈ કાંઈ સમજ્યા નહિ, ત્યારે ફરીથી તેમાંના એકે પૂછ્યું:—“શું ઘોડાએ આપને નાંખી દીધા હતા?”

તોયે કુમારે “વિ. સે. મે. રા.” સિવાય કાંઈ પણ ઉચ્ચાર કર્યો નહીં.

એટલે વધારે ગુંચવાઈ જઈ, સર્વેએ ઉપરાચારી અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા. કુંવર તેમને ઝોળખતો જણાયો ખરો, છતાં વિ. સે. મે. રા. સિવાય કાંઈ પણ બોલી શકતો નથી, એમ સમજાયું.

આ ચાર અક્ષર સિવાય બીજા કાંઈ પણ ઉત્તર કુંવરના મોંઢામાંથી ન જ નીકળતો જોઈ, બધા આશ્ચર્ય પામ્યા. તેને કાંઈ વળગાડ વળગ્યો છે કે ઘેલછા લાગી છે, એ પણ કોઈ કળી ન શક્યું. પછી એક ઘોડા ઉપર એસાડીને તેઓ તેને ધારાનગર લઈ આવ્યા. રાજા ભોજ પણ પોતાના પાટવી કુંવરની આવી પામર હાલત જોઈને અતિશય આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે પણ તેને અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા, પરંતુ વિ. સે. મે. રા. સિવાય બીજા કાંઈ ઉત્તર જ ન મળ્યો.

પછી ભોજે કેટલાક જાદુ કરનાર, બૂવા, મંત્રશાસ્ત્રીઓ વગેરેને બોલાવી મંગાવી તેની તપાસ કરાવી. પણ કુંવરની માનસિક સ્થિતિ શા રોગથી બ્રમિત થઈ છે, તેના કારણની ચિકિત્સા કોઈ જ કરી શક્યું નહીં.

પછી તેણે મોઢા મોઢા વૈદ્યો, બિષગુરો, ધન્યંતરીઓને બોલાવ્યા, પરંતુ તેઓ પણ તેના રોગની ચિકિત્સા કરી શક્યા નહીં અને વિવિધ ઉપચારો કર્યા છતાં તેની ઘેલછા ઓછી થઈ નહીં.

આ પ્રમાણે થોડા દિવસ નીકળી ગયા. આખરે ત્યારે કાંઈ ન જ વળ્યું, ત્યારે ભોજને કાલિદાસ યાદ આવ્યો. ‘જે કાલિદાસ હોય તો તે દેવીના પ્રસાદથી પણ કોઈ ઉપાય શોધી કાઢે,’ એવી તેના મનમાં ભાવના બંધાઈ. પણ ‘મેં’ તો તેને મારી નાંખાવ્યો છે,’ એ વિચાર આવતાં તે ઘણા જ દિલગીર થયો. પછી તેને પૂર્વના પ્રસંગોનું સ્મરણ થતાં વિચાર આવ્યો કે, ‘કાલિદાસને શ્રી મહાકાળીની સહાય છે, તેથી તેનો નાશ કરવા કોઈ સમર્થ નથી. અગાઉ જેમ તેનો બચાવ થયો છે તેમ આ વેળાએ પણ કેમ ન થયો હોય ?’

આમ ધારી, તેણે પેલા એ શિકારીઓને બોલાવી પૂછ્યું:—‘તમારા હાથે મારો હુકમ બળવવામાં કોઈ ગણત કે કદાચ અપરાધ પણ થયો હશે, તો હું તે માટે તમને ક્ષમા આપીશ, પણ તમારે ખરું જ બોલવું જોઈશે. થોડા વખત ઉપર વનમાં પેલા પંડિતને મારી નાંખવા માટે મેં તમને સોંપ્યો હતો, તે ખરેખર મુઓ છે કે, તમે તેને જીવતો છોડી દીધો છે, તે ખરેખર કહો ?’

પેલા દુતો ખીચારા વિચારમાં પડ્યા અને રાજાને શો જવાબ આપવો, તે તેમને સ્પષ્ટ થયું નહિ. તેમને ગભરાઈ ગયેલા જોઈ રાજાએ ધીરજ આપતાં ફરી પૂછ્યું:—‘મારે હાલ તે પંડિતનું ખરુંકામ પડ્યું છે. માટે જ તમે તેને જીવતો મૂકી દીધો હશે તો હું તમને ઈનામ આપીશ. માટે જ ખરી હકીકત હોય તે વિના કચવાયે કહો.’

એટલે તેમણે રાજાને પગે લાગીને કહ્યું:—‘હે મહારાજા ! અમારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. અમે તે પંડિતરાજાને જીવતો મૂકી દીધો છે.’

કાલિદાસ જીવતો છે, એમ જાણી રાજા આનંદ પામ્યો. અને તેના હામ-ઠોકાણની બાળ વિષે તેઓને અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા, પણ તે અજાણ્યા હોવાથી તે વિષે કાંઈ જ કહી શક્યા નહીં.

હવે કાલિદાસને શી રીતે જાતવો તેનો વિચાર તે નિરંતર કરતો હતો, તેવામાં તેને સૂઝ્યું કે, કાલિદાસ ધણું કરીને તો આ નગરમાં જ સંતાઈ રહ્યો હશે. માટે એને ડાઘ રીતે શોધી કાઢવો તો જોઈએ.

પછી તેણે સભાના પંડિતોને તાપ આપ્યો અને વિ. સે. મે. રા. નો કાં તો ખુદાસો કરવા અગર નગર છોડી જવા ફરમાવ્યું. પંડિતોએ તેન સૂઝવાથી દેશાવર જવાનું પસંદ કર્યું. પરંતુ એટલામાં દૈવયોગે એક આગેવાન પંડિતને ઘેર પૂજા માટે કુલ લાવનારી પેલી લાખી માલણ પંડિતજીને દેશાવર જતા જાણી ઘેર આવી અને પેલી દાસી આગળ દિલગીરી સાથે, બધીયે વાત કહી. એટલે દાસી બનેલા કાલિદાસે લાખીને કહ્યું:—“એમાં તે એ પંડિતો મુંઝાય છે શા માટે? હું એ ઉચ્ચારનો ખુદાસો કરીશ.” ત્યારે લાખીએ બલબલા પંડિતોનાં મગજ ન્યાં ચાલ્યાં નહીં ત્યાં આ એ બદામની દાસીએ આવી હામ ભીડી માટે તેને ધમકાવી. એટલે તેણે લાખીને એકાંતમાં લઈ જઈ, સોગન આપી, પોતે જ કાલિદાસ હોવાનો ભરમ તેની આગળ ખુલ્લો કર્યો.

આ સાંભળી, લાખી બહુ જ હર્ષમાં આવી અને પોતાનું ભાગ્ય આમ અચાનક ઉધડ્યું સમજતાં એકદમ રાજદરબારમાં કહેવા દોડતી હતી, ત્યાં કાલિદાસે તેને રોકી, યોગ્ય સમય સુધી રાહ જોવા થંભાવી. પછી તેને આ બેદ શી રીતે આપોઆપ ખુલ્લો થશે તે વિષે સમજણ આપી.

પછી તે પ્રમાણે લાખી, બીજે દિવસે, પોતાના ઘરમાં રાજા આદિ રાજ્યમંડળીના સત્કારની ધટતી સામગ્રી સજ્જ કરી, ભોજની બ્રહ્મસભામાં ગઈ અને વિનતિપૂર્વક બોલી:—

“હે રાજનુ! મારે ઘેર રહેલી, મહાજ્ઞે પાળતી, દુઃખની મારી આવી વસેલી, એક દાસી વિ. સે. મે. રા. નો ખુદાસો કરવા તૈયાર છે, પરંતુ તે આપની બ્રહ્મસભામાં આવી શકે તેમ નથી. હે રાજાધિરાજ ! એ મારી સગી બેન જેવી છે. એ કાંઈ પણ પુરૂષને પોતાનું મોંદુંયે બતાવતી નથી, તેમ પોતાના હાથના સિવાય બીજાના હાથનું રાંધેલું અન્ન સુદ્ધાંએ જમતી નથી. એ હમેશ એકાંતમાં જ રહે છે. તે આપનો ખુદાસો કરવાની

હામ ભીડે છે. માટે આપ શ્રીમાન તથા રાજ્યમંડળી અમ સરખા રાંકનું ધરપાવન કરો તો કામ થાય એમ છે, અને પ્રભુકૃપાથી રાજકુંવર પણ સાજા થશે અને તેમનાં દુઃખડાં ટળશે, એમ લાગે છે.”

એટલે ભોજ રાજાએ તરત લાખીને ઘેરજવા અને યોગ્ય તૈયારી કરવા કહ્યું; તેમ જીજી પાસ પ્રધાન આદિ રાજ્યમંડળીને પોતાની સાથે લાખીને ઘેર આવવાની આજ્ઞા કરી. પછી ઘટતો પોષાક સજવા રાજા પોતે રાજમંદિરમાં ગયો. તે થોડીક વારે તૈયાર થઈ, પ્રધાનમંડળ તથા પાટવી કુંવરને લઈને લાખી માલણને ત્યાં આવ્યો.

જીજી પાસ લાખીએ રાજા અને દરબારીઓ તથા પંડિતોનો યોગ્ય રીતે સત્કાર કરવા માટે બધી સામગ્રી તૈયાર કરી રાખી હતી. એક બાજુ પડદો બાંધી, પોતાની ધર્મની બેન(કાલિદાસ)ને બેસાડી અને સામી બાજુ રાજકુંવરને બધાની આગળ બેસાડ્યો. બધા બેઠા પછી પડદામાંથી કાલિદાસે રાજકુંવરને કુશલતાનો પ્રશ્ન કર્યો. તેનો વિ. સે. મે. રા. ના ઉચ્ચાર સિવાય બીજો કોઈ ઉત્તર ન મળ્યો. તરત કાલિદાસે શ્રી મહાકાલિનું સ્મરણ કર્યું. અને તેના પ્રસાદથી શો બનાવ બન્યો છે તે સમજી ગયો. પછી તેણે ભોજને કહ્યું:—“હે મહારાજ! આ રાજકુંવરે ઘોર વિશ્વાસઘાત રૂપી મહાપાપ કર્યું છે. વિ. સે. મે. રા. આ જે ચાર અક્ષર રાજકુમાર બોલે છે, તેનો ખુલાસો આપ સાંભળો:—

“વિ—વિશ્વાસઘાતનો શાપ લાગ્યો છે, જો કે આ શાપ અટક નથી.

“સે—સેતુબંધ રામેશ્વર વગેરે તીર્થો ક્યાંથી બીજાં પાપ દૂર થાય છે, પણ વિશ્વાસઘાતરૂપી મહાપાપ દૂર થતું નથી, જો કે આ શાપ દૂર થશે.

“મે—મેરૂ જેવા મોટાં પર્વતો કરતાં પણ વિશ્વાસઘાત રૂપી પાપ પૃથ્વીને વધારે ભાર રૂપ છે.

“રા—એ પાપમાંથી મુક્ત થવા હજાર ગૌદાન કરવાં, એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

“હે રાજા! મેં જેટલું બાણ્યું છે, તેટલું મેં તમને કહી સંભળાવ્યું છે. હવે હું ઇષ્ટ દેવીની કૃપાથી તેની વાચા પાછી આણું છું, તે જાઓ.”

આમ કહી, થોડી વાર ચૂપ રહ્યા પછી કાલિદાસ બોલ્યો*—

વિશ્વાસપ્રતિબદ્ધાનાં ये च विश्वासघातकाः ।

ते नरा नरके यान्ति यावच्चंद्रविवाकरौ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—વિશ્વાસથી ખાંધી લીધેલા મનુષ્યોનો જે પુરુષો વિશ્વાસઘાત કરે છે તે નર ન્યાં સુધી સૂર્ય અને ચંદ્ર બન્ને પ્રકાશે છે, ત્યાં સુધી નરકનો નિવાસ કરનારા થાય છે.

કાલિદાસને મોંઢેથી આ શ્લોક સાંભળતાં જ રાજકુંવરે “વિ” અક્ષર બોલવો મૂકી દઈ માત્ર “સે. મે. રા.” એ ત્રણ અક્ષરો બોલવા પછી કાલિદાસ આ બીજો શ્લોક બોલ્યો:—

सेतुबंधे नरः स्नात्वा गंगासागरसंगमे ।

ब्रह्महा मुच्यते पापान्मित्रद्रोही न मुच्यते ॥

ભાવાર્થ—સેતુબંધ રામેશ્વર તથા ગંગાસાગરના સંગમ(પ્રયાગ)માં સ્નાન કરવાથી બ્રહ્મહત્યા કરનાર મુક્ત થાય છે, પણ મિત્રદ્રોહ કરનારનું પાપ તેથી મુક્ત થતું નથી.

* શ્રી મેરુતુંગાચાર્યશ્રુત પ્રબંધ ચિંતામણિના ભાષાંતરકાર શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથ આ ચારે અક્ષરોનો ખુલાસો કરનારો માત્ર એક જ નીચેનો શ્લોક આપે છે:—

“ विश्वासघाती वन्यस्य सेतुबन्धादिसेवनैः ।

महादानैर्न शुष्येत राजा विप्रावमानकृत् ॥

“વનમાં રહેનારા વાનરનો વિશ્વાસઘાત આ રાજાએ કર્યો છે. વિશ્વાસઘાતના પાપની શુદ્ધિ સેતુબંધુ આદિ તીર્થોનું સેવન કરવાથી તેમ જ મોટાં મોટાં દાનો આપવાથી થતી નથી. તેમાં જે વળી તેણે બ્રાહ્મણ(કાલિદાસ)નું અપમાન કરેલું છે, તેથી તેનું પાપ વિશેષ છે.”

પરંતુ અન્ય ભોજ પ્રબંધમાં તેમ જ લોકકથામાં તો ઉપર આપેલા ચારે શ્લોક સ્થાન પામેલા છે.

વળી આગળ કહ્યું છે તેમ પ્રબંધ ચિંતામણિના ભાષાંતરકાર ભોજે પોતે વાનરાને વિશ્વાસઘાત કર્યાનું વર્ણવે છે, તેથી આ શ્લોકમાં પણ ભોજ સંબંધી ઉલ્લેખ કરેલો છે.

આ શ્લોક સાંભળી “સે” અક્ષર પણ બોલવો રાજકુમારે મૂકી દીધો, માત્ર “મે. રા.” બોલવા માંડ્યું. આમ થવાથી કાલિદાસ ત્રીજો શ્લોક બોલ્યો:—

મેરોર્ન પર્વતાદ્ધારો અમારાઃ સપ્તસાગરાઃ ।

एक एव महान् भारस्त्वस्ति विश्वासघातिनः ॥

ભાવાર્થ—મેરૂપર્વતનો ભાર પૃથ્વીને ઝાઝો લાગતો નથી, તેમ જ સાત સમુદ્રો પણ પૃથ્વીને ભાર રૂપ નથી, પરંતુ એક વિશ્વાસઘાતી મનુષ્ય જ એવો છે કે જે ખરેખર પૃથ્વીને મોટા ભાર રૂપ છે.

આ શ્લોક સાંભળી, રાજકુમારે “મે” અક્ષર બોલવો મૂકી દીધો. અને માત્ર “રા” અક્ષર જ બોલવો ચાલુ રાખ્યો તે જોઈ, કાલિદાસ ચોથો શ્લોક બોલ્યો:—

राज्यस्य राजपुत्रस्य यदि कल्याणमिच्छसि ।

गवां लक्षसहस्राणि दत्त्वा पापात्प्रमुञ्च तं ॥

ભાવાર્થ—હે રાજનું! જો તું તારા રાજ્ય અને તારો રાજપુત્ર એ બન્નેનું કલ્યાણ ઇચ્છતો હોય તો લાખો ગાયોનું દાન આપ અને તારા પુત્રને તેના પાપમાંથી સર્વથા મુક્ત કરશે.

આ સાંભળી, ભોજ રાજાએ પોતાના કુંવરને હાથે લાખો ગાયોના દાનનો સંકલ્પ મૂકાવ્યો. એટલે તરત જ તેની ઘેલછા છૂટી ગઈ. અને તે બધા સાથે સારી રીતે વાતો કરવા લાગ્યો.

પછી તેણે વનમાં બનેલી વાત બધાને કહી સંભળાવી. તેની વાત સાંભળી લીધા પછી ભોજરાજાએ લાખી માલણની ધર્મભગિની રૂપી કાલિદાસને પૂછ્યું:—“હે બહેન! તું આ નગરમાં આ ધરની અંદર મલાજે રહું છું અને કોઈ દિવસ બહાર નીકળતી પણ નથી, છતાં વનમાં વાંદરો, વાઘ અને રાજકુમાર, એ ત્રણ વચ્ચે બનેલો આ પ્રસંગ તેં કેમ જાણ્યો?”

આ સાંભળી, અંદરથી જવાબ મળ્યો:—

भाले वसति वै लक्ष्मीः जित्वाप्यं तु सरस्वती ।

जाने तयोः प्रसादेन वृत्तान्तमा बलं वृष ॥

“હે નરપતિ ! મારા બાલપ્રદેશમાં લક્ષ્મી-સૌભાગ્યની દેવી-એ વાસ કર્યો છે, તેમ મારી જીંહાએ સરસ્વતીએ નિવાસ કર્યો છે, તેથી એ બન્નેના પ્રસાદથી જ હું આ સર્વ જાણી શકી છું.

“ વળી હે રાજા !

લીલાવત્યાશ્ચ તે પત્ન્યાઃ યેન વૈ પદ્મલાઞ્છનમ્ ।

કૃતમાસિચ્ચ તેનોક્તં જાનેઽહં ભોજ તદ્વૃતં ॥

“ એ જ દેવી કે જેણે તારી સ્ત્રી લીલાવતીની (જમી) ની જંધનું લાંછન વનમાં એક પુરૂષ પાસે ચીતરાવ્યું હતું, તે જ દેવીએ મને આ વાત કહ્યાથી મારા જાણવામાં આવી ”

આ સાંભળતાં જ ભોજની ખાત્રી થઈ કે, પડદામાંથી બોલનાર સ્ત્રી નહિ પણ પુરૂષ જ છે, અને તે પણ કાલિદાસ જ છે. એટલે તેણે પોતાની કઠાર કાઢી, પડદો એકદમ ફાડી નાંખ્યો. તરત જ ત્યાં કાલિદાસ બધાને દેખાયો.

તે જ ધડીએ એક લખલખારા મારતી કાન્તિવાળો પુરૂષ ત્યાં આચિંતો હાજર થયો. અને તેણે પોતાને વાનરનો અવતાર લેવાનો શાપ કેમ લાગ્યો હતો અને ભોજના કુંવરને હાથે વિદ્યાસઘાત ખમતાં, સરસ્વતીના પુરૂષાવતાર કાલિદાસને હાથે તેનો તેમ જ કુંવરનો શાપ શાન્તિ પામવાનું નિવારણ કેમ સરજાય્યું હતું, એ સઘળો વૃત્તાંત કહ્યો. પછી કાલિદાસનો આભાર માની, પેલો પુરૂષ કાંઈ પણ રાહ ન જોતાં એકદમ ત્યાંથી સરર ચાલ્યો જ ગયો.

પછી રાજાએ પોતાના થયલા અપરાધની ક્ષમા કાલિદાસની પાસે માગી અને તુરત સારો પોષાક મંગાવી તેને પહેરાવ્યો, અને ત્યાંથી સ્વારી ચઢાવી, પોતાની સાથે હાથી ઉપર બેસાડી, વાજતે ગાજતે તેને રાજમંદિરે લઈ ગયો.

આ પ્રસંગ પછી રાજા ભોજે કદી પણ કાલિદાસનું અપમાન કર્યું ન હતું અને તેને હરેક રીતે પૂજ્ય ગણી સંતોષ્યો હતો.

વાર્તા ૨૨ મી-કલિદાસની કદર કરનાર વણકર

ભોજ રાજ અલ્લસભામાં વિરાજતો હતો તે વેળા એક દિવસે લક્ષ્મીધર નામનો દ્રાવિડ દેશનો એક પંડિત આંવ્યો. રાજની આસાથી દ્વારપાલે તેને સભાપ્રવેશ કરાવ્યો. તે વેળા જાણી આકાશમાં સૂર્ય પ્રકાશતો હોય તેવો તેના તેજનો પ્રતાપ સભામાં સર્વેએ અનુભવ્યો. તેણે રાજને ‘સ્વસ્તિ’ કહી, યોગ્ય આસન લીધું. રાજએ તેનું વૃત્તાંત તેને મોંઢેથી જાણવાને ધણી ધણીયે યુક્તિ કરી, પણ તે ખર ન આવી. આથી તેને વિચાર આવ્યો:—

“માત્ર આકૃતિ જોતાં વેંત જ જેઓના મનોરથ જાણી જાય છે તેવા પુરૂષોના મનોરથ પૂર્ણ કરનારાઓ ધન્ય છે; કારણ તેમને એવા ગરબડિ પુરૂષોનાં દીન વચન સાંભળવાં પડતાં નથી. ખરે, યાચકોનાં દીન વચનો સાંભળી, દીલ દુઃખાવાનો પ્રસંગ આવવા આગાઉ જ જેઓ તેઓની મોંકળા ઉપરથી જ તેમની ઇચ્છા એટી જઈ તેમને સંતોષે છે, તેઓ ભાગ્યશાલી છે.”

ભોજ આમ વિચાર કરતો હતો, તેટલામાં લક્ષ્મીધર પંડિત સ્વસ્થ થઈ બોલ્યો:—“હે દેવ ! આ આપની સભા પંડિતો રૂપી શણગારથી અલંકૃત થયેલી છે. અને તમે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છો, એટલે તમારી આગળ બોલવા જેટલી વિદ્રુત્તા મારામાં શી રીતે હોય ? છતાં હું કંઈકે બોલું છું:—

મોજપ્રતાપં તુ વિધાય ધાત્રા શૈર્ષૈર્નિરસ્તૈઃ પરમાણુભિઃ કિમ્ ।

હરેઃ કરેડ્મૂત્પવિરમ્બરે ચ માનુઃ પયોધેરુદરે કુશાનુઃ ॥

“મને તો એમ લાગે છે કે વિધાતાએ આયુધો રચવાના સત્વમાંથી પ્રથમ ભોજનો પ્રતાપ બનાવ્યો હતો અને તે બનાવતાં એ સત્વનાં વધેલાં જે પરમાણુઓ તેણે ફેંકી દીધાં હશે, તેમાંથી હરિ(ઈંદ્ર)ના હાથનું વજ્ર, આકાશમાંનો સૂર્ય અને ઉદ્ધિના ગર્ભમાં રહેલો વડવાગ્નિ, એ સર્વ ઉત્પન્ન થયાં હશે.”

તેના આ સ્તુતિવચનથી સભા આશ્ચર્યચકિત થઈ. રાજએ પ્રસન્ન થઈ, તેને એક લાખ મોહોર દાનમાં આપી. તે લેતાં લક્ષ્મીધરે પુનઃ

વિનતિ કરી કહ્યું:—“હે રાજન્! હું આપના રાજ્યમાં કેવળ દાનને અર્થે આંવ્યો નથી. પરંતુ સ્થાયી નિવાસ કરવાને કુટુંબ સમેત આંવ્યો છું. પણ આપના નગરમાંનાં સર્વ ઘર લગભગ વિધવાનોથી રોકાઈ ગયલાં હોવાથી, મને ક્યાંયે ઘર શોધ્યું મળતું નથી. માટે આપના દંડધરને આજ્ઞા કરો કે મને એકાદ ઘર ખોળી આપે. આપના નગરમાં રહેવાનો લોભ થવાનું કારણ એ છે કે,

“જેણે પૂર્વ જન્મે સુકૃત કીધાં હોય છે તેને જ ક્ષમાવાન, દાતા અને ગુણનો ગ્રાહક સ્વામી મળે છે. વળી એવા સ્વામીઓમાં પણ અનુકૂળ, પવિત્ર, વિવેકી, ચતુર, કવિ અને વિદ્વતાવાળો સ્વામી મળવો અતિ દુર્લભ છે! અમારા ભાગ્યે આપ એવા સ્વામી છો, એથી લોભાઈને જ હું અહીં ધારા નગરના નિવાસ અર્થે આવેલો છું.

પછી રાજાએ દંડધરને લક્ષ્મીધરને માટે એકાદ અક્ષરશત્રુને નગરમાંથી ઉઠાંતરી કરાવી, ઘર ખાલી કરાવી આપવાની આજ્ઞા કરી. રાજા ભોજનો એવો નિયમ હતો કે, અભણ પણ બ્રાહ્મણ હોય તો તેને નગર બહાર કાઢવો, અને ભણેલો પણ કુંભાર હોય તો તેને નગરમાં રહેતાં અટકાવવો નહીં. તેનો આ નિયમ ચિન્વટામ્થી પળાતો હતો. એથી કોઈ અક્ષરશત્રુને શોધતો દંડધર ધારા નગરમાં ફરી વળ્યો. પરંતુ જેનું ઘર ખાલી કરાવાય, એવો કોઈ અભણ હાથ લાગ્યો નહીં. આખરે એક કુવિન્દ નામનો વણકર જડ્યો. તેણે ઘર ખાલી ન કર્યું અને તે ક્યાંદ કરતો ભોજની સભામાં આંવ્યો અને ખોલ્યો:—“હે રાજન્! આપને! દંડધર મને મારા ઘરમાંથી અભણ જાણી કાઢે છે. માટે તમે પરીક્ષા લ્યો કે હું મૂર્ખ કે પંડિત છું. સાંભળો:—

કાવ્યં કરોમિ ન હિ ચારુતરં કરોમિ,

યત્નાત્કરોમિ યદિ ચારુતરં કરોમિ ।

भूपालमोल्लिखण्डितपादपिठ !

हे साहसाङ्क ! कवयामि ? वयामि ? यामि ? ॥

“હું કાવ્ય કરું છું, પણ બહુ સારું કરતો નથી. જો બહુ યતનથી કાવ્ય રચું છું તો તો વિશેષ સારું કરું છું ખરો. પરંતુ જેનું પાદપીઠ (પગ

રાખવાનું આસન) રાજાઓના મુકુટોના મણિઓથી શોભી રહેલું છે, એવા હે ભોજરાજ! હું કવિતા કરું, કે હું વણું કે હું તારા નગર બહાર ચાલ્યો જઈ, તે કહે.”

રાજા ભોજે તેને કહ્યું:—“હે વણુકર! પદ રચવાની તારી દબ્બ સુંદર છે, તેમ તારી કવિતાની મધુરતા પણ શોભે છે, પરંતુ કાવ્ય ઉચ્ચારવું તે વિચાર કરીને વિનયપૂર્વક ઉચ્ચારવું જોઈએ, એ વિવેક તારામાં જણાતો નથી.”

આ સાંભળી, વણુકર કોપે ભરાયો અને બોલ્યો:—“હે મહારાજ! મને આમાં કંઈક ઉત્તર આપવા જેવું લાગે છે; પરંતુ હું તે બોલવું યોગ્ય ધારતો નથી. કારણ વિદ્વાનોની રીતિ કરતાં રાજાની રીતિ ભિન્ન છે.”

ભોજે પૂછ્યું:—“શા માટે બોલતો નથી? જે ઉત્તર આપવો હોય તે બેલાશક આપ.”

વણુકર:—“હે રાજા! હું એક કાલિદાસ સિવાય બીજા કોઈને કવિ માનતો નથી. કાલિદાસ સિવાય કાવ્યતત્ત્વને જાણનારો કયો વિદ્વાન આપની સભામાં છે?

“શુક્રપા રૂપી અમૃતના પરિપાકથી ઉત્પન્ન થયેલો સરસ્વતીનો જે વૈભવ છે તે ખરા કવિને જ મળે છે; પણ બળાદારે ગોખીને પ્રતિષ્ઠા મેળવનારાને તે મળતો નથી. પાડો આપોયે દિવસ તળાવમાં રહે અને પાણીને બહુ જ કાદવવાળું કરી નાંખે તોયે શું તે કમળના વનના સુગંધ બાહાર અનુભવે છે? નથી જ અનુભવતો.

“વળી સ્વચ્છ (નિર્દોષ) પદ મૂકવાની ચાતુરીભરી મીઠાશવાળી અને સુંદર પદ્યગંધવાળી મારી આ વાણીની રચના અરસિકોની સમક્ષ વંધ્ય છે, અર્થાત્ પર-બીજા-(કવિ નહીં તેવા)ના હૃદયમાં પેસી ઇષ્ટ હેતુ સારે તેવી નથી; માત્ર કવિના જ હૃદયમાં પેસતાં કૃતાર્થ થાય તેવી છે. સુંદર સ્ત્રીની પટપટાવાતી આંખનાં કટાક્ષો કુમાર-બાલક ઉપર પડતાં નિર્રર્થક જાય છે, માત્ર રસિક યુવાનોને જ તે આનંદ આપે છે.”

એટલે સીતા નામની પંડિતા બોલી:—“ વિશાળ (ઉદાર) હૃદયવાળાને યોગ્ય કાવ્ય સાંભળતાં જડ માણસ (પોતાનાથી ન સમજાય એવું કઠિન છે એમ કહીને) અફસોસ કરે છે, પરંતુ પોતાની તે નહીં સમજવાની મૂર્ખતાનો અફસોસ કરતો નથી. એ તો સૂકાયલાં રતનવાળી સ્ત્રી કમખો શિવનાર દરજીનો જ વાંક કાઢે છે. ”

અંતે વણકરે રાજા ભોજને (પોતાનાં સ્તુતિવાળા શ્લોકમાં) પોતે ‘ત્વં-તું’ કારથી કરેલા સંબોધનનો ખુલાસો કરતાં કહ્યું:—

“હે રાજનુ! બાલપણમાં પુત્રની, સ્તુતિનાં ગાન કરતાં કવિની અને રણસંગ્રામમાં સુબટોની ‘તુંકાર’ વાળી વાણી વખણાય છે. આમાં હે પ્રભુ! મોહ પમાડે એવું શું છે, તેનો વિચાર કરો. ”

આવા સમાધાનથી ભોજ કુવિન્દ વણકર ઉપર પ્રસન્ન થયો અને તેને નગરમાં રહેવાની આજ્ઞા આપી અને કદી પણ ધર ખાલી કરવાનો બંધ નહીં ધરવાનું ફરી ફરીને કહ્યું.

વાર્તા ૨૩ મી-કાલિદાસને અશ્વિનીકુમારનું પ્રમાણપત્ર

એક વખતે રાજા ભોજ થોડાક પાગીઆ અને સથવારા સાથે મૃગયા રમવા ગયો હતો. વનમાં મૃગની પાછળ દોડતાં ધારા નગરથી ઘણું દૂર નીકળી પડ્યો. એટલામાં સંધ્યાકાળ પડવા આવી; થાક એવો તો ભારે લાગ્યો હતો કે ત્યાં જ પડાવ નાંખી રાત રહેવાની વૃત્તિ સૌને તીવ્ર થઈ. એટલે આસપાસ તપાસ કરાવી તો નજીકમાં એક ગામને સીમાડે નિર્મળ કંચન જેવા જલથી છલોછલ બરેલું વિશાળ તલાવ જણાયું. તેની પડોશમાં ગાદું આંબાવાડીયું હતું અને ફાગણ મહિનાનો સમય હોવાથી તેની મંજરીઓ અને મોર બહેંકાટ મારી રહ્યાં હતાં. ભોજે આ આંબાવાડીઆમાં રાતના મુકામ કરવા ઠરાવ કર્યો. સેવકોએ રાવટીઓ ઠોકી દીધી. અને સર્વેએ સત્રે ત્યાં જ મુકામ કર્યો.

સવારમાં જવાની તૈયારી કરવા અગાઉ, તળાવના નીતયાં જલે ભોજનું મન લેભાવ્યું. એટલે સ્નાનાદિથી પરવારીને પછી, સ્વારી ત્યાંથી ઉપાડવી, એવો વિચાર તેણે જાહેર કર્યો. પછી પોતે તેમાં નહાવા ઉતર્યો. યુવાવસ્થામાં તેણે, એક યોગીની પાસેથી જે “કપાલશોધન” ની-એટલે કે નાસિકા વાટે પાણી ચૂસીને ગળામાંથી તે કાઢવાની અને તે રીતે મગજની શુદ્ધિ કરવાની-યોગક્રિયા શીખી લીધી હતી, તે કરવાની ઉત્કૃષ્ટ ઉર્મિ આ વેળા તેને દૈવયોગે થઈ આવતાં, એ ક્રિયા કરી. પરંતુ તેમ કરતાં પાણી સાથે નાનાં એ મત્સ્ય તેના નાકની વાટે પેઠાં અને પ્રાણનું સંયમન અને સમતોલ ખરેખર ન રહેવાથી ઉચ્ચે મગજમાં ચઢી ગયાં અને ત્યાં અટવાઈ પડ્યાથી પાછાં બહાર નીકળી ન શક્યાં. ભોજ તે વેળા તો કાંઈ સમજી શક્યો નહીં ! તેને એમ લાગ્યું કે, કપાલશોધનની ક્રિયાથી માંડે મગજ હવે શુદ્ધ અને તર થયું છે.

પછી ત્યાંથી તે પરભાર્યો ધારાનગરમાં આવ્યો. એકાદ દિવસ થયો અને તેને ચકરી આવવી શરૂ થઈ. પછી જાણે ચિત્તવિભ્રમ થયો હોય તેમ મગજ ગુંચાતું જણાયું અને સણકા મારવા માંડ્યા. ધીરે ધીરે વેદના અસહ્ય થતી ગઈ, અને મગજ સાથે શરીરની પણ અસ્વસ્થતા જનમવા લાગી. રાજકાજ તો ઉચું મૂકવું પડ્યું અને તે ઉપરાંત સર્વ પ્રકારનાં વિનોદ, વિલાસ અને વિવાદનેય તિલાંજલિ દેવી પડી. આવી સ્થિતિ થતાં ભોજ અતિશય અમુઝાયો. પોતાના દરબારમાં તેમ જ રાજ્યમાં રહેતા કુશલ અને પોતાને ધનવંતરીનો અવતાર માનતા વેદો, ભિષગ્વરો અને આયુર્વેદશાસ્ત્રીઓને બોલાવ્યા અને પોતાના રોગની ચિકિત્સા કરી યોગ્ય ઉપચારો ચોજવા ફરમાવ્યું. તેઓએ તેને મટાડવા માટે આકાશ અને પાતાળ એક કરવાનું બાકી રાખ્યું, એમ કહીએ તો ચાલે. તેઓએ સુશ્રૂત, ચરક, વાગ્ભટ આદિ આયુર્વેદના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રંથો શોધ્યા અને રોગનું નિદાન મેળવવા હરેક તનતોડ અને મન-મોડ પ્રયાસો કર્યા. પરંતુ સર્વ વૃથા ગયું. કોઈ એના રોગને પારખી શક્યું નહીં, તો પછી ધટતો ઉપચાર તો ક્યાંથી દાખવી શકે. આખરે તેઓ થાકીને દરબાર છોડી ચાલ્યા ગયા. ત્યારે પ્રધાન બુદ્ધિસાગરે

દેશાવરના નિપુણ વૈદ્યરાજને બોલાવ્યા. પરંતુ તેમનાથી પણ રોગ પરબાયો નહીં. આમ આયુર્વેદના જ્ઞાતાઓનો એકે ઉપાય કે એકે તદ્દખીર ન આવી, એટલે તેણે ઇદમીઓની મદદ લીધી પણ તેય નિરર્થક થઈ. આમ કરતો, આવા અસહ્ય રોગને વર્ષ વીત્યું અને વ્યાધિ શમાવવાનો કાંઈ પણ ઉપાય હાથ ન લાગ્યો. તેનું શરીર—

ક્ષામં ક્ષામમ્ભૂદ્વપુર્ગતસુખં હેમન્તકાલેઽઙ્ગજવ—

દ્વક્રત્રં નિર્ગતકાન્તિરાહુવદનાક્રાન્તાઙ્ગજબિમ્બોપમમ્ ।

ચેતઃ કાર્યપદેષુ તસ્ય વિમૂઢં ક્લૃંબિસ્ય નારીષ્વિવ

વ્યાધિઃ પૂર્ણતરો બભૂવ વિપિને શુષ્કે શિશ્વાવાનિવ ॥

જેમ હેમન્ત ઋતુમાં હંડીથી કમલની શોભા વિલાય તેમ તેનું શરીર નિત્ય નિત્ય પાતળું ને પાતળું થતું ગયું અને સર્વ સુખથી રહિત થયું; તેના મુખની કાન્તિ પણ હણાઈ ગઈ, અને જેમ ગ્રહણવેળા રાહુના વદનથી અસાયકું ચંદ્રનું બિંબ નિસ્તેજ થાય છે તેમ તેજહીન થયું; જેમ એક નપુંસકનું મન સ્ત્રી પ્રત્યે વિમુખ થાય છે તેમ તેનું ચિત્ત સર્વ કાર્યોથી કેવળ વિમુખ થયું. આમ ધીરે ધીરે તેનો વ્યાધિ પૂરપાટ વધતો જ ચાલ્યો અને જેમ સૂકા જંગલમાં અગ્નિ મહાલે તેમ સત્વથી વિહીન થયલા તેના શરીરમાં રોગ પ્રસરી ગયો.

આવી સ્થિતિ થતાં ભોજને આખરે લાગ્યું કે, હવે તો યમને ધામ જવાની તૈયારી કરવી પડશે. આથી તેને આયુર્વેદ શાસ્ત્ર ઉપર અને વૈદ્યરાજે ઉપર અતિશય અભુગમો થયો અને તેણે પ્રધાન યુદ્ધિ-સાગરને બોલાવી આજ્ઞા કરી:—“હવેથી કોઈ પણ બિપક્ષને મારા નગરમાં આવવા દેવો નહીં અને આયુર્વેદના સઘળાંયે ગ્રંથો પાણીમાં ડુબાડી દો. ”

તેની આવી ભીષણ આજ્ઞા સાંભળી, પંડિતો અને વૈદ્યરાજે ભારે ચિંતામાં પડ્યા. નગરજનોમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો અને સર્વેએ ભોજ રાજાની આવી અસહ્ય માંદગી જોઈ, આંખમાંથી શ્રાવણભાદરવો ઘરસાળ્યો.

દરમ્યાન સ્વર્ગમાં એક બીજે જ પ્રકાર બન્યો. ઈંદ્રદેવ અમરાપુરીમાં દેવસભા ભરીને બેઠો હતો; બ્રહ્મર્ષિઓ, દેવર્ષિઓ અને રાજર્ષિઓ યોગ્ય સ્થાને વિરાજ્યા હતા; મેનકા, ઉર્વશી, રંભા આદિ અપ્સરાઓ ક્રમે ક્રમે નાચરંગ ભજવી રહી હતી; એટલામાં નારદ મુનિએ શોકાતુર વદને સભામાં પ્રવેશ કર્યો. નારદજી જ્યારે જ્યારે પ્રસન્નતાથી દેવસભામાં પ્રવેશ કરતા ત્યારે ત્યારે વીણા વગડતા આવતા હતા. પરંતુ આવેળા વીણા તેમના હાથમાં યોગ્ય સ્થાને ન હતી અને તેમનું મુખ પણ વિપાદભર્યું હતું. તરત જ નાટારંભ અટકાવી, ઈંદ્રે તેમને પૂછ્યું:—“હે નારદજી! આમ કેમ? શું કોઈ અવનવો બનાવ બન્યો છે? મૃત્યુ લોકમાં સર્વ કુશલ તો છે ને?”

એટલે નારદ બોલ્યા:—“હે અમરનાથ! એવું કાંઈ ખાસ આશ્ચર્ય પામવા જેવું કે મૃત્યુ લોકની કુટિલતાને હરે એવું કાંઈ બન્યું નથી. પરંતુ પેલો તમારો મિત્ર, ધારા નગરનો રાજા ભોજ કોઈક અપૂર્વ રોગથી પીડાય છે. તેની ચિકિત્સા પૃથ્વી ઉપરના કોઈ વૈદ્યથી થઈ શકી નથી. તેણે આયુર્વેદનો દરેકે દરેક પ્રાપ્ત ગ્રંથ બોળાવરાવ્યો પણ કોઈયે ઉપચારની ટાંકી તેને લાગતી નથી. તેથી ભોજે પોતાના નગરમાંથી વૈદ્યરાજને નીકળી જવા અને વૈદક ગ્રંથોને ઉડા જલમાં ડુબાડવા પ્રધાનાદિને આજ્ઞા કરી છે. કારણ તેને આયુર્વેદ અસત્ય લાગ્યો છે. આથી મને સંતાપ થવાથી હું અહીં એ વર્તમાન તમને કહેવા આવ્યો છું.”

“તરત જ ઈંદ્રે અશ્વિનીકુમાર ભાઈઓમાંથી નાસત્ય તરફ દૃષ્ટિ કરી અને કહ્યું:—“તમે બન્ને ધન્વંતરી છો, તેમ છતાં તમારો આયુર્વેદ ખોટો ઠરે એ શું?”

ત્યારે નાસત્ય બોલ્યો:—“હે દેવેન્દ્ર! કાંઈ આયુર્વેદ સાચા ખોટું નથી. પરંતુ તેમાં કેટલાક રોગ દેવો જ જાણે એવા નિર્દેશો છે. અને ભોજ એવા એક વિલક્ષણ રોગથી પીડાય છે.”

ઈંદ્ર:—“તમે એ રોગ કીયો છે તે જાણો છો? જો જાણતા હો તો તમારે આયુર્વેદની પ્રતિષ્ઠા ખાતર, એટલું જ નહીં પણ તે મારો મિત્ર હોવાથી મારી ખાતર પણ મૃત્યુ લોકમાં જઈને એ અસાધ્ય

રોગ મટાડવો જોઈએ. ભોજ સરસ્વતીના નિવાસનું સ્થાન છે; તે શાઓનો ઉદ્ધાર કરનારો છે. માટે તેનો આ રોગ મટાડો. ”

નાસત્ય:—“ હે ભગવન્ ! કપાલશોધનની ક્રિયા કરતાં તેના મગજમાં જે મત્સ્ય અટવાયાં છે, અને તેની પીડાનો આ રોગ છે. આપની આજ્ઞા હોય તો અમે આ ચાલ્યા. ”

આમ કહી, નાસત્ય પોતાના ભાઈ સાથે મૃત્યુ લોકમાં ધારા નગરમાં ઉતર્યો અને ભોજના રાજભુવને જઈ, કાશીથી એક વૈદ્ય આગ્યાની વરદી પ્રધાનને આપવા એક દ્વારપાળને જણાવ્યું. ત્યારે દ્વારપાળ બોલ્યો:—

“હે બ્રાહ્મણ ! તમે સમય પણ સમજતા નથી, એ શું ઓછું શોકજનક છે ? અત્યારે રાજ ભોજની સ્થિતિ અતિશય અસહ્ય છે; વળી તેઓશ્રીને આયુર્વેદ તથા વૈદ્યો ઉપર તિરસ્કાર છૂટ્યો છે, અને તેમણે કોઈ પણ વૈદ્યને પોતાના રાજભુવનમાં તો શું પણ નગરમાંયે રહેવા દેવાની સખ્ત મનાઈ કરી છે. માટે તમે તમારે રતે ચાલ્યા જવ. ”

નાસત્ય તેનાં આવાં વચનથી ડરે તેમ ન હતો. તેણે સામી વિશેષ છદ્ધ કરી. એટલે પ્રધાન તે સ્થળે આવ્યો અને તેની ખાત્રી થઈકે આ વૈદ્ય કદાચ ભોજનો રોગ મટાડશે. પછી તેણે ભોજને સમજાવી, નાસત્યને તેની પાસે આવવા દેવાની પરવાનગી મેળવી.

પછી ભોજની પાસે જઈ નાસત્યે કહ્યું:—“ હે રાજન્ ! તમારે બચ ન ધરવો. આ તમારો રોગ ચાલ્યો જ જાણો. ”

પછી નાસત્યે તેના રોગની ચિકિત્સા કરી, એકાંતમાં ભોજને લઈ જવાની જરૂર જણાવી અને ભોજ તેની સાથે એકાંતમાં ગયો. ત્યાં ભોજને મોહક ચૂર્ણ સુંઘાડી, નાસત્યે તેનાં જે કપાળ-માથાનાં કાચલાં-છૂટાં કર્યાં અને પેલાં મત્સ્ય કાઢી, પાણીવાળી એક તપેલીમાં મૂક્યાં. પછી સંધાનકરણી વિદ્યાના ઉપાયથી ખુખીઅંધ ભોજનાં કપાળ સાંધી તેને સચેત કીધો. સચેત થતાં ભોજને જાણે કોઈ રોગ જ ન હોય તેમ પૂરી સ્વસ્થતા જણાઈ. પરંતુ આ શી રીતે અન્યું તે જાણવાની આતુરતા તેને થઈ, છતાં વૈદ્યને પૂછી ન શક્યો.

પરંતુ નાસત્યે તેના મનની સ્થિતિ સમજી નહીં, તેને કહ્યું કે “હે રાજન્ ! યુવાવસ્થામાં શીખેલી કપાળશોધનની ક્રિયા કરતાં તારા મગજમાં જે મત્સ્ય ભરાઈ ગયાં હતાં. તેને લીધે આ અસાધ્ય રોગ તને થયો હતો. જો પેલા વાસણમાં મેં તે જે મત્સ્ય કાઢી મૂક્યાં છે. તે જોતાં તારી ખાત્રી થશે. ”

ભોજ તરત જ ચેત્યો કે, આ વૈદ્ય ખરે જ સાક્ષાત્ ભગવાન ધનંતરી કે અશ્વિનીકુમાર હશે, પરંતુ તેનાથી તે વિષે પણ કંઈપૂછી ન શકાયું. માત્ર તેણે એટલું જ પૂછ્યું “હે વૈદ્યરાજ ! આ રોગ સદંતર જાય માટે મારે કાંઈપથ્ય પાળવાનું છે ? ”

ત્યારે દેવવૈદ્યે નીચેનો શ્લોક બોલવા માંડ્યો:—

અશીતેનામ્ભસા સ્નાનં પયઃપાનં વરાંગના ।

एतद्वो मानुषाः पथ्यं

અશીત—ઉના પાણીએ નાવું, તાજું દુધ પીવું, ઉત્તમ સ્ત્રીનો સહવાસ રાખવો, એ તમે મનુષ્યોને માટે પથ્ય છે.....

તેઓ ચોથું ચરણ બોલવા જતા હતા, તેટલામાં ત્રીજા ચરણમાં “વઃ માનુષાઃ હે મનુષ્યો ! તમને ” એ પદ સાંભળી, ભોજ કુતૂહલથી વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો:—“હે વૈદ્યરાજ ! જો અમે મનુષ્યો છીએ તો વળી તમે કોણ છો ? ”

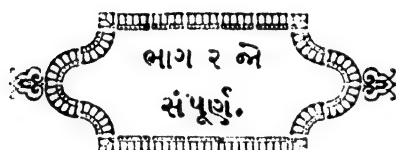
આમ કહી, રખેને તેઓ દેવ હશે એમ ધારી, જેઓ ભોજ તેમનો હાથ પકડવા જતો હતો તેવા જ વૈદ્યરાજ શ્લોકનું ચોથું ચરણ બોલ્યા સિવાય જ ત્યાંથી અંતર્ધાન થયા. પરંતુ રાજની ઉત્સુકતા સંતોષવા જતેજતે તેઓ બોલ્યા કે, “હે ભોજ ! હું દેવવૈદ્ય નાસત્ય છું અને અશ્વિની કુમારને નામે ઓળખાઉં છું. દેવરાજ ઈન્દ્રની પ્રેરણાથી હું તારો આ અસાધારણ રોગ મટાડવા પૃથ્વી ઉપર આવ્યો હતો. તારે પાળવાના પથ્ય વિષે હું કહેતો હતો ત્યાં તેં વચ્ચે પૂરાર્ધ, મને છેલું ચરણ બોલતાં અટકાવ્યો, તેથી હું તે પૂર્ણ કરી શક્યો નથી, પરંતુ તારી અલ્પસમાનો, સરસ્વતીનો અવતાર કાલિદાસ એ આકીનું ચરણ પૂરું કરશે. ”

પછી ભોજે સ્વસ્થ થઈ, બ્રહ્મસભા બોલાવી. અને પાંડિતો રાજાને સંપૂર્ણ આરામ થયો નાણી, પરમ પ્રસન્નતાથી આશાભર્યા સભામાં આવી વિરાજ્યા. એટલે ભોજે ઉપરનાં ત્રણ ચરણા ઉચ્ચાર્યા અને કાલિદાસને ચોથું ચરણ પૂરું કરવા કહ્યું. કાલિદાસ તરત જ બોલ્યો:—

સ્निग्धमुष्णं च भोजनम् ।

તથા ધી અને તેલવાળા પદાર્થ તેમજ ઉનું ઉનું ભોજન પણ પથ્ય છે.

રાજા ભોજ અને આખી બ્રહ્મસભા આશ્ચર્યચકિત થયાં. રાજા ભોજે કાલિદાસ કોઈ અપૂર્વ લીલાઅવતારી હોય તેમ માની, તેની પૂજા-અર્યા કરી અને તેને સર્વ વાતે સંતોષ્યો.

રાજા ભોજ અને કવિ કાલિદાસ

ભાગ ૩ જે

કવિ કાલિદાસ અને અન્ય કવિઓના પ્રસંગો

વાર્તા ૨૪ મી-કાલિદાસ અને ભવભૂતિ

એક દિવસે સવારના એક ઘડી દહાડો ચઢ્યો હતો; ભોજ રાજા ચિકાર બ્રહ્મસભામાં સિંહાસને વિરાજી રહ્યો હતો અને પંડિતો આદિ વિદ્યાવિનોદ કરી રહ્યા હતા, ત્યાં દ્વારપાલ સિંહાસન સન્મુખ આવી, અને કુર્નિસ બળવી બોલ્યો:—“હે દેવ! કાશીની સભામાં વિખ્યાત થયેલો, ભવભૂતિ નામનો, કોઈ કવિ દ્વારે ઉભો છે, અને સભામાં પ્રવેશ માટે આપની આજ્ઞાની રાહ જુએ છે.”

પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા મળતાં ભવભૂતિ સભામાં આવ્યો. તેની કીર્તિ ચોમેર પ્રસરેલી હતી, તેથી ભોજની બ્રહ્મસભાના પંડિતો આ નવા રત્નના આગમનથી ખુશી થયા અને તે કાલિદાસને મહાત્ કરશે, એવા ઈર્ષ્યાળુ વિચારથી તેમનો હર્ષ બમણો વાઢ્યો. ભવભૂતિને પોતાની વાણી ઉપરની પ્રભુતા માટે અનહદ અભિમાન હતું. વાગ્વશ્યેવાનુવર્તે-આ બ્રાહ્મણ(પોતા)ને વાણી દેવી જાણે વશ્યા—રાખેલી સ્ત્રી-હોય તેમ અનુસરે છે, એવું તેનું ઉત્તર રામચરિતનું તેમજ એ કેવિદિહ જગતિ પ્રથયન્ત્યવજ્ઞાં જાનન્તુ તે કિમપિ તાન્પ્રતિ નેપ યત્ન:—આ જગતમાં જેઓ બીજાની અવજ્ઞા પ્રકાશિત કરે છે તેમણે એ જાણવું કે આ પ્રયત્ન--ગ્રંથ કંઈ તેમને માટે નથી, એવું માલતી માધવનું પણ સર્ગવ વચન તેમને પરિચિત હતું. તે કેહેતો કે મારી કદર કરનારો હાલ નહીં ઉત્પન્ન થયો હોય તો કાલે કરીને કોઈ ઉત્પન્ન થશે. આવા સ્વાભિમાની કવિ ભવભૂતિએ સભામાં આવી, “સ્વસ્તિ” કહી, રાજાએ અંગુલિના નિર્દેશથી બતાવેલા આસને સ્થાન લીધું. પછી તે અભિમાનભર્યાં નીચેનાં વચનો બોલ્યો:—

“હે રાજનુ! દેવવૃક્ષ પરિજ્ઞત (શાયડી) વૃક્ષનાં ખીલેલાં પુષ્પો કાંઈ મધુભોગી ભમરાઓને પોતાની ઉપર આવવા અને મધુ ચાખવા કહેતાં નથી. પણ ભમરાઓ પોતે જ ખેંચાઈને તેની ઉપર આવે છે. વળી ચંદ્ર કાંઈ પોતાની પ્રત્યે જોમને રૂચિ છે, એવાં ચક્રાર પક્ષીઓને પોતાની ચાંદનીનો ઉપભોગ લેવાની યાચના લગી લગીને કરતો નથી, પરંતુ સ્વયં ચક્રારો તેનો ઉપભોગ લેવા ત્યાં દોડ્યાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે હે નરપતિ! અમે અમારી વાણીના માધુર્યનો મધુર આસ્વાદ લેવા કોઈને નોતરતા નથી; પરંતુ ખુદ્દિમાનો પોતાની મેળે જ તેને આસ્વાદ લેવા ખેંચાઈ આવે છે. જે સુઝ જનો એક વાર તેનો સ્વાદ ચાખશે, તેઓનાં ચિત્ત તેમાં જ લાગી રહેવાનાં અને તે નિરંતર તેનો આસ્વાદ લેવાને ઉત્કંઠા ધરાવાના. માટે અમારી વાણીનો આસ્વાદ લેવા અપાત્રોને વ્યર્થ પ્રાર્થનાઓ કરવાનું અમારે શું પ્રયોજન છે !

“હે રાજનુ! અમારી પાસે કાંઈ પાલખી નથી; તેમ કનકનાં કુંકળુ, કુંડલો આદિ અલંકારો તેમ આતેથ્ય કરવાની ઉચ્ચ સામગ્રીયે નથી. વળી અમારી પાસે ઉચ્ચ જાતના ઘોડા નથી, કોઈ ચાકરનફર પણ નથી; કે સુંદર અંબર (વસ્ત્ર) પણ નથી. પરંતુ અમારી પાસે અખંડ ભૂમંડલના તલ ઉપરના સઘળા વિદ્વાનોનાં અને સાહિત્યવિદ્યાનું સેવન કરનારાઓનાં ચિત્તને સંતોષનારી તેમ જ તેઓનાં શિરને માનભેર નમાવનારી નિર્દોષ વિદ્યા છે. ”

ભવભૂતિનાં આવાં અભિમાનયુક્ત વચન સાંભળી, બાણ પંડિતનો પુત્ર ભૂપણ બાણ તે સહન ન થયાથી એકદમ બોલી ઉઠ્યો:—“હે પાપી ! હે મિથ્યા ગર્વ ધરનાર ભવભૂતિ ! ધારાધિપતિની બ્રહ્મસભામાં આવો વૃથા અહંકાર ન કર. તું શું એ જાણતો નથી કે—

“જ્યાં સુધી હૃદયના માર્ગમાં સોંસરો પેસનારો બાણ (૧. તીર અને ૨. એ નામનો કવિ) સમીપ છે ત્યાં સુધી તેની પ્રતિભાને લીધે સામા પુરૂષના હૃદયમાંથી એક નિશ્વાસ સરખો પણ નીકળવા પામતો નથી, તો પછી પ્રકટ આડંબરવાળાં પદ્ધતી બંધાયલી સરસ્વતી (વાણી) તો ક્યાંથી જ નીકળે ? ”

ભૂષણ બાણે આવાં વચનોથી કરેલો પરાભવ સહન ન થઈ શકવાથી ભવભૂતિ તરડાટભેર બોલી ઉઠ્યો:-

હઠદાકૃષ્ણાં કતિપયપદાનાં રચયિતા

જનઃ સ્પર્ધાલુશ્ચેદહહ કવિના વશ્યવચસા ।

ભવેદદ્યશ્વો વા કિમિહ બહુના પાપિનિ કલૌ

ઘટાનાં નિર્માતુસ્ત્રિભુવનવિધાતુશ્ચ કલહઃ ॥

“અરેરે! જે બલાત્કારથી અહીં તહીંથી ખેંચી આણેલાં, ફેટલાંક પદો(વચનો)ને ગોઠવનારો પુરુષ (બાણે), જેને વાણી વશ્ય છે, એવા કવિ (ભવભૂતિ) સાથે સ્પર્ધા કરવાને લોહુપ થાય તો પછી ખચિત જ આજે વા કાલે આ બહુ પાપથી ભરેલા કલિયુગમાં ઘડાઓનો બનાવનારો પ્રજ્ઞપતિ-કુંભાર અને ત્રિભુવનની સૃષ્ટિ-નો ઘડનાર પ્રજ્ઞપતિ બ્રહ્મા, એ એ વચ્ચે અવશ્ય પ્રજ્ઞપતિપદ વિશે કલહ જાગ્યા વિના ન જ રહે.

“અરેરે! પાંખવાળો મચ્છર પણ ગરુડને પોતે પંખી હોવાનું જણાવી ડરાવે, તેજકણુવાળો આગીઓ તેજનિધિ સૂર્ય સાથે તેજ ધારણુ સંબંધમાં બાથ બીડવા તત્પર થાય, તૂણુમણિ રતનમણિની સ્પર્ધા કરવા નીકળે, ત્યારે સામાન્યત્વને ખેશક ધિક્કાર છે, એમ કહેવું પડે છે.

“અરે! બાણુની તો શું પણ કવિ કાલિદાસની વાણી કદાચિત્ મારી વાણી સાથે અર્થરહસ્યમાં સમાનતા મેળવવાની સ્પર્ધા કરે તો તે પણ (રખેને પાછી પડીશ તો, એવા વિચારથી) ભયથી થડકતે થડકતે પગલે મારી વાણીની હરોલમાં જ સંચાર કરી શકે.”

તેનું આવું વચન સાંભળી, તરત જ નમ્રતાની મૂર્તિ કાલિદાસ બોલ્યો:-“હે સખા ભવભૂતિ! તું મહાકવિ છું, એ નિઃસંશય છે, એટલે એમાં કહેવા જેવું શું છે? આ ધારાધિપતિ ભોજ રાજાની પરિપક્વ જે મહાન પંડિતોથી મંડિત (શોભાવાળી) થયેલી છે, તેમાં આપણી બન્નેની વચ્ચેનો અંતર માત્ર શંકર જેવો રાજા જાણી શકે એમ છે.”

પછી ભોજે તેમને એક નવ યૌવનાની કામક્રીડાની અંતિમ દશાનું વર્ણન કરવા કહ્યું, ને બન્નેએ તે કયું. તે સાંભળી, ભોજે કાલિદાસને કહ્યું:—“ હે મહાકવિ ! તારી અને ભવભૂતિની કાવ્યશક્તિ વચ્ચે સમાનતા છે, એમ કહેવું, એ વાણીની મશ્કેરી ક્યાં બરોબર છે. તું ખેશક તેનાથી ચઢી-આતો છું. ”

ભવભૂતિ:—“ હે દેવ ! શા માટે તમે તમારી વાણીને એવી સમાનતા વર્ણવતાં વારો છો ?

ભોજ:—“ હે કવિ ! તમે સર્વ પ્રકારે કવિ છો. ”

ખાણુ:—“ હે રાજન્ ! આમ નરો વા કુજ્જરો વા ની પેઠે મુદાને નહીં ઉડાવતાં ખરો કવિ કાલિદાસ છે કે ભવભૂતિ, એ આપે ચોક્કસ કહેવું નેઈએ. ”

ભોજ:—“ હે ખાણુ ! કાલિદાસ એ કાંઈ સામાન્ય કવિ નથી, પણ અવની ઉપર ઉતરી આવેલો કોઈ સાક્ષાત દેવ છે. ”

ભવભૂતિ:—“ હે દેવ ! પ્રસ્તુત પ્રશ્ન અહીં (ઉપરના કાવ્યમાં) કોનામાં પ્રશસ્તતા-સરસાઈ શોભે છે ? અર્થાત્ કોનું કાવ્ય તમને સરસ લાગે છે, તે છે, માટે તેનો ખુલાસો કરો ? ”

ભોજ:—“ હે ભવભૂતિ ! વિશેષ બોલવાની શી જરૂર છે ? ખરી પ્રશસ્તતા-સરસાઈ તો કાલિદાસના શ્લોકમાં છે. તેના કાવ્યનું “ કેવડાની કલિની અણીની લિન્નત જેવું મંદ હાસ્ય એ યૌવનાનું જણાતું હતું, ” એ વચન જ સર્વોપરી સરસ છે. ”

ભવભૂતિ:—“ હે રાજન્ ! તમે પક્ષપાતથી આમ બોલો છો. ”

કાલિદાસ:—“ હે રાજન્દ્ર ! આપે અન્યાય કર્યો, એવી આપની અપખ્યાતિ-અપકીર્તિ થાય, એ ઉચિત નથી. ચાલો આપણે બધા ભુવનેશ્વરી માતાના દેવાલયમાં જઈએ. અને ભુવનેશ્વરીની સમક્ષ ભવભૂતિના જ હાથમાં તુલા-ત્રાજવું આપી, અમારા એક એક શ્લોકના કટકા એક એક પલ્લામાં મૂકી, તેની તુલના કરી જોઈએ. ”

તે પછી રાજા ભોજ અને પંડિતોનો સમુદાય ભુવનેશ્વરી સમક્ષ સીધાર્યા, અને દેવી સમક્ષ બંનેની કવિતા ભવભૂતિના હાથમાં તુલા આપીને તોળાવી, તો ભવભૂતિની કવિતાવાળું પદ્ય જરા હલકું જણાયું. પરંતુ દેવીને ભવભૂતિની કાવ્યશક્તિ જગતમાં આમ હલકી જણાય, એ યોગ્ય નહીં લાગ્યાથી પોતાના કાનના રાતા કમલની રજ ભવભૂતિની કવિતા-વાળા પદ્યમાં નાંખી, અને બંને પદ્યોં સરખાં થયાં. આ ઘાટ જોઈ ચક્રાર કાલિદાસ ચેત્યો અને બોલ્યો:—

अहो मे सौभाग्यं मम च भवभूतेश्च भणितम्
तुलायामारोप्य प्रतिफलाति तस्यां लघिमनि ।
गिरां देवीं सद्यः श्रुतिकलितकल्लारकलिका-
मधूलीमाधुर्यं क्षिपति परिपूर्यै भगवती ॥

“ અહોહો! મારાં સુભાગ્યની તે શી વાત કહું! મારી અને ભવભૂતિની વાણીને દેવી સમક્ષ ત્રાજવામાં નાંખતાં તેની વાણી હલકી થઈ. ત્યારે વાણીની દેવી સરસ્વતી બંને પદ્યોં સરખાં કરવા ખૂટતું વજન પૂરું કરવાને પોતાના કાનના કલહાર પુષ્પની કલિની રજ તરત જ ભવભૂતિના શ્લોક વાળા પદ્યમાં ઉપરથી નાંખે છે. ”

આમ જે બનાવ દેવી, પોતે અને ભવભૂતિ એ ત્રણ જ જણ જાણતાં હતાં તે પ્રકટ કરતાં, કવિ કાલિદાસ દેવીના પગે પડ્યો. એટલે ભવભૂતિ પણ દેવીને પાયે પડ્યો; અને રાજા ભોજને તેણે ખરા કદરદાન તરીકે પીંજાણ્યો. રાજાએ બંનેને સો મદમત્ત હાથીઓ બક્ષીસ આપ્યા. અને સર્વ પૂર્ણ આનંદ મહાણુતા સ્વગૃહે વિદાય થયા.

જોષીરાઈટ. | ભવભૂતિના હાથમાં તુલા....તોળાવી. પૃષ્ઠ. ૨૦૦.

ચિત્રકાર :- રા. રવિશંકર રાવળ.

વાર્તા ૨૫ મી-કવિના હૃદયને નમસ્કાર હો !

(ખાણુ, શકુન્ત, મરાલ, ભોજ અને કલિદાસ)

(૧)

ભોજ રાજા પોતાની સમાના પડિતો અને કવિઓને છૂટે હાથે દાન દેતો હતો. અને ખાણુ કવિનો ઉત્તમ સત્કાર, તેને પહેલી શ્રેણીનો ગણીને, પ્રસંગે પ્રસંગે કરવાને ચૂકતો ન હતો. છતાં તેને હાથે પદ્મ હોવાથી સધળા લક્ષ્મી સરી પડતી અને પૂર્વ જન્મના બળે, દરિદ્રતા તેને ભાગ્યે ચોટીતી હોવાથી તેની સ્થિતિ ધણી જ તંગ રહેતી. એક દિવસ રાજા ભોજ ગુપ્ત વેષે નગરચર્યા બેઠો બેઠો ખાણુના ઘર આગળ આવી પહોંચ્યો. મધ્ય રાત્રિનો સમય હતો. સધળે શૂન્યકાર વ્યાપેલો હતો. કહેવત છે કે ‘ નચિંતની નિદ્રા અને સચિંતનું જનગરણ, ’ તેમ દરિદ્રતાની ચિંતામાં નિમગ્ન થયેલો ખાણુ તો આવી વેળાએ જાગતો હતો અને પોતાની સ્ત્રીના મનને સમાધાન આપતો કહેતો હતો કે.

“ હે દેવી ! રાત્રીએ ડેઠ ડેઠડીયે વાર મારા મનોરથો પૂર્યા છે. હજીયે અજાણે જો હું તેની પાસે યાચના કરું તો તે મને કંઈક આપે જ. પરંતુ મૂર્ખની પણ જાણ છે તેને નિરંતર પ્રાર્થના કર્યા કરવાની હોય તો જડ થઈ જાય, તો પછી મારા જેવા સમજીની જાણ જાણ્ય તેમાં કાંઈ નવાઈ છે ? ખરે જ ! દરિદ્રતા ધીરતા વિરાજતે !—દરિદ્રતા ધીરતા હોય તો જ શોભે છે, નહીં તો તે તેના ભોગ થયલા પ્રાણીને દુઃખસાગરમાં નિરંતર ઊંડો ને ઊંડો ડૂબાડતી જાય છે. અને પુનર્દરિદ્રિ પુનરેવ પાપી—એ ઉક્તિ સાર્થ કરાવતી જાય છે. માટે આપણે ધીરજથી દુઃખ સહેવું જોઈએ છે. પ્રભુ કાદિ વેળા વાળશે. ”

આમ બોલીને અડધા મુહૂર્ત સુધી તે મુંગો રહ્યો. વળી પાછો એકાએક બોલ્યો:—

“ શિવ ! શિવ ! હે ત્રિપુરાસુરના સંહારક ! હલાહલ (ઝેર) અને યાચનાનું તુચ્છ વચન, એ બેમાં વિશેષ કઠોર શું હશે, ? એ આપ જ

નાણી-ગણી શકો એમ છે. કારણ એક તમારી જ જિંહા આ બંનેના રસના તારતમ્યને પરખે એમ છે. તમે પોતે હલાહલ કંઠે ધારણ કર્યું છે, તેથી તેનો રસ તમારી જિંહાએ વર્ષ્યો છે, તેમ તમે ભિક્ષારી પણ છો, એટલે યાચનાના રહસ્યથી પણ પરિચિત છો.

“હે સુંદરી! દરિદ્રતાની બીજ મૂર્તિ યાચના-ભીખ છે, નહીં કે ધનથી રહિતપણું. શંકર જો કે પોતાની પાસે માત્ર કૌપીન સિવાય અન્ય દ્રવ્ય ન હોવા છતાંયે યાચના કરતા નથી, તેથી જ પરમેશ્વર કહેવાય છે, અને યાચનાથી જ અમારા જેવા ભીખારી કહેવાય છે.

એ ખરું જ છે કે

સેવા સુખાનાં વ્યસનં ધનાનામ્ યાત્રા ગુરુણાં કુત્રપઃ પ્રજાનામ્ ।

પ્રણવ્રતીલસ્ય સુતઃ કુલાનામ્ મૂલાવઘાતઃ કઠિનઃ કુટારઃ ॥

“સેવા (કરવી) એ સુખોપભોગના વૃક્ષના મૂળને છેદનારી કોહાડી છે; યાચના (કરવી) એ ગુરૂતા (મોટાઈ) રૂપી વૃક્ષના મૂળને છેદનારી કોહાડી છે; વ્યસન એ ધન-લક્ષ્મી રૂપી વૃક્ષના મૂળને કાપનારી કોહાડી છે; દુષ્ટ રાજા એ પ્રજારૂપી વૃક્ષને મૂલથી કાપનારી કોહાડી છે; અને જેનો સદાચાર નષ્ટ થયો છે એવો છોકરો કુલીન કુટુંબરૂપી વૃક્ષના મૂળમાં જ પ્રહાર કરનાર કોહાડી રૂપ છે.

“હે દેવી! આવી સ્થિતિ હોવાથી ત્યાં સુધી મારે કંઈ દારિદ્ર્ય ચોટેલું છે, ત્યાં સુધી મારે જાતે રાજા પાસે જઈ યાચના કરવી, એ અશક્ય છે. એ ખરું જ છે કે,

“મેઘ ક્ષણુ પણ જલ આપે છે તેથી સર્વ લોકને વહાલો (વલ્લભ) થઈ પડે છે, પરંતુ સૂર્ય નિરંતર પોતાના કર (૧ હાથ અને ૨ કિરણ) ને પ્રસારી (૧ ફેલાવી અને ૨ જલના શોષણરૂપી દાન માગવા સાડ લાંબો કરી) રાખે છે, તેથી સંતાપકારી લાગે છે.

“પરંતુ હે દેવી! વિશેષ શું કહું ? વૈશ્વદેવના સમયે અતિથિઓ (વિના અન્ન પાત્રે આપણુ ગૃહસ્થીના) ઘર આગળથી નિર્મુખ, બુખથી પીડાતા પાછા ફરે છે, તેમ મનમાન્યું ગવાન પણ ગાયો પામતી નથી, એ જ મારા હૃદયને દુઃખ આપે છે.

“હું દારિદ્ર્ય રૂપી અગ્નિના સંતાપને સંતોષ રૂપી જલથી શાન્ત કરું છું, પરંતુ યાચકોની આશાનો ભંગ થવાથી થતા આધાતોને લીધે હૃદયમાં જે અંતર્દાહક અગ્નિ પ્રકટે છે, તે શી રીતે શાન્ત થાય ?”

આવાં વચન આણુ પોતાની પત્નીને મધ્ય રાત્રે કહેતો હતો તે સાંભળી, ભોજે મનમાં વિચાર કર્યો કે, જે હશે તે સવારે થઇ પડશે. હું સવારે તેના મનના મનોરથ પૂરીશ. આમ વિચારી ભોજ ત્યાંથી વિદાય થયો. માર્ગમાં જતાં જતાં તે મનમાં ખોલ્યો:—

“જે કાવ્યો(ની રચના)થી તેનો કતાં વક્તા ન થયો તો તે કાવ્ય શા અર્થનું? જે સૈન્યો શત્રુને હરાવી ન શક્યાં તે સૈન્યો પણ શા અર્થનાં? અને જે ધનથી ગરગટિ યાચકની ભૂખ ન ભાગી તે ધન પણ શા કામનું?”

(૨)

આવો વિચાર કરતો તે નગરમાં ફરવા લાગ્યો. ત્યાં ચોરી કરવા જતા બે ચોરો તેની દૃષ્ટિએ પડ્યા. તેણે અંધારપછેડા ઓડ્યો હતો તેથી ચોર એને જોઈ ન શક્યા. તેથી નચિંતાઈથી તેઓ માંહે માંહે નીચે પ્રમાણે વાત કરતા હતા, તે ભોજે સાંભળી:—

શકુન્ત:—“હે સખા! અત્યારે જગતમાં અદ્વાઈ અંધકાર ફેલાઈ રહ્યો છે, છતાં મેં દિવ્ય અંજન આંખમાં સારેણું છે તેથી હું સર્વત્ર પરમાણુ જેટલા અતિઅલ્પ સધળા વસ્તુને પણ જોઈ શકું છું, પરંતુ એક મળસક ધનવાળા વ્યાપારીને ત્યાંનું આ સોનું આપણે લઈ આવ્યા છીએ, છતાં તેથી મને રજ પણ સુખ થતું જણાતું નથી.”

ભરાલ:—“હે શકુન્ત! તું એમ શા હેતુથી કહે છે કે, વ્યાપારીના ઘરમાંથી આણેણું આ સોનું સુખદાયી નથી?”

શકુન્ત:—“આરે કોર નગરનું રક્ષણ કરનારા પગીઓ ભમ્યાં કરે છે. તેમ ક્રોધને ત્યાં ઉત્સવ કે માંગલિક પ્રસંગ હોવાથી આ ઢોલ, નગારાં અને શરણુધના ઘોષ સામે થતા આવે છે, તેથી આ લતાના સધળા લોક પણ જાગી ઉઠે. માટે હાલ વાત કરવી છોડી દઈ, આપણે

મુંગા મુંગા પેલા ખુણામાં જઈ, ચોરેલું ધન વહેંચી લઈએ, અને ઉતાવળે પંથે પડી જઈએ.”

મરાલ:—“ હે મિત્ર ! મને કહે તો ખરો કે આ તારે ભાગે બે કરોડ રૂપૈયાનાં મોતી અને સોનું આવશે, તેનું તું શું કરવાનો છું ? ”

શકુન્ત:—“ મેં તો નિશ્ચય કીધો છે કે કોઈ વેદપાત્ર વિપ્રને હું મારા ભાગનું ધન આપી દઈશ; કારણ ભોજની અલ્પસભામાં પંડિતો પોષાય છે, પરંતુ ખીચારા વેદપાઠીઓ કોઈની યાચના કરતા ન હોવાથી “ બોલે તેનાં બોર વેચાય, ” એ કહેતી પ્રમાણે તેમના વેદવિદ્યાના પડનની કદર કોઈ કરતું નથી. માટે એવા અયાચક બ્રાહ્મણોને હું મારો ભાગ આપી દઈશ. ”

મરાલ:—“ હે મિત્ર ! તું સાચું કહું છું. કારણ

ददतो दुद्धमानस्य पठतः पुलकोऽथचेत्
आत्मनश्च परेषाञ्च सा क्रिया पौरुषी स्मृता ॥

દાન દેતાં, યુદ્ધ કરતાં અને પાઠ ભણતાં સામાનાં તેમ જ પોતાનાં પણુ રૂપાડાં ઉભાં થાય તે જ ક્રિયા પુરુષત્વ-સત્વવાળી ગણાય. પરંતુ આ ચોરેલા ધનના દાનથી તું કેવા પુણ્યફલની અપેક્ષા રાખે છે ? ”

શકુન્ત:—“ અમારા બાપદાદાથી જ આવેલો ધર્મ ચાલ્યો આવ્યો છે. અમે તો ચોરીકર્મથી પૈસો લાવી લાવીને વેદીઆઓને દાનમાં દેતા આવ્યા છીએ. ”

મરાલ:—“ માયું કપાતું કમુલ કરીનેય મેળવેલું સઘળું ધન ખીજીને તે કેમ આપી દેવાય ? ”

શકુન્ત:—“ હે મિત્ર ! શું તું એ જાણતો નથી કે,

मूर्खा नहि ददात्यर्थं नरो दारिद्र्यशङ्कया ।

प्राज्ञस्तु वितरत्यर्थं नरो दारिद्र्यशङ्कया ॥

“ મૂર્ખ માણસ રખેને ધન દાનમાં દેઈદેવાથી દરિદ્રતા આવશે, તો પછી હું ધન વિના શું કરીશ ? એવી શંકાથી ખીજીને તે આપતો

નથી; ત્યારે સુસ્ત મનુષ્ય તો રખેને દરિદ્રતા આવશે તો પછી દાનમાં આપવાનું ધન ન રહેતાં દાનધર્મ જ સમૂળગો ટળી જશે, એ શંકાથી જો આજે આપ્યું તે ખરું, એવી લાગણીથી ધન બીજાને છૂટે હાથે આપે છે.

મરાલ:—“ જો બ્રાહ્મણ વેદ બહુસો હોય તે કંઈક દાનને પાત્ર છે, તેમ તપસ્વી હોય તે પણ કંઈક પાત્ર લેખાય; પરંતુ સવ પાત્રોમાં જો પુરૂષના પેટમાં શૂદ્રનું અન્ન ગયું જ નથી તે જ ઉત્તમ પાત્ર છે. ”

શકુન્ત:—“ હે મરાલ! ઠીક મારો હેતુ તો તેં બાણ્યો. પરંતુ તું કહે તો ખરો કે તારા ચોરીના ભાગનું તું શુ કરવાનો છું? ”

મરાલ:—“ હે મિત્ર! આગળ દ્રોષ એક વિપ્રકુમાર કાશીયાત્રા કરીને આવેલો હતો. તેણે મારા બાપ આગળ કાશીયાત્રાના ફલનું વર્ણન કર્યું હતું. એથી મારા બાપે યુવાવસ્થાથી જ આપદાદાનો ધન-ચોરીનો દુષ્ટ ધંધો છોડી દીધો છે અને હવે દૈવયોગથી પાપથી નિવૃત્ત થઈ કુટુંબ સાથે કાશીની યાત્રાએ જવાનો વિચાર કરે છે, તેથી તેમની તીર્થયાત્રામાં હું મારા આ ભાગનો ઉપયોગ કરીશ. ”

શકુન્ત:—“ તારા બાપનું પણ ભાગ્ય મોટું છે. કારણ કલ્યું છે કે

“જો કુતરાને પણ મનમાં કાશીવાસની વાસના થાય, તો શું એ કુતરાની ખરોબરી પણ બીયારો ઈન્દ્ર કરી શકશે? અર્થાત્ એવા કુતરાની આવી મહેરુજા આગળ ઈન્દ્રનું પદ પણ તુચ્છ થાય છે, એવી કાશીવાસની મહત્તા છે.

“કાશી પુરી એ કર્મરૂપી ધાન્ય વાવવાની ઉખર-ઉજ્જડ-ખારી ભૂમિ છે, કારણ તેમાં કર્મોરૂપી ધાન્ય વવાતાં તેનાં બીજ જ બળી જાય છે, એટલે તે ફરીથી ઉગવા જ પામતાં નથી, અને તેથી કર્મની નિવૃત્તિ થતાં મોક્ષમાર્ગ સરળ થાય છે. તેટલા માટે જ કાશીમાં ચાંડાલ તેમ જ પંડિત એક સરખી રીતે મોક્ષ મેળવી શકે છે.

“કાશીમાં ગંગાજલ આગળ અમૃત તુચ્છ લેખાય છે; તે મુક્તા-મોક્ષ-પુરી હોઈને ત્યાંના અંત્યજને પણ સુરેશ્વરોને નમણું આપતા નથી; અને

કાશીમાં પાપાણુ પણ ચિંતામણિ-શંકર તુલ્ય લેખાય છે; ત્યાં મરણુ થાય તો તે મંગલ રૂપ જ છે; કાશીમાં વિભૂતિ (ભસ્મ-રખ્યા) એ સુંદર ભૂષણુ રૂપ છે, અને કૌપીન (સંન્યાસીનું વસ્ત્ર) એ ઉત્તમ રેશમી વસ્ત્રના જેવું મહામૂલ્યનું છે. આવી કાશીને શાની ઉપમા આપી શકાય ? ”

તે બન્ને વચ્ચે આવેો રસભર સંવાદ ચાલતો હતો તે સાંભળી, રાજા ભોજ સંતોષ પામ્યો અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો:—“ કર્મોની ગતિ સર્વથા વિચિત્ર જ છે; જેથી આ બન્ને જણુ ચોર હોવા છતાં તેમની મતિ પવિત્ર થઈ છે. ”

(૩)

તે પછી રાજા ભોજ આવેો વિચાર કરતો જતો હતો ત્યાં એક મકાનમાં બાપ અને દીકરો આવી વાત કરતા સંભળાયા:—

બાપ:—“ હાલમાં, શાસ્ત્રનાં તત્ત્વોને પોતે સારી રીતે જાણુતો હોવા છતાં, રાજા ભોજ કૃપણુતાથી કોઈને કાંઈ દેતો નથી. પણ ઉલટો—

“ કોઈ ચાચક તેની સન્મુખ આવી એક કવિતા બોલે તો પોતે સામે પોતાની કવિતા ઉચ્ચારવા મંડી પડે છે ! કોઈ કાંઈ સુવચનનો પાઠ કરે તો પોતે પણ સામે એવો પાઠ ભણુવા લાગે છે ! ! કોઈ તેનાં વખાણુ કરે તો પોતે સામે વખાણુ કરવા મંડે છે ! અને ચાચક હું પાછો જાઉં છું, એમ કહે ત્યારે આંખો મીચી દે છે ! જેથી નકારની શરમ ન લાગે. ”

તેનું આ વચન સાંભળી, ભોજ તરત જ ત્યાં પ્રકટ થયો અને બોલ્યો:—“ આવું કેમ કહેો છો ? હવે આ મારા ગાત્ર ઉપરના અલંકારો. ” આમ કહી, પોતાના સર્વ શણુગારો તેને સમર્પ્યા.

(૪)

આ પ્રકારનાં ત્રણુ દૃશ્યો રાત્રિચર્યામાં નીરખી, ભોજ પ્રભાતમાં રાજમંદિરે આવ્યો અને પ્રાતઃકર્મ કર્યા. પછી યોગ્ય સમયે સભા ભરાતાં કાલિદાસને તેણે નીચેની સમસ્યા પૂછી:—

કર્વાનાં માનસં નૌમિ તરન્તિ પ્રતિભાબલાત્ ।

હું કવિઓના અંતઃકરણને નમું છું, કારણ તેઓ પોતાની પ્રતિભા-
સંસ્કારી કાવ્યશક્તિના બળે સંસાર સાગર તરી જાય છે.

એટલે કાલિદાસ ઝટ બોલ્યો:-

यत्पोतेन पयांसीव भुवनानि चतुर्दश ॥

કારણ જેમ વહાણ જલને તરી જાય છે, તેમ તેઓ ચૌદે ભુવનો
એ વડે તરી જાય છે.

આ ઉત્તરાર્ધ સાંભળી રાજાએ કાલિદાસને લાખ ટંકા દાનમાં આપ્યા.

વાર્તા ૨૬ મી-કાલિદાસના છિન્નવાદિત્વની કસોટી

એક વખતે નર્મદા નદીના વિશાળ અને ઉંડા જલમાં માછલાં
પકડવાને જળ નાંખતાં ઢીમરોને માછલાંને બદલે જરાક ભુંસાયલા
અક્ષરવાળો, માટી શિલાનો ખોરવાયલો એક ટુકડો લાવ્યો. તપાસીને
જેતાં તેમાં કંઈક લખેલું જણાયું, એટલે “રાજા પાસે લઈ જવો” એવો
નિશ્ચય એ ઢીમરોએ કર્યો અને તેને ભોજ રાજાની સભામાં લઈ આવ્યા.
આ શિલા ક્યાંથી મળી, એવો પ્રશ્ન પૂછતાં નર્મદા નદીના અમુક
ભાગમાંથી તે મળ્યાનું તેઓએ કહ્યું. એટલે રાજાને વિચાર આવ્યો:-

“ખરે પૂર્વે એ સ્થાને મહાત્મા હનુમાનજીએ રામાયણચંપુ રચીને
એક પથ્થર ઉપર ટંકાવી, એ સ્થલના ધરામાં તે પથ્થર નાંખ્યો હતો, એવી
એક દંતકથા પ્રસરેલી છે. માટે આ શિલા તો એનો ખંડ નથી, એની
ખાત્રી મારે અવશ્ય કરાવવી જોઈએ. માટે આ શિલા ઉપરના લેખની
લિપિ ઉકેલાવવી ધટે છે.”

આવો વિચાર કરી, વિવિધ લિપિઓના જ્ઞાતા-જાણકારોને ભોજ
તેડાવ્યા. તેમણે ઢાળેલી લાખ દ્વારા, સંદેહવાળા ભાગ ઉપરના અક્ષરો
ઉઘાડી ઉકેલ્યા, તો માત્ર નીચેનાં બે જ ચરણો ઉકેલ્યાં:-

अयि खलु विषमः पुराकृतानाम्

भवति हि जन्तुषु कर्मणां विपाकः।

અરેરે! જન્તુઓ-પ્રાણીઓમાં પૂર્વજન્મનાં કર્મોનો પરિપાક ખરે જ વિષમ છે.

આપણું ઉત્તરાર્ધ પ્રથમ પેલા શિક્ષાખંડ ઉપરથી લિપિજ્ઞોને ઉકલ્યું. પછી તેઓ આ શ્લોકનું પૂર્વાર્ધ ઉકેલવાનું મથન કરતા હતા તે દરમ્યાન તેનું શું પૂર્વાર્ધ છિન્નવાદી (ગયલા અક્ષરો તથા પદોને બુદ્ધિથી નવાં રચી, જૂનાં સાથે તેનો મેળ કરવામાં ચતુર હોય તે) પંડિતો કળી શકે છે તે જાણવાની જિજ્ઞાસા ભોજને થઈ તેથી અહસભાના છિન્નવાદી પંડિતોને પોતાની કાવ્યશક્તિથી તે યોજવાની પ્રેરણા કરી. એટલે લવભૂતિ બોલ્યો:—

ક નુ કુલમકલક્રમાયતાક્યા:

ક નુ રજનીચરસંગમાપવાદ: ॥

અયિ खलु विषमः पुराकृतानाम्

भवति हि जन्तुषु कर्मणां विपाकः ॥

“વિસ્તીર્ણ નેત્રોવાળાં સુંદર સીતાજીનું નિષ્કલક કલ ક્યાં? અને તેમની ઉપર રજનીચર(રાક્ષસ રાવણ)ના સમાગમનો આક્ષેપ ક્યાં? અરેરે! પ્રાણીઓમાં પૂર્વજન્મનાં કર્મોનો પરિપાક ખરે જ વિષમ છે.”

પરંતુ આ સમસ્યાપૂર્તિથી ભોજનું મન ખીલકૂલ માન્યું નહીં. કારણ તેને એમાં ધ્વનિદોષ લાગ્યો. એટલે પોતે જ તેનું પૂર્વાર્ધ રચીને જણાવ્યું:—

क जनकतनया क रामजाया

क च दशकन्धरमन्दिरे निवासः ।

अयि खलु विषमः पुराकृतानाम्

भवति हि जंतुषु कर्मणां विपाकः ॥

ક્યાં જનક રાજની પુત્રી, અને રામચંદ્રજીની પત્ની સીતા! અને ક્યાં દશ માથાવાળા રાવણના મંદિરમાં તેને નિવાસ કરવાની સ્થિતિ! ખરે જ પ્રાણીઓમાં પૂર્વ જન્મનાં કર્મોનો પરિપાક વિષમ છે.

આ સમસ્યાપૂર્તિથી કાલિદાસનું મન માન્યું નહીં, કારણ તેને ઉપરના કાવ્યમાં અત્રે પ્રસંગો વચ્ચે દેખાડવા ભેદતા વિરોધ ભેદ્ય એ તેવા સમજા અને ઉત્કટ લાગ્યા નહીં. એટલે તેણે પોતે આવું પૂર્વાર્ધ રચ્યું:—

શિવશિવસિ શિરાંસિ યાનિ રેજુઃ

શિવ શિવ તાનિ લુઠન્તિ ગૃધ્રપાદઃ ।

અયિ સ્વલુ વિષમઃ પુરાકૃતાનામ્

ભવતિ હિ જન્તુષુ કર્મણાં વિપાકઃ ॥

શિવ શિવ! રાવણનાં જે માથાંઓ સદાશિવનાં ચરણામાં આલોટતાં અલંકાર રૂપ થયાં હતાં, તે જ માથાંઓ આજે ગૃધ્ર-ગીધ પક્ષીના પગમાં લોટે છે! અરેરે! પ્રાણીઓનાં પૂર્વ જન્મનાં કર્મનો પરિપાક ખરે જ વિષમ છે.

એટલામાં લાખથી ઉપસાવી, લિપિ ઉકેલનારા શોધકોએ પ્રયાસ કરીને પૂર્વાર્ધ ઉકેલ્યું તો તે કાલિદાસે રચેલા પૂર્વાર્ધને મળતું જ આવ્યું. આથી રાજ ભોજ અને અલ્લસમા પરમ પ્રસન્ન થયાં. તે દિવસથી કાલિદાસની પ્રતિષ્ઠા વિશેષ વાધી.

વાર્તા ૨૭ મી-છિન્નવાદીત્વની કસોટી

પ્રખ્યાત ચિંતામણિમાં ઉપરના વિષયની કથા જૂદા જ રૂપે નીચે પ્રમાણે આપેલી છે:—

એક દિવસ વિનોદગૃહમાં જૈન ધર્મી ધનપાલ કવિ વિવિધ વાણી-વિનોદોથી રાજ ભોજના મનનું રંજન કરતો હતો, તેવામાં કેટલાક વહાણવટી વ્યાપારીઓ દ્વારપાળ દ્વારા આજ્ઞા માગી, સભામાં આવ્યા. તેમણે મીણપટ્ટી- (શિક્ષા વગેરે ઉપરથી કોતરેલા અક્ષરો ઉપસાવી લેવાની મીણવાળી પટ્ટી) થી ઉતરાવેલાં પ્રશસ્તિનાં કાવ્યો રાજનાં ચરણામાં મૂક્યાં. રાજ્યએ તેની પ્રાપ્તિનું સ્થળ પૂછતાં તેઓ બોલ્યા કે, “હે રાજન્! સમુદ્રમાં અમારું વહાણ એક સ્થલે ઓચિંતું અટકતાં અમે તેનું કારણ શોધાવ્યું, તો તે સ્થળે અતિ

ઉંડા જલમાં એક શિવમંદિર હોવાનું જણાયું. તે શ્રી રામેશ્વર મહાદેવનું અતિપુરાણું દેવાલય હતું. તેને જલનો સ્પર્શ પણ લાગ્યો ન હતો, એવું એ મહાપ્રતાપી મંદિર હતું. અમે કુશલ 'મરજવાઓ' ત્યાં ઉતર્યા અને મીણપટ્ટીથી તે ઉપરની પ્રશસ્તિ ઉતારાવી લીધી છે. અને તે આપની પાસે ઉકેલાવા આણી છે.”

પછી રાજ્યએ તે ઉપર ખીછ પટ્ટી દબાવરાવી તેના સ્લોકો ઉકેલવા છિન્નવાદીઓને બોલાવ્યા. તેઓએ તેના ત્રણ સ્લોક અખંડ ઉકેલ્યા (તે બહુ મહત્વના ન હોવાથી અહીં આપેલા નથી.) પરંતુ તેનો એથો સ્લોક છિન્નભિન્ન થયાથી માત્ર તેનું ઉત્તરાર્ધ જ નીચે પ્રમાણે ઉકેલ્યું:—

અથિ સ્વલુ વિષમઃ પુરાકૃતાનામ્

મવતિ દિ જન્તુષુ કર્મણાં વિપાકઃ ॥

ભાવાર્થ:—પૂર્વ જન્મનાં કર્મોનો પરિપાક પ્રાણીઓને માટે અરેખર વિષમ જ છે.

પછી છિન્નવાદીઓએ ઘણુંએ મથન કર્યું પણ તેનું પૂર્વાર્ધ ન ઉકેલ્યું. ત્યારે ભોજની આજ્ઞાથી બ્રહ્મસમાના પંડિતોએ અટકળથી તેનાં વિવિધ પૂર્વાર્ધો કહ્યાં, પણ તે ભોજને વિસંવાદી લાગ્યાં અને રૂચ્યાં નહીં. પછી ધનપાલે બુદ્ધિથી નીચે પ્રમાણેનું પૂર્વાર્ધ કહ્યું:—

હરશિરાસિ શિરાંસિ યાનિ રેજુ—

હરિ હરિ તાનિ લુઠન્તી ગૃધ્રપાદૈઃ ॥

જે માથાં શિવનાં મસ્તક ઉપર શોભતાં હતાં, તે જ માથાં આજે ગીધ પક્ષીના પગમાં અથડાય છે.

આનું પૂર્વાર્ધ સાંભળી, રાજ્ય ભોજનું મન માન્યું તો અહિં પરંતુ તે જ પૂર્વાર્ધ મૂળ પ્રશસ્તિનું છે કે નહીં તેની સત્યતાની ખાત્રી વિષે શંકા ઉડતાં ધનપાલે એવી વિષમ પ્રતિજ્ઞા કરી કે જો આ જ શબ્દવાળી અને આજ અર્થવાળી શ્રી રામેશ્વર મહાદેવની પ્રશસ્તિ લખેલી ન હોય તો આડોના છવન પર્યંત હું કવિતા કરવાનું જ છોડી દઈશ.”

આથી ધનપાલની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવા, ભોજે પેલા વહાણુવટીઓને

ફરીથી સમુદ્રમાં તે સ્થળે તપાસ કરવા અને મીણુપટ્ટીથી ઘરોઝર પ્રશસ્તિનો ન ઉકેલેલો ભાગ ઉતરાવવા સૂચના કીધી.

રાજાની આજ્ઞા શિરે ચઢાવી, તેઓ ફરીથી વહાણ હંકારી, તે સ્થળે સમુદ્રમાં ગયા અને છઠ્ઠ મહીનાની ભારે મુશ્કેલી વચ્ચે નિપુણ મરજીવાઓને ઉતાર્યા અને મીણુપટ્ટીથી પેલી આખીયે પ્રશસ્તિ ઉતરાવી આણી રાજાને સોંપી.

પછી જિન્નગાદીઓએ તે ઉદ્દેલી તો ધનપાસે રચેલું પૂર્વાર્ધ આપાદ એમાં હતું. એટલે રાજાએ પ્રસન્ન થઈ ધનપાસને યોગ્ય શિરપાવ આપ્યો.

વાર્તા ૨૮ મી—સમસ્યાપૂર્ણિનો ચમત્કાર

એક વખતે ઉનાળામાં પ્રચંડ તાપ પડવાથી, કાંઈ પણ ચેન રાજા ભોજને પડ્યું નહીં. વિદ્યારવિદ્યાસનાં અનેક સાધનો તેની સેવામાં તત્પર હતાં, છતાં અંતઃપુરમાં કાંઈ ગોઠ્યું જ નહીં. ઉકળાટ અસહ્ય થવાથી રાણીઓ સથે વાર્તાલાપ કરવો પણ રચ્યો નહી, તેમ ચંદન, ગુલાબજલ, વીરણુવાળાનું જલ, આદિ વિવિધ શિતલ પદાર્થો પણ અનુકૂળ આવ્યા નહીં. અને આખીયે રાત્રિ અગારીમાં જ આળોટીને ગાળી.

પછી સવારે બ્રહ્મસભા મળતાં તેણે રાત્રિનો પ્રસંગ ન કહેતાં માત્ર આ એક શ્લોકાર્ધ જ ઉચ્ચાર્યું:—

મહદ્ગમવર્તયાપિ શૂન્યે સમયે જાગૃતિ સંપ્રવૃદ્ધ एव ।

ન્યાં પવન આવવાની પણ વાત ન હોતી અને અતિશય ગરમી વધી ગયતી હતી, એવો સમય પ્રાપ્ત થતાં—

આ શ્લોકાર્ધ સાંભળી ભવભૂતિ બોલ્યો:—

उरगी शिशवे बुभुक्षवे स्वामदिशत्फूक्कृतिमाननानिलेन ।

महद्गमवर्तयापि शून्ये समये जागृति संप्रवृद्ध एव ॥

ન્યાં પવન આવવાની વાત પણ ન હોતી અને અતિશય ગરમી વધતી ચાલી, એવો સમય પ્રાપ્ત થતાં પોતાનાં ભૂખ્યાં બાળકોને નાગણીએ પોતાના મોંઢાના પવનના ડુંકારાથી શાંત પાડ્યાં.

આમાં પોતાનો મનનો ભાવ નહીં દર્શાવાયો તો ભોજ રાજનું મન પ્રસન્ન થયું નહીં, એટલે તેણે માથું ધૂણાવતાં તેને કહ્યું:—“હે ભવભૂતિ ! આ જો કે તમારી સ્વભાવોક્તિ છે ખરી, પરંતુ તે સુઘટિત નથી.”

પછી નેત્રની સમસ્યાથી કાલિદાસ તરફ મુખ ફેરવ્યું, એટલે કાલિદાસ બોલ્યો:—

અબલાસુ વિલાસિનોઽન્વબભૂવન્નયનૈરેવ મત્રોપગૂહનાનિ ।

મરુદાગમવાર્તયાઽપિશૂન્યે સમયે જાગૃતિ સંપ્રવૃદ્ધ ઇવ ॥

બહુ જ ગરમી પડવા લાગી અને જ્યાં પવન આવવાની વાત પણ ન હતી, એવો સમય પ્રાપ્ત થતાં, વિલાસી લોકોએ માત્ર નયનોનાં કટાક્ષોના મિલનને જ આલિંગન માની, એટલેથી જ વિલાસની પરિતૃપ્તિ માની.

કાલિદાસની આ પૂર્તિ પોતાના અભિપ્રાયને અનુકૂલ આવ્યાથી રાજ ભોજ પરમ પ્રસન્ન થયો.

વાર્તા ૨૯ મી-કપટ તેનું ચપટ ને ઉલટી અપટ.

(કાલિદાસને સંન્યાસ લેવડાવવાનો પંડિતોનો પ્રપંચ.)

ભોજરાજની શ્રદ્ધસભામાં પંદરસો પંડિતાદિ વિદ્વાનો હતા અને તેમાં સોળ પંડિતો અગ્રણી હતા; અને તે સર્વમાં કાલિદાસ સૌથી શ્રેષ્ઠ હતો. ગમે તેવો પંડિત સભામાં આવતો તો પણ તે તેને ચમત્કારિક બુદ્ધિશક્તિથી માહાત કરી શકતો હતો. જેમ સૂર્યના પ્રકાશમાં સર્વ જ્યોતિઓ ઝાંખી પડે છે, તેમ તેની આગળ સોળ અગ્રણી પંડિતો પણ કંધક ઝાંખા પડ્યા હતા તો તેમના પુત્રો ઝાંખા પડે એમાં કાંઈ નવાઈ ન હતી. જો કે તેમાં કેટલાકના પુત્રો ધણા જ વિદ્વાન હતા, છતાં કાલિદાસની ચમત્કૃતિ આગળ ભોંકા પડી જતા હોવાથી તેઓનો બુદ્ધિચમત્કાર પ્રકાશી શકતો ન હતો, તેથી આ સોળ અગ્રણી પંડિતોએ એક દિવસ એકઠા થઈને આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો:—

“ કાલિદાસ જ્યાં સુધી ભોજની બ્રહ્મસભામાં છે, ત્યાં સુધી આપણા પુત્રોનું માન અહીં વધવાનું નથી. જો રાજદ્વારમાં વિદ્વાનની પ્રતિષ્ઠા ન વધે તો પછી તેનું વિદ્યાસંપાદન શા અર્થનું? આપણી પેઠે આપણા પુત્રો પણ શ્રમ લઈ, રાજાની પ્રીતિ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, છતાં તેની પ્રીતિના પાત્ર નથી થઈ શકતા. અને જ્યાં સુધી રાજાની પ્રીતિના પાત્ર ન થવાયું ત્યાં સુધી એવા પ્રયત્નનું શું ફલ? માટે કોઈ ઉપાય કરી, કાલિદાસને ધારાનગર-માંથી દૂર કરાવીએ તો આપણા પુત્રોનું માન વધે અને અને તેઓ જગતમાં પ્રખ્યાત થઈ શકે. માટે એવો કોઈ ઉપાય આપણે શોધી કાઢવો જોઈએ. ”

તે વેળા એક વૃદ્ધ પંડિતે કહ્યું:—“આપણે બધા મળી પંદરસો પંડિતો છીએ. તેમાં આપણે સોળ અગ્રણીઓ વૃદ્ધ થયા છીએ, કીર્તિ તથા પ્રતિષ્ઠા આપણે સંપાદન કરવાનાં તે ઉર્જૂવલ રીતે સંપાદન પણ કર્યાં છે, તેમ જર્જરિત પણ થયા છીએ. તેથી જો આપણે કાલિદાસ સહવર્તમાન કાશીપુરીમાં જઈને સંન્યાસ લઈએ, તો તેથી આપણી વૃદ્ધાવસ્થા સાર્થક થવા સાથે આપણા દેહનું પણ કલ્યાણ થશે અને કાલિદાસ અત્રેથી જશે, એટલે આપણા યુવાન પુત્રોને પ્રકાશવાને અવકાશ-સમય પણ મળશે. શાસ્ત્રનો આ વિહિત નિયમ છે કે, વયે આવતાં પુત્રોને શિરે ગૃહભાર નાંખી, શાળા પુરૂષે નિવૃત્તિ સેવવી. આપણે પંડિતો જો એ નિયમ નહીં પાળીએ તો કોણ પાળશે? માટે હવે આપણે સંન્યસ્ત દીક્ષા લેવી, એ સર્વથા ઉચિત છે માટે એકસંમત થઈને સર્વ બોલો કે તમારો શો વિચાર છે? ”

આ યુક્તિ સોળે જણાને પસંદ પડી. પછી તેઓએ એમ ઠરાવ્યું કે “આપણે કાલિદાસને ફસાવીને અત્રેથી કાશી લઈ જવો અને ત્યાં બધાએ સંન્યસ્ત દીક્ષા લઈને રહેવું ”

પછી દશબાર જણા મિત્રભાવે કાલિદાસને ઘેર ગયા. ત્યાં તેમણે પ્રથમ તો બ્રહ્મસભાની વાધતી જતી કીર્તિની અને પછી ધીરે ધીરે વેદાંતવિષયની બેચાર વાર્તા કરી; અને પ્રસંગ યોગ્ય આવતાં એક જણ સંકેત પ્રમાણે બોલ્યો:—“હે પંડિતજી! આપણે હવે વૃદ્ધ થવા આવ્યા છીએ,

આપણી જીંદગીનો હેતુ કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ, તે તો સર્વથા સચોટ છે. તેથી હવે આ અસાર સંસારમાં રહી, અહિં પ્રવૃત્તિના કીડાગારમાં દિવસ નિર્ગમન કરવાને બદલે જે બધાએ મળી, મુક્તિપુરી જે કાશી ક્ષેત્ર છે, ત્યાં જઈ, સંન્યસ્ત દીક્ષા લઈ, ઈશ્વરભજનમાં બાકીની અવસ્થા નિર્ગમાએ તો આપણા દેહની મુક્તિ આપણે સાધી શકીએ. અમારો આવો વિચાર છે. તો તમારો શો વિચાર છે તે કહો. જે તમે અમારી વાતને મળતા થતા હો તો આપણે તે માટે રાજની રજા લઈએ. ”

તેમના મનમાં ટાઢે પાણીએ તેની દબલરૂપી ખસ કાઢવાની કપટવાસના હતી, એ ચક્રોર કાલિદાસ સત્વર સમજી ગયો. પણ પોતાના મનનો હાર્દ તેમને ન દેખાડતાં પોતે જાણે એ વિચારથી ધણા જ ખુશી થયો હોય, એવો દેખાવ કરી, ‘હા’ પાડી.

એટલે બધા પંડિતો રાજ આગળ ગયા અને પોતાના મનની વાત કહી. રાજ તે સાંભળી ખુશી થઈ બોલ્યો:—“ આહા હા ! ધણા જ આનંદની વાત છે ! તેમ જ મારાં પણ અહો ભાગ્ય છે ! મેં તમને પોષ્યા તે આજે ખરેખર સાર્થક થયું. તમે વૃદ્ધ થઈ, પોતાના દેહનું સાર્થક કરવા જાઓ છો, એટલે તમને હું કાશી જતા અટકાવી શકતો નથી. મારી બ્રહ્મસભામાં રહી, તમારા પુત્રો કીર્તિસંપાદન કરશે. તેઓ પણ નામ કાઢે એવા છે. આ ભવાબિધમાંથી તરવાની તમારી મનીષા ઉત્કૃષ્ટ છે. માટે સુખે કાશી પધારો, તમારા સંન્યસ્તબ્રહ્મણથી મારી સભાની કીર્તિ ચિરંજીવ થશે. ”

આ સાંભળી, પંડિતો આનંદ પામી, પોતાને ઘેર ગયા. જીવાની-આઓ તો આ સાંભળીને ધણા જ ખુશી થયા. થોડા વખતમાં જ તેમણે સૌએ કાશીયાત્રા જવાની તયારી કરી.

બીજી પાસ કાલિદાસે પણ તૈયારી કર્યાનો દેખાવ તો કર્યો. પણ તેણે મન સાથે સંકલ્પ કર્યો:—“ કાંઈ શીકર નહિ. મને કસાવોને લઈ જવાની યુક્તિ તો આ ખંધા પંડિતોએ ઠીક કરી છે. હું જે ન જઈ તો તેઓ મારી ઉપર કાંઈ જોરજીલમ તો કરી શકે એમ નથી જ, પણ

એમની સાથે જઈ ત્યાં એમના જોદેલા ખાડામાં એમને જ નાંખી એમને સંન્યાસી બનાવી તેમનું કપડ તેમને જ ભારી પડે તેમ કરી પાછો અહીં આવું ત્યારે જ હું પણ ખરો. ”

પછી યોગ્ય દિવસે સધળી તૈયારી થઈ રહેતાં પોતાના પુત્રાદિને સંપત્તિ સોંપી, રાજ ભોજની વિદાય લઈ, અધા પડિતો કાલિદાસને સાથે લઈ, કાશીપુરી જવા તત્પર થયા. ભોજે સ્વસ્તિવાચનાદિ કરી, તેમને પૂરતા સંમાન સાથે વિદાય કર્યા.

ત્યાંથી તેઓ વાર્તાવિનોદ સાથે મુસાફરી કરતા કેટલેક દહાડે કાશી આવી પહોંચ્યા. ત્યાં સંન્યાસી નૃસિંહ ભારતી નામે એક મહા પુરુષ હતા, તેમની પાસે જઈને સર્વેએ હાથ જોડી કહ્યું:—“ અમારામાંનો પ્રત્યેક જણ એમ માને છે કે, હે મહારાજ !

अत्रत्य पापमपि पुण्यसमं मदीय—

मत्रत्यदुःखमपि सर्वसुखास्पदं मे ॥

अत्रत्य वृत्तिरपि वैषयिकी समाधिः

श्रीमन्वृत्तिहगुरुदर्शनपूर्णलाभात् ॥ ૧ ॥

‘ભાવાર્થ’—આપના જેવા શ્રીમાન નૃસિંહ ગુરનાં દર્શનનો લાભ મને અહીં થયો, તેથી અહીં માફ પાપ પણ પુણ્ય સમાન હસકું થશે અને આપનો સમાગમ મને પુણ્યપથે દોરનારો નીવડશે, અહીં માફ દુઃખ પણ સર્વ સુખોના સ્થાન રૂપ નીવડશે. અત્રે સમાધિમાં નિમગ્ન રહી, અહિં જ નિરંતર વાસ કરવાની મારી વૃત્તિ છે.

આ સાંભળી, શ્રીમાન નૃસિંહ ભારતીએ તેમને પૂછ્યું:—“ હે પ્રવાસીઓ ! તમારી ઇચ્છા શી છે, તે મને સ્પષ્ટ કહો. ”

એટલે પડિતોઓ કહ્યું:—“ અમને સંન્યાસ આપી, આપના શિષ્ય કરો. ”

નૃસિંહ ભારતી:—“ તમારી ઇચ્છા એવી જ છે તો હું તેમ કરીશ. પરંતુ બધાને એકે દિવસ સંન્યસ્ત આપી શકાય તેમ નથી, માટે એક એક જણને હું તેની અતુરતા જાણીને તે સુમુક્ષ હશે તો સંન્યાસ

આપીશ. કારણ મુમુક્ષુ ન હોય એવો શિષ્ય સંન્યાસી થાય છે તો તે પોતે ભવસાગરમાં ડુબે છે અને કદાચિત્ ગુરૂને પણ પાડે છે. માટે શાસ્ત્રોએ શિષ્યની પાત્રતા નાહ્યા પછી સંન્યસ્તની દીક્ષા તેને આપવાનું વિધાન કરેલું છે. તેથી તમારામાંના એક એક જણ કાલ સવારથી મારી પાસે આવવું. એટલે તેની શી મનીષા છે તે પૂછીને પછી તેને હું સંન્યસ્તની દીક્ષા આપીશ.”

આટલી વાતચિત થયા પછી ગુરૂને નમન કરી, બધા પોતાને ઉતારે આવ્યા. પછી પ્રથમ કોણ સંન્યસ્ત લેવું તેનો વિચાર કરવા સૌ બેઠા. પંડિતોએ પોતાની મતલબ સાધવાના વિચારથી કાલિદાસ પ્રથમ સંન્યસ્ત દીક્ષા લે, એવો બેત કરવા માંડ્યો. અને યુક્તિથી એક ચબ્બરાક પંડિત બોલ્યો:—“આપણા બધામાં કાલિદાસ શ્રેષ્ઠ છે, તેથી તેણે પ્રથમ સંન્યાસ લેવો, કારણ અગ્રેડમે વિપ્રશ્રેષ્ઠઃ એ ન્યાયે પહેલું મોટાને માન ધરે છે.”

આ અભિપ્રાયને બીજા પંડિતો સંમત થયા, પણ કાલિદાસે તે ના કબૂલ કરતાં કહ્યું:—“આવી વાત તો કદી પણ બનવાની નથી. હું કાંઈ સંન્યસ્તની દીક્ષા માટે એવો આતુર ન હતો. પરંતુ તમારા જેવા રનેહી બોના સમાગમનો ભૂખ્યો હોવાથી જ તમારી ઇચ્છાને અધીન થઈને જ સંન્યસ્ત લેવા હું અત્રે તમારી સાથે આવ્યો છું. માટે તમે એક એક સંન્યસ્ત દીક્ષા લેવા માંડો, અને હું પણ પછી મારો વારો આવતાં ગુરૂજી આપશે તો અવશ્ય સંન્યસ્ત લઈશિ.”

ત્યારે પંડિતોએ કહ્યું:—“એ તો ઠીક, પણ અમે સંન્યસ્ત દીક્ષા લઈએ અને પછી તમે ન લ્યો તો પછી તેનું કેમ?”

કાલિદાસ:—“તમે કાંઈ મારે માટે, મારી ગળાંધણ સંન્યસ્ત લેવા તત્પર થયા નથી. તમને જે દેહનું સાર્થક સંન્યાસી થયાથી થશે એમ લાગતું હોય તો જ દીક્ષા લેજો. નહીં તો તમારી સંન્યસ્ત દીક્ષા ઉલટી વગોવાશે અને તમે હેડા પડશો. માટે સો વાર ગળણે ગળી, પછી વિચાર કરજો.”

પંડિતો તો આથી છોલીલા જ પડ્યા. પછી તેઓએ બાજુ હાથથી છટકી ન જાય તે માટે કાલિદાસને પોતાની આતુરતાનું ભાન કરાવવા મથન કીધું. કાલિદાસની ઇચ્છા તેમના જ છટકામાં તેમને સપડાવાની હોવાથી જાણે તેમની આતુરતાની ખાત્રી થઈ હોય તેમ બધાને વિશ્વાસ આણુવા મનમાં શ્રી વિશ્વેશ્વર અને મહાકાલિ દેવીનું સ્મરણ કરી પ્રકટ બોલ્યો:—“યતિ શ્રી નૃસિંહ ભારતી મને સંન્યસ્ત દીક્ષા આપે છતાં જો તે હું ન લઉં તો મારો અને મારા બધા પૂર્વજોનો શૈરવ નર્કમાં એક કલ્પ સુધી વાસ હજે.”

કાલિદાસની આવી પ્રતિજ્ઞાથી બધાને વિશ્વાસ આવ્યો. એટલે બીજો દિવસેથી એક પંડિત નૃસિંહ ગુરૂ પાસે ગયો અને સંન્યસ્ત દીક્ષા લેવાની પોતાની ઇચ્છા દેખાડી.

ત્યારે તેને ગુરૂએ પૂછ્યું:—“તારી શી ઇચ્છા છે તે બોલ.”

એટલે પંડિત હાથ જોડી બોલ્યો:—

કદા વારાણસાલયત્વીતોઘસિ વસન્
વસાનઃ કૌપીનં શિરસિ નિદધાનોઙ્ગજલિપુટમ્ ।
અયે ગૌરીનાથ! ત્રિપુરહર! શંભો! ત્રિનયન!
પ્રસીદંત્યાકોશન્નિમિષમિવ નેષ્યામિ દિવસાન્ ॥

ભાવાર્થ—હું સદાયે અમરોને પ્રિય ભાગીરથીના તટ ઉપર નિવાસ કરતો રહું, કદી કદી શ્રી કાશીવિશ્વનાથના મંદિરમાં જાઉં, અને દેવની અને ગંગાજાતી સામે હું ઉભો રહી, કૌપીન પહેરી, માથા ઉપર અંજલિ જોડી રાખી, પ્રભુનું સ્તવન કરતો બોલું:—“હે ભગવન! હે ગૌરીનાથ! હે ત્રિપુરહર! હે શંભુ! હે ત્રિનયન! મારી ઉપર આપ પ્રસન્ન થાઓ.” આ પ્રમાણે ભક્તિ કરતાં હું મારા દિવસો-અવશેષ આયુષ્ય આંખના પલકારાની પેઠે આનંદમાં નિર્ગમન કરીશ.

આ પ્રમાણે તેની મનીષા તેમ જ મુમુક્ષતા જાણી લઈ, નૃસિંહ ભારતીએ તેને સંન્યસ્ત દીક્ષા આપી અને તેનું નામ શિવાનંદ ભારતી પાડ્યું.

પછી બીજે દિવસે બીજા પંડિતે આવી, પોતાને સંન્યસ્ત દીક્ષા આપવાને ગુરૂને વિશ્વસિ કરી. અને તેની ઇચ્છા પૂછતાં તેણે તે આ પ્રમાણે જણાવી:—

કદા વૃન્દારણ્યે વિમલચમુનાતીરપુલિને
ચરન્તં ગોવિન્દં હલધરસુદામાદિસહિતં ॥
અયે ! કૃષ્ણસ્વામિન્મધુરમુરલીવાદન ! વિમો !
પ્રસીદેત્યાક્રોશન્નિમિષમિવ નેષ્યામિ દિવસાન્ ॥

ભાવાર્થ:—નિર્મલ જલવાળી ચમુનાના રેતાળ કાંઠા ઉપરના વૃન્દારણ્યમાં હું નિવાસ કરું અને ત્યાં કદીમદી હલધર, બલરામ સુદામા આદિ ગોવાળોની સાથે વિચરતા ગોવિન્દને સંબોધીને “ અયે ! કૃષ્ણ ! હે મારા સ્વામી ! હે મધુર નાદ કરતી અને દેવોને પણ મોહ પચાડતી, મુરલીને વાદનારા ! હે વિભુ ! મારી ઉપર કૃપા કરો ” એવા ઉદ્દગારો કાઢતો, આંખના પલકારાની પેઠે મારા દિવસો—અવશેષ આયુષ્ય આનંદમાં નિર્ગમન કરીશ. ”

આવો હેતુ તે પંડિતનો જાણી તેને પણ નૃસિંહ ભારતીએ સંન્યસ્તની દીક્ષા આપી, અને તેનું નામ કૃષ્ણાનંદ ભારતી પાડ્યું.

પછી ત્રીજે દહાડે ત્રીજો પંડિત આવ્યો, તેને પૂછતાં તેણે આવો હેતુ નીચે પ્રમાણે જણાવ્યો:—

કદા વા સાકેતે વિમલસરયૂતીરપુલિને
ચરન્તં શ્રીરામં જનકતનયાલક્ષ્મણયુતમ્ ।
અયે ! રામ ! સ્વામિન્ ! જનકતનયાવલ્લભ ! વિમો !
પ્રસીદેત્યાક્રોશન્નિમિષમિવ નેષ્યામિ દિવસાન્ ॥

ભાવાર્થ:—સ્વચ્છ જલવાળી, સરયૂ નદીના રેતાલ કિનારા ઉપરના અયોધ્યાના પ્રદેશમાં નિવાસ કરું અને કદીમદી, ત્યાં જનકપુત્રી સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે વિચરતા રામચંદ્રનાં ચરિત્ર ગાતાં “ હે રામ ! હે સ્વામિ ! હે જનકીવલ્લભ ! હે વિભુ ! આપ મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ” એ પ્રમાણે ઉદ્દગાર કાઢતાં, આંખના પલકારા પેરે મારા દિવસો—અવશેષ આયુષ્ય નિર્ગમીશ.

તેની સંન્યસ્ત દીક્ષાની વાંચના પૂર્ણ કરી તેનું નામ રામાનન્દ ભારતી પાડ્યું.

પછી ચોથે દિવસે ચોથો પંડિત સંન્યસ્ત લેવા આવ્યો તેની ઇચ્છા પૂછતાં તેણે કહ્યું:—

કવાનીરાતીરે નરહરિપુરે સિંહવદનમ્ ।

હરિં પશ્યન્નુચ્ચૈર્મુદિતમનસા દીનવચિનમ્ ॥

અયે લક્ષ્મીકાન્ત ! શ્રિતજનભયારે ! નરહરે ! ।

પ્રસીદેત્યાક્રોશન્નિમિષમિવ નેષ્યામિ દિવસાન્ ॥

ભાવાર્થ—પૂર્ણ શોભાવાળી નીરા નદીના તીરે આવેલી નરહરિ પુરીમાં સિંહના જેવું જેવું વદન છે એવા અને દીન પ્રાણી ઉપર દયા કરનાર, નૃસિંહ ભગવાનનું દર્શન કરી, પ્રસન્ન મનથી ‘હે લક્ષ્મીકાન્ત ! હે આશ્રિત જનના ભયને હરનારા ! હે નરહરિ ! આપ મારી ઉપર પ્રસન્ન થાઓ,’ એવા ઉદ્ગારો કાઢતો, મારા દિવસો—અવશેષ આયુષ્ય આંખના પલકારા પેરે નિર્ગમન કરીશ.

તેને શુરૂએ સંન્યસ્ત દીક્ષા આપી અને નરહરિ ભારતી નામ પાડ્યું.

પછી પાંચમે દહાડે પાંચમો પંડિત આવ્યો તેની ઇચ્છા પૂછતાં તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું:—

કદા પ્રેમોદ્ગારૈઃ પુલકિતતનુઃ સાશ્રુનયનઃ ।

સ્મરન્નુચ્ચૈઃ પ્રીત્યા શિથિલહૃદયો ગદ્ગદગિરા ॥

અયે શ્રીમન્વિષ્ણો ! રઘુવર ! યદૂત્તંસ ! ત્વહરે ! ।

પ્રસીદેત્યાક્રોશન્નિમિષમિવ નેષ્યામિ દિવસાન્ ॥

ભાવાર્થ—કદીમદી પ્રેમના ઉદ્ગારોથી રોમાંચિત થઈ, આંખમાં આંસુ લાવી, શિથિલ હૃદયે, પ્રીતિથી પ્રેરાઈ, ઉંચે સ્વરે સ્મરણ કરતાં ગદ્ગદિત વાણીથી, ‘વિષ્ણુ ! હે રઘુવર ! હે યદુકુલપ્રેષ્ઠ હે નરહરિ ! હે નારાયણ ! મારી ઉપર આપ પ્રસન્ન થાઓ ’ એવા ઉદ્ગારો કાઢતાં મારા દિવસ—અવશેષ આયુષ્ય હું આંખના પલકારા પેરે નિર્ગમન કરીશ.

તેની ઇચ્છા નાણી શ્રીનૃસિંહ ભારતીયે સંન્યસ્ત દીક્ષા દધને વિષ્ણુ ભારતી નામ પાડ્યું.

પછી છઠ્ઠે દિવસે છઠ્ઠો પંડિત આવ્યો. તેને પૂછતાં તેણે આ પ્રમાણે કહ્યું:—

કદા સીતાશેષદેહિણિ જલવં ચાંજનિસુતમ્ ।

ચિરંજીવં લોકે ભજકજનસંરક્ષણકરમ્ ॥

અયે વાયુપુત્ર ! રઘુવરપદાંભોજમધુપ ! ।

પ્રસીદેત્યાક્રોશન્નિમિષમિવ નેષ્યામિ દિવસામ્ ॥

ભાવાર્થ—સીતાના શોકરૂપી અગ્નિને, મેઘ જેમ અગ્નિને શાંત કરે તેમ શાંત કરનાર અને ચિરંજીવી એવા અંબનીના પુત્ર હનુમાનનું સ્મરણ કરતાં, કદીમદી “ હે વાયુસુત ! હે રામચંદ્રના ચરણરૂપી કમલના ભમરા ! હે હનુમંત ! મારી ઉપર તમે પ્રસન્ન થાઓ. ” આવા ઉદ્દગારો, મોટેથી કાઢતાં આંખના પલકારા પેરે મારા દિવસો—અવશેષ આયુષ્ય નિર્ગમન કરીશ. ”

ગુરૂએ તેને પણ સંન્યસ્ત દીક્ષા આપી, હનુમાન ભારતી નામ પાડ્યું.

પછી સાતમે દિવસે આજ્ઞા થતાં સાતમો, આઠમો અને નવમો એમ ત્રણ સામઠા પંડિત આવ્યા. તેમણે પોતાની મનીષા આમ વિદિત કરી:—

કદા વૃન્દારણ્યે નવઘનનિભં નન્દતનયમ્ ।

પરીતં ગોપીભિઃ ક્ષણરુચિમનોજ્ઞાભિરરમિતઃ ॥

ગમિષ્યામસ્તોષં નયનવિષયીકૃત્ય કૃતિનો ।

વયં પ્રેમોદ્રેકસ્થલિતગતયો વેપથુભૃતઃ ॥

ભાવાર્થ—વૃન્દારણ્યમાં નિવાસ કરતાં, કદીમદી નવા જલથી બંધાયેલા મેઘ જેવા નીલ વર્ણના, રચિકર અને મનને હરનારી ગોપીઓથી ચારેકાર વિંટળાઈ ઉભેલા નન્દતનય કૃષ્ણનાં દર્શન નયનોથી કરતાં, પ્રેમના ઉભરાથી લથડતી ચાલે રોમાંચ ખડાં થયેલા શરીરવાળા અમે અમારા દિવસ સંતોષમાં નિર્ગમન કરીશું.

શ્રીનૃસિંહ ભારતીએ આ ત્રણેને સંન્યસ્ત દીક્ષા આપી.

આ પ્રમાણે વારાફરતી બાકીના બધાએ પાંડિતોએ અનુક્રમે સંન્યસ્ત દીક્ષા લીધા પછી, આખરે કાલિદાસનો વારો આવ્યો. તેને નૃસિંહ ગુરૂએ પૂછ્યું:—“ બોલ! તારી શી ઈચ્છા છે? ”

તેનો ઉત્તર આપતાં કાલિદાસે કાવકે મોઢે વિનીત ભાવે કહ્યું:—

કદા કાન્તાગારે પરિમલમિલત્પુષ્પશયને ।

શયાનઃ શામાયાઃ કુચયુગમહં વક્ષસિ વહન ॥

અયે ! સ્નિગ્ધે ! મુગ્ધે ! ચપલનયને ! ચન્દ્રવદને ! ।

પર્સીલેત્યાક્રોશન્નિમિષમિવ નેષ્યામિ દિવસાન્ ॥

ભાવાર્થ—કદીમદી કાન્તાના અંતઃપુરમાં, મુગ્ધયુક્ત કુલની શય્યા ઉપર નિદ્રા લેતાં, પાસે સોળ વરસની સુંદર સ્ત્રી સુતી હોય, તેને ‘હે પ્રાણુ-પ્રિયા! હે પ્યારી! હે ચપળનયની! હે ચંદ્રવદની! તું પ્રસન્ન થા,’ આ પ્રમાણે ઉદ્દગારો કાઢતાં હું મારા દિવસ-અવશેષ આયુષ્ય નિર્ગંભીશ.

આ સાંભળી, તે પોતાની મશ્કરી કરે છે એમ લાગતાં નૃસિંહ ભારતિનાં લોચન લાલચોળ થયાં. પરંતુ કાલિદાસનું કેવળ નિર્દોષ મુખ જોઈ, શાન્ત પડ્યા. પછી માથું ધુણાવી બોલ્યા:—“હે પાંડિત! તારું મન હજી સુધી વિષયવાસનાથી તૃપ્ત થયું નથી, તેમ તારા મનને તીવ્ર વૈરાગ્ય પણ આવ્યો નથી. માટે તું સંન્યસ્ત દીક્ષા લેવા યોગ્ય મુમુક્ષુતાએ પહોંચ્યો નથી. એટલે તને હું સંન્યસ્ત આપી શકતો નથી. ”

આ સાંભળી, કાલિદાસે કહ્યું:—“હે મહારાજ! આ તો અઘટિત થાય છે. આપ મને મારી પ્રતિજ્ઞાથી વંચિત કરો છો. આપની પાસે સંન્યસ્ત દીક્ષા લેવાના સોગન તથા પ્રતિજ્ઞા આ બધા પાંડિતોની પાસે મેં પ્રથમથી જ લીધાં છે, તેનું ત્યારે મારે શું કરવું! કાંઈ રસ્તો હોય તો આપ બતાવો. ”

નૃસિંહ ભારતી:—“તે હું કાંઈ જાણતો નથી. તારે સંન્યસ્ત લેવું હોય તો બીજા કાંઈ સંન્યાસીની પાસે જ અને જો તે આપે તો સંન્યસ્ત લે. તારા જેવા કુપાત્રને હું સંન્યસ્ત આપતો નથી. ”

કાલિદાસ:-“જ્યારે આપ મને સંન્યસ્ત આપતા નથી ત્યારે બીજાની પાસે હું લઉં તો આપના ચરણના સોગન! પણ મેં આ પંડિતો પાસે સોગન ખાધા છે તેનું મારે કેમ કરવું?”

નૃસિંહ ભારતી:-“તું સંન્યસ્ત દીક્ષા લેવા તારી ખુશી દર્શાવે છે, છતાં હું આપને નથી, તેથી તને પ્રતિજ્ઞાભંગનો બાધ લાગવાનો નથી.”

આ સાંભળી, જાણ પોતે લાચાર થઈ ગયો હોય એવો કૃત્રિમ દેખાવ કરી, પ્રથમના પંડિતો, પણ હાલમાં સંન્યાસી થયલા પંદરે જણાની તરફ ફરીને તેણે કહ્યું:-“હે યતિઓ! એમાં મારો કાંઈ ઇલાજ નથી. ગુરુજી મને સંન્યસ્ત દીક્ષા આપતા નથી, તેથી હવે અહીં ફોકટ બેસવામાં મારું શું વગશે? મારે આપ બધા મહાશયોની રજા લઈ, હું ધર તરફ પાછો ફરું છું. નમો નારાયણ! નમો નારાયણ! આપના પૂર્વાશ્રમના પુત્રોને કાંઈ સંદેશો કહાવવો છે?”

આમ કહી, કવિ કાલિદાસ ત્યાંથી સત્વર ધારાનગર તરફ પાછો ફર્યો. કેટલેક દિવસે ધારાનગરમાં તે આવી પહોંચ્યો. કાશીમાં બનેલો બધો હેવાલ તેણે ભોજરાજને કહ્યો. કાલિદાસને પાછો આવેલો જોઈ તથા તેનો હેવાલ સાંભળી, ભોજરાજ ધણા જ ખુશી થયો. ‘જીવાન પંડિતો કાલિદાસના આવ્યાની ખબર સાંભળી ધણા જ શોકાતુર થયા. પણ પોતાના વૃદ્ધ પિતાજી કાશીમાં સંન્યાસી થઈ રહ્યા હતા તેમના કુશલ સમાચાર પૂછવા કાલિદાસને ઘેર આવ્યા. કાલિદાસે તેમની આગતા સ્વાગતા કર્યા પછી કહ્યું:-“તમારા પિતાજીઓ મને ફસાવીને કાશી લઈ ગયા, પણ તેઓ પોતે જ ત્યાં ફસી પડ્યા. પણ તેઓએ પોતાની રાજખુશીથી સંન્યસ્ત દીક્ષા લીધી છે. તેથી તેઓનું કલ્યાણ થયું છે. હું જ માત્ર આ સંસારસાગરમાં ડુબકીઓ મારવા અહિં પાછો આવ્યો છું.” વગેરે વચનો કહી તેમને સમજાવી, શાન્તિ આપી પાછા વિદાય કર્યા.

પછી તે પોતે આગળની માફક રાજકાર્યભારમાં પડ્યો.

વાર્તા ૩૦ મી—“ તને નિત્યનિત્ય ત્રણ પીડા હો ! ”

(પંડિત દુર્ગાનાથની વહારે કલિદાસ)

એક દિવસે ભોજ રાજ સભામાં બેઠો હતો તે વખતે ગુજરાતનો એક પ્રખ્યાત પંડિત દુર્ગાનાથ આવ્યો. તેણે ગુજરાતમાંથી ભોજની બ્રહ્મસભા માટે પ્રસ્થાન કીધા પછી માર્ગમાં આવતાં આવતાં પોતાના અનુભવ પ્રમાણે આ રાજને નૂતન પ્રકારના આશિર્વાદથી આશ્ચર્યચકિત કરવા આવો વિચાર કર્યો:—

“ જગતમાં ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ પ્રસિદ્ધ છે:—આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક. આત્માને પોતાના શરીર કે ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી શારીરિક રોગ આદિથી અથવા માનસિક ચિંતા આદિથી જે દુઃખ થાય છે, તે આધ્યાત્મિક કહેવાય છે. જે દુઃખ ભૂત ‘પ્રાણીઓ’ દ્વારા, જેમ કે ચોર, વ્યાધિ, સર્પ આદિથી થાય છે તે આધિભૌતિક કહેવાય છે. અને જે અગ્નિ, વાયુ, આદિથી દુઃખ થાય છે તે આધિદૈવિક દુઃખ કહેવાય છે. અને તેનાં ત્રણ પ્રતિબિંબ ૧. સ્ત્રી, ૨. છોકરો તથા ૩. દ્રવ્ય છે. મારે તો આ ત્રણ સંકટો સંપૂર્ણ અંશે છે. મારે રાજ ભોજને મારે એવો આશિર્વાદ દેવો કે, ત્રિપીઠાનિરસનમસ્તુ—તમારાં ત્રણ પ્રકારનાં સંકટો નાશ પામો. ”

આવા સંકલ્પપૂર્વક તેણે ભોજની બ્રહ્મસભામાં પ્રવેશ કર્યો. પરંતુ સભાના વિભવ તથા આડંબરથી તેમ જ સમર્થ પંડિતોની પંડિતતાના તેજથી અંજન થયો અને તેને સમાક્ષેપ અતિશય થયો. હાથમાંનું નાળી-એર પણ પડી ગયું; સંભ્રમમાં ને સંભ્રમમાં મૂળ સંકલ્પ વિસરાયો અને અચાનક નીચેનું આશિર્વાદવચન બોલાઈ જવાયું:—

ત્રિપીઠાસ્તુ દિને દિને ॥

ભાવાર્થ—તને ત્રણ પીડા દરરોજ હશે.

દુર્ગાનાથનું આવું અયુક્ત શાપભર્યું વચન સાંભળી, રાજને ધણું રોષ ચઢ્યો; અને આખીએ બ્રહ્મસભા તેના આવા નિષ્કારણ શાપવચનથી ક્ષોભ પામતી ખગલળી ઉઠી.

ભોજે ક્રોધના માર્યાં તેને ધક્કા મારી બહાર કાઢવા દંડધરોને આજ્ઞા કરી. બ્રાહ્મણ બિચારો આ પ્રમાણે પોતાનું અપમાન થયલું જોઈ, ધણી જ મુંઝાયો અને ઉલટું પરિણામ આવ્યાથી પોતાના હીન ભાગ્યને દોષ દેવા લાગ્યો. પંડિત કાલિદાસ તેની મુંઝવણ અને સંભ્રમનું કારણ કળી ગયો. તે બ્રહ્મસભામાં આવા કફોડા પ્રસંગોએ પોતાના બુદ્ધિચમત્કારથી અનેક પંડિતોને ઉગારતો. તેથી તેને આ પ્રસંગે દુર્ગાનાથની વહારે ધાવાની સહજ ઊર્મિ થઈ આવી. તેથી જોવા દંડધરો અર્ધચંદ્ર દધનિ દુર્ગાનાથને બ્રહ્મસભામાંથી કાઢી મૂકવા જતા હતા તેવો જ તે મુકમ અવાજે બોલી ઉઠ્યો:—“ખચરદાર દંડધરો ! જો એને હાથ અડકાવ્યો છે તો.”

કાલિદાસના સુદૃઢ અવાજથી બ્રહ્મસભા આશ્ચર્યચકિત થઈ અને ભોજ રાજા પણ કુતૂહલથી કાલિદાસની સામે જ ટગર ટગર જોઈ રહ્યો. એટલે કાલિદાસે શાન્ત થઈ હાથ જોડી કહ્યું:—“હે રાજન ! આ હતભાગ્ય દુર્ગાનાથ પંડિતે આપને અત્યુત્તમ આશિર્વાદ આપ્યો છે. તેનો મર્મ આપ તો સમજ્યા નથી તેમાં કોઈ નવાઈ નથી, પરંતુ પોતાને વિદ્યા-વિશારદ મનાવતા આ પંડિતો પણ સમજ્યા નથી, એ અતિશય વિસ્મય-જનક છે. આ બિચારા દુર્ગાનાથના અપૂર્વ આશિર્વાદમાં ફેટલું ગૌરવ, ફેટલો ભાવ અને ફેટલી વ્યંજનાઓ છે, તે શું આપ પીછાણતા નથી ? દુર્ગાનાથ જેનું ચોથું ચરણ બોલ્યો છે, તે આખો સ્લોક આ છે.

આસને વિપ્રપીડાસ્તુ શિશુપીડાસ્તુ ભોજને ॥

શય્યાયાં દારપીડાસ્તુ ત્રિપીડાસ્તુ દિને દિને ॥

ભાવાર્થ:—આસનમાં બ્રાહ્મણાથી પીડા થાઓ; અર્થાત્ આપની અતિશય દાનકીર્તિ સાંભળી આવતા મહાપંડિતોને પોતાનું આસન આપી, સન્માન કરતી વખતે સંદોષ (તેમનો યોગ્ય સત્કાર થશે કે નહીં એવી લાગણી) રૂપી પીડા થાવ. વળી ભોજનવેળા આપને નાનાં નાનાં બાલકો આપની આસપાસ જમવા બેસે અને હસકે અને તસકે કંઈ ને કંઈ માગી આપને સતામણી કરે તે રૂપી પીડા થાવ. અર્થાત્ તમારે સંતતિ પુષ્કળ થાવ.

અને શય્યામાં સ્ત્રીઓથી તમારું શરીર મદિત થાવ, અર્થાત્ આપના અંતઃપુરમાં અનેક દેશની સુંદર અંગનાઓ ઉભરાવ.

“હે રાજા! આ પ્રકારના અનેક ધ્વનિ દુર્ગાનાથ પંડિતના આશિર્વાદ-વચનમાં છે.”

કાલિદાસે આતું રહસ્ય સમજાવ્યું, તેથી રાજા ધણી જ ખુશી થયો અને દુર્ગાનાથ પંડિતને જીવતાં સુધી કોઈની યાચના કરવી ન પડે તેટલું ધન આપી ગુજરાત તરફ વિદાય કર્યો.

વાર્તા ૩૧ મી-ગુણુનિધિ પંડિતના ગર્વનું ખંડન

ભોજરાજાની બ્રહ્મસભામાં કાલિદાસની નામના સર્વોત્કૃષ્ટ હતી. એ જમાનો એવો હતો કે જે પુરૂષને પોતાનું પાંડિત્ય સર્વોપરી ઠરાવતું હોય તેણે દેશના સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાતા કોઈ પંડિતને મહાત કરવો. કાશીમાં એવા પંડિતો પૂર્વ કાલથી હોવાથી ત્યાં વાદવિન્યય અર્થે સમર્થ પંડિતો જામતા. પરંતુ ભોજના સમયમાં તેની બ્રહ્મસભાએ કાશીપુરીના જેવી જ મહત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી. તેથી પ્રસંગપરત્વે ભરતખંડના પંડિતો વાદવિન્યય અર્થે ત્યાં આવતા. પરંતુ કાલિદાસ ધણુંખરું તે સર્વને મહાત કરતો.

એક વખતે તેની સાથે વાદવિવાદ કરી, તેને જિતવા કાશ્મીરના શ્રી-નગરમાં રહેનારો ગુણુનિધિ પંડિત ધારાનગરમાં આવ્યો. તેણે ભુવનેશ્વરીના દેવાલયમાં ઉતારો કર્યો. તેના મનમાં એવો ગર્વ હતો કે, “કાલિદાસને જિતી હું ભોજની બ્રહ્મસભામાં ઉંચી પદવી મેળવીશ.”

પ્રથમ તો તેણે નગરજનોનાં હૃદય ઉપર પોતાની મહત્તાની છાપ પાડવા નગરમાં ફરવા માંડ્યું. તે દરરોજ બાડાની પાલખી મંગાવતો, અને મોટા દમામથી શહેરમાં ફરવા નીકળતો. તેના મિત્રો નગરમાં એવી વાત પ્રસારતા કે કાલિદાસને પણ પાણી ભરાવે એવો સમર્થ ગુણુનિધિ પંડિત છે, અને તે ભર બ્રહ્મસભામાં કાલિદાસનું પાણી અવશ્ય ઉતારશે.

આ વાતની કાલિદાસને ખબર પડી. તેને પોતાની બુદ્ધિશક્તિમાં વિશ્વાસ હતો. છતાં શંકા થવાથી, એવો વખત જ ન આવે તે માટે ‘ પાણી વહેવા પહેલાં પાળ બાંધવાની ’ નીતિથી તેણે આ પંડિતને વાદ કરવા અગાઉ જ આંજવાની અને નસાડવાની યુક્તિઓ યોજી. આ હેતુથી એક દિવસ તેણે એક ભોમનો વેષ લીધો અને જ્યાં ગુણુનિધિ પંડિત ઉતર્યો હતો ત્યાં બહાર આવીને ઉભો રહ્યો. થોડી વાર પછી ગુણુનિધિના ચાકરે “ કાઈ ભોઈ હાજર હોવાની ” બૂમ પાડી. એટલે કાલિદાસ એકદમ હાજર થયો. પછી ચાકરે બીજા ત્રણ ભોઈ લઈ આવવા તેને ફરમાવ્યું અને કાલિદાસ બજારમાં જઈ તેમને તેડી લાવ્યો. પછી રાજવાડા આગળથી પૂરીને આ જગાએ પાલખી પાછી લાવવાની છે, એવી આજ્ઞા મળતાં જ કાલિદાસ અને બીજા ભોઈઓએ પાલખી ઊંચકી અને તેની મરજી મુજબ શહેરમાં આસ્તે આસ્તે ફેરવી પાછો તેને ઉતારે લાવી મૂક્યો. પાલખીથી હેઠા ઉતરતાં ગુણુનિધિએ ભોઈઓનાં વખાણુ તેમની કુશલતા માટે કરતાં તેના અગ્રણી કાલિદાસને સહસા પ્રશ્ન કર્યો:—

अये इयं दोलिकादंडः स्कंधे किं तव बाधति ॥

ભાવાર્થ—હે પાલખી ઊંચકનારા ! આ પાલખીના દાંડાથી તારા ખભાને કંઈ દુઃખ થાય છે ?

(આ પ્રશ્ન કરતાં ગુણુનિધિ પંડિત વ્યાકરણના નિયમથી ઉલટો પ્રયોગ બોલ્યો. ખરી રીતે બાધ ધાતુ આત્મને પદી હોવાથી તેણે બાધતે બોલવું જોઈતું હતું તેને બદલે એનાથી સહસા અથવા તો પણ હુશીયારીની શીશીયારીમાં બાધતિ બોલાઈ જવાયું.)

તેના મુખમાંથી આવો વ્યાકરણના નિયમથી ભ્રષ્ટ પ્રયોગ નીકળેલો સાંભળી, ભોઈના વેષમાં રહેલો કાલિદાસ બોલ્યો:—

न बाधते तथा मां हि यथा बाधति बाधते ॥

ભાવાર્થ—તમે જે વ્યાકરણના નિયમ વિરૂદ્ધ બાધતે ને બદલ બાધતિ બોલ્યા, તે જોટલું મને બાધ કરે છે, પીડાકારક થાય છે, તેટલી પીડા પાલખીનો દાંડો મને કરતો નથી.

આ સાંભળી, આશ્ચર્ય પામી, ગુણુનિધિએ પૂછ્યું:—“ હે ભોધ! આટલું જ્ઞાન તને ક્યાંથી આવ્યું ? ”

ભોધના વેષમાં રહેલા કાલિદાસે ઉત્તર આપ્યો:—“ આ કાંઈ સાક્ષાત્ વિદ્યાપ્રાપ્તિનું ફલ નથી પણ તમારા જેવા કોઈ પંડિતના સમાગમનું ફલ છે; અને તેના પ્રતાપે આવી ખુંચ હું કાંઈ કાંઈ સમજું છું. ”

ગુણુનિધિએ પૂછ્યું:—“ તને કોનો સમાગમ છે ?

ભોધ:—“ આ નગરમાં કાલિદાસ કરીને એક પંડિત છે, તેને ત્યાં હું નિત્યનિત્ય જાઉં છું, તેનાં વાર્તાદિ શ્રવણ કરું છું અને તેના સહવાસથી હું પણ આવું કાંઈક સમજતો થયો છું. ”

ભોધનું આવું બોલવું સાંભળી, ગુણુનિધિએ મનમાં વિચાર કર્યો કે:—“જેમ મંડનમિશ્રના ઘરનો પોપટ પંડિત હતો તેમ જ કાલિદાસનો ભોધ આટલો વિદ્વાન છે તો તે પોતે કોણ જાણ કેવો એ વિદ્વાન હશે ! એવા વિદ્વાનને હું શી રીતે હરાવી શકીશ ? પણ પૈસા ખર્ચ કરી, આટલે સુધી હું આવ્યો છું, તો કાલિદાસ પોતે એવો તે કેવો વિદ્વાન છે, તે હું જાણી તો ખરો. હું સભામાં બેઠવાને બદલે તેને ઘેર જાઉં અને અટપટા વાર્તાલાપથી જ તે મને પ્રખર વિદ્વાન દેખાશે તો તેની સાથે વાદ ન કરતાં મારું આવવાનું પ્રયોજન તેને ના સમજવા દેતાં ગુપચૂપ પાછો મારે દેશ ચાલ્યો જઈશ. ”

આવો નિશ્ચય કરી, તે કાલિદાસને ઘેર જવા નીકળ્યો. કાલિદાસને એવી ખબર અગાઉથી પડી કે તેને ગુણુનિધિ પંડિત મળવા આવે છે. તરત જ તેણે દાસીનો પોપાક પેહેરી લીધો અને આંગણું સાફ કરવા મંજ્યો. એટલામાં ગુણુનિધિએ ત્યાં આવી, દાસી રૂપ કાલિદાસને પૂછ્યું:—“ હે દાસી ! કાલિદાસ પંડિત ક્યાં છે ? ”

રૂપ બદલી ઉભેલા કાલિદાસે ઉત્તર દીધો:—

ન સ્ત્રી ન સ્ત્રી નયામૃશં નમયન્તુન્નમયન્નવં હયં ॥

નિરગાદુરગારિરંહસા પુરગારુત્મતગોપુરાદ્વહિઃ ॥

ભાવાર્થ—કાલિદાસ પંડિત તો ઉરગ-સર્પના શત્રુ ગણના સરખી વેગભરી ચાલથી સુંદર, નવા ઘોડાને લગામ ધાલી, તેની ઉપર સ્વાર થઈ, લગામ ખેંચતા અને ઘોડાને થનગન થનગન નચાવતા, આ નગરના, રત્નમણિથી શૃંગારેલા રાજમંદિરના દરવાજા આગળ થઈને હમણાં જ નગર બહાર સીધાયા.

દાસીના મુખથી આવું ચમત્કારિક ભાષણ સાંભળી, તેને કાંઈક વધારે પૂછવા અને તેની અક્ષલ તથા વિદ્વત્તા નાણુવાનો વિચાર મન સાથે કરી, ગુણનિધિએ તેને ખીજે પ્રશ્ન કર્યો:—“ હે સ્ત્રી ! તું કાલિદાસની દાસી કહેવાય છે, છતાં તારા શરીર ઉપર ધરેણાં કેમ નથી ?

દાસીએ ઉત્તર દીધો:—

હસ્તસ્ય ભૂષણં દાનં સત્યં કંઠસ્ય ભૂષણમ્ ॥

શ્રોત્રસ્ય ભૂષણં શાસ્ત્રં ભૂષણૈઃ કિં પ્રયોજનમ્ ॥

ભાવાર્થ—હાથનું ભૂષણ દાન કરવું તે છે; સત્ય બોલવું, એ કંઠનું ભૂષણ છે; કાનનું ભૂષણ શાસ્ત્ર સાંભળવું તે છે. જ્યાં આવાં બધાં ભૂષણા મળ્યાં હોય ત્યાં ખીજા બાહ્ય અલંકારોનું કામ શું છે ?

આ સાંભળી, ગુણનિધિએ પૂછ્યું:—“ હે સ્ત્રી ! તું કયા દેવની પૂજા કરે છે ? ”

તેણે જવાબ આપ્યો:—

વિહંગો વાહનં ગ્રેષાં ત્રિકંચા યત્ર ભૂષણં ॥

સાલપા વામભાગે ચ તે દેવાઃ શરણં મમ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ત્રિ એટલે ગણ, હું એટલે હંસ ગો એટલે બળદ, એ ત્રણ જોનાં વાહન છે એવા, ત્રિ એટલે ત્રિશૂળ, કં એટલે કમંડલુ અથવા કંબુ એટલે શંખ, ચા એટલે ચાપ (ધનુષ્ય) જોના હાથમાં છે એવા, સા એટલે સાવિત્રી, લ એટલે લક્ષ્મી, પા એટલે પાર્વતી, એ જોમના વામ ભાગે એટલે ડાબા હાથ તરફ છે, એવા ત્રિમૂર્તિ રૂપ દેવો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરને શરણું હું છું.

આવો ચમત્કારિક ઉત્તર સાંભળી, ગુણુનિધિ પંડિત તો ઠંડો જ થયો અને મુંગોમુંગો ત્યાંથી બહાર નીકળી વિચાર કરવા લાગ્યો:—
“ આ દાસી છતાં આટલા બધા ગુણુથી ભરપૂર છે, પરંતુ માઈ નામ ગુણુનિધિ એટલે ગુણુનો ભંડાર છે, છતાં સાર્થ નથી. જે કાલિદાસની દાસીને મહાત કરવી મુશ્કેલ છે તે કાલિદાસ આગળ તો માઈ શું ગળું ? ”

આવા વિચાર કરીને ગુણુનિધિ પંડિત ધારાનગર છોડીને પરભાર્યો પોતાને નગર ચાલ્યો ગયો.

વાર્તા ૩૨ મી—મંગળવાર અને શુક્રવારને શાપ

(મણિભદ્ર અને સુશર્મા)

ધારાનગરમાં એક સમયે આશ્ચર્યકારક પ્રસંગ બન્યો. મણિભદ્ર અને સુશર્મા નામના, જે બ્રાહ્મણપુત્રો વિદ્યાભ્યાસ કરવા કાશીએ ગયા હતા. મણિભદ્રને બ્રાહ્મણને યોગ્ય એવી આગ્રહી ટેવ પડી હતી કે સવારના વહેલાં ઉઠી, સ્નાનસંધ્યાદિકે બ્રહ્મકર્મ પરવારી, પછી વિદ્યાભ્યાસ આદરવો. પરંતુ સુશર્માને એથી તદ્દન ઉલટી જ ટેવ પડી હતી. તેને સવારના ઉઠી નહાવુંધોવું, તો શું પણ મોંઢું ધોવુંયે ગમતું ન હતું. અને એમને એમ અધ્યયન કરવા એસી જતો. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે, બન્ને જણુ વિદ્યા શીખ્યા તો ખરા. પરંતુ મણિભદ્રની વિદ્યા સફલ થઈ, ત્યારે સુશર્માની વિદ્યા સફલ થઈ નહી. એટલે કે વિદ્યાથી ક્રિયા સાધવાની જે શક્તિ આવે તે શક્તિ સુશર્માને પ્રાપ્ત ન થઈ, અને ચંદનનો ભાર ઉપાડનારો ગધેડો ચંદન પોતે ઉપાડ્યું છે, એમ સમજતો જ નથી, તેમ સુશર્મા કેવળ પુસ્તકી પંડિત થયો, પણ વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ કરવાને અસમર્થ હતો. કારણુ આચારથી શરીરશુદ્ધિ, અને શરીરશુદ્ધિથી મનશુદ્ધિ અને તેથી વિચારશુદ્ધિ થાય છે; તેમ સુશર્માના સંબંધમાં ન થયાથી તેની વિદ્યા સફળ થઈ ન હતી.

અમુક સમય પર્યંત વિદ્યાભ્યાસ કીધા પછી, બન્ને જણે ગુરૂ પાસે સ્વદેશ જવાની આજ્ઞા માગી અને તે મળતાં તેઓ બન્ને જણા ધારાનગર આવવા નીકળ્યા. ચાલતાં ચાલતાં એક સુંદર વનમાં તેઓ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક નદી વહેતી હતી અને તેના તીરે સુંદર વૃક્ષોની ઘટાને લીધે શીતળ છાયાવાળી એક જગ્યા ગોતી, બન્નેએ મુકામ નાંખ્યો. કુદરતી રીતે, મણિભદ્રને નદિમાં સ્નાન કરવાની ઇચ્છા થઇ. તેથી મણિભદ્રે સ્નાન કરવા નદી ભણી જવા માંડ્યું. ત્યારે સુશર્માએ કહ્યું કે, “ અહિં અમસ્તા નાહાવાને બદલે નાહીને અહિં જ રસોઇ કરીને આપણે જમી લઇએ તો કેમ ? ” મણિભદ્રે તેમાં સંમતિ આપી; અને બન્ને જણા નહાવા નદીમાં ઉતર્યા. સ્નાન કરીને બહાર આવ્યા પછી સુશર્માએ એક મુશ્કેલી સૂચવી:—“આપણી પાસે સીધું સામાન તો છે, પરંતુ આ જંગલમાં આપણે અગ્નિ ક્યાંથી આણી શકીશું?” ત્યારે મણિભદ્રે કહ્યું:—“ તું સામગ્રી તો તૈયાર કર, હું અગ્નિ મેળવી આપીશ. ”

પછી સુશર્માએ રસોઇની સામગ્રી તૈયાર કરી અને મણિભદ્રે અગ્નિનેા મંત્ર ભણી, અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો. આ જોઇ સુશર્માની ઇચ્છા ઉશ્કેરાઇ, અને તેને વિચાર આવ્યો:—“ અમે બન્નેએ સાથે અભ્યાસ કર્યો છે, છતાં મારા મંત્રથી કાંઈ પણ સિદ્ધિ થતી નથી અને આ મણિભદ્ર દરેક મંત્રનેા ઇષ્ટ ઉપયોગ કરી શકે છે. અમે બન્ને જણા સાથે ત્યાં જઈશું તો આની વિદ્યાનાં ધારાનગરમાં વખાણ થશે, અને હું હલકો પડીશ. માટે એને અત્રે જ મારી નાંખી પછી જ હું એકલો જાઉં તો કેમ ? ”

પણ તેણે તરત તો આ વિચારને મનમાં જ મારી રાખ્યો અને રસોઇ કરી બેઠે જણા જમ્યા અને વિશ્રાંતિ લેવા માટે ત્યાં જ સુતા. મણિભદ્ર નિર્ભય થઇને ત્યાં સુતો અને ઉંઘ્યો પણ પાપી અને ચિંતાતુર સુશર્માને ઉંઘ જ ન આવી. પાપેચ્છાએ તેને ઉશ્કેર્યો. અને મણિભદ્રને ઉંઘતો જાણી, તેને મારવા વાસ્તે ખર્જ કાઢી, તેની છાતી ઉપર ચઢી બેઠો. મણિભદ્ર તરત જ જાઠી ઉઠ્યો અને સુશર્માને પોતાની છાતી ઉપર બેઠેલો જોઈ, પોતાનો જીવ બચાવવા તેને કાલાવાલા કરવા માંડ્યા. પણ ક્રૂર સુશર્મા પોતાના દુષ્ટ નિશ્ચયથી ડગ્યો જ નહીં. મણિભદ્રે જોયું કે કાંઈ પણ રીતે સુશર્મા સમજે

એમ નથી, ત્યારે પોતાના બાપને માત્ર ચાર જ અક્ષર લખી આપવાની તેણે ઇચ્છા જણાવી. સુશર્માએ તે માન્ય કર્યાંથી મણિભદ્રે વડના પત્ર ઉપર અ, પ્ર, શિ, અને સ્વ, એ ચાર અક્ષર લખી આપ્યા. સુશર્માએ તે પત્ર લીધો અને પછી તેની છાતી ઉપર પગ મૂકી, શિખા જોરથી ઝાલી, પેલું ખર્જ સોંસરું તેના ગળામાં ભોંક્યું અને તેને યમને ધામ પહોંચતો કર્યો. પછી સુશર્માએ મણિભદ્રનું શય નદીના ભાઠામાં દાટી દીધું, અને નચિંત થઈ તેનો તથા પોતાનો સામાન લઈ ધારાનગર આવ્યો.

સુશર્માને એકલો ધારાનગર આવેલો જોઈ, મણિભદ્રના બાપે પોતાના પુત્રના કુશલ સમાચાર પૂછ્યા; ત્યારે તેણે કહ્યું કે “ મણિભદ્રનો અભ્યાસ હજી પૂરો થયો નથી, તેથી તે કાશીમાં જ રહ્યો છે. મારો અભ્યાસ પૂરો થવાથી હું ગુરુજીની આજ્ઞા લઈને આવ્યો છું; અને આ પત્ર તમારા પુત્રે મને આપ્યો છે. ” આમ કહી, વડના પાંદડા ઉપરનો લેખ તેને આપ્યો.

મણિભદ્રના બાપે પેલા ચાર અક્ષરો વાંચ્યા, પણ તેને કાંઈ સમજ ન પડી. એટલે તે મોટા મોટા વિદ્વાનો આગળ ગયો. તેઓ પણ તેનો કોઈ અર્થ કરી શક્યા નહિં. ત્યારે મણિભદ્રનો બાપ ભોજ રાજાની બ્રહ્મસભામાં ગયો, અને રાજાને આશિર્વાદ આપી, પેલું પાંદડું રાજા આગળ મૂક્યું. પછી સુશર્માએ કહેલી વાત કહી સંભળાવી, અને તેમાં શો સંકેત લખ્યો છે, તે દીર્ઘ દષ્ટિવાળા પંડિતો પાસે ઉકેલાવી અપાવવા વિનંતિ કરી. એટલે રાજા ભોજે તે ચારે અક્ષરો પંડિતોને કહ્યા અને તેનો સંકેત ઉકેલવા વિનંતિ કરી. પણ કોઈ પંડિત તે ઉકેલી ન શક્યો. તે પ્રસંગે કાલિદાસ બહાર ગામ હતો, એટલે સઘળા પંડિતોનું પાણી પરખાઈ આવ્યું. જ્યારે પંડિતો કાંઈ ઉકેલી ના શક્યા ત્યારે ભોજે કોઠભેર પોતાની પ્રતિજ્ઞા સંભળાવી:—

“ હું પંડિતવર્યો ! તમે આટલા આટલા નિપુણ અને દૂરદર્શી લેખાઓ છો, કોઈનો પણ મનોગત ભાવ સમજવા સમર્થ મનાઓ છો; છતાં આ અક્ષરોનો અર્થ ઉકેલી શકતા નથી, તેથી આખી પૃથ્વીમાં તમારી તેમ જ મારી

કેવી અપકીર્તિ થશે ? હું તમને બત્રીસ દિવસની મહેતલ આપું છું; તે દરમિયાન એનો ઉકેલ તમારે મને લાવી આપવો જોઈએ અને જો એટલા વખતમાં તમે તે કહી જ નહિં શકા તો તમારી ભારે અપકીર્તિ હું કરીશ, અને સંભાવિત સ્વ ના કીર્તિમંરણાદતિરિચ્યતે—એ ન્યાયે તમે જીવતા છતાં મુઆ બરોબર જ લેખાશો, અને સુર હશે તો સ્વયં ‘ કુવો હવાડો ’ પણ પૂરશે ”

આમ કહી, ભોજે સભા વિસર્જન કરી અને સર્વ પંડિતો પોતા-પોતાને ઘેર ગયા. તે દિવસથી એ બધા પંડિતો એ ચાર અક્ષરોનો શો અર્થ થતો હશે, તે વિષે આખો દિવસ વિચાર કરવા લાગ્યા, પણ કોઈને કોઈ અર્થ સૂઝ્યો જ નહિ. એમ કરતાં કરતાં એકત્રીશ દિન તો પસાર થયા અને અપકીર્તિ થવાને માત્ર એક જ દિન અને બાકી રહ્યો, એટલે બિચારા પંડિતો બધીયે આશા છોડી બેઠા.

પરંતુ બીજી પાસ ઈશ્વરેચ્છાથી એમ બન્યું કે, એકત્રિસમા દિવસની રાત્રીએ કવિ કાલિદાસ પ્રવાસથી પાછો ફરતાં, તેના વાહનને સિંહે હાણ્યાથી ધારાનગરની પડોશના જંગલમાં જ અટવાઈ પડ્યો અને રાત્રિએ એક અડાળિડ વટવૃક્ષ ઉપર તેને સ્થરિહેતું પડ્યું. અને તે રાત્રિએ એ જ વડ હેઠળ વૈતાળ આવી ગાદી ઉપર બેઠો. પછી વૈતાળે પોતાના મંત્રી આદિને ખંબર અંતર પૂછી, અને દરેક જાણુને તેમણે કરવાનું એક એક કામ સોંપી, સભા બરખાસ્ત કરવા માંડી. એટલામાં બધાં ભૂતપ્રેતોએ વિનવિતેને કરી:—“ હે મહારાજ ! આજ ધણા દિન થયાં અમને કાંઈ ભોગ મળ્યો નથી. માટે અવશ્ય તેની કોઈપેરવી થવી જોઈએ. ”

આ સાંભળી, વૈતાળ બોલ્યો:—“ ભોજ રાજાની બ્રહ્મસભામાં એક બ્રાહ્મણ અ, પ્ર, શિ, અને સ્વ, એ ચાર સાંકેતિક અક્ષરો ઉકેલવા વાસ્તે લાવ્યો છે. તેનો અર્થ જો બત્રીશ દહાડામાં પંડિતો નહીં બેસાડી શકે તો તેઓની અપકીર્તિ થવાની. પરંતુ એવી અપકીર્તિ સહેવાને બદલે તેઓ આપોઆપ મૃત્યુને શરણુ થશે, એવો મામલો દેખાય છે. કારણુ એનો અર્થ ઉકેલવાની કોઈ પણ પંડિતમાં શક્તિ નથી જ અને મહાન કવિ કાલિદાસ બીજે દેશ ગયો છે તેથી તે થોડા દહાડામાં આવે.

એવો સંભવ નથી. આવતી કાલે બત્રીસ દહાડા પૂરા થાય છે. એટલે તમને જરૂર એ મોટાં બક્ષ મળશે.”

પેલાં ભૂતોએ કહ્યું:—“હે રાજાજી ! ત્યારે તે અક્ષરનો શો ઉકેલ થાય છે, તે કૃપા કરીને આપ અમને કહેશો ! ”

વૈતાળે કહ્યું:—“ તે ત્યારે અક્ષરો, એક શ્લોકનાં ત્યારે ચરણના પ્રથમ અક્ષર છે, અને આખો શ્લોક આ પ્રમાણ છે:—

अनैन तव पुत्रस्य प्रसुप्तस्य वनांतरे ॥

शिखामादाय हस्तेन खड्गेनोपहतं शिरः ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—(આ ચિઠ્ઠી લાવનાર) માણસે, વિશ્વાસથી તારો પુત્ર વનમાં ગાઢ નિદ્રામાં સૂતો હતો તે વખતે તેની શિખા હાથથી પકડીને ખર્જવડે તેનું માથું કાપી નાંખ્યું છે.

“હે દૂતો ! આ વાતની કોઈ પણ પંડિતને ખબર નથી.”

આમ કહી, વૈતાળે કચેરી બરખાસ્ત કરી. આ સઘળી હકીકત કાલિદાસે વૃક્ષ ઉપર બેઠે બેઠે સાંભળી. પછી થોડી વારમાં વહાણું વાયું, એટલે કાલિદાસ વડના ઝાડથી નીચે ઉતરી ઘેર આવ્યો. તેને સુભાગ્યે છેવટને જ દિવસે આવેલો જાણી, પંડિતોમાં જીવ આવ્યો અને તેઓ સઘળા તેને ઘેર આવ્યા અને સઘળોયે વૃત્તાંત તથા મુંઝવણ તેને જણાવ્યાં. પણ કાએલ કાલિદાસે રાત્રિએ વડવૃક્ષ ઉપરથી વૈતાળની સભાના જ્ઞેયલા દૃશ્ય વિષે તેમને કંઈ પણ કહ્યું નહીં, પરંતુ દેવી કાલિકાની કૃપાથી સૌ સારાં વાનાં થશે, એવી ધારણુ દીધી; અને સર્વ પંડિતોને યોગ્ય સમયે બ્રહ્મ સભામાં આવવા કહ્યું.

પછી નિત્યકર્માદિથી પરવારી, સમય થતાં કાલિદાસ આદિ પંડિતો બ્રહ્મસભામાં આવ્યા. તેમને પ્રસન્ન જોઈ, તેમ જ કાલિદાસનો ગર્વ-મિશ્રિત હર્ષભર્યો ચહેરો નીરખી, ભોજ સમજ્યો કે અચૂક મેં પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉકેલ આવ્યો હશે જ. પછી તેણે રીતસર પંડિતોને તેની પૃચ્છા કરી, પરંતુ કોઈ પણ પંડિત તેનો જવાબ વાળી ન શક્યો. રાજાએ ત્રણ વખત તે

પ્રશ્ન પૂછ્યો પણ એનું એ જ. પછી કાલિદાસે ભોજનો ક્રોધ તપતે બેતાં તાલ બેધને નીચેનો શ્લોક કહ્યો:—

અનેન તવ પુત્રસ્ય પ્રસૂતસ્ય વનાંતરે ।

શિશ્વામાદાય હસ્તેન સ્વદ્વેનોપહતં શિરઃ ॥

ભાવાર્થ:—હે રાજન! મરનાર મણિભદ્ર (અઅક્ષરથી) એમ સૂચવે છે કે આ માણસે તારા પુત્રનું (પ્ર અક્ષરથી) વનમાં ગાઢ-વિદ્યાસની સૂતો હતો ત્યારે, (શિ અક્ષરથી) શિખા હાથથી પકડીને, (સ્વ અક્ષરથી) ખર્જૂવડે માથું કાપી નાંખ્યું છે. આ ચાર અક્ષરોનો અર્થ મને તો આમ ઉકેલે છે. અને બન્યું પણ તેમ હોવું બેધએ.”

આવા બંધબેસતા ખુલાસાથી સર્વ આશ્ચર્યચકિત થયા, અને મણિભદ્રનો પિતા તો તો સાંભળી મૂર્છા ખાઈ ધરણી ઢળી પડ્યો. પણ રાજાએ આ અપરાધની પ્રકટ રીતે સાબીત કરી લેવા અને શુદ્ધ ન્યાયવૃત્તિ દાખવવા જણાવ્યું કે, આ અર્થ ખરો છે તેની સાબીતી મારે કરવી બેધશે.”

પછી તેણે પેલા સુશર્માને સભામાં બોલાવ્યો અને કાલિદાસે તેની ચિટ્ટીનો કરેલો ઉકેલ સંભળાવી સાચેસાચું કહેવા ફરમાવ્યું. સુશર્માથી, મૂળે પોતું બ્રાહ્મણહૃદય હોવાથી ખુનનો અપરાધ છરવાયો નહીં, એટલે કુદરતી રીતે તેનું મોંદું તો તરત જ ઉતરી ગયું. પરંતુ તેણે ધોર શિક્ષાના ભયથી પોતાનો અપરાધ સ્વીકાર્યો નહીં, અને નામુકર જ ગયો. એટલે ભોજો દિવ્ય-સત્યની કસોટી તાવવા-નાં સર્વ સાધનો સાચે દંડધરને બોલાવ્યો અને તે આવતાં સુશર્માને તે સાધનો વડે પોતાની સત્યતા સિદ્ધ કરવા જણાવ્યું. એટલે સુશર્મા ગભરાયો અને સધળોયે વૃતાંત ધત્યંભૂત પ્રકટ કર્યો. આખી સભા તે સાંભળી દિગ્મુદ્ધ જ બની.

ભોજો પછી તેને શિક્ષા શી કરવી તેનો વિચાર કરવા ન્યાયાધીશ બ્રાહ્મણોને પૂછ્યું. તેમણે જણાવ્યું કે “સુશર્મા બ્રાહ્મણ હોવાથી તેને દેહાંત દંડની શિક્ષા ન કરાય, એમ શાસ્ત્ર કહે છે, પરંતુ તેણે હાથથી અપરાધ કર્યો છે તેથી એનાં કાંડાં કાપી નાંખવાં.”

ભોજો પછી તે પ્રમાણે તેનાં કાંડાં કાપવા દંડધરને ફરમાવ્યું અને બ્રહ્મસભા વિસર્જન પામી.

હવે આ તરફ જંગલમાં શું બન્યું તે જોઈએ. બધાં ભૂતપ્રેતો મનુષ્યમાંસનું ભોજન મળવાની આશાએ મધ્યરાત્રિ સુધી ત્યાં બેસી રહ્યાં, પણ કાંઈ શુક્રવાર જ ન વળ્યો અને કાંઈ ભક્ષ મળ્યું નહિ. એટલે રાત્રે પાછી સભા ભરાઈ ત્યારે ભૂતપ્રેતોએ વૈતાળને આજીજીપૂર્વક પૂછ્યું:—“આપની આજ્ઞાનુસાર આજે આખોયે દહાડો આપે કહેલા ભક્ષની રાહ જોઈને અમે બેસી રહ્યાં પણ કાંઈયે ખાવાનું મળ્યું નહિ.”

વૈતાળે કહ્યું:—“આપણે ધારેલી યુક્તિમાં ફાળ્યાં નહિ તેનું કારણ એટલું જ કે પેલે દિવસે રાતના જે વખતે આપણે વાતો કરતા હતા તે વખતે દૈવચળાથી આ ઝાડ ઉપર કાલિકાનો ભક્ત કાલિદાસ આશરો લેતો હતો તેણે આપણી સર્વ વાતચિત સાંભળી, અને રાજાને પેલા ચાર અક્ષરોનો અર્થ કહી દીધો. તેથી આપણી યુક્તિ પાર પડી નહિ.”

ભૂતોએ કહ્યું:—“ભોજરાજાએ જે દિવસે પાંડિતોને આજ્ઞા કરી તે દિવસે મંગળવાર હતો અને આપણે જે દિવસે યુક્તિ પ્રકટ કરી તે દિવસે શુક્રવાર હતો. આમ મંગળવારે દિવસના અને શુક્રવારે રાતના વિચારેલી યુક્તિ પાર ન પડી, તેથી અમે એવો શાપ આપીએ છીએ કે જે મનુષ્યો મંગળવારે દિવસે અને શુક્રવારે રાત્રે કોઈ યુક્તિ વિચારશે તો તેમની એ યુક્તિ પેશ જશે નહિ.”

આ સાંભળી વૈતાળે કહ્યું:—“અસ્તુ. તમે શાપ આપ્યો તે ખરો નીવડશે, પણ દિવસે કોઈ પણ માણસ મારું સ્મરણ કરીને કોઈ યુક્તિ વિચારશે તો તે પાર પડશે.”

આમ કહી ભૂતોની સભા તેણે બરખાસ્ત થઈ.

વાર્તા ૩૩ મી-હાથ કીચો સારો ડાબો કે જમણો ?

(બાણભટ્ટને કાલિદાસની શેઠ)

એક દિવસે ભોજરાજ ધારાનગરના ઉદ્યાનમાં ફરતો હતો. તે વેળા કાલિદાસ તેના જમણા-દક્ષિણ-હાથ તરફ અને કામંદરીનો કર્તા સુવિખ્યાત બાણ ભટ્ટ ડાબા (વામ) હાથ તરફ ચાલતા હતા. તેઓ ત્રણ જણ આનંદવાર્તા કરતા ફરતા હતા, તેવામાં કાલિદાસને ઉતરતી કોઠિનો જણાવવાના ઇર્ષ્યાળુ હેતુથી, લાગ ભેઠ, પ્રસંગ નીકળતાં બાણભટ્ટે પોતે ડાબા હાથ તરફ હતો તેથી વામ (ડાબા) કરની અને તે દ્વારા વ્યંગમાં પોતાની પ્રશંસા સૂચવતાં કહ્યું:—

“ હે રાજન્ ! ડાબો હાથ વામ કહેવાય છે. અને વામ એટલે સુંદર; તેથી સુંદરીઓ વામગોચના કહેવાય છે. તેમ તેમનાં પ્રેમકલશ સ્તન પણ વામ કહેવાય છે. વામ એ સંપત્તિનું પણ નામ છે. વળી પ્રેમના પોષક કામદેવનું નામ પણ વામ છે. એથી તે હાથ જમણા કરતાં વધુ સારો ગણાવો ભેઠએ. વળી જમણા હાથ જે પરાક્રમ આદિ કાર્યો કરે છે તે પ્રતાપ પણ ડાબા હાથના જ; તેથી જ,

गृह्णात्येष रिपोः शिरः प्रजविनं कर्षत्यसौ वाजिनं ॥

धृत्वा चर्मधनुः प्रयाति सततं संग्रामभूमावपि ॥

द्यूतं चौर्यरतिक्रिये च शपथं कुर्यान्न वामः करः ॥

ભાવાર્થ—આ જ વામ (ડાબો) હાથ પ્રથમ શત્રુનું શિર પકડે છે, (અને ત્યારે જ જમણા હાથ ખર્જથી તેનું માથું છેદી શકે છે); વળી આ જ વામ હાથ જ્વેરથી દોડતા ઘોડા (વાજિન્) ની લગામ પકડી રાખે છે; વળી સંગ્રામભૂમિ તરફ પ્રયાણ કરતી વખતે આ જ વામ હાથથી શરનો ભાથો, દાત્ર અથવા ધનુષ્ય પ્રથમ પકડવામાં આવે છે. (આમ જેમ વામ હાથ શૌર્યાદિમાં સહાયતા આપવાનાં શુભ કાર્ય કરે છે) તેમ તે જુગાર, ચોરી, પરસ્ત્રીનો સ્પર્શ કે સોગનનું વચન આપવાનું કાર્ય કરતો નથી (કારણ એવાં નિંદક કાર્યો તો જમણા હાથને સોંપેલાં છે) તેથી તે નિંદક પણ નથી.

આ પ્રમાણે બાણ, શ્લોકનાં ત્રણ ચરણથી ગાથા હાથની પ્રશંસા કરી, જોવો ચોથું ચરણ બોલી, પૂરી પ્રશંસા કરવા જતો હતો તેવો જ કાલિદાસ તેની અસર ઉલટાવવા એકદમ વચમાં બોલી ઉઠ્યો:—એ બધું એ ખરું છતાં—

દાનાનુદયમતાં વિલોક્ય વિધિના શૌચાધિકારી કૃતઃ ॥

ભાવાર્થ—એ (ગમ્ભીર) વામ હાથ સ્વાર્થી હોઈને દાન આપવા તેમ અન્યનાં સંકટ કાપવા કદી પણ તત્પર થતો નથી, તે જોઈને બ્રહ્માએ તેને ગુણપ્રક્ષાલન કરવાનું (મલીન) કામ સોંપી, શૌચાધિકારી કર્યો છે !

આવા ચોથા ચરણથી કાલિદાસે પોતાના કથનને તદ્દન નિસ્તેજ કરે હું જોઈ, બાણભટ્ટ ભોંઠો જ પડ્યો અને તે દિવસથી કોઈ પણ દિવસ પોતે કાલિદાસથી શ્રેષ્ઠ હોવાનું અતાવવાની કોશેશ પડતી મૂકી.

વાર્તા ૩૪ મી—મુસલ પ્રબંધ

એક દિવસ ભોજ રાજા પ્રભાતના સમયે ધારાનગરમાં નગરચર્યા અર્થે એકલો વિચરતો હતો, તે દરમ્યાન કોઈ એક મધ્યમસરની સ્થિતિવાળા ગૃહસ્થના ઘરની અડાળીમાં કોઈ એક ચન્દ્રમુખી કામિનીને ડાંગર ખાંડતી અને મધુર લહેકે ગીત ગાતી સાંભળી. તેના મુસલના નિયમસર પ્રહાર સંગીતના લહેક સાથે મગતાં સૂરભર્યો નાદ ઘટાવી રહ્યા હતા. રાજા ભોજ તેનો આનંદ લેવા મુહૂર્તભર ત્યાં થોભ્યો. તેવામાં એને આ વિચાર રહ્યો:—

હે સુકુમાર સુંદરીના હાથમાં શોભતા મુસલ ! તું આ કોમલાંગીના હાથમાં શોભે છે, ખરું, પરંતુ તેથી તું કમલનાલ તો ન જ કહેવાઈ. ચાલ તોયે આખરે તું સુકું લાકડું તે લાકડું જ, ખીલેલાં કમલ પુષ્પની દાંડીની ઉપમા તો તને ન જ ઘટે. ”

આ વિચાર સાથે તેને નીચેનું ચરણ રહ્યું:—

મુસલ ! કિસલયં તે તત્ક્ષણાદ્યજ્ઞ જાતમ્ ।

હે સાંભેલા ! તારામાં કુંપલો ન કુટી માટે, તું લાકડું જ રહ્યું.”

પછી રાજ ભોજ ત્યાંથી વિદાય થયો, અને યોગ્ય સમયે બ્રહ્મ-સભામાં પંડિતોને ઉપલું પદ કહી, સમસ્યાપૂર્તિ કરવા વિનતિ કરી. સભામાં પંડિતો એક બીજના સામું બેઠે રહ્યા. કોઈથી તે પૂર્તિ થઈ નહીં. ત્યારે ભોજે કાલિદાસને વિનતિ કરી:—“ હે સુકવિ ! તારે તો એ અવશ્ય પૂરી કરવી બેઠશે.”

ત્યારે કાલિદાસે, શ્રી કાલિકાની કૃપાથી તેનાં ત્રણ ચરણો રચી નીચે પ્રમાણે આખો શ્લોક ઉચ્ચાર્યો:—

જગતિ વિદિતમેતત્કાષ્ટમેવાસિ મન્યે ।

તદપિ ચ કિલ સત્યં કાનને વર્ધિતોઽસિ ॥

નવકુવલયનેત્રી પાળી સ્વક્ષોત્સવેઽસ્મિ-

ન્મુસલકિસલયં તે તત્ક્ષણાદ્યન્ન જાતમ્ ॥

ભાવાર્થ:—હે મુસલ ! તું નવયૌવના કમલાક્ષી સુંદરીના હાથના સમાગમમાં આવ્યું, છતાંયે એના સમાગમ રૂપી મોટા ઉત્સવના પરિણામે, જેમ અશોક-સુંદરીના પાદાધાતથી નવ પલ્લવિત થાય છે તેમ તું તે ક્ષણ પ્રકુલ્લ ન થયું, અર્થાત્ તને નવા અંકુરો ન કુટયા. એથી હું અવશ્ય એમ માનું છું કે જગતમાં જેને કાષ્ટ-સુકું લાકડું કહે છે તે જ તું છું; વળી જંગલમાં ઉગેલા કાષ્ટમાં આવી જડતા હોય તેમાં કોઈ નવાઈ છે? ખરેખર તેથી તું જંગલી પણ છું.

આ સાંભળી ભોજે ત્રણ ચરણની ત્રણ લાખ મોહોરો કાલિ-દાસને આપી.

વાર્તા ૩૫ મી-રામભટ્ટની વહારે કાલિદાસ

નવીન શ્લોક બનાવી લાવનારને એક લાખ મોહોરનું દાન દેવાના, રાજા ભોજના પ્રતની વાર્તા દેશાવરમાં પ્રસરી હતી. એથી ગોદાવરી નદીના તીરે શ્રીનાશક ક્ષેત્રના નિવાસી રામભટ્ટ નામના ગરીબ બ્રાહ્મણ એક નવો શ્લોક બનાવી, તેની બ્રહ્મસભામાં જવા વિચાર કર્યો. પણ ક્રીયા વિષય ઉપર પોતે એક શ્લોક રચવો તેનો પ્રસંગ શોધવા માંડ્યો, પરંતુ તે સહસા જડ્યો નહીં, એટલે ભારે વિમાસણમાં પડ્યો.

એવામાં એક દિવસે તે નદીકિનારેથી નાહીને જતો હતો, એટલામાં તેની સામેથી એક માણસ ગોદાવરી ગંગામાં પોતાના કોઈમરણ પામેલા સગાનાં હાડકાં નાંખવા જતો સામે મળ્યો, અને તેની પાછળ જ દહીં વેચનારી એક મહીઆરીને જતી દીઠી. આ ઉપરથી ભોજનો યશ વર્ણવવાની અને એવા પદ્યો જોડે તેને સરખાવવાની ઉર્મી થઈ અને તેણે નીચેનું પ્રથમ ચરણ બનાવ્યું:—

અસ્થિવત્ દધિવચ્ચૈવ ।

હાડકાં જેવો તેમ જ દહીં જેવો પણ ઉજળો,

આ પ્રમાણે આ પ્રથમ ચરણ બનાવી તેનો રણરણાટ કરી રહ્યો હતો, એટલામાં એક સ્ત્રી હાથમાં ચોખ્ખાનો લોટ લઈને જતી હતી તે તથા ખીજ ખાનુએ કોઢથી શરીર સફેદ થઈ ગયેલો એક પુરૂષ એમ બે જણ તેની દષ્ટિએ પડ્યાં. તેમને જોઈને તેણે આવું ત્રીજું ચરણ રચ્યું:—

પિષ્ટવત્કુષ્ટવત્તથા ॥

તેમ જ ચોખ્ખાના લોટ જેવો તથા કોઢ જેવો પણ ઉજળો.

આ પ્રમાણે અડધો શ્લોક તો તૈયાર થયો. હવે બાકીનો અડધો શી રીતે પૂરો કરવો તેના વિચારમાં ઉભો રહ્યો. થોડી વાર વિચાર કરતાં તેને યાદ આવ્યું કે, આ શ્લોકમાં રાજાને એવો કોઈ આશીર્વાદ આપું કે, જેથી તે પ્રસન્ન થઈને મને લાખ રૂપીઆ આપે. આમ ધારી તેણે આવું ત્રીજું ચરણ રચ્યું:—

રાજન્તવ યશો માતિ ।

હે રાજા ! ઉપરના પદ્યો જોવો પ્રકાશે છે.

આમ ત્રણ ચરણો તો થયાં પરંતુ બાકીનું ચોથું ચરણું તેને રકુરું નહિ. અને તેમાં કેટલાક દિવસ નીકળી ગયા. આખરે એક દિવસે તેને વિચાર થયો કે જેમ રાજાને આશીર્વાદ આપ્યો તેમ મારે પોતાને વિષે પણ કંઈક એમાં સૂચના થાય તો ઠીક. મારી વૃદ્ધાવસ્થા થઈ છે છતાં આ એક શ્લોક પણ પૂરો રચવાની મારામાં શક્તિ નથી આવી. આ વૃદ્ધનું હવતર જ ધૂળ ખરોખર છે. આમ વિચારતાં તેને આવું ચોથું ચરણ રકુરું:—

વૃદ્ધબ્રાહ્મણશબ્દવત્ ॥ ૧ ॥

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના અધઃકેશ જોવો ઉજળો.

“હા ! આખરે શ્લોક થયો ખરો !” એવા વિચારથી આનંદ પામતો રામભટ્ટ તે શ્લોક લઈધારાનગર આવ્યો. ત્યાં તે એક ધર્મશાળામાં ઉતર્યો. કાલિદાસ આવતા જતા બ્રાહ્મણની ખબર રાખતો હતો તેથી તેણે આ નવા બ્રાહ્મણને જોયો અને વાતચિત કરતાં તેનો બધો હેવાલ એ જાણી ગયો. પછી તેનો શ્લોક જોઈને એ બોલ્યો:—“હે મહારાજ ! તમારા શ્લોકનાં પ્રથમનાં ત્રણ ચરણ તો કંઈક સારાં છે, પરંતુ ચોથું ચરણ અલિલ્લહ હોઈને અયુક્ત છે તેમ એમાં રાજાના યશની નિરર્થકતાનો ભાવ ધ્વનિત થાય છે. અને તેથી તો તેનો બધો અર્થ ઉલટાઈ જાય છે. તેને બદલે આ નીચેનું ચોથું ચરણ જોઈએ:—

“શરદ્ધંદ્રમરીચિવત્”

શરદ્ કતુના પૂર્ણ ચન્દ્રનાં કિરણો જોવો ઉજળો.

પેલા બ્રાહ્મણે કાલિદાસનું ચરણ પૂર્ણ ભાવ અને આભારથી સ્વીકાયું, અને ગોખી રાખ્યું.

પછી બીજે દિને તે ભોજરાજાની બક્ષસભામાં આવ્યો અને પોતે નવો શ્લોક બનાવેલો હોવાનું જાણાવી, આજ્ઞા થતાં આ શ્લોક ઉચ્ચાર્યો:—

અસ્થિવદ્ધિવચ્ચૈવ પેષ્ટવત્તુલ્લસથા ।

રાજન્ત્-યશો ભાતિ શરચ્ચંદ્રમરીચિવત્ ॥ ૧ ॥

(અર્થ ઉપર પ્રત્યેક પદની સાથે જ આપેલો છે.)

બ્રાહ્મણ આ પ્રમાણે બોલ્યો તે સાંભળી, વિદ્વાન રાજા ભોજ તરત જ મનમાં પામી ગયો કે, “પ્રથમનાં ત્રણ ચરણો આ બ્રાહ્મણનાં કરેલાં છે, પણ ચોથું ચરણ કોઈ બીજાનું જ કરેલું હોવું જોઈએ માટે કોઈ પણ રીતે મારે તેની ખાત્રી તો કરવી.” આમ ધારી, રાજાએ તેને કહ્યું:—“હે બ્રહ્મદેવ! પ્રથમનાં ત્રણ ચરણ તો રીતિમાં એક બીજાને મળતાં છે, પણ આ ચોથું ચરણ તો તદ્દન નવોંધું નોંખું જ પડે છે, તેનું શું કારણ ?”

પોતાનો શ્લોક ખોટો થયો કે શું, એવી શંકા થતાં રામભટ્ટ તો ગભરાયો, પણ હિમ્મત રાખી, કાલિદાસ તરફ આંગળી કરી, અને નિખાલસ દિલથી બોલ્યો:—“હે મહારાજ! આપ શંકા ઉઠાવે છો, એ ચોથું ચરણ કાલિકાના ભક્ત કાલિદાસે કર્યું છે. મારું ચરણ તો જૂદું જ હતું.”

આમ કહી, પોતાનું કરેલું ચરણ તેણે બોલી દેખાડ્યું. તે સાંભળી બ્રહ્મસભા સાથે રાજા પણ ખડખડ હસી પડ્યો. પછી બોલ્યો:—“હા, હવે શ્લોક બરોબર મળ્યો તો ખરો! મહારાજ! આ કાલિદાસે તમને ફસાવવા ધાર્યા હતા કે શું ?”

રાજા મનમાં તો સમજ્યો કે, આ બ્રાહ્મણ અતિ ભોજો અને નિખાલસ છે, તેથી કાલિદાસે તેની ઉપર દયા કરી, તેનો શ્લોક ફેરવી આપી, મારી પાસેથી કાંઈ દ્રવ્ય અપાવવા ધાર્યું છે, માટે મારે એને દ્રવ્ય તો આપવું જોઈએ.

પછી ભોજે કાષરક્ષકને બોલાવી, તે બ્રાહ્મણને કેટલુંક દ્રવ્ય અપાવી ખુશી કર્યો.

એટલે બ્રાહ્મણ રામભટ્ટ રાજા ભોજને પોતાના ખરા મનથી આશિર્વાદ આપી, પોતાને નગર પાછો ફર્યો, અને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાના દિવસો સુખમાં ગાળ્યા.

વાર્તા ૩૬ મી-એક મૂર્ખ બ્રાહ્મણની વાર્તા

બેઝામાં કેશવ નામે એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેની ઉપર સરસ્વતી દેવીની મુદ્દલે કૃપા ન હતી. વિદ્યા તે શું એ પણ તે જાણતો ન હતો, એટલું જ નહિ પણ તેને શુદ્ધ બોલતાં પણ આવડતું ન હતું. કહ્યું છે કે:—

માંસમક્ષાઃ સુરાપાનાઃ મૂર્ખાશ્ચાક્ષરવર્જિતાઃ ।

પશુભિઃ પુરુષાકારૈર્ભારાક્રાંતા ચ મેદિની ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—માંસ ખાનાર, તથા મધનું પાન (દારૂ પીનાર) કરનારા અને જ્ઞેને એક પણ અક્ષરનું જ્ઞાન નથી (એટલે તદ્દન મૂર્ખ છે), તેવા મનુષ્યો જો કે આકારમાં મનુષ્ય છે, પણ ખરી રીતે તો પશુ તુલ્ય છે અને પૃથ્વી એવા જનોના ભારથી દબાયેલી છે.

કેશવ પણ આવો ભૂમિને ભાર રૂપ બ્રાહ્મણ હતો. પોતાનામાં કમાવાની શક્તિ ન હતી; પણ લોકોનો જ્યોતિષ તરફનો ભાવ જોઈ, તેમ અગડંબગડં હાંક્યા જતા જોશીઓને રળતા ખપતા જોઈ, જ્યોતિષ શીખવાનું તેને મન થયું. તેથી તે કાશી ગયો. પણ ત્યાંયે બ્રહ્માક્ષર મોંઢે ન ચઢી શક્યો, એટલે ધારા નગર ગયો અને ત્યાં કાલિદાસને મળી આજીજી કરી કહ્યું:—“હે પંડિત મહારાજ! હું દરિદ્રતાથી પીડાઉં છું. તમારા જેવા પંડિત સિવાય મારું દુઃખ કોણ દૂર કરશે? માટે કૃપા કરી, દયા આણી, ભોજ પાસેથી મને થોડુંક દ્રવ્ય આપ અપાવશો તો ઈશ્વર આપનું કલ્યાણ કરશે અને મારી દરિદ્રતા દૂર થશે.”

તેનાં આવાં દીન વચનોથી દયા આવતાં કાલિદાસે તેને પોતાને ત્યાં રાખ્યો, અને તેને સત્તાવીશ નક્ષત્રનાં નામ મહા મહા પ્રયત્ને શીખવ્યાં. પછી એક દિવસે કાલિદાસે તેને ભોજની બ્રહ્મસભામાં લઈ જવા સાથે પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યું:—“ભાઈ! આજ તમારે ભોજની બ્રહ્મસભામાં મારી સાથે આવવું અને હું સંજા કરું, એટલે રાજના સિંહાસન સમક્ષ નાળીએર મૂકી, તેને આશિર્વાદ દેવો. પછી બીજાં કાંઈ ન બોલતાં તમને શીખવેલાં સત્તાવીશ નક્ષત્રનાં નામ માત્ર બોલી જવાં.”

આવી શીખામણુ આપી, કાલિદાસ તેને પોતાની સાથે બ્રહ્મસભામાં તેડી ગયો. અને પ્રસંગ નીકળતાં તેણે રાજાને કહ્યું:—“હે રાજા! મારી સાથે એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણુ આવ્યો છે. તે આપને આશિર્વાદ દેવા માગે છે, અને તે માટે એ આપની આજ્ઞાની રાહ જુએ છે.”

ભોજની આજ્ઞા મળતાં પેલો બ્રાહ્મણુ કેશવ તેના સિંહાસન સમીપ ગયો. જન્મભારમાં તેણે રાજવંશી ઠાકવાળી બ્રહ્મસભા જોયલી જ નહીં, એટલે તે તો સભામાં આવ્યો ત્યારથી જ દિઠમૂઠ થયો હતો અને તેની જીભ જડ થઈ ગઈ હતી. તેથી કાલિદાસની સંજ્ઞા થતાં તે સિંહાસન પાસે ગયો તો ખરો, અને સંભ્રમમાં આકું અવળું નાળીએર તેના ચરણમાં સમર્પ્યું પણ ખરું. પરન્તુ આશિર્વાદ દેતાં ગમરાયો અને સત્તાવીશ નક્ષત્રનાં નામ ક્રમે બોલવાને બદલે માત્ર નીચેનાં ચાર જ નામ બોલ્યો:—

‘ અશ્વિની, પુનર્વસુ, રેવતી, કૃત્તિકા ’

આ પ્રમાણે તે માત્ર ચાર નામો જ બોલી અટક્યો. તે સાંભળી રાજા ભોજ આશ્ચર્ય પામ્યો. અને તેણે કાલિદાસ તરફ જોઈને ધીમે સાદે કહ્યું:— “હે પંડિતરાજ ! તમે તો આ બ્રાહ્મણુને વિદ્વાન કહેતા હતા પણ આ તો તદ્દન મૂર્ખ જણાય છે. એનું શું કારણ ? ”

કાલિદાસે ઉત્તર આપ્યો:—“હે મહારાજ ! એણે તો આ ચાર નક્ષત્રનાં નામ બોલી, આપને અનુપમ આશિર્વાદ આપ્યો છે. અને એને અર્થ આ છે:—

અશ્વિની વસતુ તે વૃષ ! મંદિરે, મંદિરે વસતુ તે પુનર્વસુ ।

રેવતીપતિકનિષ્ઠસેવયા, કૃત્તિકાતનયવિક્રમો ભવ ॥

ભાવાર્થ—“હે રાજા! અશ્વિની કહેતાં ધોડીઓ તારા ધરમાં નિરંતર હોજે; અર્થાત્ તારી હયશાળા હયથી ઉભરાજે; અને પુનર્વસુ કહેતાં લક્ષ્મી તે પણ તારા મંદિરમાં નિરંતર વસજે. અને રેવતીના પતિ, અંબરશામ તેના નાના ભાઈ શ્રીકૃષ્ણ તેની સેવા વિષે નિરંતર તારૂં ચિત્ત લાગજે; અને કૃત્તિકાના પુત્ર, કાર્તિકસ્વામી તેના જેવું તારૂં પરાક્રમ થજે.”

આ પ્રમાણે કાલિદાસનો ખુલાસો સાંભળી, રાજા આનંદ પામ્યો અને કેશવના જીવમાં પણ જીવ આવ્યો. પછી ભોજે કાલિદાસના માન ખાતર કેશવને પાંચ હજાર મોહોર આપીને ખુશી કર્યો. પછી તે ગરીબ બ્રાહ્મણ કાલિદાસનો ઉપકાર માની, પોતાને વતન ખેડે પાછો ગયો અને ત્યાં પોતાનો બાકીનો સમય તેણે મુખમાં ગાળ્યો.

વાર્તા ૩૭-મી મૂર્ખ સોમશર્મા

દરિદ્રતાથી પીડાતો સોમશર્મા નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો. તે ગામે ગામ ફરીને ભીખ માંગી ખાતો હતો. કહેવત છે કે “ ભીખ બડા ખેપાર કે ઉસમે લાજ ન હોતી, ચોરી બડા ખેપાર કે ઉસમે માર ન હોતી, છીનાલ બડા ખેપાર કે ઉસમે પકડ ન હોતી.” પરંતુ તેને ભીખનો ધંધો કરતાં લાજ આવી, એટલે તેનાથી કંટાળ્યો અને રાજ્યાશ્રય મેળવવાની આશાથી તે ધારા નગર આવી ચડ્યો. રાજા ભોજ વિદ્વાન બ્રાહ્મણનો યોગ્ય સત્કાર કરે છે એમ તે જાણતો હતો પણ તે પોતે મૂર્ખ હતો, તેથી રાજા પાસેથી કંઈ પણ મળે એવી આશા તેને ન હતી. પૂર્વે કાલિદાસે કેટલાએક મૂર્ખ બ્રાહ્મણોની આબરૂ ભર બ્રહ્મસભામાં બચાવ્યાના અને કેટલાએક મૂર્ખોને આશ્રય અપાવ્યાનાં દૃષ્ટાંતો પણ તેની જાણમાં હતાં, તેથી કાલિદાસ પાસે ગયો અને પોતાનું અજ્ઞાન, તેમ જ દરિદ્રિ અવસ્થા તેને જાણાવી, ભોજનો આશ્રય અપાવવાની વિનંતિ આજીજીભેર કરી. તેથી દયા આવતાં કાલિદાસે તેને પોતાને ત્યાં રાખ્યો અને મહામુશીબતે “ અર્શિર્વાદોઽસ્તુ ” એટલું ગોખાવ્યું.

પછી પોપટ પેરે પાઠ પઢી રહ્યો ત્યારે કાલિદાસે તેને કહ્યું કે, હું આજે ભોજની બ્રહ્મસભામાં જઈ છું. ત્યાં પ્રસંગ નીકળતાં તમારા સંબંધમાં વાત કરીશ અને જો રાજા પ્રસન્ન હશે તો તમને ત્યાં બોલાવવા એક દંડા ધરને મોકલીશ. તે વેળા તમારે તેની સાથે મુંગા મુંગા ચાલ્યા આવવું અને સભામાં આવતાં વેંત જ રાજાના ચરણમાં શ્રીફળ મૂકીને આટલું જ બોલવું:—

“ આશિર્વાદોડ્તુ ”

“ આથી કાંઈપણ વિશેષ ન ખોલવું. પછી મારે જે કાંઈ ખોલવું હશે તે હું ખોલીશ. ”

આમ કહી, કાલિદાસ બ્રહ્મસભામાં ગયો. થોડી વાર પછી રાજાને આનંદમાં જોઈ કાલિદાસે કહ્યું:—“ હે મહારાજાધિરાજ ! આપણા નગરમાં એક બ્રાહ્મણ આવ્યો છે તે કંઈક વિદ્વાન છે. એને આપે માન આપવું ધટે છે; માટે આપની સંમતિ હોય તો અહીં ખોલાવરાવું. ”

કાલિદાસનું આવું વચન સાંભળી, ભોજ રાજાએ એક દંડધરને કાલિદાસને ત્યાં મોકલ્યો. અને તે સોમશર્માને પાલખીમાં બેસાડી, થોડી વારે ત્યાં લઈ આવ્યો. તે રસ્તામાં આવતો હતો તે દરમ્યાન ઉંટોનું એક ટોળું તેની આગળથી પસાર થયું ? એટલે તેણે દંડધરને પ્રશ્ન કર્યો:— “ આ પ્રાણી તમારા મુલકયાં કીયા નામે ઝોળખાય છે ? ” એટલે દંડધરે “ ઉખૂ ” એમ કહ્યું. સોમશર્મા તો મૂળે અક્ષરશત્રુ હતો, તેથી તેને ‘ઉખૂ’ને બદલે ‘ઉશરટ’ યાદ રહ્યું. કાલિદાસને ત્યાંથી નીકળ્યા ત્યારથી જ તે શીખવ્યા પ્રમાણે “ આશિર્વાદોડ્તુ ” “ આશિર્વાદોડ્તુ ” એમ ગોખતો જ રહ્યો હતો. તેમાં ઉપરના સંવાદથી પોતાનું વિધાન ચૂક્યો અને “ ઉશરટસ્તુ ” યાદ રહ્યું. આથી જેવો તે બ્રહ્મસભામાં આવ્યો કે તરત જ તેણે રાજાના ચરણકમળમાં શ્રીફળ મૂક્યું અને અણવિચાર્યું ખોલ્યો:—

“ ઉશરટસ્તુ ”

જેને કાલિદાસે વિદ્વાન તરીકે ઝોળખાવેલો, એ બ્રાહ્મણને મોંઢેથી આવા અર્થહીન શબ્દો નીકળતા સાંભળી, રાજા અને બધા પાંડિતો આશ્ચર્ય પામ્યા. રાજાએ કાલિદાસની સામે જોયું. કાલિદાસ રાજાના મનનો વિચાર પામી જઈ ખોલ્યો:—“ હે રાજાધિરાજ ! આ વિદ્વાન શાસ્ત્રીએ તો આપને અન્તર્લા પિકા દ્વારા શુભ આશીર્વાદ આપ્યો છે. એમનું કહેવાનું રહસ્ય આ છે:—

उमया सहितो रुद्रः शङ्करः शूलपाणिना ।

रक्षतु त्वां हि राजेंद्र ! दङ्कारबलगर्वितः ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—હે રાજેન્દ્ર ! ધનુષ્યના ટંકારથી ઉત્તેજાયલા બલથી ઉજ્જ-
ળતા, ત્રિશૂલને ધારણ કરનારા, રૂદ્ર-શંકર-મહાદેવ શક્તિ ઉભયા-પાર્વાતી
સહવર્તમાન તારૂં રક્ષણ કરે.

આ સાંભળીને રાજા આનન્દ પામ્યો અને બ્રાહ્મણ સોમશર્માને
યથાયોગ્ય દ્રવ્ય આપી તેને સંતુષ્ટ કર્યો. પછી સોમશર્મા કાલિદાસને
આશીર્વાદ આપતો પોતાને દેશ ગયો.

વાર્તા ૩૮ મી-ગૌરીનું મુખ વાસુદેવ ચુંબે છે !!

એક સમયે ભોજરાજા પૂર્ણ ઉત્સાહમાં હતો અને તેને સમસ્યા-
પૂર્તિ કરાવી પાંડિતોની બુદ્ધિ અને કલ્પનાશક્તિની તેજસ્વિતા જાણ-
વાનો વિચાર આવ્યો. તેથી તેણે

ગૌરી-મુખં ચુંબતિ વાસુદેવઃ ।

“ગૌરીનું મુખ વાસુદેવ ચુંબે છે,” એવો બહારનો અર્થ થાય એવું
પદ પૂછી સમસ્યાપૂર્તિ કરવા સઘળા પાંડિતોને વિનંતિ કરી. પંદરસો પાંડિતો
સભામાં મળ્યા હતા, તેમાં સોળ મુખ્ય અગ્રણી હતા. તેમાંથી વરંચ્ચિ
પ્રથમ બોલ્યો:—

“હે ભોજરાજ ! આ એક અંતર્લાપિકાવાળી સમસ્યા છે, અને
ચાર પ્રશ્નમાંના દરેકનો એકેક ઉત્તર ઉપરના વાક્યના અકેકા
શબ્દથી ક્રમવાર મળે છે. અને એકંદર વાક્યનો જોક વિરોધાભાસનું
બાન કરાવે છે. વાસુદેવ-કૃષ્ણ શંકરની પત્ની ગૌરી-પાર્વાતીના મુખનું
ચુંબન કરે, એ શું યુક્ત ગણાય ? નહીં જ. પરંતુ ઉપર જણાવી તેવી
ખુબીવાળા હેતુથી શ્લોક રચાયો છે. હવે આપ સમગ્ર શ્લોક સાંભળો:—

કા શૈલપુત્રી ? કિમુ નેત્રરમ્યં ?

શુકાર્મકઃ કિં કુરુતે ફલાનિ ।

મોક્ષસ્ય વાતા સ્મરણેન કો વા

ગૌરી મુખં ચુંબતિ વાસુદેવઃ ॥

પ્ર-શૈલ-રાજ હિમાલયની પુત્રી કોણુ ? ઉ-ગૌરી (પાર્વતી) પ્ર-
નેત્રથી રમણીય કોણુ થયું છે ? ઉ-મુખં-મોહું ; પ્ર-શુક-પોપટનાં અર્બક
બાલકો પોપટીએ ધરેલાં ફલને શું કરે છે ? ઉ-ચુંબતિ-ચુંબે છે. પ્ર-
રમરણુમાત્રથી મોક્ષને કોણુ આપે છે ? ઉ-વાસુદેવ:-વાસુદેવ.

પરન્તુ આવી ચમત્કારરહિત પૂર્તિથી ભોજનું મન બરોબર ન
માન્યું. એટલે તેની અપ્રસન્નતા બેઠી. શંકર દેવે નીચેનો શ્લોક ઉચ્ચાર્યો:-

કા શંભુકાંતા ? કિમુ ચન્દ્રકાન્તમ્ ?

કાન્તામુખેર્કિં કુરુતે ભુજંગઃ ।

કઃ શ્રીપતિઃ ? કા વિષમા સમસ્યા

ગૌરી મુખં ચુમ્બતિ વાસુદેવઃ ॥

ભાવાર્થ—પ્ર-શંભુ(શંકર)ની સ્ત્રી કોણુ ? ઉ-ગૌરી-ગૌરી
પ્ર-ચન્દ્રની કાન્તિની ઉપમા કોને અપાય છે ? ઉ-મુખમ્ “ મુખ. ” પ્ર-
ભુજંગ-આલિંગન દેનાર પ્રેમી કાન્તાનું મુખ સરખું લઈને પ્રથમ શું
કરે છે ? ઉ-ચુંબતિ-ચુંબે છે. પ્ર-શ્રી-લક્ષ્મીના પતિ કોણુ ? ઉ-વાસુદેવ:-
વાસુદેવ. આ વિષમ સમસ્યા હોઈને પ્રત્યેક પ્રશ્નનો ઉત્તર છેવટના
વાક્યના પ્રથક પ્રથક શબ્દમાં સમાયેલો છે.

ઉપરના કરતાં કંઈક ચમત્કારવાળી આ પાદપૂર્તિ સાંભળી, રાજા
કંઈક પ્રસન્ન થયો, છતાં મન ન માન્યું, એટલે કાલિદાસે નીચે પ્રમાણે
સમસ્યાપૂર્તિ રચી ઉચ્ચારી:-

કા લોકમાતા ? કિમુ દેહમુખ્યમ્ ।

રતેઃ કિમાદૌ કુરુતે મનુષ્યઃ ॥

કો વૈત્યહન્તા વદ વૈ ક્રમેણ ।

ગૌરી મુખં ચુમ્બતિ વાસુદેવઃ ॥

ભાવાર્થ—પ્ર-લોક-જગતની માતા કોણુ ? ઉ-ગૌરી-પાર્વતી; પ્ર-
શરીરમાં મુખ્ય શું ? ઉ-મુખમ્-મુખ; પ્ર- કામક્રીડામાં મનુષ્ય પ્રથમ શું
કરે છે ? ઉ-ચુમ્બતિ-ચુંબે છે. પ્ર-દૈત્યોને હણનાર કોણુ ? ઉ-વાસુદેવ:-
વાસુદેવ. આના ઉત્તર ક્રમવાર બોલ-ગૌરી, મુખ, ચુંબે છે, વાસુદેવ.

આવો પ્રાસાદિક ઉત્તર સાંભળી, ભોજ ધણા પ્રસન્ન થયો અને તેણે પંડિતોને યથાયોગ્ય બક્ષીસ આપી.

વાર્તા ૩૯ મી-કુન્તીના પુત્ર રાવણ ને કુમ્ભકર્ણુ ? !

એક દિવસે રાજા ભોજે નીચેની સમસ્યા પૂછી:—

“ કુંતી સુતા રાવણકુંભકર્ણા: ”

એ ચોથું ચરણ છે, એનાં પ્રથમનાં ત્રણ ચરણા કયાં છે ?

બ્રહ્મસભામાં અંતર્લાપિકાવાળી આ સમસ્યા પૂછતાં કોઈ પંડિતે તેનો ઉત્તર ન વાળ્યો. ત્યારે કાલિદાસે ઉત્તર આપ્યો:—“ હે મહારાજ ! આપના કહેલા આ ચરણથી લોકો આશ્ચર્ય પામશે. (એનો અર્થ એવો છે કે, રાવણ અને કુમ્ભકર્ણુ એ કુન્તીના પુત્રો છે. જ્યારે વાસ્તવિક રીતે તો ધર્મરાજ અર્જુન અને ભીમ એ ત્રણ પુત્રો કુન્તીના છે.) પણ પ્રથમનાં ત્રણ ચરણ જોતાં બધી સમજ પડશે. આ શ્લોક આવી રીતનો છે. ”

કા પાંડુકાંતા ? ગૃહભૂષણં કિં ?

કો રામશત્રુઃ ? કિમગસ્ત્યજન્મ ?

કઃ સૂર્યપુત્રો ? વિપરીતપૃચ્છા ।

કુંતી સુતો રાવણકુંભકર્ણાઃ ॥

ભાવાર્થ—પ્ર—“ કા પાંડુકાન્તા ” પાંડુ રાજાની સ્ત્રી કોણ ?
ઉ—“ કુન્તી, ” પ્ર—ગૃહભૂષણં કિં ” ધરતું ભૂષણ (શૃંગાર) કોણ ? ઉ—
સુતા: “ છોકરા ” પ્ર—“ કો રામશત્રુઃ ? ” રામનો શત્રુ કોણ ? ઉ—‘ રાવણ ’
પ્ર—‘ કિમગસ્ત્યજન્મ ’ ? અગસ્ત્ય મુનિનો જન્મ કયાંથી ? ઉ—‘ કુંભમાંથી ’
(અગસ્ત્યમુનિ કુંભ-ઘડામાંથી જન્મ્યા હતા, એવી દંતકથા પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે.) “ કઃ સૂર્યપુત્રો ” સૂર્યનો પુત્ર કોણ ? ઉ—‘ કર્ણુ. ’

“ હે મહારાજ ! તમે જે વિપરીત પૂછ્યું તેનો ઉત્તરદાયી શ્લોક ઉપર પ્રમાણનો છે. ”

આ સાંભળી, રાજા ભોજ અને તેના સર્વ પંડિતો બહુ જ આનંદ પામ્યા, અને કાલિદાસનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો.

વાર્તા ૪૦ મી-વિદ્યામાં વાદનો ભય

ભોજની બ્રહ્મસભાના પંદરસો પ્રખ્યાત પંડિતોમાં કાલિદાસની ગણના મુખ્ય પંડિત તરીકે થતી હતી. કાલિદાસની કીર્તિ ચારે દિશામાં પ્રસરી ગઈ હતી અને તેથી તેની સાથે વાદવિવાદ કરવા માટે દેશેદેશથી મોટા મોટા પંડિત અને કવીશ્વરો આવતા હતા.

એક સમયે દાહલ દેશથી માધવ નામનો એક મોટો પંડિત દેશેદેશ કરતો અને રાજસભાઓ જિતતો જિતતો છેવટે ધારાનગર આવ્યો. પોતાની પંડિતાઈ ત્યાં બતાવવી તથા બને તો કાલિદાસને પણ જિતીને પોતે નામ કાઢવું, એવો તેણે વિચાર કર્યો હતો. તેની સાથે તેના પચીસ ત્રીસ શિષ્યો તથા ધણા નોકરચાકર પણ હતા. તેણે એક મોટી ધર્મશાળામાં ઉતારો કર્યો.

માધવ પંડિતની કીર્તિ ચોગરદમ પ્રસરેલી હતી. કાલિદાસને કાને પણ તેને વિષે ધણી વાતો આવી હતી. તેથી જન્મભારમાં પહેલી જ વાર કાલિદાસના મનમાં બીક પેઠી કે શું એ મારી કીર્તિ ઝાંખી કરશે ? પરંતુ તે યુક્તિવાળો હતો. તેથી એવો પ્રસંગ આવે તે અગાઉ જ તેણે પાણી પહેલાં પાળ બાંધવાનો વિચાર કર્યો. માધવ ધારાનગરમાં આવ્યો તેને બીજે દિવસે સવારના પહોરમાં વહેલા ઉઠીને કાલિદાસે લાકડાં વેચનાર એક મહારનો વેષ લીધો અને પોતાના માથા ઉપર લાકડાંનો ભારો મૂકી, માધવ પંડિતના ઉતારા આગળ આવ્યો. અને ત્યાં “ લાકડાં લ્યો રે લાકડાં, ” એવી બૂમ પાડવા લાગ્યો. માધવ પંડિતને લાકડાંની જરૂર હતી એટલે તેણે વેપધારી મહારને બોલાવીને તેના લાકડાંના ભારાની કીમત પૂછી, એટલે મહાર ૩૫ કાલિદાસે કહ્યું:—“ ભાઈ સાહેબ ! તમે બરામણ છો તેથી તમારી પાસેથી હું કાંઈપેસા લેનાર નથી. પણ તમારા જમ્યા પછી જે

કાંઈ અન્ન વધે તે આપજ્ઞે, એટલે તે મારાં બચ્ચાં છોકરાં ભેજો બેસીને હું ખાઈશ.”

તે વેષધારી મહારનું આવું બોલવું સાંભળીને માધવશર્મા પંડિતે કહ્યું:—“પણ અમારા જમી રહ્યા પછી કાંઈ નહિ વધે તો પછી તું શું કરીશ ?”

વેષધારી મહારે કહ્યું:—“ત્યારે તો મારા નસીબનો મારા ધરનો સૂકો રોટલો તો કંઈ જવાનો નથી ?”

તેનું આવું સંતોષકારક બોલવું સાંભળી, માધવશર્મા આનંદ પામ્યો. પછી તેનો ભારો ખરીદ કરી, તેને એક બાબુ બેસવાનું કહ્યું, અને માણસોને રસોઈ કરવા હુકમ આપ્યો. કાલિદાસ એક ખુણામાં શુપ-ચુપ બેસી જઈને બધો તમાસો બેવા લાગ્યો.

માધવશર્મા તથા તેના શિષ્યો વગેરેનું બોલવું સાંભળી, કાલિદાસની ખાત્રી થઈ કે આ પંડિત સમર્થ છે. મારે હવે બેવું; જે થાય તે ખરું.

થોડી વારે જમવાનું તૈયાર થયું, એટલે બધાએ જમી લીધું, અને પછી સૌ બહાર આવી બેઠા. પછી વિનોદ અર્થે માધવશર્મા પંડિતે એક ચરણ બેઠી કાઢીને પોતાના શિષ્યોને કહ્યું:—

‘ પરિપતતિ પયોનિધૌ પતંગઃ ’

ભાવાર્થ:—સૂર્ય સમુદ્રની અંદર પડે છે.

“મારા આ ચરણને મળતું આવે અને પ્રાસમાં છેલ્લો ‘ગઃ’ અક્ષર આવે, એવું બીજું ચરણ તમે કોઈ બોલો.”

પંડિતરાજનું આવું વચન સાંભળી, કેશવ નામનો વિદ્યાર્થી થોડી વાર વિચાર કરી બોલ્યો:—

‘ સરસિરુહામુદરેષુ મત્તર્ભંગઃ ’

ભાવાર્થ—(સંધ્યા કાળ થતાં) મદે કરીને ઉન્મત્ત થયેલા ભ્રમરો કમળની અંદર બેસે છે. ”

કેશવનું ચરણ સાંભળી, માધવ શર્મા અતિ આનંદ પામ્યો. પછી તેણે બીજા શિષ્યને ત્રીજું ચરણ કરવા કહ્યું. એટલે વલ્લભ નામનો શિષ્ય બોલ્યો:—

‘ ઉપવનતરુકોટરે વિહંગઃ ’

ભાવાર્થ—ત્યારે પક્ષીઓ ઉપવનનાં ઝાડોની બાજુઓમાં સંતાઈ જાય છે.”

આ સાંભળી, આનંદ પામી, બાકીના કોઈ પણ શિષ્યને ચોથું ચરણ કરવા કહ્યું. પરંતુ કોઈ શિષ્યનાથી તેને મળતું ચોથું ચરણ થઈ શક્યું નહિ. આખરે માધવ શર્માએ પોતે એ ચરણ પૂરું કરવાની મેહનત કરી. પણ ઉપલાં ત્રણ ચરણોને મળતું આવે એવું ચરણ પોતાનાથી પણ સહજ થઈ શક્યું નહિ. એટલે એ વિચારમાં પડ્યો. મહાર ૩૫ કાલિદાસ આ બધો તમાસો ગુપત્યુપ જ્ઞેયાં કરતો હતો, તેને પોતાનો લાગ બરોબર આવ્યો જણાયો એટલે તે ઉભો થઈને હાથ જોડીને બોલ્યો:—“ અરે માઆપ ! એમાં તે શું આપ આઠલું બધું ગુંચવાયા ? મને આપ આજ્ઞા કરો તો હું કાંઈક બોલું. ”

આ સાંભળી, માધવ પંડિતે હાસ્ય કરતાં કહ્યું:—“ અલ્યા મહાર ! એમાં તું તે શું બોલવાનો હતો ? આ કાંઈ તારા ઉપયોગની વાત નથી. એમાં તો મોટા મોટા વિદ્વાનો સુદ્ધાં ગુંચવાઈ જાય એવું છે. ”

કાલિદાસે વધારે નમ્રતા બતાવતાં કહ્યું:—“ તે વાત તો ખરી કે આ બાબત વિદ્વાનોને જ લગતી હશે, તોપણ મને આપ આજ્ઞા કરો તો મારા મનમાં જેવું આવ્યું છે તેવું હું બોલીશ.

આ સાંભળી, માધવશર્માએ વિચાર કર્યો કે, “ આ માણસ આઠલી બધી બહોંશ કરે છે તો આને નિરાશ કરવો નહિ. ચાલો એ શું બોલે છે તે હું સાંભળું તો ખરો ” આમ ધારી, પંડિતજીએ કહ્યું:—“ તું બોલ જોઈએ તારે શું કહેવું છે ? ”

આ ઉપરથી વેપધારી મહાર બોલ્યો:—

“ તરુણિજનેષુ શનૈઃ શનૈરનંગઃ ”

ભાવાર્થ:—અને જીવાન સ્ત્રીઓને વિષે ધીમે ધીમે કામ ઉત્પન્ન થાય છે. ”.

परिपतति पयोनिधौ पतङ्गः

सरसिरुहामुदरेषु मत्तभृङ्गः ।

उपवनतरुकोटरेषु विहङ्गः

तरुणिजनेषु शनैः शनैरनङ्गः ॥

(સંધ્યાકાલનું વર્ણન છે.)

પણ તે સાંભળી, માધવશર્મા આશ્ચર્ય પામી બોલી ઉઠ્યો:—“ હા ! શ્લોક પૂર્ણ થયો તો ખરો ! પણ અલ્યા ! તું કોણ છે ? ”

મહારના વેપવાળો કાલિદાસ બોલ્યો:—“ બાપજી ! એટલામાં જ મને ભૂલી ગયા ? એ તો હું પેસો કાળીયો મહાર ! આપને સવારનાં લાકડાં આપ્યાં હતાં તે. અહીં અત્રની આશાએ હું બેઠો છું. ”

માધવ શર્માએ કહ્યું:—“ પણ તું મહાર છે, છતાં તને આ શ્લોક કેમ આવડ્યો ? ”

કાલિદાસે કહ્યું:—“ હે મહારાજ ! શ્લોક બ્લોક હું કાંઈ જાણતો નથી ! તમારે જોઈએ તો મને અત્ર આપો, નહિ તો હું મારે ઘેર ચાલ્યો જાઉં. ઘેર મારાં છોકરાં મારી રાહ જોતાં હશે, બાપજી ! ”

માધવ પંડિત:—“ ના, ના, એમ તો તને ઠાલો માલો જવા દેવાય નહિ. તને હું ખાવાનું અપાવું છું. જરા વાર એસ. પણ આ તને કેમ આવડ્યું તે તો જરા તું કહે. ”

મહાર:—“ બાપજી, ! હું અગાઉથી જ જાણતો હતો કે મારું ગરીબનું બોલવું તમારા જેવા મોટા માણસને પસંદ નહિ પડે, પણ કોણ જાણે મારા મનમાં શું થયું કે મને તે બોલવાનું મન થયું અને મારાથી તે બોલાઈ જવાયું. ”

માધવ:—“ ના, ના, તારૂં બોલવું કાંઈ ખોટું નથી. તારા એક આ ચરણથી તો મારો આખો શ્લોક કોડીનો થઈ ગયો ! ”

કાલિદાસ:—“ મહારાજ ! જે મારા બોલવાથી તમને નુકસાન થયું હોય તો જાણુ હું બોલ્યો જ નથી એમ જ સમજો. મારૂં બોલેલું મને આપ પાછું આપો. હું તે મારે બોલે બાંધી, પાધરો ચાલ્યો જઈશ ”

માધવ:—“ ના, ના, એમ તો ન થાય. પણ તેં આ શ્લોક કેવી રીતે જાણ્યો તે મને કહે. ”

મહાર:—“ મહારાજ ! અમારા ગામમાં એક બરામણ છે. તે ભણેલો ગણેલો બહુ હુશિયાર માણસ છે. તે અમારા રાજનો માનીતો છે. તેને બધા લોકો પંડિત કહે છે. તેને ઘેર કોઈ કોઈ દિવસે હું લાકડાનો ભારો આપવા જઈ છું. અને ત્યાં અન્નની આશાએ હું આજની પેઠે બેસી રહું છું. આ વખતે તે પંડિતના ચેલાઓ તથા તેમની વચ્ચે અંદર અંદર વાતો થાય છે તે મારા સાંભળવામાં આવે છે અને તેમાંનું કાંઈક યાદ રહી જાય છે. તેમાંનું આ પણ મારા હૈયામાં રહી ગયું હતું તે હું બોલ્યો. માટે મારાથી કાંઈ વધારે બોલ્યું બોલાયું હોય તો આપ ક્ષમા કરજો. આપ તો મોટા માણસ છો. ”

આ સાંભળી, માધવ પંડિતે પૂછ્યું:—“ તે શું એ કાલિદાસ પંડિત એવો મોટો વિદ્વાન છે ? ”

મહાર:—“ આ કાલિદાસનાં ધરનાં દાસદાસીઓ વિદ્વાન છે, એટલું જ નહિ પણ એના ધરનાં પશુપક્ષીઓ સુદ્ધાં ભણેલાં છે. તો આ પંડિત-શ્રીમાં તે શી ઉણપ હોય ! ”

માધવ:—“ પણ તેં કોઈ વખત આ પંડિતને દીઠા છે ? તું એમને નજરે આગળે છે ? ”

મહાર:—“ બાપજી ! મોટા મોટા લોકોને એમનાં દર્શન થતાં નથી તો હું તે કીસ ગણત્રીમાં ? એ રોજ બ્રહ્મસભામાં જાય તે વખતે પાલખીમાં બેસીને જાય અને તે વખતે સાથે છડી સ્વારી એટલી તો હોય છે કે

લોહિતને ચાલવાને રસ્તો પણ મોટી મુશ્કેલીએ જડે છે. આવે વખતે મારા જેવાને એમનાં દર્શન તે ક્યાંથી થાય ? ”

મહારનું આવું બોલવું સાંભળી, માધવશર્મા આશ્ચર્ય પામ્યો. પણ પોતાના મનની હાલત તે પેલા મહારથી છૂપાવવા લાગ્યો; પણ ચતુર કાલિદાસ તેના મનની લાગણી પારખી ગયો. પછી માધવે પોતાના માણસોને બોલાવી, તેને ખાવાનું આપવા હુકમ કર્યો. મહાર રૂપી કાલિદાસ તે લઈ પોતે તેથી ઘણા સંતોષ પામ્યો હોય, એવો દેખાવ કરી તથા દ્વરથી તેને નમન કરી પોતાને રસ્તે ચાલ્યો ગયો.

મહારના ગયા પછી માધવશર્મા પંડિતે વિચાર કર્યો:—“ મારા મનમાં જે આશા રાખીને હું અત્રે આવ્યો છું તે તો સફળ થવાની નથી. પણ આજ તો મારે મારાં સુખાગ્ય જ સમજવાં જોઈએ. કારણ કે ઈશ્વરે જ આ મહારને મારી આપેલા રક્ષક તરીકે આજ મારી પાસે મોકલ્યો. જે કાલિદાસનો શિષ્યવર્ગ આવે વિદ્વાન છે કે જેને મોઢેથી સાંભળેલું મહાર જ્ઞાતના શ્વરને પણ યાદ રહી ગયું તો કાલિદાસ પોતે કેવો વિદ્વાન હશે! એવા મોટા વિદ્વાન સાથે વાદવિવાદ કરવામાં જયને બદલે મેળવેલી કીર્તિ ઉલટી નાશ પામશે. આવાની સાથે મૈત્રિ કરવાથી જ કોઈ દિવસ ફાયદો થાય. બીજી રીતે કાંઈ વળે નહિ. ”

આવા વિચારો કરીને પોતાના મનમાંથી અભિમાન કાઢી નાંખી, તે ભોજરાજને મળવા ગયો. મહારાજને તેની કીર્તિ અગાઉથી ઘણી સાંભળી હતી, તેથી તેનો સારો આદરસત્કાર કર્યો. પૂર્ણ સત્કાર કર્યા પછી રાજાએ કહ્યું:—“ પંડિતરાજ! કાંઈ પ્રસંગ કાઢી, માફ તથા સલામનું મન રંજન કરવાની આપ કૃપા કરો. ”

આ સાંભળીને માધવ પંડિતે નમ્રતાથી કહ્યું:—“ મહારાજાધિરાજ! આપની પાસે કાલિદાસ રૂપી અમૂલ્ય રત્ન છે, એ મહા પુરુષની સામે કોઈ પણ મોટો વિદ્વાન વાદવિવાદનો પ્રસંગ કાઢવા સમર્થ નથી તો હું તે કઈ ગણુત્રીમાં! એટલું જ નહિ પણ એમના શિષ્યવર્ગ સાથે પણ મારાથી વાદ ગઈ શકે તેમ નથી, આટલું છતાં પણ જો કોઈ મૂર્ખ

તેમ કરવા ઉભો થાય તો ખચિત તેનું અપમાન થયા વગર રહે જ નહિ. પણ મહારાજ ! મારું આવું બોલવું સાંભળીને આપને શંકા ઉત્પન્ન થશે કે ને એમ જ હતું તો હું અહીં શા માટે આવ્યો ? તેનો ખુલાસો એવો છે કે હાલમાં આ ભારતવર્ષમાં આ ધારાનગરીમાં સરસ્વતી દેવી વાસ કરી રહી છે. સરસ્વતી દેવીના મહાન કૃપાપાત્ર આપ મહારાજ તથા સકળ ગુણસંપન્ન કવિ કાલિદાસ છે, તેથી આપના દર્શનનો લાભ મળે એવા હેતુથી મારું અહીં આવવું થયું છે. મારા મનમાં એ અભિલાષા ધણી વર્ષથી થઈ હતી તે આજ પૂર્ણ થઈ છે. મારો એ ઉચ્ચ હેતુ આજ સફળ થયો છે. ”

આ પ્રમાણે પંડિત માધવશર્માએ કાલિદાસની સ્તુતિ કરી તે સાંભળી મહારાજને ધણો આનંદ થયો. પછી રાજાએ તે પંડિતનું તથા તેના શિષ્યવર્ગનું સારી રીતે આતિથ્ય કર્યું. કાલિદાસ પણ તેને પોતાને ઘેર તેડી ગયો અને તેનો સત્કાર કર્યો. થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યા પછી માધવ પંડિત રાજા સમક્ષે પોતાને દેશ પાછો ફર્યો. તે દિવસથી તેના મનમાં કાલિદાસ વિષે પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો અને એ વૃત્તિ તેના મૃત્યુ સુધી તેને કાયમ રહી.

આ પ્રમાણે કાલિદાસે પોતાની બુદ્ધિના બળથી તે મહાપંડિતને વશ કર્યો.

વાર્તા ૪૧ મી-રામ રાવણનું મુખ ચુંબે છે !!

એક વખતે બ્રહ્મસભા ભરાઈ હતી, ત્યાં ભોજે નીચેનું ચરણ સમસ્યા-પૂર્તિ માટે પંડિતો સમક્ષ ધર્યું:—

રામચુમ્બતિ રાવણસ્ય વદનં સીતાવિયોગાતુરઃ ।

“સીતાના વિરહથી આતુર થયેલા રામચંદ્ર રાવણના વદનને ચુંબન કરે છે !

એટલે એક પંડિત બોલ્યો:—“ હે રાજા ! જો કે આ ચરણનો દૃષ્ટાંતો અર્થ વિપરીત છે; પરંતુ તે એક અંતર્દર્શકાવાળા વૃત્તનું બે જણ વચ્ચેના સંવાદના ઉત્તર રૂપ ચરણ હોઈને તેનો વાસ્તવિક ખુલાસો નીચેના શ્લોકથી થાય છે:—

ક: કાન્તારમગાત્પિર્તુવચનતઃ સંશ્લિષ્ય કંઠસ્થલીમ્ ।

કામી કિં કુરુતે ચ ગૃધ્રહઠતશ્ચિહ્નં પ્રરૂઢં ચ કિમ્ ॥

કા રક્ષઃકુલકાલરાત્રિરવભવચ્ચન્દ્રાતપં દ્વેષ્ટિ કો-

રામશ્ચુમ્બતિ રાવણસ્ય વદનં સીતાવિયોગાતુરઃ ॥

પ્રશ્ન-પિતાના વચનથી કાન્તાર-વનમાં કોણ ગયું ! ઉ-રામઃ રામ;

પ્ર-કામીપુરૂષ પ્રિયાના કંઠસ્થલીને આલિંગન કરી શું કરે છે ? ઉ-ચુંબતિ-

ચુંબે છે; પ્ર-ગૃધ્રપક્ષીની હઠને લીધે રામચંદ્રે શું છેલું ? ઉ-રાવણસ્ય વદનં

રાવણનાં દશ મુખ; પ્ર-રાક્ષસોનાં કુલમાં રાત્રિ (વિનાશ) કરાવનારા

દેવતા કોણ થયું ! ઉ-સીતા સીતા; પ્ર-ચન્દ્રનાં કીરણોનો દ્વેષ કોણ કરે છે ?

ઉ-વિયોગાતુરઃ વિયોગાતુર-સ્ત્રીના વિયોગથી આતુર થયેલો પુરૂષ.

વાર્તા ૪૨ મી-૮૮' ૮૮'૮' ૮૮૮' ૮૮'૮'.

રાજા ભોજ એક દિવસે બ્રહ્મસભામાં વિરાજતો હતો. તે વેળા કાશીથી ગંગાજળનો ભરેલો સુવર્ણનો કલશ આણી એક બ્રહ્મવાદીએ તેના ચરણમાં ધર્યો અને ગ્રહણને દિવસે તીર્થાભિષેક કરી કિલ્મિષથી મુક્ત થવા આશિષ દીધી. ભોજે તેનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો. પછી ગ્રહણ આવ્યું તે દિવસે કિલ્મિષથી મુક્ત થવાં ભોજે વેદપાત્ર બ્રાહ્મણને બોલાવ્યા અને એ તીર્થજળવડે સન્નેડે સચેલ સ્નાન કર્યું અને બ્રાહ્મણાદિને દાનથી સન્તોષ્યા. રાણી લીલાવતી આ તીર્થાભિષેકથી અતિશય પ્રસન્ન થઈ, અને હર્ષભેર પેલો સુવર્ણનો કલશ લઈ, રાજભુવનના ઉપલા માળ ઉપર બે પોતાના અંતઃપુરમાં અક્ષંકારાદિ સજવા ચઢી. તેવામાં તેના હાથ-માંથી કલશ નિઃસરણી ઉપરથી સરી પડ્યો અને ‘૮૮' ૮૮'૮' ૮૮૮' ૮૮'૮’

અવાજ કરતો હેઠો આગ્યો. આથી ભોજને આનંદ થયો; અને દાદર ઉપરથી સોનાના કલશના પડવાથી દાસીઓ જે પાછળ જ હતી તેઓ રાણીની પાસે દોડતી ખમાખમા કરતી આવી ઉભી.

ત્યાંથી ભોજરાજા બ્રહ્મસભામાં આગ્યો અને સધળી પંડિત મંડળી આવી રહી, એટલે તેણે આ પ્રશ્ન ધર્યો:—“હે પંડિતો! આ એક ટટં ટટં ટટં ટટં: ની સમસ્યા છે તે પૂરી કોઈ કરશે ?”

આવી નિઃસાર સમસ્યા સાંભળી, તેને કેમ શ્લોકમાં ઘટાવવી તે વિષે સર્વ કોઈ વિચારમાં પડ્યા. ભોજે કોઈના બોલવાની થોડી વાર સુધી રાહ જોઈ, પણ જ્યારે કોઈ બોલ્યું જ નહીં, ત્યારે કાલિદાસને એ સમસ્યા પૂરવા કહ્યું. ત્યારે તે બોલ્યો:—

“હે મહારાજ ! સાંભળો:—

તીર્થાભિષેકે મદવિહ્વલાયા:

હસ્તાચ્ચ્યુતો હેમઘટો યુવત્યા: ।

સોપાનમાર્ગે સ કરોતિ શબ્દં

ટટં ટટં ટટં ટટં: ॥

ભાવાર્થ—હે રાજા ! આપે તીર્થજલથી અભિષેક સન્નેડે કર્યો તે પ્રસંગે આપની પવિત્ર સુરત જોઈ આપની મહારાણી લીલાવતી મોહી પડી અને મદથી વિન્હલ થઈ; પછી સ્નાન પતી રહ્યું એટલે જેવી તે અલંકારાદિ સજવા સુવર્ણનો કલશ લઈ, અંત:પુરના દાદરે ચઢતી હતી તેટલામાં તેના હાથમાંથી તે એકાએક પડી ગયો અને તેથી ટટં ટટં ટટં ટટં: એ પ્રમાણે અવાજ થયો. ?”

કાલિદાસની આવી સાબિત્રાય સમસ્યાપૂર્તિ સાંભળતાં રાજા અત્યંત પ્રસન્ન થયો, અને તેને તરત જ કીમતી સરપાવ આપ્યો.

વાર્તા ૪૩ મી-માન અને પૂજા પૂજ્યભાવનો નાશ !!

એક વખતે ભોજ બ્રહ્મસભામાં સિંહાસને વિરાજી, પંડિતોને વિવિધ સમસ્યાઓ પૂછી, તેની પૂર્તિઓ કરાવી, આનંદ મહાણુતો હતો. તેવામાં અચાનક એને નીચેની એક કૂટ અંતર્ભાષિકાવાળી સમસ્યા સ્ફુરી:—

માનપૂજાપહાર:

માન અને પૂજનો નાશ થાય છે.

આ સમસ્યા કોટલાક પંડિતોને કૂટ લાગી, એટલે તેઓ મૌન ધરી એકા રહ્યા. ત્યારે કવિ કાલિદાસને ભોજે તેની કૂટતાનો ઉકેલ કરી, પછી સમસ્યા પૂરવા કહ્યું. એટલે કાલિદાસ થોડીક વાર વિચાર કરી, આ શ્લોક બોલ્યો:—

કો નિર્દગ્ધસ્ત્રિપુરરિપુણા કશ્ચ કર્ણસ્ય હંતા

નઘાઃ કૂલં વિઘટયતિ કઃ કઃ પરસ્ત્રીરતશ્ચ ।

કઃ સન્નદ્ધો ભવતિ સમરે ભૂષણં કિં કુચાનામ્

કિં દુઃસન્નાન્નવતિ મહતાં માનપૂજાપહારઃ ॥

“હે રાજનું! આ એવા પ્રકારની એક અંતર્ભાષિકા છે કે જે, આ શ્લોકના ચોથા ચરણના છેલ્લા પદ માનપૂજાપહારઃ માંના મા અક્ષરથી આરંભી છેવટના હા અક્ષર પર્યંતના પ્રત્યેક અક્ષર સાથે છેવટનો રઃ અક્ષર લેતાં જે જ શબ્દો બને છે તે, તેમ જ આખુંએ પદ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં પૂછેલા સાત પ્રશ્નોના ઉત્તર અનુક્રમે આપે છે.

૧ લો પ્રશ્ન—ત્રિપુરાસુર દૈત્યના શત્રુ શંકરના ત્રીજા નેત્રના અગ્નિથી કોણ સર્વાંશે બળી ગયું? ઉત્તર-મારઃ કામદેવ. ૨ જે પ્રશ્ન-કર્ણને હણનારો કોણ? ઉત્તર-નરઃ અર્જુન. ૩ જે પ્રશ્ન-નદીઓના તટોને છિન્નભિન્ન કોણ કરે છે? ઉત્તર-પૂરઃ જલની રેલ. ૪ થો પ્રશ્ન-પારકી સ્ત્રીમાં આસક્ત કેવો પુરુષ હોય? ઉત્તર જારઃ છીનાળવો. ૫ મો પ્રશ્ન-સમરાંગણમાં લડવા કોણ શસ્ત્ર સજી તૈયાર થાય? ઉત્તર પરઃ ઉત્તમ

પુરુષ. ૬ દ્વો પ્રશ્ન-સ્તનનું ભૂષણ શું ? ઉત્તર-દ્વાર: પુષ્પની માળા. ૭ મો પ્રશ્ન-દુર્જનની સંગતિથી મોટા પુરુષને શું થાય-ઉત્તર માનપૂજાપહાર: લોક તરફથી જે પૂજા અને માન મળતાં હોય તેનો નાશ.

સઘળી સભા આ કૂટ સમસ્યાની પૂર્તિ સાંભળી દિગ્ભ્રમ થઈ અને ભોજે કાલિદાસનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો.

વાર્તા ૪૪ મી-વૈશાખ માસના તડકામાં પ્રવાસ !!

ભોજરાજા પાંડિતોની મધ્યે એક વાર વાદવિવાદ ચલાવતો હતો, તેવામાં એને “માધવદાઘયાનમ્-વૈશાખ માસના તડકામાં પ્રવાસ ” એ પદ સ્પૃયું, અને તેની સમસ્યાપૂર્તિ કરવા પાંડિતોને આજ્ઞાન કીધું. જ્યારે કોઈ પાંડિતે એ આજ્ઞાન શિરે ચઢાવ્યું નહીં અને નીચી મુડીએ વક્ર દૃષ્ટિથી બીજાના તરફ અવલોકતા તેમને જોયા ત્યારે કાલિભક્ત કાલિદાસ એ આક્યાન શિરે ચઢાવી બોલ્યો:—

“હે રાજન્ ! એક કૂટ અંતર્હાસિકાનું આ પદ છે અને તે નીચેના શ્લોકનું અંત્ય પાદ છે. અને તેના પહેલા અક્ષર માધી આરંભી ઉપાંત્ય અક્ષર યા પર્યન્તના દરેક અક્ષર સાથે અંત્ય અક્ષર નમ્ ને લેતાં જે છ શબ્દ બને છે તે છ શબ્દો તેમ જ એ આખું એ પદ એક સાતમા પ્રશ્નનું, એમ આખું પાદ સાત પ્રશ્નોનું ઉત્તરદાયી છે. એ શ્લોક આ છે:—

સન્તશ્ચ લુબ્ધાશ્ચ મહર્ષિસંઘા વિપ્રાઃ કૃષિષ્ઠાઃ સ્વલુમાનનીપાઃ

કિં કિં સમિચ્છન્તિ તથૈવ સર્વે નેચ્છન્તિ કિં માધવદાઘયાનમ્ ॥

૧ લો પ્રશ્ન-સન્ત પુરુષો શું ઇચ્છે છે ? ઉત્તર-ગાનમ્-માન; ૨ એ પ્રશ્ન-લોભી જન શું ઇચ્છે છે ? ઉત્તર-ધનમ્-ધન; ૩ જે પ્રશ્ન-મહર્ષિઓના સમૂહો શું ઇચ્છે છે ? ઉત્તર-વનમ્-વન, જંગલ; ૪ મો પ્રશ્ન-કૃષિવલ્લ-ખેડુત ખરે શું ઇચ્છે છે ? ઉત્તર-વનમ્-વરસાદ; ૬ દ્વો પ્રશ્ન-માન-

વાળા પુરૂષો શું ધર્યો છે ? ઉત્તર-યાનમ્; વાહન. ૭ મો પ્રશ્ન-પરન્તુ આ સર્વે (જીએ) જણા શું નથી ધર્યો ? ઉત્તર માધવદાઘયાનમ્ માધવ-વૈશાખ માસના તડકામાં પ્રવાસ.

આવી ચમત્કારિક સમસ્યાપૂર્તિ સાંભળી સર્વ કોઈ પ્રસન્ન થયા અને કાલિદાસને વાહ વાહ કહેવા લાગ્યા.

વાર્તા ૪૫ મી-કંબુસાર્ધની શિક્ષા, હાથે તે સાથે !

એક દિવસ ભોજ રાજ બ્રહ્મસભામાં બેઠો હતો. નાટારંગ આલતો હતો અને બધા દરબારીઓ તેમ જ પંડિતો તેના તાનમાં તલલીન થયા હતા. એવામાં એક મધમાખી રાજ ભોજના હાથ ઉપર આવી બેઠી અને નચિત થઈને પોતાની પાંખો અને માથું ધડીક આગલા પગથી તો ધડીક પાછલા પગથી ધાસવા લાગી. તેનું આવું કૃત્ય જ્ઞેતાં ભોજની મુખમુદ્રા એકદમ ગંભીર થઈ. તેને એમ લાગ્યું કે, આ માખી મારી આગળ કોઈરીતની ફરિયાદ કરવા અહિં આવી છે. આમ ધારી, તેણે નાટારંગ તરત જ બંધ કરાવ્યો અને પંડિતોને પ્રશ્ન કર્યો:—“હે પંડિતવર્યો ! આ માખી ઉડતી ઉડતી મારા હાથ ઉપર આવી બેઠી છે અને વારંવાર પોતાનું માથું ધસે છે, તેનું કારણ આપ કોઈ સમજતા હો તો કૃપા કરી કહો.”

આ સાંભળી, બધા પંડિતો આશ્ચર્ય પામ્યા. આનો શો પ્રસંગાનુકૂલ, હાજરજવાખીનો ઉત્તર આપવો તેની સમજ તેમને પડી નહિ. અને તેઓ અમુઝાયા. એટલે કાલિદાસ બોલ્યો:—

“હે રાજન્ ! આ મધમાખી આપની આગળ આપવીતીની એક મોટી ફરિયાદ કરવા આવી છે. તે કહે છે, કે હે ‘ભોજ ! હું એક મોટા જંગલમાં રહેતી હતી. મેં જંગલમાં રખડી રજળી સુગંધી પુષ્પોનો ખરાગ અને મધ એકઠું કરી એક મોટા ઝાડ ઉપર મારે માટે મોટા

મધપુડા બાંધવાનો ઉપક્રમ શરૂ કર્યો અને તે મધપુડા વધારવાની આશાએ મેં મારાં પોતાના બાળબચ્ચાં અને બીજાં સગાવહાલાં સાથે હજારો જીવોને એ મધપુડામાં નિવાસ કરાવ્યો. તે બધી માખી દરરોજ વનમાં સેંકડો ફુલોમાં ફરીને મધ ચુસી આવતી હતી. પણ તે એ મધને નહિ પોતે ખાતી કે નહિ કોઈને ખાવા દેતી. અમે સર્વએ સખ્ત કંજીસારી કરી તે મધ સાચવી મૂક્યું. પણ બનવા કાલ તે એક દિવસે એક વાધરી તે ઝાડ પાસે આવી પહોંચ્યો. તેની નજર આ મોટા મધપુડા ઉપર પડી. તે એ મધપુડા તોડવા લાગ્યાયો અને એ પુડામાંથી મધ મેળવવા જંગલમાંથી સૂકાં લાંકડાં મેળવી, તે ઝાડ નીચે તેણે એકઠાં કર્યા અને ધુમાડો કર્યો. એટલે અમારામાંની કેટલીક માખીઓ તો પોતાનો જીવ બચાવવા માટે ઉડી ગઈ અને કેટલીક માખીઓ અંદરની અંદર ગુંગળાઈને મરી ગઈ. પછી પેલો વાધરી તે મધપુડા પોતાને ઘેર ઉંચકી ગયો. આથી માફ સર્વસ્વ જતું રહ્યું. અને ઉલટો મારા કુટુંબનો નાશ થયો. માફ રહેવાનું ધર, અને જીવનગારો, મારા શત્રુના હાથમાં ગયાં તો ગયાં પણ પરિવારે જીભાવ્યો. જે મારી પોતાની મીલકતનો ઉપયોગ મેં પોતે કરી, ઉલટો બીજાને તે ઉપયોગી થાય એવી કોઈયોજના કરી હોત તો મારે આજે આટલું સંકટ સહેવું ન પડત. ”

“હે રાજનુ !—એ મધમાખી આમ દુઃખી થઈને આપની પાસે આવી છે, અને માથું પગાડીને આ પ્રમાણે આપને કહે છે:—

देयं भोज घनं धनं सुकृतिभिर्नो संचितव्यं कदा
श्रीकर्णस्य बलेश्च विक्रमपतेरद्यापि कीर्तिः स्थिता ।
अस्माकं मधुदानभोगरहितं नष्टं चिरात्संचितं
निर्वाणादपि पाणिपादयुगलं घर्षन्त्यहो मक्षिका ॥

“હે રાજનુ ! હે ભોજ ! સારી કરણીઓ કરી કરીને પુષ્કળ ધન તું દાનમાં નિત્ય આપતો રહે ! ધનનો સંચય કદિ પણ કરતો નહી. શ્રીકર્ણ, અક્ષિરાજ અને પરદુઃખભંજન વિક્રમાદિત્યની પણ કીર્તિ જે અદ્યાપિ પર્યંત ચિરંજીવ રહી છે, તેનું કારણ તેમણે ધનનો સંચય ન કરતાં દાનમાં તે

દઈ દીધું છે. હે રાજનુ! જો તું તેમની પેઠે પુષ્કળ ધન દાનમાં નહીં દઈ અને સંચય કરી રાખીશ તો અમારા જેવી તારી સ્થિતિ થશે. અમે લાંબા કાલથી સાંચી સાંચીને મધ એકઠું કરી મોટો મધપુડો બનાવ્યો અને નહીં તેનું દાન ખીજીને દીધું કે તેનો જાતે ઉપભોગ કર્યો, ત્યારે એક ક્ષણમાં તેનો સમૂળો નાશ થયો.” આવા વિચારથી પરતાવો કરતી આ મધમાખી પોતાના હાથ અને પગ બંને ભેગા કરી ધસે છે.

“હે ભોજ ! તે પોતાના અનુભવ ઉપરથી આપને ક્યાંદ કરતી કહે છે કે જો તમે સંપત્તિનો ઉપભોગ નહીં કરો કે દાન ધનાદિમાં નહીં વાપરો તો આ ક્ષણભંગુર જગતમાં તમારે અમારી પેઠે કૃપણ કહેવાઈ, ક્રોધની પણ દિલસોજીની લાગણી વિના હાથપગ ધસવા પડશે.”

કાલિદાસનું આવું યુક્તિબંધ બોલવું સાંભળી, ભોજરાજ બહુ આનંદ પામ્યો.

વાર્તા ૪૬-મી સતીના સતીત્વનો મહિમા

એક દિવસ ભોજરાજ અને કાલિદાસ એકાંતમાં બેસી વાર્તાલાપ કરતા હતા તેવે સમયે ભોજને એકાએક સ્ફુરણ થયું અને તે વિષે કાલિદાસને પૂછ્યું:—“હે પંડિતવર્ય ! આપણા નગરમાં ક્રોધ સતીશિરોમણિ સ્ત્રી છે ? જો ક્રોધ એવી સાધ્વી હોય તો તેની પરીક્ષા કરી તેનાં દર્શનથી પાવન થવાની અને તેની દિનચર્યા જોવાની મારી ઈચ્છા છે ! ”

કાલિદાસે થોડી વાર વિચાર કરી કહ્યું:—“ હે રાજનુ ! આપ જો આપણા નગરની સતી લેખાતી સ્ત્રીઓ વિષે પૂછ પરછ કરશો તો તો ઘણી-એકનાં નામ મળી આવશે. પણ કહેવત છે કે “મન જાણુ પાપ અને સ્ત્રી જાણુ (પોતાના સંતાનનો કાણુ ખરો) આપ.” એટલે ખરી સતી સ્ત્રી પારખવાનું કામ દુર્ઘટ છે. પરંતુ હે રાજનુ ! જો કે હડહડતો કલિયુગ આવ્યો છે. છતાં જમાના પ્રમાણુ પણ સતી કહી શકાય એવી ગણીગાંડી સતીઓ આપણા નગરમાં છે, પણ સતીશિરોમણિ સ્ત્રીને વિષે પૂછશો તો હું કહીશ કે એવી એક જ સાચી સાધ્વી છે. ”

ભોજ:—“તે કોણ છે ?”

કાલિદાસ:—“હે રાજનુ! આપણા નગરમાં શંકરશર્મા નામે એક અગ્નિહોત્રિ બ્રાહ્મણ છે. તે બ્રાહ્મણ વેદમૂર્તિ છે; ખટ શાસ્ત્રનો જાણકાર છે. તેની સ્ત્રી ગિરિજા સતીશિરોમણિ છે. તે પોતાના પતિને જ પરમેશ્વર માને છે અને પ્રાતઃકાળે વહેલી ઉઠીને પતિની સેવામાં લીન થાય છે. તે અન્તઃકરણથી જ એમ માને છે કે,

પતિર્હિ દેવો નારીણાં પતિર્બન્ધુઃ પતિર્ગતિઃ ।

પત્યુર્ગતિ સમાનાસ્તિ દૈવતં વા યથા પતિઃ ॥

“સતી નારીઓને તો પતિ એ જ દેવ છે, પતિ એ જ બન્ધુ છે, પતિ એ જ શરણુનું સ્થાન છે; પતિના શરણુ જેવું અન્ય શરણુ તેને કોઈ નથી; તેને મન તો પતિના જેવું દૈવત બીજું કોઈ નથી.

હે રાજન! ઇશ્વરકૃપાથી તેમને જે કાંઈ મળી જાય તે ઉપર બંને જણ સંતોષ માને છે. તેઓ તેથી વધારે મેળવવાની લાલચ રાખતાં નથી. એ બ્રાહ્મણ કોષ્ઠની યાચના કરવા બહાર નીકળતો નથી. પણ આકાશવૃત્તિથી આહંવિકા ચલાવે છે અને કદી પણ કોષ્ઠને હાથ ઓડતો નથી. અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા કહે છે તેમ

અનન્યાશ્રિતયંતો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥

“પ્રભુનું અનન્ય ભક્તિથી ચિંતન કરનાર, અને નિત્ય તેમાં જ આસક્ત રહેનારા પુરુષોનું પાલનપોષણ અને કલ્યાણ પણ હું કરું છું, એમ જે શ્રીભગવાને ગીતામાં કહ્યું છે તે આ શંકરશર્મા માટે સત્ય થયું છે. એની સ્ત્રી યાચના અર્થે કોઈ દિવસ ઘરની બહાર નીકળી જણાઈ નથી. તે સ્ત્રીનાં દર્શન દેવને પણ થવાં દુર્લભ છે, તો અન્ય કોષ્ઠ ચિકિત્સક મનુષ્ય પ્રાણીમાં તેની દિનચર્યા જોવાની તે શી ગુંજશ હોઈ શકે ? ”

લોજા:—“ ધન્ય છે એવી સતીને ! ખરી સતીશિરોમણિ તે એનું નામ ! એક વખત એનાં દર્શન કરવાની મને પણ અભિલાષા છે. તો દર્શન અર્થે તેને ઘેર મારાથી જવાય કેવી રીતે ? ”

કાલિદાસ:—“ મહારાજ ! આપને એનાં દર્શન દુર્લભ છે. એ બ્રાહ્મણ કોઈની પાસે પણ દ્રવ્યની યાચના કરતો નથી. અત્ર આદિ નિર્વાહ પૂરતી ચીજ સિવાય બીજી કોઈ ચીજ એ લેતો જ નથી. એ બ્રાહ્મણને દ્રવ્ય આપી લલચાવો તો કદાચ આપને એની સ્ત્રીનાં દર્શન થાય. છતાં મારી તો પૂરેપૂરી ખાત્રી છે કે એ સ્વધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ ધન દેખી કદી પણ લલચાશે નહિ. ”

પછી બ્રહ્મસભામાં આવી, રાજાએ શંકરશર્માને દંડધર સાથે સભામાં પધારવાનું નિમંત્રણ મોકલ્યું. બ્રહ્મસભામાં વારંવાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને તેડાં આવતાં હતાં, અને રાજા તેમનું સાચું સન્માન કરી તેમને દાન આપતો હતો, એ વાત આ સ્ત્રીપુરૂષ પણ સારી રીતે જાણતાં હતાં. પણ પોતાને રાજસભામાં બોલાવી દાન આપે એવી તો તેમને કદી પણ ઇચ્છા થઈ જ ન હતી. છતાં અનાયાસે જ્યારે રાજાનું નિમંત્રણ આવ્યું છે ત્યારે આજ મારે તેને માન આપવા જવું જોઈએ, એમ ધારી, શંકરશર્મા ત્યાં જવા તૈયાર થયો. તે વેળા તેની સાધ્વી સ્ત્રીએ તેને કહ્યું:—“ હે દેવ ! રાજા જો દ્રવ્ય આપે તો તે લેશો નહિ. આપે તેના ગમે તેવા સત્કાર અને દાનથી લલચાવું નહિ. દ્રવ્યનું દાન લીધાથી આપણું તપ ભંગ થશે, અને દ્રવ્ય આવશે, એટલે આપણું લાલચું થઈશું. દ્રવ્યથી લોકોને મદ થાય છે અને પ્રભુભક્તિ વિસરાય છે. માટે આપ તેનું મહા દાન પણ લેતા નહિ, અને હાથ કાળા કરી આપણા સંસારસુખને રોળતા નહીં. ”

બ્રાહ્મણ પોતે પણ નિષ્પૃષ્ઠી હતો, એટલે તેને આ વાત રૂચે એવી હતી, એટલે રૂચી. થોડી વારમાં તે તૈયાર થઈ દંડધર સાથે બ્રહ્મસભામાં આવ્યો. રાજાએ થોડા પંડિતોને સામે તેડવા મોકલ્યા. અને તેઓ તેને માનથી ત્યાં લઈ આવ્યા. તે રાજાને આશીર્વાદ આપી નિર્મેલા આસને બેઠો. થોડી વાર વાતચિત કર્યા પછી, લોજા તે બ્રાહ્મણને

આપવા માટે સોના મોહોરોથી ભરેલા બે થાળો મંગાવ્યા. અને તે આવ્યા એટલે રાજાએ તે બ્રાહ્મણને આપવા માંડ્યા. આટલા બધા સોનાથી કોઈ પણ મનુષ્ય ન્યાસ થવાની ઉમીંધી તેને લઈ લે, પણ આ બ્રાહ્મણ તો તે લીધા નહિ—તેણે લેવાની સાફ ચોખ્ખી ના જ પાડી. આ પ્રમાણે તેને ના પાડતો જોઈને રાજાએ મનમાં ધાર્યું કે:—“એને કદાચ આટલી મોહોર એાછી પડતી હશે, માટે બીજી વધારે ભરી મંગાવી આપું” આવો વિચાર કરી, કોપરક્ષકને બીજા બે થાળભરી લાવવાની આજ્ઞા કરી. તુરત જ ચાર થાળ આવ્યા અને ભોજે તે તેને આપવા માંડ્યા.

તે જોઈ શંકરશર્મા શાન્તિપૂર્વક બોલ્યો:—“હે રાજા ! શુ આપ એમ સમજ્યા કે આ બે થાળ એાછા છે તેથી તે લેવાની હું ના પાડું છું ? એમ તો આપ સમજશો જ નહિ ! મને કાંઈ દ્રવ્યની લાલચ નથી. એ તો રાજાઓને જ જોઈએ. મારે મન તો એ માટી સમાન છે. અમારું ખર્ચન તો અમારું નિત્યકર્મ છે. ઇશ્વર અમને શેર અન્ન આપે છે, તેથી અમને પૂરો આનંદ છે. માટે આપ મને લલચાવવા કરતાં આપે મને શા માટે અત્રે બોલાવ્યો છે તે કૃપા કરી કહો, એટલે થયું. અમે, આપની પ્રજા છીએ, અમે આપને દેવવત ગણીએ છીએ અને આપના રક્ષણ નીચે છીએ તેથી આપની આજ્ઞા અમારે શિરસાવંધ છે. આપની સેવામાં અમે હમેશાં તૈયાર છીએ. અમારે તે ઉઠાવવામાં કોઈ પણ લાલચની અપેક્ષા નથી.”

ભોજ:—“ હે બ્રહ્મદેવ ! આપના દર્શનની ઇચ્છાથી જ મેં આપને અહીં આવવાની તસ્દી આપી છે. હવે જ્યારે આપનું કામ પડશે ત્યારે આપને હું જરૂર બોલાવીશ. આપ સુખેથી સ્વગૃહે પધારો.”

એટલે શંકરશર્મા ત્યાંથી વિદાય માગી ઘેર ગયો.

બીજે દિને કાલિદાસને રાજાએ એકાંતમાં કહ્યું:—“ કાલિદાસ ! આ શંકરશર્મા બ્રાહ્મણ તો અગાધ લક્ષ્મીથી યે ચળ્યો નહીં. ત્યારે હવે તેની સતીશિરોમણી સ્ત્રીનાં દર્શન કેવી રીતે થાય ? તેમ એની દ્વિનયર્થા કેમ જોવાય ? તેનો કાંઈ ઉપાય બતાવો.”

કાલિદાસ:—“હે રાજન ! હવે માત્ર એક જ ઉપાય છે. એ સતી નારી, કન્યાધારી બ્રહ્મચારી, સંન્યાસી આદિ સંત જનો ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખે છે. માટે તેનો પતિ ગૃહે ન હોય તે વેળા આપ જ સંન્યાસી થઈને તેને દ્વારે જાઓ તો તેની સેવાનો તેમ જ દર્શનનો લાભ આપને મળી શકે. બાકી બીજા કોઈ ઈલાજ મને તો જણાતો નથી.

ભોજ:—“તેની કાંઈ અડચણ નથી. પણ એનો પતિ ધરમાંથી બહાર કેવી રીતે જાય ? તે યાચક નથી, એટલે તે ધરમાંથી બહાર જાય તે માટે બીજા કોઈ તદ્દબીર આપણે કરવી જોઈએ.”

કાલિદાસ:—“એને શ્રી મહાકાળેશ્વરના મંદિરમાં આપના શ્રેય નિમિત્ત એક મહારુદ્ર કરવા ખેસાડો.”

કાલિદાસે દેખાડેલી યુક્તિ રાજાને પસંદ પડી. પછી બે ત્રણ દિવસ જવા દઈ, રાજાએ શંકરશર્માને બોલાવી કહ્યું:—

“હે બ્રહ્મદેવ ! આપ કર્મકાંડમાં નિપુણ છો. શ્રી મહાકાળેશ્વર ઉપર મારે એક મહારુદ્ર એટલે સવાસો રુદ્રાભિષેક કરાવવા છે. અને તે આપના જોવા નૈષ્ઠિક કર્મકાણ્ડી કરશે તો શ્રી શંકર મને સત્વર દર્શાશે. તેથી આપ કાલથી તે કરવા માંડશો ?”

શંકરશર્માએ પ્રથમ તો તે કરવાની ના પાડી. પરંતુ ભોજનો અત્યંત આગ્રહ અને શ્રદ્ધા જોઈ, તેણે વિના દક્ષિણા એ મહારુદ્ર કરવા હા પાડી.

પછી બીજા દિને સવારના પહોરથી જ તે તો શ્રી મહાકાળેશ્વરના દેવાલયમાં જઈ બેઠો. અને રુદ્રાભિષેક આરંભ્યો.

ભોજરાજાએ તે દિવસે બ્રહ્મચારીનો વેષ સજ્યો, ભગવાં વસ્ત્ર પહેર્યા; અને હાથમાં કર્મકાંડુ લઈને બેઘડી દિનમાન ચઢતાં શંકરશર્માને ઘેર ગયો. શંકરશર્મા માત્ર એક પડાળવાળી ઓરડીમાં રહેતો હતો, ત્યાં આસ્તેથી જઈ ભોજે “મવતિ મિશ્તાં દેહિ” એમ કહી, ભોજે તેની યાચના કરી. તે વખતે શંકરશર્માની સ્ત્રી રસોઈ કરતી હતી. તે સંન્યાસીના જોવા કોઈ સંતનો અવાજ સાંભળી બોલી:—“હે મહારાજ !

રસોઈ થવાને થોડી વાર છે. આપજરા અહીં વિશ્રાંતિ લ્યો. મારા પતિ ત્યાર સોરા શ્રી મહાકાલેશ્વરથી આવી પહોંચશે, એટલે વખત થયે હું આપને બોલાવીશ. ”

પછી શંકરશર્માની સ્ત્રીએ રસોઈની પાવવા માંડી. અને થોડી વારે રસોઈ તૈયાર થઈ. એટલે તે સતી સ્ત્રીએ સંન્યાસીના આસન માટે બોંય લીંપી, તે ઉપર મંડળ કાઢ્યું અને પીરસવાની સર્વ સામગ્રીઓ ગોઠવી, હાથપગ ધોવાનું જલ ઉજળા લોટામાં ભર્યું અને ઉજળો હોવાથી પોતે ફેરીનો રસ કાઢવા બેઠી. બધી ફેરીઓ રસથી ભરપૂર દેખાઈ; તે જોતાં જ તેમ જ એ સતીનું સૌન્દર્યભર વદન જોતાં તેનું મન વિકારી થયું. કહેવત છે કે માણસમાંથી જો અમી ઉઠી જાય છે તો પછી ધાન્ય, વનસ્પતિમાંથી પણ અવશ્ય ઉઠે છે. તેમ રાજા ભોજનું મન વિકારી થતાં રસભર ફેરીઓમાંથી રસ જ ફટકી ગયો અને એકે ફેરીમાંથી રસ નીકળ્યો નહિ. આ જોઈ તે સમજી ગઈ અને અતિથી કાણુ છે તે સતીત્વના પ્રભાવથી કળી ગઈ. પછી ભોજને તેનું વિકારી મન જણાવા સતી બોલી:—

રે રે રસાલ સ્વરસં ન હિ મુઞ્ચસે કિમ્ ।

આબાલ્યતઃ પતિવ્રતં ન હિ સ્ખંડિતં મે ॥

શુદ્ધં મનઃ પરનરે ન હિ નિષ્ઠિતં વૈ ।

ભોજસ્તુ કિં ભવતિ હિ પરદારલુઘ્નઃ ॥

“હે ક્ષણ ! તું રસથી ભરપૂર છે, તે છતાં તારા રસને કેમ છોડતું નથી ? આલ્યાવસ્થાથી તે આજ સુધી માફ પતિવ્રત ખંડિત થયું નથી; તેમ માફ શુદ્ધ મન પણ પરપુરુષમાં ચોંટીતું નથી. તેમ છતાં આજે આમ કેમ ? તારો રસ કેમ ફટકી ગયો ? શું આ નગરનો રાજા ભોજ સત્યવાદી છતાં પરદારામાં લોભાયો છે ? ”

પોતાનું નામ ઉચ્ચારવામાં આવતાં જ ભોજ ચમક્યો અને તેની સાન ઠેકાણે આવી. તરત જ ફેરીમાંથી રસ છૂટ્યો અને પાત્ર ભરાયું. આ ચમત્કાર જોઈ, તે અત્યંત આશ્ચર્ય પામ્યો. પણ તે જ ક્ષણે તેના મનમાં બય ઉત્પન્ન થયો કે, “ આ સતીએ હવે મને ઓળખ્યો છે અને માફ

વિકારી મન પામી ગઈ છે. તેથી જરૂર એ મને શ્રાપ આપશે. વળી માઈ કપટ એ જાણી ગઈ છે, એટલે હવે તે મને છોડનાર નથી.” આમ ધારી ક્ષમા માગતાં તે પોતાનાં દંડકમંડળ હેઠાં મૂકી સતી સ્ત્રીને ચરણ નમ્યો, અને હરેક પ્રકારે તેની આજીજી કરી માત્ર તેની દિનચર્યાં અવલોકવાનો તથા દર્શન કરવાનો પોતાનો શુદ્ધ હેતુ જણાવ્યો.

ત્યારે તે સતી સ્ત્રી બોલી—“હે રાજા ! રખે ગભરાતા. અમે તમારી પ્રજા તે તમારાં સંતાન તુલ્ય છીએ. હું આપને મારા પિતાશ્રી ગણું છું. આજ વીશ વર્ષ થયાં કોઈ પણ પરપુરુષ મારી ઉપર કુદ્રષ્ટિ કરી શક્યો નથી. તમને એક સત્યવાદી મહાત્મા જાણીને જ, મેં માઈ મોંદું બતાવ્યું છે. એથી મારા પતિવ્રતપણાનો ભંગ થયો નથી. વળી આ દષ્ટાંત પણ તમારી નજરે જ બન્યો છે. જો તમે પરસ્ત્રીકંપટ હોત તો આ કરી કદી પણ રસ ન મૂકત. પણ તમે કપટ કરી માત્ર મારી પરીક્ષા જોવા આવ્યા હતા તેથી જ આટલી વાર રસ નીકળતો અટક્યો હતો. તમારા કરેલા કપટનો તમને પશ્ચાત્તાપ થયો કે તુરત જ રસ નીકળ્યો. માટે તમારે તે વિષે રજ પણ ગભરાવું નહિ.”

પછી રાજા જોજ તેને પગે લાગીને લ્યાંથી ચાલતો થયો, અને તે દિવસથી તેણે સતીઓનો કડો કદી પણ નહોં લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

વાર્તા ૪૭-મી કવિ ધનંજય અને કવિ કાલિદાસ

કુનોજનો ધનંજય કવિ જે અગાઉ કાલિદાસને ઇર્ષ્યાથી પાછો પાડવા જતાં પોતે જ હેઠો પડ્યો હતો અને જેને લજ્જના માર્યા ધારા નગર છોડી જવાની ફરજ પડી હતી, (જુઓ વાર્તા ૪ થી પાનું ૪૮) તે કાલિદાસ ઉપર વૈર લેવાની તક મળે તો મેળવવાનું વિચર્યો ન હતો. કાલિદાસની મશ્કરી તેને વારંવાર યાદ આવતાં મનમાં ખેદ ઉત્પન્ન થતો હતો, અને એ તેને શલ્ય પેરે નિત્ય ખુંચ્યાં કરતી હતી. અને કાલિદાસની આટલી બધી વધતી કીર્તિ થતી સાંભળી પોતાની કીર્તિ વધારવાની ઇચ્છા નિરંતર થતી હતી.

એક દિવસે કોઈને પણ સાથે લીધા વગર તે એકલો જ ધારાનગર તરફ આવવા નીકળ્યો. ધારાનગર એકાદ ગાઉ દૂર રહ્યું ત્યારે તેને એક ભરવાડની છોકરી સામી મળી. એટલે ધનંજય કવિએ તેને પૂછ્યું,—
“હે: છોકરી ! તું કોની કન્યા છું ?”

એટલે, તે છોકરી બોલી:—

हरहर स्मरते नित्यं बहुजीवप्रतिपालकः ।

अरण्ये वसते नित्यं तस्याहं कुलबालिका ॥

ભાવાર્થ—“હર” “હર” શબ્દ નિત્ય (બકરાંને હાંકતાં) જે કરે છે, છતાં શિવભક્ત નથી ! જે અનેક જીવો (બકરાબકરીઓ)નાં ટોળાંનું પાલન કરે છે છતાં પ્રજાપતિ નથી ! જે હમેશાં વનમાં વસે છે છતાં મુનિ નથી ! આવો જે પુરુષ (ભરવાડ) તેના કુળની હું કન્યા છું.

આટલી નાની છોકરીની આવી ચતુરાઈભરી વાણી સાંભળી કવિ ધનંજય આશ્ચર્ય પામ્યો.

આગળ ચાલતાં તે ધારાનગરની ભાગોળે આવ્યો. ત્યાં નદીએ પાણી ભરવાને કેટલીક સ્ત્રીઓ જતી હતી. તેમાંની એકને “બાધ ! તું કાણુ છું ?” એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો. તે સાંભળી એ સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો:—

चतुर्मुखो न च ब्रह्मा वृषारूढो न शङ्करः ।

अकाले वर्षते मेघस्तस्याहं कुलबालिका ॥

ભાવાર્થ—જેને ચાર ચાર મુખ છે છતાં જે બ્રહ્મા નથી ! જે વૃષભ-બળદ ઉપર આરૂઢ થાય છે, છતાં શંકર, મહાદેવ નથી ! ચોમાસાના દિવસ ન છતાં જે (રાજમાર્ગ ઉપર જલ ઝાંટી,) વરસાદ વરસાવે છે, છતાં મેઘ નથી ! એવી જે પખાસ તેના ધણી (ભીસ્તી, પખાલી)ની હું કન્યા છું.

તેની પણ વળી ઔર આવી ચતુરાઈથી વધારે આશ્ચર્ય પામી કવિ ધનંજયે બીજી સ્ત્રીની પરીક્ષા કરવા માટે તેને પણ તેની જાતિ વિષે પ્રશ્ન કર્યો, એટલે તે પણ બોલી:—

પંચપ્રિયા ન પાશ્ચાલી ક્ષિજિહ્વા ન ચ સર્પિણી ।

વાનરી ન ચ કૃષ્ણાસ્યા તસ્યાહં કુલબાલિકા ॥

ભાવાર્થ—જે પાંચ ભરથારની પ્રિયા પત્ની છે છતાં પાંચાલી અર્થાત્ દ્રૌપદી નથી ! જેને બે બ્રહ્મ છે, છતાં સાપણુ નથી ! જેનું મોઢું કાળું છે છતાં વાંદરી નથી, એવી જે કલ્પમ તેનો વાપરનાર, અર્થાત્ તે વડે નામું લખનાર મહેતાજીની હું કન્યા છું.

આ સાંભળી, આનંદ પામી, ચોથી સ્ત્રીને ધનંજયે પાછો ઉપરના જેવો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો. એટલે તે બોલી:—

નિત્યં જુહોતિ દ્રવ્યાણિ ચૌર્યકારી દિને દિને ।

શશ્વમિત્રૌ ન જાનાતિ તસ્યાહં કુલબાલિકા ॥

ભાવાર્થ—જે રોજ દ્રવ્યનો હોમ અગ્નિમાં કરે છે છતાં જે અગ્નિ હોત્રી નથી ! અને જે દિનપર દિન ચોરી કરવામાં ચતુર છે, અને જગત જેની ગણના હયેક ચોરમાં કરે છે, છતાં પ્રકટ ચોર લેખાતો નથી ! અને શત્રુ અને મિત્રને પોતાની પુત્રી પર્યંતને જે (તેનો માલ હરી લેવામાં) સમાન ગણે છે છતાં અબ્જતશત્રુ મનાતો નથી ! એવો જે સોની તેની હું પુત્રી છું.

પછી સાંધી થોડે દૂર જઈ, પાંચમી સ્ત્રીને કવિએ તેની ઓળખાણુ વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો. સારે તે બાધએ ઉત્તર આપ્યો કે:—

બાહ્વ સ્તઃ શિરો નાસ્તિ નાસ્તિ અંગુલિકા વશ ।

તસ્યોત્પત્તિકરો યસ્તુ તસ્યાહં કુલબાલિકા ॥

ભાવાર્થ—જેને બે બાહુ (બાંધો)માત્ર છે, પરંતુ નથી માથું તેમ જ દશ આંગળીઓ પણ નથી, એવું જે બદીયાન-કબળે બાંડી તેને ઉત્પન્ન કરનારો-શીવનારો જે દરજ્જો તેના કુલની હું કન્યા છું.

આ સાંભળી, ધનંજય આશ્ચર્ય પામ્યો અને તેને વિચાર રૂપે કહ્યું “જે નગરની આવી હલકા વર્ણની સ્ત્રીઓ પણ આટ આટલી ચતુર છે, તેના ખીન્ન લોક કેવાક ચતુર હશે. અને એવા લોકોની ચતુરાઈનો વધારે

અનુભવ ધરાવનાર કાલિદાસ પંડિત તે કેવોક ચતુર હશે. છતાં હજી લોક ચતુરાઈની ખીજ વધારે પરીક્ષા મારે લેવી જોઈએ.”

આવો વિચાર કરી તે આગળ ચાલ્યો, ત્યાં થોડે દૂર એક સ્ત્રી મળી તેને પૂછ્યું,—“ બાઈ! તું કોણ છું ? ”

તે સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો:—

નિર્જીવા જવિતા વાપિ, શ્વાસોચ્છ્વાસાદ્વિશેષતઃ ।

કુદુમ્બકલહો નાસ્તિ, તસ્યાહં કુલબાલિકા ॥

ભાવાર્થ—જે નિર્જીવ છે છતાં જાણી જવતી હોય તેવી પેટ ફુગાવાથી તેમ જ ખેસાડવાથી જવતી જણાય છે, અને તે શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે, તેથી તો ખાસ કરીને જવતી જ હોય તેમ દેખાય છે, અને જે શ્વાસોચ્છ્વાસ (ક્રોધ કે કસહ કુટુંબમાં થાય ત્યારે આવેશમાં કાઢવામાં આવે છે તેવા) કાઢતા છતાં જેના કુટુંબમાં કસહ કલેશ નથી, જે છૂટાં અંગ-ભાગવાળી નથી પણ એક અખંડ શરીરવાળી છે, એવી જે ધમણ તેનાથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવનારની હું કન્યા છું, અર્થાત્ ધમણથી બઢી શુંકનાર લુવારની હું પુત્રી છું.

નાની મોટી દરેક સ્ત્રીને આવી ચતુરાઈથી હસકાતી જોઈ કવિ ધનંજય અતિશય આશ્ચર્ય પામ્યો. છતાં લોકની ચતુરાઈ જાણવાનો ઓરતો પૂરો ન પડતાં તે ત્યાંથી થોડોક આગળ ચાલ્યો અને આવા ચતુરાઈભર્યાં ઉત્તરો આપતી એક સ્ત્રી મળતાં તેને એક પ્રશ્ન પૂછવાનું મન ન રોકાયું એટલે તેને પૂછ્યું:—“ હે બાઈ, તું કોણ છું ! ”

એટલે તે બાઈએ જવાબ આપ્યો, “ બાઈ, ! સાંભળ:—

દ્વિરાજી મગરી एका, नित्यं युद्धं च जायते ।

तत्पत्तिकरो यस्तु, तस्याहं कुलबालिका ॥

ભાવાર્થ—એક નગર છે તેમાં બે રાજા રાજ્ય કરે છે, અને તેઓની વચ્ચે નિત્ય લડાઈ થાય છે, છતાં તે બંનેના સંયોગથી સારી

સારી ચીજો ઉત્પન્ન જે કરે છે, એવા કારીગરની હું કન્યા છું. અર્થાત્ સંધ્યાગ્નિકામ ધંધો કરનારા સંધ્યારીયાની હું પુત્રી છું. ”

આ સાંભળી, આનન્દ પામી, તેણે બીજી સ્ત્રીને પૂછ્યું:—“ બાઈ! ત્યારે તું કોણ છું ? ”

તે સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો:—

एक चक्रं न सूर्यरथः, भूमौ तिष्ठति सारथी ।

अगस्तितातनिर्माणं, तस्याहं कुलबालिका ॥

ભાવાર્થ—જેને એક પૈડું છે છતાં સૂર્યનો રથ નથી ! જેનો હાંક નાર (રથ ઉપર બેસીને તેને હાંકારવાને બદલે) જમીન ઉપર માત્ર બેસીને એ પૈડાને ચલાવે છે. અને અગસ્ત્ય ઋષિ જેમાંથી પેદા થયા છે તે (ધડો) જેની ઉપર બન્યો છે, એવો ચાક જેની પાસે છે, એવા કુંભારના કુત્રની હું કન્યા છું.

આ પ્રમાણે કન્યાઓને પ્રશ્ન પૂછતાં પૂછતાં ધનંજય કવિ ખુદ ધારામાં નગરમાં દાખલ થઈ ચૂક્યો. થોડે દૂર જતાં એક માળી તેને મળ્યો, તેના કપડામાં આમ્રફળ બાંધેલાં હતાં, તે જોઈને કવિએ તેને પૂછ્યું:—“ હે બાઈ! તારી પાસે આ શું છે ? ”

એટલે માળીએ ઉત્તર આપ્યો:—

वृक्षाग्रवासी न च पक्षिजाति, पुंसश्च नाम्ना न च राजपुत्रः ।

सुवर्णकाया न च हेमधातुः तृणं च शय्या न च राजयोगी ॥

ભાવાર્થ—જે વૃક્ષના અગ્રભાગે નિવાસ કરે છે છતાં જે પક્ષીઓની જાતનું નથી ! જે નામે નર છે (સંસ્કૃતમાં પુલ્લિંગે આમ્ર શબ્દ વપરાય છે.) પરંતુ રાજપુત્ર નથી ! જેની સોના જેવી કાન્તિ છે, છતાં સોનું નથી; જે ઘાસ ઉપર સુવે તે છતાં રાજયોગી નથી ! એવું જે ફલ કેરી તે ભારી પાસે છે.

ત્યાંથી ધનંજય થોડે દૂર ગયો એટલે તેને બીજો માણસ મળ્યો; તેની પાસે પણ દ્રાઈ ચીજ જોઈ, એટલે તેને કવિએ પૂછ્યું:—“ બાઈ! તારી પાસે આ શું છે ? ”

એટલે તેણે ઉત્તર આપ્યો:—

वृक्षस्याग्रे फलं दृष्टं फलाग्रे वृक्ष एव च ।

अकारादि सकारान्तं यो जानाति स पण्डितः ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—જે (ફલ) વૃક્ષની ઝાળીના અગ્ર (ભાગે લટકતું હોય છે તે વેળા) ફલ જેવું જણાય છે, પરંતુ જે નીચે આણ્યા પછી, અન્ય ફલ આગળ (પડે) મૂકતાં વૃક્ષ હોવાનો ભાસ આપે છે, અને જેનો પહેલો અક્ષર “અ” છે અને છેલ્લો અક્ષર “સ” છે, એવાં ફળો મારી પાસે છે. એને જે ઝાળખે તે ખરો પંડિત કહેવાય.

આ સાંભળી, તે ફળ શું છે તે ધનંજય કવિ પારખી ન શક્યો. પણ તેનું નામ જાણવાની તેની ઇચ્છા ઉત્કટ હતી, તેથી પેલા માળીને વિનંતિ કરી તેનું નામ પૂછ્યું. એટલે તે બોલ્યો:—“હે જ્ઞાસુ પંડિતજી ! આ એક સમસ્યાભર્યો ઉત્તર છે. મેં તમને પ્રકારાન્તરે જે ફલ વિષે કહ્યું છે તે ફળ “અનેનાસ” કહેવાય છે.

આમ કહી, તે પુરૂષ તો ત્યાંથી ચાલતો થયો. ધનંજયના મનમાં વિચાર થયો કે સાઈં થયું કે, અત્રે મને કોઈ ઝાળખતું નથી. જે કોઈ ઝાળખતું હોત તો મારી આખરના કાંકરા થવામાં જરાએ ઢીલ ના થાત. હવે જોઈએ તો ખરા કે આગળ શું થાય છે? આમ વિચારી, તે આગળ ચાલ્યો. આગળ ચાલતાં તેને એક સ્ત્રી મળી. તેને માથે ફળભરેલી ટોપલી કપડે ઢાંકેલી હતી, તેને જોઈને તે કવિએ પૂછ્યું:—“હે બાઈ ! તારી ટોપલીમાં શું છે ?”

પેલી સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો:—

वृक्षाग्रवासी न च पक्षीराज-

स्त्वग्वस्त्रधारी न च सिद्धयोगी ।

जलं च बिभ्रन्न घटो न मेघ—

स्त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः ॥

ભાવાર્થ—જે વૃક્ષના અગ્ર ભાગે રહેનાર છે, છતાં પક્ષીરાજ એટલે ગરૂ નથી ! જે વૃક્ષની ઝાલનું વસ્ત્ર સજે છે છતાં જે સિદ્ધયોગી નથી !

જે જળને ભરે છે છતાં નથી ધડો કે નથી મેઘ ! જે ત્રણ આંખો ધારણ કરે છે છતાં ત્રિનેત્રધારી અને ત્રિશુલધારી શંકર નથી ! એવાં ફલ મારી પાસે છે. ”

આવો ચમત્કારિક ઉત્તર સાંભળતાં ધનંજય કવિને વિચાર થયો કે “ મને અત્યાર સુધીમાં જેટલાં જેટલાં સ્ત્રીપુરૂષો મળ્યાં તેટલાં બધાંયે આવાં વિદ્વાન અને ચતુર છે તો કાલિદાસની વિદ્વત્તા અને ચતુરાઈ વિષે તો શું પૂછવા જેવું હશે ? આ સ્ત્રીની સમસ્યા હું પારખી નથી શકતો તો પછી તે પંડિતને તે શી રીતે હું જિતી શકીશ ? ”

પછી તે સ્ત્રીને તેણે કહ્યું:—“ હે બાઈ ! તારી પાસે શું છે તે હું સમજી શક્યો નથી, માટે કૃપા કરીને તે તું મને સમજાવ. ”

એટલે તે સ્ત્રી બોલી:— “ મારી પાસે ‘ નારિયેલ ’ છે. ” આમ કહી હસીને તે સ્ત્રી ત્યાંથી ચાલતી થઈ.

એટલામાં એક કાસદ કોઈનું ધર પૂછતો પૂછતો જતો હતો, તેને ધનંજયે પૂછ્યું:—“ બાઈ ! તારે એવું તે શું આપવાનું છે કે, જે લઈને તું ધરોધર ફરે છે. ”

ત્યારે તે બોલ્યો:—

अपदो दूरगामी च साक्षरो न च पण्डितः ।

अमुखः स्फुटवक्ता च यो जानाति स पण्डितः ॥

ભાવાર્થ—જેને પગ છે નહીં છતાં જે દૂર દૂર દેશાવર ગતિ કરે છે ! જે સાક્ષર—અક્ષર વાન છે, છતાં પંડિત લેખાતો નથી ! જેને કોઈ મોંદું નથી છતાં જે પોતાનો સ્પષ્ટ રીતે ભાવ કહી આપે છે ! એ વસ્તુ (અર્થાત્ કાગળ) મારી પાસે છે; તે શી ચીજ હશે, એ જાણુ તે પંડિત કહેવાય.

ત્યાંથી થોડે આગળ ચાલતાં એક ગાંધીની દુકાન આવી. ગાંધી પોતાની દુકાને બેસી કોઈએક ચીજ સાફ કરતો હતો, તે ચીજ શી છે તે ન જાણખતાં ધનંજય કવિએ તેને પૂછ્યું:—“ બાઈ ! આ શી ચીજ છે ? ”

એટલે ગાંધીએ જવાબ આપ્યો:—“ બાઈ ! સાંભળ:—

અર્ધ વસતિ કૈલાસે, અર્ધ ગાયકમંદિરે ।

સંપૂર્ણ વણિજાગારે, યો જાનાતિ સ પણ્ડિતઃ ॥

ભાવાર્થ—આ ચીજ જે શબ્દથી ઓળખાય છે તે શબ્દના પહેલા અડધા ભાગથી ઓળખાતી વ્યક્તિ (હર-શંકર) કૈલાસ ઉપર વસે છે, અને બાકીના અડધા ભાગથી જણાતી ચીજ (તાલ) ગવૈયાને ત્યાં વસે છે, પરંતુ તે સંપૂર્ણ ચીજ તો મારી (ગાંધીની) દુકાને છે, એ ચીજને જે જાણે તે ખરો પંડિત કહેવાય. ”

આ સમસ્યા શી છે તે પણ કવિરાજ ધનંજય સમજી શક્યા નહિ ! અને ઉત્સુકતાથી તેણે કહ્યું:—“ ભાઈ ગાંધી ! હું એમાં કાંઈ જ સમજી શકી નથી ! એનું નામ તું જ સ્પષ્ટ કહે તો તે મારાથી સમજાય. ”

ગાંધીએ જવાબ આપ્યો:—“ એને ‘ હરતાલ ’ કહે છે. ”

(હર એટલે શંકર તે કૈલાસ ઉપર રહે છે અને તાલ ગવૈયાઓને ત્યાં હોય છે.)

વળી તે આગળ જતો હતો તેવામાં એક ખલાસી તેના જવામાં આવ્યો. તેને જ્ઞેતાં એમ લાગ્યું કે આ બીચારો મૂર્ખ હશે; છતાં તેની ચતુરાઈ જોઈ તો ખરો. આમ વિચારી તેને પૂછ્યું:—“ હે ભાઈ ! તારું જીવારનું સાધન શું છે ? ”

એટલે તે બોલ્યો:—

વને જાતા વને ત્યક્તા વને તિષ્ઠતિ નિત્યશઃ ।

પણ્યસ્ત્રી ન તુ સા વેશ્યા યો જાનાતિ સ પણ્ડિતઃ ॥

જે વનમાં (અર્થાત્ જંગલનાં ઝાડ-લાકડાં-માંથી) જન્મી છે, અને જેને વન(જલ)માં મેં અત્યારે મૂકી દીધી છે, અને જે નિત્યે વન(જલ)માં જ રહે છે; જે રોકડા પૈસા લઈને જ વ્યાપાર કરે છે, છતાં (રોકડીયણુ) વેશ્યા નથી, એવી જે ચીજ છે તે મારા જીવારનું સાધન છે. એ તે શી વસ્તુ હશે ? તે જે જાણે, એ પંડિત કહેવાય.

ધનંજયે આ સાંભળી માથું ખજવાળ્યું. આમ તેને શું ચવાચલો જોઈ ખલાસી બોલ્યો:—“ હોડી ”

આ સાંભળીને ધનંજય કવિનાં મોતીયાં જ મરી ગયાં અને કાલિદાસ હવે નહીં જિતાય એવી સંપૂર્ણ નિરાશા તેને થઈ. અને તેને પોતાના જ્ઞાનનું જે અભિમાન હતું તે બધું ગળી ગયું. આમ નિરભિમાન બની ચાલતો ચાલતો તે કાલિદાસને ઘેર ગયો અને તેને પગે લાગીને બોલ્યો:—
“હે પંડિતરાજ ! હું ધનંજય નામનો કવિ છું. આપની કીર્તિ ચારે દિશામાં પ્રસરેલી સાંભળી, મને ઘણા દિવસ થયાં આપના દર્શનની અપેક્ષા હતી, તે આજ પૂર્ણ થઈ છે.”

કાલિદાસે તેને તુરત ઓળખી કાઢ્યો કે અગાઉ મારે વિષે નિદાનો શ્લોક લખી મોકલનાર એ જ કવિ હતો પણ તે વિષે તેના મનમાં કંઈ ન હતું. તેણે તેને વિષે દ્વેષભાવ લેશ પણ રાખ્યો ન હતો.

કાલિદાસે તે દિવસ કવિને પોતાને ત્યાં રાખી તેની સારી યરદાસ્ત ચાકરી કરી અને બીજે દિવસે ભોજરાજ સાથે તેનો મેળાપ કરાવ્યો. પછી થોડા દિવસ ત્યાં રહીને ધનંજય કવિ કાલિદાસની પ્રશંસા ખુલ્લા દિલે કરતો પોતાને દેશ પાછો ફર્યો.

વાર્તા ૪૮ મી—હુંહુંહુંહુંહુંહુંહુંહુંહુંહું

એક દિવસે ભોજરાજ પોતાની રતુનાતા પટરાણી લીલાવતીને મહેલે તે ન જાણે તેમ ગયો. તે વેળા વિકસેલા કમળ જેવું તેનું મનહર મુખ જોઈ સહસા તેને સુખન કરવાની વૃત્તિ અતિ ઉત્કટ થઈ, તેથી ઓચિંતા જઈને જ પાછળથી તેની આંખો દાખી અને લાગ જોઈ તેનો સુંદર અંખોડો પકડી તેના ગાલ પોતાના હોઠ સમીપ ધર્યાં. લીલાવતી તેનો સુખનનો હેતુ સમજી ગઈ, પણ સ્ત્રીસહજ હૃદયી ‘હુંહુંહુંહુંહુંહુંહુંહુંહું’ એવો સહસા ઉદ્ગાર તેનો મુખમાંથી નીકળી ગયો. પછી કેટલોક વિનોદ-ટાળ લીલાવતિ રાણી સાથે કરીને ભોજરાજ ત્યાંથી પાછો ફર્યો, અને બ્રહ્મસભામાં આવી પંડિતોને પૂછ્યું:—“હુંહુંહુંહુંહુંહુંહુંહુંહું” એ શ્લોકનું ચોથું ચરણ છે. એનાં પ્રથમનાં ત્રણ ચરણો બનાવી એક સુઘટિત પાદ-પૂર્તિ કરો.”

થોડી વાર સુધી બધા પંડિતો વિચારમાં નિમગ્ન રહ્યા; પણ કોઈ શ્લોક તેમને સ્ફુરી શક્યો નહિ. ન્યારે કોઈએ પણ પાદપૂર્તિ ન કરી ત્યારે કાલિદાસે કહ્યું:—“મહારાજ ! સાંભળો—

उन्नम्य सकचम्रमास्यं चुम्बति प्रियतमे हठवृत्त्या ।

कूजिता जयति मानधनाया हूंहुहूंहुहुहूंहुहुहूं ॥

ભાવાર્થ—હે રાજન ! એક પ્રિયતમ પોતાની પ્રિયાના અંબોડાને ઓથિતો પકડી, તેના મુખ-ગાલ-ને પોતાના મુખ સમીપ નમાવી બલાતકારે ચુંબન કરતો હોતો, તે વેળા માનરૂપ ધનવાળી અર્થાત્ અભિમાની પ્રિયાના કંઠમાંથી આવે ‘ હૂંહૂંહૂંહૂંહૂંહૂંહૂંહૂં ’ સાભિપ્રાય ધ્વનિ નીકળ્યો.

પોતાનો પ્રસંગ વિવેકની મર્યાદામાં રહીને કાલિદાસે આ પ્રમાણે વ્યક્ત કર્યો, તેથી ભોજરાજ તેની ઉપર વિશેષ પ્રસન્ન થયો અને તેને એક કીમતી સરપાય આપી, તેની સ્તુતિ કરી.

વાર્તા ૪૯ મી—“ ગુલુ ગુગ્ગુલુ ગુગ્ગુલુ ”

એક વખતે મૃગયામાં અતિ આસક્ત થયેલો રાજા ભોજ વનમાં ફરતો ફરતો જાંબુડાંનાં વૃક્ષોની ગીચ કુંજમાં આવેલા એક નિર્મલ સરવરની તીરે વિશ્રાંતિ અર્થે બેઠો; અને આરામ લેવા જરા આડો થતાં નિદ્રાને વશ થયો. તે વેળા જાંબુડાંઓની કુંજમાં એક માનવીને સુતેલો જોતાં વાંદરાઓએ ‘ કચ કચ ’ કરતાં કૂદકૂદ કરી મૂકી. તેથી જાંબુડીઓ હાલતાં તે ઉપરનાં પાકાં જાંબુ ટપોટપ પાણીમાં હેઠાં પડવા લાગ્યાં. રાજા તેના ‘ ગુલુ ગુગ્ગુલુ ગુગ્ગુલુ ’ અવાજથી ચોંક્યો. ધણીક વાર સુધી આ દૃશ્ય ભોજે જોયું. પછી તે ધારા નગર આવ્યો અને બ્રહ્મસભામાં પંડિતોને ગુલુગુગ્ગુલુ ગુગ્ગુલુ એ પાદની પૂર્તિ કરવા કહ્યું. તેના અભિપ્રાય સમજી જઈ કાલિદાસે વિચાર કરી નીચેનો શ્લોક ઉચ્ચાર્યો:—

जम्बूदलाने पक्वानि पतन्ति विमले जले ।

कपिकम्पितशाखाभ्यो गुलु गुगुलु गुगुलु ॥

૨૭૮ વાર્તા ૫૦ મી—બ્રાહ્મણને જે આપું છું તે તું નહિ પામે !

પાકેલાં જાંબુ વાંદરાએ હલાવેલી શાખાઓ ઉપરથી નિર્મલ સરવ-
રમાંના જલમાં ટપોટપ પડતાં “ ગુલુ ગુગ્ગુલુ ગુગ્ગુલુ ” અવાજ થયો.

આમ પોતાના મનનો અભિપ્રાય કાલિદાસના મુખથી સાંભળતાં
લોજ પરમ પ્રસન્ન થયો.

વાર્તા ૫૦ મી—“બ્રાહ્મણને જે આપું છું તે તું નહિ પામે!”

એક દિવસે લોજની બ્રહ્મસભા ભર્યક ભરાઈ હતી, પંડિતો, કવિઓ
જ્ઞેશીઓ, વૈદ્યો, સંગીત શાસ્ત્રીઓ, વગેરે હાજર હતા. ભાટચારણા અને
બંદીજનો રાજનાં યશોગાન ગાતા હતા. મંડલેશ્વરો, સામંતો અને દરબારીઓ
પોતાના ઓદ્ધા પ્રમાણે પોતપોતાની બેઠકે બેઠા હતા. નગરશેઠ અને શાહુ-
કારો પણ દરબારમાં આવ્યા હતા. નાયનારી કર્ણાટકી ટુંમકા દેતી સંગીત
આલાપવા ખડેપગે તૈયાર હતી. આજ ઉત્સવનો દિવસ હોવાથી સભાનું કામ
થોડી વાર બંધ રાખી, ગાનતાન ચલાવવામાં આવ્યું હતું. રાજ આનંદમાં
નિમગ્ન હતો. એટલામાં તેને કાને અવાજ પડ્યો:—

“હે રાજન્ ! તું જે કંઈ બ્રાહ્મણને આપું છું તે તું નહિ પામે !”

આ શબ્દો સાંભળી, રાજ આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે તુરત ગાનતાન બંધ
કરાવ્યું. અને એ શબ્દો બીજી વાર સાંભળાય છે કે નહિ તે જાણવા માટે
કાન માંડ્યા. થોડી વારમાં જ તે શબ્દો ફરીથી તેણે એકલાએ જ નહિ
પણ બધાએ સાંભળ્યા. પછી ઉંચે નજર કરી, એટલે તે બોલનાર એક સુંદર
પોપટ હતો એમ જણાયું. પછી બે ત્રણ વખત ઉપર મુજબ બોલીને
પોપટ ત્યાંથી ઉડી ગયો.

થોડી વાર વિચારમાં પડી રાજ બોલ્યો:—“હે પંડિતો ! આ પોપટનું
બોલવું તો તમો સાંભળ્યું. એનો શો અર્થ હશે તે મને સમજાવો. શાસ્ત્રનો
સામાન્ય નિયમ એવો છે કે આ ભવે આપેલું બીજા ભવે મળે છે; પરંતુ
એ પોપટ તો તેથી ઉલટું જ કહ્યું છે, તેથી મને શંકા થાય છે કે જો મેં
બ્રાહ્મણને આપેલું દાન પરભવે પણ ફલીભૂત થવાનું નથી એમ કહેવાનો

તેનો ભાવાર્થ હોય તો પછી તમને પણ કોઈ દાન આપવાથી મને લાભ શો ! માટે એ બાબતનો મનપતીજ ખુલાસો તમારામાંથી કોઈએ પણ કરવો જોઈએ. ”

આ પ્રશ્નથી સૌ પંડિતો વિચારમાં પડ્યા અને મનમાં જ ધાર્યું કે આજ તો નકકી સૌની આબરૂ અને હવેથી જીવાઈ પણ જવાની. પરંતુ તર્કયુક્તિમાં એકેકો કવિ કાલિદાસ ન ગભરાતાં ધીમેથી બોલ્યો:—“ હે મહારાજ ! એનો ખુલાસો જરાક લાંબો છે; આપ તે ધ્યાનથી સાંભળવા કૃપા કરશો:—

“ હે મહારાજ ! આ પોપટે આપને આપના પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ કરાવ્યું છે. પૂર્વ જન્મે આપ કઠીઆરા હતા. જંગલમાંથી લાકડાં કાપી તે વેચવાનો ધંધો કરતા હતા. આ જો પોપટ છે તે તેના પૂર્વ જન્મમાં એક બ્રાહ્મણ હતો. એક દિવસે આપ લાકડાંનો ભારો ઉંચકીને બજારમાં વેચવા જતા હતા, તે વખતે પેલા બ્રાહ્મણ તે લાકડાં માંગ્યાં. પણ તેની પાસે પૈસા ન હોવાથી આપે તેને આપ્યાં નહિ. તે દિવસે ઠંડીનું જોર વધારે હતું અને બ્રાહ્મણથી ઠંડી મુદ્દલ ખમાતી ન હતી, તેથી તેણે વધારે કાલાવાલા કર્યાં, છતાં તે ઉપર પણ આપે પૈસાના લોભમાં ધ્યાન ન આપ્યું. તે વખતે બજારમાં એક વેશ્યા રહેતી હતી, તેના જીવામાં આ ઘંટના આવી. તેણે આપને એ ભારો બ્રાહ્મણને આપવા જણાવી, તેના પૈસા પોતે આપવા કમુલ કર્યાં.

“ હે રાજન ! આપના શુભ ભવિષ્યે આપની સદ્ધયુક્તિ પ્રકટાવી અને આપનું મન બદલાયું. આપને એ વેશ્યાના વચનથી એમ લાગ્યું કે આ વેશ્યાની જાત ન્યારે આમ દાન કરવા તૈયાર થઈ છે ત્યારે હું જ શા માટે એ દાન ન કરું ? આ ભારના પૈસા તો થોડા આવશે પણ પુણ્ય તો વધારે થશે. પરોપકાર સમાન બીજું વધારે પુણ્ય શું હોઈ શકે ? તેમ વળી બીજો ભારો ઉંચકી લાવતાં ક્યાં મને નથી આવડતો ? આજ સોમવતી અમાવાસ્યા છે, તેથી લોકો હજારો રૂપિયાના દાનધર્મ કરે છે, તો મારે આ જુજ પૈસા માટે શા સાડ લોભ કરવો ? આવી મૂર્ખાઈ મારે શા માટે કરવી ?

“ હે રાજન ! આવો વિચાર આવતાં, આ પેલા બ્રાહ્મણને એક ટેકાણે બેસાડી, પેલો લાકડાનો ભારો આપ્યો. અને તેમાંનાં લાકડાંના

ચોડાક કટકા છૂટા કરી, તે સળગાવીને બ્રાહ્મણને તમે તાપણી કરી આપી. તેના અગ્નિના જ્વરથી બ્રાહ્મણની ઠંડી કંઈક દૂર થઈ. એટલે તેણે આપને “બ્રાહ્મણને તું જે આપું છું તે (લાકડાં) તને નહીં મળે” અર્થાત્ એથી કંઈ વિશેષ તને મળશે, એવો આશીર્વાદ આપ્યો ! આપે તેની ઠંડી આમ દૂર તો કરી, પરંતુ તેનું મૃત્યુ પાસે આવ્યું હતું તેથી તે ઉપર પ્રમાણનાં આશિર્વાચનો બોલતો બોલતો જ મર્ણુ પામ્યો. અને આ લોકમાંથી ચાલતો થયો.

“હે નૃપ ! ખરી જરૂરીઆત વખતે કરેલું પુણ્ય કાંઈ અફળ જતું નથી. આ પ્રસંગ વીત્યા પછી આપે કઠીઆરા રૂપે ધણા જ ઉદાર દીલથી વર્તન ચાલવા માંડ્યું અને તેના પ્રતાપથી આપ આ જન્મમાં આ રાજ્ય પામ્યા.

“પેલો પૂર્વ જન્મનો બ્રાહ્મણ પછી પોપટની યોનિમાં જન્મ્યો. તેણે અત્યારે આપને પૂર્વજન્મના આશીર્વાદનું સ્મરણ કરાવતાં કહ્યું કે “તમે બ્રાહ્મણને જે લાકડાં આપો છે તે પામશો નહિ અર્થાત્ તમે રાજ્ય પામશો.”

લોજરાજ કાલિદાસના આવા સમયસૂચકતાના શબ્દો સાંભળીને આશ્ચર્ય પામ્યો. પંડિતો પણ પોતાના માથેથી આ પ્રમાણે વિદ્ય દૂર થયું જાણી આનંદ પામ્યા.

વાર્તા ૫૧ મી-લીમડા ઉપર તે કેરી થાય ! !

એક સમયે લોજરાજ બ્રાહ્મણના ભરી બેઠો હતો તેવામાં કાલિદાસનો દ્વેષ કરનારા અને તેનો તેજોવધ કરવાની ઇચ્છા રાખનારા, પંડિતોના નાયક વિષ્ણુશર્મા પંડિતની કપટગળમાં ફસેલો, રખીયલ ગોવાળ આવ્યો. તેણે લોજને પગે પડી એક આશ્ચર્યકારક કૌતુક કહ્યું:—

“હે બાપજી ! આજથી અઢાર મહીના ઉપર મારી માતીઅલ ઘોડી ગાભણી થઈ હતી અને જોડીઅલ ગાયને આઠેક મહીના ઉપર ગર્ભ રહ્યો હતો. તે બન્નેને ગર્ભ કાલે રાત્રે જ એકી વેળા પ્રસવ થયો છે. હું તો તે

વેળા ઉંઘતો હતો. પણ મારી સ્ત્રી સો પુરુષોને ભારે પડે એવી જનજરમાન હોઇને મારે તેની કશી ચિંતા કરવી પડે એમ ન હતું. તેથી હું જોવો પોહોર શટતાં ઉઠ્યો. તેવો મેં એક કોતુક જોયું. મોતીયલ ઘોડીને એક વાછડી ધાવતી હતી અને જોટીયલને વછેરો ધાવતો હતો ! મેં મારી સ્ત્રીને આવી નવાઇ વિષે પૂછ્યું, ત્યારે આપણ ! તે સોગન ખાઇને કહે છે કે “મોતીયલે વાછડીને અને જોટીયલે વછેરાને જન્મ આપ્યો છે ! તો હે રાજા ! એ બન્નું કેમ ? મારી સ્ત્રીના સગા મુખમાંથી આવો ચમત્કારિક બનાવ બનેલો સાંભળી, હે રાજા ભોજ ! સમસ્ત પંડિતો પાસે આ કોયડો ઉકેલાવા હું આપની સભામાં આવ્યો છું. કાંઈ પંડિત તે ઉકેલે તો મોટી મેહેરબાની થાય. ”

આ સાંભળી, સધળા પંડિતો વિસ્મયસાગરમાં નિમગ્ન થયા, અને વિચારવા લાગ્યા કે “આ તે કેવો અલૌકિક પ્રકાર !

ભોજને રખીયલ ગોવાળનું કહેવું સાચું નહીં લાગ્યાથી તેને ધમકાવી પૂછ્યું :—“શું તું અમારી તેમ જ મારી સભાના પંડિતોની મશ્કરી કરવા તો નથી આવ્યો ? જો તારું કપટ પકડાયું તો તને અવળી ધાણીએ જ પીલીશ. ”

એટલે રખીયલ બોલ્યો :—

“આપણ ! આપ જોવા રાજા ઈનદરની અને પંડિતો જોવા દેવોની તે વ્યયમ મહકરી થાય ! મેં મારી સગી આંખે મારી મોતીયલ ઘોડીને વાછડી અને જોટીયલ ગાયને વછેરો ધાવતો જોયો છે. શું આપણ ! મારી સગી આંખ બોટી ? વળી મેં મારી ધણીઆણીને પણ અહીં આવવા અગાઉ બહુ બહુ ધમકાવી પૂછું છે અને તેણે જ પણ મોતીયલને વાછડી અને જોટીયલને વછેરો અવતર્યાનું કીધું છે. અમો ગરીબ માણસની શી શું જાણ તેને આપ જોવા મનીખની મહકરી કરીએ ? ”

ભોજને તે છતાં ખાત્રી ન થઇ, એટલે પેલો લુચ્ચો વિષ્ણુશર્મા બોલ્યો :—
“હે રાજા ! આપણે જાતે જ ત્યાં જઈએ પ્રકાર જોઇએ, તો કેમ ? ”

ભોજને તે સૂચના પસંદ પડી. એટલે સઘળી બ્રહ્મસભા સાથે તે રખીયલના નેસડામાં ગયો અને કહેલો ધાવણનો પ્રકાર બેયો. આથી આશ્ચર્યમાં નિમગ્ન થઇ, તેણે પંડિત કાલિદાસને પૂછ્યું:—“ હે સુકવિ ! આમ કેમ બન્યું હશે ? પ્રકૃતિ કેમ બદલાઈ ! લીમડે કેરી કેમ પાકી ? ”

કાલિદાસ પણ અમુંઝાયો. તેને લાગ્યું કે નિશ્ચયે આજે મારું પાણી જવાનું. પરંતુ દેવી કાલિકાની કૃપાથી તેને આ શંકાના ખુલાસા માટે છ મહીનાની મહેતલ માગવાનું સ્પર્ધુ. અને માગતાં ભોજને તે આપી.

પછી કાલિદાસ ઘેર આવ્યો. તે નિત્ય ઘેર આવતો ત્યારે પ્રસન્નતાથી પોતાની વિધવા પુત્રવધુ રંભાવતીને બ્રહ્મસભામાં બનેલી કાઈ ને કાઈ નવી વાર્તા કે પ્રસંગ પૂર્ણ રસથી કહેતો. પરંતુ આજે ચિંતા અને ગ્લાનિને લીધે કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વિના પોતાના ગ્રંથસંગ્રહના ઓરડામાં ગયો અને વિચારમાં એવો તો તક્લીન થયો કે એક પ્રહર વીત્યો છતાં તેને ખાવાનું પણ ભાન ન રહ્યું.

આ પાસે રંભાવતી અમુંઝાતી હતી. રસોઇ ટાઢી પડી ગયા છતાં પંડિતજી કેમ હજી જમવા ઉઠતા નથી, એની ચિંતામાં પેઠી હતી. આખરે ધીરજ ખૂટતાં તે કાલિદાસના ઓરડામાં આવી અને તેમને ચિંતાતુર બેઠ તેણે આંખમાંથી શ્રાવણબાદરવો વરસાવ્યો, અને ડુસકાં ભરવા માંડ્યાં. એથી કાલિદાસ એકદમ વિચારસમાધિમાંથી ચમકી ઉઠ્યો અને રંભાવતીને રડતી બેઠી ગુંચાયો. પછી તેને મહામુશીબતે રોતી છાની રાખી, અને તેને રડવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે તે બોલી:—

“ આપ મારા શિરછત્ર આજે આટઆટલા ચિંતામાં પડ્યા છો અને ખાવાનીયે ફીકર ટાળી બેઠા છો, તેથી મને રડવું આવ્યું. મારાં સાંસુજી બે જીવતાં હોત તો હું આપની ચિંતાના કારણમાં માથું ન મારત. હું આપની પુત્રી જેવી છું. માટે આપ મને આપની મુંઝવણ જણાવો. હાજરા-હજુર કૃપાળુ દેવી કાલિકા આપની સઘળીએ મુંઝવણ વિદારશે. આપ કયમ એ દેવીમાં અડગ શ્રદ્ધા છોડી બેઠા છો ? ”

એટલે કાલિદાસ બોલ્યો:—“ હે પુત્રી ! મારી આજની મુંઝવણ અલૌકિક છે. આજે એક ન બનવા જેવો પ્રકાર બન્યો છે, અને તે મેં નજરે નજોયો છે. આજે રખીયલ ગોવાળે બ્રહ્મસભામાં આવી કહ્યું કે તેની માતી-અલ ઘોડીને વાછડી અને જોડીઅલ ગાયને વછેરો આવ્યો છે. રાજા ભોજ, હું અને સમસ્ત બ્રહ્મસભાએ તેને ત્યાં જઈ, ઘોડીને વાછડી અને ગાયને વછેરો ધાવતો નજોયો. તેથી મને ભોજોપ્રશ્ન કર્યો, કે લીંબડા ઉપર ફેરી કેમ થઈ ? હું તેનો તાત્કાલિક ખુલાસો કરી ન શક્યો. અને છ મહીનાની મહેતલ તે માટે માગી છે. ઘણી ઘણીએ હું મારી બુદ્ધિને કસું છું, છતાં તેનો ઉકેલ મને સૂઝતો નથી અને મારું નૂર જરૂર જવાનો પ્રસંગ આવ્યાથી અમુંઝાઉં છું. ”

રંભાવતી ઘણી જ ચક્રોર હતી, તે ચેતી ગઈ કે આમાં કોઈ દ્વેષી પંડિતની કરામત છે અને કંઈક ઉલટાસુલટી થયું છે, પરંતુ જાણીબુઝીને તે ભોજથી છુપાવવામાં આવે છે. આવો વિચાર આવતાં તે બોલી:—“ હે શાણા સસરાજી ! આમાં તે અમુંઝાવા જેવું છે શું ? આ તો કપટ-ચાતુરીની એક કરામત છે. એ કેમ બન્યું હશે તે હું સમજી શકું છું. તમે હવે જેની ચિંતા રખે રાખતા. હું એ કોયડાને ઉકેલી આપવાની ખાત્રી આપું છું. માટે તમે ચિંતા ન કરો. ”

રંભાવતીની ચક્રોરતા તેમ જ કાર્યપટૂતામાં કાલિદાસને વિશ્વાસ હતો, એટલે તત્કાલ ચિંતાને ખંખેરી કાઢી, કાલિદાસ જમવા ઉઠ્યો, જમ્યો અને તે પછી નિત્યનિયમ પ્રમાણે કાર્યમાં રોકાયો. એમ કરતાં છ મહીનામાં એક દિવસ બાકી રહ્યો એટલે તેને ભારે ચટપટી થઈ, તેથી રંભાવતીને પૂછ્યું:—“ હે પુત્રી ! તેં કાંઈ પેલા અટપટીયા અટપટીયા પ્રકારનો ઉકેલ શોધ્યો ? તારા કહેવાથી એની અટપટની ચટપટ મેં રાખીજ ન હતી. પેલા કટકટીયા નટખટ પંડિતો મારી આખર અટપટ લેવાને ચૂકે એમ નથી. નહીં તો આટલી અધીરાઈથી તને પૂછું પણ નહીં ”

એટલે રંભાવતીએ પોતાની તદખીર સમજાવતાં કહ્યું:—“ હે શાણા સસરાજી ! આટલા બધા દિવસ તમે નચિંતાઈથી મારી ચતુરાઈમાં પૂર્ણ

વિશ્વાસ રાખી થોભ્યા, પણ આજે છેલ્લે દિવસે આમ અધીરા થયા, એમાં કાઈ નિવાંધજેવું નથી. હું આપની માનસિક સ્થિતિ તેમ જ નણુણા પાંડિતોની નફ્ટાઈ સમજું છું. સાંભળો મેં આવી તદ્દખીર કરી છે. મેં જ એક શૂલપાણુશ્વરનો પોપટ પાળ્યો છે, તેની પાંખો મેં થોડીક થોડી કાતરી નાંખી છે, અને જાણે તે વનના દેવમાંથી બળતો ઉગર્યો હોય એમ દાખવવા તેને ધૂત્ર વર્ણના રંગે રંગ્યો છે; તેની ડોક હરતાલના વર્ણ રંગી છે, એની ચાંચ ગળીના રંગની કીધી છે. તેમ જ બ્રહ્મસભામાં કેટલુંક બોલવાનું તેને મેં શીખવ્યું છે. માટે તમે હવે ખેરીકર રહો. ”

પછી મહેતલનો દિવસ પૂરો થતાં રમ્ભાવતી વિધવાને યોગ્ય શુભ્ર-વસ્ત્ર સજી, હાથમાં પોપટનું પાંજરું લઈ, કાલિદાસ સાથે ભોજની બ્રહ્મસભામાં ગઈ. સધળી બ્રહ્મસભા પોપટ તથા રમ્ભાવતીને જોઈ આશ્ચર્ય-ચકિત થઈ. ભોજે કાલિદાસને પૂર્વનો ઘોડો અને ગાયનાં બચ્ચાંના કોયડાનો ઉકેલ પૂછ્યો. એટલે ‘આપને સધળો ખુલાસો આ પોપટને પ્રશ્નો-તર કર્યાથી મળી રહેશે, એમ કાલિદાસે તેને જણાવ્યું.

એટલે ભોજે પ્રથમ તો પોતાનું કુટુહલ શમાવવા પોપટને આવો પ્રશ્ન કર્યો:—

शुक त्वं विहगश्रेष्ठः चतुरो दीर्घवशी च ।

हरित्कंटो नीलचंचुः किमर्थं कृष्णदर्शनः ॥

“ હે શુક ! તું આકાશચારી પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠ છું, તું ચતુર બુદ્ધિશાળી છું, તેમ જ દીર્ઘદર્શી પણ છું. તેથી તને હું પૂછું છું કે, તારી જાતિના સ્વરૂપ અને વર્ણને તેં કેમ ત્યજ્યાં છે ? તારી ડોક લાલ હોવાને બદલે હરતાલના વર્ણની કેમ છે ? તેમ જ તારી ચાંચ પણ લાલને બદલે નીલ-ગળીના વર્ણની કેમ થઈ છે ? વળી તું શરીરે લીલો દીસવાને બદલે કાળો કેમ દેખાય છે ? આનો કોઈ ખુલાસો તું પ્રથમ કર. ”

એટલે પોપટ હસીને બોલ્યો:—“ હે રાજન !

निवास उदधिमध्ये ज्वाला तत्र प्रवर्तते ।

दग्धानि मम गात्राणि तदर्थं कृष्णदर्शनः ॥

“હું સાગરની મધ્યે નિવાસ કરતો હતો, ત્યાં અગ્નિની જ્વાળા વિશેષ પ્રચંડતાથી વ્યાપી રહેલી છે; એ દવને લીધે મારાં ગાત્રો બળીજળી ગયાં છે અને એથી જ હું કાળા વર્ણનો દીસું છું.”

આ સાંભળી ભોજ અતિશય ચીઠાઈ બોલ્યો:—

રે રે પક્ષિ કુરાચારિ અનૃતં કિં વિમાષસે ।

સમુદ્રે ચ કુતો વાહ્નિઃ કુતો જ્વાલા પ્રવર્તતે ॥

“હે દુષ્ટ આચરણવાળા પક્ષી ! પોપટ થઇને તું આવું અસત્ય કેમ ઉચ્ચારે છે ? શું તું અમને મૂર્ખાં સમજે છે ? સમુદ્રમાં તે વહ્નિ ક્યાંથી હોઇ શકે ? અને જો વહ્નિ ત્યાં હોઇ જ ન શકે તો જ્વાલા કેવી રીતે પ્રચંડ-તાથી પ્રવર્તે અને તારાં ગાત્રો પ્રજળે !”

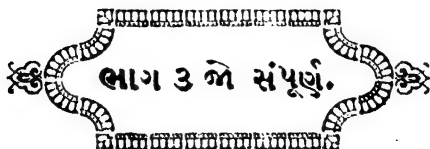
ત્યારે પોપટ પાછો બોલ્યો:—

જાતાઽશ્વિન્યાઃ સુવત્સા કિમ્ ધેનોઃ કિં ચ તુરંગમઃ ।

વદ્માનિ મમ ગાત્રાણિ યથા રાજા તથા પ્રજા ॥

હે રાજન્ ! રાજા કાલસ્ય કારણે રાજા કાળનું કારણ એ છે, કથન આપ શું જાણતા નથી ? જ્યારે રાજાનો વ્યવહાર બદલાય ત્યારે પ્રજાનો પણ બદલાય. આપના રાજ્યમાં ઘોડીને વાછડી કેમ અવતરી ? અને ગાયને વછેરો કેમ આવ્યો ? જેમ એ બન્યું તેમ સમુદ્રની મધ્યે અગ્નિથી મારાં ગાત્રો બળ્યાં. જ્યારે પૃથ્વી ઉપર કુદરતનાં લક્ષણ પલાટાયાં ત્યારે સમુદ્ર ઉપર પણ શું ન પલાટાય ? ”

આ ખુલાસાથી ભોજની આંખ ઉઘડી. અને તેણે રખીયલ ગોવાળની સ્ત્રીને બોલાવી અને ધમકી આપી સધળો પ્રકાર પૂછ્યો. ત્યારે તેણે વિષ્ણુશર્મા પંડિતની પ્રેરણાથી તેમ કીધેલું હોવાનું જણાવ્યું. પછી ભોજે વિષ્ણુશર્માને ફરીથી આવું તરકટ નહીં કરવાની તાકીદ આપી. પછી ભોજે રમ્ભાવતીનું ઘટતું સન્માન કીધું, અને પોપટને પોતાની પાસે જ રાખી લીધો.

ભોજ અને કાલિદાસ

ભાગ ૪ થો

ભોજ અને અન્ય કવિઓના પ્રસંગો

વાર્તા પર મી-એક સરસ્વતી કુટુંબ

(૧)

શ્રીકૃષ્ણવર્તીમાં વિધાવતું પરંતુ દરિદ્રી અવસ્થા ભોગવતું, એક સુશીલ કુટુંબ રહેતું હતું. એ કુટુંબમાં ચાર જણ હતાં, એક વૃદ્ધ જન, બીજા એની સ્ત્રી, ત્રીજા પુત્ર અને ચોથી પુત્રવધુ. આ ચારે જણ વિધાવતાં હોઈને તે કુટુંબ સરસ્વતી કુટુંબને નામે ઓળખાતું હતું. મનુષ્યની મહત્તાની કિંમત પરદેશમાં થાય છે, સ્વદેશમાં ઇર્ષ્યાળુ લોક તેના યશને જામવા દેતા નથી. એટલે યોગ્ય કદરના અભાવે સ્વદેશમાં બરાબર પોષણ ન થવાથી, આ સરસ્વતી કુટુંબે પરદેશ જવાનો વિચાર કર્યો. માળવો દેશ ગરીબનો માળાપ લેખાય છે. કહેવત છે કે બાપની સાહેબીમાં ન સતાય પણ સો છોકરાં માના રેંટીયામાં સતાય. એ પ્રમાણે માળવો મૂળથી જ ફલ-ફૂલ હોઈને તેમ જ ત્યાં અનાવૃષ્ટિ ધણું કરીને હોતી નથી, તેથી ત્યાં હજારો લોકોનો નિર્વાહ ચાલી શકે છે. આથી ‘ માળવો એ માનું પેટ ’ એવી કિંવદન્તિ પ્રચલિત છે. આથી આ સરસ્વતી કુટુંબે માળવામાં જઈ વસવાનો નિશ્ચય કર્યો. વળી ત્યાંના રાજા ભોજના દાનધર્મની જવલંત કીર્તિ પણ તેણે ઘણી સાંભળી હતી. ભોજરાજા વિદ્યા પ્રતિ અતિ પ્રીતિ ધરાવે છે અને વિદ્વાનોને સારો આશ્રય આપે છે, એવી વાત જ્યાં ત્યાં ફેલાઈ રહી હતી. આ ઉપરથી આ ગરીબ કુટુંબ ધારા નગરની સમીપ આવી પહોંચ્યું. ત્યાં આશ્રય મેળવવા નગરથી થોડે દૂર તેમને એક બાહ્ય મળ્યો, તેણે એમાંના વૃદ્ધજનને પૂછ્યું, “ હે વિપ્ર ! ક્યાં જાઓ છો ? ”

એટલે વૃદ્ધે ઉત્તરમાં નીચેનું પૂર્વાર્ધ ઉચ્ચાર્યું:—

गच्छाम्यहं श्रुतिपुराणसमग्रशास्त्र-
पारंगतं ज्ञातुं किल भोजभूषं ॥

“ શ્રુતિ, પુરાણ અને સમગ્ર શાસ્ત્રના પારને પામેલા રાજા ભોજને અમારી સ્થિતિથી વાફેફ કરવાના ઉદ્દેશથી હું મળવા જઈ છું. ”

તે સાંભળી, પેલા બ્રાહ્મણ શ્લોક પૂરો કરતાં નીચેનું ઉત્તરાર્ધ ઉચ્ચાર્યું:

वेत्त्यक्षराणि न हि वाचयितुं स राजा ।

मह्यं ललाटलिखितादधिकं ददौ यः ॥

“ અરે રે! હે વિપ્ર! તું પૂરેપૂરો ઢગાવાનો છું! ભોજરાજા તો એક અક્ષર પણ સ્પષ્ટ ઉકેલી શકતો નથી! કારણ કે, મારા બાળ્યમાં જે હતું તે એ વાંચી શક્યો નહીં અને ઉલટું તેમાં લખ્યું હતું કરતાં એણે વધારે દ્રવ્ય મને આપ્યું છે ”

પેલો બ્રાહ્મણ એટલું કહી ચાલતો થયો, પણ તેના ઉત્તરથી પેલો વૃદ્ધ જન અને તેનું કુટુંબ આનંદ પામ્યું. અને તેને લાગ્યું કે ધારા-નગરમાં અવશ્ય આપણા સત્કાર થશે. પછી ધારાનગર પહોંચતાં તે કુટુંબે એક સુંદર વડના ઝાડ નીચે પોતાનો મૂકામ રાખ્યો અને એક વૃદ્ધ પરંતુ શ્રદ્ધાળુ ગોવાળ સાથે ભોજ રાજાને કહેવરાવ્યું કે “ એક સરસ્વતીકુટુંબ આપના નગરની પાસે આવ્યું છે. આપની સંમતિ હોય તો શહેરમાં રહેવાને તે આવે. ”

સરસ્વતીકુટુંબનું નામ સાંભળતાં જ રાજાએ વિચાર્યું કે, “ નામ સરસ્વતીકુટુંબ ધર્યું છે, તો એનાં વૃદ્ધ જન, વૃદ્ધ માતા, પુત્ર અને પુત્રવધુ કેવાંક ચતુર છે, તેની પરીક્ષા મારે પ્રથમ લેવી જોઈએ. ”

આ વિચારથી રાજાએ આશરે પાંચ શેર દૂધનો લોટો છલોછલ ભરીને પોતાના વિશ્વાસુ પરિજન સાથે તેમને ત્યાં મોકલ્યો. એ રાજ-પુરૂષે સરસ્વતી કુટુંબના રહેઠાણ પાસે આવી, વૃદ્ધ જનના હાથમાં તે લોટો આપીને કહ્યું: “ ભોજ રાજાએ તમારો સંદેશો સાંભળી, ઉત્તરમાં આ દૂધ ભરેલો કલશ મોકલ્યો છે. ”

કલશને છલોછલ દૂધથી ભરેલો જોઈ, સરસ્વતી કુટુંબ તરત જ સમજી ગયું કે “ આ દ્વારા રાજા ભોજ, પોતાનું ધારાનગર પ્રજાજનોથી ઉભરાયું છે, તેથી તેમાં હવે વધારે જનોનો સમાવેશ થાય તેમ નથી, તેથી તમારા સરસ્વતી કુટુંબનો પણ સમાવેશ થઈ શકે તેમ નથી, એમ સૂચવે છે. ખરે જ રાજા ભોજ આપણે સાંભળ્યું છે તેમ ચક્રાર છે અને તેના પ્રધાન શાણા છે. પરંતુ આપણે પણ આપણા ચાતુર્યનો ચમત્કાર તેને દેખાડીએ ત્યારે જ આપણું સરસ્વતી કુટુંબ નામ સાર્થ થાય. ”

પછી એ વૃદ્ધજને પેલા પરિજનના દેખતાં જ દૂધ જોટલી જ પાંચ શેરેક ખાંડ મંગાવી અને તેના દેખતાં જ એ ખાંડ તેણે ચપટી ચપટી કરી તે જ દૂધના લોટામાં સમાવી. અને કંઈ પણ કહ્યા કે સૂચવ્યા વગર તે લોટો પેલા પરિજન સાથે જ ભોજને પાછો મોકલાવ્યો.

ત્યાંથી વિદાય લઈ પરિજને ભોજ પાસે આવી પેલો લોટો મૂક્યો અને તેમાં પાંચ શેરેક ખાંડ એ સરસ્વતી કુટુંબના વૃદ્ધજને કેવી રીતે સમાવી હતી તેનો વૃત્તાંત કહ્યો.

તે સાંભળી, ચતુર રાજા મનમાં સમજ્યો:—“ એ કુટુંબીઓ પોતાની આવી યુક્તિથી મને એમ જણાવવા માગે છે કે, તારા છલોછલ દૂધથી ભરેલા લોટામાં જેમ પાંચ શેર ખાંડ સમાઈ ગઈ તેમ તારી ખીચોખીચ પ્રજામાં અમે પણ સમાઈ શકીશું. જેમ દૂધ અને ખાંડનો સંયોગ અન્યોન્યને અનુકૂલ છે, તેમ અમે પણ શાન્ત હોઈને તારી પ્રજાને કોઈ રીતિએ હરકત રૂપ ન થતાં, તેમાં એવાં તો ભેળાઈ જઈશું કે કોઈ અમને નોંખાં નોંધારાં લેખી શકશે નહીં. ‘ વનો હોય તો વેરીમાં પણ વાસ થાય, ’ તેમ કરતાં પણ અમને આવડે છે. તો તારી ભાષ્ટ્યારાથી જાણીતી પ્રજામાં અમે વાસ સુખેથી કરી શકીશું, એમાં તારે લેશ શંકા રાખવી નહિ. ”

આ વ્યતિકરથી ભોજની ખાત્રી થઈ કે નામ પ્રમાણે આ સરસ્વતી કુટુંબ ચતુર તો છે. પરંતુ મારે હજી ખીજી કંઈ તેની વિશેષ પરીક્ષા લેવી જોઈએ, એવો વિચાર કરી, ભોજ વેષ બદલીને નગર બહાર સરસ્વતી

કુટુંબના ઉતારા આગળ આવ્યો. ત્યાં તેણે એ સ્ત્રીઓને એઠેલી જોઈ. તેમણે, પુરૂષવર્ગની ભાળ પૂછતાં તેને એવી ખબર આપી કે, વૃદ્ધજન અને તેનો પુત્ર તળાવના જળમાં સાયંસંધ્યા કરવા ગયા છે. એટલે ભોજ રાજ પોતે ત્યાં તળાવ ઉપર ગયો. અને યુવાન પુરૂષ સામે જોઈ, રાજએ અંજલિ ભરી જલપાન કીધું.

પેલા વિદ્વાન યુવાને જોયું કે ખામુખા હેતુપૂર્વક એણે અંજલિ ભરી જલપાન કર્યું છે. તેનો હેતુ મને સંકેતથી એમ જણાવવાનો છે કે જેમ તારા પૂર્વજ અગસ્ય મુનિએ એક જ અંજલિમાં મહાસાગરને સમાવી જલપાન કર્યું હતું તેમ તું પણ જો તેનો ખરો વંશજ હોય તો આ નાની તલાવડીના જ જલનું આચમન કર. આકૃતિર્ગુણાન્કથયતિ-એ ન્યાયે રાજવંશી તેજ ઉપરથી એ નિશ્ચયે ભોજરાજ છે, અને તેણે જેમ દ્વંધના લોઠાથી અમારી ચાતુરીની પરીક્ષા લીધી તેમ અહીં મારી કસોટી કરવા આવ્યો છે. પરંતુ હું એ ખરો કે તેને મારો ચમત્કાર બતાવું.”

પછીએ યુવાને તલાવડીમાંથી પગના અંગુઠા વતે એક કાંકરી બહાર કાઢી અને રાજને દેખાડી તલાવમાં પાછી નાંખી. તે જોઈને રાજ પ્રસન્ન થયો. તે પણ સમજ્યો કે “ તમે ક્ષત્રિ છો અને તમારામાંના રામચંદ્ર પણ ક્ષત્રિય હતા. તેમણે સમુદ્ર ઉપર પથ્થરની પાજ તારી તેમ જો તમે આટલી નાની સરખી કાંકરી જ તરતી રાખી શકો, તો હું તમને ખરા ક્ષત્રિય માનું, એવો એનો ભાવ છે. ”

પછી તેણે વિચાર કર્યો કે “ જેવો એ બ્રાહ્મણ છે, તેવો જ હું પણ ક્ષત્રિય છું, એમાં તો શક નથી. અને જેમ કાલ કરતાં એવા ક્ષત્રિય પૃથ્વી ઉપર મળવા દુર્લભ છે, તેમ એવા બ્રાહ્મણ પણ આ કલિકાલમાં મળે એમ નથી, તેથી તેવા મહાન પૂર્વજના વાદ કરવા, એ કોઈ રીતે યોગ્ય નથી ! ”

આટલી પરીક્ષા કરી, છતાં ભોજને સંતોષ ન વળ્યો. તેથી એ કુટુંબ સાથે વિશેષ વાતચિત કરવાના ઇરાદાથી રાત્રિને સમયે કડીયારાનો વેષ લઈ પાછો તેના મુકામે ગયો. માર્ગમાંથી તેણે લાકડાની નાની સરખી મારી આંધી લીધી. આ વખતે શહેરના દરવાજા બંધ થવાનો બખત થવા

આવ્યો હતો. રાજાએ તેમના ઉતારા પાસે આવી કહ્યું:—“ હે વૃદ્ધજન ! જંગલમાં હું લાકડાં કાપવા રહ્યો, તેથી મોટું થયું, અને શહેરના દરવાજા અંધ થઈ ગયા. તમારે ત્યાં લાકડાં ખપશે, એવી ઉમેદથી હું અહિં તમારી પાસે આવ્યો છું. માટે તમને જોઈતાં હોય તો તે વેચાતાં હશે. ”

કહીઆરાનાં આવાં વચન સાંભળી, તેમને લાકડાં જોઈતાં હતાં, તેથી પેલા વૃદ્ધે તે ખરીદ કર્યાં અને તેને પૈસા ચૂકવી આપ્યા. પૈસા લીધા પછી કહીઆરા ૩૫ રાજાએ કહ્યું:—“ હે બ્રહ્મદેવ ! શહેરના દરવાજા અંધ થઈ ગયા છે, માટે આપ આજા આપો તો હું આજ અહીં જ એક બાજુએ પડ્યો રહું. ”

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ:—“ ભલે ભાઈ ! પડી રહે એમાં અમારું શું જવાનું હતું ? ”

એટલે કહીઆરો ત્યાં જ લાંબો થઈને સૂતો. પેલાં ચાર જણાંઓએ વિચાર કીધો કે, આપણે ચારે જણુ એક એક પોહોર સુધી જાગવાનો વારો કરીએ તો સાફ નહિ તો આ જંગલમાંથી કોઈ આપણા સરસામાન ઉપાડી જશે.

વૃદ્ધને જાગવાને રાત્રિનો આગલો ભાગ ઠીક પડે તેથી તેને માટે પહેલા પોહોરનો વારો ઠરાવાયો. વૃદ્ધ જાગતો રહ્યો અને આકીનાં ત્રણ જણાં ઉઠી ગયાં. બાદ યોગ્ય તકે વૃદ્ધની પરીક્ષા કરવા કહીઆરાએ (ભોજ) તેને પ્રશ્ન કર્યો:—

અસારે સ્વલુ સંસારે સારમેતત્રયં સ્મૃતમ્ ॥

ભાવાર્થ:—આ અસાર સંસારમાં ખરેખર ત્રણ વસ્તુઓ સારવાળી. મનાયલી છે, તે કઈ કઈ ?

આ સાંભળી, વૃદ્ધજન બોલ્યો:—

કાશ્યાં વાસઃ, સતાં સેવા, મુરારેઃ સ્મરણં તથા ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—કાશીમાં નિવાસ, સંતોની સેવા, અને મુશરિ-વિષ્ણુના સ્મરણમાં લીન રહેવું, એ ત્રણ વસ્તુઓ જ સારવાળી છે.

આ સાંભળી, રાજા ધણા જ ખુશી થયો. પછી એક પોઠોર પૂરો થયો ત્યારે વૃદ્ધજન સુધી ગયો અને વૃદ્ધાનો જાગવાનો વારો આવ્યો, તેથી તે જાગતી બેઠી. પછી યોગ્ય તક આવતાં રાજાએ તેને પૂછ્યું—

અસારે રાલુ સંસારે સારમેતદ્વયં સ્મૃતમ્ ।

ભાવાર્થ—આ અસાર સંસારમાં માત્ર બે જ વસ્તુ સારવાળી છે, એમ કહેવાય છે, તો તે કઈ કઈ ?

વૃદ્ધા તરત જ બોલી:—

કંસારઃ શર્કરાયુક્તઃ કંસારિચરણદ્વયમ્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—શાકર સાથે સીઝવેલો, કંસાર સારવાન છે અને કંસના શત્રુ(શ્રીકૃષ્ણ)નાં ચરણારવિંદ સુધા સમાન છે, આ બે વસ્તુઓ આ અસાર સંસારમાં સારવાળી છે.

આ સાંભળી, રાજા ધણા જ ખુશી થયો. તેને વિચાર આવ્યો કે વૃદ્ધ ડોસીએ ભલી ઘડપણને યોગ્ય ખાદ્ય વસ્તુ અને સુયોગ્ય પૂન્ય પ્રભુની વરણી કરી છે:

પછી બીજા પોઠોર પૂરો થતાં ત્રીજા પેઠોર શરૂ થયો. એટલે વૃદ્ધ સુધી ગઈ અને તેનો પુત્ર સાચવવા બેઠો. પછી લાગ મળતાં કઠીઆરાઈપ રાજાએ તેને પૂછ્યું—

અસારે રાલુ સંસારે સારં શ્વશુરમાન્દિરમ્ ।

ભાવાર્થ—આ અસાર સંસારમાં સાસરાના ઘરનો વાસ જ સારવાળો મનાયલો છે, એ શું ખરું છે ?

આ સાંભળી પુત્રે ઉત્તર આપ્યો:—

હરઃ શેતે હિમગિરૌ હરિઃ શેતે પયોનિઘૌ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—તેથી જ હર, શંકર હિમાચલમાં એટલે સસરાના ઘરને આંગણે અને હરિ, લક્ષ્મીપતિ, વિષ્ણુ ભગવાન સમુદ્રમાં સસરાને ત્યાં સુતે છે. (લક્ષ્મી સમુદ્રમંથન વેળા સમુદ્રમાંથી નીકળી છે તેથી સમુદ્ર તેમનો પિતા લેખાય છે.)

આ સાંભળી, ભોજરાજા ધણા જ પ્રસન્ન થયો. આ પ્રમાણે રાત્રિના ત્રણ પોહોર પૂરા થયા, એટલે પુત્ર પણ સુઈ ગયો અને તેની સ્ત્રી યુવતી જાગતી બેઠી. વળી સંધિ બેઠી રાજાએ તે પુત્રવધુને પૂછ્યું:—

અસારે સ્વલુ સંસારે સારં સારંગલોચના ॥

ભાવાર્થ—આ અસાર સંસારમાં બધું નકામું છે, માત્ર એકલી મૃગાક્ષી નાર જ સારવાળો છે.

આ શબ્દો સાંભળી, ચતુર પુત્રવધુ સમજી ગઈ કે, આ કહીઆરો ન હોય પણ એ તો નકકી રસીડો ભોજરાજા જ છે. અને તે માર્મિક અને રસિક પ્રશ્ન કરી મને હુલાવે છે. પરંતુ હું એ ખરી કે તેને બોલતો જ બંધ કરી દઉં.

પછી એને જવાબ આપતાં તે બોલી:—

यस्याः कुक्षौ समुत्पन्ना भोजराज ! भवादृशाः ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—એથી જ હું ભોજરાજા ! આપના જોવા રાજાઓ—બ્રેષ્ટ પુરુષો એ નારીઓની કુખમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. તો પછી મૃગાક્ષી અસાર સંસારમાં સારવતી લેખાવી જ બેઠીએ.

એ પુત્રવધુએ પોતાને આમ ઓળખી કાઢ્યો છે, એ જાણી ભોજ રાજા પ્રસન્ન થયો. થોડી વાર પછી શહેરના દરવાજા ઉધડ્યા કે તરત જ તે નગરમાં ગયો; એક મોટી સ્વારી કાઢી, અને આ સરસ્વતી કુટુંબનો મારે ઉત્સવપૂર્વક આદરસત્કાર કરી, નગરમાં નિવાસ આપ્યો અને તેમને ઘટતું વર્ષાસન પણ બાંધી આપ્યું.

વાર્તા પડ મી-સરસ્વતી કુટુંબ.

(૨)

એક સમય એવો હતો કે કાશિમર દેશ સરસ્વતીની ભૂમિ ગણાતો હતો, અને તેથી દેવી સરસ્વતીનું નામ પણ કાશિમરમુખમાંની પડ્યું હતું. ત્યાં એક સરસ્વતીકુટુંબ વસતું હતું. તેની સ્થિતિ મધ્યમ સરની હતી. મૂળે જો કે આ કુટુંબ ધનાઢ્ય હતું, પરંતું 'દૈવ રહે સર્વ રહે' તેમ દશા ફરતાં તેની સઘળી લક્ષ્મી તણાઈ ગઈ. લક્ષ્મી અને સરસ્વતીનો એક સ્થળે મેળ ન હોય, એ ઉક્તિ સફલ થઈ; અને મહા મુશ્કેલીએ દહાડા કાઢવાના આવ્યા. એવામાં અનાવૃષ્ટિથી દુષ્કાળ પડ્યો. એટલે એ આખું કુટુંબ એક દાસી સાથે ભોજનો આશ્રય મેળવવા ધારા નગર આવ્યું; અને ત્યાં એણે એક નાનું ઘર ભાડે લીધું, પરંતુ જેમ કસ્તુરીનો સુગન્ધ ઢાંક્યો રહેતો નથી, તેમ આ કુટુંબનાં સઘળાંયે જણાં વિધાવંતાં અને શીળાં હોવાથી તેમની ખ્યાતિ ઢાંકી ન રહી. ભોજ રાજ વખતો વખત નગરમાં નવાં આવનારાંઓની ખબર કાઢતો હતો; તેથી એક વેળા એક દંડધરે ભોજને નવા આગતુંકાના આગમનની તેની પૃચ્છના ઉત્તરમાં કહ્યું—

બાપો વિદ્વાન બાપ પુત્રોપિ વિદ્વાન ।

આઈ વિઉધી આઈધુઆપિ વિઉધી ।

કાણી ચેટી સાપી વિઉધી વરાકી ।

રાજન્મન્યે વિજ્ઞ પુજ્ઞ કુટુંબમ્ ॥

ભાવાર્થ—હે રાજન્ ! એક નવું વિલક્ષણ, સરસ્વતી કુટુંબ આપણા ધારાનગર આવ્યું છે. તેમાં બાપ વિદ્વાન છે, દિકરો વિદ્વાન છે, માતા વિદ્વાન છે, પુત્રવધુ પણ વિદ્વાન છે, અને એક દાસી છે તેય છે તો ભણેલી પણ આંખ્યે જરાક કાણી છે. વિશેષમાં આ ટોળામાં એક રૂપવતી કન્યા છે, પરંતુ તેના ગુણો વિષે કે લગ્નેચ્છા વિષે કંઈ જણાયું નથી.

દંડધરના આવા પ્રહસનભર્યાં તેમજ સાભિપ્રાય સમાચારથી, ભોજ એ સરસ્વતી કુટુંબનું આતુર્ય પારખવા ધણા જ ઉત્સુક થયો. તેથી,

રાત્રીનો પહેલો પોહાર થયો, ત્યારે પોતે વેપ બદલી એ કુટુંબ જે ગૃહમાં વસતું હતું ત્યાં ગયો. અને દ્વાર ઉપર જઈ હાંક મારી કે,

“હું એક પંથી ઘણું દૂરથી આવું છું, આવી ક્ષેત્રાએ મારા જેવા અતિથિને કંઈ આશરો મળશે ?”

એટલે દાસી તરત જ બહાર આવી અને બોલી:—“હે પંથી ! તારી યાચના નિષ્ફળ છે.”

ત્યારે પંથીએ પ્રશ્ન કર્યો:—“હે સુંદરી ! હું સારા અને બહા માણસનું ઘર જોઈને આવ્યો છું અને મેં એક શુકન નાંખ્યો છે. તેથી મારો શબ્દ નિષ્ફળ જાય, એ તમારા જેવા કુલીનને શોભે નહીં. કહેવત છે કે “મરજે માગનાર કે મોં જોઈને માગ્યું નહીં અને મરજે આપનાર કે મોં જોઈને આપ્યું નહીં.”

એટલે ચક્રાર દાસીએ કહ્યું:—“હે પંથી ! તારું કહેવું ખરું છે. પરંતુ અમે લાચાર છીએ. અમારું ઘર સૂતકી છે ! અને સૂતકી ઘરમાંથી બ્રાહ્મણને દાન આપવું નિષિદ્ધ છે

તેના શબ્દોની ઢબછબ ઉપર કુતૂહલ જાગૃત થતાં પંથી બોલ્યો:—
“તમારે ત્યાં કોનો જન્મ થયો છે ?”

દાસી બોલી:—“વિત્ત અને વીર્ય માત્રને હરી લેનારા દારિદ્ર્યરૂપી પુત્રનો પ્રસવ અહીં થયો છે !”

પંથી બનેલો રાજા દાસીનો આવો ચમત્કારિક ઉત્તર સાંભળી ઘણા જ ખુશી થયો. અને તેની ખાત્રી થઈ કે, ત્યારે એક દાસી આવી કુશળ છે, ત્યારે આખું સરસ્વતી કુટુંબ પણ બેશક કુશળ હોવું ઘટે છે.

ભોજ અને દાસી આમ વાત કરતાં હતાં, તે સાંભળી વૃદ્ધને દાસીને અંદર બોલાવી અને કહ્યું:—“થાકેલો પંથી આર્જવતાથી એક જ રાત્રિ માટે આપણે ત્યાં રાતનિવાસ માગે છે, માટે તેને અંદર બોલાવ, એ કાંઈ સુજન દેખાય છે.”

વૃદ્ધની ઇચ્છાથી દાસીએ પંથીને અંદર આવવા દીધો. અંદર આવતાં ભોજ તેના ધરની સુધડતા તેમ જ વ્યવહાર આદિ જોઈ ઘણા જ

પ્રસન્ન થયો અને પોતાની ઓળખ કરાવી. પછી તેમની શાલીનતાની પરીક્ષા કરવા આવવાનો પોતાનો હેતુ પણ પ્રકટ કર્યો.

પછી સર્વ સ્વસ્થ થઈ એકત્ર મળ્યાં, ત્યારે ભોળે પ્રથમ વૃદ્ધજનને નીચેનું પદ કહી સમશ્યાપૂર્તિ કરવા કહ્યું:—

અસારાત્સારમુદ્ધરેત્—અસાર વસ્તુમાંથી પણ શાણા માણસે સાર કાઢવો.

એટલે વૃદ્ધજન બોલ્યો;—

દાનં વિત્તાદૃતં વાચઃ કીર્તિધર્મૌ તથાયુષઃ ।

પરોપકરણં કાયાદસારાત્સારમુદ્ધરેત્ ॥

ભાવાર્થ—જગત્માં અસારરૂપ વિત્ત-ધન મનાય છે, પરંતુ તેમાંથી દાનરૂપ સાર, વાણીમાંથી ઋત-સત્યરૂપી સાર, આયુષ્યમાંથી ધર્મરૂપી તેમજ કીર્તિરૂપી સાર અને અસાર કાયામાંથી પરોપકારરૂપી સાર, શાણા પુરૂષે કાઢી લેવો જોઈએ. અર્થાત્ અસાર વસ્તુને એળે ન જવા દેતાં તેમાંથીયે ઉત્તમ સાર કાઢવામાં આવે તો તે મહા ફલદાયી થાય છે. ”

વૃદ્ધતાને યોગ્ય આવો ઉત્તર સાંભળી, રાજા ભોળ મતમાં ધણા જ પ્રસન્ન થયો.

પછી બીજા પ્રસંગ કાઢી, પુત્રને કહ્યું કે, હું આ એક શ્લોકનું બીજું અને ત્રીજું ચરણ ઉચ્ચારું છું, અને તું આખોયે શ્લોક પૂરો કર:—

હિમાલયો નામ નગાધિરાજઃ । ચકાર મેના વિરહાતુરાક્ષી ।

એટલે યુવાન બોલ્યો;—

તવ પ્રતાપજ્વલનાઝગાલ હિમાલયો નામ નગાધિરાજઃ ।

ચકાર મેના વિરહાતુરાક્ષી પ્રવાલશય્યા શરણં શરીરમ્ ॥

ભાવાર્થ—હે રાજા ! તારા પ્રતાપરૂપી જ્વલન-અગ્નિથી પર્વતોનો રાજા હિમાલય ગળવા (ઓગળવા-પાણી પાણી થવા) લાગ્યો; આમ પતિને ગળતો જોઈને તેનું શું થશે ? મારે વિધવા તો થવું નહીં પડે ? શું મારે વિરહવેદના વેઠવાની છે ? આવા વિરહવિચારથી આતુર થયેલી

તેની અંગના સુંદરી મેનાએ હિમાલયના શરીરને પ્રવાલપર્ણના નવા અંકુરોની શય્યામાં ભારી રાખ્યું છે, જેથી તેને અગ્નિ ઓછો લાગે.

આવી સમસ્યાપૂર્તિથી રાજા ભોજ આશ્ચર્યચકિત થયો. પછી તેણે વૃદ્ધા સ્ત્રીને પૂછ્યું,—

કવણુ પીઆવઉ ખીર—

ભાવાર્થ—“હું તે દુધ કાને પાઉં?”—એ પદની સમસ્યા હે માતા ! તમે પૂરી કરો.

એટલે વૃદ્ધા બોલી:—

જઈ યહુ રાવણુ જઈયઉ દહમુહુ ઇન્દ્રિય શરીર;

જણણી વિચમ્લી ચિન્તવઈ કવણુ પીયાવઉ ખીર.

ભાવાર્થ—જ્યારે રાવણુ જન્મ્યો, ત્યારે તેનું એક આખું શરીર અને દશ માથાં જોઇને તેની જનની કંપી ઉઠી અને તેને એવી ચિંતા થઈ કે, મારે આ દશ મોઢાંમાંથી તેના કયા મોઢાને દુધ ધરાવવું ?

ભોજ તેના આવા હાજર જવાબથી પરમ પ્રસન્ન થયો. પછી તેણે પુત્રવધુને નીચેની સમસ્યા પૂછી:—

મઈ કણિઠ ઈ વિલુદ્દલઈ કાઈ.

ભાવાર્થ—હવે મારે કાને ગળે વળગવું ?

તરત જ પુત્રવધુ બોલી:—

કાણુ વિ વિરહુ કરાલિઈ મઈ ઉડાવિયઉ વરાઉ ।

સહિ અમ્ય લુઉ દિહુ મઈ કણિઠ ઈ વિલુદ્દલઈ કાઉ ॥

ભાવાર્થ—એક કલહાંતરિતા સુંદરી-પ્રેમકલહમાં પતિનો તિરસ્કાર કરી પછી પસ્તાવો કરનારી સ્ત્રી-એ, વિરહથી વ્યાકુલ થયેલા વરાક (ગરીબ) પતિને કામકેલીના સમયે એવો તો ચપટીમાં આપ્તાદ્ ઉડાવ્યો કે તે બિચારો નિરાશ થઇને ત્યાંથી સોંસરો જ ચાલ્યો ગયો. પરંતુ પોતે સ્ત્રી તો વિરહાતુર હતી જ, માત્ર અભિમાન અને એટલા ખાતર જ તેણે પતિનો તિરસ્કાર કરેલો હોવાથી તે વદાય થતાં પોતે વિરહથી બળવા લાગી; એટલે તે સખીને કહેવા લાગી કે, હે સખી ! હવે મારે

કાને ગળે વળગવું ? આળે આ મેં અતિ આશ્ચર્યભૂત (નવાઈ પમાડે એવો) પ્રકાર અનુભવ્યો છે. મારો કંઠ પતિના આશ્લેષ માટે વલખાં મારી રહ્યો છે, પણ તે તો રીસા મને ચાલ્યો ગયો છે. તો કહે કે હવે કાને વળગવું ?

પછી રાજાએ આ સરસ્વતી કુટુંબમાં જે એક રૂપવતી કન્યા હતી તેની તરફ વાત કરવા દષ્ટિ ફેરવી, પરંતુ તે તો શરમાઇને કટાક્ષ મારતી અંદર જ ચાલી ગઇ, તે બહાર ન આવી; એટલે તેના મોહબાણથી થાયલ થયલો ભોજ લાચારીએ ત્યાંથી વિદાય થયો.

ત્યાંથી ભોજ રાજા સર્વેને ઘટો સરપાવ આપી રાજભુવનમાં ગયો અને શયનાગારમાં જઈ પથારીમાં પડ્યો. પરંતુ પેલી રૂપવતી કન્યાના લાવણ્યનો મોહ તેને એવો તો સજ્જડ લાગ્યો હતો કે, તેને નિદ્રા આવી જ નહિ. અને ઘણી જ એચેની જણાવા માંડી એટલે તે અગાશીમાં આવ્યો. તે વેળા પૂર્ણ ચંદ્ર પ્રકાશતો હતો. ચન્દ્રનાં કિરણો જો કે વસ્તુતઃ શીતલ છે પરંતુ વિરહાવસ્થાથી તેને એ કિરણો અતિ ગરમ લાગ્યાં અને ઘેસાની પેઠે લવારો કરવા લાગ્યો કે, મારાથી આ ઊનાં ઊનાં ચન્દ્રકિરણો મુદ્દલ સહન થતાં નથી, માટે તે નિવારવા માટે મારે માથે હે સેવક ! એક છત્ર ધર. ”

તરત સેવકે તેને માથે છત્ર ધર્યું; છતાં કાંઈ શાતા વળી નહીં, અને પેલી સૌન્દર્યભૂતિ કુમારિકાનું જ રટણ કરવા માંડ્યું.

દરમ્યાન પેલી રૂપવતી કન્યા પણ ભોજ તરફ મોહબાણ વિંધાયાથી એટલી બધી આકર્ષાઈ કે, તેને પણ ધરમાં કાંઈ નિરાંત ન વળી અને જાનીમાની અભિસારિકાનો વેપ લઈ, રાજમંદિરે આવી અને એક દ્વતી સાથે રાજાને પોતાનો સંદેશો કહાવ્યો. રાજાને તો તે જ જોઈતું હતું, એટલે એણે ઉપર તેને પાસે બોલાવી અને કહ્યું:--“ હું સુંદરી ! મને અસાધ્ય વ્યાધિથી મુક્ત કરવા તારાં વચનરૂપી અમૃતનો એક ઘુંટડો પા. ”

ત્યારે રૂપવતી બોલી:--

રાજન્ ભોજ-હૃદય-નિશ્ચિલક્ષ્માપાલ-હૃદયમણે

યુક્તં સંચરણં તવાત્ર ભુવને છત્રેણ રાત્રાવપિ ।

મામૂત્ત્વદ્વનાવલોકનશાઢ્વીઢા વિલક્ષઃ શશી

મામૂચ્ચેયમરુન્ધતી ભગવતી દુઃશીલતાભાજનમ્ ॥

ભાવાર્થ—“ હે ભોજ રાજન્ ! હે ભોજકુલના દીપક ! હે સમસ્ત રાજાઓના ચુડામણિ ! આ જગતમાં તમારે રાત્રિએ પણ માથે છત્ર ધરાવીને ફરવું, એ જ સર્વથા યોગ્ય છે; નહીં તો તમારું મુખ જ્ઞેતાં લજ્જા પામતા ચન્દ્રને ભોંઠા પડી, શિશુ ગતિથી વાદળમાં સંતાઇ જ જવું પડશે ! તેમ બિચારી વસિષ્ઠ મુનિની પતિવ્રતા સતી ભગવતી અરુન્ધતી (આકાશમાં તારારૂપે સપ્તર્ષિની ગાલ્લી નામે ઓળખાતા તારાઓના ઝુમખા ભેગી તારારૂપે રહેલી છે તે) જે ઘણા કાળથી પોતાનું પતિવ્રતાપણું જાળવી રહી છે, તેના જીવામાં તમારું રૂપ આવે તો તેની કદાચ ધીરજ ખૂટી જાય, અને પતિવ્રત ગુમાવી જશે. ”

રૂપવતીનું આવું અભિપ્રાયભર્યું વચન સાંભળી, રાજાએ ગાંધર્વ વિધિથી તેની સાથે તત્કાળ અગાશીમાં જ પાણીચહ્લુવિધિથી લગ્ન કરીધું, અને અંતઃપુરમાં ભોગિની સ્ત્રી તરીકે તેને રાખી લીધી.

પછી ભોજે સરસ્વતી કુટુંબને શરપાવ તો આપ્યો હતો, પણ તે ઉપરાંત ઘટતી આજીવિકાની બીજી જોગવાઈ પણ કરી આપી.

વાર્તા ૫૪ મી—સરસ્વતીકુટુંબ.

(૩)

એક વખતે ધારાનગરનો ભોજરાજ બ્રહ્મસભામાં વિરાજતો હતો તે વેળા દ્વારપાળે આવી વરદી માગી કે, “હે મારા સ્વામી ! દૂર દેશથી આવેલો એક વિદ્વાન દ્વારે ઉભો છે. તેની સાથે એની વિદુષી સ્ત્રી, વિદ્વાન પુત્ર અને વિદુષી પુત્રવધુ પણ છે. એ આખુંયે કુટુંબ વિધાવંતું હોઇને સરસ્વતી કુટુંબ તરીકે ઓળખાય છે. માટે આપની જે સંમતિ હોય તો સભામાં તેનો પ્રવેશ કરાવું.”

ભોજ:—“ભલે; અહો ! સરસ્વતીની કૃપા મારી ઉપર ભારે છે !”

તરત જ દ્વારપાળે એ કુટુંબને સભામાં પ્રવેશ કરાવ્યો. પરંતુ તત્કાલ બીજા કટલાક પંડિતો પણ સભામાં આવ્યા. એટલે રાજા તેમનો સત્કાર કરવાના પ્રસંગોમાં રોકાયો. દરમ્યાન પેલું કુલીન સરસ્વતી કુટુંબ લેશ-માત્ર પણ અધીરું ન બનતાં, કે પોતાની અવસ્થા કે ઉપેક્ષા થયાનું પણ માની કોઈ ન થતાં, પોતાના સત્કારના યોગ્ય સમયની રાહ જોતું શાંત બેસી રહ્યું. નવા આગંતુક પંડિતોને ભોજ સંતોષી રહ્યો, હતો એટલે સહસા તેની દૃષ્ટિ આ કુટુંબ ઉપર પડી; અને તેને શાંત તથા વિનયી જોતાં વિશ્વંજ સકારણુ લાગવા માટે તેની ક્ષમા માગી. પછી તેનું આતુર્ય જાણવા નીચેનું ચરણુ ધરી, સમસ્યાપૂર્તિ કરવા પ્રત્યેક જણને કહ્યું:—

ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે

ભાવાર્થ—મહા પુરૂષોની ક્રિયાની સિદ્ધિ સત્ત્વ-સામર્થ્ય—પરાક્રમમાં જ રહેલી છે, નહીં કે ઉપકરણુ—સાધનોમાં—

અર્થાત્ જેમ અછકલા માણસો, ‘ઠોઠ નિશાળીયાને વતરણું ધણું’ એ કહેવત પ્રમાણુ, કોઈ કાર્ય કરવા માંડવા અગાઉ તે પાર પાડવાની પોતાની શક્તિ છે કે નહીં, તે ન વિચારતાં, પોતાના સામર્થ્ય ઉપર જ સંકલ્પબળ-ધૃતિશક્તિ ઉપર ઝઝૂમવાથી જ કાર્ય સધાશે એવો વિચાર ન કરતાં, તે પાર પાડવાનાં સાધનોને મહત્વનાં અને પોતાના સામર્થ્ય તેમ જ ધૃતિશક્તિને લઘુ-ગૌણુ લેખે છે, તેમ મોટા પુરૂષો કરતા નથી; પરંતુ તેઓ પોતાનું સત્ત્વ-સામર્થ્ય પ્રથમ માપે છે અને

કુચ્છાશકિત, સંકલ્પબળ સબળ હશે તો કાર્ય સાધવાને સાધનો તો આપોઆપ આવી મળશે જ, એમ સમજો છે. અને કાર્ય પાર ઉતારવા તત્પર થાય છે.

આવું બાવભર્યું ચરણ સાંભળી, વૃદ્ધ પુરુષ પ્રથમ બોલ્યો:—

ઘટો જન્મસ્થાનં મૃગપરિજનો ભૂર્જવસનો

વને વાસઃ કન્દામશનમપિ ચ કુઃસ્થં નિહતેલ્લહ્યં ।

અગસ્ત્યઃ પાથોઽર્ધિં યદકૃતકરામ્મોજકુહરે

ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે ॥

ભાવાર્થ—“ મહાત્મા અગસ્ત્ય મુનિએ, અગાધ અને અતાગ સમુદ્રોના જળનું પાન કરવા રૂપ મહાભારત કાર્ય એકલે હાથે, વિના સાધને, અને તેય વિના આશ્રયે વિષમ સ્થિતિમાં કેમ સાધ્યું: જુઓ ખરા; તેમનાં સાધનસામગ્રીઓ શાં શાં અને કેવાં કેવાં હતાં? તેઓને અનુકૂળતા કેવી હતી? તેઓની જન્મભૂમિ તો એક ઘડો હતો; અર્થાત્ પિતામાતા તરફની કોઈ સાધન કે આશ્રયની અનુકૂળતા ન હતી; તેમનાં પરિજનો ખીચારાં મૃગલાં હતાં; એટલે કોઈ સહાયક પણ ન હતું; વસ્ત્ર પણ ભૂર્જપત્રનાં—વૃક્ષની છાલનાં હતાં; નિવાસ પણ વનનો હતો; આહારમાં કન્દમૂળ હતાં, અને તેમનું શરીર પણ દુર્ધટ હતું; છતાં તેમણે સમગ્ર વિશાળ મહા સમુદ્રને હાથની એક જ અંજલિમાં લીધો અને તેનું પાન કર્યું, કારણ મહાત્માઓની ક્રિયાસિદ્ધિ તેમના પોતાના સત્ત્વ-સામર્થ્યમાં જ રહેલી છે, નહીં કે સાધનસામગ્રીઓમાં.

ભોજે આવું ચમત્કારિક કાવ્ય સાંભળી, પ્રસન્ન થઈને સોળ અમૂલ્ય મણિઓ તેને દાનમાં દીધા.

પછી તેણે એ વૃદ્ધજનની સ્ત્રીને કહ્યું:—“ હે અંબા ! તમે પણ આ જ સમસ્યા પૂરી કરો. ”

એટલે તે બોલી:—

રથસ્યેકં ચક્રં ભુજગચમિતાઃ સપ્ત તુરગા
નિરાલમ્બો માર્ગશ્ચરણવિકલઃ સારથિરપિ ।

રવિદ્ય્યાત્યેવાન્તં પ્રતિદિનમપારસ્ય નમસઃ

ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણ ॥

બાવાર્થ—સૂર્ય જે કે તેના રથને માત્ર એક જ પેકું છે; તેને દોરનારા વાહક જે કે સાત ઘોડા છે ખરા પરંતુ તેમની રાશ સર્પોની બનેલી છે એટલે તે વિષમ અને વિશ્વાસભરી નથી, જે માર્ગે તેનો રથ હંકાવાનો છે, તે માર્ગ કોઈ આધાર વગરનું આકાશ છે, તેનો સારથિ અરુણ પણ પગ વગરનો અને અપંગ છે, તેમ છતાં તે દરરોજ અપાર અંતરવાળા સમગ્ર આકાશનો પાર કાઢે છે; એ ખરું છે કે મહાત્માઓ પોતાની કાર્યસિદ્ધિઓનો આધાર પોતાના સત્વ-સામર્થ્યમાં જ લેખે છે, નહીં કે આસપાસનાં સાધન-સામગ્રીઓમાં. ’

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણીની આવી પ્રાસાદિક ઉક્તિ સાંભળી, ભોજ પ્રસન્ન થયો, અને તેને સત્તર હાથીઓ તથા સાત રથ દાનમાં દીધા.

પછી ભોજ બ્રાહ્મણના પુત્રને કહ્યું;—“ હે યુવાન ! તું પણ આ જ સમસ્યા પૂરી કર. ’

એટલે તે પણ બોલ્યો;—

વિજેતવ્યા લક્ષ્મી ચરણતરણીયો જલનિવિ-

ર્વિપક્ષઃ પૌલસ્ત્યો રણભુવિ સહાયાશ્ચ કપયઃ ।

પદાતિર્મૃત્યોઽસૌ સકલમવધીદ્રાક્ષસકુલં

ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે ॥

બાવાર્થ—જે કે રામચંદ્રજીને જિતવાની હતી તો અજિત લંકા, ચરણવડે તરવાનો હતો મોટો સાગર, હરાવવાનો હતો દશ મસ્તકવાળા અને અસંખ્ય શૂરવીર તથા વિવિધ જાતિભાતિનાં વાહનોવાળા રાક્ષસોના દળના નેતા દુઃસહ રાવણને, જ્યારે તેને રણાંગણમાં મદદ કરનારા હતા વાંદરાઓ અને રાંછો, તેમ પોતે હતા પગપાળા અને મૃત્યુધર્મીવાળા માનવ, છતાંયે તેમણે દુર્જય સકલ રાક્ષસકુલને હણ્યું. કારણ મહાન પુરુષો પોતાની ક્રિયાની સિદ્ધિનો આધાર પોતાના સત્વ-સામર્થ્ય ઉપર જ રાખે છે, નહીં કે આસપાસનાં સાધનસામગ્રીઓ ઉપર.

આથી પ્રસન્ન થઈ, ભોજે એ બ્રાહ્મણપુત્રને અઢાર હાથીઓનું દાન આપ્યું.

પછી તેની વડુ, જે સુકોમલ, મનોહારિણી અને ઘાટિલાં અવયવોથી સુશોભિત હતી, તેમ જ સાક્ષાત્ શૃંગારરસથી જ બનેલી હોય એવી સૌન્દર્યવતી હતી, તથા ચંપકવ્રતા સમાન લાવણ્યમય ગાત્રવાળી હતી, તેને બેતાં રાજાને વિચાર આવ્યો કે “આ કોઈ સરસ્વતીનો લીલા અવતાર હોય એમ જણાય છે.” પછી તેને મનથી પ્રણામ કરી તેણે કહ્યું:—
“હે માત ! તું પણ આ સંબંધમાં એક આશિર્વાચન બોલ.”

એટલે તેણે નીચેની ઉક્ત કહી:—

ધનુઃપૌષ્પં મૌર્વી મધુકરમયી ચચ્ચલદશામ
દશાં કોણો બાણઃ સુહૃદપિ જડાત્મા હિમકરઃ ।
સ્વયં ચૈકોડનક્લ્લસ્ત્રીભુવનમપિ વ્યાકુલયતિ
ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે ।

ભાવાર્થ—કામદેવ, જોકે તેનું ધનુષ્ય તો પુષ્પોનું બનેલું એટલે કે સુકોમળ છે; વળી એ ધનુષ્યની પણ જ મધુકરમયી (ભ્રમરાઓની) છે, તેમ ધનુષ્યે ચઢાવાનું બાણ તે વનિતાઓનાં નેત્રોની અણી છે; તેના સાથી પણ જડ તેમ જ હિમકર (શિતલ-ઈંડો) ચન્દ્રમા છે, અને પોતે અંગ વગરનો છે, છતાં તે ત્રણે ભુવનોનેય આકુલબ્યાકુલ કરી નાંખે છે; કારણ મોટા પુરુષોની ક્રિયાસિદ્ધિ તેમના પોતાના જ સત્ત્વ ઉપર અવલંબેલી છે; નહીં કે ઉપકરણ-સાધનસામગ્રીઓ ઉપર.

રાજા તેની આવી ચમત્કૃતિભરી કૃતિ સાંભળી, એટલો બધો પ્રસન્ન થયો કે દંડધરને બોલાવી રણવાસમાં મોકલ્યો અને રાણી લીલાવતીનાં, મોતી, વૈદુર્ય અને પરવાળાંનાં આભરણાં મગાવી દાનમાં દીધાં.

આ રીતે ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કરી, ભોજે આ સરસ્વતી કુટુંબને આરા નગરમાં વસવાની સોંપ કરી આપી.

વાર્તા પપ મી—બુકકુણ્ડ પહિડતની ચોરી.

એક સમયે ભોજ રાજા મધ્ય રાત્રિએ નવા રાજમંદિરમાં પર્યંક ઉપર સૂતો હતો. પોતે તે વેળા અર્ધો જાગતો હતો અને રાણી ધસધસાટ ઉંઘતી હતી, અને તેનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર અસ્તવ્યસ્ત થયલું હતું. અને પાસેની ખારીમાંથી આડાં ચંદ્રકિરણો તેની છાતી ઉપર પડ્યાં હતાં. આવું મનહર અને મોહક દૃશ્ય જોઈ વિલાસી ભોજ રાજાના મુખમાંથી એકાએક નીચેનું પૂર્વાર્ધ સહસા નીકળ્યું:--

ગવાક્ષમાર્ગપ્રવિભક્ત્યાન્દેષ્ટાં-

વિરાજતે વક્ષસિ સુધ્રુ તે રશ્મી ।

ભાવાર્થ—હે કમાન જેવી વાંકી અને સુંદર ધાટીલી ભ્રમરોવાળી સુંદરી ! ગોખમાંની સોનાના દંડવાળી જાળીમાંથી આવવાને લીધે જેની ચંદ્રિકા (કિરણો) વહેંચાઈ ગઈ છે, એવો ચન્દ્ર તારી છાતી ઉપર વિરાજી રહ્યો છે.

આટલું પૂર્વાર્ધ સહસા તેના મુખમાંથી નીકળતાં તો શું નીકળી ગયું, પણ ઉત્તરાર્ધ સ્ફુર્યું જ નહીં, એટલું જ નહીં પણ તે જોડી કાઢવાને આ પૂર્વાર્ધનો ધણી ધણી વાર ઉચ્ચાર કર્યાં કર્યો છતાં તેની સ્ફુરણા તેને થઈ જ નહીં; એથી તે ધણું ગુંચવાયો.

એવામાં એક બનાવ તેના શયનમંદિરમાં બન્યો. બુકકુણ્ડ નામના એક મહાન સમર્થ વિદ્વાન બ્રાહ્મણને ચોરીની ખડી આદત પડી હતી. અને તે રાત્રે સંગદોષથી ભોજના શયનમંદિરમાંનું જરઝવેરાત ચોરવાને બીજા ચોરો સાથે આવ્યો હતો. મૂળે તે બ્રાહ્મણ હતો, તેથી તેનું હૃદય કાતર-ભીતરું હતું. એથી વારે વારે તેને ફટક ફટક થયાં કરતું હતું, કે રખેને પકડાયા તો માર્યા જ છૂટયા, અને અવશ્ય આખી બ્રાહ્મણ જાતને માથે કલંક ચોંટવાનું તો પછી આ અવતાર પણ બ્રહ્મ અને આ વિદ્યા પણ કલંકિની થવાની. આવો વિચાર આવતાં તેને પસ્તાવો પણ થયો કે “અહોહો ! મને શી કમબખ્તી લાગી કે હું અહીં આ જે રાજાના મંદિરમાં ચોરી કરવા આવ્યો !”

તે આવા વિચાર કરતો હતો, તેવામાં જ તેણે ભોજના મુખથી ઉપરનું પૂર્વાર્ધ સાંભળ્યું અને તે સાથે યુક્ત ઉત્તરાર્ધ રચવાની તેની શુન્યવણુ અને મુંઝવણુ પણ તે સમજ્યો, અને જેમ નૃત્ય થતું હોય તે વેળા પ્રેક્ષક તરીકે પણ આવેલી નાયનારીનો પગ ઠપકા દેવા ચૂકતો જ નથી; જેમ સંગીત સાંભળી તાલ દેવા સંગીતપ્રિય જનનો ઠંકા અટકતો જ નથી, તેમ બ્રુકકુણ્ડ જે કે કર્મદોષથી ચોર થયો હતો, એ ખરું, પરંતુ તેની વિદ્વત્તાની ઉર્મિ ક્ષીણ થઈ ન હતી; તેથી પ્રસંગ, સ્થિતિ કે સમયનું ભાન તે એકદમ ભૂલી ગયો અને નીચેનું ઉત્તરાર્ધ સહસા બોલી ઉઠ્યો:--

પ્રદત્તજ્ઞપઃ સ્તનસદ્ગવાઞ્છયા

વિદૂરપાતાદિવ લ્ખડતાં ગતઃ ।

ભાવાર્થ--હે રાજનું! રાણી લીલાવતીના સ્તનમંડળની પોતાનક ચંદ્રમંડલ કરતાં વિશેષ અપૂર્વ શોભા નિહાળતાં તેના સંગની વાંછથી તેણે પોતે આકાશમાંથી તેની ઉપર યાહોમ ઝંપલાવતાં તો શું ઝંપલાવ્યું ખરું, પરંતુ ધણે દૂરથી ઝંપાપાત કર્યાને લીધે જાણે તેના કંઠકા થઈ ગયા હોય તેમ દીસે છે.

આવો પ્રાસાદિક ઉત્તર, કોઈ બહારના મનુષ્યના મુખમાંથી નીકળેલો સાંભળતાં રાજ એકદમ ચમક્યો. અને તેને વિશેષ નવાઈ એથી લાગી કે, શયનમંદિર સુરક્ષિત તેમ જ એકાંતમાં હોવાથી બહારનો માણસ તેમાં શી રીતે આવી શક્યો હશે, તે સમજાયું નહીં. તરત જ ભોજે પરિચારકાને બોલાવ્યા અને તપાસ કરાવી; પરંતુ લુપ્ત ચોરે તો પલાયન કરી ગયા. પણ પેલો ખીચારો બ્રુકકુણ્ડ બ્રાહ્મણ નાશી ન શકાવાથી પકડાયો. તે રાત્રે તો રાજએ તેને કેદખાનામાં પૂરાવ્યો. પણ ખીજે દિવસે યોગ્ય સમયે બ્રહ્મસભા ભરાતાં પેલા કેદીને તપાસ માટે રૂબરૂ બોલાવરાવ્યો. એટલે એક કાળો મેંશ (ચોરી કરનારા પુરૂષ કાળાં કર્મથી કાળા થાય છે, એવી માન્યતા છે) જેવો પુરૂષ સિંહાસન સામે ખડો થયો. બ્રુકકુણ્ડ બ્રાહ્મણ આખરે જવાની અણી આવ્યાથી ગભરાયો, પરંતુ સમયસૂચકતા વાપરી, ભોજે ચોરી કરવા આવવાનું કારણ પૂછતાં તે બોલ્યો:--

મટ્ઠિર્નષ્ટો ભારવીયોઽપિ નષ્ટો

મિંક્ષુર્નષ્ટો મીમસેનોઽપિ નષ્ટો ।

મ્રુકકુણ્ડોઽહં મૂપતિસ્ત્વં હિ રાજ-

ન્મમ્માપદ્માવન્તકઃ સંનિવિષ્ટઃ ॥

ભાવાર્થ—હે રાજન ! હું શું કહું ? “ભ્રુભ્રુ” અક્ષરની આખીયે આરાક્ષરીને માથે જ સત્યાનાશનું વરદાન બેઠું હોય એવો ધાટ આપાદ દેખાય છે; અને તેથી જ ‘ભ્ર’ અક્ષરથી જેનું જેને નામ શરૂ થાય છે, એવા જનોમાં, એટલે કે ભ્રુભ્રુની પંક્તિ-આરાક્ષરીમાં જ અતકે (કાળે) પ્રવેશ કર્યો હોય, અર્થાત્ જાણે ભ્રુકાર નામવાળા સધળાઓને ખાવાને કાલ તૈયાર થયો હોય એમ જણાય છે. કારણ પહેલો ‘ભ્ર’વાળો ભટ્ટિ(કવિ)ગયો તેમ બીજો ‘ભ્રા’ વાળો ભારવી પણ નાશ પામ્યો, ત્રીજો ‘ભિ’ વાળો મિંક્ષુ(કવિ)પણ નાશ પામ્યો, તેમ ચોથો ‘ભી’વાળો ભીમસેન કવિ પણ મુઓ. હે રાજન ! હવે હું ‘ભ્રુ’ વાળો બ્રુકકુણ્ડ અને ‘ભ્રૂ’ વાળો તું ભૂપતિ ભ્રોજ એ બે વિદ્યમાન રહ્યા છીએ. તેમાંથીયે ચોરી માટે મને તું શિક્ષા કરીશ એટલે હું મરવાનો જ ! અને તું એકલો ભૂપતિ ભ્રોજ જ જીવતો રહીશ. તેમ થતાં કાલ તારો પીછો છોડવાનો નથી, તનેય ઉપાડી લેશે. માટે તારે મને શી શિક્ષા કરવી તેનો વિચાર પહેલેથી જ કરજે.

તેનું આવું સમયસૂચક તેમ જ અનાથપણું દર્શાવનારું કથન સાંભળી, રાગ ભ્રોજને અતિશય હસવું આવ્યું અને તેનો ગુન્હો માફ કરી, પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી, ફરીથી ચોરી નહીં કરવાની પાકી ચેતવણી સાથે “ હે બ્રુકકુણ્ડ ! તું છૂટો છું. તારી મરજીમાં આવે ત્યાં વિહર ” એમ કહી, ત્યાંથી વિદાય કર્યો.

વાર્તા ૫૬ મી—જનુદધન (ગોઠણુબુડ) કવિ.

રાજા ભોજને મૃગયાનો ચડસ અતિશય હતો, તેથી કેટલીક વાર તે એકલો મનસ્વીપણુ વનમાં મૃગો, સિંહો અને વ્યાધોના શિકાર અર્થે નીકળી પડતો હતો, અને નદીકીનારે પડાવ નાંખીને પણ રહેતો.

એક સમયે તે આમ એકલો મૃગયાર્થે નીકળી પડ્યો હતો, તે વેળા ક્ષિપ્રા નદીના તટ ઉપરના એક ગામડામાં રહેતા નિર્ધન વિપ્રે, રાજા નદીકીનારે સ્નાનાદિકથી પરવારી વિચાર કરતો ઉભો હતો તે સંધિનો લાલ લઈ, સ્ત્રીની પ્રેરણાથી તેને પોતાની નિર્ધનતાનું સ્વરૂપ દાખવવા પોતે તેમજ સ્ત્રી માથે લાકડાંનો ભારો ઉંચકી, ભોજની દૃષ્ટિએ પડાય તેમ સામે પારેથી ઉતર્યા અને તે બન્ને તેની સમીપ આવવા લાગ્યાં. રાજા તેમના વેશથી સમજ્યો કે, આ બંને ધણીધણીઆણી જાતે બ્રાહ્મણ છે, પણ દરિદ્રતાથી લાકડાંના ભારા વેચવાનો ધંધો કરે છે. પરંતુ તેની દરિદ્રતા વિદારતાં પહેલાં મારે તેમની વિદ્રતા અને ચતુરાર્થ જાણવાં જોઈએ. આ વિચારથી તેણે તેમની બુદ્ધિનું માપ કાઢવા પેલા વિપ્રને આ પ્રશ્ન ક્યો:—

કિયન્માનં જલં વિપ્ર

હે વિપ્ર! નદીમાં પાણી કેટલું ઊંડું છે ?

એટલે બ્રાહ્મણ બોલ્યો:—**જાનુદધનં નરાધિપ !**

ભાવાર્થ—હે નરાધિપતિ ! જનુ-દીંચણુ બુડે એટલું*

રાજા:—**ઈદ્દશી કિમવસ્થા તે—**

ભાવાર્થ—તારી આવી પામર, એટલે કે તું પંડિત હોવા છતાં લોકડાંના ભારા વેચનારા કઠિયારા જેવી, અવસ્થા કેમ થઈ ?

બ્રાહ્મણ:—**ન સર્વત્ર ભવાદ્દશા:**

ભાવાર્થ—હે રાજા ! કાંઈ સર્વે જગાએ, તું જેવો દરિદ્રતાનો

* અહીં ‘ જનુદધન ’ શબ્દમાં જે દધન્ પ્રત્યયનો ઉપયોગ થયો છે, તે વિષે એવી સમજ છે કે વિદ્વાન હોય તે જ એનો ઉપયોગ કરી શકે. આથી રાજાએ તે સારો વિદ્વાન હોવાથી પરખ કરી.

શત્રુ છે તેવા સંધના દરિદ્રતાના શત્રુ, દાતાએ વસતા નથી, પણ ઉલટા સામાનું જે યત્કિંચિત હોય તેય હરી લેઈ દરિદ્ર બનાવનારા હોય છે. તેથી હું તારા જેવા ઉદાર રાજા આશ્રયના અભાવે દરિદ્રી રંહ્યો છું.

ભોજે કુતુહલથી તેને કહ્યું:—“ હે વિદ્વાન ! તું મારી આ છાપ લે અને ધારા નગર જઈ મારે નામે કોષાધિકારીની પાસેથી એક લાખ મોહોર લઈ આવ. ”

એ સાંભળી, બ્રાહ્મણ અને તેની સ્ત્રી ખુશી થયાં અને તેમણે વિદ્વાસથી લાકડાંના ભારા હેઠા નાંખ્યા અને બ્રાહ્મણ આશિષ આપતો, આશાભર્યો હોંસભેર કોષાધિકારી પાસે ધારા નગર ગયો અને એક લાખ મોહોર રાજા ભોજે આપવાનું કહ્યાનું જણાવી તે દેવા માગણી કરી.

એ સાંભળી, મરકરી ભર્યું હાસ્ય કરી ખજાનચી બોલ્યો:—“ હે વિપ્ર ! તારી મૂર્તિ જ એવી છે કે, તે લાખ મોહોરને પાત્ર નથી. આકૃતિ-ગુણાન્કથયતિ—માટે ચાલ્યો જ; તને મોહોર એક પણ મળવાની નથી. ”

આવા માનભંગ કરનારા ઉત્તરથી એ વિપ્રને ભારે વિષાદ થયો, અને આવા અધમ જન પાસે નિરર્થક યાચના કરી, આત્મમાન ગુમાવ્યા માટે પોતાની જાતને તથા ખજાનચીને હજાર શીટકાર આપતો, ભોજ જ્યાં હતો ત્યાં પાછો આવ્યો અને રોષથી બોલ્યો:—

“ હેરાજન ! ખજાનચી તો આપની છાપનીયે અવજા કરે છે. મારી યાચનાને હસી કાઢે છે અને આપે કહ્યામાંની એક પણ મોહોર આપવાની સાફ ના પાડે છે.

રાજાએ વિશેષ કુતુહલથી કહ્યું:—“ હે વિપ્ર ! મારું નામ ‘ જમણુ ભોજ ’ છે, તેથી તારે લેશ વિષાદ ધરવાનો નથી. તારા ભાડ્યમાં એ કરતાં જમણી મોહોરો લખી હશે; માટે તું અમારી આ બીજી છાપ લે. ત્યાં પાછો જા અને કોષાધિકારીને મારે નામે એ લાખ મોહોરની યાચના કર. ”

એટલે તે તો વધુ આતુર થતો ત્યાં ગયો; પરંતુ આ વેળાએ પણ ખજાનચીએ કાંઈ દાદ ન દીધી, એટલે વીલે મોંઢે પાછો ફર્યો અને ક્રોધથી

બોલ્યો:—“ હે ભોજ! એ પાપી ખજનચી તો મારી ઉલટી હાંસી કરે છે અને કહે છે કે બે લાખ મોહોર લેનારાનાં આવાં મોંઢાં હોય નહીં ! ”

ત્યારે રાજાએ કુતૂહલથી તેના ઘૈર્યની વિશેષ પરીક્ષા લેવા ત્રીજી વાર છાપ આપી, તેને ત્રણ લાખ મોહોરની ચાચના કરવા પાછો ધકકેલ્યો.

આશા અને તૃષ્ણા એ એવી વૃત્તિ છે કે, સામાન્ય રીતે મનુષ્ય તેમાં સ્વમાન ગુમાવાય છે છતાં મધલાળને વળગેલા મકોડાની પેઠે, જીવન જવા પર્યંત તેને વળગી રહે છે. આવી સ્થિતિ જનુદ્ધન પંડિતની હતી. તેથી તે ત્રીજી વાર ખજનચી પાસે ગયો અને પાછો માનભંગ પામી ખાલી હાથે આગ્યો; અને આવતાં વેંત જ ક્રોધના આવેશમાં ખડખડ્યો:—

“ હે રાજન્ ! મારી આમ હાંસી કરાવવામાં તારે હાથ શું આવે છે ? તને આજ્ઞા કરવાનું અને દીન વિપ્રને ખાલી ધકકેલા ખવડાવવાનું અભિમાન કદાચ આવતું હશે, પરંતુ તારે મન હસવું છે, પણ મારે તો ખસીયાણા પડવાનું અને તેને અંગે અપમાન સહી મરવા જેવું થાય છે. ‘ દાતાથી સૂમ ભલો કે ઝટ દધને (નકારનો) જવાબ દે. ’ તારે આપવું નથી તેથી જેમ ‘ નાયનારીનું આંગણું વાંકું ’ તેમ તું આવાં ‘ રામાં ઠામાં ’ કરી મને થકવે છે. એ તો ‘ સકર્મીની જીભ અને અકર્મીના ટાંટીયા ’ જેવું થયું. હે રાજન્ ! તું એટલુંયે સમજતો નથી કે

“ તારા જેવો દાતારૂપી મેઘ તો સર્વત્ર દાનની વૃષ્ટિ વરસાવે છે જ, પરંતુ દુર્ભાગ્ય રૂપી છત્ર મારે શિરે ઢંકાયલું હોવાથી તારી દાનવૃષ્ટિનાં છૂટાંછવાયાં બિન્દુ પણ મને મળતાં નથી.

“ હે મેઘ ! તું સર્વત્ર વૃષ્ટિ વરસાવે છે અને વૃક્ષાદિને પાનપ્રલથી ખીલાવે હસાવે છે, પરંતુ અમારા જેવાં આકડાનાં વૃક્ષોને તો તું વર્ષે છે ત્યારે તારા વર્ષવા અગાઉ આવેલાં અમારાં જે પાનપ્રલ હોય છે, તેય ખરી પડવાનો સંદેહ અને પ્રસંગ આવે છે.

“ હું મારી દરિદ્રતાને દૂર કરવાનો ઉધમ ખંતપૂર્વક આદરી રહ્યો છું, ત્યાં આ લાજ વગરની દરિદ્રતા મને પકડી રહી છે અને છોડવાનુંયે મન

કરતી નથી. સૂર્ય અંધારાને નિત્ય દૂર કર્યા કરે છે, પરંતુ તે તો હમેશાં તેની પાછળ જોસભેર દોડ્યું જ રહે છે. ”

એટલે ભોજો હસી તેને કહ્યું:—“ હે વિપ્ર ! મને તારા ક્રોધનો પરિચય આમ ન કરાવ; જા, મારી આ ચિટ્ઠી લે અને ખજનચીને કહે કે ત્રણ લાખ મોહોર અને દશ હાથી આપવા ભોજો કહ્યું છે. એટલે તે અવશ્ય આપશે. તને મારી ચિટ્ઠીની પતિજ ન પડતી હોય તો આ મારો અંગરક્ષક તારી સાથે મોકલું છું. ”

પછી પેલા અંગરક્ષક સાથે ખજનચી પાસે પેલો વિપ્ર ગયો અને તેની પાસેથી થયેટ દાન મેળવી ખુશી થતો, રાજાને આશિષ દેતો સ્વગૃહે સીધાર્યો.

આ પ્રસંગ વિષે ખજનચીએ ભોજની ધર્મવાહિકામાં આવી નોંધ કરી:—

લક્ષં લક્ષં પુનર્લક્ષં મત્તાશ્ચ દશ દન્તિનઃ ।

દત્તા ભોજેન તુષ્ટેન જાનુદધ્રપ્રમાણાત્ ॥

ભાવાર્થ—ખજનચી પાસે વારંવાર મોકલી ભોજો લક્ષ લક્ષ આપવાનું કહાવી, આખરે જાનુદદ્ધન વિપ્રને તેના સંવાદોથી પ્રસન્ન થઇને ત્રણ લાખ મોહોર અપાવી અને ઉપરાંત દશ મદમત હાથીઓ પણ અપાવ્યા.

વાર્તા ૫૭ મી—નળજો ધણી જૈયર પર શૂરો.

ધારા નગરમાં દક્ષિણ દેશથી આવેલો મલ્લિકનાથ નામનો એક વદ્ધાન, પરંતુ દરિદ્રતા દેવીનો પરમ કૃપાપાત્ર બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે એક મોટા પર્વને દિવસે નગરમાં મધુકરી માગવા નીકળ્યો. પરંતુ ‘ માણસ દોડે એક ગાઉ તો ભાગ્ય દોડે બે ગાઉ ’ એ કહેતી પ્રમાણે તેના ભાગ્યે જાણે ખેલ રચ્યો હોય તેમ પર્વ હોવાથી નગરની ધણી-ખરી સ્ત્રીઓ સ્નાન કરવા ક્ષિપ્રા નદીએ ગઇ હતી. અને આર્ય ગૃહસ્થોનાં ઘરમાં યાચકને ભિક્ષા આપવાની વૃત્તિ પુરૂષવર્ગ કરતાં સ્ત્રીવર્ગને

વિશેષ હોય છે; તેથી મલ્લિનાથ ધરોધર ભટક્યો, પરંતુ “ધરમાં કાઈ નથી,” “અહીં તે તારે માટે કાણે રોટલા ઘડી મૂક્યા છે,” એવા જવાબો મળ્યા. એટલે ખાલી હાથે અને ‘સ્રી શું કહેશે,’ ‘શો જવાબ દઈશ’ એવો વિચાર કરતો ધડકતે હૈયે ઘેર પાછો ફર્યો.

તેને ગયો તેવો જ ખાલી પાછો આવેલો જોઈ, તેની ભૂખથી આકળી બનેલી સ્ત્રીએ કેટલાક “હરફોડા તરફોડા” કીધા. એટલે “નબજો માટી બૈયર ઉપર શૂરો” એ કહેતી પ્રમાણે રોષ અને અપમાનથી બળેલા મલ્લિનાથે લાકડીથી તેને એવી તો ઝડી કે તેના વેદનાના બરાડાથી રાજપુરુષ (ફોજદાર) ત્યાં દોડી આવ્યો. અને બ્રાહ્મણને મુસ્કેટાટ બાંધી રાજસભામાં લઈ ગયો.

તે વેળા સકલ ભૂપાળોનો શિરોમણિ ભોજ રાજા સિંહાસનને શોભાવતો ન્યાય ચૂકવાનું કામ ચલાવતો હતો. ત્યાં આવી દ્વારપાળે કહ્યું:—“હે રાજન ! દક્ષિણ દેશનો, એક લંગોટિયો બ્રાહ્મણ નામે મલ્લિનાથ છે, તેને ન્યાય માટે અમે બંદિવાન કરી આપની સમક્ષ આણ્યો છે; માટે આપ કહો તો તેને આપની હજીરમાં રજૂ કરીએ.”

રાજાની આજ્ઞા થતાં મલ્લિનાથને ત્યાં હાજર કરવામાં આવ્યો. બ્રાહ્મણ જાણી રાજાએ તેના બંધ છોડાવ્યા; એટલે તે રાજા ભોજને આશીર્વાદ દેતો બોલ્યો:—

“હે રાજન ! હાથી ઝરતા મદવડે શોભે છે; આકાશ જલથી ભરેલા મેઘોથી વિરાજે છે; રાત્રિ પૂર્ણું કલાવાળા ચન્દ્રથી પ્રકાશે છે; સ્ત્રી શીલ-પતિવ્રતાપણથી શોભે છે; ઘોડો વેગથી પ્રકાશે છે; મંદિર નિત્ય નિત્ય નવજા ઉત્સવોથી વિરાજે છે; વાણી વ્યાકરણથી દીપે છે; નદીઓ હંસોનાં યુગલોથી અને સત્પુત્રોથી કુલ દીપે છે; તેમ હે ભોજ ! તારાથી આ વસુંધરા શોભે છે.”

આવું સ્તુતિપર વચન સાંભળી, રાજાએ મલ્લિનાથને પૂછ્યું કે “હે વિદ્વાન ! તારો આ બોલવામાં શો ઉદ્દેશ છે ? તે સ્પષ્ટ કર.

ત્યારે કવિ મલ્લિનાથ અમુંજાતો બોલ્યો:—

અમ્બા તુષ્યતિ ન મયા ન સ્તુષયા સાપિ નામ્બયા ન મયા ।

અહમપિ ન તયા ન તયા વદ રાજન્કસ્ય દોષોડ્યમ્ ॥

ભાવાર્થ—હે રાજન્ ! સામાન્ય રીતે માતા પુત્રને જોઈને પ્રસન્ન થાય છે, પરંતુ મારી મા મને જોઈને પ્રસન્ન થતી નથી ! પણ ઉલટી ક્રોધે ભરાય છે ! તેમ જ મારી સ્ત્રીને જોઈને પણ રાજી નથી થતી; તેમ મારી સ્ત્રી પણ મને તથા મારી માતાને જોઈને રાજી થતી નથી. તેમ હું પણ મારી સ્ત્રીને કે મારી માને જોઈને રાજી થતો નથી. આમ અમે અન્યોન્યથી પ્રસન્ન થતાં નથી. તો હે રાજન્ ! તેમાં દોષ કોનો ? તે કૃપા કરીને સમજાવો ”

આથી ભોજ સમજ્યો કે એ સર્વ દોષ દરિદ્રતાનો જ છે, અને કવિ પ્રકારાન્તરે તેનું સૂચન કરે છે. પછી ભોજ બોલ્યો કે,

“હે વિદ્વાન ! તારા કુટુંબમાં આવા પરસ્પર અણુબનાવનું કારણ કલહ છે, અને એ કલહનું કારણ દરિદ્રતા છે. માટે હું તેના નિવારણ માટે એક લાખ મોહોર તને આપું છું. જેના પ્રતાપે કલહ તારા ઘરમાંથી પોખારા માપી જશે. ”

આમ કહી ભોજે તેને સંતોષ્યો અને સ્વગૃહે વિદાય કર્યો.

વાર્તા ૫૮ મી—ત્રિવેલીથી ટાઢ ઉરાડનાર ભદ્રશેખર !

શિયાળાની ભર ઠંડીના સમયમાં પ્રજ્ઞના સુખદુઃખની માહિતી મેળવવા એક રાત્રે ભોજ રાજ નગરચર્યા જેવા નીકળ્યો હતો. ત્યાં તેણે એક દેવમંદિર આગળ આવતાં ભદ્રશેખર નામના વિપ્રને ટાઢથી થરથરતો અને કંપતા, લાંબા તીણા સ્વરથી નીચેના શ્લોકનું પુનરાવર્તન કરતો સાંભળ્યો:—

શીતિનાધ્યુષિતસ્ય માષફલવચ્ચિન્તાર્ણવે મજ્જતઃ

શાન્તોઽગ્નિઃ સ્ફુરિતાધરસ્ય ધમતઃ શ્રુત્ક્ષામકુક્ષેર્મમ ।

નિદ્રા ક્ષાપ્યવમાનિતેવ વયિતા સંત્યજ્ય વૂરં ગતા

સત્પાત્રપ્રતિપાદિતેવ કમલા ન ક્ષીયતે શર્વરી ॥

ભાવાર્થ—“ હે રાજનુ ! નિરંતર શીત સહન કરવાથી માઈં શરીર અડદના જેવું કાળું ઠંણુક બની ગયું છે; ને કુટુંબનું પોષણ કરવાની ચિન્તાથી સાગરમાં વારંવાર મુસળસ્નાન કીધાથી બધુંયે શરીર ખરસટ થયું છે, એટલું જ નહીં પણ ક્ષુધાથી દુંટી સાથે જ માઈં પેટ ચોંટી ગયું છે તેથી જ્વાસ પણ સહેલાઈથી લઈ શકાતો નથી, અને તેને લીધે નાભિમાંથી પરાણે જ્વાસ ઉપાડી ઉપાડી ટાઢથી શાંત થયલા મારા અગ્નિને વારંવાર દાખેલા હોઠવડે ધમતાં, (અર્થાત્ હોઠથી ભુંગળીથી પુંકી પુંકી સચેત કરતાં) તરેહવાર અવાજ નીકળે છે; આવા ચિત્રવિચિત્ર અવાજથી ત્રાસેલી, મારી નિદ્રાથી ઝાલી સ્ત્રી જાણે પોતાનું અપમાન થયું હોય તેમ મને છોડી નિર્ભય દૂર ચાલી ગઈ છે. માત્ર સત્પાત્રમાં દાનથી સ્થાપેલી (અર્થાત્ સત્પાત્રને આપેલી) લક્ષ્મી જેમ ક્ષય પામતી નથી તેમ મારે આ શિયાળાની રાત્રી ખૂટાડીયે ખૂટતી નથી, પરંતુ ઉલટી વૃદ્ધિ પામતી (લાંબી થતી) હોય તેમ, લાંબાતી અને મારે પડખે વળગી રહેતી હોય તેમ લાગે છે.”

તે બ્રાહ્મણના આ પુનરાવર્તનથી ભોજ સમજ્યો કે, તે વિદ્વાન હોવા છતાં દરિદ્રી છે અને લક્ષ્મીની પરમ અવકૃપા પામેલો છે. પરંતુ બીજે દિને સભામાં તેનો સત્કાર કરવાના વિચારથી ત્યાંથી રાજા ચાલી ગયો. બીજા કેટલાંક સ્થળે ફરી પાછો રાજભુવનમાં આવી સૂઈ ગયો.

સવાર થતાં બ્રહ્મસભા મળી, એટલે ભોજે દંડધરને બોલાવી, પેલો જે દરિદ્રિ બ્રાહ્મણ દેવમંદિરમાં રાત્રે ઉપરનો શ્લોક બોલતો હતો તેની ભાજ આપી સભામાં લઈ આવવા આજ્ઞા કરી. દંડધર ત્યાં દોડતો ગયો અને રાજાનું નિમંત્રણ તેને દાધું. એટલે તે પોતાની પાસે જે કાષ્ટ કષ્ટયાંતુષ્ટમાં વસ્ત્રો હતાં તે સજી, તેની સાથે સભામાં આવ્યો, અને “ સ્વસ્તિ ” કહી નિર્દેશાયલું યોગ્ય સ્થાન અંગીકાર કર્યું.

પછી ભોજે તેને પ્રશ્ન કર્યો:—“ હે વિપ્ર ! ગઈ કાલે રાત્રે તે આ શિયાળાની દારણુ ટાઢ શી રીતે સહન કરી ? ”

ત્યારે બ્રાહ્મણ બોલ્યો:—“ હે રાજેન્દ્ર ! તમે મેં એક કાલની જ રાત્રિ દારણુ શીતમાં કેમ વિતાડી, એવો પ્રશ્ન શા માટે પૂછો છો ? મારા શિયાળાના

આખાએ દિવસો અને રાત્રિઓ ક્રમ વીતે છે તે જ આપે પૂછ્યું હત તો તે સાંભળી, પછી કાંઈ વિશેષ પૂછવાનું રહેત જ નહીં. હશે, હું પોતે જ આપને તે કહું છું. હે રાજન ! મારું ત્રિવેલી બળ સમર્થ છે, અને એ બલે કરીને શિયાળાના દિવસ અને રાત્રિનું દારુણ શીત હું સહન કરું છું. ”

રાજાએ પરમ કુતુહલથી પૂછ્યું :—“હે વિપ્ર ! એ તારું ત્રિવેલી બળ કેવું છે, તે કહે. ”

બ્રાહ્મણ :—“ હે રાજન ! સાંભળો :—

રાત્રૌ જાનુર્દિવા માનુઃ કૃશાનુઃ સંધ્યયોર્દ્વયોઃ ।

રાજન્ શીતં મયા નીતં જાનુમાનુકૃશાનુભિઃ ॥

ભાવાર્થ—“હે રાજન ! હું મારાં એ દીંચણ વાળી પેટના ખાડામાં સમાવી, ટુંટીયું વળી, રાત્રિ નિર્ગમન કરું છું. એટલે દીંચણ એ મારી એક વેલી છે. દિવસે સૂર્ય(ભાનુ)ના તડકામાં બેસી ઠાઠને ઉરાડી દઉં છું, એટલે એટલે ભાનુ એ મારી બીજી વેલી છે; અને સવાર તેમ જ સાંજના સંધિકાલમાં આ દેવસ્થાનના ચોધડીયાંવાળાઓની તાપણીના અગ્નિથી ઠાઠ શમાવું છે. એ મારી ત્રીજી વેલી. આમ જાનુ, ભાનુ અને કૃશાનુ, એ મારી ત્રિવેલી છે. અને એ ત્રિવેલીના સમર્થ બળથી શિયાળાના ગાઠ શીતવાળાં રાત્રિ અને દિવસની ઠાઠ હું સહું છું. ”

એ સાંભળી, રાજા ભોળે તેને સુવર્ણથી ભરેલા ત્રણ કલશ દાનમાં દીધા. પરંતુ આ બ્રાહ્મણ જરાક વિશેષ લોભી થયો અને આટલા દાનથી સંતોષ ન પામતાં એક બીજે સ્તુતિપર શ્લોક બોલ્યો :—

ધારયિત્વા ત્વયાત્માનમહો ત્યાગધ્વનાઽધુના ।

મોચિતા બલિકર્ણાઘ્યાઃ સચ્ચેતેગુપ્તિવેશ્મનઃ ॥

ભાવાર્થ—હે મોટા દાનત્યાગરૂપી ધનવાળા રાજન ! તેં આ ભૂમિ ઉપર દાન દેવાનું મોટું માન ધારણ કરીને આજ સુધી સત્પુરુષોનાં ચિત્તરૂપી બંદિખાનાંમાં બલિરાજ, કર્ણ આદિ જે દાનેશ્વરીઓ ગોંધાઈ રહ્યા હતા તેમને તારાં (દાનેશ્વરીના) યશનાં પ્રસિદ્ધ કર્મોથી મુક્ત કર્યા છે.

રાજાએ તેના આ શ્લોકથી પ્રસન્ન થઇને એક લાખ મોહાર વધુ આપી અને બ્રાહ્મણ આશિષ દેતો અને મળેલા ધનના ઉપયોગનો વિચાર કરતો ત્યાંથી વિદાય થયો.

વાર્તા ૫૯ મી—નાયિકાનો નાયકને સંદેશ.

એક દિવસે ભોજરાજા બ્રહ્મસભામાં સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન હતો અને કાલિદાસ, ભવભૂતિ, દંડી, બાણ, મયૂર, વરરુચિ આદિ નવરત્નોરૂપી મહાન કવીશ્વરો વિદ્યાવિનોદથી સભાને શોભાવી રહ્યા હતા, તે વેળા દ્વારપાળે આવી કહ્યું:—

“હે રાજન્ ! કોઈ મલ્લિનાથ નામનો દક્ષિણ દેશનો કવિ દ્વારમાં આવ્યો છે અને તે પોતાની રચેલી કવિતાવાળી આ ચિટ્ઠી સભામાં આપના સિંહાસન સમક્ષ નાંખવા કહે છે.”

ભોજે તે ચિટ્ઠી લઈ, વાંચી. તેમાં નીચેના ભાવવાળો શ્લોક હતો:—

“એક બાલા-નાયિકાએ પોતાના નાયકને સંદેશા સાથે દાસી દ્વારા (કુલનો)એક કરંડીયો મોકલ્યો, તે સમયે તેણે સંદેહને લીધે તેના સુરક્ષણના આશંકથી કરંડીયાની ઉપર શેષનાગ, ગૌરિકાન્ત (સદાશિવ), હનુમાન અને અમ્બાનું કુલ, એટલી આકૃતિઓ આલેખી. નિપુણ કવિઓના તિલકરૂપી આર્ય મલ્લિનાથ, હે રાજન્ ! આપની સભાના કવિઓને પૂછે છે કે, એ કરંડીયા ઉપર આવી ચાર આકૃતિઓ આલેખવામાં એ બાલાનો શો હેતુ હશે ?”

આવો ચમત્કારિક અને ઉંડા રહસ્યવાળો પ્રશ્ન સાંભળી, વિદ્વાનો વિસ્મય પામ્યા અને શો ઉત્તર દેવો તેના ઉંડા વિચારમાં પડ્યા. એટલે સમયસૂચક કવિ કાલિદાસે રાજા ભોજને સવિનય કહ્યું કે, “હે રાજન્ ! પ્રથમ તો મલ્લિનાથને સત્વર સભામાં પ્રવેશ કરાવો. પછી તેના ઉત્તરનું થઈ રહેશે” અને તરતજ રાજાની સંજ્ઞા થતાં મલ્લિનાથ સભામાં આવ્યો, અને “સ્વસ્તિ” કહી અંગુલિનિર્દેશથી બતાવેલા સ્થાને બેઠો.

પછી ભોજે તેને પ્રશ્ન કર્યો—“હે વિદ્વાન ! શું તમે પોતે આ ઉત્તમ ગાથા રચી છે ?”—

તે આનો ઉત્તર આપે તે પૂર્વેજ કાલિદાસ બોલ્યો—“હે મહિલનાથ ! આવી સુરસ ગાથા માટે તમારી જોટલી પ્રશંસા કરું તેટલી ઓછી છે. એમાં તમે પ્રેષિતપતિકા-કાર્યને અંગે જોનો પતિ દૂર દેશ ગયો છે અને જે કામવેદનાથી દુઃખી થાય છે એવી નાયિકાના ચરિત્રનું વર્ણન તેમ જ વિશેષે કરીને તે તે ભાવના પ્રતિરૂપિનું વર્ણન ઉત્તમ રીતે કર્યું છે. ”

ભવભૂતિ—“રાવણના અશોક વનને ઉઝાડનારા હનુમાનના સીતાના સ્વદેશવહનનું વર્ણન કીધાથી આ ગાથા ધણી સુરસ લાગે છે. ”

ભોજ—“હે મહિલનાથ ! અન્ય કોઈ તમારો આશય સમજાવે તે કરતાં તમારે પોતે જ તે સમજાવો જોઈએ. મારી ઇચ્છા છે કે તમે પોતે જ આ ગાથાનું રહસ્ય વર્ણવો તો તે વિશેષ ઠીક થશે. ”

મહિલનાથ—હે દેવ ! કવિ કાલિદાસ કહે છે તેવો જ આ ગાથાનો મારો આશય છે. પતિ દૂર દેશાવર ગયો હોવાથી કામવેદનાથી પીડાતી એક વિરહાતુર રમણીએ દાસી સાથે તેને પોતાના હૃદયની સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવવા કુલનો કરંડીયા મોકલ્યો અને તે દ્વારા એમ સૂચવ્યું કે,

“હે પ્રાણુપતિ ! માઈ કામલ હૃદય આ પુષ્પોની પેરે દેહકંપી કરંડીયામાં તાઈ ચિંતન કરતું સુરક્ષિત રહેલું છે. ”

હે રાજન ! તેણે આમ કુલ તો મોકલ્યાં, પરંતુ વાયુથી તે કદાચ ઉડી જશે, એવો સંદેહ ઉઠતાં કરંડીયા ઉપર વાયુનું ભક્ષણ કરનાર શેપનાગને આલેખ્યો; અને તે દ્વારા સૂચવ્યું કે

“દક્ષિણનો વાયુ મારી કામવેદનાને ઉત્તેજિત, કરે છે, અને તેથી માઈ મન તારાથી ચલિત ન થાય તે માટે તેને નિવારવા મેં તેના શત્રુ શેપનાગને આ કરંડીયા ઉપર આલેખ્યો છે. ”

પણ હે રાજન ! તેને વિશેષ એવો સંદેહ થયો કે, કુલને કદાચ બાણ બનાવવા કામદેવ ઉપાડી જશે, માટે કરંડીયા ઉપર તેના શત્રુ સદાશિવની આકૃતિ આલેખું તો સાઈ. આવો વિચાર કરી તેણે તે ઉપર કામારિ સદાશિવની આકૃતિ આલેખી અને તે દ્વારા સૂચવ્યું કે,

“કામદેવ મને અતિશય પીડે છે, પરંતુ સદાશિવના ધ્યાનથી તેનું કંઈક નિવારણ થાય છે.”

વળી હે રાજન ! કુલ ઉપર ભમરાઓ ખેસી તેના મધુને ચૂસીજશે, અને વાસી બનાવશે, એવો સંદેહ થવાથી જેની અડાશે પણ ભમરાઓ નથી જઈ શકતા એવા ચંપાનું ફૂલ તેણે તે ઉપર આલેખ્યું અને એ દ્વારા તેણે સૂચવ્યું કે—

“હું કામાતુર છું છતાં બીજા ભમરાઓ મારી પાસે આવતા નથી. અને મારું હૃદય બીજાને મેં અર્પ્યું નથી.”

વળી સૂર્યને આ કુલને કરમાવશે, એવો સંદેહ ઉડતાં તેણે સૂર્યને જન્મતાં વેંતળ કાચું ફળ સમજી, ફૂદીને પકડનારા હનુમાનની આકૃતિ તે ઉપર આલેખી, અને તે દ્વારા એમ સૂચવ્યું કે—

“મારા હૃદયરૂપી આરામ બાગને કોઈ ન રંજાડે માટે અશોક વનના રક્ષક હનુમાનની ઉપાસના હું કરું છું.”

આવી ગાથાની અર્થગંભીર મીમાંસાથી સધળી સભા હર્ષવતી તેમ જ આશ્ચર્યચકિતા થઈ. અને ભોજે મલ્લિનાથને એક લાખ સોના મોહોર, પાંચ હાથી અને દશ ઘોડાનું દાન દીધું. આથી પ્રસન્ન થયલા મલ્લિનાથે ભોજની નીચે પ્રમાણે સ્તુતિ કરી:—

દેવ મોજ તવ દાનજલૌષૈઃ—

સોડ્યમબિધ રજનીતિ વિશક્રે ।

અન્યથા તદુક્તિષુ શિલાગો—

મૂરુહેષુ કથમીદ્રશદાનમ્ ॥

ભાવાર્થ—હે ભોજરાજ ! તમે જે દાન આપો છો તેના સંકલ્પ કરવાના જળના પ્રવાહોથી આ સમુદ્ર ઉત્પન્ન થયેલો છે. કારણ જે તેમ ન હોય તો સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં ચિન્તામણિ, કામધેનુ અને કલ્પવૃક્ષ ભારે ભારે દાન શી રીતે આપી શકે ? અર્થાત્ તમારા દાનના સંકલ્પના જલથી સમુદ્ર બનેલો હોવાથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં સત્વો-વ્યક્તિઓ પણ સહજ દાનધર્મની વૃત્તિ સાથે જ પ્રકટ થાય છે. આવો આપના દાનધર્મનો પ્રતાપ છે.

ભોજે એથી વિશેષ પ્રસન્ન થઈ તેને બીજી ત્રણ લાખ મોહોર આપી.

વાર્તા ૬૦ મી—બાણભટ્ટનું ચરિત્ર.*

કેવલોઽપિ સ્ફુરન્બાણઃ કરોતિ વિમદાન્કવીન્ ।

કિં પુનઃ ક્લૃપ્તસંધાનં પુલીન્ધઃ કૃતસંનિધિઃ ॥

એકલો બાણ હોય તો પણ ખીજ કવિઓનો મદ ઉતારી દે, (એકલું બાણ હોય તો પણ પક્ષીઓનો મદ ઉતારે), તો પછી (તેના પુત્ર) પુલીન્ધનું જ્યારે અનુસંધાન થાય (બીજના હાથમાંથી તે સહ્ય-પૂર્વક છૂટે) ત્યારે પછી કહેવું જ શું ? અર્થાત્ તે અવશ્ય મદથી રહિત થઈ હેઠા પડે જ.

કાદંબરી નામના અપૂર્વ ગદ્યકાવ્યથી ચિરંજીવ થયેલો સુપ્રસિદ્ધ બાણભટ્ટ નર્મદા નદીના મૂળની પૂર્વ દિશામાં આવેલા અમર કંઠકના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી નીકળેલી, શોણ નદીના તટ ઉપરના પ્રીતિકૃટ ગામનો વતની હતો. તેના પિતાનું નામ ચિત્રભાનુ અને માતાનું નામ રાજદેવી હતું. હર્ષચરિતમાં બાણભટ્ટ પોતે કહે છે તેમ તેમના પૂર્વજ વ્યવન મુનિ હતા. વ્યવનના પુત્ર દ્વિધિયિની સાથે શાપથી પૃથ્વી ઉપર અવતાર પામેલી સરસ્વતી પરણી હતી. પણ સારસ્વત નામના પુત્રને જન્મ આપતાં વેંત જ સરસ્વતી શાપમુક્ત થઈ અને સ્વર્ગે સીધારી. સારસ્વતને તેની કાકી અક્ષમાલિકાએ પુત્રવત્ ઉછેર્યો અને તે સરસ્વતીનો પુત્ર હોવાથી સહજ વિદ્યાસંપન્ન થયો. તેણે અક્ષમાલિકાના પુત્ર વત્સને સમગ્ર વિદ્યા શીખવી, અને પછી તપશ્ચર્યા કરવા વનવાસ સેવ્યો. આ વત્સથી વાત્સ્યાયન થયો. તેના વંશમાં કેટલીક પેઢીએ કુબેર થયો. તેના ચોથા પુત્ર પાશુપતના પુત્ર અર્થપતિથી બાણભટ્ટનો પુત્ર ચિત્રભાનુ ઉત્પન્ન થયો. અગીયાર ભાઈઓમાં ચિત્રભાનુ વિશેષ વિદ્યાનિપુણ હતો.

* વાસ્તવિક રીતે, પુરાતત્ત્વવિદોએ સપ્રમાણ સિદ્ધ કર્યું છે તેમ બાણભટ્ટ ઈ. સ. સાતમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં કનોજના રાજાશ્રી હર્ષદેવના સમયમાં થયો છે, અને તેના રાજ્યદરબારમાં જીવન વ્યતીત કર્યું છે, પરંતુ દંતકથાઓ તેને ભ્રમણનો (૧૧ મી મદી) સમકાલીન કહે છે.

આણુભટ્ટ બાહ્ય અવસ્થામાં હતો ત્યારે તેની માતા રાજદેવી મરણ પામી હતી. તેથી ચિત્રભાનુએ અંતરના પૂરા ઉમળકાથી આણુને ઉછેર્યો અને વિદ્યાવાન કર્યો હતો. કાદંબરીમાં વૈશંપાયન(શુક)ના પિતાના નિઃસ્વાર્થ પ્રેમનું જે વર્ણન આણુ આલેખેલું છે, તે ચિત્રભાનુના તેની પ્રત્યેના પ્રેમનું તાદૃશ વર્ણન છે. આણુ ચૌદ વર્ષનો થયો ત્યારે ચિત્રભાનુ સ્વર્ગે સીધાર્યો અને એકજવાયો થયો. વિવિધ દેશો જોવાનું કુતૂહલ આણુને અત્યંત હતું. તેથી ઉજ્જૈન ઋતુમાં એક દિવસ ભોજન કરી અને પાછલે પહોરે તે પ્રવાસે નીકળ્યો, તેટલામાં હર્ષવર્ધન રાજાનું નિમંત્રણ આવ્યું. તેથી તે તેના દરબારમાં જઈ વસ્યો. શ્રીહર્ષ જાતે સમર્થ વિદ્વાન હતો, અને પંડિતોની કદર ઉત્તમ પ્રકારે કરતો. શ્રીહર્ષ પાસે અગાધ સંપત્તિ હતી, અને તેની આણુ ઉપર અત્યંત પ્રીતિ હતી, તેથી તેને અનર્ગલ દાન આપતો. તે વિષે આણુ પોતે જ કહે છે કે

हेम्नो भारशतानि वा मदमुचां वृन्दानि वा वन्तिनाम्

श्रीहर्षेण समर्पितानि कवये बाणाय कुत्राय तत् ।

या बाणेन तु तस्य सूक्तिनिकरैरुट्टंकिताः कीर्तय-

स्ताः कल्पप्रलयेऽपि यान्ति न मनाङ् मन्ये परिम्लानताम् ॥

ભાવાર્થ-શ્રીહર્ષદેવે આણુ કવિને સંકડો ભાર હેમ(સુવર્ણ), મદ ઝરતા હાથીઓનાં વૃન્દો સમર્પણ કર્યાં, પરંતુ આણુ કવિએ પોતાની સત્કીર્તિ જે સારાં સારાં વચનોના સમૂહોથી જગતમાં ઉડી કાતરી છે, તે કલ્પના તેમ જ પ્રલયકાલ પર્યંત પણ કરમાઈ નષ્ટ થાય એમ નથી.

શ્રીહર્ષના દરબારમાં આણુભટ્ટ, મયૂર આદિ પ્રતિભાશાલી કવિઓ વચ્ચે વિનોદમય વાગ્યુદ્ધ થતાં હતાં, અને રાજા શ્રીહર્ષ પંડે ધણી જ હોંસીલો તેમજ રસીલો હતો, તેથી પ્રસંગપરત્વે અનેક વિષયો વિષે કવિ-તાઓ સ્પર્ધાથી રચાવતો. એવા સ્પર્ધાના પ્રસંગો અનેક વાર્તાઓમાં તેમ જ સુભાષિત શ્લોકોમાં અંકાયલા છે.

બાણભટ્ટ જેમ કાદંબરીના લેખક તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે તેમ ઐતિહાસિક ગ્રન્થ હર્ષચરિતના રચનાર તરીકે તેનું નામ પ્રકાશિત છે. આ ગ્રન્થ તેણે ઈ સ. ૬૨૦ અરસામાં રચેલો હોવાનું સમજાય છે.

બાણના અપૂર્વ બુદ્ધિપ્રભાવ અને રસનિર્ઝર કાવ્યશક્તિની પ્રશંસા અનેક કવિઓએ કરેલી છે. ધર્મદાસ ‘વિદ્યુધ મુખમંડન’માં કહે છે:—

રુચિરસ્વરવર્ણપદા રસભાવવતી જગન્મનો હરાતિ ।

તાર્કિક તરુણી નહિ નહિ બાણી બાણસ્ય મધુસ્પિદિહ્ય ॥

ભાવાર્થ—રુચિર, સ્વર અને પદવાળી, રસ તથા ભાવથી પૂર્ણ એવી કાણુ જગતનું મન હરે છે ? શું એ તરુણી છે ? ના ના. એ તો પ્રકૃતિથી મધુર બાણુની વાણી છે, કે જે મનોહારિણી છે.

બાણકવિનો કીર્તિકલશ ૩૫ ગ્રંથ કાદંબરી છે. આ ગ્રંથ તે પોતે પૂર્ણ કરી શક્યો ન હતો. પરંતુ તેના પુત્ર ભૂપણ (કાદંબ પૂત્રીન્દ્ર કહે છે) બાણુ એવી ખુશીથી તેનો ઉત્તરાર્ધ રચ્યો છે કે બંને ભાગ બે જાણુની કૃતિના છે, એમ સહસા કળાય તેમ નથી. પુત્રે આમ પિતાની કીર્તિની પ્રસિદ્ધિમાં જ પોતાની કીર્તિ અંતર્હિત કરી ઉત્તમ પુત્રકૃત્ય પાળ્યું છે. આ ગ્રંથમાં બાણુ (પિતા અને પુત્રે પણ) ગીર્વાણુ ભાષા ઉપરની પ્રભુતા, અને કાવ્યશક્તિની અગાધતા, અને દિવ્ય ચમત્કારિતા એવી તો કુશલતા-પૂર્વક દાખવી છે કે

બાણોચ્છિષ્ટં જગત્સર્વમ્

બાણના કલ્પના આદિના અતાગ વ્યયથી જગત હવે ઉચ્છિષ્ટ જેવું બાસે છે, એ વચન સુપ્રસિદ્ધ થયું છે.

આ ઉપરાંત બાણુના સંસાર અને જીવનવ્યવહારની હકીગત પ્રકાશમાં નથી આવી. કેટલીક દંતકથાઓમાં તે અંકાયલી; એમાંની એક દંતકથા નીચે વાર્તામાં આપેલી છે.

વાર્તા ૬૧ મી-મહાકવિ મયૂર અને તેની કેકા.

તાવત્કવિવિહંગાનાં ધ્વનિર્લોકેષુ શસ્યતે ।

યાવન્નો વિશતિ શ્રોત્રે મયૂરમધુરધ્વનિઃ ॥

ભાવાર્થ—અન્ય અનેક કવિવિહંગો (કવિઓ રૂપી પક્ષીઓ)નો મનોહર કલરવ, લોકગણમાં પ્રશંસા ત્યાં સૂધિ જ પામે છે, કે જ્યાં સૂધી મત કવિ મયૂરની મસ્ત કેકા તેમને કાને પડી નથી.

આવો, પ્રશંસા પામેલો, કેકાશોર શોધના અભાવે આજે સૈકાંઓ થયાં, આપણી રસસમૃદ્ધ, સાહિત્યવાડીની રમ્ય કુંજમાંથી સુણાતો વિરમી ગયો હતો. કદાચ એકાદ કુંજે વળી તેના ભણુકારા થતા હશે પણ એ કેકામાં અન્ય સર્વેને ભૂલાવતી કેકામસ્તી ન હતી જણાતી; તેથી ઉપલી સ્તુતિ, એ મિથ્યા ઉકિત હોવાની શંકા ધણાકને થયાં કરતી હતી; પરંતુ દેવયોગે આજે કંઈકે અંશે, એ નામાંકિત કેકામસ્તી શ્રવણગોચર થવાનાં સુચિહ્નો પ્રકટવા લાગ્યાં છે.

અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધિમાં જણાયલી, કવિ મયૂરની કૃતિઓમાં સૂર્યશતક મુખ્ય છે, અથવા અમુક વિદ્યાવ્યાસંગી વર્ગ વાદ કરીએ તો એ સિવાયની તેની અન્ય કૃતિઓ તરફ કોઈનું વિશેષ લક્ષ ધ્યેયાયું પણ નથી; છતાં મયૂરના નામે કંઈકંઈ અન્ય છૂટી છવાઈ પદ્યોક્તિઓ પ્રચલિત છે, પરંતુ અલ્પ વસ્તુઓ દષ્ટાનું ધ્યાન કર્તૃત્વની દૃષ્ટિએ અલ્પ અંશે ધ્યેય છે. આમ અન્ય સર્વત્ર બને છે તેમ નાની નાની કાવ્ય-કૃતિઓના કર્તૃત્વ વિષયે કદી કુતૂહલ થતું ન હોઈને, તેમ જ જેમ શેરડીનો તૈયાર રસ પીનાર, “ કયા ક્ષેત્રમાં તે ઉગી છે ” એમ પૂછવા પૂરતી જિજ્ઞાસાએ રાખતો નથી, તેમ મયૂરની આ નાની નાની કૃતિઓ પણ મુખ્યપરં-પરાએ ફરતી છતાં, તેના કર્તૃત્વ સંબંધમાં કોઈને જિજ્ઞાસા નથી થયલી જણાઈ નથી. તેની આવી એક ચમત્કારભરી કૃતિ નીચે આપી છે:—

પ્રસંગ ઉમા-મહેશની અક્ષક્રીડાનો છે. મહેશને પડખે ઉમા-પાર્વતી સાથે તેમની સખી વિજયા બેઠી છે. અન્ય સુરાસુર વર્ગ પણ તે જોવા હાજર થયેલો છે. મહેશની દક્ષતાથી, દક્ષપુત્રી છતાં દેવી પાર્વતી

વારંવાર વિનોદ-વચનમાં માહાત થાય છે, અને તેથી વિજયને મુંઝવણ પાર્વતી સખીભાવે કહે છે:—

વિજયે કુશલસ્ત્ર્યક્ષો ન ક્રીડિતુમહમનેન સહ શક્તા ।

ભાવાર્થ—“ હે વિજયે ! ત્ર્યક્ષ, ત્રણ ઇન્દ્રિય-નયન-વાળા, મહેશ અહુ કુશલ છે, તેથી એમની સાથે રમવા હું શક્તિમતી નથી. ”

ત્યારે ‘ ત્ર્યક્ષ ’ શબ્દ ઉપર સ્પષ્ટ કટાક્ષ કરતાં શિવજી બોલ્યા:—

વિજયે કુશલોસ્મિ-ન તુ ત્ર્યક્ષઃ અક્ષદ્વયમિદં પાળૌ ॥

ભાવાર્થ—“ હે વિજયે ! ખરે હું કુશલ તો છું, પરંતુ એ કહે છે તેમ ત્ર્યક્ષ નથી (ત્રણ અક્ષપાસાવાળો). જો મારા હાથમાં તો એ જ પાસા છે. ”

ત્યારે ગૌરી મહેશનો શબ્દવાદ ન ગણકારી બોલ્યાં:—

કિં મે દુરોદરેણ

ભાવાર્થ—“ મારે ને દુરોદર-જુગાર-ને શું લાગે વળગે ? અર્થાત પાસા રમવા, એ જુગાર હોવાથી મારે તે રમવા નથી. ”

પાછા શંકર ‘ દુરોદર ’ શબ્દનો અર્થ ઉલટાવી, ‘ દુર-એકાગ્ર-કાંદવાળા ઉદર-પેટવાળા ગણેશ, ’ એવા તેના એક અર્થને અનુલક્ષીને બોલ્યા:—

પ્રયાતુ યદિ ગણપતિર્ન તેઽભિમતઃ ।

ભાવાર્થ—“ જો તને ન ગમે તો ગણપતિ અહિંયાંથી ચાલ્યો જાય ! ”

એટલે પાર્વતી તેમના આવા શબ્દછલથી લગાર છંછેડાઇને બોલ્યાં:—

કઃ પ્રદ્વેષ્ટિ વિનાયકમ્

ભાવાર્થ—“ વિનાયકનો કોણ દ્વેષ કર્યો વળી ? ”

ફરી ‘ વિનાયક ’ શબ્દના એ અર્થ-‘ ગણેશ ’ અને ‘ ગર્હ ’ થતા હોવાથી, ખીજો જ અર્થ લઇ પાર્વતીને ચીદવતા શિવજી બોલ્યા:—

અહિલોકઃ કિં ન જાનાસિ ? ॥

ભાવાર્થ—“ અરે તેને એટલીએ ખબર નથી. સમસ્ત અહિલોક તો વિનાયકનો દ્વેષ કરે છે ? ”

હવે સ્ત્રીસ્વભાવસુલભ અકળામણુથી મુંઝાઈ પાર્વતીએ આપ્તાદ સીધો સખ્ત આક્ષેપ કર્યો:—

વસુરહિતેન ક્રિડા ભવતા સહ કીદૃશી ન જિહ્વેષિ ।

ભાવાર્થ—“વસુ-ધન વગરના તમારા જેવા સાથે હોડમાં મૂકવાની મૂલ્ય-ધૂતની કીડા તે કંઈ રમાઈ શકે ? તમને નિર્ધનને, રમત માંડતાં શરમ પણ નથી આવતી ? તમે હોડમાં શું મૂકી શકવાના હતા ? ”

પણ અકિંચનતાનો યથાર્થ આરોપ સુણ્યો ન સુણ્યો કરી, શંકરે તો શ્લેષનો જ આશ્રય કર્યો અને ‘વસુ’ શબ્દથી સૂચવાતા અન્ય દેવો તરફ નિર્દેશ કરતાં કહ્યું:—

કિં વસુભિર્નામાતોઽભૂન્ સુરાસુરાનેવ પશ્ય પુરઃ ॥

ભાવાર્થ—“અરે વસુનામના દેવોની શી વાત કરે છે ? આ તારી સાહામે ઉભેલા સુરાસુરોને જોતો ખરી ! તેઓ હાજર છે. ”

એટલે ચીઢાળને પાર્વતી બોલ્યાં:—

ચન્દ્રગ્રહણેન વિના ચાસ્મિ રમે કિં પ્રવર્તયસ્મેવમ્ ।

ભાવાર્થ—“હજી તો ચન્દ્રગ્રહણ થયું નથી, અર્થાત્ તમે ચન્દ્રને કપાળે ધારણ કરી તેનો આનંદમય પ્રકાશ પાડ્યો નથી તેથી, અંધકારમાં રમું તે શું ? છતાં તમેય એમ કેમ ઉડાવો છો ! ”

એટલે ચન્દ્રચૂડ (મહાદેવ) આંખ વિકસાવી, નન્દીને કહેવા લાગ્યા:—

દેવ્યૈ યદિ રાચેતઽિદં નન્દિન્ આહૂયતાં રાહુઃ ॥

ભાવાર્થ—“અરે નન્દીશ્વર ! દેવીને એમ જ (ચન્દ્રગ્રહણ) અભિમત હોય, તો રાહુને બોલાવો ! ”

આ વચન ન ખમાયાથી પાર્વતી બોલ્યાં:—

હા ! રાહો સિતવંદ્વે ભયકૃતિનિકટસ્થિતે રતિઃ કસ્ય ? ॥

ભાવાર્થ—“અરે એ ધોળી દાઢવાળો રાહુ ભયભર્યો પાસે આવે તે કોને ગમતો હશે ? તેના સહવાસમાં તે કિડા રમાંય ખરી ? ”

તરત જ હારાહોની હાર અહીં કલ્પના કરી, શિવજી બોલી ઉઠ્યા:—

यदि नेच्छसि संत्यक्तः सम्प्रत्येवैष हाराहिः ॥

ભાવાર્થ—“ અરે એમાં શું ? હાર રૂપે ધારણ કરેલા આ અહિ તને ધણ ન હોય તો તેનો આ હું ત્યાગ કરું છું, પછી તારે ખીન્ને કાંઈ વાંધો છે ? ”

શંકરની વાગ્ડરીમાં તણાતાં પાર્વતી વાદ્દષ્ટી દ્યુતમાંય દક્ષતા ચૂક્યાં, અને તેવી જ તક શોધતા શંકરને પ્રસંગ અર્પતાં બોલ્યાં:—

आरोपयसि मुधा किं नाहमभिज्ञा तवाःस्थ ।

ભાવાર્થ—“ વૃથા શું અર્થ આરોપ કર્યા કરો છો ? તમારું અડક-આભરણ તો મારા મનમાંય ન હતું ! ”

હવે આલેષ(આલિંગન)રસિક નટરાજ મહેશે શ્લેષનું ગરિષ્ઠ બલ દાખવ્યું અને કહ્યું:—

“ વાહવાહ ! અમારા અંક-આરોપણનાં અનભિજ્ઞ ખરાંસ્તો ! બ્રહ્માનાં સો વર્ષ સુધી જે માટે તમે રમ્ય આપત્તિ અનુભવી તે તમારા મનમાંય નથી કેમ ? તમેય હીક વાત કરી ! ”

આમ પશુપતિ મહાદેવની વક્રોક્તિલીલાએ પાર્વતીનાં અંગે અંગે સ્વેદસલિલ ઉતાર્યા અને સલીલ હાવભાવે તરલ આનન ઉપર શરમની લાલિમા ઉભરી. કવિ મયૂર કહે છે કે આવું

आननमव्याद्भवन्या वः

ભવાની-પાર્વતીનું આવું પરસેવાથી સુંદર થયલું આનન તમને સદાય રક્ષો.

મયૂરની બાની આવી છે. આ ઉપરાંત ખીજ પણ છૂટાછવાયા શ્લોકો તેના નામે પ્રચલિત છે. અને કદાચ ભવિષ્યમાં તેનું કોઈ પરિણામ-બદ્ધ ગ્રંથન (ગ્રંથ) મળે પણ ખરું.

તેની કૃતિ-પ્રથમ ગ્રંથન સૂર્યશતક છે. આ કૃતિનો ઇતિહાસ અનેક રીતે આપવામાં આવ્યો છે. જૈન પુસ્તકોમાં બાણ અને મયૂર સંબંધી કેટલીક કથાઓ-લગભગ ચારેક છે, અથવા તો સહુ એક જ વાતનાં

જૂદાં જૂદાં આલેખન પણ કહી શકાય. તેમાં એ એ કવિઓ વિષે આટલી વાતો મળી શકે છે:—(૧) તે એ એક સમયમાં થયા, (૨) તેઓ એક જ મુરખિયવટ નીચે હતા, (૩) તેમની વચ્ચે તીવ્ર સ્પર્ધા હતી, (૪) સૂર્યશતક અને ચંદ્રોશતક (ખાણું) એ એ તેમની આવી સ્પર્ધાના પરિણામ રૂપે હતાં.

આમાં પ્રથમ એ મુદ્દાઓની તરફેણમાં ખીન્નાં ધણાં પ્રમાણ છે. દાખલા તરીકે,

(અ) માધવકૃત શંકરદિગ્વિજયમાં, શંકરસ્વામિએ નિતેલા વિદ્વદ્વર્ગ સંબંધમાં, આવા ઉલ્લેખ છે:—

સ કથાભિરવાન્તિષુ પ્રસિદ્ધાન્ વિબુધાન્બાણમયૂરદાણ્ડિમુખ્યાન્ ।
શિથિલીકૃતદુર્મતાભિમાનાન્નિજભાષ્યશ્રવણોત્સુકાંશ્ચકાર ॥

ભાવાર્થ—તેમણે આચાર્ય શ્રીશંકરે કથાઓવડે, અવન્તિના પ્રસિદ્ધ, દુર્મતમાં અભિમાની એવા વિદ્વાનો જેમાં ખાણું, મયૂર, દણ્ડ જેવા મુખ્ય મુખ્ય હતા તેમને, નિજના ભાષ્યના શ્રવણ વિષે ઉત્સુક કર્યા.

ખાણું અને મયૂર અવન્તિમાં સાથે હતા એમ આમાં કહ્યું છે—પણ સાથે દણ્ડનેય મૂક્યો છે. એટલે આ શ્લોકનું ઐતિહાસિક પ્રમાણત્વ બહુ ન સ્વીકારી શકાય.

(આ) સૂર્યશતક ઉપર મધુસૂદન નામે કોષ ટીકાકાર થયો છે. તેણે ખાણું અને મયૂરની સાથે જ રાજા હર્ષનો પણ યોગ મૂક્યો છે:—મહારાજ-શ્રીહર્ષસ્ય સમ્યૌ મહાકવી પૌરસ્ત્યૌ બાણમયૂરૌ આસ્તામ્ । તયોર્મધ્યે મયૂરમટ્ઃ શ્વસુરઃ, બાણમટ્ઃ કાદમ્બરિગ્રન્થકારસ્તસ્ય જામાતા—

આમાં મયૂર સસરો અને ખાણું જમાઈ એમ લખ્યું છે. પરંતુ કોષ ઠેકાણે એમનો સંબંધ સાળાબનેવીનો પણ જણાવેલો છે; તેમાંય વળી કોણ સાળો, કોણ બનેવી, કે કોણ સસરો જમાઈ, એમાંય પણ ઘણી જ અસ્પષ્ટતા છે, છતાં તેમનો સંબંધ, વચમાં કોષ પણ સ્ત્રીને લઇને હતો, એટલું યાદ રાખવું અગત્યનું છે; કારણ સૂર્યશતક ની ઉત્પત્તિ એ સંબંધને લઇને છે.

(ઈ-ક) નવસાહસાઙ્કચરિતકાર પદ્મગુપ્ત લખે છે કે, “ સિન્ધુરાજ શિકારમાં જ્યારે મયૂરમૃગયા ટાંણે ખાણુનો મયૂર ઉપર સંઘટ્ટન કરાવતો હતો ત્યારે, ખાણુ અને મયૂરનું સંઘટ્ટન કરાવતા શ્રીહર્ષની ઉપમા પામતો હતો. ”

આ ઉલ્લેખમાં ખાણુ અને મયૂરની સમકાલીનતા ઉપરાંત સ્પર્ધા પણ સમજાય છે.

(ખ) મધુસૂદન પણ લખે છે કે તયોઃ કવિત્વપ્રસંગે સ્પર્ધાઽઽસીત્.

(ગ) એમની આ સ્પર્ધા વિષે રસિક ઉલ્લેખ એક નનામી ટીકામાંથી મળે છે*.

મયૂરને અન્ય કવિઓએ આપેલું માન પણ તેની કૃતિના પરિચય માટે ઉત્સુકતા ઉત્પન્ન કરે તેવું જ છે.

ખાણુ પોતાના મિત્ર વર્ગમાં એક મદારીનું નામ મયૂર મૂકે છે. આ જ કવિ મયૂર ખરો કે ? ખ્યૂલ્હર કહે છે કે, કવિ તો આદ્યણ હોય તેથી એમ બને નહિ, એ મદારી તો કોઈ બીજો હતો. પણ ત્યારે ખાણુ જેવા નિસર્ગ પ્રતિભાવાળા કવિના મંડળમાં આવવા જેટલી કવિતા તો મદારીમાં હશે જ હશે; અથવા આદ્યણ મયૂર અન્ય પ્રવૃત્તિના અભાવે છેવટે ડમરુ લઈ નીકળ્યો હશે-એમ પણ હોય; પરંતુ નીચેનો શ્લોક આ વાત ઉપર બહુ જ સમર્થ પ્રકાશ પાડી શકે છે.

સૂક્તિમુક્તાવલિ માં રાજશેખરને નામે લખ્યું છે:—

દર્પ કવિભુજંગાનાં ગતા શ્રવણગોચરમ્ ।

વિષવિદ્યેવ માયૂરી માયૂરી વાઙ્મનિકૃન્તાતિ ॥

જેમ માયૂરી વિષવિદ્યાના મંત્રો કાને પડતાં જ સર્પના દર્પ હરાઈ જાય છે તેમ જ માયૂરી, મયૂર કવિની વાણી સુણતાં જ કવિભુજંગના દર્પ હરાઈ જાય છે.

સૂર્યશતક નો ટીકાકાર જયમંગલ કહે છે:

મક્તમાદુરકવક્ત્રપદવિન્યાસશાલિની ।

નર્તકીવ નરીનર્તિ સમામધ્યે સરસ્વતી ॥

ભાવાર્થ—ભક્ત મયૂરનાં મુખનો પદવિન્યાસ એ જેનું શીલ બન્યું છે, એવી સરસ્વતી સભામાં નર્તકીની પેઠે નાચી રહે છે.

અન્ય એક સુપ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં મયૂરને દેવી ભારતીનું કર્ણપૂર (યસ્યા...કર્ણપૂરો મયૂરો) કહ્યો છે. વળી પાછળથી થયેલા અન્ય લેખકોમાંનાં બહુને બાણુની જોડે મૂકવા લાયક અન્ય કોઈ સમકાલીન યોગ્ય લાગ્યો હોય તો તે મયૂર જ છે. †

વાર્તા ૬૨ મી—બાણુ અને મયૂરની તુલના

પૂર્વે દેવોની નગરી અમરાવતીને પણ શોભામાં હરાવનારી, ઉજ્જયિની નગરીમાં વૃદ્ધ રાજા ભોજનો પૂજ્ય, શાસ્ત્રપારંગત, કવિ મયૂર વસતો હતો. તેનો જમાઇ બાણુ પણ ત્યાં રહેતો હતો. તે વિલક્ષણ હતો. તે ખેયને અન્યોન્ય મત્સર હતો; કહ્યું છે કે—

ન સહન્તિ ઇક્કામિક્કમ્—ન વિના તિઠ્ઠન્તિ ઇક્કામિક્કેન ।

રાસહ વસહ તુરંગા જૂયારિ પણ્ડિય ઢિમ્મા ॥

ગધેડા, બલદીયા, ઘોડા, જુગારી, પંડિતો અને બાળકો એ ન તો એકમેકને સહી શકે, ન વા એકમેકથી જૂદાં રહી શકે.

† આ વાર્તાની હકીકત મુખ્યત્વે, સમય અને સાધનના અભાવે પ્રો. ચન્દ્રશંકર અમૃતલાલ બુચ, બી. એ. એમણે “ગુજરાતી” ના ૧૯૧૮ના દિવાળીના તા. ૧૮-૯-૧૮ના અંકમાં લખેલા લેખના આધારે તૈયાર કરેલી છે. આ વાર્તામાંની શૈલી પણ બહુશઃ તે જ લેખની છે, જે કે વિશેષ સ્ફોટ અત્ર તત્ર કરેલો છે. આટલી છૂટ લેવા દેવા માટે મારા સ્નેહી પ્રો. ચન્દ્રશંકરનો હું અત્રે આભાર માનું છું.

તે પ્રમાણે ખાણુ અને મયૂર સ્પર્ધામાં અન્યોન્યના દ્વેષી હતા છતાં મિત્રાચારીભર્યો સંબંધ તે બે વચ્ચે ટક્યો હતો. તેઓ ભોજની બ્રહ્મસભામાં પોતપોતાના ચઢીઆતા પણા વિષે એક દહાડો તીક્ષ્ણ વાદ વિવાદ કરતા હતા, ત્યારે ભોજ રાજાએ તેમને કહ્યું:—

હે પંડિતો ! આપ કાશ્મીર પધારો-ત્યાં ભારતી જેને ઉત્કૃષ્ટ માને તે જ ઉત્તમ. આ વચનથી પ્રેરાઈને, ભાથું લઈ તેઓ પંથે ચડ્યા પરંતુ કાશ્મીર પોહોંચવા અગાઉ માર્ગમાં તેમણે ૫૦૦ બળદ ઉપર લાદેલાં પુસ્તકો જોયાં. પૃચ્છ કરતાં તેમને જણાયું કે તે તો ઐ ઉપરની સહુ ગ્રંથો હતા. પાછા આગળ ચાલતાં એમણે ૨૦૦ બળદ પુસ્તકોથી લાદેલા મળ્યા. ફરી તપાસ કરતાં તે ‘બ્રહ્મ’ની મિમાંસાનાં જણાયાં. આ સાંભળી પોતાની શ્રેષ્ઠતા વિષેનો તેમનો ગર્વ ગળી ગયો અને અક્ષરસમ્રાટી ભારતીને મળ્યા વગર જ પાછા ફરવા નિશ્ચય કરી, રાત્રે ધર્મશાળામાં આવી સૂઈ રહ્યા.

પણ તેમની પરીક્ષાનું કુતૂહલ ભારતીને જ થયું. તેથી તેણે મોડી રાત્રે ધર્મશાળામાં પધારી, મયૂરને પ્રથમ જાગૃત કર્યો અને શીઘ્ર-સમસ્યાપૂર્તિ માટે આ પદ આપ્યું: શતચન્દ્રં નમસ્તલમ્ ।

મયૂર અર્ધી ઉંઘમાં જ, ભારતીને ચરણે નમી, સત્વર ખોલી ઉઠ્યો:—

દામોદરકરાધાતાવિહ્વલીતચેતસા ।

દૃષ્ટં ચાણૂરમલ્હેન શતચન્દ્રં નમસ્તલમ્ ॥

ભાવાર્થ—દામોદર કૃષ્ણનો વજ્રસાર મુકો પડતાં જ વિહ્વલચિત્ત અનેલા ચાણૂર મલ્હની ધૂણ્યાંચિમાન આંખોએ આકાશમાં સો ચન્દ્ર દીઠા.

મયૂરે ખુબ કરી. કવિ તો ખરો અને શીઘ્રતા એ બહુ.

હવે ખાણુનો વારો આવ્યો. ભારતીએ તેને એમ જ ઉઠાડીને પૂછતાં—તે સન્નગ થઈ જરા ગણગણીને પછી બોલ્યો:—

તસ્યામુત્તુંગગૌધાગ્રવિલોલવદનામ્બુજૈ—

વિરરાજ વિભાવર્યો શતચન્દ્રં નમસ્તલમ્ ॥

ભાવાર્થ—આકાશમાં ચન્દ્ર તો એક હતો, પણ ઉપર ઉન્નત પ્રાસાદની અગાશીએથી સુંદરીવૃન્દ આનન (મોહું) નીચું રાખી જોતું હતું—તે

વખતે ઉચું જ્ઞનારને બ્રાંતિ થઈ અને વિલોલ વદનકમલોએ વિરાજિત એવા ઉંચા આકાશમાં રાત્રિએ તેણે સો ચન્દ્ર નિરખ્યા.

ભારતી પ્રસન્ન થયાં અને કહ્યું કે, તમે ખેય કવિ છો—મયૂર શીઘ્ર વધુ છે તો ખાણુ રસિક વધુ છે.

વાર્તા ૬૩ મી—મયૂર અને ખાણુની દેવલકિતની ચર્ચા.

ભોજરાજની સભામાં વિરાજતા પંદરસેં પંડિતોમાં ખાણુ અને મયૂરની, પ્રથમ શ્રેણીના સોળ પંડિતોમાં ગણના થતી હતી. તે બંને જમાઈસસરો થતા હતા. એ સિદ્ધ નિશ્ચય છે કે, સ્પર્ધાથી મનુષ્યની શક્તિ વિશેષ સતેજ તેમ જ ચમત્કારિક થાય છે. ભોજ રાજા પંડિતો વચ્ચે ઇર્ષ્યારહિત—સ્પૃહણીય સ્પર્ધા જગવી, તેઓની સતેજ અને સિદ્ધ કાવ્યશક્તિનો આનંદ મેળવતો હતો. તેના આ આનંદકાર્યમાં ખાણુ અને મયૂર વચ્ચેનું વાગ્યુદ્ધ વિશેષ દીપી ઉઠતું.

એક સમયે એમ બન્યું કે, મધ્યરાત્રિને સમયે મયૂર કવિને આચિંતી કાંઈક સ્ફુરણા થઈ, એથી તે વગર વિચાર્યો દોડ્યો દોડ્યો પોતાના જમાઈ ખાણુભટ્ટને મંદિર ગયો. પણ જોવો તે એના દ્વાર આગળ આંચો કે તેને પોતે કવખતે દીકરીને ઘેર આવ્યાનું ભાન થયું અને અયોગ્ય કાર્યમાં ઝંપલાવ્યાનો વિચાર આવ્યો. પણ તે આ વિચાર-વમળમાં ગોટાતો હતો તેટલામાં તો તેના કાને દીકરીનાં પ્રણયકોપનાં વચન પડ્યાં. એટલે તે ત્યાં જ દૈવનો પ્રેર્યો, ભાનભૂલો બની સ્થિર થઈ ઉભો રહ્યો. અને દીકરીજમાઈની પ્રેમગોષ્ઠી સાંભળવાના અનુચિત-પણાનું ભાન જ તેને ન રહ્યું.

દરમ્યાન ખાણુ પોતાની પત્નીના પ્રણય-કલહને શાન્ત પાડવાને અને તેનું માન મૂકાવવાને વિવિધ સ્નેહભર્યા વચનો કહેતો હતો, તે એને કાને આવતાં હતાં.

૩૩ • વાર્તા ૬૩ મી—મયૂર અને બાણની દેવભક્તિની ચર્ચા

બાણને પત્નીને શાંત પાડતાં પાડતાં મહામુશીબત પડી અને પ્રભાતનો સમય થવા આંબ્યો. આખરે સ્ત્રીને સમજાવવાનો જોવો કોઈ પ્રકાર અવશેષ ન રહ્યો ત્યારે છેવટનો પગે પડવાનો પ્રકાર અજમાવવા વિચાર કરી બાણ પત્નીની મારી માગતાં બોલ્યો:—“હે પ્રિયે! આટલી વાર ક્ષમા કર. હવે હું તને કદીયે કોપાયમાન નહીં કરું. હે પ્રાણપ્રિયે !

ગતપ્રાયા રાત્રિઃ કૃશતનુઃ શશી શીર્યત ઇવ

ભાવાર્થ—“હવે રાત્રિ તો લગભગ ક્ષીણ થવા આવી છે; અને તું પોતે જ જો કે આ કલાથી ક્ષીણ થતો ચન્દ્ર પણ જાણે સોરાઈ ગયો હોય તેમ અસ્ત થવા આંબ્યો છે.”

થોડી વાર વિચાર કરી, પોતાના વચનનું કંઈ ધાર્યું પરિણામ આવેલું ન જોતાં બીજું ચરણ બોલ્યો:—

પ્રદીપોઽયં નિદ્રાવશમુપગતો ઘૂર્ણત ઇવ ।

ભાવાર્થ—“હે પ્રિયે ! લગભગ આમ જો તો ખરી, આ આપણા દીવો પણ જાણે નિદ્રાવશ થતો હોય તેમ ઘૂર્ણ થતો અર્થાત્ એલવાતો દેખાય છે.”

આવું આજીજીભર્યું વચન કહ્યા છતાં ત્યારે તેણી હરગીજ ડગી જ નહીં ત્યારે તે પાછો બોલ્યો:—

પ્રણામાન્તે માનં ત્યજાસિ ન યથા ત્વં ક્રુધમહો

ભાવાર્થ—“પતિ પ્રણામ કરે એટલે સ્ત્રીએ પણ માન તજવું, એવો પ્રણયકલહનો અવધિ છે; છતાં મારા પ્રણામને અન્તે તું માન ત્યજતી નથી પણ ઉલટી ક્રોધે ભરાય છે.

આ સાંભળી, તે સ્ત્રીએ ક્રોધ ન શમાવતાં પતિને ઉલટો ચરણપ્રહાર કર્યો, અને તેથી તેના નેપૂરનો થયેલો ખણખણાટ મયૂરને કાને આંબ્યો. એથી મયૂરને ધણા જ ખેદ થયો. તેટલામાં આ પાસે બાણ રૂસણું લઈ ખેડેલી પ્રિયા ઉપર ન ચીઢાતાં ઉલટું આવું પ્રણયવચન બોલ્યો:—

कुचप्रत्यासृत्या हृदयमपि ते सुभ्रु ! कठिनम् ॥

ભાવાર્થ—“અરે જ હે સુંદર ભવાંવાળી ! મને લાગે છે કે સ્તનના નિરંતરના સંબંધથી તારું હૃદય પણ તેના જેવું જ કઠિન થયું છે. એથી જ તે મારા આઠઆઠલા વિનયવચનથી ક્રોધિત થતું જ નથી, પણ ઉલટું વળ જોવું કઠિન બને છે.”

પ્રિયાના ક્રોધશમનને અર્થે ખાણે ઉચ્ચારેલા આ શ્લોકોમાંનું ‘સુભ્રુ’— ‘હે સુંદર ભવાંવાળી !’ એવું નમ્ર સંબોધન સાંભળતાં જ મયૂરનો પુત્રીના અવિવેકથી ઉછળેલો રોષ માયો સમાયો નહીં; તેથી તે પ્રસંગ કે પોતાની અવસ્થિતિનું બાન ભૂલી એકદમ ત્રાડી ઉઠ્યો:—

“અરે! એને તું ‘સુભ્રુ’ કહી કેમ સંબોધે છે? એ તો ‘ચણ્ડિ’— ‘ક્રોધની મૂર્તિ’ એવા સંબોધનને યોગ્ય છે.”

તે બોલતાં તો શું દીકરી અને જમાઈના પ્રણયકલહની વચ્ચે પૂરાઈને આવું બોલ્યો; પણ તેને તરત જ વિચાર થયો કે, મેં આ અધઠિત કામ કર્યું. પણ તેટલામાં તો મયૂરની પુત્રીએ પિતાનો સાદ વર્ત્યો અને ખાણ તથા તે બન્ને ચમક્યાં. પુત્રીએ તો ક્રોધ વિચાર કરવા ન રહેતાં મયૂરને આવા અધઠિત વર્તન માટે પૂરતો બદલો આપવા, એકદમ બારીએથી તેની ઉપર તાંબુલના રસની પીચકારી છોડી (થુંકી) અને શાપ આપતી બોલી:—“હે પિતા ! તને આવા અધઠિત વર્તન માટે આ મારા તાંબુલના રસના સ્પર્શથી ક્રોધ નીકળજે.”

ખાણની સ્ત્રી પતિવ્રતા હતી, તેથી તેનું થુંક અડકતાં જ મયૂરને ક્રોધ નીકળ્યો. મયૂર ત્યાંથી ભોંઠો પડી ઘેર સીધાર્યો. અને પ્રાતઃકાલ થતાં સર્વ પોતપોતાના વ્યવહારમાં બેઠાયા.

પછી બ્રહ્મસભાનો સમય થતાં ખાણ અને મયૂર પણ પોતપોતાને સ્થાને આવી બેઠા. મયૂરે સભામાં આવતાં ક્રોધવાળી જગ્યા છૂપાવવા ખુખીબંધ ઉપરણું ઓઢ્યું હતું. પરંતુ પ્રસંગ નીકળતાં, ચેતેલો ખાણ તેને ભોંઠો પાડવાની નીચ તદબીરથી પ્રેરાઈ શ્લેષવાણું,

આનું ખુબીબંધ ટોળભર્યું વચન બોલ્યો:— “ આવઉ વરકોઠી ”

ઉતાવળે તેમ અમે ઢબેથી બોલવાને લીધે, તે દ્વિ-અર્થી વચન હોવાનો ભાસ થાય તેમ હતું:—(૧) ‘ આવઉ વરક ઉઠી ’ ઉપરાંતું ઓઠીને આવ્યા ? અને (૨) ‘ આવઉ વર કોઠી ’—કોઠવાળા આવ્યા ?

આવા માર્મિક દ્વિ-અર્થી વચનથી મયૂરને લાગ્યું કે, બાણ ટોણા મારી રાત્રિનો પ્રસંગ ભોજને સંકેતથી સમજાવ્યો. આ વિચારથી તે તો ભોંકો જ પડ્યો, અને એકદમ કાંઈ પણ ન બોલતાં ઘેર ગયો.

ત્યાંથી ઘટતી તૈયારી કરી, પરભાર્યો નગર બહાર સૂર્યના મંદિરે ગયો. ત્યાં તેણે એક કુંડ રચાવ્યો, અને તેને પડખે એક મોટો, ઉંચો થાંભલો દટાવ્યો. અને એ થાંભલાને સો સીકાં લટકાવરાવ્યાં. પછી ખેરના ગઢા કપાવી તેવડે કુંડ ભરાવ્યો, અને તેમાં અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરાવ્યો. પછી થાંભલે ચઢી, ટાચના સીકામાં પગ મૂકી ઉભો રહ્યો, અને સૂર્યશતક રચવા માંડ્યું. જેવો તેનો પહેલો શ્લોક રચાઈ રહ્યો કે, પહેલું (ટાચનું) સીકકું ઇરીવતી કાપી તેની હેઠેના બીજા સીકાને વળગી રહ્યો. પછી બીજો શ્લોક રચ્યો, અને તે પૂરો થયો એટલે તેને કાપી ત્રીજા સીકાને વળગ્યો. આમ અનુક્રમે છ શ્લોક બોલી છ સીકાં કાપી, મયૂર સાતમા સીકાને વળગ્યો.

તેની ધારણા, આવી રીતે આખું સૂર્યશતક રચી, સૂર્યની આરાધના કરવાની હતી, અને શતક પૂરું થતાં જ સૂર્ય પ્રસન્ન થઈને પોતાનો કોઠ ન મટાડે તો એકદમ કુંડમાં પડી સૂર્યને પોતાના દેહનો ભોગ આપવાની હતી. પરંતુ જેવો તે છઠ્ઠો શ્લોક બોલી, છઠ્ઠા સીકાને તોડી, સાતમાને વળગવા જતો હતો, તેવામાં જ સૂર્યનારાયણ સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ થયા અને વરદાન માગવા કહ્યું. મયૂરે તેની પાસે ‘ કોઠ ’નો નાશ થવાનું વરદાન માગ્યું. અને શ્રીસૂર્ય “ તથાસ્તુ ” કહી ત્યાંથી વિદાય થયા.

પછી મયૂરે હેઠા ઉતરી, સૂર્યના મંદિરમાં જઈ, શ્રી સૂર્યનારાયણના પ્રતિબિંબ સમક્ષ સૂર્યશતક પૂરું કર્યું અને તેમનું યથાવિધ પૂજન કરી, તેની શાંતિ નિમિત્ત યથાયોગ્ય દાન દીધાં. અને તેના ભક્તિપ્રભાવને, સુગંધ નગરમાં પ્રસર્યો.

ખીજે દિવસે કાઢથી મુક્ત થઈ, ચંદનાદિ સુગંધી દ્રવ્યોનું મર્દન કરી, મયૂર બ્રહ્મસભામાં હાજર થયો. તેને કાઢ વિનાનો નિર્મળ જોતાં જ બાણ વિરમય પામ્યો. દરમ્યાન ભોજે મયૂરને સૂર્ય દેવ પ્રસન્ન થયાની અને તેથી કાઢ ટળ્યાની વાર્તા સાંભળી હતી, તેથી બ્રહ્મસભામાં આવતાં મયૂરની સૂર્યભક્તિની પ્રશંસા કરી.

આથી બાણની ધૃષ્ટિ તેજદાર થઈ. અને જેવું મયૂરે સાભિપ્રાય (હેતુ સહ) બાણ સામું જોયું કે તે બોલ્યો:—“ હે મયૂર! એમાં તે તું મકલાય છે શું? એ તો સૂર્યદેવનો પ્રતાપ છે. એ કાંઈ તારી નિર્મલ શક્તિનો મહિમા નથી. ”

ત્યારે મયૂરે કહ્યું:—“ હે બાણ! એમ જો આરાધનાથી જ દેવને પ્રસન્ન કરવાનું રીઠું પડ્યું હોય તો તું પણ તેમ કરી આવો કોઈ ચમત્કાર દેખાડ. પરંતુ તે કાંઈ સહેલું નથી. એ તો મનુષ્યના પોતાનામાં સંયમ અને આગ્રહી આસ્થા હોય તો જ દેવભક્તિ સફળ થાય છે. ”

મયૂરનું આ વચન બાણના હૃદયમાં શલ્ય પેરે ભોંકાયું, અને તેણે દેવીની આરાધના કરી, અપૂર્વ ચમત્કાર દર્શાવવાનો આગ્રહ ધર્યો.

પછી તે નગર બહાર ભુવનેશ્વરીને મંદિર ગયો. ત્યાં તેણે પોતાના હાથપગ કાપી નાંખ્યા અને “ ચંડીશતક ” ના સો શ્લોક રચવાને તત્પર થયો. પણ તેને ચંડિકા દેવી ‘ હાજરાહજુર ’ હતી, તેથી જોવો તેણે સ્તવન કરતાં પહેલા શ્લોકનો છઠ્ઠો અક્ષર ઉચ્ચાર્યો કે તરત જ ચંડિકા દેવી તેને પ્રત્યક્ષ થયાં અને તેનાં અવયવ પૂર્વની પેઠે તેના અંગ સાથે પાછાં જોડાઈ ગયાં. પછી બાણે ‘ ચંડીશતક ’ પૂરું કર્યું અને ત્યાં ચંડિકા દેવીનું એક સુંદર મંદિર બંધાવરાવ્યું.

આમ બાણ અને મયૂરે પોતપોતાના ઇષ્ટ દેવતાની આરાધનાથી આશ્ચર્યજનક ચમત્કાર દર્શાવ્યા. એ જોઈ રાજા ભોજ તથા ધારા-નગરની સકલ પ્રજા પરમ પ્રસન્ન થયાં અને તે બંનેને પુષ્પમાળા અને મોતીની યાજ્ઞોથી વધાવ્યા.

આમ સૂર્ય અને ચંડીનો પ્રભાવ જામતો જોઈને જોનોએ પોતાના આચાર્ય માનતું ગાયાર્યને આગળ કર્યાં. તેમણે પોતાનાં અંગે બેંતાળીશ

લોહશૂંખલાઓથી બાંધ્યાં અને મક્કામર સ્તોત્ર રચ્યું, અને દરેક શ્લોક બોલતાં અકકેકી સાંકળ તોડી, ‘જીન’ દેવનો પ્રભાવ સ્થાપ્યો.

ભોળે પણ તેઓને મોઠા મદઝર માતાંગ ઉપર બેસારી સ્વારી કાઢી અને આખા નગરમાં ફેરવી, અને ત્રણને ભારે સરપાવ આપ્યો.*

*સૂર્યશતક ની રચનાના સંબંધમાં આવી બીજી બે દંતકથાઓ છે—
(૧) કહેવાય છે કે મયૂરની પુત્રી બહુરૂપવતી હતી, બાણ અને મયૂર સમવયસ્ક હતા. એટલે બાણ અને એ બાણપત્નીની ઉમ્મર જોતાં તેણીના પિતા જોવડો તો ખરો જ. વળી બાણ અને મયૂર મિત્રો હતા. એટલે કોઈ વાર સંસ્કૃત કાવ્યની મસ્ત મદિરાના પાનમાં બેયના સંબંધના અંતરાયો ગળી પણ જતા હતા. મયૂરની ભાવનામયતાની સંસ્કૃતિ કોઈ વાર રસની હૃદમાંથી પ્રાકૃત હૃદમાં ઉતરી જતી. લોકકથા કહે છે કે મયૂરે પોતાની જ પુત્રીની કેજિનું બહુ જ ઉઘાડું વર્ણન કર્યું, તેથી તેની પુત્રીએ તેને શાપ આપ્યો અને તેને કોઢ થયો. આ કેલિવર્ણન તે જ મયૂરાષ્ટક ; તેમાંની એક લીટી, જેનો અર્થ બાણની ઉમ્મર ઉપર કઠાક્ષમાં ફલિત થઈ શકે છે તે લીટી તેની પુત્રીને સાહે તેમાં નવાઈ નથી. આવી રીતે મળેલા કોઢની નિવૃત્તિ થવા તેણે સૂર્યશતક લખ્યું.

(૨) બીજી કથા એમ છે કે એક વાર ઘણાં વર્ષોનો પ્રવાસ કરી મયૂર ફરી સ્વભૂમિમાં આવ્યો. પુત્રીને જોયે તેને વર્ષો વીતી ગયાં હતાં, તેથી પાણીના ઘાટપર પ્રભાતે સ્નાન કરવા આવેલી બાણપત્નીને તે ઓળખી ન શક્યો. તેણે પણઘટ ઉપર પોતાની વેણીના કેશ હસ્તપુટામાં લીધો કે તરત જ મયૂર કવિ બોલી ઉઠ્યો:—

एणीदृशः पाणिपुटे निरुद्धा वेणि विरेजे शयनोत्थितायाः

सरोजकोशादिव निस्सरन्ती श्रेणिर्घनीभूय मधुव्रतानाम् ॥

ભાવાર્થ—શયનમાંથી હમણાં જ ઉઠેલી મૃગનયનીના પાણિપુટે રહેલી વેણી કેવી શોભે છે ? જાણે કમલકોશમાંથી બાહાર નીકળતી મધુ-જોભી ભમરાઓની હાર જ ધનીભૂત થઈ (જામી) ન હોય !

આમ સજ્જનતાને હૃડસેલી કવિતાનો ઉભરો ખાલી કરવા માટે બાણપત્નીએ મયૂરને શાપ આપ્યો, અને કોઢનું નિવારણ કરાવવા માટે માટે તેણે સૂર્યશતક રચ્યું.

વાર્તા ૬૪ મી—એક વસ્તુ ઉત્તમ નથી !

એક દિવસે ભોજરાજાએ પોપટને બાણાબુધું કે ઈકો ન મળ્યું : એક વસ્તુ જગતમાં સારી નથી. પછી બ્રહ્મસભા મળતાં તેણે પંડિતોને એ પ્રશ્ન પૂછ્યો અને પોતાનો મનોગત અભિપ્રાય કહેવા આહ્વાન કર્યું. સભાના પંડિતો આનો કોઈ હેતુ સમજી શક્યા નહીં; એટલે શેા ઉત્તર આપવો તેનો વિચાર કરવામાં બહુ જ ગુંચવાયા.

પછી વરુચિ નામના એક પંડિતે આ પ્રશ્નના સમાધાન માટે જ મહિનાની મુદત માગી, અને તે માટે દેશાવરનો આશરો લીધો. તે ફરતો ફરતો ધારાનગરની પડોશના અરણ્યમાં જઈ ચઢ્યો. ત્યાં બકરાં ચરાવતો એક વૃદ્ધ ગોવાળ તેની નજરે ચઢ્યો. મધ્યાહ્નનો વખત હતો, અને એકાન્ત અરણ્યમાં આવો વિશ્વાસુ, સરળ ચિત્તવાળો સાથી એકાએક મળી ગયો, એટલે નિરાંતે થાક ઉતારવાની ઉર્મી તેને થઈ આવી. અને તે ગોવાળની પાસે ગયો અને દોરીલોટો માગી પાણી પી, તૃષા નિવારી, આરામ લેવા ઝાડની છાયામાં લેટી પડ્યો. પરંતુ ભોજ પૂછેલા પ્રશ્નનું સમાધાન માથે લટકતું હતું, તેથી તેને કાંઈ એન ન પડ્યું અને આકળવિકળ થતો આળોટવા લાગ્યો.

પેલા વૃદ્ધ ગોવાળે તેને આમ બેચેન બેઠને પૂછ્યું કે “હે મહારાજ ! આપ આમ આટઆટલાં કવળીયાં કેમ ખાઓ છો ? તમે સોરાયલા જણાઓ છો, તેથી મને લાગે છે કે ખરે જ તમે કંઈક અમુંઝાઓ છો. માટે મને તમારી મુંઝવણ જણાવવા કૃપા કરશો ?

એટલે વરુચિ બોલ્યો:—“હે વૃદ્ધજન ! તારાથી મારી ચિંતા ટળાય તેમ નથી. એ તો સગર્ભાની પીડા વાંઝણી જાણી ન શકે ? બાકી મારી બેચેની વિષે કહેવાનું કે—

ચિંતા ચિંતા સમાનાસ્તિ બિંદુમાત્ર વિશેષતઃ ।

સજીવં વહતે ચિંતા નિર્જીવં વહતે ચિંતા ॥

ભાવર્થ—હે ભાઈ ! ચિંતા અને ચિંતા એ સરખાં છે જ; માત્ર ચિંતાના ‘ચિ’ માં અનુસ્વાર છે તેટલો જ ફરક એ બે શબ્દો વચ્ચે છે, પરંતુ

એ બિંદુ(શૂન્ય)ને લીધે ચિંતામાં ચિંતા કરતાં વિશેષે, અને તે સાથે અન્યને પોતાના જેવા શૂન્ય કરવાની શક્તિ આવી ગઈ છે. ચિંતા તો જીવ વિનાના દેહને બાળે છે, ત્યારે ચિંતા તો જીવતો બાળી શૂન્ય જેવો જ બનાવે છે. ”

ત્યારે વૃદ્ધ ગોવાળે કહ્યું:—“ હે મહારાજ ! તેની કાંઈ શીકર નહીં, એ તો ધરડા ગાડાં વાળે. વેદ વગેરે યૌદ્ધ વિદ્યાઓ છે ખરી, પરંતુ તે સહુ કરતાં પંદરમી અનુભવ વિદ્યા ઓર છે, અને સર્વથી ચઢીઆતી છે. એકલું ભણતર પાંગળું છે, એ તો ગણતર સાથે હોય તો જ કામનું. માટે તમે મને તમારી મુંઝવણ કહો. ”

એટલે વરુચિએ પોતાની મુંઝવણનો સવિસ્તર વૃત્તાંત તેને કહ્યો. તે સાંભળી, વૃદ્ધ ગોવાળે કહ્યું કે “ એ કાંઈ મોટી વાત નથી. હું એનો ખુલાસો તમને અત્યારે કરતો નથી, પરંતુ રાજા ભોજની બ્રહ્મસભામાં સધળા પંડિતો આગળ અચૂક કરીશ. પણ મારો સાથી આ જ્ઞાન છે, તે મારા જેવો જ વૃદ્ધ છે અને અશક્ત છે. તેના વિના મારાથી અને મારા વિના એનાથી રહી શકાય, એમ નથી. તેથી, તેને અહીં મૂકીને તમારી સાથે મારાથી ધારાનગર અવાય તેમ નથી. તેમ મારાથી તેને ઉચકી શકાય તેમ નથી, માટે તમે એને જરા ખભે ઉચકી લ્યો તો હું ત્યાં આવી ભોજ રાજાના પ્રશ્નનો ખુલાસો કરું ”

વરુચિએ ‘ ગરજ સાકરપેં ગળી ’ ! એ કહેતી પ્રમાણે બ્રાહ્મણ હોવા છતાં તે કપ્પલ કર્યું અને ખભે શ્વાનને ઉચકી, વૃદ્ધ ગોવાળ સાથે ધારાનગરની બ્રહ્મસભામાં હાજર થયો. અને પૃચ્છના ઉત્તરમાં તેણે ભોજને તેની શંકાનું સમાધાન વૃદ્ધ ગોવાળ કરશે, એમ કહ્યું. એટલે ભોજે પેલા ગોવાળને ઈકો ન મવ્યઃ નો પ્રશ્ન કર્યો:

તરત જ ગોવાળ બોલ્યો કે, “ હે રાજા ! જગતમાં એક લોભ જ સારો નથી. ”

ત્યારે રાજાએ ‘ એમ કેમ ’ એવો પ્રતિપ્રશ્ન કર્યો.

તેના ઉત્તરમાં ગોવાળે કહ્યું:—“ હે દેવ ! તે આપની સમક્ષ દષ્ટાંત સાથે જ સાખીત થયલું છે, છતાં તે આપ કળી શકતા નથી, એ નવાઈ

જેવું છે. આપ જ જુઓ કે, આ ઉત્તમ, વેદપાઠી 'બ્રાહ્મણ' જે સામાન્ય રીતે જ્ઞાનને અડકાય તો સ્નાન કરે, તે ગરજનો માર્યો આટઆટલે દ્વરથી તેને ઉચકીને મારી સાથે આવ્યો છે, એ, હે રાજા ! લોભનો નહીં તો ક્રોધનો પ્રતાપ છે ? માટે હે મહારાજ ! લોભ એ જ એક સારી વસ્તુ નથી. તે જ સધળાં પાપ, અને વિકારોનું મૂળ છે.”

સભા તેના સદૃષ્ટાંત ખુલાસાથી ખુશ થઈ અને ભોજને પેલા વૃદ્ધ ગોવાળની ધટતી કદર કરી.

વાર્તા ૬૫ મી-માધકવિનો વૃત્તાંત.

तस्य श्री भोजभूपस्य बालमित्रं कवीश्वरः ।

श्री माघो नंदनो ब्राह्मी स्यन्दनः शीलचंदनः ॥

(શ્રી સિદ્ધર્ષિસૂરિપ્રબન્ધ).

શ્રીમાન ભોજ રાજાના (ઇ.સ. ૧૧ મું સૈકું) સમયમાં કહેવાય છે તેમ* ; ધારાનગરીના રાજા ભોજદેવનો સમકાલીન હતો. પરંતુ વસ્તુ-સ્થિતિ તપાસતાં તે બીજા ભોજદેવ (ઇ. સ. ૬૬૫)નો સમકાલીન હશે, એમ સમજાય છે. તે ગુજરાતનો વતની હતો. માલવા અને ગુજરાતની સરહદની વચ્ચે આવેલા, એક વખતના ગુજરાતના રાજ્યના પાટનગર શ્રીમાલ નગરમાં તેનું જીવન વ્યતીત થયું હતું. હાલ તે “ ભિન્ન-માલ ’ ગામથી પ્રસિદ્ધ છે.

પોતાના કાવ્યકલશરૂપ શિશુપાલવધ કાવ્યમાં કવિવંશવર્ણનમાં માધ પોતે જણાવે છે કે શ્રી વર્માલાત રાજાનો (ઇ. સ. ૬૦૦-૬૨૫) સુપ્રભદેવ નામે મહાસેનાપતિ, સર્વાધિકારી હતો, તે ધર્મનિષ્ઠ હતો; અને તે જાણે

* પ્રબોધચિંતામણિથી માધકવિ ઇ. સ. ૧૧ મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં થયાનું જણાય છે, પરંતુ પુરાતત્ત્વવિદોએ સપ્રમાણ સિદ્ધ કર્યું છે કે તે નવમા શતકથી અર્વાચીન નથી અને બીજા ભોજનો સમકાલીન ન હતો.

બીજે રાજા જ હોય તેવો અધિકાર ભોગવતો હતો. જેમ બુદ્ધ ભટ્ટારકનું વચન પ્રાણ જનો અંગિકાર કરતા તેમ રાજા વર્મલાત હરેક પ્રસંગે સુપ્ર-ભદ્રેવનું વચન, કોઈ પણ અનુરોધની ખાતર નહીં પણ તે સત્ય તેમ જ હિતકર હતું તેથી પાળતો. એ સુપ્રભદ્રેવને દત્તક નામનો ઉદાત્ત, વિશાળ હૃદયવાળો, ક્ષમાશીલ, મૃદુ, અને ધર્મતત્પર પુત્ર હતો. કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસે અન્નતશત્રુ-યુધિષ્ઠિરનું ગુણગ્રહણ કરવાનું જે લક્ષણ વર્ણવેલું છે, તે લક્ષણ દત્તકમાં હતું, અર્થાત્ તે ગુણગ્રાહી હતો, એમ લોકો સમજતા હતા. તે આપવંશી વર્મલાત રાજાના પુત્ર વ્યાઘ્રમુખનો પ્રધાન હતો. (ઇ. સ. ૬૨૫-૬૪૦). દત્તક સર્વાશ્રય હતો, લક્ષ્મી તેના ચરણમાં રોળાતી હતી. તે સર્વને ઉપકારથી આનંદ આપતો હતો; તે સજ્જનોમાં અગ્રણી હતો. વિદ્યાવાન પણ તેવો જ હતો. માધ પંડિત તેનો પુત્ર હતો.

માધને વ્યાઘ્રમુખ રાજાનો પરમ આશ્રય હતો. તે સર્વોત્તમ પંડિત હતો. જેમ કાવ્યરત્નોમાં કાલિદાસની લઘુત્રયી-ત્રણ મહાકાવ્યો-રઘુવંશ, કુમારસંલવ અને મેઘદૂત વખણાય છે, તેમ કિરાતાન્ત્રીનીયમ્, શિશુપાલવધ અને નૈષધચરિત, એ સુવિખ્યાત બૃહત્રયીમાંનો માધનો શિશુપાલવધ મનહર, રમણીય અને ઉત્તમ સુશ્લિષ્ટ કાવ્ય તરીકે પંકાય છે. અને તે પંચ મહાકાવ્યોમાં ઉચ્ચ સ્થાન પામેલો છે. માધની કવિતાના લક્ષણ વિષે કહેવાય છે કે,

उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।

नैषधे पदलालित्यं माधे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

બાવાર્થ—કાલિદાસની ઉપમા, ભારવિનું અર્થગૌરવ, અને નૈષધનું પદલાલિત્ય પંકાય છે; પરંતુ માધમાં તો આ ત્રણે ગુણો એકત્રિત થયા છે.

માધના દાદા શ્રી વર્મલાત રાજાના પ્રધાન હતા, તેથી તેમણે અગાધ સંપત્તિ જમાવી હતી, અને લક્ષ્મી તથા સરસ્વતી એક જ સ્થળે સંગત થતી નથી, એ વચન અસત્ય ઠરાવ્યું હતું. તે જ પ્રમાણે માધના પિતાએ પણ સંપત્તિ અનર્ગલ સંચી હતી.

માધની બાલ્યાવસ્થા તેમ જ વિદ્યાર્થી અવસ્થા સંબંધમાં કાંઈ જાણુવા જેવું અન્ય સાધન મળતું નથી. માત્ર તેના ગૃહસ્થાશ્રમ અને ઉદાર જીવનવ્યવહાર સંબંધમાં કેટલીક કિંવદંતીઓ મળે છે, તેમાંની જે મુખ્ય છે, તે નીચે ઉતારેલી છે.

વાર્તા ૬૬—મી માધ પંડિતની ઉન્નતિ.

એ ખરું જ છે કે જેમ ફરતા ચક્રના આરા એક વખત ઉંચા જાય છે તો બીજી વેળા તે પાછા નીચા આવે જ છે, તેમ મનુષ્યના ભાગ્યના ઉદય અને અસ્તનાં પણ પરિવર્તનો નિર્માણ થયેલાં છે. એથી જ સુજ્ઞો કહે છે કે; જેને સંપત્તિના કાલમાં હર્ષ થતો નથી, તેમ વિપત્તિના સમયમાં વિષાદ થતો નથી, અને રણ(ભર આપત્તિની મધ્ય)માં જે અડગ ધીરજને સેવે છે, એવા ત્રણ જીવનના તિલક—શણુગાર ૩૫ પુત્રને જનની વિરલ જન્મ આપે છે. અર્થાત્ એવા આ પુરૂષો જગતમાં વિરલ જ જન્મે છે.

આવા વિરલ પુત્રોમાં કવિ માધની ગણના કયાકારો કરે છે. માધ પંડિત પૂર્વ અવસ્થામાં ધણો જ ધનાઢ્ય હતો; ભલભલા રાજાઓના વિભવ અને સમૃદ્ધિને પણ જીજ્ઞાસુ મારે એવી એની ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની સંપત્તિ હતી અને પોતે જેમ તેનો સંપૂર્ણ છૂટથી ઉપભોગ કરતો તેમ તેનો રસભર ઉપભોગ અન્ય જનોનેય કરાવવામાં પણ તે તેવો જ ઉદાર હતો. અતિથ્યસત્કાર અને દાનસમર્પણમાં તે રાજાઓને પણ ક્યાંકનો ક્યાંક હઠાવી દેતો. પરંતુ પૂર્વ જન્મના સંસ્કારે દશા ફરતાં તે છેક દરિદ્રી થયો. છતાંયે તેની અને તેની સતી સ્ત્રીની સ્વાભાવિક ઉદારતા વિભવના સમય કરતાંયે વિશેષ તેજદાર થઈ હતી; કહો કે તે પરાકાષ્ટાએ પૂગી હતી. આમ સંપત્તૌ ચ વિપત્તૌ ચ મહતામેકરૂપતા—સંપત્તિ* તેમ જ વિપત્તિના સમયમાં મહાન્ પુરૂષોની વૃત્તિ અને વૃત્ત એકસરખાં જ રહે છે, એ કથનને સંપૂર્ણ અંશે આ દંપતિએ ચરિતાર્થ કર્યું હતું.

માધ પંડિત પૂર્વ અવસ્થામાં શ્રી લક્ષ્મી દેવીના ઉત્સંગમાં યથેષ્ટ વિહરતો હતો. જેમ રાજા ભોજના વિદ્યાબ્યાસંગ અને દાનકીર્તિના

સુગંધ દેશમાં ચારે કોર પસરતો હતો, તેમ માધ પંડિતનો દાનધર્મ અને વિદ્યાપ્રેમનો સુગંધ પણ તેવો જ બહેંકતો હતો. સ્વાભાવિક રીતે સમાન ગુણ અને કાર્યથી પંકાતી, ઉન્નત હૃદયવાળી વ્યક્તિઓ વચ્ચે ઇર્ષ્યા રહિત, અને અનુસરણીય, સ્પર્ધા હોય છે, તે પ્રમાણે ભોજરાજને માધના વિદ્યાપ્રેમ અને દાનકર્મના અદ્ભુત વૃત્તાંતો સાંભળતાં, પોતાનાં વિદ્યાપોષણ અને દાનશક્તિ તેને દાખવવાની ઉત્કટ વૃત્તિ અવરનવર થતી, અને તે હેતુથી શ્રીમાલપુરમાં રાજપુરુષોને વારંવાર મોકલી, માધને કેટલોક સમય ધારા નગરમાં રહી જવા નિમંત્રણ મોકલ્યાં કરતો હતો.

આખરે ભોજના અતિ આગ્રહને માન આપી, પંડિત માધ શિયાળાની મોસમમાં એક સમયે ધારાનગર આવ્યો. ભોજે વિવિધ રાજવંશી વિભવસામગ્રીઓથી તેનો ઉત્તમ રીતે સત્કાર કર્યો અને નિત્ય નિત્ય અનેક નવલાં વિનોદનાં સાધનોથી તેને આનંદમગ્ન કરવાની તરેહતરેહવાર પેરવીઓ કરી.

પ્રાતઃકાલે માંગલિક વાદ્યોના સૂર તેમ જ કલકંઠી નર્તકીઓનાં સંગીત અને નૃત્ય સાથે માધ પંડિત જાગૃત થતો; દંતધાવન કરી, સુગંધી તૈલાદિ દ્રવ્યોથી અંગનું મર્દન કરાવી, રનાનાદિથી પરવારતો; પછી ઇષ્ટપૂજનાદિ આટોપી લઈ ભોજની બ્રહ્મસભામાં વિરાજતો. ત્યાં પોતે કાવ્યગોષ્ઠી કરતો, અને પંડિતોના આતુર્યના રસભર પરિચયથી આનંદ લેતો. પછી ભોજનશાળામાં વિવિધ પાકસામગ્રીઓ આરોગતો અને અને વિવિધ વિલાસોથી મનને આનંદિત કરતો બપોરનો સમય નિર્ગમન કરતો.

તે પછી નમતા પોહોરે, અગડ વજોરે સ્થળોએ જઈ મલ્લાદિની કુસ્તી અને અંગશક્તિના ખેલો, પ્રાણીઓની જીવલેણ હરીફાઈઓ આદિ વિનોદો જોતો, તો કદાચિત મૃગયા માટે રાજ સાથે જતો, કે ઉદ્યાનવિહાર કરતો. પછી વાળું કરી, મધ્યરાત્રિ પર્યંત નૃત્યસંગીતાદિથી આત્માને પ્રસન્ન કરતો.

આ પ્રકારે રાજવંશી સુખવિભવ મહાલતાં, માધ અન્તે કંટાળ્યો અને ભોજ પાસે વિદાય માગી. આથી ભોજને આશ્ચર્ય થયું અને તેને અહીંના

કરતાં ગૃહે એવાં તે શાં ઉપભોગઆનંદનાં સાધન વધારે નવલ હશે કે અહીંનું આતિથ્ય એને જાણું જણાયું, એવો વિચાર આવ્યો. એટલે માધને તે વિષે તેણે પેરે પેરે પ્રશ્નો કર્યા, અને શ્રીમાલપુર આટલા વહેલા સીધારવાનું કારણ પૂછ્યું. માધ પંડિતે કાંઈ પોતાનો સત્કાર યથાસ્થિત થતો ન હતો, કે પોતાને કાંઈ જાણું લાગતું હતું, તે કારણે વિદાય માગી ન હતી, પણ લાંબો સમય એક ને એક સ્થળે રહેવાથી કંટાળો ઉપજવાને લીધે જ સ્વગૃહે જવાનો સંકેત કર્યો હતો. તેથી તેણે પોતાનાથી માળવાની ટાઢ સહન થતી નહીં હોવાનું નિમિત્ત જણાવી, વળી બીજા ફેરો પ્રસંગવશાત્ ધારાનગર આવવાની આશા આપી, ભોજનું કુતૂહલ વિવેકભેર શમાવ્યું.

પછી અનુકૂલ દિવસ ભેઠ, યોગ્ય વિદાય સાથે માધ શ્રીમાલપુર સીધાર્યો. ભોજ પણ ધારાનગરના દ્વાર પર્યંત તેને વળાવવા સાથે ગયો. આ પ્રસંગે માધે ભોજની પાસેથી એક વેળા શ્રીમાલપુર પધારવાનું વચન લીધું, અને બંને મિત્રો પુનર્મિલનના વિચારમાં પૂરા પ્રેમ-ભાવથી છૂટા પડ્યા.

આ પ્રસંગને કટલોક સમય વીત્યા પછી, ભોજને પણ માધનો વિભવ ભવાની ઉત્કટ આતુરતા થઈ. એથી સૈન્યાદિની ઘટતી રાજવંશી સાજવારી સાથે તે શ્રીમાલપુર ગયો. માધે તેના રાજવંશી સત્કારને કયાંય વેગળા મૂકે એવા સંપૂર્ણ વિભવ, ઠાઠમાઠ અને ઉપભોગનાં સાધનોથી ભોજનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે આદરસત્કાર કર્યો. તેને આપેલા ઉતારાનું મંદિર જ એવું તો વિશાળ હતું કે ભોજની સૈન્યાદિની સાજવારી તેના એક જ ખુણામાં પૂર છૂટથી સમાઈરહી. આવા મુંદર અને હરેક ઉચિત સામગ્રીથી સંપન્ન, વિશાળ મંદિરમાં ઉતરતાં વેંત જ ભોજનો પોતાની મહત્તા અને રાજવંશી સંપત્તિ અને વિલાસનો ગર્વ જ ગણી ગયો. એ મંદિરની સઘળી ભૂમિ સુવર્ણમય હતી. અને ઓરડાઓનું કામ મીનાકારી તેમ જ અદ્ભુત કારીગરીના નમુનારૂપ હતું. આવી અનુપમ શોભા ભેઠને તે છકક જ થઈ ગયો.

પછી સ્વસ્થ થઈ, તે સ્નાન કરવાના સ્થળે ગયો. ત્યાંની સોષ તો વળી ઓર જ હતી. દાસીઓએ અભ્યાંગોથી મર્દનાદિ કરી તેને સ્નાન

કરાવ્યું. પછી તે દેવસ્થાનમાં ગયો તો તેની જગ્યા મણિમરકત વગેરે કીમતી હીરાઓથી જડેલી હતી, પરંતુ જાણે તેમાં શેવાળવાળું જળભર્યું હોય એવો આભાસ થતો હતો. ભોળે એવા આભાસથી તેમાં જતી વેળા પાણીમાં કદાચ વસ્ત્ર પલળશે, એવી ભ્રાંતિ થતાં તેને જરાક ડિંચું લેવા માંડ્યું, એટલે પરિચારકે એ ભૂમિજ એવી ખુખીવાળી હોવાનું નિવેદન કર્યું, ત્યારે તે આશ્ચર્યચકિત થયો. પછી ત્યાં સંધ્યા, દેવપૂજા આદિથી પરવારી, ભોળ માધ પંડિત સાથે તેની ચંદ્રશાળામાં ગયો. ત્યાં કદીયે નહીં સંભળાયલા વા નહીં દીઠેલા ગ્રન્થો તેમ જ તરાહતરાહની, નમુનેદાર શિલ્પકામની પુરાણી વસ્તુઓ જોઈ, અને તે જોવાની તલલીનતામાં વખત કયાંયે ચાલ્યો ગયો તે મુદ્દલ જણાયું નહીં.

પછી તે ભોળન અર્થે પાકશાળામાં ગયો. ત્યાં ખેસવાની તજવીજ, અને વિભવભોજનની સામગ્રીઓનો ઠાઠ, નવા નવા, દુષ્પ્રાપ્ય ભોજ્ય, ચોષ્ય (ચુસવાના) અને લેહ્ય (ચાટવાના) પદાર્થો, ઋતુ-ઋતુનાં શાકફલાદિ, સંસ્કારેલી વિવિધ વસ્તુઓ એ સર્વ જોઈને તે અતિશય વિસ્મય જ પામ્યો. તે વેળા વાર્તાવિનોદ કરનારા લહૂઆ હાજર રહેલા હતા, તેમણે ટોળ, હાસ્ય, મજાક આદિથી ત્યાં આનંદની રેલી વર્ષાવી, અને તેના તાનમાં સ્વાદની લિજ્જતમાં ભોળે નિયમ કરતાં પણ વિશેષ ભોજન લીધું. પછી અનેક જાતિનાં સુગંધી જલોથી ઉદ્ધવર્તન (હાથ ધોષ ખાધ પદાર્થોનો પાસ કાઢી નાંખવાને) કર્યું અને મુખવાસગૃહમાં જઈ, મુખશુદ્ધિ કરી બાસક પાનનાં બહેંકતાં બીડલાં આરોગ્યાં.

આ પ્રમાણે ભોજનાદિથી પરવારી, ભોળ માધની વિદ્યાશાળામાં ગયો. ત્યાં અનેક વિપ્રો, ગાયકો, કીસખીઓ આવ્યા હતા. તેમના સંગમાં મધ્ય પોહોર વીતાડ્યો. પછી આશ્રિત ભાટચારણાદિના મુખથી પરાક્રમી રાજાઓનાં યશોગાન સાંભળી, સાયંકાળ પર્યંત પરમ આનંદ લીધો.

પછી વાળું કરી, નૃત્ય-સંગીતાદિની લહેરથી મન પ્રફુલ્લ થતાં, મધ્યરાત્રિ થવા પૂર્વે શયનગારમાં ગયો. જો કે એ ઋતુ શિયાળાની હતી,

છતાં શયનાગારની રચના એવી તો અદ્ભુત હતી કે ત્યાં જતાં ઉંઘાળાની બ્રાન્તિ થાય. અહીં જઈ ભોજ, સ્વચ્છ શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરી, ચંદનાદિ શીતલ પદાર્થોનો લેપ અને અંગરાગ કરાવી, રમણીય દાસીઓના કામલ હસ્તથી ફેરવાતા પંખાના મંદ મંદ વાયુનો અનુભવ લેતો, શૃંગારરસથી ભરેલી વાર્તાઓ સાંભળતો એવો તો ભર નિદ્રામાં પડ્યો કે, પ્રાતઃકાલે શરણુઈ, ભેરી અને શંખના નાદ થતાં તેમ જ ભેરવી છોડાતાં જાગી ઉઠ્યો. માધ પંડિત પણ એ સ્થળે તેની જ સાથેના પર્યટકમાં સૂતો હતો અને સર્વ તજવીજ ચીવ્વટથી રખાવતો હતો,

આમ ભોજે કેટલાક દિવસ માધના અનુપમ આતિથ્યનો લાભ લેવામાં વીતાડ્યા. અને ત્યાંથી જવાનું મન જ ન થયું. પરંતુ રાજ્યકાળને અંગે આખરે વિદાય લેઈ તે ધારા નગર જવા નીકળ્યો, ત્યારે માધે તેને “ નવ્ય ભોજસ્વામી પ્રાસાદ ” નામનો જે નૂતન ગ્રંથ પોતે રચ્યો હતો તે અને તેનું પુણ્ય પણ ભોજને સમર્પણ કર્યાં. તે સ્વીકારી, આભાર અને વિસ્મયથી તટલીન હૃદયે ભોજ માળવે આવ્યો. અને મરણુ પર્યંત તે માધના દિવ્ય સત્કાર અને આતિથ્યને વિસર્યો જ નહીં.

વાર્તા ૬૭ મી—માધ પંડિતની અવનતિ અને મૃત્યુ.

પ્રાણી માત્રનું ભાગ્યચક્ર કંઈ સદા સ્થિર રહેવાને સરખાયલું નથી. આથી કહેવાય છે કે, જે મનુષ્ય પૂર્વ અવસ્થામાં સુખી તે ઉત્તર અવસ્થામાં દુઃખી. પરંતુ જેમ ગરમીમાંથી શીતલ સ્થળે જવામાં અનહદ આનંદ આવે છે, તેમ જે પૂર્વ અવસ્થામાં દુઃખ સહ્યા પછી ઉત્તર અવસ્થામાં સુખનો અનુભવ થાય છે તો તે ઝોર બાહાર આપે છે. પણ કંઈ મનુષ્યનું ધાર્યું થતું નથી. ‘ આદર્યા અધૂરાં રહે ને હરિ કરે સો હોય, ’ એ સત્ય જ છે. કર્મની ગતિ ન્યારી જ છે. આનો સચોટ દૃષ્ટાંત માધનું જીવન છે.

માધ પંડિતે જેવાં પૂર્વ અવસ્થામાં સમૃદ્ધિ અને વિભવનાં રાજવંશી અસામાન્ય સુખો અનુભવ્યાં હતાં, તેવાં જ કાલબળથી અસાધારણ દુઃખો

ત્રવળ સંપત્તિના નાશના અંગનાં જ નહીં, પણ શારીરિક પીડાનાં ચે, ટુંકમાં આધ, વ્યાધિ, અને ઉપાધિ એ ત્રિતાપનાં અસહ્ય સંકટ વેઠવાનું તેના ભાગ્યમાં નિર્માણ હતું. પરંતુ માધનો આત્મા કોઈ દૈવી સત્ત્વવાન હોવાથી, વિપત્તિનો સમય પણ તેણે સંપૂર્ણ ધૈર્યથી નિર્ગમ્યો. એથી જેમ સ્ત્રીની વિરુપતા પતિવ્રતપણાથી, હલકું ભોજન ઉષ્ણતાથી, અને હલકાં વસ્ત્ર ઉજળાશથી વિશેષ શોભે છે, તેમ તેની દરિદ્રતા પણ તેની પરમ સત્ત્વવતી ધીરતાથી વિરાજી હતી.

કહેવાય છે તેમ માધ પંડિતના પિતાએ તેની કેશવી જાતિની અષ્ટોત્તરી મહા જન્મોત્તરી એક પ્રખર જ્યોતિર્વિદ્ પાસે કરાવી હતી. તેમાં એવું ભવિષ્ય ભાષેલું હતું કે, “પૂર્વ અવસ્થામાં માધ સંપૂર્ણ સમૃદ્ધિવાન રહેશે, તેનો વિદ્યાવિજય પ્રકાશશે, તેની ઉદારતા અતિશય વિરાજશે, અને તેની કીર્તિ, જલમાં જેમ તેલ તેમ, જગતમાં ફાલ સાથે પ્રસરશે; પરંતુ પૂર્વજન્મના કર્મયોગથી તેની ઉત્તર અવસ્થામાં સર્વ સંપત્તિનો વિનાશ થશે, એટલું જ નહીં પણ તે દરિદ્રી થશે અને પગના રોગથી રીપ્પાઈ રીપ્પાઈને મરણ પામશે. છતાં તેનો આત્મા ઉદારતા અને દાનધર્મને લેશ પણ ત્યજશે નહીં.

માધનો પિતા પોતે જો કે સુઘ્ન અને શાણો હતો, દૈવની કૃર અનિવાર્યતા સમજતો હતો, છતાં તેણે, મનુષ્યસ્વભાવ પ્રમાણે ‘દૈવની ગતિ રોકાય ત્યાં સુધીયે રોકવાને પૂરતું’ મથન પુરૂષાર્થીએ કરવું જોઈએ, એવા વ્યાવહારિક વિચારથી માધને દરિદ્રિ અવસ્થા ભોગવવાનો વારો ન આવે, એવી સઘળી શક્ય તજવીજ કરી. માધનું આયુષ્ય જ્ઞેશીએ ૬૦ નું આંકયું હતું, પરંતુ તેના પિતાએ તો સામાન્ય રીતે ૧૦૦ વર્ષનું તેનું આયુષ્ય ગણી, તેના છત્રીસ હજાર દિવસની નિત્યની ખર્ચીના છત્રીસ હજાર હાર હીરાજડિત કરાવી મૂક્યા અને મરણસમયે માધને દિષ્ટ કુલને ઘટે તેવી રીતે મર્યાદાસર રહેવાકરવાની શિખ આપી, પ્રાણ છોડ્યા.

દૈવની ગતિ વિચિત્ર છે અને કોઈથી રોકી રોકાતી નથી. જો રોકી શકાઈ હોત તો સમર્થ, પુણ્ય શ્લોક, રાજાઓ નલ, યુધિષ્ઠિર અને રામે

દૈવની ગતિ રોકી જ હત અને દુઃખસંતાપને નિવાર્યા જ હત. પણ તે શક્ય ન હતું જ. માધના સંબંધમાં પણ તેમ જ બન્યું. માધ પંડિતે પંડિતાદિને મોંભાગ્યાં દાન દેવામાં તેમ જ રાજવંશી વિભવને પણ હઠાવે એવા અનુપમ દિવ્ય વિભવથી લખલૂટ ખર્ચ કરવામાં, કુખેરના જેટલી સઘળીએ સંપત્તિ અલ્પ સમયમાં ખર્ચી દીધી. એ ખર્ચ છે કે 'લક્ષ્મી પગ કરે છે ત્યારે રોકી રોકાતી નથી,' તેમ માધની સઘળી લક્ષ્મી અનર્ગલ ખર્ચથી અછક ચાલી ગઈ, અને પોતે છેક દરિદ્રી અવસ્થામાં આવી પડ્યો. એટલે જે શ્રીમાલ નગરમાં પોતે આનંદવિભવ મહાશિલા તેમાં જ દરિદ્રી અવસ્થામાં રહેવું તેને ઝેર જેવું અકાર્ણ લાગ્યું. એ ખર્ચ છે કે—

વરં વનં ન્યામ્રગજાદિસેવિતં

જલેન હ્રિનં बहुकंटकावृतम् ।

तृणानि शय्या परिधानवल्कलं

न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥

માવાર્થ—વાધ, હાથી આદિ પ્રાણીઓથી વસાયલા, જલ વિનાના, અને કાંટાથી છવાયલા વનમાં રહેવું, ધાસની શય્યા ઉપર પોઢવું અને વલ્કલ પહેરવાં, એ બહેતર છે, પણ ધનહીન થયા પછી બન્ધુવર્ગમાં રહેવું, એ કોઈ રીતે યોગ્ય નથી જ.

આથી તે કોઈના બાણમાં ન આવે તેમ છૂપી રીતે શ્રીમાલ નગર છોડી, પોતાની પતિવ્રતા સ્ત્રી સાથે ધારા નગર આવી રહ્યો.

વિપત્તિ વેળા જ સ્ત્રી અને મિત્રના પ્રેમની ખરી કસોટી થાય છે. માધને સંપત્તિ વેળા જેવા પ્રેમથી તેની પત્ની ચહાતી હતી તેવા જ પ્રેમથી બલ્કે તેથી પણ વિશેષ વિપત્તિ વેળા તેને ચહાતી હોવાથી, એને બિલકુલ ઓછું ન આવે તેમ વર્તતી હતી. તેના આવા માનપાત્ર વર્તાવનો અનુભવ થતાં માધને પરમ સંતોષ થતો.

ધારા નગરમાં આમ આવીને પ્રચ્છન્નપણે રહ્યા પછી, શિશુપાલવધ નામના ચમત્કારિક મહાકાવ્યના રચનાર તરીકેની ઉજ્જવલ કીર્તિ સંપાદન કરનાર, માધ પંડિતે ભાગ્યદશા પલટાતાં, પોતાની કૃતિઓ અને પુસ્તકો

ધરાણે મૂકી મૂકી, દોઢલાં દિવસ વિતાડવા માંડ્યા. તે આવી માઠી દશામાં રહેતો હતો છતાં અનાયાસે દ્વારે આવેલા કોઇ યાચકને નિરાશ કરતો નહોતો અને યથાશક્તિ કંઈક કંઈક આપી રાખી કરતો. પણ તેના ભાગ્યમાં આખરે વિશેષ વિષમ દશા ભોગવવાનું નિર્માણ થયું હતું, તેથી પુસ્તકાદિ ધરાણે મૂકવાનું કાંઈ જ તેની પાસે ન રહ્યું, અને ઉલટો પોતે પગે સોજા આવવાથી ઘરમાં જ અટકી પડ્યો.

ન્યારે પોતાનો કાંઈ જ ચારો ન રહ્યો, ત્યારે માથે પોતાના જીવનસમાન અણુમોલું, પુસ્તક શિશુપાલવધ લઈને પોતાની સ્ત્રીને ભોજરાજની સભામાં મોકલી. તેણે સભામાં જઈ આશીર્વાદ દઈ, પેલું પુસ્તક ભોજના ચરણમાં સમર્પી, માથે પંડિતને તે ઉપર ધન ધીરવાની માગણી કરી. ભોજે શલાકા મૂકી (ઓચિતું જે પાનું ઉઘડે તે ઉઘાડી) પુસ્તક જોયું તો તેમાં આ શ્લોકે તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું:—

કુમુદવનમપાશ્રિ શ્રીમદમ્ભોજષઠં

ત્યજતિ મુદમુલ્લકઃ પ્રીતિમાંશ્ચક્રવાકઃ ।

ઉદયમગ્નિરશ્મિર્યાતિ શીતાંશુરસ્તમ્

હતવિધિનિહતાનાં હી વિચિત્રો વિપાકઃ ॥

(શિશુપાલવધ ૧૧-૬)

ભાવાર્થ—ખરે જ દૈવ રૂઠાં કર્મની ગતિ પણ વિચિત્ર થાય છે. રાત્રિ પૂરી થતાં ચંદ્રનો અસ્ત થાય છે અને સૂર્ય ઉદય પામે છે, એટલે કુમુદો-(પાયણીઓ)નું વન નિસ્તેજ-શોભાહીન થાય છે; અને કમલનું વન પૂર્ણ શોભા ધરે છે; ધ્રુવડોનો આનંદ વિલાઈ જાય છે ત્યારે રાત્રિનો વિરહ વેઠી કંઠાળેલાં પ્રેમી ચક્રવાચકવીઓનાં યુગલ અતિ આનંદમાં આવે છે. આમ કુદરતી વ્યતિકરથી એકી વેળા એકને આનંદ તો ખીજને શોક થાય છે. અહોહો ! દુષ્ટ વિધિ જેમની ઉપર પ્રહાર કરે છે તેની ગતિ આવી જ થાય છે.

આ શ્લોકનો ગૂઢ અર્થ માથની દશા સાથે વિચારતાં ભોજરાજ ધણા જ ખિત્ર થયો. અહાહા ! જેનો આવો શ્લોક એક ચમત્કારિક અર્થ છે તે

સમગ્ર અન્યકેવો હશે? એ તો તેના બદલમાં આખી પૃથ્વી માધને આપું તોયે ઓછી છે, પણ હાલ તાત્કાલિક એને ‘હી’ શબ્દથી યોગ્ય અર્થની પુષ્ટિ કરવા ખાતર ત્રણ મોહોર આપું છું એમ વિચારી, તેણે તેની પત્નીને કહ્યું:—

“હે માણ ! અત્યારે હું તમને ત્રણ લાખ મોહોર આપું છું. એ માત્ર તમારી તાત્કાલિક આધાપ્યર્થી માટે જ છે. આવતી કાલે સવારે હું જાતે માધ પાંડિત પાસે આવીશ, અને નમસ્કાર કરી તેમના સર્વેય મનોરથ પરિપૂર્ણ કરીશ.”

એટલે માધની પત્ની રાજસેવકો પાસે ત્રણ લાખ મોહોર ઉપડાવી ધર તરફ તો સીધારી. પરંતુ દૈવને હજી તેના તથા તેના પતિના મોટા મનની તેમ જ આત્મભોગની અતિ ચુસ્ત કસોટી કરવાની હતી. તેથી એવો કુદરતી સંજોગ બન્યો કે, જેવી તે મોહોરો રાજસેવકો પાસે ઉચકાવી જતી હતી, તેવામાં માર્ગમાં ગીધડાં પેરે યાચક બ્રાહ્મણોનાં ટોળાં તેની આગળ આવી ઉભાં. અને તેમણે તેના પતિ માધના દાનધર્મ અને વિદ્યાપ્રિયતાનાં મુક્ત કંઠે વખાણુ કીધાં. મૂળે તેનો આત્મા ઉદાર હતો, અને અન્યને સંતોષવામાં જ પોતાનો સંતોષ માનવો એ તેનું વ્રત હતું, તેમાં પતિની પ્રશંસા સાંભળી, એટલે પોતાના પતિની તેમ જ પોતાની દરિદ્રતાનો ખ્યાલ જ તે બીલકુલ વિસરી ગઈ અને સધળુંયે ધન તેમને સમર્પ્યું.

આ ધર્મપ્રિય ભારત વર્ષમાં આવો પ્રસંગ કાંઈ નૂતન કે અત્યંત અસાધારણ નથી. શું કર્ણ રાજાએ કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિમાં રથ નજીક ધવાધને અશરણ પડ્યા છતાં સવા ભાર સોનું આપવાના પોતાના નિત્યના વ્રતના પાલન માટે ત્રણની અસહ્ય પીડા સહેવા છતાં ખસીને હાથે જ પથ્થર લઈ દાંતને મઢેલું સોનું તોડી વિપ્રને તે દાનમાં આપ્યું ન હતું? શું હરિશ્ચંદ્ર રાજાએ ઢેડને ઘેર રહી, પોતાના એકના એક અશરણ પુત્ર અને સ્ત્રીને વેચી વિશ્વામિત્રને સંતોખ્યા ન હતા? શું શિષિ રાજાએ પોતાનાં અંગોનું માંસ સીંચાણને આપી તેના પંજમાંથી પક્ષીને બચાવ્યું ન હતું?

શું દધિયી મુનિએ દેવોના કલ્યાણને અર્થે પોતાનાં હાડ ઈન્દ્રને આપ્યાં ન હતાં ? તો પછી પ્રકૃતિથી જ ઉદાર અને દાનધર્મને જ મુખ્ય અને પરમ ગણનાર માધવી પત્ની પોતાના જીવનચારાનોયે વિચાર કોરાણે મૂકી દે અને સર્વસ્વ સમર્પણ કરે, એમાં અસાધારણ નવાઈ જેવું કંઈ નથી.

આમ સધળુંયે દ્રવ્ય આપી, એ સતી વ્રતશીલ સ્ત્રીએ પોતાના માંદા અને અસહ્ય વેદનાથી પીડાતા પતિ પાસે આવી સધળોયે પ્રસંગ વર્ણવતાં કહ્યું:—

“હે નાથ ! રાજા જોજે તો મને બહુ બહુયે માન દીધાં, આપ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ તેમ પ્રેમભાવ પણ બહુ જ ભારે દાખવ્યા, તેમ ધન પણ પુષ્કળ આપ્યું. પરંતુ હું માર્ગમાં આવતી હતી ત્યાં ચાચકોએ આવી આપના ગુણોનું અદ્ભુત ગાન કર્યું. એટલે તેમને તે સધળુંયે ધન મેં દાનમાં આપી દીધું અને આપને પાછાં હતાં તેવાં તે તેવાં જ દરિદ્રી રહ્યાં.”

તે સાંભળી, માધ ઉલટો પરમ સંતુષ્ટ થયો અને દાનધર્મ પરમ સ્વાર્થત્યાગથી પાળ્યા માટે તેને ધન્યવાદ દેતો બોલ્યો:—“હે દેવી ! તેં જે કર્યું છે, તે સર્વથા યોગ્ય જ કર્યું છે. તું મારી મૂર્તિમતી કીર્તિ છે, આપણી ચિંતા રાખનાર દીનદયાળ છે. ભાગ્યમાં જે અવશ્ય નિર્માણ થયું હશે તે સહ્યા વિના છૂટકો જ નથી. આપણે પુરૂષાર્થ કરવો, અને જે સમયે જે આવી પડે તે તે સમયે કાં તો સુખ વા દુઃખ હોય તે તટસ્થ વૃત્તિથી અનુભવવું, એ જ ખરી માણસાઈ છે. મારી ખાત્રી છે કે, મારો આત્મા આ દાનથી કચવાયો નથી, પણ ઉલટો આટલુંયે આપવાનો અવકાશ આવ્યો તેથી ધણા જ સંતુષ્ટ થયો છે. તું શાણ્વી છું, તેથી એ સમજી હું જ કે—

अवश्यं भाविभावानां प्रतिकारो भवेद्यदि ।

तदा दुःखैर्न लिप्येरन् नलरामयुधिष्ठिराः ॥

ભાવાર્થ—જે હોનાર વસ્તુ હશે તે અવશ્ય હોશે જ, તેને અટકાવનારો કોઈ ઉપાય જો હોત તો તો નલરાજ, રામચંદ્ર અને યુધિષ્ઠિર જેવા સર્વસમર્થ રાજાઓ દુઃખથી લેપાયલા રહેત જ નહીં.

પરંતુ હે સતિ ! મને એક જ ચિંતા થાય છે. આપણા નિર્વાહ તો દૈવ ચલાવે છે તેમ ચાલશે, પરંતુ આપણે દ્વારેથી અતિથિ નિર્મુખ જાય, કે ચાચકો નિરાશ થઈ પાછા ફરે, કે ગાયો ગવાહ્નિક ન પામે, એ મને તદ્દન અસહ્ય થઈ પડે છે. આથી મારા મનમાં એવી અંતિમ ભાવના ધોળાય છે કે,

अर्था न सन्ति न च मुञ्चति मां दुराशा

त्यागे रतिं वहति दुर्ललितं मनो मे ।

याञ्चा च लाघवकरी स्ववधे च पापम्

प्राणाः स्वयं व्रजत किं परिदेवनेन ॥

ભાવાર્થ—“ હે પ્રાણપ્રિયે ! આપણા ધરમાં કિંચિત્ દ્રવ્ય નથી, તેથી દાન આપતાં જીવ સંકોચાય છે, પણ દ્રવ્યપ્રાપ્તિની દુષ્ટ આશા મારો કંઠો છોડતી નથી. તેમ માગીતાગીને દાન દેવામાં કઠોર પ્રકૃતિવાળું મન રૂચિ ધરાવે છે; પરંતુ “ જાચવાથી રૂઢું મળ્યું, ” તેમ હે સાધ્વી ! યાચના કરવી એ હલકાઈ છે; વળી, તેનો અંત આણુવાને આત્મઘાત કરે, એવો વિચાર આવે છે, પરંતુ આત્મઘાત કરવો, એ મહાપાપ છે, કારણ એથી ક્ષંઈ કર્મપાશ તૂટવાનો નથી, પરંતુ ઉત્તરું કર્મબંધન વધે છે, માટે શોક કરવાથી શું વળે ? તેથી હે જીવ ! તું તારી મેળે આ દેહમાંથી ચાલ્યો જા, એવો અંતિમ વિચાર આવે છે. ”

તે આમ પોતાની પત્ની સાથે વિચાર કરતો હતો તે વેળા દ્વારમાં ઉભેલા એક સુર યાચકના મુખમાંથી તેની મુંઝવણ સમજતાં સહજ આવો ઉદ્ગાર નીકળ્યો:—

“ હે મેઘ ! તું સૂર્યનાં કીરણોથી તપેલા પર્વતોને, તથા ભયંકર દાવાનલથી જલતાં વિધુરવન અને જંગલોને તેમ જ શોષાયલા જલવાળી સેંકડો નદીઓ અને નદોને પૂર્ણ કરી કરી ખાલી થઈ ગયો છે, એ જ તારી મોટી શોભા છે. ”

આટલું બોલી તે વિશેષ કુતૂહલથી માધના દ્વારમાં મુંગો ઉભો રહ્યો; ત્યારે તેણે માધને પોતાની સાધ્વી પત્નીને, વિરાગવૃત્તિ વધતાં આવાં વચન કહેતો સાંભળ્યો:—

દારિદ્ર્યાનલસંતાપઃ શાન્તઃ સંતોષવારિણા ।

યાચકાશાવિઘાતાન્તર્દાહં નૈત્તોષણાઽતે ॥

ભાવાર્થ—હે સાધ્વી ! દારિદ્ર્યરૂપી અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલો સંતાપ સંતોષરૂપી પાણીથી શમે છે; પરંતુ યાચકોની આશાઓને નકાર્યાના પ્રહારથી અંતઃકરણમાં જે દાહ ઉઠે છે, શી રીતે શમે ? તેમ જ

ન ભિક્ષા દુર્ભિક્ષે પતતિ દુરવસ્થઃ કથમૃણમ્

લભન્તે, કર્માણિ દ્વિજપરિવૃદ્ધાન્કારયતિ કઃ ।

અદત્ત્વાપિ ગ્રાસં ગ્રહપતિરસાવસ્તમયતે

ક યામઃ કિં કુર્મો ગૃહિણિ ! ગહનો જીવનવિધિઃ ॥

ભાવાર્થ—વળી આવા દુકાળના સમયમાં માગી ભિક્ષા પણ મળતી નથી; તેમ ધન પણ કોઈ ધીરતું નથી, એવી દુરવસ્થા છે. કોઈના દાસ થઈ કર્મ કરીનેય એ પૈસા મેળવીએ, પરંતુ જાતના બ્રાહ્મણ હયાં, એટલે કોઈ નોકર તરીકે પણ રાખે નહીં. માટે ગૃહિણી ! મેં આજે એવો નિશ્ચય કરીધો છે કે, ગ્રહપતિ-સૂર્યનો અસ્ત થાય તે પર્યંત કોઈને દાન દીધા વિના અત્રનો એક ગ્રાસ-કોળીયો-પણ હું મુખમાં મૂકનાર નથી. હે સાધ્વી ! તો કહે હવે આપણે ક્યાં જઈશું ? અને શું કરીશું ? ખરે જ જીવન નિર્ગમન કરવાનો વિધિ ગહન છે.

વળી હે સાધ્વી ! મારા એક મિત્રે એક પ્રસંગે પોતાની સ્થિતિ વર્ણવતાં આ જે કહ્યું હતું તે જ મારા વિષે ખરું પડ્યું છે:—

શ્તુક્ષામઃ પથિકો મદીયમ્ભવનં પૃચ્છન્કુતોઽપ્યાગત-

સ્તર્કિં ગૃહિણિ ! કિંચિદસ્તિ યદયં મુક્તં બુભુક્ષાતુરઃ ।

વાચાસ્તીત્યભિધાય નાસ્તિ ચ પુનઃ પ્રોક્તં વિનૈવાક્ષરૈઃ

સ્થૂલસ્થૂલવિલોલલોચનજલૈર્બાઞ્પામ્ભસા બિન્દુભિઃ ॥

ભાવાર્થ—ભૂખથી પીડાતો એક વટેમાર્ગી ક્યાંકથી મારું ઘર પૂછીને ચાલી ચલાવી યાચના માટે મારે ઘેર આવ્યો. ત્યારે મેં પૂછ્યું કે હે ગૃહિણિ ! ઘરમાં કંઈપણ ખાવાનું છે ખરું ? કે જે આપી આ ભૂખથી

આતુર પુષ્પની ભૂખ સંતોષીએ. ત્યારે તેણે છે, એમ મોંઢેથી તો કહ્યું. પરંતુ વગર ખોલ્યે જ નકાર દર્શાવતાં તેણે મોઢાં મોઢાં અશ્રુનાં બિંદુઓ લોચનમાંથી સાર્યાં. ”

હે સાધ્વી ! આવી મારી પામર સ્થિતિ છે, માટે મારા પ્રાણને વિનતિ કરું છું કે,

ब्रजत ब्रजत प्राणा अर्थिनि व्यर्थतां गते ।

पश्चादपि हि गन्तव्यं क्व सार्थः पुनरीदृशः ॥

ભાવાર્થ—હે મારા પ્રાણ ! આ યાત્રક લોકો નિરાશ થઈને મારે ઘેરથી નિર્મુખ પાછા ફરે છે તેમની સાથે તમે પણ હવે ચાલવા માંડો. મોડા વહેલા પણ પાછળથી તમારે જ્યારે આ દેહમાંથી જવું જ છે ત્યારે હાલ જ ચાલ્યા જાઓ; કેમકે આવો સંગાથ તમને ફરી ફરીને ક્યાં મળવાનો હતો ? ”

આ વાક્ય બોલતાં જ મધ્ય રાત્રિના સમયે માધના પ્રાણુ પરલોક સીધાર્યા.

• તે સમયે તેની સાધ્વી સ્ત્રીએ શોક કરતાં વિલાપ કર્યો:—

सेवन्ते स्म गृहं यस्य दासवद्भुभुजः सदा ।

स स्वभार्यासहायोऽयं म्रियते माघपंडितः ॥

ભાવાર્થ—અહાહા ! મારા પતિ માધ પંડિત કે જેને ગૃહે પૃથ્વી-પાલો સદા દાસની પેઠે ઝંઝુમતા રહેતા હતા; તે આજે મરણ પામ્યા છે અને તેમના મિત્ર તરીકે કહો, કે સહાયક તરીકે કહો, કેવળ એક સ્ત્રી જ તેમની પાસે સેવામાં રહેલી છે. અરેરે દેવની મતિ કેવી છે !

પ્રભાત થતાં રાજા ભોજ કેવા સંનેગોમાં માધ પંડિત મરણ પામ્યો તેના સ્વિસ્તર સમાચાર મળતાં વેંત જ મૂર્છા પામ્યો અને પોતાના બાળ મિત્રને સંકટમાં સડવા છતાં પોતે યોગ્ય સહાયતા આપી ન શક્યો તે માટે અત્યંત દિલગીર થયો. પછી તે ઉઘાડે પગે સર્વ રાજ-પુરો, પ્રધાનાદિ અધિકારીઓ, નગરજનો અને પરિચારકો સાથે માધ

ઉપર વાર્તા ૬૭ મી-માધ પંડિતની અવનતિ અને મૃત્યુ

પંડિતને ઘેર ગયો. હજારો બ્રાહ્મણો તેના અંત્યેષ્ઠિ સંસ્કાર માટે ત્યાં એકઠા થઈ ગયા હતા. રાજાને આવેલો જોઈ માધની સ્ત્રી બોલી:—

“હે મહારાજ ! આ મહાપંડિત તમારા દેશમાં આવી ભાગ્ય-વશાત્ મરણ પામ્યા છે. અને તેની સઘળી ઉત્તરક્રિયા આદિ તમારે જ કરવાની છે. ”

ત્યારે ભોજે કહ્યું:—“એ મારું કર્તવ્ય છે, મિત્રકૃત્ય; છે તેની કોઈ શીકર તમારે રાખવી નહીં ”

પછી ભોજે પરમ પાવની નર્મદા નદીને તટે માધના શયને અંત્યેષ્ઠિ સંસ્કાર કરાવવા ઉપાડી જવા માટે યથાયોગ્ય સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરાવી અને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે બ્રાહ્મણો તેના શયને ત્યાં લઈ ગયા. માધની સ્ત્રીએ સતી થવાનો આગ્રહ દર્શાવ્યો. તેથી બંનેને માટે સુકાં ચંદન-કાષ્ટની ચિતા ત્યાં ખડકાવો અને બંનેને યથાવિધિ અગ્નિસંસ્કાર કરાવ્યો. પછી ભોજે જેમ એક પુત્ર પિતાની ઉત્તરક્રિયા કરે તેમ તેના પિત્રાધને હાથે માધ અને માધની પત્નીની સાંગોપાંગ ઉત્તરક્રિયા કરાવી અને અદળક ધન દાનમાં દીધું. આમ એક ઉત્તમ આત્મા ઉદયકાલનાં સુખો અને વિપત્તિનાં દુઃખો પૂર્ણ ધૈર્યથી સહીને પંચતવને પામ્યો. અહાહા “ કર્મનકી ગતિ ન્યારી. ”

માધ શ્રીમાલ નગરનો રહીશ હતો. ત્યાં એની જ્ઞાતિના અને તેના પિતા તેમ જ એનાથી આશ્રય પામેલા ધણા બ્રાહ્મણો હોવા છતાં માધ ભૂખ અને રોગથી પીડાઈ મરણ પામ્યો. તેથી તેમની નિર્દયતાના સ્મારકરૂપે લોકોએ તે દિવસથી શ્રીમાલનું નામ “ બિન્નમાલ ” પાડ્યું. ગુજરાત અને મારવાડની સરહદ વચ્ચે “ બિન્નમાલ ” (બિન્નમાલવ) નામનું ગામડું આઘાપિ પર્યંત મોજુદ છે.

વાર્તા ૬૮મી—સીતા રંધવારીની પંડિતાઈ.

કર્ણાવતી નગરીમાં ઉત્તર હિન્દની સીતા નામની એક બાલકુમારી પરદેશી (બેયાની જાતની) બ્રાહ્મણી રહેતી હતી. તેનાં માતા-પિતા આદિ વૃદ્ધો તેની બાલ્યાવસ્થામાં જ ગુજરેલાં હોવાથી, તેમ તેને પાંખમાં લેં એવું તેનું અડીને કાષ્ઠ સથું ન હોવાથી, તે ઉમ્મરે આવ્યા છતાં કુંવારી રહી હતી. પોતાને જીવારાનું કાષ્ઠ સાધન ન હતું, તેથી એકલકુલ પંડિતોને રાંધીને તેમ જ તેમની અન્ય તજવીજ ઉઠાવીને આબરમેર દહાડા કાઢવાના હેતુથી તે ધારાનગરમાં આવી વસી હતી.

તે ઉપર કહ્યું તેમ જીવન નીભાવતી હતી, તે દરમ્યાન એક વેળા ચૈત્ર વદ અમાસ ને રવિવારે સૂર્યગ્રહણ હતું ત્યારે તેને ત્યાં નર્મદા નદીમાં સ્નાન કરી, સરસ્વતીની આરાધના કરવાના હેતુથી એક પરદેશી ધનાઢ્ય વિપ્ર આવી ઉતર્યો. એ બ્રાહ્મણ ગ્રહણ થવાના કલાક અગાઉ બુદ્ધિને સતેજ કરનારી માલકાંકણીનાં પુષ્કળ બી ગાંધીને ત્યાંથી આણ્યાં, વાટયાં અને તેનું તેલ કાઢ્યું. તે કંઈક અનધડ હતો, તેથી “ ન દીઠાનું દીઠું ને માર મૂળા ને મીઠું ” એ કહેતી પ્રમાણે એકે સપાટ જાણે કાલિદાસ પંડિત જ બની જવું હોય તેમ પુષ્કળ માલકાંકણીનું તેલ પીધું.

પછી વખત થતાં સરસ્વતીની આરાધના કરવા યોગ્ય સામગ્રી સાથે નદીના તટે ગયો. મૂળે ચંત્ર વૈશાખનો તડકો, તેમાં પુષ્કળ તેલ પીધેલું એટલે તે જીરવી ન શકાયું, અને આકળવિકળ થયો એટલે મંત્રસાધનાનું કામ પડતું મૂકી સીધોસટ તરત સીતાને ઘેર પાછો ફર્યો અને બીજા સૂર્યગ્રહણ વેળા પ્રયોગ કરવાનો વિચાર કરી સૂઈ ગયો.

ગ્રહણ પડ્યા પછી સીતાને ત્યાં તેણે ખાધું. પણ થોડીક વારમાં નાકજાંટ ઉલટી થઈ અને અચેત થઈને પડ્યો. એ ત્રણ કલાક થયા છતાં તે ન ઉઠ્યો, ત્યારે સીતાને વહેમ ગયો કે હું છું કુંવારી, તેમ રસોઈનો ધંધો કરું છું, મારે ઘેર આવા લોક ખાવા અને રહેવા અવરનવર આવે છે, એટલે હું ચાલ તેવી શુદ્ધ છું, છતાંએ લોક તો મને

હલકી ગણુ છે; અને વિવિધ આળ ચઢાવી મારી ચેષ્ટાળીઓ કરે છે. તેમાં આ પરદેશી મારે બારણુ આવી મુઓ છે અને તેની પાસે “ પાંચ વૈસા ” છે, તેથી જગત નિશ્ચયે એના દ્રવ્ય મારે એને માર્યાનું કલંક મારે શિરે ઓરાડશે; અને રાજા ભોજ મને ખુની ગણી, નિશ્ચયે અવળી ઘાણીમાં ઘાલી પીલાવશે; તેથી એવો દુઃસહ પ્રસંગ આવે તે પહેલાં મારે મરવું, એ બેહેતર છે. સો વસા આ પરદેશીએ કાઈ કારણુ ઝેર ખાધેલું હશે. તેથી તેણુ ઉલટી કરેલું અન્ન જ હું ગળી જાઉં, એટલે તેની સાથે મારા પણ દિવસ ગણાતા થાય.

આવો વિચાર કરી, સીતા તેનું ઓફેલું અન્ન ગળી ગઈ. પણ ‘ કુદરતને કરવું હતું ’ તે જોને તે ઝેર ગણુતી હતી, તે તો બુદ્ધિને સતેજ કરનાર માલકાંકણીનું તેલ હતું. તેથી એ તેલવાળી ઉલટી ગળતાં માલકાંકણી તેના પેટમાં ગઈ અને સદ્ભાગ્યે પેટમાં ઠરી, એટલે તેના પ્રતાપે સીતાની બુદ્ધિ સતેજ થઈ. પેલો પરદેશી તો બીજે દિવસ સાવધ થયો, અને સીતાને તેનો ઊંડો ભાવ જોઈ યોગ્ય સમયે વર્ષો.

પછી અલ્પ સમયમાં સીતા સરસ્વતીના પ્રસાદથી રધુવંશાદિ મહાકાવ્યો, વાત્સ્યાયનાદિક કામશાસ્ત્રો, આણક્યાદિ નીતિશાસ્ત્રો, અને મનુસ્મૃતિ આદિ ધર્મશાસ્ત્રો શીખી ગઈ.

તેને પેલા પરદેશીથી એક વિજયા નામની સુંદર રૂપવતી પુત્રી થઈ. તેને પણ એણુ પોતાના જેવી જ પંડિતા બનાવી. વિજયા ચૌદેક વર્ષની થઈ, એટલે તેનો પિતા પરદેશી મરણુ પામ્યો.

આમ સીતા પાછી અટુટી પડી. એવામાં ચોરો તેની માલમતા છુંટી ગયા. અને ખાવાના પાજ સાંસા પડ્યા. પરણવા અગાઉ તો તે મૂર્ખ હતી એટલે રસોઈનો ધંધો લીધો હતો, પણ હવે તો પંડિતા થવાથી તેને એમાં લાજ લાગી. તેથી ભોજની બ્રહ્મસભામાં જઈ બુદ્ધિપ્રભાવ દાખવી, યોગ્ય સ્થાન મેળવવાનો અને વિજયાને ભોજના અંતઃપુરમાં જોડવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પછી તે એક દિવસે પુત્રી વિજયાને સાથે લઈ, ભોજની બ્રહ્મસભામાં ગઈ. સીતા વિધવા હતી છતાં તેની સુંદરતા નાશ પામી ન હતી, તેમ તેની

પુત્રી વિન્યા પણ સુંદર અને નવયૌવના હતી. અને બ્રહ્મસભાના પંડિતો ભોજના જેવા જ રસીયા હતા. તેથી બન્ને માદીકરીને ભેતાં તેઓ મોહ પામ્યા અને સમગ્ર સભા જાણે ચિત્રામણનાં પુતળાં હોય તેમ સ્થંભિત જ થઈ ગઈ. સીતાએ સભામાં પ્રવેશ કરી, રાજાને વંદન કીધું અને “સ્વસ્તિ” વચનથી આશીર્વાદ દેઈ યોગ્ય સ્થાને બેઠી. પછી ભોજને ઉદ્દેશીને સીતા નીચેના શ્લોક બોલી:—

शौर्य केसरिणा परोपकरणं कल्पद्रुमेणार्पितम्

लावण्यं मकरध्वजेन च शरच्चन्द्रेण शुभ्रं यशः ।

धैर्यं ते कमठाधिपेन विपुलं गाम्भीर्यमम्भोधिना

सौभाग्यं तु तवैव केवलमिदं तत्केन नो विद्महे ॥

ભાવાર્થ—“હે રાજા ! કેસરી સિંહે તને શૌર્ય અર્પ્યું છે; કલ્પ વૃક્ષે તને પરોપકારવિધિ આપ્યો છે; કામદેવે લાવણ્ય, અને શરદ્ ઋતુના ચન્દ્રે તને ઉજ્જવલ યશ સમર્પ્યો છે; કચ્છપ પ્રભુ વિષ્ણુએ તને વિપુલ ધૈર્ય અને સહિષ્ણુતા અર્પ્યા છે, સાગરે વિશાલ ગંભીર અર્પ્યું છે અને સૌભાગ્ય તો કેવળ તારું પોતાનું સહજ છે. આમ તારા ઉત્કૃષ્ટ ગુણો પ્રસિદ્ધ છે, એટલે હે રાજા ! અમે તને કેમ ન ઓળખીએ ?

વળા—

शौर्यं शत्रुकुलक्षयावधि यशो ब्रह्माण्डभाण्डावधि-

स्त्यागस्तर्कुકેवाञ्छितावधिरियं क्षौणी समुद्रावधिः ।

શ્રદ્ધા પર્વતપુત્રિકાપતિપદ્મન્દ્રપ્રણામાવધિ:

श्रीमद्भोजमहीपते निरवधिः शेषां गुणानां गणः ॥

ભાવાર્થ—હે શ્રીમાન્ મહિપતિ ! હે ભોજ ! શત્રુના કુલનો ક્ષય કરવો, એ શૌર્યનો અવધિ-અંતં છે. આખું બ્રહ્માંડરૂપી પાત્ર ભરાઈ જાય એ યશનો અવધિ છે, સુતરનો તાંતણા પણ કતે ન રાખતાં, જે માગે તે આપી દેવું, એ ત્યાગનો અવધિ છે; સમુદ્ર એ પૃથ્વીનો અવધિ છે; તેમ જ હિમાચલની પુત્રી પાર્વતીના પતિ સદાશિવનાં ચરણયુગલને

પ્રણામ કરવા, એ શ્રદ્ધાનો અવધિ છે; આ પ્રમાણે સર્વનો અવધિ છે, પરંતુ તારા ગુણ તો નિરવધિ છે. અર્થાત્ તારા ગુણ અવધિ-મર્યાદાથી રહિત છે.

સીતાના આવા ચતુરાઇ તેમ જ પંડિતાઇભર્યા ઉત્તરોથી ભોજ રાજ પ્રસન્ન થયો અને તેને બ્રહ્મસભામાં નિત્ય આવવાનો અધિકાર આપ્યો અને જીવાઇ બાંધી આપી.

વાર્તા ૬૯ મી-વિજયાનું શૃંગારચાતુર્ય.

સીતા પંડિતાનું મન ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ભોજે જીવાઇ બાંધી આપ્યા છતાં ન માન્યું. કારણ તેનો મનોરથ પોતાની પુત્રીને ભોજના રણુવાસમાં ગોઠવાનો હતો. પણ તેની ખબર દૂત દ્વારા ભોજને મળી હતી, તેથી તે એના મનની મુઝવણ કળી ગયો. પરંતુ તેને સંતુષ્ટ કરવા અગાઉ વિજયાનું ચાતુર્ય જાણવાનો વિચાર ભોજે કર્યો. વિજયા નવયૌવના અને કુમારી હતી, તેમ સીતાએ તે કામશાસ્ત્રદિની જ્ઞાત્રી હોવાનું કહ્યું હતું, અને પોતે વિલાસી હતો, તેથી રાજ ભોજે વિનોદમાં તેને સુંદરીના સ્તનમંડલનો અવધિ વર્ણવવા કહ્યું. તે ભોજ રાજના અંતઃપુરમાં ગોઠવાવા માગતી હતી, તેથી તેણે પૂર બહારમાં આવી નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું:—

ઉન્નાહશ્ચિબુકાવધિર્ભુજલતામૂલાવધિઃ સંભવો

વિસ્તારો હૃદયાવધિઃ કમલિનીસૂત્રાવધિઃ સંહતિઃ ।

વર્ણઃ સ્વર્ણકથાવધિઃ કઠિનતા વજ્રાકરક્ષમાવધિઃ—

સ્તન્વંગ્યાઃ સ્તનમણ્ડલે યદપરં લાવણ્યમસ્તાવધિઃ ॥

ભાવાર્થ—હે રાજન્ ! પાતળી કાઠીવાળી સુંદરીના ભરાઉ સ્તન-મંડલની ઉત્તતિ—ઉંચાશનો અવધિ ચિયુક (હડપચી) સુધી છે; એના મૂલ-ઉત્પત્તિનો અવધિ હાથના મૂળ બગલ પર્યંત છે; એના વિસ્તારનો

અવધિ હૃદય પર્યંત છે; તેમ જ બંને સ્તન વચ્ચેના અંતરનો અવધિ માત્ર વચ્ચેથી કમલનો તંતુ જ પસાર થાય એટલો અતિ નિકટ છે; એના વર્ણુ-રંગનો અવધિ સુવર્ણની ઉપમા આપવી એ છે; એટલે કે તે રતાશ મિશ્રિત પીળાશ આરતાં છે; એની કઠિતાનો અવધિ વજ્રની ભૂમિની ઉપમા આપવી એ છે. પરંતુ તેના લાવણ્યનો તો અવધિ જ નથી.

વિજયાનું આવું અમત્કારિક અને શૃંગાર રસથી છલખલતું વર્ણન સાંભળતાં ભોજ મોહાંધ થયો અને સહસા નીચેનો અર્ધ શ્લોક બોલ્યો:-

કિં વર્ણયતે કુચદ્વન્દમસ્યાઃ કમલચક્ષુષઃ

બાવાર્થ—આ કમલસમાન સુંદર લોચનવાળી સુદરીનાં કુચનું તે કેમ વર્ણન થાય ?

આવું કામાતુર વચન સાંભળી, રાજાને વિશેષ મોહાંધ બનાવતી ચતુર વિજયા બોલી:-

સતત્પ્રીયકરગ્રાહી ભવાન્યત્ર કરપદઃ ।

બાવાર્થ—“હે નરપતિ ! પૃથ્વીના સાતે દીપો(ખેટો)માંથી કર ગ્રહણ કરવાને આપ સમર્થ છો, છતાં જેને આપ પોતે જ કર (હાથ) આપવા તૈયાર થયા છો, તેની આગળ તે આવાં સ્તનમંડળની શી મહત્તા છે ? સર્વનો કર (જકાત) આપ ગ્રહણ કરો અને તમારો તે કર સ્તનમંડળનું ગ્રહણ કરે, એથી એનું વિશેષ અશ્વર્ય કીયું હશે ?”

વિજયાના આ આકર્ષક વચનથી રાજાનું હૃદય વિશેષ વિંધાયું, અને ફરીથી સહસા નીચેનો અર્ધ શ્લોક બોલ્યો:-

પ્રહતમુરજમન્દ્રધ્વાનવાઙ્મિઃ પયોદૈઃ

કથમલિકુલનીલૈઃ સૈવ દિગ્ સંપ્રરુદ્ધા ।

બાવાર્થ—“મૃદંગના જેવા ગંભીર ગાજતા, અને ભમરાના સમૂહ જેવા નીલા-શ્યામ મેઘોએ તે જ દિશા કેવી રીતે રોકી રાખી છે ?”

તરત જ તેનો ઉત્તર આપતાં વિજયા બોલી:-

પ્રથમવિરહસ્વેદમ્લાયિની યત્ર વાલા

વસતિ નયનવાન્તૈરંશ્રુભિઘૌતવક્રા ॥

ભાવાર્થ—“જેવી રીતે વિરહી સુંદરીનાં નેત્રમાંથી નીકળતી શ્વેત અશ્રુની ધારાથી તેનું મુખ ધોવાય છે તેવી રીતે જે દિશામાં પ્રથમ સ્વામીનો વિયોગ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખથી ગ્લાનિ પામતી વિરહિણી સ્ત્રી વંસે છે તે દિશા મેઘથી છવાઈ ગઈ છે.

વિજયા પંડિતાએ આ વચન દ્વારા એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે, હું તો તમને મારો દેહ સમર્પી ચૂકી છું. હવે મારા ઘર તરફની દિશા મેઘમંડળથી છવાઈ ગઈ છે, માટે મારાથી ઘેર જવાશે નહીં; કારણ કે મારી નવી યુવાવસ્થામાં મારાથી પ્રથમ વિરહ સહન શકે એમ નથી, તેથી પ્રસિદ્ધ રીતે આપે હવે મારો અંગિકાર કરવો જોઈએ.

ભોજ પણુ તે સમજ્યો. પરંતુ અતિ ઉતાવળા ન થતાં તેણે વિજયા સાથે કેટલોક શૃંગારરસથી છળખેલો વાગ્વિનોદ ચલાવ્યો. અંતે ભોજે વિશેષ મોહાંધ બની બની, લલ્લ પામી, વિજયાને પોતાના અંતઃપુરમાં મોકલી દીધી, અને ભોગિની સ્ત્રી તરીકે રાખી લીધી.

આમ ભોજના અંતઃપુરમાં ભોગિની સ્ત્રી તરીકે તે રહેતી. હતી તે દરમ્યાન એક વેળા વિજયા અંતઃપુરના મંદિરની બારીએ રાત્રિએ બેઠી હતી, ત્યારે જાળીયામાંથી ચંદ્રનાં કિરણો તેના સ્તન ઉપર પડ્યાં. એટલે તે ગર્વથી બોલી:—

અલં કલક્રશૃંગારકરસ્પર્શનલીલયા ।

ચન્દ્ર ! ચળ્લીશાનિર્માલ્યમસિ ન સ્પર્શમર્હસિ ॥

ભાવાર્થ—“હે ચન્દ્ર ! ચંડિકાના પતિ શંકરના મસ્તકના શૃંગારરૂપ હતો, ત્યાંથી હેઠા ઉતરતાં તું શિવનિર્માલ્ય છું, તેમ તું કલાંકયુક્ત છું, માટે મને તારે કર (કિરણ)નો સ્પર્શ કરવો એ યોગ્ય નથી.

આ રીતે સીતા રંધવારી અને તેની પુત્રી વિજયાએ ભોજ રાજનું મન મેળવ્યું અને સીતા પોતાની વિધાના પરાક્રમથી તેની માનીતી થઈ, અને તે ઉપરાંત બ્રહ્મસભામાં યોગ્ય સ્થાન પામી. ત્યારે વિજયા ભોજના અંતઃપુરમાં રહી. ભોજપ્રબંધમાં સીતાના જે વિવિધ વાગ્દવિનોદો પ્રકટ થયા છે, તે રસભર અને પ્રશસ્ત છે.

વાર્તા ૭૦ મી—ગુર્જરી સ્ત્રીઓના શૃંગારનો શ્લેષ.

એક સમયે ભોજરાજ દરબારમાં પોતાના મુલકના પંડિતોની પંડિતાઈ વખાણતો હતો અને માંડી ગુજરાતમાં એવા પંડિતો પ્રશંસાપાત્ર ન હોવાનું કહી ત્યાંના જે પંડિતો તેના દરબારમાં હતા તેમની નિંદા કરતો હતો. એટલામાં એક ગુજરાતી પુરૂષ ત્યાં હાજર હતો તેનાથી, 'તેજને તુકારો બસ' એ કહેતી પ્રમાણે માતૃભૂમિ ગુજરાતની નિંદા સહન ન થઈ, તેથી તે અવિવેકી ગણાવાનો ડર ન રાખતાં એકદમ બોલી ઉઠ્યો:—

“હે રાજન્ ! અમારા ગુજરાત દેશમાં તો બાલકથી માંડી વૃદ્ધ પર્યંત અને રાંક ગોવાળ જાતથી માંડી બ્રાહ્મણ પર્યંત ધણા મહાજનો સુર અને વિદ્યાવાન છે, અને તમારા પંડિતોનાં માન ક્યાંયે મૂકાવે એવા ચતુર છે. તમારા માળવાના પંડિતો તેમની બરોબરીમાં ક્યાંયે પાછા હશે.”

આવું ગર્વભર્યું વચન બોલી, પેલો ગુજરાતી પુરૂષ ભોજ કે બીજા કોઈ તેને કાંઈ કહે તે પહેલાં માનખંડનથી ચીઢાઈ, દરબારમાંથી સોંસરો ગુજરાતને પંથે પડ્યો અને ક્રેટલેક દિવસે ગુજરાતના પાટનગર અણહિલપુર પાટણ આવી, રાજા લીમદેવની સભામાં હાજર થયો. તેણે ત્યાં ભોજના દરબારમાં બનેલા ઉપરના પ્રસંગનો સંઘળો વૃતાંત કહ્યો. આથી વિદ્યારસિક લીમદેવે ગુજરાતના માણસોનું ચાતુર્ય ભોજની સભામાં સિદ્ધ કરવાના ઉદ્દેશથી મહાચતુર પ્રતાપદેવી નામની વેશ્યા અને ભોજક નામનો મહાન વિદ્વાન ગોવાળ, એ બેને ધારાનગર મોકલ્યાં.

ધારાનગર પહોંચતાં પ્રાતઃકાલે ભોજક ભોજની સભાના દ્વાર આગળ જઈ ઉભો. ભોજે એક નવો અણધર પરદેશી સભાદ્વારમાં આવેલો જોઈ, તેને પોતાનું કથનીય કહેવા કરમાવ્યું. એટલે તે એક દ્વંદ્વ બોલ્યો:—

“ભોય એ હું ગલિ કણુભઉ ભણુ કેહઉ પહિડાઈ ।

ઉર લગ્ગિહિ મુહુ સરસતિ સીમ નિખલ્લિ કાઈ ॥

ભાવાર્થ—“ હે લોન ! તારા હૃદયમાં લક્ષ્મી રહેલી છે; મુખમાં સરસ્વતી રહેલી છે, પરંતુ એ બેના સીમાડને છૂટો પાડવા વાસ્તે તેં આ કીયું કંઈ શોભીતું આભરણ પહેર્યું છે ! ”

રાજાએ ઉત્તર આપ્યો:—એ સરસ્વતીકંઠાભરણ છે.

લોન પોતાના આભરણ વિષે ગોપનું આવું ચમત્કારિક વચન સાંભળી, હૃદયમાં વિસ્મય પામતો હતો, એટલામાં તો સુંદર શણગાર સજી, પડખે જ આવી ઉભેલી પ્રતાપસુંદરી વેશ્યા તરફ તેની દૃષ્ટિ ગઈ. તેને જોતાં જ અકસ્માત્ લોનના મુખથી બોલી જવાયું:—
“ હ્રિ કિમ્ ,”

આટલા જ શબ્દ સાંભળી, જાણે સરસ્વતીએ સ્વન્નતિના પક્ષપાતથી તેને કૃપાપાત્ર કરી હોય તેમ સુંદરીશિરોમણિ, મહાચતુર, વારાંગના પ્રતાપસુંદરી પણ તેનો હેતુ પામી જઈ, હાજરજવાબીથી તત્કાલ બોલી:—
પૃચ્છન્તિ.

રાજા તેનો આવો સુધટિત ઉત્તર સાંભળી, પરમ પ્રસન્ન થયો અને ગોપાળ લોનક તથા વારાંગના પ્રતાપસુંદરી દરેકને ત્રણ ત્રણ લાખ મોહોરો આપવા કોપરક્ષકને આજ્ઞા કરી. કોપરક્ષકે ત્રણ ત્રણ વાર કહ્યા છતાં, તે ન ગણકાર્યું. ત્યારે રાજાએ તેને મર્મમાં કહ્યું કે શું તારે મારી હાંસી કરાવવી છે ? એટલે કોપરક્ષકે નાણાં આપ્યાં.

પછી લોને બ્રહ્મસભામાં પ્રવેશ કર્યો. લોનક અને પ્રતાપસુંદરી પણ તેની પાછળ જ સભામાં પેઠાં અને તે લોને અંગુલિનિર્દેશથી અતાવેલે આસને બેઠાં. પરંતુ સધળા પંડિતોને વિસ્મય થયો કે, એવું રાજાએ વારાંગનાને પૂછ્યું શું અને તેના માત્ર પૃચ્છન્તિ એટલા જ સામા શબ્દથી તે કેમ સંતોષાયો ? પરંતુ પોતાની અજ્ઞાનતા છૂપાવવા તેમણે કોઈ અધીરતા પ્રકટ ન કરી. પણ આખરે કોપરક્ષક પોતાની આતુરતા દેખાવી ન શક્યો અને ત્રણ વાર રાજાને તે વિષે પ્રશ્નો કર્યા, એટલે રાજાએ તેનો અર્થ આ પ્રમાણે પ્રકાશ્યો:—

“હે પંડિતો ! આ વારાંગનાનાં કટાક્ષ અંજન-રેખાસહિત તેના કાન પર્યંત જતાં આવતાં હતાં, તે જોઇ મેં તેને પ્રશ્ન કર્યો કે, ‘ઈહ કિમ્ તારાં કટાક્ષો અહીં (આટલી હદ) સુધી વારંવાર શું કરવા આવ-જાવ કરે છે ? ત્યારે વારાંગનાએ મારો પ્રશ્ન આખાદ કળી જઇ, ઉત્તરમાં કહ્યું:—‘પૃચ્છન્તિ ।’ એ કટાક્ષો મારા કાનને એમ પૂછે છે કે, “હે કર્ણ ! તમે એ જે ભોજરાજની કીર્તિનું શ્રવણ કર્યું છે, તે ભોજ આ જ કે ?” હે ભોજ ! આ શંકાનો નિર્ણય કરવા માટે કટાક્ષો કર્ણપર્યંત આવાગમન કર્યો કરે છે.’

“મારા મનના આવા અભિપ્રાયને આવી ચિકિત્સાથી, આવી ચતુરતાથી કહેવા માટે એ વારાંગનાને હું મારું સમગ્ર રાજ્ય આપી દઉં તોયે ઝોહું છે કારણ એ સાક્ષાત સરસ્વતી દેવી જેવી છે.”

આમ કહી તેને બીજી નવ લાખ મોહાર ભોજ રાજાએ જામદારખાનામાંથી અપાવી.

તે વેળા પેલો ગુજરાતી જે ભોજની બ્રહ્મસભામાં હતો, તે બોલી ઉઠ્યો:—“હે રાજન ! જ્યેષ્ઠ આપે પેલો ભોજક ગોવાળ અને આ પ્રતાપ સુંદરી વેશ્યા ! એ બંને સુંદર ગુજરાતનાં છે ! હવે ગુજરાતની પંડિતાઇની આપની ખાત્રી થઇ ?”

ભોજ રાજા ખસીયાણા પડ્યો. મનથી તેને ખાત્રી થઇ કે, ગુજરાત ગાંડીના લોક કાંઇ ગાંડા-મૂર્ખ નથી, પણ વેશ્યા અને ગોવાળ પર્યંત રંક તથા પામર જનો પણ વિદ્યાના વ્યાસંગવાળા છે ખરા. મારા દરબારી-ઝોએ હીમદેવની પ્રતિસ્પર્ધાથી મને નાહક ભ્રમમાં નાંખ્યો.

પછી ભોજે પ્રકટપણ પેલી પ્રતાપસુંદરીને તેના બુદ્ધિચમત્કારની પરીક્ષા કરવા ગુજરાતની સ્ત્રીના શણગાર અને ઉપકરણ વર્ણવા કહ્યું; એટલે તેણે નીચેના એક શ્લોકથી તેનું વર્ણન કીધું:—

નાસામૂષાઙ્ગવપિતા વન્હિવાહો દ્વગંજનમ્ ।

અહો માગ્યં ગુર્જરીણાં ગૃહસંમાર્જને મનુઃ ॥

“હે રાજનુ! આ શ્લોકનો અર્થ આપની બ્રહ્મસભાના માળવાના પંડિતોએ કરવો, અને તેનું રહસ્ય સમજાવવું, એવી મારી વિનંતિ છે.”

એટલે રાજા ભોળે માળવાના પંડિતોને તેનું વિવેચન કરવા વિનવણી કરી, પરંતુ કોઈ પણ પંડિત તે કરી શક્યો નહીં અને કાલિદાસ પ્રસંગપરત્વે બહારગામ ગયો હતો, એટલે સભાની પ્રતિષ્ઠા જવા જોવો દેખાવ થયો. કારણ આ શ્લોકનું વિવેચન કરવામાં કેવળ શબ્દના અર્થ જ જાણવાની નહીં પણ ગુજરાતની સ્ત્રીઓના અલંકાર તેમ જ તેમના ગૃહનાં ઉપકરણોથી પણ માહિતગાર હોવાની વિશેષ અગત્ય હતી.

ન્યારે કોઈ પંડિતે ઉપરના શ્લોકનું વિવેચન કરવાની હા બણી નહીં, ત્યારે વારાંગના પ્રતાપસુન્દરીએ પોતે જ તેનું આમ વિવેચન કર્યું:—

“હે રાજનુ ! ગુજરાતની સુન્દરીઓના નાકે ‘અંગદપિતા વાલિ’ લટકી રહ્યો છે ! તેઓ નાકે મોતીનું લટકણીયાવાળું જે આભૂષણ પહેરે છે, તે ત્યાંની પ્રાકૃત ભાષામાં ‘વાલિ’ કહેવાય છે અને વાલિ એ અંગદના પિતાનું નામ છે. એ વાલિ નામના મહા સમર્થ વાનરને અંગદપુત્ર જન્મ્યો, ત્યારે તેને ખુશી કરવા વાલિએ માર્ગમાં જતાં દશ માથાવાળા રાવણને પકડી લાવી ઉંઘે માથે અંગદને પારણુ ધુધરા પેરે લટકાવી મૂક્યો હતો, અને જેમ પારણામાં સૂતેલો બાલક પોતાના પગ ઉંચા કરી, લટકતા ધુધરાને લાતો મારી તેના મંજુલ અવાજથી ખુશી થાય છે તેમ, અંગદ રાવણનાં દશ માથાંને લાતો મારી મારી ખુશી થતો હતો. વાલિ આવો સમર્થ એ હોવા છતાં ગુજરાતની સુન્દરીઓના નાકના આભૂષણને સ્થાને લટકી રહ્યો છે અને સુન્દરીઓ લગાર લગાર લલિત અંગવિક્ષેપથી એ ‘વાલિ’ને હિલોરા ખવરાવી રહી છે.

“વળી હે રાજનુ ! ગુર્જર રમણીઓનાં કમલ સમાન પ્રકુલ નેત્રનું આભૂષણ વક્ત્રિનું વાહન છે ! મેષ-ખોકડો એ વક્ત્રિનું વાહન છે અને ગુજરાતની સુન્દરીઓ નેત્રમાં જે અંજન સારે છે તે ‘મેંશ’ કહેવાય છે. યજ્ઞમાં આપેલાં બલિદાન સધળા દેવોને અગ્નિદેવ પોતાના વાહન ઉપર બેસી પહોંચાડે છે. તે વાહન પોતાના દેહનું આરોપણ અગ્નિમાં

કરી (નાંખી) કાળી મેંશ રૂપે પ્રકટ થાય છે અને ગુજરાતની સુન્દરીઓનાં નેત્રમાં સારાઇ અલંકાર રૂપ બને છે. અને મેંશ નામે ઓળખાય છે.

“વળી હે રાજનુ ! ગુજરાતની મનહર સુન્દરીઓનું ગૃહસંમાર્જનનું (‘વાસીદાં’ વાળવાનું) કામ, મન્વન્તરોના અધિપતિ સાવર્ણિ નામના મનુ ભગવાન કરે છે ! જેનાથી ગુજરાતની સુન્દરીઓ વાસીદું વાળે છે તે ‘સાવર્ણિ’ કહેવાય છે. સ્વર્ગમાં જેટલા કાલ સૂધી દેવના અધિપતિ ઇન્દ્ર રાજ્ય કરે છે, તેટલા કાલ પર્યાન્ત પૃથ્વી ઉપર મન્વન્તરોના અધિપતિ મનુ ભગવાન રાજ્ય કરે છે. જેમ વર્તમાન સમયે વૈવસ્વત નામે મનુ પૃથ્વીનું કાલયંત્ર ચલાવે છે, તેમ હવે પછીના કાલમાં સાવર્ણિ નામના મનુ આ સંસારચક્ર ચલાવશે, એમ શાસ્ત્રો કહે છે. તે સાવર્ણિ મનુ, આગળ રાજ્ય પામવાની ઇચ્છાએ ગુજરાતની સુન્દરીઓના હાથમાં શોભતો રહી, ગૃહસંમાર્જનનું તેમનું કાર્ય ઉઠાવી રહ્યો છે.

“હે રાજનુ ! આમ ભરતખંડની અન્ય સુન્દરીઓની અપેક્ષાએ ગુજરાતની સુન્દરીઓનું ભાગ્ય ઘણું જ આશ્ચર્યકારક છે.”

ગુજરાતની વારાંગના પ્રતાપસુન્દરીની આવી ચમત્કારિક ખુદ્દિશક્તિ જોઈ, રાજા ભોજ વિસ્મયાપન્ન થયો અને તે દિવસથી “ગાંડી ગુજરાત” કહેવાનું વિસરી ગયો.

પછી તેણે ગુજરાતના ભીમદેવના દરબારમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠાને હીણું ન લાગે, એવા મોટા પ્રમાણમાં પ્રતાપસુન્દરી અને ભોજક ગોવાળને બક્ષીસ દીધી અને પૂરા ભરતખા સાથે ગુજરાત વળાવ્યાં.

વાર્તા ૭૧ મી-રાજશેખર કવિ

(૧)

એક દિવસ ભોજરાજ રાજમાર્ગે હાથિણી ઉપર આરઠ થઈ ફરતો હતો, તેવામાં એક 'રોર'—દરિદ્ર પુરુષને ભોંય ઉપર પડેલા દાણા વીણતો દીઠો. તેની કાન્તિ ઉપરથી એ પુરુષ ભોજને આહ્વાણ જણાયો. તેથી વિસ્મય પામી, ભોજે તેને પ્રશ્ન કીધો:—

નિય ઉચર પુરણમ્મિ ય અસમત્યા કિંપિ તે હિ જાએહિં ।

ભાવાર્થ—“જે મનુષ્ય પોતાના ઉદરને પૂરવા(પોષવા)ને અસમર્થ છે, તે મનુષ્ય શા માટે આ પૃથ્વી ઉપર જન્મતો હશે ? અર્થાત્ તે જન્મ્યો તોયે શું અને ન જન્મ્યો તોયે શું ? તેનું જીવન એળે જાય છે, અને અન્ય ગૃહસ્થોને તેમ આ પૃથ્વીને ભારરૂપ થાય છે. ”

એટલે આહ્વાણ તેનો આશય સમજી, તેના મર્મને પણ ભેદે એવો ઉત્તર તત્કાલ આપ્યો:—

સુ સમત્યા વિ હુ ન પરોવયારિણુ તેહિ વિ નહિ કિંપિ ॥

ભાવાર્થ—“ ત્યારે જે પુરુષ સારી રીતે સમર્થ હોવા છતાંયે બીજાને ઉપકાર કરતા નથી તેવા પુરુષ આ જગતમાં જન્મ્યા તોયે શું અને ન જન્મ્યા તોયે શું ?

“ હે રાજન્ ! “ મરજે આપનાર કે મોં જોઈ માગ્યું નહીં, ” એ કહેવત શું સાચી નથી ? પેટ ભરા કાગડાના જન્મમાં અને એવા પુરુષના જન્મમાં ફેર શો ? ”

આ ઉત્તરથી રાજ તેનું આતુર્ય પરખાતાં વિશેષ કસોટી કરવા એક વધુ માર્મિક વચન બોલ્યો:—

પરપત્યાણાવપત્તં મા જણણિ જણેસુ એરિસં પુત્તં ।

ભાવાર્થ—“પારકા લોક પાસેથી પ્રાર્થના-ભિક્ષા માગીને જે નિરન્તર પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે, એવા પુત્રને હે જનનિ ! તું શા માટે જન્મ આપતી હશે ? ”

ત્યારે આદ્યજ્ઞ પણુ તેવા જ સામો માર્મિક જવાબ દીધો:—

મા પુહવિ મા ધરિજજસુ પત્યણ ભંગો કઓ જે હિ ॥

ભાવાર્થ—“હે ધરણી માતા ! જેણે યાચકની યાચના (પ્રાર્થના) નો ભંગ કર્યો છે તેવા પુરૂષને તારે ધારણુ કરવો નહીં, કારણુ એવા યાચકની પ્રાર્થનાનો ભંગ કરનારા પુરૂષોનો ભાર વધતાં જતાં તારે એક દિન રસાતળમાં જવું પડશે, ત્યારે તારે આધારે રહેતા બીજા પરોપકારી લોકોની શી ગતિ થશે ?”

આ પ્રકારનો ઉત્તર સાંભળી, રાજા તેની ઉપર પરમ પ્રસન્ન થયો અને હાથિણીએથી ઉતરી તેને કને બોલાવી પ્રશ્ન પૂછ્યો:—“હે વિમ્ર ! તું આવો વિદ્વાન તેમ જ બુદ્ધિશાલી છે, છતાં તારે આવી દુર્દશા કેમ ભોગવવી પડે છે ? તારું નામ શું ?”

ત્યારે આદ્યજ્ઞ બોલ્યો:—“હે નરેન્દ્ર ! જ્યાં તમારું રાજદ્વાર નાના પ્રકારના પંડિતો રૂપી મેઘોની ધટાથી છવાઈ રહેલું છે, ત્યાં મારા જેવા પામર મનુષ્યના પ્રવેશ મેળવવાના શા આશરા ? હું કાંઈ લોકમાં પંડિતાઈથી જાણીતો ન હોવાથી અને તમારે ત્યાં તો પંકાયલાઓને સોંસરો પ્રવેશ મળતો હોવાથી તમારા એક પ્રધાનપુરૂષે દેખાડેલી આ યુક્તિ પ્રમાણુ તમને ભેટી શક્યો છું અને મારી દરિદ્ર સ્થિતિનો ખ્યાલ આપી શક્યો છું. હે રાજન ! તમારા દર્શનની આતુરતા રાખનાર, આ મનુષ્યનું નામ જો કે મોટું રાજશેખર છે, પરંતુ સ્થિતિથી તો લિશ્તુ-શેખર નામને યોગ્ય છે.”

તેના આવા વચનથી ભોજ પરમ સંતુષ્ટ થયો અને તેને પોતાનું વાહન હાથિણી જ સધળા સાજ સાથે ત્યાં ને ત્યાં અર્પણુ કરી, અને તે ઉપરાંત કેટલાક અલંકાર પણ સમર્પ્યા.

રાજશેખર હાથિણીનું દાન લેવા પહેલાં કચવાયો; કારણુ શાસ્ત્રમાં હસ્તિદાન ગ્રહણુ કરનાર વિપ્રને મોટું પ્રાર્થાશ્રિત કરવાનું લખેલું છે, પરંતુ આપદ્ધર્મ જાણી તેણે તે દાન સ્વીકાર્યું. પણ એ હાથિણીને હું બાંધીશ

ક્યાં ? ખવડાવીશ શું ? વગેરે વિચારો આવ્યાથી રાજા પ્રત્યે નીચેનો શ્લોક બોલ્યો:—

નિર્વાતા ન કુટી' ન ચામિ શકટી' નાપિ ત્રિતીયા પટી'
 વૃત્તિ નારમટી' ન તુન્દિલપટી' ભૂમૌ ચ ઘૃષ્ટા કર્તી' ।
 તુષ્ટિ' નૈકઘટી' પ્રિયા ન વધુટી' તેનાપ્યહં સંકટી'
 શ્રીમદ્ભોજ તવ પ્રસાદ કરટી' મક્તાં મમા પત્તટી' ॥

ભાવાર્થ—હે રાજા ! તારા જેવા સંસ્કારી અને કદરદાન રાજાએ આપેલા હાથીના દાનનો અસત્કાર કરવો, એ મને યોગ્ય નથી જ, તેમ તેના અસ્વીકારથી તારું અપમાન કરવું, એ તેથી પણ વિશેષ યોગ્ય નથી. પરંતુ મારી એક મુંઝવણ છે તે સાંભળ:—

મારી (કુટી) ઝુંપડી એવી ખખરવખર છે કે તે ચારે પાસથી વાયુને તેમાં આવતો અટકાવી શકે એવી નથી, અર્થાત્ તે બંધિયાર અને વાયુના ઝપાટાથી માંડે જ રક્ષણ કરી શકે એવી નથી તો તારી શિળા, રાજમન્દિરમાં સુખચેનથી રહેલી હાથિણિનું શી રીતે રક્ષણ કરી શકશે ? વળી મારી એવી એવીએ ઝુંપડીમાં ટાઢ ખાળવાને અગ્નિની (શકટી) સગડી પણ નથી, તેમ પહેરેલાં વસ્ત્રાદિ સિવાય બીજું શકતું વસ્ત્ર (પટી) પણ ઓઢવાને નથી. તેમ (ચારમટી) ભણવા અને ભણાવવા સિવાયનું બીજું કોઈ આશુવિકાનું મારે સાધન નથી, એટલે માંડમાંડ અમારું પૂરું થાય, તેમાં તારી હાથિણીને શું ખવડાવું ? ભોંયે પાથરવાની ગોદડી (પુટી) પણ નથી, અને ભોંય ઉપર કેડ (કટી) અને શરીર ધસી ધસીને રાત્રિ વિતાડું છું. અત્ર પૂરું ન મળવાથી મને એક ઘડી- (ઘટી)નો પણ સંતોષ (તુષ્ટિ) નથી; અને ખાવાનું ન હોય તો પછી પ્રિય કુલીન પત્ની (વધુટી) તો ક્યાંથી જ હોય ? તેથી કુભારજી સ્ત્રીના વ્યવનપ્રહારથી નિરંતર હું વિશેષ સંકટ (સંકટી) ભોગવું છું.

“માટે હે શ્રીમાન ભોજરાજ ! તમે પ્રસન્નતાથી આપેલી આ હાથિણી (કરટી) પોતાના દાંતુશળવડે મારી આપત્તિરૂપી નદીના તટ(તટી)ને વિદારનાર નીવડે, એવી મારી પ્રાર્થના છે.”

આ પ્રકારની અર્થયુક્ત વાણી સાંભળી તેમ જ તેના શ્લોકમાં ‘દી’-અન્તવાળા બાર અનુપ્રાસના શબ્દથી ચમત્કાર પામી, પ્રસન્ન થઈ બાર લાખ મોહારનું દાન દેવા ભોજે ક્રાધાધિકારી ઉપર ચિઠ્ઠી લખી આપી અને પોતે ત્યાંથી વિદાય થયો.

વાર્તા ૭૨ મી—રાજશેખર કવિ.

(૨)

એક દિવસ ભોજરાજ ગુપ્તચર્યા કરતો મહાકાલેશ્વર મહાદેવની ધર્મશાળા આગળથી પસાર થતો હતો, ત્યારે દૂરના ગામડામાંથી આવી ઉતરેલા, રાજશેખર નામના એક પ્રવાસીને પોતાની સ્ત્રીને નીચેનો શ્લોક બોલી સમજાવતો સાંભળ્યો:—

પોતાનેતાન્નય ગુંજવતિ ! મૃષ્મકાલાવસાનં

યાવન્નાવચ્છમય રુદતો યેન કેનાશનેન ।

પશ્ચાદમ્મોધરરસપરીપાકમાસાદ્ય તુમ્બી

કુષ્માળ્ડી ચ પ્રભવતિ યદા કે વયં મૃમુજઃ કે ॥

ભાવાર્થ—“હે ગુણવતિ ! આ મૃષ્મ (ઉન્હાળા) ઋતુના દિવસ પૂરા થાય ત્યાં સુધી આપણાં બાલુડાંને જે કંઈ આછું પાતળું ખાવાનું મળી આવે તે ખવડાવી, રોતાં શાંત રાખ. કારણ તે પછીથી તો મેઘના નલથી તુમડી અને કહોળી ઉત્પન્ન થઈ પરિપક્વ થશે, એટલે આપણા સુખ આગળ રાજનું સુખ ખજુ શી ગણત્રીમાં છે ?”

એકાંત સ્થળેથી આવો અર્થભર્યો શ્લોક સાંભળી, ભોજરાજએ તેને બોલાવી પોતાનું વાહન અને વસ્ત્રાભૂષણાદિ તેને સમર્પ્યાં. આથી રાજશેખર કવિ પોતાના જેવા દરિદ્ર પુરુષની દરિદ્રતા કાપી શકે, એવો સમૃદ્ધ થયો. એટલે પ્રસન્ન થયેલા રાજશેખરે અન્યેકિતવાળો નીચેનો શ્લોક તત્કાળ બોલી કેવી સ્થિતિમાંથી તેને ઉગારી તેણે કેવો સમૃદ્ધ કર્યો છે તે વર્ણવતાં બોલ્યો:—

મૈકેઃ કોટરશાયિર્નિવૃત્તલિલિ ક્ષમાન્તર્ગતં કચ્છપૈઃ
 પાઠૈર્નૈઃ પૃથુપૃથુપીઠસ્થનાધ્યાસેન્દુર્મૂર્ચ્છિતમ્ ।
 તસ્મિન્નેવ સરસ્યકાલજલદેનોન્નમ્ય તચ્ચેષ્ટિતમ્
 યેનોત્કુમ્ભનિમગ્નઃપ્રવૃત્તરોણાં ચૂથૈઃ પયઃ પીયતે ॥

ભાવાર્થ—“હે રાજન! જે સરોવરમાં તેનું પાણી ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સૂકાવાથી બપોલો પડેલી હતી અને જેમાં દેડકાં જાણે મરી ગયાં હોય તેમ બરાઈસૂઈ રહ્યાં હતાં, તેમ જ જેના ઉંડાણમાં કાચબાઓ પણુ પેસી ગયા હતા, તથા જેના અવશેષ રહેલા કાદવમાં મોટી મોટી પીઠવાળા મગરો ગરમીથી વારંવાર તરડતા આજોટતા હતા, તે જ સરોવર સર્વ પ્રાણીઓને સજીવન કરનાર વરસાદના આગમનથી એટલું બધું બરાઈ બધું કે વનના હાથીઓનાં ટોળેટોળાં કુંભસ્થળે કરીને એટલા ઉંડા પેસી પાણી પીયાં જ કરે છે.

“ અર્થાત્ હે રાજન! અત્યાનક આપેલી આ સમૃદ્ધિથી હું સરોવર માફક સમૃદ્ધ થયો છું. ”

કહેવાય છે કે રાજશેખરે આમ અકાલે જલવૃષ્ટિના કરેલા સૂચનથી તે વર્ષમાં માળવામાં દુઃસહ દુષ્કાળ પડ્યો હતો.

વાર્તા ૭૩ મી—લંગોટીયો શાંભવદેવ.

કુટલાક વખતથી, ભારે દરિદ્રતા વેઠતો, શાંભવદેવ નામનો બ્રાહ્મણ ધારાનગરમાં આવી વસ્યો હતો.

બહુ વણુજાં બહુ છોકરાં બે નારી ભરથાર;
 તેને દૈવે મારીયો કયા મારે કિરતાર.

એ કહેવત પ્રમાણે તે અનેક છોકરાંવાળો હોવાથી તેને ખાવા-પીવાના બહુ બહુ સોંસા વેઠવા પડતા હતા; અને તેની ચિંતામાં એની વિદ્વતા, શાણપણ, સ્વમાન, આદિ ગુણો અંધકારમાં પડ્યા જેવા થયા હતા. એ સત્ય છે કે એક દરિદ્રતાએ તેના સધળા ગુણોનો જાણે નાશ કર્યો હોય તેમ જણાતું હતું.

ભોજના દરબારમાં અનેક કવિઓ પોષાતા હતા. પણ “જેમ વાડ વિના વેલો ચઢે નહીં અને જેમ ઉત્કૃષ્ટ મહામૂલું માણિક પણ કંચન (વીંટી) વિના શોભે નહીં,” તેમ આ બિચારા દરિદ્ર શાંભવ દેવનો ધડો કોઈ પંડિતે ન કર્યો. એટલે વિના આશ્રયે તે પીડાતો હતો; અને ક્યારે ભોજરાજા મળે કે તેને મારું સંકટ જણાવું, એવી આશાથી તેને મળવાનો હરેક લાગ શોધતો હતો. તેવામાં અનાયાસે એક દિવસ રાત્રિયર્યા કરતો તે શ્રી મહાકાલેશ્વરના મંદિરમાં શ્રી ચંડીને પગે લાગવા આવ્યો, તે તકનો લાભ લઈ, શાંભવ દેવ ભોજને “સ્વસ્તિ” કહી, દીન વદને તેની સામે ટગર ટગર જોઈ રહ્યો. તરત જ “હવે મારી દરિદ્રતાનો નાશ થશે” એવા સંતોષથી તેની આંખમાંથી હર્ષનાં આંસુ સર્યાં.

એટલે રાજાએ તેને પૂછ્યું:—“હે વિપ્ર ! તું શા માટે રૂએ છે ?”

શાંભવ:—“હે રાજા ! મારા ધરની સ્થિતિ સાંભળ:—

“એક દિવસે ચોખ્ખા વેચનારાને રસ્તામાં ‘ચોખ્ખા લેવા છે, ચોખ્ખા,’ એવો પોકાર ઉચ્ચ સ્વરે કરતો સાંભળી, ‘મારી બિચારી પત્ની મારો નાનો છોકરો રખેને તે લેવાને રોઈને આગ્રહ કરશે તો શું કરીશ ?’ એવા વિચારથી રાંક મોહોંડે તેના કાનમાં પ્રયત્નપૂર્વક આંગળી ધાલીને બેઠી, અને તે જ સમયે મને આવેલો જોઈ, એકદમ તેની આંખમાંથી શ્રાવણ અને ભાદરવો વરસી રહ્યો. એથી મારા હૃદયમાં જે શબ્દ જાંડું ભોંકાયું હતું તે શબ્દ તમને જોતાં જ નીકળી ગયું અને તેનો કરાર વળવાથી આ હર્ષાશ્રુ નિકળ્યાં છે.”

ભોજે શિવ ! શિવ ! કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ ! કહી તેની દયા ખાધી. પરન્તુ તેની પંડિતાઈ વિશેષ જાણવાના વિચારથી મુંગો રહ્યો અને દાનાર્પણનો કંઈ પણ ઉચ્ચાર ન કાઢ્યો; એટલે શાંભવ દેવે એક અન્યોક્તિ ઉચ્ચારી:

“હે મહાન વૃક્ષ ! તેં કોની કોની ઉપર તારાં અંગો આદિથી ઉપકાર કીધા નથી ? તેં સુગંધોથી પવનોને, સુંદર કુણી કુણી કુંપળોથી હરણાને, તારી ઝાયાથી તપસ્વીઓને, તારાં પુષ્પોથી પટ્ટપદ-ભ્રમરાઓને,

તારાં ફૂલોથી પક્ષીઓને, તારી જાયાથી ગરમીથી પીડાયલાં જનોને, અને તારાં થડથી મદ્દ ઝરતા હાથીઓને કૃતાર્થ કર્યા છે. આ પ્રમાણે હે મહાન્ન વૃક્ષ ! તું સર્પની ઉપર પણ ઉપકાર કરવાને સમર્થ છે, તેથી જ તેં અન્ય વૃક્ષોને આપદા વિનાનાં કર્યાં છે.

તેના આવા પ્રાસાદિક કાવ્યથી ભોજ પરમ પ્રસન્ન થયો અને તેને પૂછ્યું:—“હે રિપ્ત ! તમે આજે જ ક્યાંથી ફૂટી નીકળ્યા ? આટલા દિવસ ક્યાં હતા ?”

શાંભવ:—“હું શિવનો ભક્ત હોવાથી શ્રી કાશીપુરીમાં શ્રી વિશ્વનાથનાં ચરણોમાં રહેતો હતો.”

ભોજ:—“ત્યારે ત્યાંથી અહીં કેમ આવ્યા ?”

શાંભવ:—“શ્રી શંકર વિશ્વનાથ આત્મજ્યોતિમાં ભેળાયા, એટલે હું શિવભક્ત હોવાથી અહીં દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગમાં સુવિખ્યાત શ્રી મહાકાલેશ્વરની સંનિધિમાં રહેવા આવ્યો છું.”

તરત જ ભોજના મુખથી “શિવ, શિવ” એવા ઉદ્ગાર નીકળી ગયા. પછી તેણે આશ્ચર્યચકિત થઈ પૂછ્યું:—“હે શાંભવ દેવ ! એમ બનવું સંભવિત નથી. કાલના પણ કાલ શ્રી શંકર અજન્મા છે અને વિશ્વમાં વ્યાપી છે, તેઓ પોતાના દેહરૂપ કાશીને છોડી ગયા, એ આશ્ચર્યકારક છે. ઠીક. તેઓ ગયાનું તો જાણ્યું પણ તેમના શિરના અલંકારરૂપ ત્રિલુપનજનની ગંગા તથા તેમનાં અન્ય ઉપકરણોનું શું થયું ! તે પણ શું તેમની જ સાથે કૈલાસમાં સીધાર્યાં ?”

શાંભવ:—“ના. તેનું શું થયું તે સાંભળ:—

अर्धं दानववैरिणा गिरिजयाप्यर्धं शिवस्याहृतम्

देवेत्थं जगतीतले पुरहराभावे समुन्मीलति ।

गङ्गासागरमम्बरं शशीकला नागाधिपः क्षमातलम्

सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमच्छां मां च भिक्षाटनम् ॥

ભાવાર્થ—“હે મહારાજ ! શિવના દેહનો અર્ધો ભાગ (હુરિ અને હુર એક જ સ્વરૂપમય હોવાથી) દાનવોના વેરી હુરિએ લઈ લીધો, અને

આકીનો અર્ધો ભાગ તેમની અર્ધાંગના પાર્વતીએ લીધો. આ પ્રમાણે, હે દેવ ! ત્રિપુરાસુરને હણનારા શંકરનો દેહ વિલાઈ ગયો, અને જગતતલ ઉપરથી તેમનો અભાવ થયો; એટલે તેમને શિરે રહેતાં ગંગાજી સમુદ્રમાં (તેની પત્ની હોવાથી) ચાલ્યાં ગયાં, તેમના હાર રૂપ નાગાધિપતિ શેષ પાતાળમાં પેસી ગયો, તેમના ભાલમાં રહેતા ચન્દ્રની કલા આકાશમાં સ્વધામ વિચરી ગઈ. હવે રહ્યું તેમનું સર્વજ્ઞપણું, સાર્વભૌમપણું, અને ભિક્ષાટન. આમાંનાં પહેલાં બે હે દેવ ! તારી પાસે ચાલ્યાં આવ્યાં અને તેમનું ભિક્ષાટન મારી પાસે આવ્યું છે. એટલે હું ભિક્ષા માગતો ફરું છું. ”

આ શ્લોકથી ભોજ રાજા અતિશય પ્રસન્ન થયો અને શાંભવ દેવને જે જોઈએ તે માગી લેવા કહ્યું. આદ્યજ્ઞ શાંભવ બિચારો નિર્લોભી તેમ જ સંતોષી હતો, તેમ નિવૃત્તિપરાયણ હતો; માત્ર ઉદરપૂરણ કરવા પૂરતી જ પ્રવૃત્તિ તેને ગમતી હતી; તેથી તટસ્થપણે બોલ્યો:—

“હે દેવ ! મારે તારા અન્નકાર કે સુવર્ણ કે મોહોરો નથી જોઈતાં. કારણ લક્ષ્મી જાતે ચંચલ સ્વભાવવાળી હોઈને ચિરંતન રહેતી નથી, તેમ તેનો પાસ જેને લાગે છે તે પુરૂષ સદ્ગુણાને જ દેશવટે આપવા પ્રેરાય છે. તેથી તેની મને અપેક્ષા નથી. પણ કુટુંબનો નિર્વાહ અનાયાસે ચાલી શકે તે માટે મારે તો માત્ર થોડીક જ જમીન અને એક દુકાણી મહિષી (ભેંસ) જોઈએ છીએ. માટે એટલી જ તજવીજ કરી આપે તો મોટો ઉપકાર.”

“હે રાજન ! તારી સ્નેહભરી દષ્ટિ જેની ઉપર ક્ષણમાત્ર પણ પડે છે તેનો તે અચુક અનુગ્રહ કરે છે. અને જાણે ઈર્ષ્યાથી આકુળવ્યાકુળ થઈ હોય તેમ દરિદ્રતા તેને ઝટ ત્યજી જાય છે.”

ભોજ:—“હે સુર વિપ્ર ! આટલી નાની યાચના માટે તમારે આટલું બધું કહેવાની જરૂર નથી. તમારી ઇચ્છાથી વિશેષ આપી તમને દુભવવા, એ પણ મને યોગ્ય નથી લાગતું. હું તમને એક બાખડી મહિષી તથા રસાલ જમીનનો એક ટુકડો મળે, એવો બંદોબસ્ત કરું છું.”

તરત જ ભોજની આજ્ઞા થતાં જમીનનો લેખ ત્રાંખાપત્ર ઉપર કરી આપવા રાજપુરૂષ તૈયાર થયો, અને ઢંડધરે એક ભેંસ ત્યાં આણી દીધી.

પરંતુ તે આણનાર રાજપુરુષ જીવનો દરિદ્રિ હતો; એટલે તેણે એક વાંઝણી પરંતુ જાજરમાન કલેવરવાળી નાગોરી ભેંસ આણી.

શાંભવ દેવ ચતુર હતો તેમ જ દુનીઆનો ખાધેલો પીધેલો હતો, તેથી તેનાં આંચળ જોતાં જ ચેત્યો કે ભેંસ માત્ર દેખાવમાં જ સારી છે, પરંતુ દુધ સારૂ કામ આવે એવી નથી. માત્ર વિદાળવા જેવી અને મશ્તનું ખવડાવવા જેવી જ થશે. આથી તેણે ચુકિતથી ભેંસ પાસે જઈ જાણી તેની સાથે કાંઈ વાત કરતો હોય તેમ તેના મોં સાથે કાન અને કાન સાથે મોં મેળવતો હોય તેવો દેખાવ કીધો.

તેની આવી ચેષ્ટાથી રાજાને નવાઈ લાગી. તેથી શાંભવને તેણે આમ કેમ કર્યું, એવો પ્રશ્ન કર્યો. ત્યારે શાંભવે કહ્યું કે “હે રાજા! મેં આ ભેંસને હૃષ્યપુષ્ટ જોઈ. પૂછ્યું કે તું છેલ્લી ક્યારે વીઆઈ હતી? ત્યારે તેના ઉત્તરમાં, એ મને કહે છે:—

ભર્તા મે મહિષાસુરઃ કલિયુગ ચામુંડયાપ્યાહત-

સ્તસ્માન્નદિવસાઘ્રં ચ વિધવા વૈધવ્યધર્માશ્રિતા ।

દન્તા મે ગલિતા કુચા વિગલિતાશ્ચિહ્નં વિષાળદ્વયં

વૃદ્ધાયાં મયિ ગર્ભસંભવવિધિં વૃચ્છન્ન કિં લજ્જસે ॥

ભાવાર્થ—“હે વિપ્ર! તું આવો ચતુર થઈને મારી સ્થિતિ પણ સમજતો નથી? ખરે! મારી સ્થિતિ વિપાદ કરાવે એવી છે. મારો ઘણી મહાસમર્થ દાનવ મહિષાસુર હતો તેને તો આ કલિયુગમાં આંમુંડા દેવીએ હણ્યો છે અને તે દિવસથી હું વિધવા થઈ છું, તેથી વિધવાધર્મ પાળતી આવી છું, એટલે તે દિવસથી મેં સંસારસુખ જોયું જ નથી; અને હવે જોવાય તેમ પણ નથી; અર્થાત્ મારો વિવાહનો સંભવ જ હવે નથી. વળી ઉંમર થવાથી મરણાંત ગળી ગયા છે, મારાં આંચળ પણ સૂક્યાં છે, મારાં શિંગડાં પણ ખરી પડવા લાગ્યાં છે. આમ વૃદ્ધ થવાથી હવે મારામાં ગર્ભ રહેવાનો સંભવ પણ રહ્યો નથી; તેથી હે વિપ્ર! તું મને ક્યારે વીઆઈ જો, એ વો પ્રશ્ન કરતો કેમ લાગતો નથી? તેમ મારી આમર લેવા મારા ખવડામાં હાથ નાંખતાં તું કેમ શરમાતો નથી?”

રાજા ભોજ તરત જ રાજપુરુષની હુચ્ચાર્થ સમજ્યો. એટલે તેને બોલાવી ઠપકો આપ્યો. પછી તેણે શાંભવને એક ઉત્તમ નાગોરી ભેંસ અપાવી. અને બ્રાહ્મણ શાંભવ ત્યાંથી મુકતકંઠે આશીર્વાદ દેતો સ્વગૃહે ગયો અને કુટુંબનું પાલનપોષણ કરતો આનન્દ માહાણુવા લાગ્યો.

વાર્તા ૭૪ મી—રાજ્યદાન અને પ્રધાનની ચાતુરી.

એક દિવસે બ્રહ્મસભા ભરાઈ હતી. એટલામાં દ્વારપાળે આવી અરજ કરી કે, “હે મહારાજ ! કવિશેખર નામનો કોઈ વિદ્વાન મહાત્મા દ્વારે આવ્યો છે, તે આપનાં દર્શનની અભિલાષા રાખે છે.”

ભોજે કહ્યું:—“ ઠીક છે, એમને અંદર પ્રવેશ કરાવ.”

પ્રતિહાર નમન કરીને ગયો અને થોડી વારમાં કવિશેખર અંદર આવ્યો. તેની વિદ્વત્તા જાણુવા માટે રાજા મુંગો જ બેસી રહ્યો અને તેને કંઈ પણ પૂછ્યું કે ગાછ્યું પણ નહીં.

પેલા વિદ્વાન બ્રાહ્મણે બ્રહ્મસભામાં દાખલ થતાં જ “સ્વસ્તિ !” વચન ઉચ્ચારી રાજાના સત્કારનીયે રાહ ન જોતાં આ સ્લોક ઉચ્ચાર્યો:—

રાજન્દૌવારિકાદેવ પ્રાપ્તવાનસ્મિ વારણમ્ ।

મદવારણમિચ્છામિ ત્વત્તોડહં જગતીપતે ॥

ભાવાર્થ—“હે રાજન્ ! મને તમારા દ્વારપાળ પાસેથી તો વારણ (નિવારણ-સભા પ્રવેશના અટકાવરૂપી હાથી) મળી ચૂક્યો છે, પણ હવે તો હું તમારી પાસેથી મદોન્મત્ત વારણ (હાથી) મેળવવાની ઇચ્છા રાખુ છું.”

આ સ્લોક સાંભળી, ભોજ અત્યાનન્દ પામ્યો. અને કાંઈ ન બોલતાં પોતે પૂર્વ દિશા તરફ મુખ કરી બેઠો હતો, તે પૂર્વ દિશાનું પોતાનું રાજ્ય તે બ્રાહ્મણને મનમાં સંકલ્પ કરીને આપી દીધું. અને રાજા દક્ષિણ દિશા તરફ મુખ ફેરવી બેઠો.

ભોજનું આવું, હેતુ ન સમજી શકાય તેવું, વિચિત્ર વર્તન જોઈ, પેલો બ્રાહ્મણ આશ્ચર્ય પામ્યો. તે મુંઝવણથી મનમાં અરબરબજ્યો

કે “આમ કેમ? શું એ આમ મોંદું ફેરવી મારી સામે જોવાનો પણ વિનય દાખવતો નથી?”

તે એમ રાજાના મનની વાત પામી ન શક્યો, છતાં ન શુંચવાતાં તે દક્ષિણ દિશાએ રાજાના મુખ તરફ વળ્યો અને ત્યાં જઈ આ બીજાને શ્લોક બોલ્યો:—

અપૂર્વેડયં ધનુર્વિદ્યા, ભવતા શિક્ષિતા કથમ્ ।

માર્ગણૌઘસ્સમાયાતિ, ગુણો યાતિ દિગન્તરમ્ ॥

ભાવાર્થ—“હે રાજા! ધનુર્વિદ્યાના વ્યવહારથી માર્ગણુ-બાણુ-સમૂહ દૂર જાય છે અને ગુણુ(પણ છ) સમીપ આવે છે; પરંતુ આપ આવી અદ્ભુત ધનુર્વિદ્યા ક્યાંથી શીખ્યા છો કે જેથી માર્ગણુ(મારગણુ-યાત્રકો)ના સમૂહો દૂર જવાને બદલે આપની પાસે ખેંચાઈ આવે છે અને ગુણુ (સદ્ગુણુ પ્રશંસાવડે) દૂરના દૂર ચાલ્યા જ જાય છે, અર્થાત્ લોકમાં પ્રસરે છે.

આ સાંભળી, ભોજ વધારે આનંદ પામ્યો. તેણે પોતાના મનથી સંકલ્પ કરીને દક્ષિણ દિશાનો દેશ પણ તેને અર્પણુ કયો, અને પોતે પશ્ચિમ દિશા તરફ મોંદું કરીને બેઠો. આથી વિશેષ વિસ્મય પામેલો કવિ તે તરફ ગયો અને બોલ્યો:—

સર્વજ્ઞ ઇતિ લોકોડયં, ભવન્તં ભાષતે મૃષા ।

પદમેકન્ન જાનીષે, વક્તું નાસ્તીતિ યાચકે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—“હે રાજા! આપ સધળું જાણો છો, સર્વજ્ઞ છો, એવું લોકો ખોટું બોલે છે. કારણ કે “નથી” એ શબ્દ તમે વાચકોને કહી જ જાણતા નથી.”

આ સાંભળી, આનંદ પામી, રાજાએ મનથી સંકલ્પ કરી, પશ્ચિમ દિશાનો પ્રદેશ પણ તે કવિને આપી દીધો, અને પોતે ઉત્તર દિશા તરફ મોંદું ફેરવીને બેઠો. એટલે છેક જ વિસ્મય પામતો બ્રાહ્મણ તે તરફ ફરી બોલ્યો:—

સર્વદા સર્વદોઽસીતિ, મિથ્યા ત્વં સ્તૂયસે બુધૈઃ ।

નારયો લેભિરે વૃષ્ટં, ન વક્ષઃ પરયોષિતઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—“હે રાજન્ ! કવિઓ અને પંડિતો તમને સર્વદા વખાણુ છે કે “ તમે સર્વસ્વના દાતા છો, હમેશ બધું આપો છો. ” પણ તેમનું એ કહેવું ખોટું છે; કારણ કે આજ સુધી તમે શત્રુઓને પુંક અને પરસ્ત્રીઓને વક્ષસ્થળ આપ્યું નથી. (અર્થાત્ પરસ્ત્રી તમે ભોગવી નથી, અને આપ હાર્યા નથી તેથી આપની કીર્તિની જોટલાં વખાણુ કરીએ તેટલાં થોડાં છે.)

ભોજે તરત જ ઉત્તર દિશાના પ્રદેશનો સંકલ્પ કર્યો. અને આમ પોતાની બધી પૃથ્વી આ કવિને અપાઈ ચૂકી જાણી, કાંઈ અવશેષ ન રહેતાં રાજા સિંહાસન ઉપરથી ઉઠી ઉભો થયો. પણ પેલો કવિ કવિશેખર તેના મનનો અભિપ્રાય સમજી ન શકવાથી ધીરજ ખોઈ બોલ્યો:—

રાજન્કનકધારાભિસ્ત્વયિ સર્વત્ર વર્ષતિ ।

અભાગ્યછત્રસંછન્ને મયિ નાયાન્તિ વિંદવઃ ॥

ભાવાર્થ—“ હે રાજન્ ! તમે બધે ઠેકાણે સોનાનો વરસાદ વરસાવો છો, પણ મારી ઉપર અભાગ્યરૂપી છત્ર ઢંકાયલું છે, તેથી તેનાં થોડાં ટીપાં પણ મારી ઉપર પડતાં નથી ! ”

રાજા તેને જવાબ ન આપતાં ઉઠીને પોતાના અંતઃપુરમાં ગયો. બ્રહ્મસભા તો આશ્ચર્યચકિત થતી ચિત્રામણનાં ચિત્રો પેરે સ્તંભિત જ થઈ ગઈ.

આ પ્રમાણે રાજાને કવખતે પોતાની પાસે આવેલો જોઈને રાણી લીલાવતી આશ્ચર્ય પામી. રાજાએ કહ્યું, “ હે રાણી લીલાવતી ! મેં માઈ આ રાજ્ય એક કવિને આપી દીધું છે, માટે આ દેશ મૂકીને ચાલો. આપણે હવે તપોવનમાં જઈ રહીએ. ”

આ તરફ પેલો કવિશેખર પોતાને રાજાએ કાંઈ ન આપ્યું જાણી દિલગીર થયો. અને તે બ્રહ્મસભામાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યો. તે વખતે

બુદ્ધિસાગર પ્રધાને તેને રોકતાં પૂછ્યું:—“ હે કવિરાજ ! રાજ્યએ તમને શું આપ્યું ? ”

કવિએ ઉદાસ મને કહ્યું:—“ રાજ્યએ મને કાંઈ પણ આપ્યું નથી. ”

બુદ્ધિસાગરે કહ્યું:—“ તમે રાજ્યને જે શ્લોકો સંભળાવ્યા તે મને પાછા કહી સંભળાવો. ”

બુદ્ધિસાગરની બહોંશ જોઈ કવિશેખર રાજ્યને સંભળાવેલા પાંચે શ્લોક તેની આગળ ફરી બોલી ગયો. ચતુર પ્રધાન સમજી ગયો કે રાજ્યએ એને બધું રાજ્ય આપી દીધું છે, અને તેથી જ અમુંઝાઈ અંતઃપુરમાં સીધાર્યો છે. પછી તેણે એ બ્રાહ્મણને કહ્યું: “ હે પંડિતજી ! તમને રાજ્યએ જે કાંઈ આપ્યું હોય તેના લાખ ટકા હું તમને આપું છું. બોલો, તમે તે મને વેચાણુ આપો છો ? ”

પોતાને રાજ્યએ કાંઈ આપ્યું નથી, છતાં આ પ્રધાન એક લાખ ટકા આપવા માગે છે તેથી આનંદ પામી કવિએ કહ્યું:—“ હે પ્રધાનજી ! મારે તે કમ્પસ છે. રાજ્યએ મને જે કાંઈ આપ્યું છે તે તમને એક લાખ ટકા હું વેચું છું. ”

આ સાંભળી, વૃદ્ધ પ્રધાન બુદ્ધિસાગરે તુરત તે બ્રાહ્મણને પોતાના ખજાનામાંથી લાખ ટકા ગણાવી આપ્યા. પોતાને લાખ ટકા ધન મળ્યું તેથી આનંદ પામીને કવિ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પછી પ્રધાન રાજ્યની પાસે ગયો, ત્યાં રાજ્ય પોતાનો દેશ છોડી જવાની તૈયારી કરતો હતો, તેને જોઈ પ્રધાને પૂછ્યું:— “ હે મહારાજ ! આપે ક્યાં જવાની આ તૈયારી કરવા માંડી ? ”

રાજ્ય બોલ્યો:—“ હે પ્રધાનજી ! પેલા આજ નવા આવેલા પંડિત કવિશેખરને મેં માફ રાજ્ય આપી દીધું છે, તેથી આ દેશ છોડી જવાની તૈયારી હું કરું છું. ”

પ્રધાને કહ્યું:—“ હે મહારાજ ! હવે જોમ કરવાની જરૂર રહી નથી, તે કવિએ એક લાખ ધન લઈ આ રાજ્યનું વેચાણુ મને પાછું કર્યું છે.

તેનાં નાણાં મેં મારા ખજનામાંથી તેને ચુકવી પણ આપ્યાં છે. તે લઇને તે કવિ જતો રહ્યો છે. માટે હવે આપને અત્રેથી જવાની જરૂર રહી નથી. ”

બુદ્ધિસાગરની આવી બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ, રાજા ધણા આનન્દ પામ્યો, અને તેની ફરી કદર કરી.

વાર્તા ૭૫ મી-નસીબમાં કોદરા તે ક્યાંથી પામે ચોખા ?

એક સમયે રાજા ભોજ રાત્રે ફરતો ફરતો એક દેવમંદિર સમીપ આવ્યો. ત્યાં એક બ્રાહ્મણી સ્ત્રીને નીચેનો દ્વહો બોલતો સાંભળી:—

માણુસડા દસદસ દસા સુણિયઈ લોચપસિદ્ધ ।

મહુ કન્ત હુ ઈક જ દસા અવરિ નયોરિહુ સિદ્ધ ॥

ભાવાર્થ—“માણુસ માત્ર દશા દસકે ચઢતી પડતી અનુભવે છે, એ વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ મારા કંથને તો એક જ દશા જન્માર્થી ચાલ્યાં કરે છે. તેણે બીજી-દરિદ્રતા સિવાયની-દશા સ્વપ્નેય દીધી નથી. ”

આ દ્વહો સાંભળી, ભોજને તેની ઉપર અતિશય દયા આવી. પરંતુ તે વેળા તો તે મુંગો મુંગો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પણ પ્રાતઃકાલે બ્રહ્મસભા મળતાં પેલી સ્ત્રીના પતિને બોલાવી મંગાવ્યો અને સૂચના આપી લાખ લાખ રૂપેઆનાં બે રત્નો જે બે બીજેરાંમાં તેણે અગાઉથી ધક્કાવ્યાં હતાં, તે સાથે બે બીજેરાં તેને અર્પણ કર્યાં.

બ્રાહ્મણ તે સમજ્યો નહીં, અને “ રાજાએ આપી આપીને બે જ બીજેરાં આપ્યાં, એણે જો એથી કાંઈ વિશેષ આપ્યું હત તો તેના ભણ્ડારમાં શી ખોટ આવવાની હતી ? પણ આખરે લોભી તે લોભી જ. ” એવો વિચાર કરતો તે બ્રાહ્મણ દેવમંદિરે પોતાની પત્નીની પાસે ન જતાં પરભાર્યો શાકબજારમાં સીધાર્યો અને તે એક કાછીઆને થોડે મૂલ્યે વેચ્યાં.

૩૭૮ વાર્તા ૭૫ મી—નસીબમાં કોદરા તે ક્યાંથી પામે ચોખા ?

તે જ વેળા એક ગૃહસ્થ ભોજની સભામાં જવા માટે શું લઈ જવું તેનો વિચાર કરતો ઉભો હતો તેણે એ એ બીજાનાં સારાં લાગવાથી વેચાતાં લઘુ લીધાં અને સભામાં જ લાગલા આવી રાજને અર્પણ કર્યાં.

ભોજે જોતાં વેંત જ તે વર્ત્યા; અને સહસા તેના મુખથી નીચેના ઉદ્ગાર નીકળ્યા:—

વેલામહલ્લ કલ્લોલ પલ્લિદં જઈ વિ ગિરિનઈ પત્તં ।
અણુસરઈ મગ્ગલગ્ગં પુણ્ણોવિ રયણાય રે રયણં ॥

ભાવાર્થ—સમુદ્રમાં રહેલું રત્ન ભરતીનાં મોજાંથી ઉછળી પડી અથડાતું અથડાતું કદાચિત્ત પર્વતમાં રહેલી નદીને પામે છે, પરંતુ તેવાં જ ભરતીનાં મોજાંના ઉછાળાથી પાછું ફટાતું ફટાતું રત્નાગરમાં આવે છે. માટે ભાગ્ય એ મોટી વાત છે.

કારણ કે—

પ્રીણિતાશેષવિશ્વાસુ વર્ષાસ્વપિ પયોલવમ્ ।
નાપ્નુયાઞ્ચાતકો નૂનમલભ્યં લભ્યતે કુતઃ ॥

ભાવાર્થ—અભિજ્ઞ જગતને તૃપ્તિ પમાડનાર મેઘ વર્ષા ઋતુમાં ધણી વરસે છતાં સંચિત ન હોય તો ચાતકના મુખમાં તેનું એક બિંદુમાત્ર ન જાય. એ તો જોને ન મળવાનું હોય તે ક્યાંથી મળે ? ”

ભોજે પછી પેલા દરિદ્રી બ્રાહ્મણને ખોલાવી તેના દેખતાં જ પેલાં બીજાનાં ખોલાવ્યાં, અને તેમાં ધાલેલાં રત્નો દેખાણ્યાં, અને પછી તેને તે સમર્પણ કર્યાં. પેલો બ્રાહ્મણ પણ અતિ આનંદ પામતો સ્વગૃહે ગયો.

વાર્તા ૭૬ મી-માર્ગ દારિદ્ર્ય બાળ.

વિવેકશર્મા નામે બ્રાહ્મણ અતિ ગરીબ હતો. તે થોડી ધણી વિદ્યા બણ્યો હતો. તે બિચારો પોતાના ગુજરાન માટે અત્યંત મહેનત કરતો હતો. છતાં મહા મુશ્કેલીએ માંડ માંડ જીવનગારો ચલાવી શકતો. તેથી કંટાળી જઈ, તેણે ધારાનગરમાં ભોજરાજની પાસે આવવાનો વિચાર કર્યો. પણ રાજની પાસે જવું એટલે કાંઈ પણ ભેટ તો લઈ જ જવી જોઈએ, એવો તેને વિચાર સૂઝ્યો. કારણ રાજમંદિર, દેવમંદિર વગેરે ઠેકાણે જતાં કાંઈ પણ ભેટ લીધા વિના ન જવું, એવો યોગ્ય શાસ્ત્રવિધિ છે. તે વિષે કહેલું છે કે—

રિક્તપાણીર્ન પશ્યેત રાજાનં દેવતાં ગુરું ।

દૈવજ્ઞં ભિષજં મિત્રં ફલેન ફલમાદિશેત ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—“ ખાલી હાથે, એટલે કાંઈ પણ ભેટ લીધા વગર રાજ, દેવમંદિર, ગુરુ, જોશી, વૈદ અને મિત્રને ત્યાં જવું નહિ. પરંતુ ફલની ભેટ દ્વારા સામું ફલ માગવું; અર્થાત રાજ પાસેથી બક્ષીસ, વૈદ પાસેથી દવા, જોશી પાસેથી ભવિષ્ય કથનરૂપી ફલ ફલ—ભેટ આપીને મેળવવું.

આથી રાજની પાસે કાંઈ પણ ભેટ તો લઈ જ જવી જોઈએ, એવો તેણે મન સાથે ઠરાવ કર્યો. પણ ભેટ શી લઈ જવી ? પોતે અતિ-શય ગરીબ હતો. તે બે પૈસા ખરચી શકે તેવો પણ ન હતો. સુદામાના તાંદુલ જેમ શ્રીકૃષ્ણ હોંસથી ખાધા હતા તેમ શું હાલના સંસારમાં રચ્યા પચ્યા રહેલા રાજ કાંઈ ખાવાની ચીજોથી પ્રસન્ન થવાના હતા ? પણ ત્યારે તે મારે બીજી શી ચીજ લઈ જવી ?

તેને આમ થોડી વાર વિચાર કરતાં કોઈ ચીજ એવી ન દેખાઈ કે, જેથી રાજ પ્રસન્ન થાય. આખરે જ્યારે કાંઈ ચીજ ન મળી ત્યારે તે ખાવાની જ ચીજ લઈ જવા તૈયાર થયો. પોતાના ગામમાં શેરડી સારી થતી હતી. તેના બે ચાર કટકા પોતે માગી લાવ્યો અને તે પોતાના જૂના પુરાણા ઘોઘીઆને છેડે બાંધી, ધારાનગર તરફ ચાલ્યો, અને બીજે દિવસે ધારાનગર આવી પહોંચ્યો.

તે પાધરો બ્રહ્મસભા આગળ આવ્યો. તે દિવસે કોમક કારણથી સભા ભરાવાને વાર હતી, અને રસ્તાનો તે થાકેલો આવ્યો હતો, તેથી તેને ઉંઘ આવતી હતી. એટલે જ્યાં બીજા માણસો પણ સભા ભરાવાની રાહ જોઈ બેઠા હતા ત્યાં જઈને પોતે બેઠો, પણ ત્યાં તેને ઉંઘ આવવા લાગી. તેથી પોતાની પાસે બેઠેલા માણસોને તેણે કહ્યું:—“ ભાઈઓ ! હું અત્રે જરા સુઈ જઈ છું. સભા ભરાય ત્યારે કૃપા કરી મને જગાડજો.”

આમ કહી, શેરડીના કટકાવાળું પેલું પોટલું માથા નીચે મૂકી તે સુઈ ગયો. તે બાપડો નચિતાઈથી ઉઘી ગયો, એટલે ત્યાં એકલા થયેલા માણસોએ તેની ગમ્મત કરવા વિચાર કર્યો. તેના માથા નીચેનું પોટલું ધીમેશથી તેમણે ખેંચી લીધું અને તેમાંથી શેરડીના કટકા કાઢી લઈ, બાવળના લાકડાના કટકા બાંધી દીધા અને પાછું એ ઠેકાણે મૂકી દીધું. બિચારો બ્રાહ્મણ ઉંઘના ઘેનમાં બીલકુલ ચેત્યો જ નહીં.

થોડી વાર થઈ અને કચેરી ભરાઈ, એટલે પેલા લોકોએ તે બ્રાહ્મણને જાગૃત કર્યો. તે બિચારો ગભરાઈને સફળો બેઠો થયો અને પેલું પોટકું જોયા વગર જ બગલમાં મારી, હાંફજોડાંજોડાં સભામાં સોંસરો પંઠો.

પછી યોગ્ય તક આવતાં ભર સભા વચ્ચે બધાના દેખતાં જ પેલું પોટલું છોડી, વિના ભયે શેરડીના જ કટકા છે એમ સમજી, પેલા લાકડાના કટકા રાખની આગળ મૂક્યા. અને પોતે શું મૂકે છે તે ઉપર ધ્યાન જ ન આપ્યું.

પરંતુ આ પાસ તો બાળવાનાં લાકડાનાં કટકા જોઈ આખી સભા આશ્ચર્ય પામી. રાજા ભોજ પોતાની સામે લાકડાનાં કટકા મૂકાયેલા જોઈ ગુસ્સે થઈ ગયો. તે શું કરવું તેના વિચારમાં હતો. બ્રાહ્મણ પણ શેરડીને બદલે લાકડાના કટકા નીકળ્યા જોઈ ગભરાઈ જ ગયો.

રાજાના મનનો વિચાર તથા બ્રાહ્મણનો આવો ગભરાટ જોઈ, કલિદાસ બ્રાહ્મણની વાહારે તત્પરતાથી ધાયો. અને સમયસૂચકતા વાપરી ઉભો થઈને બોલ્યો:—

“હે મહારાજ ! આ ગરીબ બ્રાહ્મણે આપની પાસે આ લાકડાના કટકા મૂકી એક સમસ્યા કહી છે, તેણે કંઈ આપની મશ્કરી કરી નથી. તેની એ સમસ્યા આ પ્રમાણે છે:—

દग्ધં સ્વાંડવમર્જુનેન હિ વૃથા કલ્પદ્રુમૈર્ભૂષિતં ।
 દગ્ધા વાયુસુતેન હેમનગરી લંકાપુરી સ્વર્ણભૂઃ ॥
 દગ્ધો લોકસુખો હરેણ મદનો કિં તેન યુક્તં કૃતં ।
 દારિદ્ર્યં જનતાપકારકમિદં કેનાપિ દગ્ધં ન હિ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—“હે રાજા ! જે મોટી મોટી વસ્તુઓ મોટા ગણાતા પુરુષોએ આળી છે, તે લોકને આનંદ આપનારી હોવાથી તેમણે એમ કંઈ મોટાઈનું કે જનકલ્યાણનું કાર્ય કર્યું નથી. આપ જ જીવોને કે પેલા અજીને બળાવી બળાવીને લોકની ઇચ્છા પૂરી પાડનારા કલ્પવૃક્ષોથી શોભાયમાન એવું જે ખાંડવ વન તેને અગ્નિને આપી દહીને આળી નંખાવ્યું ! અર્થાત્ લોકોપકારનું એટલુંયે સાધન વણસાડાવ્યું ! (તેમ જ) રાવણને વસવાની અને લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ સુવર્ણમય લંકા વાયુસુત હનુમાને આળી નાંખી; (વળી) અધા લોકને સુખ આપનાર જે કામદેવ તેને હર-શંકર, મહાદેવજીએ આળી નાંખ્યો ! પણ તેથી શું કંઈ લોકોના સુખની વાત થઈ ? નહિ જ, ઉલટું લોકનાં સુખનાં સાધનોનો વિનાશ કર્યો. પરંતુ તેમણે જે આળવું જોઈતું હતું તે તો તેઓ આળી જ શક્યા નથી. ખરી રીતે તો લોકોને દુઃખ આપનાર દરિદ્રતાને આળવી જોઈતી હતી, પણ તેને તો કોઈએ પણ આળી નાંખી જ નથી.

“માટે હે મહારાજ ! આ, બ્રાહ્મણનું કહેવું એવું છે કે, આ લાકડાના કટકાથી મારું દારિદ્ર્ય આપ આળી નાંખો.”

રાજા આ સાંભળી, આનન્દ પામ્યો. તેના મનનો ક્રોધરૂપી તાપ શમી ગયો. પછી તેણે પેલા બ્રાહ્મણને દશ હજાર મોહોર આપી ખુશી કર્યો તે લઈ બ્રાહ્મણ ગમ્ભીરતા યારે પાસ જોવા લાગ્યો. એટલે રાજાએ આશ્ચર્ય પામી તેને તેમ જોવાનું કારણ પૂછ્યું. તેનો બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો:—

૩૮૨ વાર્તા ૭૭ મી-દિગંબર કુલચંદ્ર યતિ અને ભોજની પુત્રી

“હે મહારાજ! આપે મને આ દ્રવ્ય આપ્યું તો ખરું પણ તેથી મેં પાછળ ફરીને જોયું કે, ઘણાં વર્ષથી જે દરિદ્રતા મારી પાછળ લાગી હતી તે હજી છે કે ગઈ?”

બ્રાહ્મણનું આવું ભોળપણ જોઈને આખી સભા હસી પડી. પછી પેલો બ્રાહ્મણ ત્યાંથી રવાના થયો.

વાર્તા ૭૭ મી--દિગંબર કુલચંદ્ર યતિ અને ભોજની પુત્રી.

એક દિવસ રાજા ભોજ સંધ્યાકાલનું નિત્યકર્મ પરવારી, નગરમાં ફરવા નિકળ્યો હતો. તે વેળા એક દિગંબર યતિ ટેલીયા બ્રાહ્મણની પેઠે નીચેની ગાથા બોલતો બોલતો નગરમાં ફરતો સાંભળાયો:—

એકે જન્મુ નગ્ગુહ ગિઉ ભડસિરિ ખગ્ગુ ન ભગ્ગુ ।
તિક્ખાં તુરિયાં ન માણિયાં ગોરી ગલિ ન ભગ્ગુ ॥

ભાવાર્થ--“અતિશય ભડ શૂરવીરપણાની શોભા રૂપી ખડ્ગ (તરવાર) ધારણ કરતાં, અને દિગંબર થઈ બ્રમણ કરવામાં મેં મારો આ જન્મ-મારો આખોએ વિતાવ્યો. પણ તરણીઓનાં તીખાં-તીણાં કટાક્ષો માણ્યાં નહીં, અર્થાત્ સુખનાં ઉપકરણો સાથે સ્ત્રીસુખ માણ્યું નહીં. કારણ નાનપણથી વાંદા જંગલોઓની સંગત થવાથી હું દિગંબર યતિ બન્યો અને કોઈ દિવસ સુકોમલ સુન્દરીના કંઠમાં હાથ નાખી આનન્દ મેળવ્યો નહીં; આમ મારો જન્મ-મારો એજે ગયો છે.”

ભોજે એ દિગંબરને તેની, શૂરવીરને યોગ્ય સામર્થ્યની ગવોંકિત-ભરી, આવી ગાથા સાંભળી, પાસે બોલાવ્યો અને પ્રશ્ન કર્યો:—

“હે દિગંબર ! તારું નામ શું ? અને તારું સામર્થ્ય કેટલું છે ? તું ક્યાંથી આવું છું ? અને તારી શી ઇચ્છા છે ?”

એટલે પેલો ચતુર દિગંબર બોલ્યો:—“મારું નામ કુલચન્દ્ર યતિ છે. હું દક્ષિણ દેશથી આવું છું. ત્યાંના નગણા રાજા તૈલિપ દેવે મારી વિનતિ ન સ્વીકારી. તેથી તેની ઉપર મને રોષ ચઢ્યો છે. મારું ધાર્યું થાય તો હું તેને મૂળથી ઉચેડી નાંખું. હે રાજા! તેનો તું શત્રુ અને પ્રતિસ્પર્ધિ, તેમ શૂરવીર અને સાધનસંપન્ન છું. વળી મેં તારું મોટું નામ તથા મોટું દિલ સાંભળ્યું છે, તેથી તેની ઉપરનો મારો વૈરાગ્ય શમાવવા અહીં ધારાનગર આવ્યો છું. તારે મારું સામર્થ્ય સાંભળવું છે? ભલે ત્યારે સાંભળ:—

દેવ દીપોત્સવે જાતે પ્રવૃત્તે દાન્તિનાં મદે ।

एकच्छत्रं करोम्येव सगौडं दक्षिणापथम् ॥

ભાવાર્થ—“હે દેવ ! મારું એવું અતુલ સામર્થ્ય છે કે, હાથીના કુંભસ્થ-
ળમાંથી ઝરતો મદ જ સમયે માયો સમાતો નથી અને ઉભરાઈ જાય છે
એવો દીપોત્સવીનો સમય આવી પહોંચે તે અગાઉ જ હું ગૌડ ખંડમાં
તેમ જ દક્ષિણના પ્રદેશને એક રાજાના એકછત્ર હેઠળ—એકચક્રે આણી
શકું, અને એ રાજાને છત્રપતિ—ચક્રવર્તી બનાવી શકું એમ છું.”

‘તેનું આવું ગર્વભર્યું પરાક્રમ સાંભળી, ભોજરાજા તો દિગ્મૂઢ જ થયો.
એ સમયે તેને દૂતોએ આવી સમાચાર કહ્યા કે, ગુજરાતનો રાજા ભોજો
સીમદેવ સિંધુલ દેશના રાજાને જિતવા સિંધ ગયો છે, તેથી ગુજરાત
જિતવાનો આ ખરો મોકલો છે. આ સાંભળતાં જ ભોજને વિચાર સ્પુર્યો
કે, આ કુલચન્દ્ર યતિની પોતાના સામર્થ્યની ગર્વોક્તિ નાણુવાની યોગ્ય તક
મળી છે, માટે તેને ગુજરાત જિતવા મોકલું.

આ વિચારથી તેણે કુલચન્દ્રને એ કાર્ય ઉપાડી લેવા વિનતિ
કરી, અને તેણે એ કબુલ કીધું.

એટલે તરત જ ભોજે પોતાના રાજ્યમાં પડેા વજડાવ્યો, સર્વ
સામંતાદિને સૈન્યની ઘટતી તૈયારી કરવા લખોટાઓ દેશાવર મોકલ્યા.
અને સર્વ સામગ્રીઓ તૈયાર થતાં, દિગંબર કુલચન્દ્રને સેનાપતિપદ આપી
ગુજરાત મોકલ્યો. તે વેળા ભોજે તેને કહ્યું:—

૩૮૪ વાર્તા ૭૭ મી-દિગંબર દુલ્લયંદ્ર યતિ અને ભોજની પુત્રો

નવ જલ ભરીયા મગગડા ગયણિ ઘડકવઈ મેહુ ।
ઈત્યન્તરિ આવિસિઈ તઉ જાણીસીઈ નેહુ ॥

ભાવાર્થ—“રસ્તાઓ નવા (વર્ષાદના) જલથી ભરાય, અને ગગનમાં મેઘ ગાળી ઉઠે, તે દરમ્યાન જો તું જિત મેળવી પાછો ધારાનગર આવીશ તો તારો રનેહ ખરો સમજશે.”

આ સંદેશાથી પ્રદુલ્લ થઇ દુલ્લયંદ્ર યતિએ સધળા સૈન્ય સાથે દડમજલ કરી, ગુજરાતનું પ્રતિગ્રહ અને રક્ષક સૈન્ય તેને અટકાવવાને કંઈ કરી શકે તે અગાઉ અચાનક, પણ ઘણા જ સંજ્ઞા ધોષ પાટનગર અણહિલપુર પાટણ ઉપર માર્યો. અને થોડા કાલમાં પાટનગરને તોડીફોડી, છિન્નભિન્ન કીધું; મહેલ અને બજારો હુંટયાં; ગુર્જર દેશનું ચક્રણ બંધ કરાવ્યું અને મુખ્ય નગરદ્વારના પાયામાં ઉલટી સમજથી માળવાનું નાણું (કપદિકા દોડી) દટાવ્યું. એ દિવસથી એવી ખ્યાતિ સમસ્ત ગુજરાતમાં પ્રસરી ગઈ કે દુલ્લયંદ્ર યતિએ અણહિલપુર નગર ભાગ્યું.

પછી દુલ્લયંદ્રે ભોજા ભીમદેવના પ્રધાન સાથે તહનામું કર્યું અને માળવે પાછો આવ્યો. ત્યાં ભોજે વિજયોત્સવનો દરબાર ભર્યો અને તે મંચે દુલ્લયંદ્રે પૂરી દુલાશથી ગુજરાત જિત્યાની હુકીમત સંભળાવી, ગુજરાતનું નાણું બંધ કરાવી, માળવાનું નાણું દાટ્યાની વાત કહી.

એ સાંભળતાં જ ભોજ તેની ઉપર ઘણે જ ગુસ્સે ભરાયો અને તડુકો કરી બોલ્યો:—

“હે દુલ્લયંદ્ર ! તું યતિ તે યતિ જ રહ્યો. તું કમઅકલી છે. કંઈ યતિ-જોગે તે મુસદ્દીગીરી જાણે ! તેં માળવાનાં દોડાં ત્યાં વાવી અપશકુન કર્યાં. અરેરે ! તેં ઉલટું કીધું. ત્યાં તેં અંગારા કેમ ન દાટ્યા ! તારે ગુજરાતનું નાણું ખડણી પેટે ભોજો ભીમદેવ આપણા દરબારમાં પાઠવે, એવી થટતી ગોઠવણ કરવી જોઈતી હતી. હવે તો તારા આ અપશકુનિયાજ કામથી માળવાનું નાણું ત્યાં ધસડાઇને જશે.”

(ઇતિહાસ જોતાં એમ જ થયું છે. ભોજ મરણ પામ્યા પછી ગુજરાતના પ્રતિનિધિ નાગર ડામર-દામોદરના તદ્દથી માળવાનાં દેવાલયોની સમૃદ્ધિ ગુજરાતમાં ગઈ અને સિદ્ધરાજે યશોવર્મા તથા નરવર્માને હરાવી માળવાની ઋદ્ધિસિદ્ધિ હુંડી હતી.)

પછી ભોજે દરબાર બરખાસ્ત કીધો.

તે પછી કુલચન્દ્ર યતિ ભોજના રાજ્યભુવનમાં પૂરતા માનમરતબા સાથે રહેવા લાગ્યો. તેઓ બંને વિવિધ આનન્દવિનોદ માહાણતા હતા. એક દિવસે શરદ પૂર્ણિમાની રાત્રિએ ભોજ અને કુલચન્દ્ર મહેલની અગાસીમાં બેઠા હતા, તેવામાં ધારાધિપતિ ભોજે ચન્દ્રના સામું બેઠાં નીચેનું પૂર્વાર્ધ ઉચ્ચાર્યું:—

येषां वल्लभया सह क्षणमिव क्षिप्रं क्षया क्षीयते
तेषां शीतकरः शशी विरहिणामुल्केव संतापकृत् ।

ભાવાર્થ—“જે પુરૂષો પોતાની વલ્લભા—પ્રાણપ્રિયા સાથે રાત્રિને એક ક્ષણ હોય તેમ આનન્દમાં વિતાવે છે, તેમને ચન્દ્ર શીતળ છાંય આપી શાંતિ કરે છે, પરન્તુ જેઓ (ચક્રાર પક્ષી) પોતાની પત્નીનો વિરહ વેઠે છે, તેમને તો તે જાણે ઉલ્કા(અગ્નિનાં આકાશમાંથી વરસતાં ઉંઘાડીયાં)નો દાહ હોય તેમ સંતાપ કરનારો નીવડે છે.

એટલે આ શ્લોકનું ઉત્તરાર્ધ પૂરું કરતાં, પોતાની એકલી અદૂક્ષી સ્થિતિનું બાન કરાવતો રસિક યતિ કુલચન્દ્ર બોલ્યો:—

अस्माकं तु न वल्लभा न विरहस्तेनोभयभ्रंशिना-
मिन्दु राजति दर्पणाकृतिरसौ नोष्णो न वा शीतलः ॥

ભાવાર્થ—“ પરન્તુ હે નરેન્દ્ર ! અમારે યતિઓને તો કોઈ વલ્લભા—પ્રિયતમા નથી, તેમ તેનો વિરહ પણ સહેવાનો નથી, તેથી અમારા જેવા સંયોગવિયોગથી બ્રષ્ટ થયેલા યતિઓને તો આ ચન્દ્રમા જાણે દર્પણમાં તેની આકૃતિ પ્રતિબિંબિત થઈ હોય તેવો જ જણાય છે. તે અમને ઉષ્ણ—ઉંડો લાગતો નથી તેમ શીતલ—શીતળોયે લાગતો નથી. ”

ભોજ યતિ કુલચન્દ્રનો અભિપ્રાય સમજ્યો અને તેને લાગ્યું કે, જેણે પૂર્વાવસ્થામાં ગૃહસ્થાશ્રમનાં સુખ માહાણી ઇન્દ્રિયોને પરિત્યજી કીધી નથી, તેણે પરમ પદ પામવાની ઇચ્છાથી કદિ પણ યોગસાધન સાધવા આઆલ્સવ્યસય સ્વીકારવું નહીં ! અને છતાં જો તે વિના ગૃહસ્થાશ્રમે સંન્યસ્ત કે યતિત્વ અંગિકાર કરે છે તો તેની ઇન્દ્રિયસુખની લાલસા મટી નહીં ગયાથી તે હેઠો પડે છે અને ઉલટી અવનતિ પામે છે.

પછી ભોજે કુલચન્દ્રની ઇચ્છા સમજીને તેનો એક સુંદર વારાંગના સાથે મેળ કરી આપ્યો. અને તેના દરબારમાં તે સુખચેનથી રહેવા લાગ્યો.

કેટલાક કહે છે કે ભોજરાજની એક અતિ રુપસંપન્ન રાજકુંવરી સાથે કુલચન્દ્રને સ્નેહ બન્ધાયો અને તેઓએ ગાંધર્વલગ્ન ભોજથી છાનાં કર્યા હતાં; અને તે વાત પોતાને કાને આવતાં, “કણકમાં પાણી પડ્યું તે નહીં પડ્યું નહીં થાય,” એમ સમજી ઇચ્છેચ્છાને પ્રધાન ગણી, પોતાની પુત્રી તેને આપી, અને તેના શૌર્યકાર્યના બદલામાં દરબારમાં રહેવા દીધો.

વાર્તા ૭૮ મી-શંકર કવિનું પ્રાસંગિક ચાતુર્ય.

ભોજરાજ શ્રી જગન્નાથજીની યાત્રા કરી આવ્યા પછી ત્યાંની ભૂતિઓ જેવી, શ્રીકૃષ્ણ, સુભદ્રા અને બલરામ એ ત્રણની ભૂતિઓ દેવસેવામાં રાખતો હતો. એક દિવસ પૂજન કરતાં હાથમાંથી બલરામની ભૂતિ છટકી અને હેઠી પડી. આને અપશકુન ગણી હવે શુંતું શું થશે, એવા વહેમથી તે મોટી ચિંતામાં પડ્યો. તેને એવો વિચાર આવ્યો કે, “હસ્તિનાપુરને હલના અગ્ર ભાગથી ઉંધું વાળવા તૈયાર થયલા બલરામ શું કોપાયમાન થઈને મારા ધારાનગરને ઉંધું તો નહીં વાળે ?” અગર પોતાના શિષ્ય દુર્યોધનને અયોગ્ય રીતે હણવાથી જેમ ભીમને ઉખેડવા તત્પર થયા હતા, તેમ મારું નિકંદન કાઢવા ઉદ્યુક્ત તો નહીં થાય ?

આવો વિચાર આવતાં તેણે બલભદ્રની શાન્તિને અર્થે કોઈ ધર્મકૃત્ય કરવાની અને ઉચિત પ્રાયશ્ચિત્ત કરી શુદ્ધ થવાની ઉત્કટ આતુરતાથી

પંડિતોની સભા બોલાવી; અને ધર્મશાસ્ત્રો શોધાવ્યાં. પરન્તુ તેમાંથી યોગ્ય સમાધાન ન જડ્યું. ભોજે પોતે કોઈ સમાધાન ન જડે ત્યાં સુધી ભોજન નહીં લેવાની બાધા લીધી. એટલે બિચારા આશ્રિત પંડિતોને પણ ભૂખ્યા રહેવું પડ્યું. અને નગરમાં ચારે કોર આ સંકટની વાત પ્રસરી ગઈ.

એટલામાં સૌરાષ્ટ્ર દેશથી એક જડસા જેવો જણાતો શંકર નામનો પંડિત ધારાનગરમાં ધસ્યો ધસ્યો પેઠો. તેવામાં સામે માલણ મળી. તેને ભોજ પાસે જવાનો ઉપાય પૂછતાં તેણે બ્રહ્મદ્રવની મૂર્તિ રાજના હાથમાંથી પડ્યાથી તેના પ્રાયશ્ચિત્તના શોધનમાં સર્વ પંડિતો રોકાયા હોવાનું કહ્યું. આમ અનાયાસે પ્રસિદ્ધિનો લાગ આવ્યાથી, શંકર કવિ પહેલાં બજારમાં ગયો. ત્યાંથી તેણે એકાદું પુસ્તક મેળવ્યો, હુગડે વિંટાળી બગલમાં મારી લીધું; અને બ્રહ્મસભામાં લાગ્યો જ ગયો.

ત્યાં રાજાએ હર્ષભરે નવા આવેલા શંકર કવિને પ્રશ્ન કર્યો:—
“હે મહારાજ ! મારી શંકાનું નિવારણ આપ કરી શકશો ?”

શંકર:—“હે રાજન્ ! ઘણી જ ખુશીની સાથે. શંકા નિવારવી, એ તો અમારું પંડિતોનું નિત્યનું કામ છે. અને એટલા માટે તો હું આ અલભ્ય પુસ્તક બગલમાં જ મારીને જ્યાં ત્યાં ફરું છું. એમાં સઘળી બાબતોના ખુલાસા છે. માટે આપને જે પૂછવું હોય તે બેલાશક પૂછો અને આપની મુંઝવણ ટળાવો.”

ભોજ:—“આપના પુસ્તકનું નામ શું !”

શંકર:—“એ કંટકમર્દન નામનું ધર્મશાસ્ત્ર છે. એમાં સઘળી શંકાઓનાં નિરસન છે.”

આ એક નવા ધર્મશાસ્ત્રનું નામ સાંભળી, આશ્ચર્યપૂર્વક ભોજ બોલ્યો:—“હે દ્વિજ ! આજે પૂજા કરતાં મારા હાથમાંથી બ્રહ્મદ્રવની મૂર્તિ સરી પડી છે. તેથી મારું મન દગદગે છે કે રખેને કાંઈ ઉત્પાત તો નહીં થાય. માટે એનું કોઈ સમાધાન શોધી આપો.”

શંકર કવિએ તરત જ પુસ્તકનાં પાનાં ફેરવ્યાં અને કાંઈ વાંચતો હોય તેવો દેખાવ કર્યો. પછી તેણે તે બંધ કરી, મોઢા આલાપ સાથે નીચેનો એક શ્લોક ઉચ્ચાર્યો:—

ઔત્પાદિકં તદિહ દેવ વિચારણીયમ્

નારાયણો યદિ પતેદથવા સુમદ્રા ।

કાદમ્બરીમદવિઘ્નિતલોચનસ્ય

યુક્તં હિ લાઙ્ગલપતેઃ પતનં પૃથિવ્યામ્ ॥

ભાવાર્થ—જે નારાયણ અથવા તો સુમદ્રાની મૂર્તિ હાથમાંથી સરી પડે તો હે દેવ ! ઉત્પાત અવશ્ય થાય, અને તેના નિવારણનો વિચાર કરવો, એ અવશ્ય યોગ્ય છે. પરન્તુ કાદમ્બરી નામની ભારે આકરી મહિરાનું પાન કરવાથી જેનાં લોચન ધૂમાયલાં છે એવા, લાંગલ-હલને ધારણ કરનારા બલરામની મૂર્તિ પૃથ્વી ઉપર પડે તો તે યુક્ત છે, અર્થાત્ દોષપાત્ર નથી; મધ પીનારા પૃથ્વીને ભેટ ત્યારે જ તેને નિરાંત વળે, ત્યારે જ તેનો નિશો ઉતરે, માટે આ જે થયું છે તે યોગ્ય જ થયું છે; એમાં વહેમ ધર્યા જેવું કે ઉત્પાતની ચિંતા રાખવા જેવું કંઈ જ નથી.

શંકરના આવા સમાધાનથી ભોજનો ઉત્પાતનો વહેમ ટળ્યો, અને શંકરને યોગ્ય દાન દીધું.

પછી સઘળા પંડિતોને વિદાય કરી, પોતે ભોજનગૃહમાં ગયો અને નિત્ય વ્યવહારમાં નિમગ્ન થયો.

વાર્તા ૭૯ મી—શાથી શું નાશ થયું જાણવું ?

એક દિવસ પ્રાતઃકાલે ભોજરાજનો પદાવેલો પોપટ ઓચિંતો નષ્ટ્ત્વ એમ જોલ્યો. તે ઉપરથી ભોજને તે વિષયે પંડીનો પાસે એક સમસ્યાપૂર્તિ કરાવવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ. યોગ્ય સમયે બ્રહ્મસભા ભરાતાં સર્વ પંડિતો આવ્યા. એટલે નષ્ટ્ત્વ ઉપર સમસ્યાપૂર્તિ કરવાનું નિમન્ત્રણ પંડિતોને કર્યું. તેઓ ભોજના મનનો અભિપ્રાય સમજ્યા નહીં, એટલે કેવા આશયવાળી સમસ્યાપૂર્તિ કરવી તેના વિચારમાં ગુંચવાયા.

તેમનો ગુંચવારો જોઈ, પ્રકાશમાં આવવાનો યોગ્ય સંધિ મળતાં ગુજરાતી પંડિત વામદેવ હતા તે બોલી ઉઠ્યો:—

કુમ્ભોજ્યેન દિનં નષ્ટમ્ કુકલત્રેણ યૌવનમ્ ।

કુપુત્રેણ કુલં નષ્ટમ્ તન્નષ્ટં યન્ન દીયતે ॥

ભાવાર્થ—“નદાઈ ભોજન મળે ત્યારે દિવસનો નાશ થયો—અર્થાત્ દિવસ ખરાબ ગયો જાણ્યો, તેમ કુમારજી મળે ત્યારે યુવાવસ્થા ખરાબ થઈ સમજવી, કુપાત્ર પુત્ર નીવડે ત્યારે કુલ કલંકિત થયું જાણવું અને જે વસ્તુ દાનમાં અપાઈ નથી તે સધળી નાશ પામી—એળે ગઈ જાણવી; કારણ સત્પાત્રને અપાયલું દાન અવિનાશી છે, જ્યારે બીજું અધું નાશવંત છે:—

“ વળી હે રાજનુ! અમારા ગુજરાતના લોકમાં આ એક કહેતી પ્રચલિત છે:—

“ દાળ બગડી તેનો દિવસ બગડ્યો; અથાણું બગડ્યું તેનું વર્ષ બગડ્યું; બાઈ બગડી તેનો ભવ બગડ્યો અને પુત્ર કપુત થયો તેનું કુલ બગડ્યું! ”

ભોજ રાજા પોતાના અભિપ્રાયને મળતો જ વામદેવનો ઉત્તર મળતાં ધણા ખુશી થયો અને તેને એક લાખ મોહોરનું દાન દીધું.

વાર્તા ૮૦ મી—વરરૂચિનું દારિદ્ર્યખંડન.

એક વખતે ધારાનગરના એક મુપ્રસિદ્ધ શિવાલયની ધર્મશાળામાં કુનોજથી આવેલો વરરૂચિ નામનો એક મહાપંડિત તેની પત્ની સાથે ઉતર્યો હતો. થોડાક દિવસ તો તેણે આકાશવૃત્તિ ઉપર કાઢ્યા, પરંતુ તે નભ્યું નહીં, અને અન્નના સાંસા પડતાં એક દિવસે યાચના કરવા શહેરમાં ગયો. તે આખાથે શહેરમાં ભટક્યો, પરંતુ નવરાત્રિના દિન હોવાથી સ્ત્રીવર્ગનું દેવીનાં મંદિરોમાં દર્શન અર્થે જવાનું થયાથી તેમ જ પુરુષવર્ગનું દ્વંદ્વ દાન દેવાને સામાન્ય રીતે આતુર હોતું નથી તેથી, તેને કાંઈ પણ માધુકરી મળી નહીં. એથી સંતાપ પામતો ઠાલી હાથે જ ઘેર આવ્યો. એટલે તેની પત્નીએ તેના મનનું સાંત્વન કરતાં કહ્યું:—

ભાવાર્થ—“હે નાથ ! તમે સમજી અને વિદ્વાન છો, છતાં શું એ વિસરી ગયા છો કે આયુષ્ય, કર્મ, વિત્ત, વિદ્યા અને મૃત્યુ, એ પાંચે મનુષ્ય ન્યારથી ગભરામાં આવે છે ત્યારથી જ તેને માટે નિર્માણ થઈ ચૂકેલાં હોય છે; તેને નિવારવાને કોણ સમર્થ છે ?”

“ચિત્રગુપ્તે જે સુખદુઃખ આપણાં લલાટ વિષે લખેલાં છે, તેનું ઉલ્લંઘન કરવાને અથવા તો તેના લેખમાંના એક પણ અક્ષરમાં ફેરફાર કરવાને દેવો પણ સમર્થ નથી, તો મનુષ્ય તે કોણ માત્ર છે ?

“વળી હે નાથ ! શાસ્ત્રનું આ વચન શું તમને અજાણ્યું છે ?

येन यत्रैव भोक्तव्यं सुखं वा दुःखमेव वा ।

स तत्र च बद्धा वा बलादैवेन नीयते ॥

ભાવાર્થ—“જે પ્રાણી જે જગ્યા ઉપર સુખ અથવા તો દુઃખ ભોગવવાનું છે, તેને તે જગ્યા ઉપર જ દેવ જાણે તેને દોરડી ખાંધીને લઈ જતું હોય એમ પરાણે લઈ જાય છે.

“હે નાથ ! શું તમે એ જાણતા નથી કે શ્રીમાન્ જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય, શ્રી કાશીક્ષેત્રમાં મણિકર્ણિકાને કાઠે હતા છતાં મર્ણુખેળા અપવિત્ર ગાંધાક્ષેત્રમાં પહોંચ્યા !

“માટે હે નાથ ! તમારે મિથ્યા ઢિંતા કરવી યોગ્ય નથી. જો કર્મના બન્ધનને છોડી શકાતું હોત તો નળરાજા, યુધિષ્ઠિર અને રામચન્દ્ર દુઃખોમાં લેપાઈ રહેત જ નહીં ! માટે તમારે પ્રાપ્ત સ્થિતિથી સંતોષ માનવો ધટે છે.”

એટલે વરરૂચિ બોલ્યો:—“હે ગૃહિણી ! તારું કહેવું ખરું છે, પરંતુ મેં આટઆટલી વિદ્યા સંપાદન કરી, છતાં તેની કદર કરનાર કોઈ રાજા કે શ્રીમંત પણ મળ્યો નહીં, અને કર્મે બીજા માગવી રહી, એથી જ મને આટલો સંતાપ થાય છે. એ સત્ય છે કે:—

अपुत्रस्य गृहं शून्यं शून्यं बन्धुहीनस्य च ।

मूर्खस्य च विशः शून्याः सर्वशून्या वरिद्रता ॥

ભાવાર્થ—“જેના ઘરમાં પુત્ર નથી, તેનું ઘર શૂન્યકાર છે; તેમ જ જેને કોઈ અન્ધુ નથી તેનું ઘર પણ શૂન્ય છે; તે જ પ્રમાણે મૂર્ખને સર્વ દિશા શૂન્ય છે; પરંતુ તે સર્વેમાં દરિદ્રીની સ્થિતિ વિશેષ સન્તાપજનક છે. કારણ કે તેને તો સઘળું શૂન્ય છે. તેનામાં ગમે તેટલા ગુણ હશે, ગમે તેટલું જ્ઞાન હશે, પરંતુ તેને તો કોઈ તરફથી માન મળનાર નથી.

“ વળી તું શું એ જાણતી નથી કે, જેમ માણિક્ય ગમે તેટલું ઉત્કૃષ્ટ હોય છે છતાં જ્યાં સુધી કાંચનના સમાગમમાં આવતું નથી ત્યાં સુધી તે શોભતું નથી; તે પ્રમાણે પંડિતો અને લતાઓ પણ સારા (શ્રી-મંતના કે નૃપતિના) આશ્રય વિના શોભતાં નથી. ”

ત્યારે તેની સ્ત્રી બોલી:—“ હે નાથ ! તમે આટલા પંડિત હોવા છતાં આમ મોહ શા માટે પામે છો ? એ તો

કર્માપરાધવૃક્ષસ્ય ફલાન્યેતાનિ દેહિનામ્ ?

દારિદ્ર્યદુઃખરોગાશ્ચ બંધનવ્યસનાનિ ચ ॥

ભાવાર્થ—“દેહધારીઓને પોતાનાં કર્મોના અપરાધરૂપી વૃક્ષનાં દરિદ્રતા, દુઃખ, રોગ, બંધન અને વિપત્તિ આદિ ફળો ભોગવ્યે જ છૂટકો છે.”

વરચ્ચિ:—“ એ ખરું પરંતુ પુરુષાર્થ તો મનુષ્યે કરવો જ જોઈએ અને એથી જ આપણે આ ધારા નગરમાં ભોજરાજને આશ્રય શોધવા આવ્યાં છીએ. અહીં રહે આપણને પખવાડીયું થયું, પણ તેને ક્યાં મળવાનો કે તેની બ્રહ્મસભામાં પ્રવેશ મેળવવાનો પણ કોઈ મેળ આતો જ નથી. કોઈ અગ્રણી પંડિત આપણા હાથ ઝાલે તો હમણાં ઠેકાણું પડે, પરંતુ

બ્રાહ્મણા ગણકા વેશ્યાઃ સારમેયાશ્ચ કુલ્લકુટાઃ ।

દૃષ્ટેષ્વન્યેષુ કુપ્યન્તિ ન જાને તસ્ય કારણમ્ ॥

ભાવાર્થ—“ ગણિકાઓ, વેશ્યાઓ, કુતરાંઓ અને કુકડાઓ એક બીજાને જોઈને કોપે ભરાય છે; અને તેનું કારણ સમજાય છે કે તેઓ અજ્ઞાન છે. પણ બ્રાહ્મણો જેવા સમજી વિદ્વાનો જાતભાઈને જોતાં કોપે છે, તેનું કારણ મારાથી સમજાતું નથી.

“હે સ્ત્રી! આમ છે છતાં હું આજે ભોજની બ્રહ્મસભામાં જો સહજ પ્રવેશ નહીં મળે તો પરાણે પણ પ્રવેશ મેળવ્યા. વિના જંપનાર જ નથી. પણ તેની સન્મુખ ધરવાને કંઈક જોઈશે તે ક્યાંથી લાવવું,”

તેની પત્નીએ પ્રભાતમાં કંઈક આણી આવવાનું કહી, તેનું મન શાંત પાડ્યું અને રાત્રિ શાંતિથી વીતાવી. પછી પ્રભાત થતાં તે પાસેના બજારમાં ગઈ અને કાછીયાના હાટેથી એક જામફળ અને એક મરચું માગી લાવી, અને પતિને ચરણે ધર્યું.

પછી તે લઈ વરશ્ચિ ભોજની સભાના દ્વાર આગળ ગયો. ત્યાં એના દરિદ્રિ જેવા દેદાર જોતાં મદમત્ત લાથિણીઓના મહાવતે તેને અંદર જતો રોક્યો. પરંતુ કર્મસંજોગે મોડું થવાથી કાલિદાસ તે વેળા ઉતાવળો ઉતાવળો સભામાં જતો હતો તેની નજરે ચઢતાં, તેણે પોતાની સાથે વરશ્ચિને સભામાં પ્રવેશ કરાવ્યો.

પછી વરશ્ચિ સભામાં ગયો અને સંધિ મળતાં રાજના ચરણે પેલા એક જામફળ અને એક મરચાની ભેટ ધરી અને યોગ્ય આસને બેઠો.

ભોજને આ નવીન જાતની ભેટથી નવાઈ લાગી, તેથી વરશ્ચિને આવી નૂતન ભેટ લાવવા માટે પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે વરશ્ચિ બુદ્ધિપ્રભાવ દાખવતો બેલ્યો:—

“હે રાજન્! આ જામફળ એ ‘બહુખીજ’ કહેવાય છે; તે સમર્પી આપનાં ધર્મકૃત્યો એનાં બહુખીજની પેઠે અનેક ગણાં થાઓ, વા ફાલો’ એવા સંકલ્પપૂર્વક મેં આપનું કલ્યાણ ઇચ્છ્યું છે ?

“હે રાજન્! આ મરચિ છે, તે અર્પણ કરવામાં મારા બે હેતુ છે. એક તો જેમ રાવણના મામા મરિચિએ સુવર્ણના મૃગ બની સીતા અને રામચન્દ્રને લોભાવી સંતાપ ઉપજાવ્યા, તેમ આપને ખોટી વસ્તુથી મોહ ન થાઓ, એવું સૂચન મેં કીધું છે. વળી જેમ ભોજનના છ રસોમાં-મરચાનો તીજો રસ ઓર લિજ્જત આપે છે, તેમ આપ ઓર સંસારરસ અનુભવો.”

ભોજ તેના આવા સમયસૂચક ઉત્તરથી પ્રસન્ન થયો, પરંતુ તેનું વિશેષ હીર તપાસવા તેણે તેને પ્રશ્ન કર્યો કે, “હે વરરુચિ! તમે આવા સુઝ હોવા છતાં કેમ કાંઈ પુરુષાર્થ ન કર્યો? અને કેમ દેવળ દેવ ઉપર જ આધાર રાખતાં શીખ્યા? આમ તમે તમારું આવું શાણુપણ અન્ધારે કેમ નાંખ્યું?”

એટલે વરરુચિ બોલ્યો:—“હે રાજન! તમે મને પ્રારબ્ધવાદી લેખો છો, પરંતુ પુરુષાર્થવાદી થઈને મેં ધણા ધણા અનુભવો લીધા છે, છતાં જ્યારે કાંઈ પણ આરો ન રહ્યો ત્યારે જ ન છૂટકે હું પ્રારબ્ધવાદી થયો છું. ક્ષય તેમ જ વૃદ્ધિ એ ઉભયે પ્રારબ્ધ-દેવને અધીન છે. તેનું અકેકું દષ્ટાંત બસ છે.

હે રાજન!

खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापितो मस्तके ।

वाञ्छन्देशमनातपं विधिवशात्तालस्य मूलं गतः ॥

तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः ।

प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः ॥

ભાવાર્થ—“એક તાલ પડેલો. પુરુષ ઉનાળાની મોસમમાં સૂર્યના સખ્ત તાપથી પીગતો ક્યાંયે જાયેડો ન મળ્યો ત્યારે તાડના વૃક્ષની આછી જાંચમાં મુહૂર્ત થોભ્યો. પરંતુ તેને કર્મે ત્યાં શાંતિ ન હતી. તેથી થોડીક ક્ષણમાં તાડ હાલ્યાર્થી મોટું તાણૂલ ટોચેથી છૂટું પડ્યું અને તેના તાલ-વાળા માથા ઉપર પડ્યું એટલે તેનું માથું ‘ટચાક’ શબ્દના અવાજ સાથે ડુટ્યું. આવી “લેને ગઈ પૂત અને ખોઈ આઈ ખસમ” તેની પેઠે જાંચ ભોગવવાની તો ક્યાંય રહી, પણ ઉલટું માથું ડુટવાથી પીગ વહોરી. જ્યાં ભાગ્ય રહિત મનુષ્ય જાય છે ત્યાં આપત્તિઓ પણ તેના પહોંચવા અગાઉ જ ક્યારનીયે પહોંચી જાય છે.”

આમાં કાંઈ પણ શક નથી. કહેવત છે કે “અભાગીયો જમવા જાય તો વાટેથી વેઠે પકડાય? એમ કરતાં જો જમે તો માખી આવી પાછું કાઢે.”

“હે રાજન! આમ ક્ષય થવામાં જેમ પ્રારબ્ધ-દેવ બલવાન છે, તેમ વૃદ્ધિમાં પણ તે જ પ્રધાનપણે વર્તે છે. એનું પણ એક દષ્ટાંત આપને કહું છું, તે સાંભળો:—

મગ્નાશસ્ય કરણ્ડપિઙ્ગિતતનોમ્લાનેન્દ્રિયસ્ય ક્ષુધા
 કૃત્વા સુવિવરં સ્વયં નિપતિતો નક્તં મુલે મોગિનઃ ।
 તૃપ્તસ્તત્પિશિતેન સત્વરમસૌ તેનૈવ યાતઃ પથા
 લોકાઃ પશ્યત દૈવમેવ હિ તૃણાં વૃદ્ધૌ ક્ષયે કારણમ્ ॥

ભાવાર્થ—“એક ગારડીએ સર્પ કાઢવાના ખેલથી જીવારે ચલાવવા મહા મુશ્કેલીથી એક સાપને પકડ્યો, અને કરંડીયામાં પૂર્યો. એ કરંડી-યામાં ગોળાકાર વિંટળાઈને પડી રહેવાથી સાપનું શરીર દુઃખવા લાગ્યું; અને બહાર નીકળવાની કોઈ વાટ ન જડવાથી આશાભંગ થયો અને ભૂખથી તેની ઇન્દ્રિયો આકુલવ્યાકુલ થઈ; પરંતુ તેનું દૈવ સખળ હોવાથી, ભક્ષ્યની આશાથી એક ઉંદરગએ એ કરંડીયાને કરંડી બાકું પાડ્યું અને પોતે અન્દર પેકો. તે પેકો કે તરત જ ભૂખાળવો સર્પ ચપ દઈને તેને ગળી ગયો. આમ અનાયાસે આપોઆપ ભક્ષ્ય તેના મોંમાં આવી પડ્યું. એથી એની ભૂખ શાંત થઈ, અને હાલવાચાલવાનો કંઈક જીવ તેનામાં આવ્યો. એટલે જે બાકોરાથી ઉંદર આવ્યો હતો તે જ બાકોરામાંથી સટક દઈને સર્પ બહાર સટકી ગયો. આમ બન્ધાયેલો સર્પ છૂટો થયો અને મદારીની આશા ધૂળમાં મળી. માટે હે લોકો ! આ દાખલામાં તેમ જ અન્યમાં પણ મનુષ્યની વૃદ્ધિ અને ક્ષયનું કારણ દૈવ જ છે.”

“હે રાજન ! આવા અનેક અનુભવો મને થવાથી, આખરે મારે પ્રારબ્ધવાદી થવું પડ્યું છે.”

ભોજન:—“હે બ્રહ્મન ! તમે ભૂતપતિ શંકરના પાર્શ્વદ સમાન અથવા ખરું કહું તો સાક્ષાત્ ભૂતપતિ સમાન દીદારમાં દેખાઓ છો, છતાં આમ ભીખી ખાવાનું પ્રયોજન શું ?”

તરત જ વરરૂચિ બોલ્યો:—“હે રાજન ! તારે મારા દીદારથી ભય રાખવાનું કોઈ કારણ નથી. હું કાંઈ તારી મોહોરો મોહોરો લેવા આવ્યો નથી, માટે કદાચ એવી આશંકા રહેતી હોય તો તે કાઢી નાંખજે. હું તો અક્રિયન અવસ્થામાં સુખ માહાલુવાને ટેવાયેલો છું. હું તારા જેવા દાનશીલ રાજાનાં દર્શન કરી, કૃતાર્થ થવા તેમ જ પૂર્ણ શંકરત્વ પામવામાં રહેલી જે કોઈક કયાશ રહી ગઈ છે તે પૂર્ણ કરવા આવ્યો છું. એ કયાશ શી છે તે સાંભળ:—

જાતઃ શૂલી કદશનવશાત્ મિશ્રુયોગાત્કપાલી
વસ્ત્રાભાવાદ્વિગતવ્યસનઃ સ્નેહશૂન્યાજ્જટાવાન્ ।

इत्थं राजन् ! तव परिचयादीश्वरत्वं मयात्म
नाद्यापि त्वं मम नरपते ह्यर्धचन्द्रं ददासि ॥

ભાવાર્થ—“હે રાજન્ ! મને માત્ર એક જ લાક્ષણિક ચિન્હ (અર્ધ-ચન્દ્રત્વ) સિવાય શંકરનાં સર્વે ઉપકરણા પ્રાપ્ત થયાં છે. અને એટલી ખોટ હવે તારા પરિચયથી પૂરી થશે. સૂકું અને હલકું અનાજ ખાવાની ટેવ પડ્યાથી હું શૂલી-ત્રિશૂલ જેવો પાતળો અને લાંબો સોટા સરખો થયો છું; એટલે ત્રિશૂલ તો મને પ્રાપ્ત થયું. હું ભિક્ષાર્થી-નિત્ય નિત્ય અન્ન માગી લાવવા જેવી દરિદ્ર સ્થિતિને વશ થયો છું તેથી, ભીખ માગવાના ધાતુપાત્રને અભાવે મારે કાચકું (નાળીયેરનું) લેવું પડે છે, તેના યોગે કપાલી થયો છું; એટલે ‘કપાલ’ પણ મને મળ્યું છે. વળી પહેરવાનું વસ્ત્ર પણ નહીં હોવાથી અર્થાત્ અતિશય આછાંપાતળાં કે કે ફાટેલાંતુટેલાં વસ્ત્ર હોવાથી વસ્ત્રહીન-દિગંબર થયો છું; વળી ત્યાં ખાવા તથા પીવાની ચીજોના સાંસા, ત્યાં માથામાં ધાલવાનું સ્નેહ-તેલ ન હોવાથી માથાની જટા સૂકી, લુખ્ખી અને ગરજત થઈ છે, તેથી જટાવાન પણ થયો છું; હે રાજન્ ! તમારા જેવાના પરિચયથી મને આમ શંકરનાં શૂલી, કપાલી, દિગંબર, અને જટાધારી એ નામો ધારણ કરવા યોગ્ય લક્ષણો પ્રાપ્ત થયાં છે અને તેટલા પર્યંત ઈશ્વરત્વ-રૂપ મળ્યું છે ખરું, છતાં માત્ર એક જ ચિન્હની ખામી છે; તે મને હજી સુધી અર્ધ-ચન્દ્રત્વ (અંગુઠો અને તર્જનીને પ્રસારતાં તેનો આકાર અર્ધચન્દ્ર જેવો થાય છે, તેથી કોઈને કહેથી તે વતી કાલી કાઠી મૂકવો તેને અર્ધચન્દ્ર દીધો કહે છે; તેમ અંગુઠો અને તર્જની પ્રસારી અર્થાત્ પોસલો ભરી અન્ન આપવું તેને પણ અર્ધચન્દ્રત્વ આપ્યું કહેવાય છે.)—પોસલો ભરી અન્ન પણ આપ્યું નથી. તેથી જો મને તેટલું-અર્થાત્ મારો દેહ ટકે એટલું અનાજ મળે એવી કોઈ સોઈ કરી આપે તો, અગર મને ગળે પકડી કાઢી મૂકે તો અર્ધચન્દ્રત્વ મળતાં મને પૂરેપૂરું ઈશ્વરત્વ પ્રાપ્ત થાય, અને એટલી ઉણપ પૂરી થાય.

“હે રાજન્ ! મારે તારી મહોરો બહોરો જોઈતી નથી. અને તેની અપેક્ષાથી હું આવ્યો પણ નથી. એ દુઝંધા મારા જેવા અક્રિયન અવસ્થા ભોગ વનારાને જોઈતી નથી; માત્ર નિત્ય પોસલો અન્ન મળે, એવી ગોડવણુ થાય એટલે બસ. તેથી કૃપા કરીને તેવી જોગવાઈ કરી આપ.

ભોજે તેનો મનોરથ તત્કાલ જ પૂર્ણ થાય એવી તજવીજ કરી આપી, અને વરરુચિ આશિર્વાદ દેતો ત્યાંથી વિદાય થયો.

વાર્તા ૮૧ મી—વ્યાઘ્રચર્મના કમંડલુવાળો તણ્ડુલ દેવ.

એક વખત ભોજ રાજા ધારાનગરની બહારના ઉદ્યાનમાં અશ્વ ઉપર આરુઢ થઈ, ફરતો હતો. તેવામાં એક દરિદ્રિ બ્રાહ્મણુ સામેથી આવતો જણાયો. તેના હાથમાં તુંબીના લાકડાનું, પરન્તુ વ્યાઘ્રચર્મ મઢેલું કમંડલુ હતું. તે જોતાં ભોજ સમજ્યો કે, આ બ્રાહ્મણુ અતિ દરિદ્રી હશે. પરન્તુ તેના મુખ ઉપર લખણપારા મારતું, વિદ્યાનું તેજ જોઈ, તે વિદ્વાન હશે, એમ તેને લાગ્યું. તેથી થોડો થોભાવી, ભોજ તેની પાસે ગયો. અને તેને પૂછ્યું:—

“ હે વિદ્વા ! તમારું નામ શું ? તમે ક્યાંથી આવો છો ? તમે શા હેતુથી હાથમાં ચામડાનું કમંડલુ લઈને ફરો છો ? ”

ઝગઝગતા રાજતેજથી તેમ જ વિનયયુક્ત વાણીથી તે અવશ્ય ભોજ રાજા હોવો જોઈએ, એવો વિચાર પેલા બ્રાહ્મણુને આવ્યો. એટલે ઉત્તર આપતાં પહેલાં “ સ્વસ્તિ ” કહી આશીર્વાદ આપ્યો. પછી તણ્ડુલ દેવ બોલ્યો:—“ હે દેવ !

वर्तते यत्र सा वाणी कृपाणी रिक्तशाखिनः ।

श्रीमन्मालवभूपाल तत्र देशे वसाम्यहम् ॥

ભાવાર્થ—“ હે શ્રીમાન્ માલવ દેશના ભૂપાલ ! જે દેશમાં વાણી દરિદ્રતાથી વૃક્ષને કાપનારા ખડગની ગરજ સારે છે તે દેશમાં અર્થાત આપના જ દેશમાં હું રહું છું:—અર્થાત મારા જેવા ગરીબો પણ વિના આશ્રયે તમારા રાજ્યમાં રહેલા છે:—

“હે રાજન્ ! મારે પોતે મારું નામ લેવું એ યોગ્ય નથી, છતાં તમારા પ્રશ્નને નકારવો ઉચિત નથી, માટે કહું છું કે, શાલી(ઝાંગર)નાં છોડાં કાઢ્યા પછી જે કણુ રહે છે તેને નામે મારું નામ છે. માત્ર તેમાં દેવ શબ્દ ઉમેરવો. અર્થાત્ મારું નામ તાલુકલ દેવ છે. ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે, હે ઉદાર પુરુષોના શિરોમણિ ! જ્યાં સુધી આપ ભોજરાજા પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય ચલાવો છો, ત્યાં સુધી લોદા અને ત્રાંયાનો અભાવ-દુકાળ જ રહેવાનો. તેથી હું આ ચામડાનું કમડલુ લઈને ફરું છું.

ભોજ:—“હે તાલુકલ દેવ ! તમે આવા વિદ્વાન હોવા છતાં તેમ જ મારા દેશના નિવાસી હોવા છતાં, અત્યાર સુધી અલ્પસભામાં કેમ ન જણાયા ?”

તાલુકલદેવ:—“હે રાજન્ ! એનો ઉત્તર આપતાં તમારા જીવને ઉદ્દેગ થશે, પરંતુ યાચક વિદ્વાનોના કલ્યાણ માટે કહું છું કે:—

देव त्वद्दानपाथोद्यौ दरिद्रस्य निमज्जतः ।

न कोपि हि करालम्बं दत्ते मत्तेभदायक ॥

ભાવાર્થ—“હે મદમત્ હાથીઓને દાનમાં આપનાર રાજા ! તમારા દાનરૂપ સમુદ્રમાં દરિદ્ર સુખી જાય છે, અને તેમાંથી નીકળવાને ઇર્ષ્યાળુ પાંડિતાદિઓ દરિદ્રિઓને સભામાં આવવા હાથનો ટેકો પણ આપતા નથી, એ જ મોટી અને ખરી મુશ્કેલી આપની સમક્ષ આવવામાં છે.

ભોજ:—“હે તાલુકલ દેવ ! હું પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય ચલાવું છું ત્યાંસુધી લોદા અને ત્રાંયાનો જ અભાવ રહેવાનું તમે કહ્યું તેનું કારણ શું !”

તાલુકલ દેવ:—તમારા સંબંધમાં આ એક ઉક્તિ પ્રચલિત છે:

अस्य श्री भोजराजस्य द्वयमेव सुदुर्लभम् ।

शत्रूणां गृखलैर्लोहं ताम्रं शासनपत्रकैः ॥

ભાવાર્થ—“આ ભોજરાજાના રાજ્યમાં લોદાનો ધણાખરો જથ્થો શત્રુઓના પગમાં ટોકાતી બેડીઓમાં ખપી જાય છે, અને ત્રાંયાનો જથ્થો

મોટે ભાગે દાનનાં તામ્રપટ્ટોમાં ખપે છે; તેથી એ બે ધાતુઓ મળવી અતિશય દુર્લભ થઈ પડી છે. ”

ભોજે એથી પ્રસન્ન થઈ તેને લાખ મોહોર આપી અને બ્રહ્મસભામાં નિત્ય આવવાનો અધિકાર આપ્યો અને પાંડિતો સભામાં વિના મુશ્કેલીથી આવી શકે, એવો બંદોબસ્ત પણ સાથે સાથે કર્યો.

વાર્તા ૮૨ મી-આંખ મીંચાઈ કે સઘળું ફેાક.

એક દિવસ રાજા ભોજ મહેલના ઉપરના ભાગમાં સૂતો હતો, ત્યાં છાપડ ફેાડી વીરવલય નામનો એક બ્રાહ્મણ ચોરી કરવા પેઠો, અને તેણે એ ઝોરડામાંથી લેતાં તો શું વૈદૂર્યમણિ આદિ વિવિધ રત્નો ઉપાડ્યાં, તરંતુ તે જ વેળા તેનું બ્રાહ્મણહૃદય કંપ્યું અને વિચાર આવ્યો કે,

“ શા ભોગે મારે આવાં રત્નોની ચોરી કરવી બંધાયે ? બ્રાહ્મણનું એ કર્તવ્ય નથી. આ તો ઉલટું મારે સ્વર્ગલોકમાં કરજના ભારરૂપ થશે અને ચોર્યાસીના ફેરામાં અનેક જન્મો લેવા છતાંયે તેમાંથી મુક્ત કોણ બનશે ક્યારેય થવાશે ? ”

આવો વિચાર આવતાં વીરવલયને અતિશય વૈરાગ્ય થયો અને રત્નો માત્ર કાચના કટકા જેવાં બે બદામનાં લાગ્યાં અને તેને પાછો વિચાર આવ્યો કે,—

ये व्यङ्गाः कुञ्चिनश्चान्धाः पङ्कवश्च दरिद्रिणः ।

पूर्वोर्पाजितपापस्य फलमश्नन्ति देहिनः ॥

ભાવાર્થ—“ જે દેહધારી પ્રાણીઓ અપંગ, કે ઓછા અંગવાળાં હોય છે, કોઠીયાં, તેમ જ આંધળાં હોય છે, તેમ પાંગળાં કે દરિદ્રી હોય છે; તે સર્વે પોતાનાં પૂર્વજન્મનાં કર્મનાં ફલ એ રીતે ભોગવે છે.

“ મોટે ભાગે કર્મે આવેલી દરિદ્રતા ટાળવાને મેં જે ચોરીનો ધંધો લીધો છે તેથી તે અવસ્થા કાંઈ ટળવાની નથી, પણ ઉલટો હું પાપના

આગારમાં કળતો જઈ હતું. વળી “કાચો પારો ખાવું અન્ન તેવું છે ચોરીનું ધન,” એ પણ મારે વિસરવું જોઈતું નથી. વૃદ્ધ આણક્યમાં એ ખર્ચ કરતું છે કે,

અન્યાયોપાર્જિતં દ્રવ્યં દશ વર્ષાણિ તિષ્ઠતિ ।

પ્રાપ્તે ચૈકાદશે વર્ષે સમૂલં ચ વિનશ્યતિ ॥

ભાવાર્થ—“ચોરી આદિ અન્યાયને માર્ગે કમાવેલું ધન માત્ર દશ વર્ષ પર્થત જ ટકાવ્યું ટકે છે, પરન્તુ અગીઅરમું વર્ષ થતાં તે સમૂળ નાશ પામે છે. આથી પુનર્દરિદ્રિ પુનરેવ પાપીના રહેઠાંમાં હવે ફરી રહેવું, એ મારા જેવા વિદ્વાનને ઘટતું નથી.”

વીરવલ્લય આ પ્રમાણે વિચારમાં મગ્ન થયેલો શુંદમુંદ થઈને બેઠો હતો ત્યાં ભોજ રાજાની આંખ એકાએક ઉઘડી ગઈ, અને દિવ્ય શયનમાં બેઠો થયો. પછી પોતાની વિવિધ અલંકારો અને કુદરતી સૌન્દર્યથી તેમ જ નિર્દોષ મધુરતાથી શોભતી, રાણી લીલાવતીને સુતેલી જોઈ, અને તે જ વેળા તેને પોતાનાં રાજ્યપાટ, સુખસમૃદ્ધિ આદિને વિચાર આવ્યો; અને પૂર્ણ આનન્દના આવેગમાં નીચેનાં ત્રણ ચરણો સહસા તેના મુખમાંથી નિસર્યા:--

ચેતોહરા યુવતયઃ સુહૃદોઽનુકૂલાઃ

સદ્ધાન્યવાઃ પ્રણયગર્ભગિરશ્ચ મૃત્યાઃ ।

વલ્ગન્તિ દન્તિનિવહાસ્તરલાસ્તુરંગાઃ

ભાવાર્થ—“(મારે) ચિત્તને હરનારી, યુવતી રમણીઓ છે; મિત્રો પણ અનુકૂળ છે, બાંધવો પણ સારા છે; સેવકાદિ વર્ગ પણ પ્રેમથી ભરપૂર વાણી બોલે છે અને મારો પડતો બોલ ઝીલે છે, અનેક મોટાં દંતુશળોવાળા હાથીઓ પણ છે, તેમ ચપળ વેગવાળા તુરંગોય છે:--”

આ ત્રણ ચરણોનું તેણે આવર્તન ઉપર આવર્તન કરવા માંડ્યું, છતાં ચોથું ચરણ રૂઝું જ નહીં ! દરમ્યાન પેલો ચોર વીરવલ્લય એની મુંઝવણ ચેતી ગયો અને પોતાની સ્થિતિ ભૂલી જઈ, સહસા નીચેનું ઉચિત ચરણ બોલી ઉઠ્યો:--

સંમીલને નયનયોર્ન હિ કિંચિદાસ્તિ ॥

ભાવાર્થ—“પણ આંખ મીંચાઈ ગઈ એટલે એમાંનું કાંઈ નથી. .
‘આપ મુઆ પછી હુબ ગઈ હુનીયાં, ’ એમ થવાનું”

રાજા તેની આ પૂર્તિથી ચોંક્યો, અને દંડધરને બોલાવી શયનાગાર શોધારી, આમ વચ્ચે બોલી ઉઠનાર શકદાર સખસને તરત જ પકડાવ્યો પણ ખરો. પરંતુ આવી ભાવભરિત પૂર્તિથી તે વીરવલય ઉપર એટલો તો પ્રસન્ન થયો કે, તેને પોતાના હાથનું સુવર્ણકંકણ આપી દીધું.

વીરવલય પણ એ કંકણ લઈ મુંગો મુંગો નીચે ઉતરી ઘેર ચાલતો થયો. રસ્તામાં તેને એ કંકણ કોઈ બ્રાહ્મણને આપી દેવાનો વિચાર થતાં એક શિવાલયને એટલે સૂતેલા, અક્રિય ન અવસ્થા ભોગવતા બ્રાહ્મણને ઉંઘમાંથી ઉઠાડી, પેલું વલય આપી દીધું અને કહ્યું કે, “હે વિપ્ર ! આ કંકણ રાજા ભોજનું છે; અને તેણે પ્રસન્ન થઈને મને તે આપ્યું છે. એની કીંમત ઘણી જ ભારે છે; માટે દરિદ્રતાનો માર્યો પાણીના મૂલ્યે કોઈને રખે વેચી દેતો.” આવો ઉપદેશ આપી વીરવલય પોતાને ઘેર ગયો.

બીજે દિવસે પેલો બ્રાહ્મણ બજારમાં ગયો અને ભોજનું કંકણ ઝવેરીઓને હાટે વેચ્યું અને તેના મૂલ્યમાંથી સુંદર કપડાં ખરીદ્યાં. પરંતુ દંડધરો, તેને ચક્રચક્રતાં કપડાંલત્તાવાળો જોઈ વહેમ પડ્યો, તેથી એને મુશ્કેલાટ બાંધી ભોજ પાસે લઈ ગયા.

ભોજે તેને પ્રશ્ન કર્યો:—“હે વિપ્ર ! તારી પાસે ગઈ કાલે રાત્રે તો પહેરવાને ફાટયું વસ્ત્ર પણ ન હતું, અને તું શિવાલયની બહાર પેટમાં પગ બોસી સૂઈ રહ્યો હતો. તો પછી આજ પ્રભાતમાં તારા હાથમાં આવું ઉત્તમ કંકણ ક્યાંથી આવ્યું ?”

એટલે પેલો બ્રાહ્મણ બોલ્યો:—“હે રાજા ! જે સૂકાયલા સરોવરમાં દેડકાઓ ભરી ગયા જેવા થયા હતા, કાચબાઓ જેની ફાટેલી ભોંયની બખેલોમાં ઉંડા ઉતરી ગયા હતા, માછલાંઓ છીછરા કાદવવાળા પાણીમાં મૂર્છા ખાતાં લોથલોથ કરતાં હતાં તે સરોવરને ઓચિંતા માવડાના વરસાદે

એવું તો છલોછલ ભરી દીધું કે વગડાના હાથીઓ ત્યાં આવી પોતાનાં કુંભસ્થલો તેમાં ડૂબાવી પાણી પીવા લાગ્યા છે. ”

ભોજ તરત જ સમજ્યો કે, રાત્રે જે ચોરને મેં મારું કંકણ પ્રસન્ન થઈને આપ્યું હતું, તેણે જ આને તે દાનમાં દીધું હશે. એથી વિશેષ ચક્રચાર ન કરતાં ઉલટી તેને એક લાખ મોહાર આપી વિદાય કર્યો.

વાર્તા ૮૩ મી—ભારકર અને શાકલ્યનો સંવાદ.

એક દિવસે રાજ ભોજ પાછલી રાત્રિએ નગરચર્યા જોવા નીકળ્યો અને ફરતો ફરતો એક શિવાલયના દ્વાર આગળ આવી ઉભો. ત્યાં મોટા ઓટલા ઉપર સૂતેલા બે બ્રાહ્મણો, શાકલ્ય તથા ભારકરને નીચે પ્રમાણે વાત કરતા સાંભળ્યા:—

(ઝખડીને જાગેલો એક વિપ્ર) શાકલ્ય (તડુકાભેર):—“હે પ્રવાંસી ! અ! મારા પાથરણાની પાસે તું કેમ સૂતો છું ? અલ્યા તું જાગું છું કે કેમ ? ચાલ ઉઠ. તારા આપનું કંઈ અહીં દાટયું બાટયું છે ? ”

(એટલે બીજો સૂતેલો બ્રાહ્મણ) ભારકર નરમ થઈને:—“હે ભાઈ ! તને હું પગે લાગું છું. જે મારી કોઈ તકરીર થઈ હોય તો ક્ષમા કર. તુંયે બ્રાહ્મણ છું અને હુંયે બ્રાહ્મણ છું. હું વખાનો મર્યો દૂર દેશાવરથી આવ્યો છું. આજે મધ્યરાત્રિના સમય અગાઉ નગરનાં દ્વાર બંધ થાય તે પહેલાં અહીં દોડતો દોડતો આવી ચઢ્યો. અને કોઈ રથજો આશ્રય મળે એમ ન હોવાથી થાક્યોપાક્યો હું તારે પડખે સૂઈ ગયો. તારા ઊંચકે કમંડલુ પડેલું તેમ જ ખંભે જતોઈ લટકેલું જેમ તું વેદપાત્ર બ્રાહ્મણ છું, એમ જાણીને નિરાંતે સૂઈ ગયો તે અત્યારે તેં ઘાંટો પાડ્યો ત્યારે જ જાગ્યો. ”

ભારકરે નરમાશયી ઉત્તર આપ્યો તેથી શાકલ્યનો ક્રોધ ઉતર્યો અને તેની સાલસાઈ જોઈ, વિવેકથી બોલ્યો:—“હે વિપ્ર ! તું મને નમન

કરે છે, તેથી તને મારા આશિર્વાદ છે કે, તું દીર્ઘાયુષી થા. હે ભાઈ ! તું ક્યાંથી આવું છું ? તારું નામ શું છે ? અને અહીં શા કામે આવ્યો છું ? ”

ભાસ્કર:—“ હે મહારાજ ! મારું નામ ભાસ્કર છે. હું પશ્ચિમ સમુદ્રના તીર ઉપર આવેલા પવિત્ર પ્રભાસપાટણનો નિવાસી છું. ત્યાં રહે રહે મેં ભોજના દાનધર્મની ઘણીજ પ્રશંસા સાંભળી. તેથી લાલ. ચનો માર્યો એટલું છેટું ખેડી અહીં તેની યાચના કરવા આવ્યો છું. તું વૃદ્ધ હોવાથી મારા પિતા સમાન છું. મેં તો તને મારો પરિચય કરાવ્યો, હવે તું કૃપા કરીને તારો પરિચય કરાવે તો સારું ”

શાકલ્ય:—“ હે વત્સ ! મારું નામ શાકલ્ય છે, હું પણ તારી જ પેઠે એકશિલા નગરીથી ભોજ પાસેથી દ્રવ્ય મેળવવાની લાઝસાથી અહીં આવેલો છું. હે પુત્ર ! તારું સોજ જ કહી આપે છે કે, તું મોટા કુટુંબમાં રહેલો છું અને વખાનો માર્યો આવેલો છું. ”

ભાસ્કર:—“ હે તાત ! તું સત્ય કહું છું. મહાત્મા ભર્તૃહરિ કહે છે તેમ—

પુણ્ય ગ્રામે વને વા મહતિ સિતપટચ્છન્નપાલીં કપાલી-

માદાય ન્યાયગર્ભ દ્વિજહુતહુતભુગ્ધૂમધૂમ્રોપકण्ठम् ।

દ્વારં દ્વારં પ્રવૃત્તો વરમુદરમુદરીપૂરણાય શુધાર્તો

માની પ્રાણી સ્વદેશે ન પુનરનુદિનં તુલ્યકુલ્યેષુ દીનઃ ॥

ભાવાર્થ:—“ પવિત્ર ગામમાં અથવા તો વિશાળ વનમાં ધાળાં વચ્ચેથી બિદ્ધાનું ખપ્પર ઢાંકી, ન્યાય જાળનારા બ્રાહ્મણોએ આહુતિ આપેલા અગ્નિના ધૂમાડાથી ધૂમાયજ્ઞ પ્રત્યેક ઘરે ઉદરનો ખાદો પૂરવાને માટે ભૂખથી પીડાઈ ભટકતા, માની-આત્મસંમાન ધરાવનારા પ્રાણીને ધન્ય છે, પરંતુ સ્વદેશમાં પોતાના જેવા કુટુંબીઓમાં કંગાલ થઈ રહેવું, એના જેવું ધિક્કારપાત્ર બીજું કંઈ પણ નથી. ”

શાકલ્ય:—“ હે વત્સ ! તારે મને એ હવે કહેવું પડે તેમ નથી. તેં ન કહ્યું હોત તોયે તારું દુઃખ સમજાય એવું છે. પરંતુ તત્કાલ તારે કેમ અહીં આવવું થયું તે કહે. ”

ભાસ્કર:—“ હે તાત ! સાંભળ:—

કુત્કામા: શિશવ: શવા ઇવ ભૂશં મન્દાશયા બાન્ધવા:
લિતા ફર્જરઘર્ધરી જતુલવેનો માં તથા બાધતે ।

ગેહિન્યા ઋટિતાંશુકં ઘટયિતું કૃત્વા સકાકુસ્મિતમ્
કુપ્યન્તિ પ્રતિવેશ્મ લોકગૃહિણી સૂચિં યથા યાચિતા ॥

ભાવાર્થ—ભૂખથી મારાં આળસો કંતાઈ ગયા જેવાં અને જાણે મડદાં હોય તેવાં હાડકાંના માળા જેવાં થયાં છે; મારા આંધવો આશય મંદ થવાથી દિગ્મૂઢ બની ગયા છે; પાણીનું માટ ઘસાવાથી તેનાં છિદ્રો લાખના કણાથી હું પૂરી પૂરીને ચલાવું છું; છતાં આ સર્વ સંકટથી મને જેટલી ખીડ થતી ન હતી, તેટલી, બલકે તે કરતાં પણ વધુ ખીડા, જ્યારે મારી ગૃહિણી પોતાનું કાટેલું લુગડું સાંધવાના હેતુથી પાડોશજનની પાસે લગાર હસતી હસતી સોય માગવા ગઈ ત્યારે તેણે ચીદાઇને અઘટિત વચન કહ્યું. તેથી થઇ અને હું યાચના કરવા આટલે દૂર ચાલી આવ્યો. ”

ભોજ રાજાથી, ભાસ્કરનું પોતાની અવદશાનું આવું કડાચરસિક વર્ણન સાંભળી ન શકાયું અને તરત જ છતા થઇને પોતાનાં અંગનાં વસ્ત્રો ભાસ્કરને સમર્પી અને કહ્યું:—“ હે ભાસ્કર ! આ શૃંગારો લઇ, તું તારે દેશ અને તારાં વાડીવિસ્તારને સંતોષ. ”

ભાસ્કરને આમ કહી, ભોજે શાકલ્યને પ્રશ્ન કર્યો:—“ હે શાકલ્ય ! ભાસ્કરની અવદશા સાંભળી, મારી ધીરજ ખૂટી, એટલે મારે છતા થવું પડ્યું, તેથી તરી અવદશાનું વર્ણન સાંભળવાની તક મને મળી નહીં. પરંતુ તું હવે તે કહે. ”

શાકલ્ય:—“ હે રાજન ! ચોમાસામાં એક રાત્રે ભારે વર્ષા: વરસે ત્યારે જાણે તલાવડી હોય તેમ મારા ઘરનો દેખાવ થઇ રહ્યો. અમારાં પૂજનાં આસન જાણે કાચબા હોય તેમ તેમાં તરવરવા લાગ્યાં; જાણે મોટી માછલી હોય તેમ સાવરણી ડુબકી ખાવા લાગી; કડછી જાણે સર્પની છગ્ગા હોય તેમ પાણીમાં તરતી મારાં છોકરાંને બધ પમાડવા

મંડી. મારી સ્ત્રીએ વરસાદનો મારો ન સહન થવાથી માથે સુપડું ઉંધું વાળું અને ધરની ભીંતડીયો પડું પડું થતી ડરાવવા લાગી;

“બાકી હે રાજન્ ! હમેશાં તો તારું રાજભુવન અને મારું ભુવન શોભામાં સમાન છે.

પૃથુકાર્ત્તસ્વરપાત્રં ભૂષિતનિઃશેષપરિજનં દેવ ।

વિલસત્કરેણુગહનં સંપત્તિસમભાવયોઃ સદનમ્ ॥

ભાવાર્થ—હે રાજન્ ! તારા મંદિરમાં જેમ પૃથુ-વિશાલ, કાર્ત્તસ્વર- (સુવર્ણ)નું પાત્ર ખલુખલુ થાય છે, તેમ મારા ધરમાં પણ પૃથુકો(બાલકો)નાં આર્ત (દુઃખથી નીકળતાં) રૂદનરૂપી પાત્ર ગાજે છે; વળી જેમ તારા મંદિરમાં (આખે શરીરે અલંકારોથી) ભૂષિત (શણુગારાયલાં) પરિજનો છે, તેમ મારા ધરમાં પણ ભૂ-ભોંય ઉપર, ઉપિત સૂતારાં પરિજનો છે; જેમ તારું રાજ્યભુવન વિલસતી (શોભતી) કરેણુઓ(હાથિણીઓ)થી વ્યાપેલું છે, તેમ મારાં ધરનાં વિલ-ગિલ-ખાડા અને દરમાં રોણું-ધુળ સદેલી-વ્યાપેલી છે. હે નૃપ ! શું આવું આપણાં બંનેનાં ધરની શોભાનું સરખાપણું નથી ?”

ભોજ શાકલ્યના, પોતાની સ્થિતિના આવા ચિતારથી ધણા જ દયાર્દ્ર થયો અને તેને એક લાખ મોહોર આપવાનું દરમાન લખી આપ્યું.

એટલે શાકલ્યે તેની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું:—

અત્યુદ્ઘૃતા વસુમતી દલિતોડરિવર્ગઃ

કોર્ડાકૃતા બલવતા બલિરાજલક્ષ્મીઃ ।

एकत्रजन्मनि कृतं यदनेन यूना

जन्मत्रये तदकरोत्पुरुषः पुराणः ॥

ભાવાર્થ—“આ જીવાન રાજ્યએ પોતાની યુવાવસ્થામાં એક જ જન્મમાં જે કાર્યો કર્યા છે, તે કાર્યો કરવાને પુરાણપુરુષ વિષ્ણુને ત્રણ ત્રણ જન્મ લેવા પડ્યા છે. હે ભોજ ! તેં એક જ જન્મમાં વસુધાનો ઉદ્ધાર કર્યો, શત્રુના સમૂહનો નાશ કર્યો અને બલવાન રાજ્યોની લક્ષ્મી

પરાણ પોતાને ત્યાં આણી; ત્યારે વિષ્ણુને પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવા વરાહ અવતાર લેવો પડ્યો; શત્રુને મારવા નૃસિંહ અવતાર લેવો પડ્યો અને બલિરાજની લક્ષ્મી લેવા વામન અવતાર લેવો પડ્યો. ”

ભોજરાજએ આથી પ્રસન્ન થઇ, શાકલ્યને બીજી ત્રણ લાખ મોહારો આપવાની વ્યવસ્થા કરી; અને ત્યાંથી વિદાય કર્યો.

વાર્તા ૮૪ મી-વાગ્ભટ્ટ અને અશ્વિનીકુમાર.

માળવાના અલંકાર રૂપ ધારાનગરમાં ભોજ રાજાનો રાજવૈદ્ય વાગ્ભટ્ટ રહેતો હતો, તે આયુર્વેદના મર્મનો જ્ઞાતા હતો; વિચક્ષણ તેમ જ શોધક હતો. તે બૃહદ્ બ્રાહ્મને નામે પણ જાણીતો હતો. તે વૈદક વિદ્યાનો પોતાનો અભ્યાસ સિદ્ધ કરવા, કુપથ્યો અન્ય પ્રાણીઓને આપી, તેથી તેમને કેવા રોગો થાય છે, તે તપાસતો અને સુશ્રુતાદિના ઔષધોપચારથી એ રોગોનો નાશ કરતો. આવી રીતનો અનુભવ લેતાં એક દિવસે તેને એવો વિચાર આવ્યો કે, પાણી વિના જીવ કેટલા દિવસ સુધી ટકી રહે છે, તે તપાસવું જોઈએ. આથી તેણે ત્રણ દિવસ પર્યંત બીલકુલ પાણી જ ન પીધું. ત્યાં મારવાથી તેને તાળવામાં તથા હોડામાં ભારે પીડા થઇ. એટલે તેણે પોતાના અનુભવનો શ્લોક નીચે પ્રમાણે રચ્યો:—

ક્વચિદૂષ્ણં ક્વચિચ્છીતં ક્વચિત્કથિતશીતલમ્ ।

ક્વચિન્દ્વેષજસંયુક્તં વારિ ક્વાપિ ન વારિતમ્ ॥

ભાવાર્થ—પાણી ક્વચિત્ ઉનું, તો ક્વચિત્ ઠંડું, ક્વચિત્ ઉકાળીને ટાઢું પાડેલું, તો ક્વચિત્ ઔષધાદિથી ભેળવેલું પાણી પીવું; સાજી કે રોગવાળી ક્રોધ ને ક્રોધી સ્થિતિમાં ઉપર જણાવેલા યોગ્ય પ્રકારનું પાણી પીવાનો વૈદકમાં વિધિ છે; પરંતુ પાણીનો નિષેધ ક્યાંયે પણ કરાયો નથી. અર્થાત્ પાણી એવો ઉત્તમ પદાર્થ છે કે, તે આરોગ્યશીલ, તેમ જ રોગશીલ ઉભય પ્રકૃતિમાં આવશ્યક છે.

આ પ્રમાણે સ્વાનુભવથી સિદ્ધ પ્રયોગો કરી, વાગ્બટે એક ગ્રન્થ રચ્યો છે. અને તે વાગ્બટને નામે પ્રસિદ્ધ છે. વાગ્બટનો જમાઈ લઘુ ખાહડ હતો, તે પોતાના સસરા બ્રહ્મ ખાહડ ઉર્ફે મોટા વાગ્બટની સાથે ભોજરાજના રાજભુવનમાં જતો.

એક વખતે એમ બન્નું કે મોટા વાગ્બટે ભોજરાજના શરીરની ચિકિત્સા કરી અને કહ્યું કે, “હે રાજન્ ! આજ તમે રોગથી રહિત છો.”

આમ નિત્યના નિયમ પ્રમાણે રાજવૈદ્યની રીતિ પ્રમાણે તેણે પોતાનો અભિપ્રાય તેને જણાવ્યો, પરંતુ તે સાંજળતાં નાના વાગ્બટ ઉર્ફે લઘુ ખાહડે મોંઘ મચકોડયું.

ચક્રાર ભોજરાજએ તે જોયું, એટલે તેને પ્રશ્ન કર્યો; “હે નાના વૈદ્યરાજ ! તેં કેમ મોંઘ મચકોડયું ? એનું કાંઈ કારણ ?”

એટલે લઘુ ખાહડ બોલ્યો:—“હે રાજન્ ! વણુ પૂછ્યે બોલવું નહીં, એમ શાસ્ત્ર કહે છે; બ્રહ્મરૂપિ સરખા મોટા પુરુષોનાં પણ વણુ પૂછ્યે બોલ્યાથી અપમાન થયાં છે; પરંતુ આપ અમારા પાલક હોવાથી હું મારી લાગણી છુપાવી શક્યો નહીં અને આપ ચેતી ગયા. આજે પાછલી રાતના આપ પથારીમાં આજોટયા તે વેળાએ જ આપના શરીરમાં ક્ષયરોગે પ્રવેશ કર્યો છે; અને તેથી આપની મુખકાન્તિ ઉપર કિંચિત્ શ્યામ છાયાનો આભાસ જોવામાં આવે છે.”

આ પ્રકારની ચિકિત્સા જાણે દેવનું સત્યવચન હોય તેમ મક્કમપણે લઘુ ખાહડે કરી, તેથી ભોજ અતિશય વિસ્મય પામ્યો; અને પ્રવેશ પામેલા રોગના નિવારણનો ઔષધોપચાર પૂછ્યો. એટલે લઘુ ખાહડે તેનું મૂલ્ય ત્રણ લાખ મોહોર થશે અને તે તૈયાર કરતાં છ મહિના લાગશે, એમ વિનય સાથે કહી દીધું. ભોજે શરીરના આરોગ્યનો આ ગંભીર પ્રશ્ન હતો એટલે તરત જ એટલી રકમ કોપરક્ષક પાસેથી લઘુ ખાહડને અપાવી, અને તેણે શુભ મુહૂર્ત જોઈ, કિંચિત્ ઔષધ તૈયાર કરવા માંડ્યું. બરાબર છ મહિના થયા એટલે તે તૈયાર થયું. પછી એક નાની કાચની શીશીમાં એ ઔષધ ભરી ભોજ પાસે લઈ આવ્યો અને વળતે દિવસે તેનો પ્રયોગ કરવા જણાવ્યું.

ભોજે ખીજે દિવસે દવા ખાવાનું યોગ્ય મુદ્દર્ત હોવાથી, રસાયણ ખાવા અગાઉ વૈદક શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રાતઃકાલે ઉઠી દેવતાર્ચન કર્યું; બ્રાહ્મણોને દાન દીધાં, અમીર ઉમરાવોને પોશાક આપ્યા; રાજભુવનમાં ઉત્સવ ઉજવવાની દુવાઈ ફેરવી. પછી લઘુ બાહડની સૂચના પ્રમાણે શયનમન્દિરમાં ગયો. રાજા જેવો પથારીમાં બેઠો કે તરત જ જાણે અકસ્માતથી પડી ગઈ હોય તેમ લઘુ બાહડે પેલી શીશી હાથમાંથી છટકાવી; એટલે ભોંયે અક્ષળાતાં ડુટી ગઈ. રાજા તો દિગ્મૂઢ થઈ ગયો. તેને લાગ્યું કે જ મહિનાની અને ત્રણ લાખ મોહોરાના ભોગે કરેલી મહેનત આમ અકસ્માતથી ધૂળમાં મળી; અને ક્ષયરોગ જેવો ભયંકર રોગ નીકળવાની આશા પલકારામાં દુરાશા થઈ ગઈ. તેને આનો આઘાત એટલો મોટો લાગ્યો કે, તે મોટું મન રાખી શક્યો જ નહિ, અને એકદમ ત્રાડયો:—

“હે વૈદ્યરાજ! આ તેં શું કર્યું? કાંઈ ભાન ભૂલ્યો છે કે શું? જ જ મહિનાની મહેનત પાણીમાં ગઈ, અને ત્રણ લાખ મોહોરો ચપટી પેરે ચાલી ગઈ, તેનું તો કાંઈ નહીં, પણ મારા ગભીર રોગનોયે કાંઈ વિચાર ન કર્યો? આખરે તેં છોકરવાદ કરી?”

લઘુ બાહડ તેના આવા ક્રોધભર્યા વચનથી ગભરાયો નહીં, પણ ઉલટો હસ્યો. એટલે રાજાનો ક્રોધ વિશેષ પ્રગળ્યો.

એ જોઈ લઘુ બાહડ પોતાનું હસવું રોકી, ભોજને તેનું મન શાંત કરવા કહ્યું:—“હે રાજા! તમારો રોગ સમૂળગો નષ્ટ થયો છે! આ દવા જ એવા પ્રકારની હતી! આપના જેવા રાજવંશીઓના રોગો કાંઈ ઔષધોના ઉકાળાઓનાં પાત્રો નિત્ય નિત્ય ભરી ભરીને પાવાથી મટાડાય નહીં; એ રીતિ તો રંક જનોને માટે છે. તેથી મેં ઉત્તમ વૈદક ગ્રન્થો તપાસી, તમારે માટે આ એક સુંગંધી ચૂર્ણ તૈયાર કર્યું હતું અને તમને ચેતાવવાની જરૂર ન લાગ્યાથી જાણે અકસ્માત થયો હોય તેમ મેં શીશી ભોંયે પટકી અને તેના સુવાસથી આપનો તમામ વ્યાધિ નાશ પામ્યો છે. ત્યાં સુધી રોગ ઊંડો જામ્યો નથી હોતો ત્યાં સુધી કોઈ રસાયન ખાવું

એ ધાતુને ક્ષીણ કરનાર છે, અને આપનો રોગ રસાયન વિના મટે એવો હતો. હે રાજન! આપનો રોગ નાબુદ થયાની ખાત્રી કરી લેવા આજે પાછલી રાત્રિના આપ દર્પણમાં જીણવટથી આપનું મુખારવિદ્ જ્ઞેશે તો મેં કહી હતી તેવી શ્યામલ છાયા હવે જતી રહેલી આપને જણાશે. ”

આમ કહી, લઘુ બાહડ ઘેર ગયો અને ભોજે પાછલી રાત્રીએ તપાસતાં મુખકાન્તિ પૂર્વની પેઠે નિર્મલ જણાઈ. પછી તેણે બીજે દિવસે લઘુ બાહડને બ્રહ્મસભામાં બોલાવ્યો અને તેની કુશળતાની પ્રશંસા કરી જીવન પર્યંતની આજીવિકા બાંધી આપી.

પછી મોટા તેમ જ નાના એ બે વાગ્બટોએ ધારાનગરના પ્રજા-જનોના વિવિધ રોગોની ચિકિત્સા કરવા માંડી અને કુશળ ઔપધોપચારો શોધી શોધીને તેના પ્રયોગો પણ ચીવ્વટાઈથી ચોજવા માંડ્યા. આથી ધારાનગર અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં રોગરાઈ જેવું કંઈ જ ન રહ્યું. રોગો નિર્વીય અને હતાશ થયા.

આમ થતાં રોગો સ્વર્ગમાં ગયા અને આરોગ્યશાસ્ત્ર તથા વૈદકવિદ્યાના આચાર્ય અશ્વિનીકુમારને પાંચે પડી વિનવણી કરી કહ્યું:—“ હે આયુર્વેદના પ્રણેતા ! આપે અમને સ્વર્ગમાંથી હાંકી કાઢ્યા, અને પેલા એ મસરાજમાઈ નાના અને મોટા વાગ્બટ ભોજના રાજ્યમાંથી અમને હરસેલી કાઢ્યા છે. ત્યારે આપ કહો, હવે અમારે જવું ક્યાં ? ભય રહે છે કે જો એ બે જણા જાવ્યા તો આખી પૃથ્વીને નિરોગી બનાવશે અને સ્વર્ગનંદની વાટ ઉઠ્ઠાડ કરશે. ”

એ સાંભળી, અશ્વિની કુમાર બંધુઓએ તેમને ધટતું આશ્વાસન આપ્યું અને બંને વાગ્બટોની કુશળતાની પરીક્ષા કરવા, નીલ વર્ણનાં પક્ષીનું રૂપ લીધું અને બંને ભાઈઓ લઘુ બાહડ (નાના વાગ્બટ) ના મંદિરના ગોખ નીચેના એક પોલા ભાગમાં છૂપાયા. પછી તેઓ લઘુ બાહડ સાંભળે તેમ મોટે સાદે સ્પષ્ટતાથી કોડરૂક કોડરૂક કોડરૂક (કાઠરૂક) “ રોગ વગરનો કોણ હોય ? ” “ રોગ વગરનો કોણ હોય ? ” “ રોગ વગરનો કોણ હોય ? ” એમ ત્રણ સામટા ઉચ્ચાર વારંવાર કરવા લાગ્યા.

આવા પક્ષીના જેવા સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર, સાંભળી, લઘુ ખાહડે વિચાર કર્યો:—“આ પક્ષીની પેઠે લાંબા કૂંજિત સ્વરે કાણુ બોલે છે? મારે પણ તેને પક્ષીના કૂંજનના જેવો જ ટુંકાક્ષરી ઉત્તર આપવો જોઈએ.” આમ વિચાર કરી તે બોલ્યો:—૧ મિતભુક્, ૨ હિતભુક્ ૩ અશાકભુક્.”

તેના કહેવાનો ભાવાર્થ આ છે:—૧ મિતભુક્ માપસર, પચે તેટલું ભોજન ખાનાર; મિતાહારી. પેટના ચાર ભાગ ગણી, બે ભાગ એટલે અર્ધું પેટ ભરાય તેટલું ખાનાર, એક ભાગ જલ માટે ઉંણા રાખનાર અને એક ભાગને વાયુના સંચાર માટે ખાલી રાખનાર, મિતાહારી રોગરહિત હોય છે.

૨ હિતભુક્ શરીરને સદતી હોય, પથ્ય આવતી હોય, તથા પરિણામે હિતકારી હોય, તે વસ્તુઓ ખાનારો રોગરહિત થાય.

૩ અશાકભુક્ શાકેન વર્ધતે રોગઃ શાકપાંદડાંથી રોગ થાય છે, એ નિયમને પાળનારો, ચોમાસાનાં નવાં પાણીથી રસબસ થયલાં શાક જેવાં કે આરીયાં, તુરીયાં, કાકડી, ચીબડાં આદિ નહીં ખાનારો, નીરોગી રહે.

નાના વાગ્બદ્ધનું આવું યોગ્ય વચન સાંભળી, નીલ વર્ણના પક્ષીરૂપે આવેલા બે અશ્વિનીકુમારોમાંથી એક આનંદ પામ્યો; પરંતુ બીજાને વિશેષ ખાત્રીની અપેક્ષા લાગ્યાથી તેણે કોડરુક્, કોડરુક્, કોડરુક્, એમ બોલવું ચાલુ રાખ્યું. એટલે નાનો વાગ્બદ્ધ પોતાના કથનના સમર્થનમાં સ્પષ્ટતાથી નીચેના શ્લોક બોલ્યો:—

અશાકભોજી ઘૃતમાત્તિ યોડન્ધસા

પચારસાન્ શીલતિ નાત્તિ યોડ્મ્મસા ।

અમુક્ વિમુક્ નાપકૃતાં વિદાહિના

ચલત્પ્રમુક્ જીર્ણમુગલ્પસારમુક્ ॥

ભાવાર્થ—શાક આહાર નહીં કરનારો મનુષ્યજે ધી ખાય અને દુધમાં સીંજવેલા ચોખા અર્થાત્ દુધપાક (અમૃતં ક્ષીરભોજનમ્) ખાય તથા તે મલાઈ તેમ જ દુધના એવા રસવાન પદાર્થો ખાતાં વચ્ચે પાણી ન પીએ, તેમ અમુક્—ભૂખ્યાં ડાંસ જેવો ન રહે, તેમ વિમુક્—અતિશય ખાઉંશરો

અકરાંતીયો ન થાય, તે જ પ્રમાણે નુકસાન કરનારા વાયડા પદાર્થો ન ખાય તેમ તપેલી ધન્દિઓને ઉત્તેજે એવી તીખી તમતમતી વસ્તુઓ ખાય નહીં, તેમ પહેલી વાર ખાધેલું પચ્યા અગાઉ અછર્ણમાં પાછું ખાય નહીં, તેમ જ અસાર-રસ વિનાના પદાર્થોનું ભોજન ન કરે, તો તે સદાકાલ નિરોગી રહે.

વાગ્બટના આ સમાધાનથી બીજા અશ્વિનીકુમારની શંકા ટળી. અને જાંને તત્કાલ મુંગા રહ્યા. પરંતુ ફરીથી તેની રોગચિકિત્સાની પરીક્ષા લેવા બીજે દિવસે પાછા જાંને જાણુ પક્ષીરૂપે જ ત્યાં આવ્યા અને કોડરુક્, કોડરુક્, કોડરુક્ એવા ઉચ્ચાર કાઢવા લાગ્યા. એટલે નાના વાગ્બટે પાછો આ પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો:—

वर्षासु यस्तिष्ठति शरदि पिबति हेमन्तशिशिरयोरत्ति ।

माद्यति मधुनि ग्रीष्मे स्वपिति भवति च खलु सोऽरुक् ॥

ભાવાર્થ—વર્ષા ઋતુમાં જે મનુષ્ય ધરમાં બેસી રહે, અર્થાત્ બહાર બટક્યાં ન કરે, શરદીમાં માત્ર પીવા યોગ્ય પદાર્થો જ પીએ; અર્થાત્ છાશ, વર્ષાદનું તાણું પાણી, આદિ ન પીવા યોગ્ય પ્રવાહીઓ ન પીએ; હેમંત અને શિશિર (શિયાળો) એ બે મોસમોમાં પાક આદિ ધાતુપુષ્ટિના પદાર્થોનું સેવન કરે, મધુમાસ અર્થાત્ વસંત ઋતુમાં માદક પદાર્થો સેવે, અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં નિદ્રાનું સેવન કરે, તે મનુષ્ય નિશ્ચયે અરોગી થાય.

બીજે દિવસે આટલા ખુલાસાથી જાંને અશ્વિનીકુમારોએ સંતોષ માન્યો. પરંતુ હજીયે વાગ્બટની પરીક્ષા લેવાની બેયની આતુરતા શમી નહીં હતી. તેથી ત્રીજે દિવસે તે જાંને એક મહાન્ યોગીઓનું રૂપ ધરી તેની સન્મુખ આવ્યા. અને આવો પ્રશ્ન પૂછયો;—“ પૃથ્વીમાં-પણ નહીં ઉત્પન્ન થયેલું, આકાશમાં પણ નહીં થયેલું, તેમ જ મર્દન પણ નહીં કરેલું, કોઈ પણ પ્રકારના રસથી પણ નહીં ખાંધેલું, પથ્થ, અને પૂર્વના આયુર્વેદના આચાર્યોએ માન્ય કરેલું એવું, સર્વસાધારણ ઔષધ કીયું ? ”

આ પ્રશ્ન સાંભળતાં વાગ્બટ તત્કાલ જ બોલ્યો: “ એવું ઔષધ તો લંબન-લાંબણ-નકર કષ્ટ બૂખ્યા રહેવું, એ છે; એ જ એક સર્વોપરિ-

ઔષધ છે. જેમ કોઈ પણ રોગનું મૂળ અજીર્ણમાં જ હોવાનું તેમ કોઈ પણ ઉપચારનું મૂળ ઉપવાસ જ છે.

વાગ્મદ્વનું આ વચન સાંભળી, બંને અશ્વિનીકુમારો પ્રસન્ન થયા અને તેને વરદાન માગવા કહ્યું. એટલે વાગ્મદે મનોવાંચિત વર માગ્યો અને તથાસ્તુ કહી બંને બાંધુઓ સ્વર્ગે સીધાયા.

**વાર્તા ૮૫ મી—“ અતિ ઋણિયાને ઋણ નહીં
અને અતિ દુઃખિયાને દુઃખ નહીં.”**

એક સમયે ધારાનગર બહાર કોઈ ઉત્સવપ્રસંગે લોકોની ભારે મેદિની જામી હતી. રાજા ભોજ તે વારે એક સુંદર અરબી ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ, ઉત્સવના અંગે ભરાયેલી ગુર્જરીમાં અહીંતહીંનાં દ્રશ્ય જોતો વિચાર કરતો કરતો હતો. મેદિની અહુ વખત થયાથી વિખેરાવાની અને નગરમાં પાછી વળવાની તૈયારીમાં હતી. તેવામાં અંદોઅસ્ત રાખવા મૂકેલા એક દંડધરનો હાથી છૂટ્યો અને લોકોએ નાસભાગ કરી મૂકી, અને નગરના દ્વારમાં ટપોટપ ભરાઈ જવા માંડ્યું. તે વેળા ધારાનગરના પકોશના નેસડામાંથી માથે જાશનાં માટ મૂકીને વેચાવા નીકળેલી કેટલીક ગોવાળણીઓ પણ તેમાં ધાઈને પેઠી. દોડતાં દોડતાં તેમાંની એક ગોવાળણીનું માથા ઉપરનું ગોરસનું માટ ભડક દેતે હેડું પડ્યું અને નદીના પ્રવાહ પેરે તેની જાશનો મોટો રેલો નીકળ્યો.

“ તમાશાને કાંઈ તેડું હોતું નથી; ” તેમ લોકોનાં વૃંદ તે જોવાને તેની આસપાસ જામ્યાં. કેટલાક લોક આ ખીયારી ગોવાળણીની દયા ખાવા લાગ્યાં, તો કેટલાક “ પણ શું જોઈને એ ભેગી દોડી ? શું કંઈ આપનો લાડવો ખાવાનો હતો ? એ તો એ જ દાવની. ” ઇત્યાદિ વચનો બોલવા લાગ્યા. પરંતુ પેલી ગોવાળીઅણુ તો આટલું નુકસાન થયા છતાં રડવા કે શોક ધરવાને બદલે પહોળે મોંઢે ખડખડ હસવા લાગી.

૪૧૨ વાર્તા ૮૫ મી-અતિ ઋણિયાને ઋણ નહીં અને અતિ દુઃખિયાને દુઃખ નહીં

રાજા ભોજ તેમ જ સધળી મંડળી આ કૃત્ય જોઈ અતિ આશ્ચર્ય પામી. રાજા ભોજ કુતૂહલથી ત્યાં આંચો. પછી તેણે આ ગોવાળી-અણુને હસતી જોઈ આશ્ચર્યથી પૂછ્યું:—

“ હે બહેન ! તને ધણું નુકસાન થયું છે; કદાચ વાગ્યું પણ હશે. છતાં જાણે કંઈ જ થયું ન હોય તેમ આનંદમાં કેમ હિલોરા ખાધ રહી છું. તને રજ પણ વિપાદ કેમ થતો નથી ? ”

એટલે માત્ર રાજાની ઉત્સુકતા નિવારવાને જ, તે બોલી:—“ હે રાજા ! વિપાદ થવાના વારા વહી ગયા ! આપ એ તો જાણો છો જ કે ‘ અતિ ઋણિયાને ઋણ નહીં અને અતિ દુઃખિયાને દુઃખ નહીં. ’ મારે માથે તો દુઃખનાં ઝાડ ઉગ્યાં જ બાકી રહ્યાં છે. મેં સહ્યાં છે એવાં સંકટો પ્રભુ મારા કદા શત્રુનેય ન વેકાવો. હે રાજા ! મારાં પૂર્વનાં દુઃખો આગળ તો આ માટ વટાવમાં જ જાય એમ છે. ટુંકમાં હું પોતે જ આપ વિશેષ પૂછો તે અગાઉ મારી કથની કહી દઉં છું, એટલે આપની કુતૂહલતા આપોઆપ શમશે. આપ સાંભળો:—

હત્વા નૃપં પ્રિયમવેક્ષ્ય ભુજંગદૃષ્ટમ
દેશાન્તરે વિધિવશાદ્ગણિકાઽસ્મિ જાતા ।
પુત્રં ભુજંગમધિગમ્ય ચિતાં પ્રવિષ્ટા
શોચામિ ગોપગૃહિણી કથમદ્ય તત્કમ ॥

ભાવાર્થ—“ હે રાજા ! હું કોઈ એક દેશના રાજાની પ્રિયપત્ની હતી પરંતુ એક જાન પુરૂષ સાથે આડો સ્નેહ બંધાતાં, મેં પ્રસંગપરત્વે મારા પતિ નરપતિને હણ્યો અને મારા જાન સાથે દૂર દેશાવર ચાલી ગઈ. પરંતુ માફ ભાગ્ય મારાથીયે આગળ દોડતું હોવાથી, જંગલમાં મારા પ્રિય જાનને સાપે (ભુજંગે) ડર્યો; એટલે અટુલી પડતાં તેને જંગલમાં જ છાંડી, હું એક બીજા જ દેશમાં પરવરી. પણ વિધિએ કંઈક વિલક્ષણ યોગ ધણ્યો હશે તેથી વખાની મારી એક ગણકાના પાશમાં સપડાઈ અને તેને ઘેર રહી. ત્યાં પૂર્વજન્મનાં આવાં કર્મોથી નૃત્યાદિથી મોહિત થયલા એક રાજપુત્ર સાથે જાનકર્મ કર્યું, પણ તે મારો જ રાજપુત્ર નીકળ્યો ! એટલે

હું અને એ એ પોપળો ફોરાવી બળવા તેમાં પેઠાં અને અગ્નિ સળગાળ-
રાવ્યો. પરંતુ મારે વનેખા વેઠવાના હજીયે પૂરા થયા ન હતા, એટલે હું
પૂરી બળી રહી ન હતી, તેવામાં ચોમાસું ન હોવા છતાંયે એકાએક મારે
મેઘ તૂટી ગયા. મારો પુત્ર તો બળી ગયો, પણ હું દાઝેલી દાઝેલીયે
ઉગરી. ત્યાંથી અથડાતી પછડાતી, દુઃખથી ખુમ પાડતી, જંગલમાં ફરતી
હતી, ત્યાં આપના નગરની નજીકના નેસડાના ગોવાળે મને ઘેર આણી
અને વનરૂપતિઓથી મારાં બળેલાં અવયવોનાં ચાઠાં મટાડ્યાં અને હું
પાછી નિર્મલ કાન્તિવાળી થઈ. અને પુનર્દરિદ્રિ પુનરેવ પાપી એ ન્યાયે તેની
સાથે ઘર માંડ્યું અને તેને ઘેર રહેતાં હું જાશ વેચવા આપના નગરમાં
હરહમેશની પેઠેમ આજે પણ આવતી હતી ત્યાં મારું અમૂલ્ય ગોરસ
ફૂટ્યું. કહો રાજન્ ! મારે હવે વિપાદ કર્યો પાલવે એમ છે ?”

રાજા ભોજની કુતૂહલતા આટલી સંક્ષેપમાં કહેલી કથનીથી
તૃપ્ત ન થઈ, તેથી એને સમજાવી, પોતાના રાજમંદિરમાં સાથે આણી અને
નાનોસકડો દરબાર ભરી, આખીયે કથની કહેવા તેને પ્રેરણા કરી. એટલે
ગોવાળીઅણે કંઈક લજ્જતી તો કંઈક ગ્લાનિથી પણ પોતાની વીતેલી
સઘળી નીચે પ્રમાણે કહી સંભળાવી:—

“હે રાજન્ ! હું ઉત્તર પ્રાંતના એક પ્રદેશના રાજા કર્ણવંદની
પટરાણી હતી. દૈવયોગે મારું સૌન્દર્ય અને લાવણ્ય અદ્ભુત હતાં. તેથી તે
મારામાં ધણા જ આસક્ત રહેતો હતો. પણ તેને ખીજ ફેટલીક સુંદર
રાણીઓ હતી; અને તેમનામાં પણ ફેટલીક વાર લોભાઈ તે તેમને મહોલે
જતો. તેમ તેને અશીશનું વ્યસન હતું. આથી જ કર્ણવંદ તો મારી ઉપર
અસાધારણ રોનેહ રાખતો હતો, છતાં મહાત્મા ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે તેમ

यां चिंतयामि सततं मयि सा विरक्ता ।

साप्यन्यमिच्छति जनं सजनोऽन्यसक्तः ॥

ભાવાર્થ :—હું જે પ્રિયાનું નિરંતર ચિંતન કરું છું તે ખીજ પુર-
ષમાં આસક્ત થયેલી છે, અને જે પુરુષમાં તે આસક્ત થઈ છે તે પુરુષ

૪૧૪ વાર્તા ૮૫ મી-અતિ ઋણિયાને ઋણ નહીં અને અતિ દુઃખિયાને દુઃખ નહીં

વળી અન્ય સ્ત્રીમાં લોભાયો છે. તેમ મારું મન કર્ણચંદ્ર ઉપરથી ઉઠ્યું. એકે બહારથી તો તેની આસક્તિ રાજકીય કારણે મારે ટકાવવી જ પડતી હતી, તેથી તેને જોતાં ઓછી ઓછી થઈ જવાનો ડોળ કરતી, અને તેને મારી પ્રીતિમાં વિશેષ લપટાવતી હતી; પરંતુ અંદરથી મેં મારું મન ઉઠાંતું, એક અશ્વપાળ સાથે ગુપ્ત સ્નેહ બાંધ્યો. હું ધણુંખરું, મારો પતિ નરપતિ રાત્રે અશીશુના ઘેનમાં ઉંઘતો તે વેળા જાનીમાની રાજમંદિરમાંથી બારી વાટે ઉતરી, ચોકી વઢાવી, નદી ઉતરી સામે પાર એક મનમાનિતા અશ્વપાલના મંદિરમાં જતી અને વિલાસ માહાણતી. હે રાજનું! જે ગાયને હરામનું ખાવાની ટેવ પડી હોય છે, તે ગાય ધણીને ઘેર સુએથી પેટ ભરતી નથી પણ નારી છૂટી ભટકાં મારે છે અને તેમાં ડમણાં વાગે છે જતાં તેવાં ભટકાં તે મારે ત્યારે જ તેને જાંપ વળે છે. આવી મારી ગતિ થઈ. અશ્વપાલ સ્વભાવે ધાતકી હતો. મારા જેવી પટરાણી તેનામાં લોભાઈ હતી. જતાં જો મારે તેની પાસે જવાનું મોટું થતું તો ઘોડાની ચાલુકા મારી મારી પૂરી વહે કરતો. જતાં હું પણ વિપયાંધ બનેલી, એટલે આવા મારને નહીં ગણકારતાં તેને વળગી રહી.

આ ખબર ગેનેમને મારા પતિ કર્ણચંદ્રને કાને આવ્યા તો ખરા, પરંતુ મારા સ્ત્રીચરિત્રથી તેમ જ મારામાંની તેની મોહાંધતાથી સાચા માનતાં અચકાયો મેં પાપિણીએ તો તે જતાં મારું દુષ્કર્મ ચાલુ જ રાખ્યું. એક દિવસે વહેમથી ભભાયલા મારા પતિએ અશીશુ લીધું નહીં અને રાત્રે જાણે ઘેનમાં પડ્યો હોય તેમ પથારીમાં પડતાં વેંત જ ઘોરવા મંડ્યો. મારું પાપ છૂટી નીકળવાનું હશે, તેથી હું તેના આવા ચેનચાળાથી છેતરાઈ અને આજે જરા વિશેષ અશીશુ લીધું હશે, એટલે વહેલો ઘોરતો હશે, એમ માની હમેશની પેઠે નિર્ભયપણે જરકર્મ અર્થે અશ્વપાલને મંદિર પરવરી. રાજા કર્ણચંદ્ર પણ પછવાડે પછઢાડે હું ન ચેતું તેમ આવ્યો. તે દિવસે પેલો અશ્વપાલ દારૂના વ્યસનમાં ચકચૂર હતો, તેથી તેણે આહુંઅવળું ન જોતાં પોતાની સ્ત્રી ઉપરનો રોષ મારી ઉપર કાઢવા મને ચાલુકે ચાલુકે ફટકાવી. જતાં મધે વળગેલો મંદોડો જીવ જતાં સુધી તેને છોડતો નથી, તેમ મે

ધણા કાલાવાલા કરી, મારી ઇચ્છા તૃપ્ત કરી લીધી, અને પાછી રાજ-
મંદિરે આવી.

આ પાસ કર્ણવિંદ્ર મારા આવવા અગાઉ જ મંદિરે જઈ પહોંચ્યો.
પણ માફ દુર્ભાગ્ય તે, એણે રાજમંદિરની ખારીવાટે હું જે દોરીથી ઉતરતી તે
દોરી ગુસ્સામાં અને મને ફસાવવાની દાનતથી કાપી નાંખી. રાજમંદિરે આવતાં
મેં આવી ઘટના જોઈ, એટલે ગભરાઈ. ત્યાં તો મેં મારે હાથે જ રાજને
આપેલો સુગંધીવાળો રૂમાલ, જે સંભ્રમથી ઉંચે ચડતાં તેના હાથમાંથી
સરી ગયો હતો, તે મારા હાથમાં આવ્યો. એટલે મારી તો ખાતરી થઈ કે
રાજ કર્ણવિંદ્ર મારા જ્વરકર્મથી વાકેફ થઈ ચૂક્યો છે.

થવા કાળ તે, હું આથી ગભરાયલી, ચક્રવર્ણ આંખે હવે શું કરવું,
તેનો વિચાર કરતી ઉભી હતી, ત્યાં મારી એક વિશ્વાસુ દાસીએ મને જોઈ
અને તેની મદદથી હું બીજી દોરી વાટે મારા શયનાગારમાં જવા પામી.
'રાજ શું કરશે?' એનો ભય સત્તજડ હતો, તેથી આંધળીયાં કરી તેનું
માથું જ કાપી નાંખવાના નિશ્ચયથી એક ખર્ગ લઈને હું શયનાગારમાં
ગઈ હતી. ત્યાં જતાં વિષા થી ધણા જ દારૂ પીને ધોરનો મારા પતિને
મેં જોયો. એટલે આહું અવળું ન જોતાં તેનું શિર કાપી નાંખ્યું અને મારા
હસ્તકનાં આબૂપણા, રત્નો આદિ જેટલું ક્ષય શકાય અને છૂરવી શકાય
તેટલું મેં બાંધી લીધું. પછી ગુપ્તગુપ્ત ત્યાંથી પોખારા ગાળ્યાં; ને ચાલી
ચાલી નદીના સામા તીરે આવી, અવ્વપાલને જગાડ્યો, તેને જો સત્વર
પલાયન કરવામાં નહીં આવે તો સવારે આવી જ બન્યું છે, એમ કહી
સંધળી ઘટનાથી ચેતાવ્યો અને એ ઉત્તમ પાણીદાર ઘોડા ઉપર પલાણી
અમે રતોવાઈ દેશાવર ચાલી નીકળ્યાં.

પછી થોડીક વાર થાક ખાઈ, ગ્લાનિ દર્શાવી, જોવાળીઅણુ કથની
પાછી શરૂ કરી અને કહ્યું:—“હે રાજન્ ! મારો કર્મભોગ કંઈક
વિલક્ષણ જ હતો, તેથી અજાણ્યા લક્ષ્ય પ્રતિ હું ભર દરીયે શક વિનાના
અથડાતા વાહાણની પેઠે જ્યાં જ્યાં કીનારાની આશામાં અથડાતી ચાલી.
માર્ગે જતાં એક ગાદ જંગલ આવ્યું. રાતનાં અમે નીકળેલાં તે બીજા

૪૧૬ વાર્તા ૮૫ મી-અતિ ઋણિયાને ઋણ નહીં અને અતિ દુઃખિયાને દુઃખ નહીં

દિવસનો બપોર થયો ત્યાં સુંધીએ લગાર પણ આરામ કે ભૂખની દરકાર રાખ્યા વિના ‘ઓ પકડાયાં, ઓ રાજના સ્વારોયે ખાધાં તો,’ એવા લયથી આડુંઅવળું ન જોતાં ઘોડા મારી જ મૂકેલા તે ક્યાંએ થોભ્યાં નહીં ! પણ આખરે શ્રમ અસલ થઇ પડ્યો; પાણીપંથા તેજીઓ પણ લથડીયાં ખાવા લાગ્યા. તાપ એસુતમ હતો, ગળે કાંટા પડતા હતા, પેટમાં કોળ ગડબડતા હતા, અને જમીનમાંથી ઉઠતા ગરમીના બલુકાથી દર દષ્ટિ કરવી પણ દર્દી થઈ પડી, એટલે એક સીતલ જલવાળા સરવરને કાંઠે આવેલા વડ વૃક્ષની છાંયે અમે ઉતર્યા. ત્યાં થાક ખાઇ, ઘોડાના તંગ ઢીલા કર્યા અને તેને જલ અને ચંદી નીચી, અને અમે પણ થોડુંક જે ભાવ્યું તે ખાઈ લીધું. પછી બપોરની વેળા ગાળવા ઘાસીયા પાથરી શીળા છાંયે સુતાં.

પરંતુ કર્મના દોષ કાંઇ કોઇથી ટાળ્યા ટળાતા નથી, અને મારા ભાગ્યમાં હજી વિશેષ વનેખા ભોગવવા લખ્યા હશે, તેથી થાકથી આવરાઆવરાં બનેલાં અમો બંનેમાંના કોઇએ પણ ઘાસીયા કેવી જમીન ઉપર પાથર્યા છે, તે જોયું જ નહીં ! અને કર્મવશાત્ મારા અશ્વપાલના ઘાસીયાના પગવાળો છેડો સર્પના એક દર ઉપર પથરાયો. અમે તો એવાં ધસધસાટ ઉંઘ્યાં કે વહેલી પડ્યો. સાંજ પણ થોડીક વાર થઇ હશે, એટલે પોતાનું દર ઢાંકાયલું જોતાં તાપથી આકળવિકળ થયેલો સર્પ દરમાંથી બહાર નીકળ્યો અને અશ્વપાલને કરડ્યો. હું તો ઉંઘમાં જ હતી એટલે તેના મરણની અછાડપછાડની મને ખબર જ પડી નહીં અને કેટલીક વારે સાંજ પડતાં મેં હાંફળાંહાંફળાં ઉઠી અશ્વપાલને જોયો તો તે યમને ધામ પહોંચેલો જણાયો.

હવે મારે શું કરવું? સ્ત્રી જાત, અટુલી એકત્રી, રાણી હોઇને બહાર ફરેલી પણ ઓછું. તેમાં પાસે મળતક જરૂરેરાત. હું તો ગભરાઈ, પુષ્કળ રોઈ, પણ કાંઈ રોયે કાર્ય સરે એમ નથી, એમ સમજી, મનને વજ્ર જેવું કડણ કરી, કંઈક વિચાર સ્ફુરતાં ઉઠી, અશ્વપાલના ઘોડાને હાણ્યો અને અશ્વપાલને ત્યાં જ પડ્યો રહેવા દેઇ, સર્વસ્વ લઇ, બીજો ઘોડો ચઢી;

અને જ્યાં ઘોડો લઈ જાય ત્યાં જવું, એ વિચારે અજાણી દિશામાં તેને જવા દીધો. માર્ગમાં લુંટારાનો ભો તેમ જ વનચર હિંસક પ્રાણીઓનો બધ પણ લાગ્યો. મધ્ય રાત્રિ થતાં એક વૃક્ષના થડે ઘોડો બાંધી હું ઝાડ ઉપર ચઢી સુઈ ગઈ. ઘોડીક વારે લુંટારાઓ ત્યાં આવ્યા અને મારા ઘોડાને સરસામાન અને માલમતાથી ભારેલો જોતાં, ખુશ ખુશ થયા અને તેની ઉપર માત્ર પલાણુ જ રહેવા દઈ સઘળું ઉઠાવી ચાલ્યા ગયા.

પ્રભાત થતાં મેં હેડા ઉતરી જોયું તો માત્ર ઘોડો અને પલાણુ. ભાગ્યમાં જે નિર્માણ થયું હશે તે ખરું, એમ વિચારી, દુઃખથી રીઠી થયેલી હું ભારે વિષાદ ન કરતાં રસ્તે પડી. બપોરનો સમય થવા આવ્યો. ત્યાં સુધી ઘોડાએ ચાલ્યાં જ કર્યું; પછી આખરે થાકીને મેં ઝાડની છાંયમાં વિશ્રાંતિ લીધી.

દરમિયાન એમ બન્યું કે, એ રાજકુંવરો ત્યાં આવી ચડ્યા. અને તે બંનેય મારા સૌન્દર્ય ને લાવણ્યથી મોહાંધ થયા. તેઓ મને ઉપાડી જવા પરસ્પર હેંસાતુસી કરવા લાગ્યા, અને મારામારીએ ચઢશે, એવો મામલો થઈ પડ્યો, ત્યાં તો હું જાગી ઉઠી અને મને હોલામાંથી ચુલામાં પડ્યાં જેવું લાગ્યું. તત્કાલ આ પીડામાંથી વંચી જવાની એક યુક્તિ મને સૂઝી. મેં તેમને શાંત પાડી કહ્યું કે તમારું ધનુષ્યબાણ મને આપો. હું અહીં ઉભી રહીને તીર છોડું છું અને તમારામાંનો જે કોઈ પગપાળો જઈને એ તીર પહોંચે લઈ આવશે, તેને હું વશ થઈશ. મારી આ યુક્તિમાં તે બંને મોહાંધ કુંવરો આત્માદ કસ્યા. પછી મેં એક જણનું ધનુષ્ય લઈ એવું તો સોંસરું તીર છોડ્યું કે તે દષ્ટિમર્યાદા ચૂકાવી અત્યંત દૂર જઈ પડ્યું. અને પેલા કુંવરો તે લેવા જીવ ઉપર આવી દોડ્યા.

મેં તરત જ લાગ જોઈ, ઘોડો પલાણી, ત્યાંથી મારતે ઘોડે સામી જ બાજુએ અગીઆરા ગણ્યા, અને એક ગામનું પાદર આવતાં હેઠે ઉતરી, ઘોડો છૂટો મૂકી દીધો. સંધ્યાકાલનો વખત થવા આવ્યો હતો. આખા દિવસની ભૂખી હતી. ઘર છોડ્યે એ દિવસ થયા હતા. ચાલ્યો તોયે સ્ત્રી જાત. એટલે ગામને પાદરે આવી મોકળું મૂકી રોઈ જ પડી. સુખમાં સહુ ભાગી થવા આવે, સુખનું 'સરીગત' સહુ થાય, પણ દુઃખનું કોઈ નહીં! હું તો

૪૧૮ વાતાં ૮૫ મી-અતિ ઋણિયાને ઋણ નહીં અને અતિ દુઃખિયાને દુઃખ નહીં

અતિશય અમુંઝાઈ હતી અને તેમાં લોકની બેપરવા ભ્રમ; એટલે જાણે બધાએ સંતાપ તત્કાલ જ પડ્યા હોય તેમ એક સામટા સંતાપવા લાગ્યા. ઘડી ભર મેં રોયાં જ કીધું; પણ કોઈનું હૃદય પીગળ્યું નહીં ! ઉલટા લોક ભેગા મળ્યા અને ‘તળાવને મોઢે ગયણું નહીં અને લોકને મોઢે તાણું નહીં,’ તેમ તેમની ચેષ્ટાળીઓનો કડવો અનુભવ મને થયો.

આવી અદુલ્લી અવસ્થામાં, એક માલણ મારી પાસે આવી. તેણે જાણે મારા દુઃખથી ઘાઝેલી હોય તેવો વેપ કરીને મને દિલાસો દીધો. પછી મારી કાન્તિ તેમ જ મોહકતા ભ્રમ દુષ્ટયુદ્ધિએ તેના મનમાં વાસ કીધેલો હોવાથી, એક શેઠાણીને ત્યાં ઘરકામમાં રાખવાનું વચન આપી પોતાની સાથે મને શહેરમાં તેડી ગઈ. હું વખાની મારી હતી, છેક નિરાધાર હતી અને કષ્ટો તેમ જ સંસારની લપટઝપટોથી બાહવરી બનેલી હતી, એટલે કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના હું એકદમ તેની સાથે ચાલી. એ દુષ્ટાએ મને એક વેશ્યાને ત્યાં મૂકી. હું સમજી કે, આ તો ભવ બગાડવાનું સંકટ પાછું આવ્યું. પરંતુ લાચાર અવસ્થાએ મારી સદ્યુદ્ધિને દબ લગાડેલો હતો, એટલે આખરે, ‘એ જ સર્જિત હશે’ એમ ધારી, આ નવો ધંધો અંગિકાર કર્યો. મને કંઈક સંગીતનો શોખ હતો, તે પણ ખીલવ્યો, અને પંકાઈ. આમ દશેક વર્ષ અહીં ગાળ્યાં.

મારા ભાગ્યમાં હજીયે અવદશા ભોગવવાની હશે, તેથી એમ બન્યું કે, એક દિવસે મારા પતિ કર્ણચન્દ્રથી મને થયેલો પહેલા ખોળાનો રાજ-કુમાર, કોઈ કાર્યપ્રસંગે આ શહેરમાં આવ્યો. મેં તેને છોડ્યો ત્યારે તે નવેક વર્ષનો હતો, એટલે અત્યારે તે ઓગણીસ વર્ષની ભર ખીલતી યુવાવસ્થામાં હતો. તેની મોંઝળા તેમ જ બાંધો ઉમ્મરે આવતાં બદલાયાં હતાં, અને મારું ‘પૂર્વજન્મનું’ પાપકર્મ પ્રગળ હશે, તેમ મારા ભાગ્યમાં વિશેષ પાપ હજી કરવાનું નિર્માણ હશે, તેથી તેને હું ઓળખી ન શકી અને તે તો મને ઓળખે જ શી રીતે ? મેં તેને સંગીતથી લપટાવ્યો અને અઘટિત કર્મ પણ આચર્યું.

પછી તેના ઉતારામાંથી હું મારે ઉતારે જવા નીકળી, ત્યારે જ્ઞાન ન રહેવાથી ભૂલથી મારો પગ ત્યાં ગાય સાથે ખેઠેલી એક વાંછડીની

પુંછડી ઉપર જોસથી પડ્યો. વાછડીને દુઃખ થયું, તે જોઈ, ગાયને એક-દમ વાચા થઈ અને તે બોલી કે, “ પુત્ર સાથે આડો સંબંધ જોણું કર્યો, તેનામાં એવો વિવેક હોય જ નહીં, ” મેં તો ગાયનું મેહેણું ગણકાર્યું નહીં, પણ મારો રાજપુત્ર જે તે વેળાએ આ દૃશ્ય જોતો હતો તેને કાને તે પડ્યું. એટલે તેણે મને સીપાઈ મોકલી બોલાવી અને મારી કથની પૂછી. મેં તેને મારી વીતી સંઘળી કહી. અને અમારો માતાપુત્રનો સંબંધ પ્રકટ થયો.

પછી તેણે આ અગ્રેય કર્મની નિવૃત્તિ અર્થે વેદપાત્ર વિપ્રોને બોલાવી, તેમની સલાહ લીધી અને તે પ્રમાણે જંગલમાં પીપળાનું એક સુકકું થડ કોરાવી તેમાં અમે બંને પેઠાં અને તેને અગ્નિ સજગાવરાવ્યો. મારા પુત્રને અગ્નિની આંચ તત્કાલ લાગી અને તરત મરી ગયો.

પણ મારા દુર્ભાગ્યે મને આંચ એકદમ ન લાગી, અને ફેટલીક બળી એટલામાં તો જાણે બારે મેઘ તુટ્યા હોય તેમ ઓચિંતો કમોસમે વર્ષાદ થયો અને હું ઉગરી. ચારેક દિવસ જંગલમાં બળેલીજળેલી દુઃખ વેઠતી હું પડી રહી. પાંચમે દિવસે એક પાકટ વયનો ભરવાડ આવ્યો તે મને પોતાને નેસડે લઈ ગયો. તે એકલો હતો. તેને સ્ત્રીની જરૂર હતી; તેથી તેણે વનરૂપિણી વગેરે આણી મને સાજી કરી અને હું પછી નિર્મળ કાન્તિવાળી થઈ. તેના ઉપકારને વશ હોવાથી મેં તેની સાથે સંસાર માંડ્યો; તેનાં મેઢાં, બકરાં અને ગાયોની સંભાળ રાખવા લાગી; અને વખતો વખત ગોરસ માથે ચઢાવી આપના ધારાનગરમાં જાશ વેચવા આવવાનું શરૂ કરીધું. આજે દુર્દેવથી માઝં માટ કુટયું અને તે પછીનો સંઘળો પ્રકાર આપે જાણ્યો. ”

આ પ્રમાણે પોતાનાં વીતક કંઈક સ્ત્રીસહજ લજ્જાથી તેણે કહ્યાં, અને ગ્લાનિથી એકદમ શરમાતાં ત્યાં જ બેસાન થઈ પડી. રાજાએ એક દાસીને બોલાવી, તેને શીતલ જલ છંટાવી ભાનમાં અણાવી. પછી દયાભાવથી જોઈ તેને માટે ધારાનગરની પડોશના ડુંગરી પ્રદેશમાં એક ઝુંપડી અપાવો ત્યાં રહેવાની સોઈ કરાવી આપી.

કહેવાય છે તેમ તે સ્ત્રી ઝુંપડીમાં રહેતાં રહેતાં ઓચિંતી ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ અને મહી નદી રૂપે પ્રકટી !

વાર્તા—૮૬ માં-ગોવાલણીની મહેચ્છા.

એક સમયે મૃગયારસમાં તલ્લીન થયેલો ભોજરાજ વનમાં ભૂલે પડ્યો. ઉન્હાળાનો સમય હતો. બપોરની વેળા થઈ હતી. કપાલેથી પર-સેવાના રેલા ઉતરતા હતા, આખું શરીર પણ ભીનું ભીનું થયું હતું. તાપના બાકથી જમીનમાંથી પણ ભભુકા ઉઠતા દેખાતા હતા. તેનો અથ-ઉત્તમ જાતિનો હતો, તે પણ થાકી ગયો અને તેની ગતિ મંદ પડી. ભોજ પોતે તૃષાતુર થયો હતો, તેથી શીતલ જલવાળી વાવડી કે તળાવ શોધતો અહીંતહીં હેરીયાં મારવા મંડ્યો, અને આખરે થાકી એક વટવૃક્ષની હેઠળ ખેસવાની ફરજ પડી.

એટલામાં એક સુંદર, નવયોવના કુમારિકા, ગોવાળણી માથે છાશનું માટ લઈને જતી દેખાઈ. રાજને લાગ્યું કે તે માટમાં દૂધ હશે અને પોતે જલ પીવાને તલસતો હતો, તેથી દૂધથી પોતાની તૃષા શાંત પાડવાને તેણે એ ગોવાલણીને હાંક મારી પાસે ખોલાવી અને પૂછ્યું:—“હે તરણી ! તું આ માથે શું લઈ જઈ છું ?”

ચતુર ગોવાલણી તેની મુખકાન્તિ ઉપરથીએ ભોજ છે એમ સમજી ગઈ હતી, અને તેના હૃદયમાં ભોજે દૃષ્ટિએ પડતાં વેંત જ વાસ કર્યો હતો, તેથી તે મર્મમાં ખોલી:—

હિમकुन्दशशिप्रभं शंखनिभं परिपक्वकपि कपित्थसुगन्धरसः ।
युवतिकरपल्लवनिर्मलितं पिब हे नृपराज रुजापहरम् ॥

ભાવાર્થ:—“હે રાજન્ ! આમાં છાશ છે; અને તે હિમ કોલરનાં ફુલ, ચન્દ્રમા, અને શંખના વાન જેવી ઘોળી છે; પાકા કોઠના ફળના જેવી તેની સુગંધ છે. યુવતીના સુંદર કોમલ પલ્લવ જેવા નાળુક હાથે વલોવાયલી છે, અને તે તમારા તાપના દુઃખને હરે એવી છે.”

પછી તેણે ભોજને છાશ પાઈ અને તેનો આત્મા તૃપ્ત થયો. રાજએ તેને યોગ્ય બદલો આપવાની આકાંક્ષાથી તેને પૂછ્યું:—“હે સુંદર નેત્રવાળી ! તને શું પરમ પ્રિય છે ?”

ગેવાળણી ભોજની કાન્તિથી પરવશ થઈ ચૂકી હતી, તેથી તેણે આ ખરો લાગ છે, એમ સમજી કહ્યું:—

इन्द्रं कैरविणीव मोहयन्गोवाम्भोजिनी वल्लभम् ।

मेघं चातकमंडलीव मधुपश्रेणीव पुष्पव्रजम् ॥

माकन्दं शिकसुन्दरीव रमणीवात्मेश्वरं प्रेषितम् ।

चेतोवृत्तिरियं सदा नृपवर ! त्वां द्रष्टुं त्कण्ठते ॥

ભાવાર્થ—“હે નૃપતિઓમાં ઉત્તમ ભોજરાજ ! જેમ કુમુદિની ચન્દ્રને જેવા ઉત્કંઠિત થઈ રહે છે, જેમ ચક્રવાચકવીનાં યુગલો સૂર્યને નિરખવા અત્યંત ઉત્સુક બની રહે છે, જેમ બપેયાઓની મંડલી મેઘને અવલોકવા આતુર રહે છે, જેમ મદ્યેલા ભમરાઓની હાર પુષ્પોનાં વ્રજને દેખવા તલ્લપી રહે છે, કાયલડી જેમ આંખાને જેવા ઠાંપી રહે છે, અને જેમ જેનો પતિ પરદેશ ગયો છે, એવી વિરહાતુર પત્ની તેના આવવાના માર્ગને તરસ્યાં નેત્રાથી જોતી જ રહે છે, તેમ આ મારા ચિત્તની વૃત્તિઓ સદાસર્વદા તમને જ જોઈ રહેવાને તલસી રહી છે.”

તેનું આવું ચમત્કારિક વચન સાંભળી, ઉપકારને વશ તેમ જ તેના રૂપલાવાણ્યથી મોહાંધ થયેલા ભોજે પટ્ટરાણી લીલાવતીની સંમતિ મેળવી, તેને ભોગિની સ્ત્રી તરીકે પોતાના અંતઃપુરમાં રાખવા વચન આપ્યું.

પછી રાજા તેના નિવાસનું કામઠેકાણું જાણી લઈ, ઉતરતે પહોરે ધારાનગર આવી પહોંચ્યો અને લીલાવતીને સમગ્ર પ્રસંગ નિવેદિત કર્યો. પછી તેની સંમતિ મેળવી, ભોજે એ ગોપકન્યાને બોલાવી અંતઃપુરમાં રાખી લીધી.

વાર્તા ૮૬ મી-શુ' દુરાચરણી જનો મારા રાજ્યમાં હશે ?

(૧)

એક વેળા ભોજને સહસ્રા એવો વિચાર આવ્યો કે “ મારા રાજ્યમાં દુષ્ટ આચરણુ આચરનારાં સ્ત્રીપુરુષો હશે ખરાં ? હું પ્રજાની નીતિરીતિ ઉપર ચિન્તિતભરી નજર રાખું છું અને બદલવાનાં સખ્ત સખ્ત કરમાવું છું; તેમ તેનાં દારિદ્ર્યાદિ સંકટો ટાળવાને એકેપગે ટાંપી રહું છું; તેથી એવાં નદારાં માણસો મારા રાજ્યમાં હોવાં ન જોઈએ. ”

તે આવો વિચાર કરતો હતો તે જ ક્ષણે કાલિદાસ તેની પાસે આવ્યો. એટલે ભોજે તેને પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. તરત જ કાલિદાસથી હસી જવાયું. ભોજે તેને હસવાનું કારણ પૂછતાં તે બોલ્યો:—“ હે રાજા! મનુષ્યપ્રકૃતિના તમે હજી પૂરા પરીક્ષક નથી થયા. જગતમાં બધા જનો પોતાની પ્રાપ્ત સ્થિતિથી સંતોષમાં રહેતા હતા અને નીતિરીતિનું પાલન કર્યા કરતા હતા, તો રાજ્યો અને રાજાઓની કાંઈ જરૂર જ ન રહેત. હે રાજા! કેટલાક મનુષ્યોની વૃત્તિ ઉત્તમ બાદ ઠરીને, ખાવાને બદલે બટકીબટકીને હરામનું ખાવાની હોય છે. પોતાની પત્ની સુંદર હોય છતાં પરદારામાં કેટલાક જીવના અને કીર્તિના જોખમે આસક્ત થાય છે, તેમ સુંદરીઓ પણ દુષ્ટ આચરણુની દરી (ગુફા) જેવી થાય છે. આપને ખાતરી કરવી હોય તો ચાલો આપણે અત્યારે જ અંધારપછેડો ઓઢી નગરચર્યા જોવા નીકળીએ. ”

આ સૂચના ભોજને પસંદ પડી અને બંને અંધારપછેડો ઓઢી બજારમાં ચાલ્યા. તેવામાં એક, જાણી નરી કાચની જ પૂતળી હોય, કનકની જ મૂર્તિ હોય તેવી, એક રૂપના અંબાર જેવી યુવતી મદભર હાથિણી વિચરતી હોય તેવી ગતિથી જતી દેખાઈ. તે એક યુવાન શેઠીઆની દષ્ટિએ પડી. ચમરાક યુવતી પણ તેનો મોહ કળી ગઈ અને તેને ઘટતી ચાનક આપવા લગાર તેની સામે ટીકી વાંકું જોયું. પેલા શેઠની વૃત્તિ તો ખરાબ જ હતી, તેથી તેણે એને પ્રશ્ન કર્યો:—

વક્ત્રં પશ્યસિ કિં બાલે પતિતં તવ કિં ભુવિ ।

ભાવાર્થ—“ હે બાલા ! તું વાંકું વાંકું કેમ જુએ છે ? તારું કેમ કંઈ ભોંયે પડ્યું છે ?

એ સાંભળી, પેલી ચપરખંધી યુવતી તેની પણ મોહવશ સ્થિતિ કળી ગઈ અને તેની યુદ્ધિ ઠેકાણે આણવા બોલી:—

રે રે મૂર્ખ ન જાનાસિ હૃતં તારુણ્યમૌક્તિકમ્ ।

ભાવાર્થ—“હે મૂર્ખ શું તું એટલુંએ જાણતો નથી કે, મારું તારુણ્ય-યુવાવસ્થા રૂપી મોતી હરાઈ ગયું છે ? તેને શોધતી હું આમ ફરું છું.”

આ ટોણાથી પેલો યુવાન શેઠીઓ તરત જ સમજ્યો કે યૌવનને આમ વ્યભિચારમાં એળે ગુમાવી દેવું, એ અયોગ્ય છે. એટલે તે મુંગે મોંઢે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

કાલિદાસે આ ઘટના ભોજને દેખાડી, એટલે તે સમજી ગયો કે દુષ્ટ આચરણનો આધાર મનુષ્યની પોતાની યુદ્ધિ ઉપર જ રહેલો છે. રાજા કાંઈ આજ્ઞાથી કે નિયમથી તેમની આંતરવૃત્તિને તાબે કરી શકે નહીં!

વાર્તા ૮૭ મી-શું દુરાચરણી જનો મારા રાજ્યમાં હશે ?

(૨)

ત્યાંથી ભોજ અને કાલિદાસ આગળ ચાલ્યા ચાલ્યા એક પરખ આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે વળી આ એક ખીણું દૃશ્ય અવલોક્યું:

મધ્યાહ્નનો સમય થયો હતો, લોકનો અવરજવર ઓછો થયો હતો. તે વેળા એક પરખ આગળ એક નવયૌવના ભોધિયણુ લગાર આડી પડી હતી અને રજ્યાખજ્યા વટેમાર્ગને પડી પડી પાણી પાતી હતી. તે કંઈક છટકેલ હતી અને બોલવામાં બડી ઉસ્તાદ હતી. તેના લાવણ્યથી મોહી, વધાતુર ન હોવા છતાં એક વિલાસી તરુણ તેની પાસે આવ્યો અને તેનાં ઉન્નત સ્તનો તરફ દૃષ્ટિ ઠેરવી, મર્મમાં તેને પ્રશ્ન કર્યો:—

કસ્યેડયં તરુણિ પ્રપા—હે તરુણી ! આ પરખ કોની માલિકીની છે ?

ભોધિયણુ:—પથિક ન:—હે વટેમાર્ગ ! આ તો અમારી પરખ છે.

વટેમાર્ગ:—કિં પીયતે-અહીં શું પવાય છે ?

ભોધિયણુ:—અસ્થાં પય:—અહીં પાણી પવાય છે.

૪૨૪ વાર્તા ૮૭ મી-શું દુરાચરણી જનો મારા રાજ્યમાં હશે ?

પયનો અર્થ પાણી ન લેતાં દૂધ અર્થ કરી, વટેમાર્ગુ બોલ્યો:-
ધેનુનામથ માહિષં-(તું દૂધ પવાય છે એમ કહે છે ? તો એ દૂધ ગાયનું છે
કે બેંશનું છે ?)

ભોધિયણુ:-બધિર રે વાર:-હે બહેરા ! અહીં દૂધ નહીં, પણ વાર-
વારી-પાણી પવાય છે. એમ કંઈ દૂધ પીવાં રીઠાં પડ્યાં નથી.

‘વાર’નો અર્થ પાણી ન લેતાં અઠવાડીઆનો એક દિવસ એ અર્થ
લઈ, વટેમાર્ગુએ પૂછ્યું:-કથં મક્કલઃ સોમો વાથ શનૈશ્ચર:-શું તું દર
રોજ નહીં પણ અમુક અમુક વારે-દિવસે અહીં પાંથને દૂધ પાય છે ? અને
તે મંગલે, સોમે કે શનિએ ? ક્યારે, તે મને કહે ?

ભોધિયણુ (ચીડાઈને):-અમૃતમિદમ્-હે પાંથ ! તું તો કુટિલ છું.
અહીં અમૃત-એટલે પાણી પવાય.

વટેમાર્ગુ ‘અમૃત’નો અર્થ પાણી ન લેતાં, આનન્દદાયી
રસ એ અર્થ લઈ બોલ્યો:-તત્તેડધરે દૃશ્યતે-એ અમૃત તો તારા અધરમાં
જ રહેલું જણાય છે.

ભોધિયણુ બરોબર પારખી લીધું કે આ વટેમાર્ગુ એક વિલાસી,
ચતુર પુરૂષ છે અને તે મારે યોગ્ય છે. એથી તેણે કહ્યું:-મો મો પાન્થ
વિલાસસુન્દર સખે યદ્રોચંતે તત્પીબ-તો હે વિલાસી, સુન્દર, સખા ! તને
એ બે માંથી જે રૂચે તે પી; આ પરખનું પાણી પી, નહીં તો આ અધરનું-
અમૃત પણ તારી રાહ જોઈ રહેલું છે, તો તેનો સત્કાર કર.

(કસ્યેડયં તરુણિ પ્રપા, પથિક નઃ, કિં પીયતેડસ્યાં પયો

ધેનૂનામથ માહિષં, બધિર રે વારઃ કથં મક્કલઃ ।

સોમો વાથ શનૈશ્ચરાઽમૃતમિદં, યત્તેડધરે દૃશ્યતે ।

મો મો પાન્થ વિલાસસુન્દર સખે યદ્રોચંતે તત્પીબ ॥)

બર ખુલ્લી જગ્યામાં, આવું નક્કાઈભર્યું દૃશ્ય જોઈ, ભોજનો ગર્વ
જ ગળી ગયો, અને ખીજાં દૃશ્યો જોવાની ઉર્મી આપોઆપ શાંત થતાં,
કાલિદાસને લઈને વહેલો વહેલો રાજમંદિરે જઈ પહોંચ્યો.

ભોજ અને કાલિદાસ

ભાગ ૫ મો.

ભોજના પ્રકીર્ણ વિવિધ પ્રસંગો.

વાર્તા ૮૮ મી—ભોજરાજના પૂર્વજન્મનું વૃત્તાંત.

(૧)

ભોજરાજના મનમાં એક સમયે એવો વિચાર આવ્યો કે મનુષ્યનો આ દેહ, અને તેમાં પણ ઉત્તમ વર્ણમાં જન્મ પામ્યો તેની પહેલાં, હું કોણ હતો તે મારે જાણવું જોઈએ. આથી તે અને કાલિદાસ એકાન્તમાં બેઠા હતા તે બેળા સમય જોઈ રાજાએ તેને પૂછ્યું:—“હે કાલિદાસ ! તું મારી હરેક ઉત્સુકતા નિવારણું, તેથી હું તને પૂછું છું કે આમલે જન્મ હું કોણ હતો ? તે તું કહીશ ?”

કાલિદાસ:—“હે મહારાજ ! આપ પૂર્વ જન્મનો વૃત્તાંત પૂછો છો પણ તે કાંઈ શાસ્ત્ર કે પુસ્તકમાં લખેલું હોતું નથી, તેમ એમાં બુદ્ધિનો ચમત્કાર કાંઈ કામ આવે નહીં, માટે એનો ઉત્તર હું કેમ આપી શકું ?”

ભોજ:—“મારે તો મારો પૂર્વજન્મ અવશ્ય જાણવો જ છે. માટે ગમે તેમ કરી જ માસની અંદર તેનો ઉત્તર મને શોધી આપ. નહિ તો મારી આજ્ઞા ન પાળ્યાનું પરિણામ તારે ભોગવવું પડશે.”

પછી કેટલીક વાતચિત કરી, કાલિદાસ કવિ ઉદાસ ચહેરે ત્યાંથી ઘેર આવ્યો. તે દિવસથી આ બાબતના વિચારમાં મન રોકાયાથી બ્રહ્મ-સભામાંની તેની હાજરી પડવા માંડી, તેમ રાજા ભોજ સાથેનાં એકાંત મિલનો પણ ધણાં જ ઓછાં થયાં. શા કારણથી આમ થયું હતું તે સર્વ કોઈના કળ્યામાં આવી ચૂક્યું હતું જ. કેટલાકે તેને એવી સલાહ આપી કે,

“તેના પૂર્વ જન્મ વિષે રાજાને ગમે તેવી સાચીજૂઠી વાત સમજાવીશ, એટલે તે માનશે. ક્યાં તેને સ્વર્ગમાંથી કોઈ તમારી વાત જૂઠી હોવાનું કહેવા આવવાનો છે?” પરંતુ કાલિદાસે આમ અસત્ય ભાષવાની સલાહ ધૂતકારી કાઢી.

આવી અમુંઝણમાં ને અમુંઝણમાં પાંચ મહિના થઈ ગયા. એટલામાં બનવા કાળ તે કાલિદાસ એક દિવસે જમવા એકો હતો તે વેળાં તેને એવો વિચાર અબ્યો કે હવે ત્રીસ દિન પછી છ માસ તો પૂરા થશે. રાજા કાંઈ મારો છવ નહિ લે તો અપમાન તો કરશે જ. અને

સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે ।

ભાવાર્થ—પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષની અપકીર્તિ-અપમાન થાય તો તે મૃત્યુ બરોબર છે. માટે આવું અપમાન સહેવાનો વારો આવે તે અગાઉ જ મૃત્યુને નોંતરવું, એ બહેતર છે, અને તે હેતુસર ઝેર ખાવું, એ સુધો અને સરળ માર્ગ છે.

આવો વિચાર કરી, કાલિદાસ જેવુંતેવું જમ્યો અને હાથમાંડું ઘોઈ બહાર બજારમાં જવા તત્પર થયો.

કાલિદાસનાં સ્ત્રી તથા પુત્ર મરણ પામ્યાં હતાં, ઘરમાં તેના મૃત પુત્રની વિધવા વહુ હતી. સસરાજીએ પૂરું ખાવું નથી જાણી તથા તેનું મોંદું ઉતરે ગયેલું જોઈ, તેને ચિંતા થવા લાગી. કાલિદાસ જેવો કપડાં પહેરી, બહાર જવા નીકળ્યો કે, જાણુ દેવે તેને પ્રેરી હોય તેમ તેની આ વિધવા પુત્રવધુ લાજ તાણી, તેની સામે આવી ઉભી રહી. કોઈ દિવસ નહિ ને આજે જ વહુ આમ સામે આવી જવાના માર્ગમાં આડી ઉભી, તેથી કાલિદાસ આશ્ચર્ય પામ્યો. પણ તે પ્રશ્ન કરે, એની રાહ પણ ન જોતાં વહુ બોલી:—

“સસરાજી! આપની સાથે આટલા વર્ષમાં હું આટલી છૂટ આજે જ લઉં છું. માટે કદાચ અધટિત લાગે તો તે ક્ષમા કરશો. આજ પાંચ મહિના થયાં આપ ઉદાસ જણાઓ છો અને આજે તો જમતી વખત પૂરું જમ્યા પણ નહિ અને સગાર આરામ પણ ન લેતાં ઉતાવળા ઉતાવળા બજારમાં કેમ દોડો છો? તેનું ખર્ચ કારણ આપ મને નહી કહો?”

કાલિદાસે અત્યંત દિલગીરીથી જવાબ આપ્યો:—“વહુ દીકરા ! આ વાત તમારે જાણવાની જરૂર નથી, એટલે તમને હું તે કહી શકતો નથી. માટે મને બહાર જવાનો માર્ગ આપો. ”

વહુએ કહ્યું:—“ પૂજ્ય સસરાજી ! કાલ જો મારાં પૂજ્ય સાસુજી અથવા આપનાં પુત્રી જીવતાં હોત તો તેમને આપ આપની અમુંઝણ જાણાવત કે નહીં ? હું આપની પુત્રી જ છું. મારા શિરચ્છત્ર આપ જ છો. તેથી મને આપની પુત્રી જાણી આપે ખુલાસો કરવો જોઈએ. ”

વહુના આ દ્યાર્દ્ર શબ્દો સાંભળી, કાલિદાસ એક નાના બાલકની પેઠે રોધ પડ્યો. સસરાજીને માથે કાંઈકે વધારે દુઃખ છે, એમ ચતુર વિધવા વહુ ચેતી જઈને બોલી:—“ હે પિતાતુલ્ય વડીલ સસરાજી ! એવું તે આપને શિરે શું ભગીરથ દુઃખ આવ્યું છે કે આપ આમ બાલકની પેઠે રૂદ્ધ કરો છો ? જ્યારે આપ કાંઈ નથી જ કહેતા ત્યારે હવે હું લાજ મૂકી દઉં છું. ”

આમ બોલવાની સાથે તેણે પોતાના મોંઢા ઉપર ધ્રુમટો લઈ લીધો અને કાલિદાસનો હાથ પકડીને તેને કહ્યું:—“હું આપની પુત્રી છું અને આપ મારાં પિતા છો; એટલે આપ હવે આપનું હૃદય બોલીને મારી પાસે પૂરેપૂરી વાત કરશો. ”

હવે વધારે વાર વાત છૂપાવવામાં સાર નથી જાણી, કાલિદાસે કહ્યું:—“ હે પુત્રી ! આજ પાંચ મહિના ઉપર રાજાએ પોતાના પૂર્વ-જન્મની વાત મારી પાસેથી જાણવા માગી. આ વાત શાસ્ત્ર દ્વારા મારાથી જાણવામાં આવે તેવી છે નહિ. એટલે મેં આ વાત મારાથી નહીં જાણાવી શકાય, એમ સાફ સાફ તેને કહ્યું. છતાં ‘ રાજહક ’ ભરાઈ. અને તેણે મને એનો ખુલાસો ગોતી કાઢવા છ માસની મુદત આપી છે. જો એટલા વખતમાં હું તેનો બરોબર ઉત્તર આપી નહીં શકું તો રાજા માફ અપમાન કરશે અને એ અપમાન સહન નહિ થાય, તેમ તે સહન કરવા કરતાં ઝેર ખાઈ મરવું, એ વધારે સાફ છે. જમતાં જમતાં મને આવો વિચાર સૂઝ્યો તેથી આજે જ ઝેર ખાઈ મેં મરવાનો વિચાર કર્યો અને હમણાં હું ઝેર લાવવા બજારમાં જતો જતો. ”

આવા શબ્દ સાંભળી, તેણે વિચાર કરી કહ્યું:—“હે પિતાજી ! એમાં તે શું. એ વૃત્તાંત તો હું એને કહી શકીશ.”

કાલિદાસે આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું:—“વહુ દીકરા ! એમાં તમારું બાલકનું ગળું નહિ. તમે તે એ કેવી રીતે કહી શકશો ?”

વહુએ કહ્યું:—કે:—“રાજા જ્યારે તમને તેના પૂર્વજ-મનું વૃત્તાંત મળ્યું કે કેમ એ પૂછે ત્યારે કહેજો કે, એનો ઉત્તર હું તો શું પણ મારા પુત્રની વિધવા વહુ છે તે પણ આપી શકે એમ છે અને રાજા જ્યારે મને એ પૂછશે ત્યારે હું તેનો જવાબ આપીશ. માટે આપે નિરાંતે આ બ્રહ્મસભામાં કાલે જવું. એ વાતનો ખટકો તમારે મનમાં રાખવો નહિ.”

છતાં કાલિદાસને પતીજ ન પડી. વહુ તે સમજી ગઈ. તેથી તેણે નચિંતે પાટે એસવાનું કાલિદાસને કહ્યું. અને પૂર્વજ-મે પોતાને ભોજના કુટુંબ સાથે સંબંધ હોવાનો વૃત્તાંત, જે તે પોતે સતીત્વના પ્રભાવથી જાણી શકી હતી તે જણાવ્યો. એટલે નિરાંતે કાલિદાસે કપડાં ઉતાર્યાં.

પછી બીજે દિવસ તે પૂરા આનંદભેર બ્રહ્મસભામાં પોતાને સ્થાને જઈ બેઠો. તેનું પ્રકુલ વદન જોઈ રાજાએ પૂછ્યું, “કેમ કવિરાજ ! આપણી પેલી વાર્તાનું શું થયું ?”

કાલિદાસે દૃઢતાથી જવાબ દીધો:—“હે રાજા ! હું તો શું પણ મારા પુત્રની વિધવા વહુ પણ એ વાત જાણુ છે.”

એટલે ભોજરાજે કાલિદાસના પુત્રની વિધવા વહુને સારી રીતે માન આપીને બ્રહ્મસભામાં તેડી લાવવા માટે, પોતાના વૃદ્ધ પ્રધાનને મોકલ્યો. ત્યારે રાજાના આમંત્રણને માન આપી, તેણે કહ્યું:—“હે મહારાજ ! મારા પિતાને ઠેકાણે આપ છો એમ હું માનું છું માટે આપ મારે ઘેર પધારશો તો હું આપને સચળી વાત મોકળા મનથી કહીશ.”

પ્રધાને એ સંદેશો કહેતાં, રાજા, કાલિદાસ તથા અન્ય પ્રધાન મંડળીને સાથે લઇને કાલિદાસને ઘેર ગયો. તે સર્વને સારી રીતે આવકાર આપી એસાંજ્યા પછી પુત્રવધુ બોલી:—“હે રાજાધિરાજ ! આપને આપના પૂર્વજ-મની વાત પૂરે પૂરી સાંભળવી છે કે અધુરી ?”

રાજ:—“ સાંભળવી તો પૂરી સાંભળવી. અધુરી સાંભળવામાં શો અર્થ ! ”

પુત્રવધુ:—“ જો આપને પૂરી જ વાત સાંભળવી હોય તો અહીંથી ઉત્તર દિશા તરફ જતાં છ દિવસના રસ્તા ઉપર એક ગામ છે. ત્યાં એકલા જાઓ. તે ગામમાં એક ખેડુત રહે છે. તેને ત્યાં એક બીજા ખેડુતનો છોકરો ચાકરી રહ્યો છે. તેની વય ૨૦ વર્ષની છે. જે દહાડે આપ ત્યાં જઈ પહોંચશો તે જ દહાડે પેલા ખેડુતની ગાયો ચોરાશે. અને ખેડુતનો છોકરો ચોરાની શોધમાં પાછળ જશે, પણ ચોરો તેને મારી નાંખશે. આપ તે વખતે તેની મદદે જઈને તેને બચાવજો, એટલે તે આપના પૂર્વજ-મની બધી વાત આપને કહેશે. ”

આટલું સાંભળી, રાજ ત્યાંથી ઉઠી પોતાના રાજભુવને આંચો. પછી રાજકારભાર પ્રધાનને સોંપી, સાધારણ મુસાફરનો પોષાક પહેરી, એકલો-કોઈને પણ કહ્યા-કહાવ્યા-વગર ઉત્તર તરફ ચાલતો થયો. અડધે રસ્તે આવવાં તેને યાદ આવ્યું કે ઉતાવળમાં પેલા છોકરાનું નામ પૂછવું રહી ગયું; એટલે શું કરવું ? પણ હવે પોતાનાથી પાછું ફરાય તેમ ન હતું, તેથી તે આગળ ચાલ્યો. આખરે છટ્ટે દહાડે સાંજના એક નાના ગામડા આગળ આવી પહોંચ્યો. રાતવાસો ક્યાં કરવો તેના વિચારમાં તે ઉભો હતો, ત્યાં એક એવો બનાવ બન્યો કે, ગાયો અને ભેંસો ચરાવતા એક ખેડુતના છોકરાની તેની ઉપર નજર પડી. રાજને જોતાં જ પેલો છોકરો બોલ્યો:—“ કેમ રાજ ભોજ આવ્યો કે ? ભલે આવ્યો ! ”

ભોજ:—“ ભાઈ ! હું તો તને ઓળખતોયે નથી, તેમ તેં મને કદી જોયો હોય, એ સંભવતું નથી. તું કાણ છું ? ને તું મને શી રીતે ઓળખું છું ? ”

ખેડુતે જવાબ દીધો:—“ કાલિદાસના પુત્રની વિધવા વહુએ તને જેની પાસે મોકલ્યો છે તે જ હું ! ”

જે જગ્યામાં પોતાનું રાજ્ય ન હતું અને પોતે પહેલવહેલો જ આવ્યો હતો ત્યાં પોતાને આ પ્રમાણે પેલા ગામડીઆ ખેડુતથી ઓળ-

ખાયલો જ્ઞેઈ, ભોજ આશ્રય પામ્યો. તેણે વિચાર્યું કે સારું થયું જે આ છોકરો અહિં જ ઓચિતો મળી ગયો. નહિ તો વળી તેને શોધી શી રીતે કાઢત તથા રાતવાસો ક્યાં કરત ? ”

પછી પેલા છોકરાએ રાજને કહ્યું:—“ હે રાજ ! હું તને તુંકારથી બોલાવું છું તેનું તારે દુઃખ ન લગાડવું. તું ચાલ મારે ઘેર. ”

રાજ—“ જે કામને માટે હું અહિં આવ્યો છું તે તું મને કહે ”

ખેડુતનો છોકરો:—“ તે વાત તો હું તને યોગ્ય વેળાએ કહીશ. હમણાં તો તું મારી સાથે ઘેર ચાલ અને જરા રાતવિસામો લે. કાલે પરોઢીઉં થતાં જ મારા શેઠની ગાયો ચોરાવાની બૂમ પડશે. તે વખતે હું તેમની પાછળ દોડીશ. ચોર લોકો મને મારી નાંખશે. પણ મારો જીવ તો દશ ઘડી દહાડો ચડશે ત્યાં સુધી ખોળાયામાં રહેશે માટે તું ત્યાં આવજે, એટલે હું તને બધી વાત કહીશ. ”

ત્યાંથી ચાલતાં ચાલતાં રાજ તેની સાથે ગામમાં દાખલ થયો અને તેના શેઠને ઘેર જઈ જમ્યો. રાત પડતાં બધા સુઈ ગયા, પણ રાજને ઉંઘ ન આવી. પરોઢીઉં થતાં જ ગાયો ચોરાવાની બૂમ પડી. ખેડુતનો છોકરો ખડ્ગ લઈને ચોરોની પછવાડે દોડ્યો. રાજ ઉઠીને તેની પાછળ જવા લાગ્યો, એટલે પેલા ખેડુતે તેનો હાથ પકડીને કહ્યું:—“ બાઈ ! તમે પરદેશી મુસાફર છો, તે આવખતે ક્યાં જાઓ છો ? સવાર પડતાં જાજો. એકલા ક્યાંક ભૂલા પડશો. ”

આમ કહી, તેણે રાજને રોક્યો અને નવ ઘડી દિવસ ચઢ્યા પછી તેને જવા દીધો. રાજ તો તરત જ ત્યાં પેલો છોકરો કપાઈને લોહીલુહાણ થઈ પડ્યો હતો ત્યાં ઉતાવળો ઉતાવળો ગયો. તેને આવેલો જ્ઞેઈ પેલા છોકરાએ કહ્યું:—“ અરે રાજ ! તું આટલો મોટો કેમ આવ્યો ? હવે તો મારો જીવ જવાનો વખત પાસે છે, માટે મારાથી વધારે બોલાતું નથી. અહીંથી એક મહીનાના રસ્તા ઉપર પાટલીપુત્ર (પાટણ) શહેર છે ત્યાં તું આવજે. તે ગામના નગરશેઠને ત્યાં હું જન્મ લઈશ. મારે આગલા જવના તારા આળીસ હજાર રૂપિયા દેવા છે, તે અપાવ્યા પછી જ હું દૂધ પીશ. ત્યાં સુધી હું દૂધ પીવાને નથી. માટે જો તું એક મહિનાની

અંદર તે શહેરમાં નહિ આવે તો તને બ્રહ્મહત્યા, ગૌહત્યા, અને સ્ત્રીહત્યાનું પાપ છે. ”

આટલું બોલતાની સાથે તેનો જીવ નીકળી ગયો. ભોજ ત્યાંથી આગળ ચાલતો થયો. ફરતો ફરતો બરોબર એક મહિને પાટલીપુત્ર નગરી પાસે આવી પહોંચ્યો. સાંજ પડવા આવી હતી અને થોડી વારમાં રાત પડે એમ હતું, શહેર થોડે દૂર હતું પણ ત્યાં પહોંચતાં પહેલાં અન્ધાઈ થઈ જાય એમ હતું. તે ઠેકાણે જંગલમાં એક ઝુંપડામાં કોઈ ભીલ અને ભીલડી રહેતાં હતાં. રાજાને જોતાં જ ભીલડી બોલી ઉઠી:—“ આવ રાજા ભોજ ! તું અહિં ક્યાંથી ? ”

રાજા આ સાંભળતાં આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો:—“ બાઈ ! આ ગામમાં નથી મારું રાજ્ય કે નથી હું કોઈ વખતે આવ્યો. તે છતાં તેં મને કેવી રીતે ઓળખ્યો ? ”

ભીલડીએ કહ્યું:—પતિવ્રતપણાના પ્રતાપથી. એ તો બધું ઠીક. પણ હમણાં રાત પડશે તેનો કાંઈતેં વિચાર કર્યો ? આ જંગલમાં જનાવરોનો ભય ઘણો જ છે. અન્ધાઈ થતા જ તેઓ બહાર રખડવા નીકળી પડે છે, મારે આજની રાત તો તું અત્રે જ રહી જા. ”

રાજાને એ જ ઠીક લાગ્યું. ભીલડીએ રાજાને જમાડ્યો; પછી સુવાનું સ્થાન બતાવી કહ્યું:—“ આ ઝુંપડાની બહાર જો તું સૂઈશ તો સિંહો તને અને તારા ઘોડાને ખાઈ જશે. મારે તારે ઝુંપડાની અંદર સૂઈ રહેવું. મારો પતિ હાથમાં તીરકમાન લઈને તારા ઘોડાની ચોકી કરતો, આખી રાત બહાર બેસી રહેશે. ”

રાજા અને ભીલડી ઝુંપડાની અંદર સૂતાં. અને ભીલ ધનુષ્યબાણ હાથમાં લઈને ચોકી કરતો બહાર બેઠો. આ ભીલ હમેશ એકાદ બે સિંહ અથવા તેમનાં બચ્ચાંને ઠાર મારતો હતો. એટલે રાતને વખતે તેને બહાર એકલો બેઠેલો જોઈને સિંહો તેની આસપાસ એકઠા થયા. પણ ભીલને હથીઆ-રબન્ધ જોઈ જાણે તેનાથી ખીતા હોય તેમ દૂરના દૂર ફર્યા કે તા હતા. કુશ્વરી બનાવ એવો બન્યો કે મધ્યરાત્રિ પછી પેલા ભીલને ઉંઘનો ઝોકો

આવ્યો કે તેના હાથમાંથી ધનુષ્યખાણુ જમીન ઉપર પડ્યાં, એટલે એ તકનો લાભ લઈને પેલા સિંહો એકદમ તેની ઉપર ડુટી પડ્યા અને તેને ત્યાંથી લાંબે દૂર ઉંચકી જઈ તેને મારી નાંખી તેના કંઠકે કંઠકા કર્યા.

આ તરફ પેલા બીલને જોવા સિંહો ઉંચકી ગયા કે બીલડી બૂમ પાડી ઉઠી:—“ રાજા ! ઉઠ, મારો ધણી મુઓ. ”

રાજાએ હથીઆર સંભાળી, ઉઠી જોયું, તો લાંબે દૂર બીલને સિંહો મારી નાંખતા જણાયા. તીર છોડી સિંહને તેણે ભગાડ્યા અને પાસે ગયા ત્યારે તો બીલ મરણ પામ્યો હતો. સવાર થતાં બીલડીએ રાજાને કહ્યું:—“ હવે હું સતી થાઉં છું, માટે જંગલમાંથી લાકડાં એકઠાં કરી ચિતા ખડકી આપ. ”

રાજાએ કરગરી દીનતાથી કહ્યું:—“ બાઈ! હવે મારાથી અહિં વધારે વખત રહેવાય તેમ નથી, માટે તું મને જવા દે તો સારું ”

બીલડીએ કહ્યું:—“ રાજા ! તારે શું કામ છે તે હું જાણું છું, પણ જો તું મારું કહ્યું નહિં માને તો હું તને શ્રાપ આપીશ. ”

રાજા શુંચવાયો, તેને વિચાર થયો કે “ એક તરફથી હત્યા લાગે છે અને બીજી તરફથી સતીનો શ્રાપ લાગે છે. પણ હત્યા તો લાગતી લાગશે, પણ સતીનો શ્રાપ તો તુરત લાગશે. ” આમ વિચારી, રાજાએ લાકડાં એકઠાં કરી આણી, બીલડીને ચિતા ખડકી આપી, ને કહ્યું:—“ હવે મને નિશ્ચિતે રજા છે ? ”

બીલડીએ દૃઢતાથી જવાબ દીધો:—“ નહિ, એમ તારાથી જવાશે નહિ, ત્રણ દહાડા સુધી મારી ચિતા બળવા દેજો. પછી ચોથે દહાડે સવારના તે હોલવી નાંખી તેને ટાઢી પાડી, પછી તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં નિશ્ચિતે જાજો. ”

રાજાએ બાહાનું કાઢ્યું, “ એ તો બધું ખરું, પણ રાતની વખતે સિંહ આવીને મને અને મારા ઘોડાને ખાઈ જાય, તેનું કેમ ? ”

બીલડીએ કહ્યું:—“ રાતની વખતે હું તારી ચોકી કરીશ ! ”

રાજા નિરૂપાય બન્યો. પછી બીલડી ચિતા ઉપર બેઠી અને રાજાને તે સળગાવવાનું કહ્યું. ચિતા પૂર જોસથી બળતી હતી. અંદર પેલી બીલડી હસતે મુખે બેઠી હતી. આ પ્રમાણે આખો દહાડો બીલડીને વગર આંચ આવે બેઠેલી જોઈ રાજા આશ્ચર્ય પામ્યો, પણ એથીયે વધારે તો રાતે એક એવો બનાવ બન્યો. તેથી તે આશ્ચર્ય પામ્યો; રાત પડતાં તે ઝુંપડાનું બારણું બંધ કરીને અંદર બેઠો અને ફાટમાંથી જોયું તો બીલડી હાથમાં ધનુષ્ય અને બાણ લઈ તેની ચોકી કરતી દેખાઈ!

આ પ્રમાણે ત્રણ દહાડા અને ત્રણ રાત આશ્ચર્યકારક બનાવ રાજાના જોવામાં આવ્યો. સતીનું સત્ય જોઈ રાજાને અદ્ભુત આશ્ચર્ય લાગ્યું. ત્રણ દહાડા સુધી અગ્નિમાં બેઠા છતાં જે બીલડીને જરા પણ આંચ આવી ન હતી, તે બીલડી એથે દહાડે સવારના પહોરમાં બળતી જણાઈ, ને થોડી વારમાં જ બળીને આકથઈ ગઈ. ભોજે ચિતા પાણી નાંખીને હોલવી. પછી પોતાની સાજવારી લઇને, ઝુંપડાને તાળું મારી કુંચી ઝુંપડાની ઉપર મૂકી ત્યાંથી પાટલી પુત્રને માર્ગે ચાલતો થયો.

વાર્તા ૮૯ મી—ભોજ રાજાના પૂર્વજન્મનું વૃત્તાંત.

(૨)

ભોજને ત્યાંથી પાટલી પુત્ર, પેલા ખેડુતના છોકરાએ કહ્યું હતું તેમ જોગીને વેષે એક સેઠીઆને ઘેર જવાનું હતું. પોતાને બીલડીને ત્યાં મુકામ કરવો પડ્યો તેમાં નાહક ચાર દિવસ વીત્યા, તેથી ત્યાં પહોંચવામાં મોડું થશે એવી મુંઝવણ તેને થઈ હતી. પરંતુ પેલી બીલડીએ તેને માટે દેવની પ્રેરણાથી જોગીનો પોષાક તૈયાર રાખ્યો હતો, તે અનાયાસે ઝુંપડીમાંથી જ મળી આવવાથી પાટલી પુત્રમાં પહોંચ્યા પછી, ત્યાંના બજારમાં જઈ તે મેળવવાની કડાકૂટ ઓછી થવાથી તેની મુંઝવણ કંઈક ઓછી થઈ હતી. તેથીલગાર હલકા મનથી તેણે બીલડીના મુકામથી પગ ઉપાડ્યો. અને પાટલી પુત્ર નજીક આવેલું લાગતાં જંગલમાં જ તેણે પોતાનો પોષાક

૪૩૪ વાર્તા ૮૯ મી-ભોજ રાજના પૂર્વજ-મનુ વૃત્તાંત. (૨)

ઉતાર્યો અને ભભૂત લગાવી ખાવોજી બની ગયો. અને ચાલ્યો ચાલ્યો નગરના દ્વાર આગળ આવ્યો.

આવા રૂપથી તેને એક અદ્ભુત જોગી જાણી, લોકો માન આપવ લાગ્યા. એટલામાં તે ગામના નગરશેઠના મુનીમની તેની ઉપર નજર પડી. એટલે તેણે ભોજને કહ્યું:—“ મહારાજ ! જોગીરાજ ! અમારો શેઠ આ ગામનો નગરશેઠ છે. તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ આજ ત્રણ દહાડા થયાં થઈ છે. પણ તે બાલક ત્રણ દિવસ થયાં પોતાની માતાને ધાવતો નથી. અમારા શેઠ ધણા ધણા ભુવા, જોગી વગેરેને બોલાવી મંગાનીને ઉપાયો કર્યા પણ તેમાંનો એકે કારગત લાગ્યો નહિ. હવે તો આપ મળ્યા છો અને આપનાથી કાંઈ ઉપાય થાય એમ હોય તો તે કહો. ”

જોગી રૂપ ભોજ:—“ ઉપાય તો હું જાણું છું પણ તે મેહેનતના અદલામાં રૂપીઆ એક લાખ લઈશ. ”

મુનીમ:—“ મહારાજ ! એક લાખ તો ધણા થયા. કાંઈક ઓછા હોયો. ”

ભોજ:—“ તમારો શેઠ કેટલા રૂપીઆ આપવાને ખુશી છે ? ”

મુનીમ:—“ યોગિરાજ ! મારો શેઠ ત્રીસ હજાર રૂપીઆ આપશે. ”

ખાવોજી રૂપ ભોજ:—“ હું છેવટે રૂપીઆ ચાળીસ હજાર લઈશ, અને તેમાંથી એક દમડી પણ હું ઓછી લેવાનો નથી. ”

આમ રકઝક કરી, ચાળીસ હજાર રૂપીઆ આપવાના ઠસવી, રાજને પેલો મુનીમ પોતાના શેઠ પાસે લઈ ગયો. શેઠ પણ જોગી જેવું ભોજનું સ્વરૂપ જોઈ ઉભો થયો. યોગીને આસન આપી બેસાડ્યા પછી શેઠે કહ્યું:—“ મહારાજ ! અમારો પુત્ર ધાવતો નથી, તે ધાવે એવો કોઈ ઉપાય આપ કૃપા કરી બતાવશો ? ”

રાજાએ ‘ હા ’ પાડવાથી શેઠે મુનીમને પૂછ્યું: “ આ યોગીરાજ તમને ક્યાં મળ્યા હતા ? અને એમની સાથે તમે શી બોલી કરી છે ? ” .

મુનીમઃ—“ આપનો પુત્ર સારો થયે એમને ચાળીશ હજાર રૂપીઆ આપવાની મેં બોલી કરી છે. ”

શેઠ ભોજ તરફ ફરીને કહ્યુંઃ—“ મહારાજ ! મારા પુત્રને સારો કરી આપશો તો આપને ચાળીશને બદલે પચાસ હજાર રૂપીઆ હું આપીશ. ”

બાવાજીના વેપવાળો ભોજઃ—“ મારે તમારી પાસેથી એ રૂપીઆ લઇને કાંઈ રાખી નથી મૂકવા. એ તો તે ને તે જ દહાડે બ્રાહ્મણ જમાડી દેવામાં ખર્ચવાના છે. ”

જેગી રૂપ ભોજઃ—“ તમારા પુત્રને એક એકાંત ઓરડામાં મંગાવી મૂકાવો ને ત્યાં હું એને દૂધ પીતો કરીશ. ”

એટલે શેઠના કહેવાથી સુવાવડના બાજીના ઓરડામાં દાઈ પેલા છોકરાને લઈ ગઈ. બાવાજીએ બધાને બહાર કાઢી દરવાજા બંધ કર્યો. દરવાજા બંધ થયો કે પેલો છોકરો બોલી ઉઠ્યોઃ—“ હે દુષ્ટ રાજા ! આજ ત્રણ દહાડા થયાં મેં કાંઈ ખાધું પીધું નથી, તેને કાંઈ તેં વિચાર કર્યો નહિં ને ? ”

રાજાએ જંગલમાં બનેલી બધી વાત વિગતવાર કહી અને તેની માફ માંગીને કહ્યુંઃ—“ હવે મને પેલા વાત કહે. ”

છોકરો બોલ્યોઃ—“ અરે ભલા માણસ ! કાંઈક તો વિચાર કર. આજ ત્રણ ત્રણ દહાડા થયાં હું જીએ ટળવળું છું. તેથી મને પ્રથમ ધાવવાની રજા આપ. તું અહીં એક પખવાડીયું રહેજે. હું પાછો પંદરમે દિવસે દૂધ પીતો રહી જઈશ ત્યારે તને મળીશ. ”

ભોજે બહુ સારૂ કહી દરવાજા ઉઘાડ્યો. અને નગરશેઠ તથા દાઈને બોલાવીને કહ્યુંઃ—“ જાઓ, છોકરાને એની માને હવાલે કરો, જીએ એ ધાવે છે કે નહિ ! ”

દાઈ છોકરાને તેની મા પાસે લઈ ગઈ. માએ જાતી આગળ લીધેા કે તરત જ છોકરો ધાવવા મંડી ગયો. શેઠ પોતાના પુત્રને આ પ્રમાણે ન્યારે ધાવતો દીઠો ત્યારે તેના હર્ષનો પાર ન રહ્યો અને જેગી રૂપ ભોજને તે વારંવાર પગે લાગવા મંજ્યો. પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ

થઈ પણ તે ધાવણ લેતો ન હતો તેથી શેઠને ખેદ થયો હતો તે જ્યારે ધાવવા લાગ્યો ત્યારે તેના હર્ષનું શું પૂછવું ?

ભોજને શેઠના હુકમથી તેના માણસોએ ગરમ પાણીએ સારી પેઠે યોળી નવરાંચ્યો. તેના શરીર ઉપર અત્તરાદિ સુગંધિનું મર્દન કર્યું અને પીતાંબર પહેરવા આપ્યું. શેઠ અને તેના ધરનાં માણસો ભોજને ધ્રુવરના જેટલું માન આપવા લાગ્યાં. સોનારૂપાના થાળમાં તેને ઉત્તમ ભોજન જમાડ્યો. જમી રહ્યા પછી પાનસોપારી વગેરે ચીજો મુખવાસ વાસ્તે પાસે મૂક્યાં. પછી થાક ઉતારવા શયનમંદિરમાં સુવા પ્રેરણા કરી, અને અત્યંત આગ્રહભેર પોતાને ત્યાં કેટલાક દિવસ રહેવા સમજાવ્યો.

આ પ્રમાણે જંગી તરીકે ભોજ તે શેઠના ધરમાં પંદર દહાડા સુધી રહ્યો. પંદરમે દહાડે પેલો છોકરો પ્રીતી ધાવતો અંધ થઈ ગયો. દાદા તેને જંગી પાસે લઈ આવી. રાજાએ બધા લોકોને આરડામાંથી બહાર કાઢી, દરવાજા બંધ કરી, ધીમે સાદે છોકરાને કહ્યું:—“ કેમ વળી પાછો તું ધાવતો અંધ થઈ ગયો ? ”

છોકરો:— ‘રાજા ! એ તો હું તારું માન વધારું છું. ’

રાજા ભોજ:—“ એ તો બધું ઠીક, પણ હવે પેલી વાત કહે. ”

છોકરો:—“ બીજી વખત જ્યારે હું ધાવતો રહીશ અને જ્યારે મને તારી પાસે લાવવામાં આવશે ત્યારે હું તને એ વાત કહીશ. હમણાં તો મને દૂધ પીવાની તું રજા આપ. પૂર્વજ-મનું વૃત્તાંત સાંભળવાં એમ કાંઈ રીતોં પડ્યાં નથી. ”

રાજાએ દાદાને બોલાવી છોકરાને તેને સ્વાધીન કર્યો. છોકરો ધાવ્યો. શેઠ તો ખુશી ખુશી થઈ જવા લાગ્યો. વળી પાછો છોકરો છત્રીશ દિવસનો થયો ત્યારે ધાવતો રહી ગયો. આટલા વખત સુધી રાજા શેઠને ત્યાં જ રહ્યો હતો. વળી પાછો તેને રાજા આગળ લાવવામાં આવ્યો. બધા લોકોના બહાર ગયા પછી છોકરે કહ્યું:—“ હે રાજા ! હવે ઠરાવેલા, તારા આળીશ હજાર રૂપીઆ લઈને તું અહીંથી જતો રહે. મારું આયુષ્ય આવી રહ્યું છે. ”

ભોજ:—“ પણ તું મને પેલી વાત કહેવાનો હતો તે કહે. ”

છોકરો:—“ હાલ તને તે વાત હું કહી શકતો નથી. પણ આજથી, ચોથે દહાડે સવારના હું મરી જઇશ, તે વખતે લોહિા મને આ ગામના સ્મશાનમાં દાટી આવશે. ત્યાં તું પણ આવજે. દાટીને લોહિા જય તે પછી મને તું પાછો ખાડામાંથી બહાર કાઢજે, એટલે હું તને સઘળી વાત કહીશ. ”

રાજએ છોકરાને દાઢને હવાલે કર્યો. અને તે હંમેશ પ્રમાણુ ધાવ્યો. ખીજે દહાડે ઉઠતાં વાર રાજએ પેલા શેઠને કહ્યું:—“ હવે અહીં વધારે વાર મારાથી રહેવાય તેમ નથી, માટે મારા ઠરાવેલા રૂપીઆ આપ આપો, એટલે તેમાંથી હું બ્રાહ્મણુ જમાડી, ખીજે દેશ ચાલ્યો જઈ ”

શેઠ:—“ મહારાજ ! આજના દિવસમાં આપનાથી કાંઈ બની શકવાનું નથી માટે આવતી કાલે બ્રાહ્મણુ જમાડી, પરમ દહાડે આપ રવાના થજે. ”

રાજએ ‘ ઠીક છે ! ’ જવાબ આપ્યો. પછી તેણુ ખીજે દહાડે બ્રાહ્મણુ જમાડવાની તૈયારી કરાવી. અને ચાળીશ હજાર રૂપીઆ તેમાં ખર્ચી નાંખ્યા. પોતે આપેલા રૂપીઆ જોગીરાજે આ પ્રમાણુ ખર્ચી નાંખ્યા, જોઈ શેઠના મનમાં ખાત્રી થઇ કે આ જોગીરાજ મારા કોઈ પૂર્વજ-મના પુણ્યને લીધે જ આવી ચઢ્યા છે.

ત્રીજે દહાડે થતાં જ ભોજે વિચાર કર્યો, કે આવતી કાલે સવારના તો છોકરો મરી જવાનો છે, માટે આજે જ સાંજના અહિંથી નીકળી જવું. પછી શાહુકાર આગળ પોતાનો આ ઠરાવ તેણુ કહી સંભળાવ્યો. ત્યાં શેઠ થોડા દિવસ વધારે રહી જવા વાસ્તે તેને ધણું ધણું સમજાવ્યો પણ વૃથા. બપોર થતાં રાજ તો જવા નીકળ્યો. એટલે ન છૂટકે શેઠ તેને જવા દીધો અને તે બે ગાઉ સુધી પોતાનાં સગાંવહાલાં સાથે તેને મૂકવા ગયો. પછી ભોજે તેમને પાછાં ફરવાનો આગ્રહ કર્યો. છૂટાં પડતાં શેઠ અને સાથે આવનાર માણસો રાજને વારાફરતી પગે લાગ્યાં. પછી શેઠે કહ્યું:—

૪૩૮ વાર્તા ૮૯ મી-ભોજરાજના પૂર્વજ-મનું વૃત્તાંત. (૨)

“ મહારાજ ! આપ પધાર્યા તો મારો પુત્ર જીવતો રહ્યો. નહિ તો અમે આટલા દિવસ તેનું મોંદું પણ ક્યાંથી દેખત ! ”

રાજાએ બધાને આશીર્વાદ આપી પાછાં વાળ્યાં. બધાંના ગયા પછી રાજાએ પોતાનો જોગીનો પોષાક ઉતારી સાધારણ મુસાફરનો પોષાક પહેર્યો. અને પાછો તે જ શહેરમાં આવી એક કુંભારણને ત્યાં ઉતારો કર્યો. બીજો દહાડે સવારના પેલી કુંભારણ બહાર જઈને આવી. તેણે રાજાને એક હાંદલું આપીને કહ્યું:—“ આમાં તમે ખીચડી રાંધી ખાજો. અમારા ગામના નગરશેઠનો એકનો એક છોકરો મરી ગયો છે. ત્યાં આપું ગામ અભડાવા ગયું છે, માટે હું પણ ત્યાં થોડી વારમાં જઈ પાછી આવું છું.”

આમ કહી, કુંભારણ તો ચાલી નીકળી. પછી રાજાએ પોતાનાં કપડાંની ગાંસડી બાંધી, જમીન ખોદવા વાસ્તે પાવડો લીધો અને એક બાજુ કાઠની નજર ન પડે તેવે સ્થળે સ્મશાનમાં જઈને બેઠો. પેલા છોકરાના મડદાને લોકો ડાટીને પાછા ફર્યા પછી થોડીક વારે રાજાએ ખાડામાં નાંખેલી ધૂળ પાવડા વડે બાહાર કાઢી નાંખી, છોકરાને બહાર કાઢ્યો. એટલે છોકરાના મડદાએ રાજાને જોતાં જ કહ્યું:—“ રાજા ! તારે જો તે વાત અધુરી સાંભળવી હોય તો અત્યારે મને પૂછજો, પણ જો પૂરેપૂરી સાંભળવી હોય તો અહીંથી જ દહાડાના રસ્તા ઉપર કનકપુર નામનું નગર છે ત્યાં એક ઢેડી રહે છે તે તને બધી વાત કહેશે. માટે મને પાછો ખાડામાં મૂકી ઉપર માટી નાંખીને તું તે તરફ ચાલ્યો જ. ”

આ સાંભળતાં ભોજ તેને પાછો ખાડામાં ભંડારી આગળ ચાલતો થયો.

વાર્તા ૯૦ મી—ભોજરાજના પૂર્વજન્મનું વૃત્તાંત.

(૩)

ત્યાંથી અનેક વિચાર કરતાં ભોજે વાટ પકડી. અને જોઈ દહાડે તે કનકપુર નગર આગળ આવી પહોંચ્યો. પેલી ઢેડીને શી રીતે શોધી કાઢવી તેનો વિચાર કરતો હતો એટલામાં એક ઢેડીને સામેથી આવતાં દીડી. ઢેડીએ પાસે આવતાં વેંત જ કહ્યું:—“ કાં રાજ ભોજ ! તું ક્યાંથી આવ્યો ? ”

રાજ આશ્ચર્ય પામીને બોલ્યો:—“ બાઈ ! તું કોણ છું તે હું મુદલ જાણતોયે નથી, તેમ જ હું તને ઓળખતો પણ નથી, તે છતાં તું મને ક્યાંથી ઓળખુ છું ? ”

ઢેડી:—“ પેલા છોકરાએ તને જેની પાસે મોકલ્યો છે તે ઢેડી હું. ”

ભોજ:—“ જો એમ હોય તો મને પેલી વાત કહે. ”

ઢેડી:—“ રાજ ! રસ્તામાંથી તું હમણાં જ ચાલ્યો આવ્યો છું. માટે થાક ખા, પાણી પી, વિશ્રાંતિ લે, પછી તને હું બધી વાત કહીશ. ”

ભોજ:—“ તારે ત્યાં મારાથી કેમ જમાય ? ”

ઢેડી:—“ અમે આ ગામના ગામોટી (સુધરાઈ ખાતાનો ઉપરી) ઢેડ છીએ, તેથી દીવાનને ત્યાં ચાલ આપણે જઈએ. હું ત્યાં તારા ખાવા-પીવા માટેનો બંદોબસ્ત કરી આપું છું. ”

આમ કહી, ઢેડી આગળ ચાલી. રાજ ઘોડે બેસીને તેની પાછળ પાછળ દીવાનને ત્યાં ગયો. દીવાન પોતાના દરવાજામાં જ ઉભો હતો. દીવાન આગળ હાથ જોડી ઢેડી બોલી:—“ માબાપ ! આ શેઠ મારો પરોણા છે. માટે હાટેથી મારે ખાતે મંડાવી, ચોખાદાળ, લાપસી વગેરે લાવી એને ખવરાવજો. અને આજની રાત એને તમારે ત્યાં ઉતારો આપજો. ”

રાજની મુખમુદ્રા તરફ જોતાં, એ કોઈ ખાનદાનનું ધરજંદ હશે એમ જણાયું. એટલે દીવાન બોલ્યો:—“ બાઈ ! તારો પરોણા તે મારો પરોણા. ”

આમ બોલી, દીવાન રાજનો હાથ પકડી તેને ઘરમાં લઇ ગયો. પછી તેણે નવરાવી રાજને જમવા બેસાડ્યો. રાત પડી ગઈ હતી એટલે દીવાળત્તી કરીને સૌ જમવા બેઠાં. દીવાનનો પુત્ર પિતાની આજ્ઞામાં બેઠો હતો તેણે પોતાના પિતાના કાનમાં કહ્યું:—“ પિતાજી ! તમે ઢેડીના આ પરોણાને સાદા માણસ ન જાણશો હો ! એ કોઈ રાજવંશી પુરુષ જણાય છે.”

દીવાન:—“ દીકરા ! તે તેં કેમ જાણ્યું ? ”

દીવાનના પુત્રે જવાબ દીધો:—“ દીવાની સામે એ બેઠો છે અને દીવાના પ્રકાશથી બીજા દીવો એના કપાળમાં જણાય છે.”

દીવાન:—“ હશે. આપણે એટલી બધી ખાણખોદ કરવાનું શું કારણ ? ”

જમ્યા પછી પાનસોપારી ખાઈ સૌ વાતો કરવા બેઠા. સુવાની વેળા થઈ, એટલે રાજ વાસ્તે સુવાને તૈયાર કરાવેલો ઓરડો તેને દેખાડ્યો. ભોજ તે રાતના નિશ્ચિત સુઈ રહ્યો.

બીજે દહાડે સવારના વહેલો ઉઠીને ભોજ સારી પેઠે નહાયો. પછી તે પોતાનો રાજવંશી પોષાક પહેરવા લાગ્યો. આ જોઈને છોકરાએ પોતાના બાપને કહ્યું:—“ જુઓ વડિલ ! રાતના જે વાત હું તમને કહેતો હતો તે ખરી કે નહિ ? ”

દીવાને રાજ તરફ જોઈને વિચાર્યું કે, આ તો રાજ ભોજ જેવો જણાય છે. પછી રાજ તરફ ફરીને બોલ્યો:—“ કાં રાજ ! કયાં પધારો છો ? ”

ભોજ:—“ આ લગાર તમારું નગર જેવા હું જાઉં છું.”

ભોજ ત્યાંથી ઘોડે બેસીને ઢેડીના ઘર તરફ આવ્યો. ઢેડીએ રાજને આવતો જોઈ પોતાના ધણીને કહ્યું:—“ મહેતર ! જુઓ, પેલો રાજ ભોજ આવે છે. તેને બેસવાને આ બાજઠ આપો.”

આમ બોલી ઢેડી શણગાર સજવા ઘરની અંદર જતી રહી. ઢેડાએ ઓસરીમાં બાજઠ ઉપર ભોજને બેસાડ્યો. થોડી વારમાં શણગાર સજીને

ખીજા બાજક ઉપર રાજા સામે આવીને ઢેડી બેઠી ને રાજાને કહ્યું:—
“ રાજા ! તું બરાબર ધ્યાન રાખી હું જે કહું છું તે સાંભળ:—

“ રાજા ! પૂર્વજન્મમાં તું એક કઠીઆરો હતો. અને હું તારી સ્ત્રી હતી. ખેડુતનો છોકરો જે તને પહેલો મળ્યો અને જે હુંટારાને હાથે હણાયો, તે તારો પુત્ર હતો અને કાલિદાસની વિધવા વહુ તારી પુત્રવધુ હતી. તમે બંને બાપદીકરો મહેનત મજૂરી કરી આપણુ ચારે જાણનું પેટ ભરતા હતા. તેવામાં બાર વરસનો મોટો દુકાળ પડ્યો. દુકાળના વખતમાં આપણુ મહા મુશ્કેલીથી આપણું ગુજરાન કરી શકતાં. દુકાળનાં દશવરસ તો વિતી ગયાં. તેવામાં એક દિવસે આપણુ દરેક જાણુ એક એક રોટલો લઈને ખાતાં હતાં તે વખતે એક યતિ ભિક્ષા માગવા આવ્યો. તે ધણીધણી કાકલુદી કરવા લાગ્યો તેથી તને દયા આવી, એટલે તારા રોટલામાંથી તેં અડધો રોટલો તેને ખાવા આપ્યો. તે ખાઈ ગયા પછી પેલો યતિ બોલ્યો:—“ દસ દિવસનો હું ભૂખ્યો છું, માટે હજી પણ તારી કાંઈ શક્તિ હોય તો આપ. ”

તારા પુત્રના રોટલામાંથી તેં પાછો તેને અડધો રોટલો આપ્યો. હજી પણ તેણે વધારે માગ્યાથી તારી પુત્રવધુના રોટલામાંથી અડધો ભાંગીને તેં એને આપ્યો. આ વખતે મારા રોટલામાંથી પણ તું ભાંગીને તેને આપીશ, એમ મેં જ્યારે જાણ્યું, ત્યારે મારો રોટલો લઈને હું દૂર નાશી ગઈ. વહુનો અડધો રોટલો ખાઈ રહ્યા પછી યતિએ વધારે માગ્યાથી તેં તારા ભાગનો બાકી રહેલો અડધોએ રોટલો તેને આપી દીધો. પુત્ર અને વહુએ ધાર્યું કે તેમના બાકી રહેલા અડધા રોટલા તું આપી દઈશ, તેથી તે લઈને તેઓ પણ દૂર નાશી ગયાં. હું મારો આખોએ રોટલો ખાઈ ગઈ અને પુત્ર અને વહુ અડધો અડધો ખાઈ ગયાં.

“ હવે વધારે નહિ મળે જાણી, પેલો યતિ ત્યાંથી ચાલતો થયો. આ પછી થોડા દિવસમાં કામ ન મળવાથી ખાવાપીવાના સાંસા પડવા માંડ્યા, તેથી આપણુ ભૂખથી રીખાઈ રીખાઈને મરી ગયાં.

“ હે રાજ ! તેં પેલા ભૂખ્યા યતિને આપ્યોયે રોટલો આપ્યો હતો, તેથી તું રાજ થયો અને આખા ભવનું સુખ ભોગવવાનું તારે સરજાયલું છે. તારો પુત્ર જેણે અડધો રોટલો આપ્યો હતો તેણે બીજો અવતારે કાલિદાસ પાંડિતને ત્યાં અવતાર લઈ, અડધું સુખ ભોગવ્યું, એટલે કે વીશ વરસની અવસ્થામાં મુઓ. તારી પુત્રવધુ જે કાલિદાસની પુત્રવધુ કહેવાય છે, તે પણ જીવાનીમાં વિધવા થઈ. અને મેં કે જેણે દયા કરતાં પેટને વધારે ગણ્યું હતું તે આ આંડાલ યોનિમાં અવતરી અને મેં આખા ભવનું દુઃખ દીધું ”

આ સાંભળી, ભોજરાજ પરતાવા લાગ્યો:—“ ક્યાં ને ક્યાં મેં મારો પૂર્વજન્મ સાંભળ્યો. આ વાત જો મેં સાંભળી જ ન હોત તો રૂકું થાત. હશે, બનવા કાળ હતું તે બન્યું. હવે ગમે તેમ કરીને આ ઢેડીને મારે સુખી કરવી જોઈએ. ” આમ વિચારી ઢેડી તરફ ફરીને બોલ્યો:—“ બાઈ ! હવે તું અને તારો ધણી મારા શહેરમાં ચાલો. ત્યાં હું તમને એક સુધડ ધર બંધાવી આપીશ, તેમાં તમે સુખથી રહેજો. ”

ઢેડીએ પ્રથમ તે વાત કબુલ ન કરી, પણ પોતાના ધણી સાથે મસલત કરી તેમ કરવા હા પાડી. પછી ભોજ તેમને લઈને ધારાનગરમાં આગ્યો.

પછી રાજાએ કાલિદાસના પુત્રની વિધવા વહુને પૂછ્યું:—“ દીકરી ! આપણા પૂર્વજન્મનું વૃત્તાંત તમને ત્રણ જણને ખબર છે અને મને ખબર નથી એનું શું કારણ ? ”

વહુએ જવાબ દીધો: “ અમને પૂર્વજન્મ યાદ છે તેનું કારણ એટલું જ કે તે સંભારી, આ જન્મમાં અમે વધારે સારી રીતે ચાલીએ. અને આપ તો સારી રીતે ચાલવાની સદ્વ્યુદ્ધિ ધરાવો છો, એટલે અપને તેનું સ્મરણ રહ્યું નથી. ”

વાર્તા ૯૧ મી—રત્નોની ચોરી.

એક દિવસે ભોજરાજ દરબાર ભરીને બેઠો હતો, એટલામાં છડી-દારે આવીને ખચર આપી કે, “કોઈ ચાર પરદેશીઓ આવ્યા છે, તેઓ દરબારમાં આવવા માગે છે. તેમનો પોષાક સાદો છે, છતાં તેમના ચહેરા તેજસ્વી જણાય છે. માટે તેમનાં પ્રવેશ વિષે શી આજ્ઞા છે ?”

ભોજ તેમને અંદર દાખલ કરવા કિંચિત્ શિર હલાવ્યું. અને છડી-દાર થોડી વારમાં તેમને લઇને અંદર આવ્યો. તેમના તેજસ્વી ચહેરા અને લડવૈયાને લાયકના મજબુત બાંધા જોઈ, દરબારના સર્વ અધિકારીઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. તેમના ચહેરા એકબીજાને એટલા તો મળતા હતા કે તેમને જોનાર તુરત જ પામી જાય કે તેઓ સગા ભાઈઓ હશે. રાજ-રીત મુજબ તેમણે રાજાને નમન કર્યું, અને રાજાએ તેમને બેસવા આસન બતાવ્યું.

પછી તેમને દરબારમાં આવવાનું કારણ પૂછતાં તેઓમાંનો વડો બોલ્યો:—“રાજધિરાજ ! અમે અમારો ન્યાય કરાવવા નીકળ્યા છીએ. તે જો અમારો ન્યાય તમે કરી આપો તેમ હોય તો અમે અહિં રહીએ, નહિ તો અમે બીજા કોઈ રાજાના દરબારમાં અમારો ન્યાય કરાવવા જઈએ.”

રાજા:—“તમારે જ્ઞાનો ન્યાય કરાવવો છે ?”

પેલો પરદેશી:—“અમે ચારે શેડીઆઓ છીએ. અમારાં નામ કનકચંદ્ર, રત્નચંદ્ર, રાજચંદ્ર અને સુખચંદ્ર છે. અમારો વ્યાપારવણજ મોટો છે. તેમ કુટુંબકબીલે પણ સુખી છીએ. અમારા પિતા પાકા વહેવારીઆ હતા. તેઓ લક્ષ્મીથી કુટુંબીઓ લઢી મરે છે, એ અનુભવથી જાણતા હોવાથી પોતાના મૃત્યુ પછી અમે ચાર જણ તેમની મીલકતની વહેંચણી સાથે લડી મરીએ નહીં તેટલા માટે, ઉમ્મર થતાં પોતે હરિભજનમાં વૃદ્ધાવસ્થા ગાળવાનો નિશ્ચય કીધો અને પોતાની સધળી મિલકત સ્થાવર તેમ જ જંગમ પોતાને હાથે જ વહેંચી આપી. પરંતુ સર્વે સ્વાર્થમય જગત—એ તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા, તેથી જો તદ્દન ખાલી

થઈ જઈશં અને છોકરાઓને આશરે પડીશ તો કોઈ મારો ભાવ નહીં પૂછે, અને “ સહીઆરી સાસુની ઉકરડે મોહોંકાણુ ” એના જેવા ઘાટ થશે, એવા શાણા વિચારથી તેમણુ પોતાની પાસે સરખી કીંમતનાં ચાર અમોલિક રત્નો સાંચી રાખ્યાં અને તે અમારા દેખતાં જ ભંડારમાં મૂક્યાં અને તેની કુંચી પોતાની કુડે રાખી. અને તે ભંડાર પોતાના મરણુ પછી ઉઘાડી તેમાંનું એકેકું રત્ન વહેંચી લેવા અમને આજ્ઞા કરી ગયા.

તેમના મરણુની ક્રિયા કર્યા પછી અમે ચારે ભાઈઓ એકઠા મળી રત્ન લેવા ગયા તો પેલો ડાબલો ખાલીખમ દેખાયો. અમારા પિતાજીના વર્ષમાં કુંચી અમારાં માતૃશ્રીની પાસે રહેતી હતી અને ભંડાર ઉપર વિશ્વાસુ માણુસોંની ચોકી હતી. અમારી માતૃશ્રી સોગનપૂર્વક કહે છે કે મેં કોઈને પણ કુંચી આપી નથી. વળી લાખશાખ પણ અનામત હતી, તેથી અમારામાંના કોઈએ તે રત્ન ગુપ્તરીતે સફાઈખન્ધ ચોર્યાં છે, એવું અમને લાગે છે ! એ ચોરી પકડી આપવા અમે આપને વિનંતિ કરીએ છીએ. પણ અમે આજ્ઞાદાર આપના બેટા છીએ. “ લાખ જાળે પણ શાખ ન જાળે, શાખ જતે થશે રાખજી, ” એ કહેવત મુજબ અમારામાંના કોઈની શાખ જાય, એ ચોગ્ય નથી જ. તેથી તે ચોરી પકડતાં પહેલાં અમારી નીચેની ત્રણુ સરતો ઉપર આપે લક્ષ્ય રાખવાનું છે:—

૧ લી:—મુદો ન પકડાય ત્યાંસુધી અમારામાંથી કોઈને તે વિષે કાંઈ સવાલ ન પૂછવા. ૨ જી:—અમને મારશાડ ન કરવી. ૩ જી:—જેની પાસેથી રત્ન નીકળે તેનું નામ અમને અથવા ખીજા કોઈને જાહેર ન થવું જોઈએ. એકલા ચોરી પકડનાર માણુસે જ જાણવું અને ગુપ્ત રાખવું. આ પ્રમાણુ અમારી ત્રણુ સરતો છે. તે પ્રમાણુ ન્યાય ચૂકવવાનું આપનાર્થી અને તો અમે અહીં રહીએ નહિ, તો અમે અમારે રસ્તે ચાલ્યા જઈએ. ”

હોજો થોડી વાર વિચાર કરીને કહ્યું:—“ મારા દરબારની પ્રતિષ્ઠા ખાતર તમારો ન્યાય હું થોડા દિવસમાં કરાવીશ. ત્યાં સુધી તમે અત્રે રહો. ”

પછી ભોજે તેમને એક ઉતારો અપાવી સારી રીતે માન આપ-
૩૫ થી રાખવા હુકમ કર્યો. દરબારમાંથી તેમના ગયા પછી રાજાએ
તેમની ચોરી શી રીતે પકડી કાઢવી, તે વિષે વિચાર કરવા માંડ્યો. થોડી-
વાર સુધી વિચાર કર્યા પછી તેને એક વિચાર સૂઝ્યો. એટલે પોતાના
મુખ્ય પ્રધાન યુદ્ધિસાગરને બોલાવીને કહ્યું:—“ હે પ્રધાનજી! આ કામની
ચોકસાઈ કરવાનું હું તમને સોંપું છું. આઠ દિવસની અંદર એ રત્નોની
ચોરીની તમારે તપાસ કરવી જોઈશે.”

વૃદ્ધ યુદ્ધિસાગરથી ના ન પડાઈ. થોડી વાર બીજું ત્રીજું કામ
થયા પછી દરબાર બરબાસ્ત થયો અને સૌ સોને ઠેકાણે ગયા. પ્રધાને ઘેર
જઈ વિચાર કરવા માંડ્યો કે “ હવે આનું કેમ કરવું ? ચારે પક્કા છે. શેઠી-
આઓ ‘ મગનું નામ મરી ’ કહે તેવા નથી. ‘ સૌ ચોર સારા પણ વાણીઓ
ચોર ખોટા. ’ આ ચપરખંધા અને ફરંદા વાણીઆઓ કાંઈ તેમની સાથે
કોઈ પ્રકારનાં છળકપટ કર્યા સિવાય આપણા હાથમાં આવવાના
નથી. એ તો “ લોભે વાણીયો લેવાશે. ” પણ છળ શી રીતનો કરવો ?
લોભ શી રીતનો દાખવવો ? ”

પછી તેણે તે સંબંધમાં બહુ બહુ વિચાર કરવા છતાં પણ કોઈ
તદબીર સૂઝી જ નહિ, ત્યારે આખરે યુદ્ધિસાગરે કાલિદાસની સલાહ
લેવાનો વિચાર કર્યો. તેથી બીજે દિવસે પ્રભાત થતાં તે ઉઠીને કાલિ-
દાસને ઘેર ગયો. પોતાને ત્યાં વૃદ્ધ પ્રધાનને આવેલો જોઈ કાલિદાસે તેને
માન આપી બેસાડ્યો. પ્રધાન સદ્ગુણી હતો, એવી કાલિદાસની ખાત્રી
હતી. તેમ વળી વારંવાર કામ પડે તે વારે સલાહ લેવા માટે આવતો હતો.
તેમ તે કોઈના ખુરામાં ન હતો, અને તેને હાથે સારાં જ કામો થતાં હતાં.

અને સ્વસ્થ બેઠા પછી યુદ્ધિસાગરે કહ્યું:—“ પંડિતજી ! ગઈ કાલે
પેલા શેઠીઆમાંના એક ચોરને પકડવા રાજાએ મને આજ્ઞા કરી છે. તેઓ
અતિ ચતુર છે. તેમની ચોરી આપણે શી રીતે પકડી કાઢવી, તેની કાંઈ
યુક્તિ આપ બતાવશો ? ”

થોડી વાર વિચાર કર્યા પછી કાલિદાસે કહ્યું:—“ પ્રધાનજી! એ ચોરી પકડવાની મને એક યુક્તિ સૂઝે છે. તે યુક્તિ પ્રમાણુ આપણુ જ ન્યા-લીશું તો કદાચ ૫તેહ મળશે પણ ખરી. ”

પછી પોતાને સૂઝેલી યુક્તિ કાલિદાસે પ્રધાનને નીચે પ્રમાણુ કહી:—

“ હે પ્રધાનજી! આ કામમાં તમારે પડવાની જરૂર નથી. તમારો વડીલ પુત્ર વિદ્યાસાગર ચતુર છે. તેમ જ તે ચોપટ ખેલવામાં પણ બડો ચાલાક છે. માટે તેને કાલે મારી પાસે મોકલજે. તમારે માત્ર એક જ બન્દોબસ્ત કરવાનો છે અને તે એ કે એ ચારે શેઠીઆઓને શહેરમાં જૂદા જૂદા ઉતારા અપાવવા અને તેઓ ચાર દિવસ સુધી એક બીજા સાથે બીલકુલ ન મળે તેમ કોઈ સરસંદેશા પણ ન ચલાવે. આવી પાકી તજવીજ રખાવજે તથા દીવો એકવાર ઓલવાય કે તરત તે સળગાવી શકાય એવું કોઈ પણ સાધન સાંપ્રત ન થાય, એવી પેરવી કરાવજે. ”

તે પછી પ્રધાન ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને પેલા શેઠીઆઓને ત્યાં જઈને તેમને કહ્યું:—“ તમારે રહેવા માટે અલગ અલગ સારી જગ્યાની મેં તજવીજ કરી છે. ત્યાં તમારે દરેકે છૂટા રહેવું જોઈશે. તેમ ચાર દિવસ સુધી કોઈએ એક બીજા સાથે મળવું નહિ, તેમ કોઈ માણસ કે અન્ય સાધન દ્વારા પણ કોઈને બીજર અંતર કરાવવા કે સાંભળવા પણ નહીં. જે દિવસની તમને મુદત આપી છે, તે દિવસે અમે તમને કચેરીમાં બોલાવીશું અને તમારો ન્યાય તમને મળશે. ”

આ પ્રમાણુ તેમને કહી પ્રધાને અકડેક વિશ્વાસુ દંડધર દરેકની તહેનાતમાં સોંપ્યો અને નિર્ણિત ઉતારે તેમને પહોંચાડવાની તથા જોઈતી ચીજો પૂરી પાડવાની હરેક તજવીજ કરી. અને તે ચારે જણ પોતાની જૂદી જૂદી જગાએ જઈ રહ્યા. આ બધી બબર પ્રધાને કાલિદાસને પહોંચાડી.

બીજે દિને બુદ્ધિસાગર પ્રધાને પોતાના વડીલ પુત્ર વિદ્યાસાગરને કાલિદાસને ત્યાં મોકલ્યો. પછી બંનેએ નીચે પ્રમાણુનો સંકેત રચ્યો:—
“ આપણું પહેલું કામ તો દરેક શેઠીઆ સાથે ઓળખાણુ કરી, મિત્રા-

ચારી બાંધવાનું છે. પછી તેમની સાથે ચોપટ ખોલીશું અને રમતાં રમતાં આપણે ચોરી કબૂલ કરાવીશું. ચોપટ ખેલવામાં તમે ચાલાક છો. અને મારે તેમ જ તમારે તેમાં આપણી હોંશીઆરી બરાબર બતાવવાની છે. અને તેમ કરતાં આપણે કોઈ પણ રીતે તે રત્નોની વાત બાજી લેવાની છે.”

પછી કાલિદાસ તથા વિદ્યાસાગર ધનાઢ્ય વહેવારીઆનો વેષ બદલી, જ્યાં વડો શેઠીઓ કનકચંદ્ર ઉતર્યો હતો ત્યાં ગયા. તે વેળા કનકચંદ્ર ડહેલી બહાર ઓટલા ઉપર જ બેઠો હતો. તે એકલો પડ્યાથી મુંબતો હતો. તેને આ બંને જણે જતાં ‘જય શ્રીકૃષ્ણ’ કર્યાં. અને તેને પડખે ઓટલાની એક બાજુએ બેઠા. પછી તેમણે દેશકાલની વાતો કરવાની શરૂઆત કરી. એમ કરતાં થોડી વારમાં તેનું મન મેળવી લીધું, અને વિદાય માગી. પરંતુ કનકચંદ્રના આગ્રહને વશ થઈ, તેનું ભોજનાદિનું નિમંત્રણ સ્વીકારી તેઓ મંદિરમાં ગયા. ત્યાં વિવિધ વાર્તાલાપમાં સાયં. કાલ ગાળી પાછી વિદાય માગી. પરંતુ તેના આગ્રહને લઈને રાત રહેવા કબૂલ કરી અને ચોપટ ખેલવી શરૂ કરી. ચોપટ ખેલતાં ખેલતાં કાલિદાસે નીચે પ્રમાણે વાત કરવા માંડી:—

“હે કનકચંદ્ર ! સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશના પ્રભાસપાટણમાં એક નગરશેઠ કનકચંદ્ર હતો. તેના આશ્રયથી ચાલતા એક કન્યાલયમાં તેની પુત્રી ભદ્રાભામિની ભણતી હતી. તેને એ જ નગરના શ્રીપાલ શેઠના પુત્ર કનકપાલ સાથે, કન્યાલયના સહવાસથી પ્રસંગ પડ્યો, અને મૈત્રી બંધાઈ. પ્રેમરહસ્ય તેઓ બિચારાં પૂરું સમજતાં ન હતાં. પરંતુ નિકટ સહવાસથી, પરસ્પર મન ખોલીને વાત કરવાના થયલા પરિચયથી તેમ જ અન્યોચના લાવણ્ય તથા સૌન્દર્યના આકર્ષણથી ગાઢ સ્નેહબંધન તેઓ વચ્ચે બંધાયું. પરંતુ તે શારીરિક સંબંધમાં પરિણામ પામ્યું ન હતું, અને એટલી મર્યાદા બંનેએ પોતાનાં વડીલોની સંમતિ મળવા પર્યંત ચીવ્વ-ટાઈથી જાળવી રાખી. એક સમયે ગાઢ સ્નેહગોષ્ઠીમાં લપટાતાં ભદ્રાભામિનીએ કનકપાલને વગર વિચાર્યે એવું વચન આપી દીધું કે મારા પિતા સમજે તો મારે તારી જ સાથે લગ્ન કરવું, પરંતુ તારા હીન કુલથી

તેમ કરવા ના જ પાડે તો સંસારસુખ પહેલું તારી સાથે ભોગવ્યા પછી જ મારે મારા પતિને સંતોષવો.” આ વચન તેણે પૂરા ફસાટમાં આવતાં ન જ ચાલે આપ્યું.

“ હે શેઠ ! પ્રભુની મરજી તે બંનેને પતિપત્ની બનાવવાની ન હતી, તેથી આ બંનેનાં કુટુંબ વચ્ચે શિરસાટાનો ઉગ્ર કલહ ચાલ્યો અને ભદ્રચંદ્રે પોતાની કુંવરી ભદ્રાભાભિનીને પાટણની નજીકના એક નાના નગરના નગરશેઠના પુત્ર રાજપાલ સાથે પરણાવી, અને તેને ધરજમાઈ કરી રાખ્યો. ભદ્રા મનમાં ઘણી જ અમુઝાતી હતી અને સંસારસુખની પહેલી રાત્રીએ કનકપાલને ત્યાં શી રીતે જવાશે અને આપેલો કોલ કેમ પળાશે, એની ઘડભાંગ કર્યાં જ કરતી હતી. એવામાં ભદ્રાની યોગ્ય વય થતાં ભદ્રચંદ્રે એક અલગ મંદિર બંધાવ્યું અને તેમાં બંનેને રાખ્યાં. પહેલે દિવસે મેળાપ થયો ત્યારે ભદ્રાનું મન ઉદાસ જોઈ, રાજપાલે તેને ઉદાસીનું કારણ પૂછ્યું. એટલે તેણે ખુલ્લા દિલથી કનકપાલ સાથેના વચનનો પ્રસંગ કહી દીધો. ભદ્રાનું વચન જો કે રાજપાલને કથોલું અને નિયમ વિરુદ્ધ લાગ્યું ખરું, પરંતુ તેણે ભદ્રાને તે જ રાત્રિએ કનકપાલને ત્યાં જવા રજા આપી.

“ આમ અણુધારી રજા મળતાં ભદ્રા મંદિરમાંથી બહાર નીકળી અને ગલીકૂંચીઓ વઢાવતી કનકપાલને ત્યાં જતી હતી તેવામાં તેને એ ચોર સામા મળ્યા. તેઓ ભદ્રાની કાન્તિથી સમજી ગયા કે તે કોઈ શેઠીઆની સ્ત્રી હશે. આથી તેને સઘળાથે શણગાર ઉતારી આપવા ભારે ધમકી આપી. ભદ્રાએ કરગરીને તેમને વિનવ્યા કે હું એક ઘડીમાં મારું કાર્ય પતાવી પાછી આજ માર્ગે આવીશ, એટલે તમને મારા સઘળાથે અત્રંકારો ઉતારી આપીશ. તેણે વધારામાં તે બંનેને પોતાના પરિચાનો કોલ આપ્યો. પેલા ચોરોને પતીજ પડી, એટલે તેને માર્ગે જવા દીધી.

“ બીજી પાસ ભદ્રા ઉતાવળી ઉતાવળી કનકપાલના મંદિરે પહોંચી. કનકપાલને ભદ્રાનો રાજપાલ સાથેનો, પ્રથમ મેલાપનો પ્રસંગ આજે જ હોવાની ખબર હતી, તેથી તે ભદ્રા પોતાનું વચન પાળવા પોતાને ત્યાં આવે છે કે નહીં, તેની રાહ જોતો જ, મધ્યરાત્રિ થવા છતાં મંદિરની બારીએ

જ એસી રહ્યો હતો. એટલે ભદ્રા જેવી મંદિર પાસે આવી કે તેને કનકપાલે જોઈ, અને તરત જ તેનું શુદ્ધ હૃદય પ્રકાશ્યું. તેણે ધશારાથી જ ભદ્રાને તેના વચનમાંથી મુક્ત થયાની ખાત્રી આપી અને ‘ભાષ્યેન’ પોતે હોવાનું જણાવી સોંસરી જ પાછી વિદાય કરી.

“ભદ્રા પોતાનું વચન પળાવા સાથે પોતાનું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ રહ્યાથી ઘણી જ પ્રસન્ન થતી, જે માર્ગે તેને ચોર મળ્યા હતા, તે જ માર્ગે પાછી સંચરી. તે કનકપાલને ત્યાં ગઈ અને અને પાછી આવી તે દરમ્યાન પેલા ચોરોને એક પાકું બિલ્લસ અનાયાસે જ હાથ આવ્યું અને મળસક સંપત્તિ હાથમાં આવી પડી હતી. તેથી ભદ્રાએ પાછી આવી શણગાર ઉતારી આપના માંડ્યા, ત્યારે ચોરોએ તેને કહ્યું કે, “એન ! તારાં સપંગલાંથી અમને અમૂલ્ય રત્નો સાંપડ્યાં છે, અને અમારી ભવની ભાવટ ભાંગવાથી અમારે હવે ચોરી જ કરવી નહીં પડે. માટે તું તારે માર્ગે સુખેથી ચાલી જા.”

“આમ બીજી રીતે પણ પોતાના શણગાર સચવાયાથી તે રીતે પોતાનું પતિવ્રતપણું અખંડ રહ્યાની ખાત્રી પોતાના પતિને આપવાની અનુકૂલતા મળતાં ભદ્રા અતિશય પ્રસન્ન થઈ અને હર્ષભેર બમણા વેગે ઘેર આવી, રાજપાલ પાસે શયનમંદિરમાં ખડી થઈ, અને એકદમ હર્ષાશ્રુ તેની આંખમાંથી નિસરી પડ્યાં.

“પછી તેણે માર્ગમાં બનેલી સઘળી હકીકત રાજપાલને કહી. તેને કનકપાલે એન પેરે ગણ્યાની ખાત્રી થતાં રાજપાલ પૂર્ણ આનન્દમાં આવ્યો અને બંનેએ પૂર્ણ ઉલ્લાસમાં રાત્રિ ગાળી.

“હે કનકચંદ્ર ! હવે મારે તને એક વાત પૂછવાની છે. તેં આ વાર્તા તો સાંભળી. પણ તને શું લાગે છે ? તું આ ચાર જણામાંથી કોને વિશેષ ધન્યવાદને પાત્ર ગણું છું ? રાજપાલને કે ભદ્રાને કે કનકપાલને કે ચોરોને ?”

આ વાત કહી, કાલિદાસનો આશય કોણ ખરો ધન્યવાદને પાત્ર, એનો ઉત્તર તેના મનોગત ભાવ સાથે જાણી લેવાનો અને તે રીતે એ ચોર છે કે નહીં, તે કળવાનો હતો. કનકચંદ્ર ચોપટ ખેલવામાં પૂરો રંગે ચઢ્યો હતો તે જ ક્ષણે લાગ જોઈ, કાલિદાસે તેનું પેટ ખોલવા આ પ્રશ્ન

કર્યો. તેમ કનકચંદ્રે પણ બહુ વિચાર ન કરતાં ઉત્તર દીધો કે, “ભદ્રા જ ખરે ધન્યવાદને પાત્ર છે. કારણ અણુસમન્તુ અવસ્થામાં અને તેય ફસાટના માર્યા આપેલા વચનને પાળવા પતીની સંમતિ લઈ, તરકરો તેમ જ અન્ય ભયસ્થાનોની દરકાર પણ ન કરી, કનકપાલને બેઠવા ગઈ. તેનો સંસાર જ આખો બગડી જવાનો અને પતિને મનથી ઉતરી જવાનો પ્રસંગ હતો છતાં તે અડગ રહી માટે ભદ્રા ધન્યવાદને પાત્ર છે.”

તેનો આવો ખુલાસો સાંભળી, કાલિદાસ સમજ્યો કે રત્નનો ચોર આ કનકચંદ્ર નથી. છતાં સંશયને અવકાશ ન રહે તે માટે ચોપટનો પૂર બાહાર ચાલી રહ્યો હતો, તેવામાં કાલિદાસે ઈશારો વિદ્યાસાગરને કર્યો અને તેણે દીવો ખુખીથી હોલવ્યો. કનકચંદ્રને રસ પૂરો પડ્યો હતો, તેથી તેણે દીવો સળગાવવા ફરાસને આજ્ઞા કરી, પણ ત્યાં તે સળગાવવાનું કાઈ સાધન જ ન હતું. આવી સ્થિતિ જોઈ, કાલિદાસે કનકચંદ્રને કહ્યું કે, જો આ વેળા એકાદું રત્ન કે મણિ હોય તો ધણું જ કામ આવે. તમારા જેવા શ્રીમંત પાસે તે હશે. માટે હોય તો કાઢો. કનકચંદ્રે પોતાની પાસે રત્ન કે મણિ ન હોવાનું જણાવ્યું અને ચોપટ અધુરી મૂકી સહુને સૂવું પડ્યું.

પછી સવાર થતાં રત્નન આદિથી પરવારી, કાલિદાસ અને વિદ્યાસાગર સંકેત કરી બજારમાં જઈ આવવાના નિમિત્તથી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા; અને પરમાર્યા રત્નચંદ્રના આવાસે પહોંચ્યા. એ બીચારો કાઈના સહવાસ વિના એકલો અમુંઝાતો હતો, તેથી તેને આ બે જણનું આગમન આવકારદાયક થયું. સંકેત પ્રમાણે વિદ્યાસાગર અને કાલિદાસ આખો દિવસ તેને ત્યાં રહ્યા, જમ્યા અને રાત્રે ચોપટ ખેત્રવા બેઠા. કાલિદાસે કનકચંદ્રને કહેલી વાત રત્નચંદ્રને પણ મઠારી મઠારીને કેહી, અને પૂર રંગતમાં કાણુ ચોર એવો પ્રશ્ન કર્યો. રત્નચંદ્રે કનકપાલને ધન્યવાદને પાત્ર જણાવ્યો, કારણ કે ચાલીચાલાવીને એક નવ ચૌવના સુંદરી મળવા આવી હતી, છતાં તેને બેન ગણીને પાછી કાઢવી, એ કાંઈ વાત મનની નાનીસુની ઉદારતા ન કહેવાય. તેના ઉત્તરથી કાલિદાસની ખાત્રી રત્નચંદ્ર ચોર ન હોવાની થઈ, છતાં તેણે વિદ્યાસાગર પાસે બર રમતના બાહારમાં

દીવો ઓલાવરાવ્યો. અને રત્ન કે મણિ હોય તો કાઢવા રત્નચંદ્રને પેરે પેરે સમજાવ્યો. પણ મણિ તેની પાસે ન હતો, એથી રમત અધુરી મૂકી બધા સૂઈ ગયા.

પછી ત્રીજે દિને સંકેત પ્રમાણે રાજચંદ્રને ત્યાં તે બંને ગયા; આખો દિવસ રહ્યા, જમ્યા અને રાત્રે ચોપટ રમ્યા. કાલિદાસે લાગ જોઈ પેલી વાત કરી અને રાજચંદ્રે રાજપાલને ધન્યવાદને પાત્ર જણાવ્યો. કારણ પોતાને અધીન સુંદર પત્ની હોવા છતાં, સુખવિભવનો લહાવો બીજાને લેવા દેવાની અને સ્ત્રીને અધઠિત પ્રતિજ્ઞા પાળવાની અનુકૂલતા કરી આપવાની ઉદારતા તો તે જ બતાવી શકે, એમ તેને લાગ્યું. પછી અહીં પણ કાલિદાસે લાગ જોઈ દીવો ઓલાવરાવ્યો અને મણિ ન મળતાં રમત અર્ધા મૂકી સંઘળાને સૂવું પડ્યું.

ચોથે દિવસે રાજચંદ્રને ત્યાંથી કોઈ નિમિત્તે સટકી જઈ તે બંને સુખચંદ્ર જ રત્નનો ચોર છે, એમ હવે સમજાયાથી કાલિદાસે વિદ્યાસાગર પાસે કુશી વસ્તુ નાંખેલાં પાનનાં ફેટલાંક બીડાં બજારમાંથી લેવરાવ્યાં, અને તેને ઉતારે પહોંચ્યા. તેઓએ આખો દિવસ તેને ત્યાં ગાળ્યો અને રાત્રે ચોપટ મંડાવી. રમતના આરંભમાં વિદ્યાસાગર સારી રીતે રમવા લાગ્યો અને સુખચંદ્ર હારવા લાગ્યો. થોડી વાર એ પ્રમાણે રમત ચાલતાં વિદ્યાસાગરે લાગ જોઈ, દાવ ઓછા પાડવા માંડ્યા અને સુખચંદ્રની હારેલી રમત જિત ઉપર આવી. વચ્ચે પેલી વાર્તાના રસમાં કાલિદાસે તેને તલ્લીન કર્યો, અને પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેણે ચોરોને ધન્યવાદને પાત્ર જણાવ્યા. કારણ હાથમાં આવેલું ખરું બિલ્લસ તેમણે જવા દીધું, એ કાંઈ તેમની ઓછી ઉદારતા ન ગણાય.

આ ઉત્તરથી કાલિદાસની ખાત્રી થઈ કે, સુખચંદ્ર જ રત્નનો, ચોર છે. પણ તે સીધી રીતે માને એવો ધરાક નથી, એમ સમજાયાથી પેલી કુશી વસ્તુ ભેજેલાં બીડાં તેને ખુબીથી ખવરાવ્યાં અને તેની કેશમાં સુખચંદ્ર વધારે ઉત્સાહથી રમવા લાગ્યો. અને તેની બરાબર જિત થવાની વેળા આવી તે જ પળે કાલિદાસે દીવો ઓલાવરાવ્યો. પોતાની જિત થવાની વખતે

દીવો હોલવાઈ ગયો. જોઈને સુખચન્દ્ર ક્રોધાયમાન થયો અને ગમે ત્યાંથી દીવો ફરી સળગાવવા કહ્યું. કાલિદાસ બહાર ગયો અને ત્યાં થોડી વાર લગાડીને પાછો આવ્યો અને કહ્યું કે પડોશમાંથી દીવો મળે તેમ નથી તેમ દીવો સળગાવવાનું કોઈ સાધન પણ નથી. એ તો તમારી પાસે કદાચ રત્ન કે મણિ હોય તો જ કામ થાય. થોડી વાર વિચાર કર્યા પછી રમતની લહેરમાં તથા ફેરી વસ્તુના ઘેનમાં સુખચન્દ્ર ઉભો થયો અને પોતાની એક નાની પેટી ઉઘાડી તેમાંથી એક ચીજ લઈ આવ્યો. તે ચીજ આવતાં જ એકને બદલે એકસો દીવાના જેવો પ્રકાશ ત્યાં થઈ રહ્યો. કાલિદાસ તથા વિદ્યાસાગરની ખાત્રી થઈ કે, આજ પેલાં ચોરાયેલાં રત્નમાંનું એક રત્ન છે. પછી ઉતાવળે સુખચન્દ્રને જિતાડી, તેમણે બીજી રમત શરૂ કરાવી, અને થોડી વારમાં પૂર રંગતમાં આણી બીજાં બે બીડાં સુખચન્દ્રને ખવરાવ્યાં. અને તેથી તેની ફેરમાં ને ફેરમાં રમતમાંથી ઉઠીને તે પોતાના બીજાના ઉપર લેટી પડ્યો. તેને શરીરનું ભાન પણ ન રહ્યું. આ તરફ વિદ્યાસાગર તથા કાલિદાસે પેલી પેટી ઉઘાડી, બાકીનાં ત્રણ રત્નો શોધી કાઢ્યાં, તથા અજવાળા માટે મૂકેલું ચોથું રત્ન પણ ઉંચકી લીધું અને દરવાજો અડકાવી તથા બહાર ચોકી કરતા સીપાઈને બરાબર ચોકી કરવાનો હુકમ કરી, તેઓ ત્યાંથી પોતાના નિવાસે જતા રહ્યા.

બીજે દિવસે સવાર થતાં સુખચન્દ્ર જાગૃત થયો. તેને રાતની વાત યાદ આવી. તેણે પોતાની પેટી ઉઘાડીને જોયું તો પેલાં રત્નો ત્યાં મળે નહિ ! હવે કોને કહેવું ? આ રત્નો વિષે કાંઈ ફરિયાદ થાય એમ પણ ન હતું. “ ચોરની માનું મોં કોઠીમાં ” એવી તેની હાલત થઈ અને કવશે ગુપચુપ રહેવું પડ્યું.

વિદ્યાસાગરે આ ચારે રત્નો ઘેર જઈને પોતાના પિતાને સોંપ્યાં. ચારે પછી બીજે દીને શેઠીઆઓને લોજે રાજસભામાં બોલાવરાવ્યા, અને તેમની રૂબરૂ યુદ્ધિસાગરને પૂછ્યું:—“ પ્રધાનજી ! આ શેઠીઆઓને આપણે આપેલી મુદત પૂરી થઈ છે. હવે એમને આપણે શો જવાબ આપવો છે ! ”

બુદ્ધિસાગરે નમન કરી કહ્યું:—“ હે રાજાધિરાજ ! ચારે શેઠીઆઓનો તત્કાલ જ ન્યાય ચૂકવું છું. ”

આમ કહી તેણે પેલા ચાર જણને પૂછ્યું:— “ હે શેઠીઆઓ ! તમારાં રત્નો તમે ઓળખો છો ? ”

ચારે શેઠીઆએ ‘ હા. ’ પાડી. એટલે બુદ્ધિસાગર પ્રધાને પોતાની પાસેનાં રત્નો કાઢીને તેમને બતાવ્યાં અને પૂછ્યું કે “ આ તમારાં રત્નો હોય કે ? ” તેમણે તે ઓળખી કાઢ્યાં, અને ભોજે તેમને તે પાછાં સોંપ્યાં.

આ પ્રમાણે પોતાનાં રત્નો પોતાને પાછાં મળ્યાં જોઈને શેઠીઆઓ આનંદ પામ્યા. પણ પોતાની કબુલાત પ્રમાણે તે કોની પાસેથી નીકળ્યાં તે તેમણે પૂછ્યું નહિ. બુદ્ધિસાગરને પોતાને પણ માલમ ન હતું કે તેનો ખરો ચોર કોણ હતો. તે વાત તો કાલિદાસ તથા વિદ્યાસાગર જ જાણતા હતા. પછી પેલા શેઠીઆઓને ભોજે થોડા દિવસ પરાણુ રાખીને તેમને તેમના દેશ વિદાય કર્યાં.

આવો વિકટ ન્યાય ભોજરાજાની દરબારમાં ખુખીબંધ ચૂકવાયો તેથી તેની કીર્તિ અન્ય રાજાઓના દરબારમાં વધી.

વાર્તા દર મી-કુલની પરીક્ષા.

એક વખતે પોતાની સભાના પંડિતોની ચતુરાઈની પરીક્ષા માટે ભોજે પોતાના એક કારીગરને બનાવટી કુલનો હાર બનાવવા હુકમ આપ્યો. તેણે એ હાર એવી રીતિનો બનાવ્યો કે તે ખરા કુલના હાર જેવો જ જણાય. અને જો ખરા તથા ખોટા કુલના હારને દ્વરથી બતાવ્યા હોય તો તે કોઈ સહસા ઓળખી ન શકે. ન્યારે તે બનાવટી હાર તૈયાર થઈને આવ્યો ત્યારે ભોજે તેના જેવો જ એક ખરો હાર બનાવવા એક ચતુર માણીને હુકમ કર્યો. આમ એ બંને હાર એકસરખા બનાવવામાં આવ્યા કે, જેથી દ્વરથી બતાવતાં કોઈ ઓળખી ન શકે કે એમાં ખોટો કયો છે અને ખરો કયો છે. અને તેને હાથમાં લે કે છોક પાસે જાય ત્યારે જ ખરાખોટાની તેને ખબર પડે.

પછી દરબારનો વખત થતાં જ એક માણસને પેલા બે હાર હાથમાં લેવડાવીને દરબારમાં ઉભો રાખ્યો. બધા પંડિતો આવી રહ્યા પછી રાજાએ તે સર્વ તરફ ફરીને કહ્યું:—“હે પંડિતો ! જુઓ, આ બે હાર છે. એ હારમાં એક ખરા પુલનો છે અને બીજો બનાવટી છે. એમાંના કોઈને હાથ લગાડ્યા વગર કે પાસે ગયા વગર કહો કે કયો હાર ખરો છે અને કયો બનાવટી છે ?”

રાજાને આ પ્રશ્નનો શો જવાબ આપવો તેના વિચારમાં બધા પડી ગયા. થોડી વાર વિચાર કરી ખુખીબંધ કાલિદાસે ભોજને કહ્યું:—“હે રાજાધિરાજ ! એ પુલના હાર લઈને માણસ જે ઠેકાણે ઉભો છે, તે ઠેકાણે અંધારું પડે છે માટે બધાં બારીબારણાં ઉઘાડી નાંખવા આપ હુકમ કરો; એટલે બરાબર દેખાય. ”

કાલિદાસની હિકમત ન સમજતાં રાજાએ તેમ કરવા માટે એક પ્રતિહારને હુકમ કર્યો. તેણે આગળ પાછળની બંધી બારીઓ ઉઘાડી નાંખી, એટલે દરબારમાં પુષ્કળ અજવાળું થઈ રહ્યું. પરંતુ થોડી વારમાં જ કેટલીક માખીઓ ઉડતી ઉડતી ત્યાં અંદર આવી અને ખરા પુલના હાર ઉપર બેઠી, અને બનાવટી હાર ઉપર એક પણ બેઠી નહિ. આ જોઈ કાલિદાસે ભોજને તેના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહ્યું:— “હે રાજા ! જુઓ, જે હાર ઉપર માખીઓ બેઠી છે તે ખરા પુલનો છે અને જેની ઉપર એક પણ બેઠી નથી તે બનાવટી હાર છે. ”

કાલિદાસની આવી ચતુરાઈ જોઈને બધા આનંદ પામ્યા.

વાર્તા ૯૩ મી-અણી ચૂક્યો સો વર્ષ જીવે.

ભોજરાજા, ‘અંધારું પછેડો’ નાંખી, ચોમાસાની મોસમમાં એક દિવસે ઝરમર ઝરમર છીપછાંટ વરસતી હતી તે વેળા નગરચર્યા જોવા નીકળ્યો હતો. લોક ધણાખરા ઘરમાં ભરાઈ શાન્તિનું સેવન કરતા હતા; રાજમાર્ગે તેમ જ ગલીકુંચીઓ પણ શૂન્યકાર ભાસતી હતી. ભોજ આવા રાજમાર્ગે અને ગલીકુંચીઓ વટાવતો નગરના મુખ્ય દ્વાર આગળ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે કાં તો અરીણાદિના અમલના ઘેનમાં કે નિદ્રાના ધારણમાં દરવાનોને બેદરમ પડેલા જોયા.

તે અહીં આ દૃશ્ય જોતો ઉભો હતો તેવામાં ફાટી તીણી ચીસ તેના કાને આવી. તે ઉપરથી એ સમજ્યો કે દરવાજા બહાર કોઈ સ્ત્રી દુઃખની મારી રૂદ્ધ કરી રહી છે. તરત જ તેના શૌર્યથી ધક્કતા હૃદયે તેને એ નિરાધાર સ્ત્રીની વહારે ધાવા પ્રેર્યો. પરંતુ દરવાજાની બારી બંધ જોતાં, પોતાનાથી બહાર જઈ શકાશે નહીં, એમ સમજતાં તે ખિન્ન થયો. તેને તત્કાલ દેવડીમાં કુંચીની તપાસ કરવા જવાની ઉમ્મિ થઈ આવી અને, ધીમે ધીમે અંદર જઈ જાયું તો કુંચી હાથમાં આવી. એટલે તે લઈ તેણે બારી ઉઘાડી અને બહાર ગયો.

પણ પેલી સ્ત્રી તેને બહાર આવેલો જોતાં જાણ ભય પામતી હોય તેમ, રોતી રોતી દૂર ને દૂર ભાગવા લાગી. તેમ તેમ ભોજ તેને નિર્ભય રહેવાનું કહેતો તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. આમ બંને જણ દમોદમ બહુ જ છેટે નીકળી ગયાં. આખરે, પેલી સ્ત્રી ભોજની ખંતિકી વૃત્તિથી પ્રસન્ન થતી અટકી.

એટલે ભોજ તેની પાસે ગયો અને એને શાન્ત પાડી. પછી તેણે પ્રશ્ન કર્યો:—“હે બાઈ! તું શા માટે આમ એકલી અડુલી પડી રૂદ્ધ કરે છું? તારે એવું તે દુઃખ શું છે?”

એટલે તે બાઈ જાણે ભોજને ઓળખતી જ ન હોય તેમ બોલી:—“હે ભાઈ! તું મારું કહ્યું કરવાનું વચન આપું તો હું તને મારું દુઃખ કહું.”

એટલે ભોજે તેવું વચન આપતાં તે બોલી:—“હું તને એક ગુપ્ત વાત કહું છું તે તારે બનતી ત્વરાએ ભોજને કાને નાંખવી. હું ભોજની દાનવૃત્તિની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છું. હું કાલે રાત્રે ઓચિંતી મશાણમાં જઈ પહોંચી, ત્યારે ભૂતપિશાચો આનંદથી ઉછળતાં હતાં અને માંહોમાંહે બોલતાં હતાં કે ‘સારું થયે વૈતાલ રાજનું કે તેમણે આજથી આઠમે દિવસે ભોજનું ભક્ષ મળવાની આગાહી કરી છે.’ તેમની આ વાતચીતથી મારો તો જીવનરસ જ ફટકી ગયો, અને અતિશય અમુઝાતી હું ત્યાંથી વૈતાલરાજ પાસે ગઈ અને તેને સઘળી હકીગત પેરે પેરે પૂછી લીધી. તેણે કહ્યું:— આજથી આઠમે દિવસે ભોજને ધાતયંદ્ર છે, તેથી તે રાત્રે સૂતો

હશે તે વેળા નાગાધિપતિ અનંત પોતેજ તેના પગના અંગુઠે ડસવાને પાતાલમાંથી આવશે, અને તેથી મૃત્યુ પામવાનો યોગ છે, એમ નિર્માણ થયલું છે. ત્યારે વૈતાલ રાજને કરગરીને મેં કહ્યું કે જો ભોજરાજ મર્ણુ પામશે તો જગતમાંથી દયાદાનવૃત્તિ રસાતલમાં જ ગઈ સમજજો. એ તો દીન જનોનો બેલી છે, પડિતોનું મોસાળ છે, ગરીબોનો અન્નનો માળવો છે, ન્યાયની મૂર્તિ છે, લક્ષ્મીનો નિવાસ છે, પરોપકાર અને દાનધર્મનો આશ્રય છે. આવો પોષક મરશે, તો અસંખ્ય આત્રિતોનું શું થશે? હે વૈતાલરાજ ! તેટલા માટે તે ઉગરે એવો ક્રાઈ ઉપાય હોય તો તે જગતનાં કલ્યાણ અર્થે પણ તમારે મને બતાવવો જોઈએ. ત્યારે તેણે ધડીભર વિચાર કરી મને જણાવ્યું:-

“ ભોજરાજ આતિથ્યાદિથી અનંત નાગરાજને સંતોષે અને તેની ડસવાની અણી ચૂકાવે તો તેની આ આપત્તિ ટળે, એવો સંભવ છે ખરો. તે માટે ભોજને આજથી આઠમે દિવસે પહેલી રાતના જ પોતાના શયનમંદિરની આગળની દેવડીથી માંડી ઠેઠ પર્યંક પર્યંતના આખા ઇલાખા અંતરમાં ઠામઠામ દૂધે ભરેલાં કુંડાં મૂકાવવાં, અને તેની આસપાસ સુગંધી પુષ્પોની માલાઓ વીંટળાવવી અને તે ઉપર બહેંકતાં અત્તરાદિ છંટાવવાં. ધણી વાંસળી અને મૌવરના તીણા નાદ કાઢતા મદારીઓને મૂકી દેવા. આ સર્વ ઠાઠમાઠથી અનંત નાગરાજ સંભવિત છે તેમ ભોજને દંશ દેવાનો મધ્યરાત્રિનો સમય ચૂકી જશે અને ઉલટો વરદાન આપી પાતાલમાં પાછો પરવશે. પણ તારે ખામુખા જઇને ભોજને આ વાત કહેવી નહીં.

“ વૈતાલ રાજે તેનો મર્ણુપ્રસંગ ઉગારવા બતાવેલા આ વિધિનો ઉપયોગ જો રાજ ભોજ કરશે તો તો તેની ખરી અણી ટળી જાય, એમ છે. પરંતુ વૈતાલરાજની આજ્ઞાના અવરોધથી ભોજને કાને તે મારેથી શી રીતે નાંખી શકાય? પણ તેને કાને તે નહીં જાય તો એના જેવો પરોપકારી રાજ મર્ણુ પામશે, અને તેમ થતાં હું અડુલી પડી જઈશ એ વિચારથી હું રૂદન કરતી હતી. ”

ભોજ તેના મુખથી સઘળાએ ઘટના સમજી ગયો. પછી તેણે જતા થઈ દાનવૃત્તિની દેવીને આશ્વાસન આપ્યું અને જો દૈવની ઈચ્છા હશે તો અણી ચૂકાવવાને ઘટતું મથન કરવાની ખાત્રી પણ તેને આપી, અને વિદાય લઈ પાછો ધારાનગરમાં પેઠો, નગરદ્વારની બારી બંધ કરી અને મંદિરે જઈને સૂતો.

તેણે નિદ્રાલુ થવાના પ્રયાસો ધણા ધણા કર્યા તો ખરા, પરંતુ 'ચિંતા અને ચિંતા સમાન છે' એ કોણ જાણતું નથી? હવે પોતે શી રીતે આ આપત્તિમાંથી ઉગરવું તેની ચિંતાએ તેના મનને શાન્ત પડવા દીધું જ નહીં અને અનેક સંકલ્પવિકલ્પોથી તેને ચક્રોળે ચઢાવ્યું. એટલે તેને નિદ્રા આવી જ નહીં. મર્યું કોને વહાલું લાગે? મોત માગવું સહેલું છે, પણ જ્યારે તે નજર આગળ આવી ખડું થાય ત્યારે તેને તાબે થવું દોષલું છે, એ સહુના હમેશના અનુભવની વાત છે. ભોજને પણ તેમ જ થયું.

આમ વિચારમાં ને વિચારમાં પાસાં ધસતાં રાત્રી વીતી અને પ્રભાત થયું, એટલે ઉઠી તેણે નિત્યકર્મો કર્યાં અને નિયમ કરતાંયે વધારે દાન દીધાં. પછી પોતાના અષ્ટ પ્રધાનોને બોલાવી રાત્રિની વાત કહી, અને કદાચિત્ અનિષ્ટ પ્રસંગ આવે તો પોતાના મરણોત્તર રાજ્યવ્યવસ્થાનું શું કરવું તેનો સંકેત પણ કર્યો. વળી તે જ રીતે તેણે સામંતાદિને પણ રૂપરૂ તેડાવ્યા અને પરલોક માટે સઘળા તૈયારી કરાવી. પછી તેણે દેવ-મંદિરોમાં અનુષ્ઠાન કરવા અને મૃત્યુંજયના જાપ જપવા કર્મોદ્દોને બેસાડ્યા, અને આઠે પહોરનાં સદાવ્રતો ચાલુ કીધાં.

આમ ધીરે ધીરે આઠ દિવસમાં બનતી સઘળાંયે તદબીરો કરી. તેમ બીજી પાસ નાગરાજ અનંત પતિને સંતોષવાને ઠેઠ દરબારગઢની પહેલી દેવડીથી માંડી શયનમંદિરના પર્યંક પર્યંત મૂકી શકાય તેટલાં સંખ્યાબંધ ચાંદીનાં કુડાં તૈયાર કરાવ્યાં, પોતાના રાજ્યપ્રદેશમાંના કુશલ મદારીઓ અને સર્પશાસ્ત્રીઓને બોલાવ્યા, અને સુગંધી પદાર્થો પુષ્કળ જથ્થામાં જમાવ્યા; તેમ બહેંક બહેંક મારે એવાં પુષ્પાદિની પણ ગોઠવણ કરી.

પંછી આઠમો ધારેલો દિવસ આવતાં ભોજે પુષ્કળ દાન દીધાં, મંદિરોમાં ઉત્સવો કરાવ્યા અને સાયંકાલે દરબારગઢનાં સઘળાં દ્વારો આગળથી ઠેઠ પર્યંક પર્યંત ઠામઠામ ચાંદીનાં કુંડાં મૂકાવી, તેમાં દૂધ ભરાવ્યું, ગુલાબજળ આદિ સુગંધી દ્રવ્યોથી ભરચક કરી નાંખ્યાં, અને મૌવરોના મધુરા નાદ કાઢનારા મદારીઓને પણ ખેસાડ્યા; અને ખરા સમયની રાહ જોતો પોતે પર્યંકમાં જઈ પડ્યો.

આ પાસ બરોબર મધ્યરાત્રિનો સમય થયો કે નાગરાજ અનંત દરબારગઢના પૂર્વદ્વારમાં દાખલ થયો. જેવો તે દ્વારમાં પેઠો કે તેવું જ સુગંધી દ્રવ્યોના પમરાટથી તેનું મગજ તર થયું અને ક્ષણભર થંભ્યો. પાછો આગળ ચાલ્યો, ત્યાં ચાંદીનાં કુંડાંમાં દૂધ દીકું, એટલે તે પીવાને લલચાયો અને થોડુંક પીધું. વળી આગળ ચાલ્યો. તો મૌવરોના તીણા નાદથી તે ફેણા પથારી ડોલવા મંડી પડ્યો. આમ હરેક પ્રલોભન, એક એકને ટક્કર મારે એવાં લાલચનાં સાધનો આગળ ક્ષણક્ષણ પણ માંડમાંડ ચોભતો હતો; છતાં અનંત ભોજને ડંસવાનું લક્ષ્ય ન ચૂકાય તે માટે આગળઆગળ ઉતાવળેથી ચાલવાનું કરતો, પરંતુ તેનું મન તેને ત્યાં જ ચોભી જવાને લલચાવતું હતું. એમ કરતાં મધ્યરાત્રિનો અણીનો સમય અનંત ચૂક્યો.

આ પાસ જેમ જેમ વખત ગયો તેમ તેમ ભોજ 'ઓ આઠ્યો,' 'ઓ આઠ્યો,'ના ભણકારથી ક્ષણે ક્ષણે ચોંકતો હતો અને પૂર્વ-દ્વારમાં જ નેત્રને સ્થાપી રહ્યો હતો. જો ચિંતા તેના હૃદયમાં વસી ન હોત તો આ પ્રસંગના, સુગંધી દ્રવ્યોના બહેંકાટભર્યાં, અને સંગીતાદિના નાદભર્યાં વાતાવરણમાં તે ધસધસાટ ઊંઘ્યો જ હત. આખરે ઘડીનું મુહૂર્ત ચૂકી, વેગભરે દોડતો અનંત તેના પર્યંક આગળ આવી પહોંચ્યો અને ભોજનું હૃદય ફફડી ઊઠ્યું, અને હવે આવી જ બન્યું, એમ લાગ્યું. પરંતુ તત્કાલ પૂર્વજન્મનાં સ્મૃતિના યોગે તેને નમન કરવાનું સ્ફૂરણ થયું અને બંને હાથ જોડી, પર્યંકમાં જ પડ્યાં પડ્યાં અનંતને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યા, અને 'નાગરાજ સ્તોત્ર'થી તેની સ્તુતિ કરવા માંડી. મૂળે જ દરબારગઢમાં પ્રવેશ કરતી વેળાએ જ પોતાના સત્કાર માટે ગોડવેલાં સાધનોથી ભોજ ઉપરનો રોષ નરમ પડ્યો હતો જ, અને જેમ જેમ તે આગળ આગળ

વધતો ગયો તેમ તેમ તેનો રોષ સધજોએ કૃપામાં પલટાતો જતો હતો અને પર્યંક આગળ પહોંચ્યો ત્યારે રોષનો પણ લેશ રહેવા પામ્યો ન હતો અને ઉલટી વરદાન દેવાની ઉમ્મિ તેને મનમાં ઉઠી રહી હતી. તેમાં ભોજના ઊંડા પૂન્યભાવથી તે સુપ્રસન્ન થયો, તેણે ભોજને ઉઠવા અને ઇષ્ટ વરદાન માગવા કહ્યું. ભોજે સ્તુતિ કરી, પોતાને કદી પણ સર્પનો કે કોઈ પણ વિષમય સત્વ કે દ્રવ્યનો ભય ન રહે, એવું વરદાન માગ્યું અને અનંતે “ તથાસ્તુ ” કરી તેને સંતોષ્યો.

પછી ભોજે હાથ જોડી અનંતને પૂછ્યું:— “ હે મહારાજ ! આપને મારી ઉપર રોષે ભરાવાનો પ્રસંગ મેં કેમ આપ્યો હશે ? આપની એવી અવકૃપાને પાત્ર થવાનું આ પામર જનના ભાગ્યમાં કેમ સરળયું હશે ? ”

તેની આવી જાણાસા તૃપ્ત કરતાં અનંત બોલ્યો:— “ હે ભોજ ! તું પૂર્વજન્મે કહીઆરો હતો. તું જંગલમાંથી બહુમૂલ્ય આવે એવાં કાષ્ટ કાપી લાવતો. તેં શરૂઆતમાં તો એ દ્વારા ધન સંપાદન કર્યું. પરંતુ તારા પ્રારબ્ધમાં આ જન્મે રાજયોગ નિર્માણ હતો, તેથી તારી પરોપકાશવૃત્તિ અતિ સતેજ થઇ. તેં વિદ્વાન પણ રંક બ્રાહ્મણોને લાકડાં નિત્ય નિત્ય શારીરિક કષ્ટ વેઠીનેય પૂરાં પાડવા માંડ્યાં અને જ્યારે કોઇ પંડિત મરણ પામતો ત્યારે ત્યારે તું સુકટ અને અગરનાં લાકડાં તેની ચિતા માટે પૂરાં પાડતો. સુકટ આદિ મુગંધી વૃક્ષો અમો સર્પોનું જીવન ગણાય છે અને એ વૃક્ષોને તું કાપતો, તેથી મારા સર્પજન્મુએ તારી ઉપર અત્યંત રોષે ભરાતા. એક વેળા મહામારીનો રોગ ચાલતાં ધણા પંડિતો મરણ પામ્યા. એટલે તેં તારી આંખળી દાનવૃત્તિથી ઉત્તેજાઈ સુકટનાં વન લગભગ ઉન્નડ્યાં અને સર્પોને તેના વિના રહેવું ભારે થઈ પડ્યું. એટલે તેઓ ‘ ત્રાહ ’ ‘ ત્રાહ ’ પોકારતા મારી આગળ આવ્યા, અને ક્રૂર્યાદ કરી. હું પણ રોષે ભરાયો. તેથી મેં તેમને અભયવચન આપતાં કહ્યું કે, હું એ જન્મસુધી એને દંશ દેઈશ અને તમારું વૈર શાન્ત કરીશ. પછી મેં તારા કહીઆરાના અવતારમાં તને અને તારા પુત્રને ડસીને મારી નાંખ્યા. અને તું પૂર્વજન્મના યોગે રાજ થયો. હે

ભોજ! મારા પૂર્વના એ વરદાનને સત્ય કરવા હું આજે તને ડસવાને અને યમને ધામ પહોંચાડવા આવ્યો હતો. પરન્તુ તારું આયુષ્ય અવશેષ હશે તેથી તું સવેળા ચેત્યો અને અપ્રતિમ આદરસત્કારથી તેં મને સંતોષ્યો. હું હવે અહીંથી જઈ છું અને તને આ જ-નમમાં તો શું પણ કોઈએ જ-નમમાં સર્પાદિતો ભય નહી રહે, એવું વરદાન આપું છું.”

ભોજે તરત જ સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને નાગરાજ અનંત ત્યાં ને ત્યાં જ અદૃશ્ય થઈ ગયો.

પછી ભોજ તે રાત્રિ નિરાંતે સૂતો. પ્રભાતકાલ થતાં તેણે પુષ્કળ દાન દીધાં, દેવમંદિરોમાં ઉત્સવો કરાવ્યા અને આખા નગરના લોકે પોતાના મુકુટ સમાન ભોજની ધાત વીતી તેના ઉત્સાહમાં ઉભણીઓ કરી.

વાર્તા ૯૪ મી-તર્ક વિનાની વિદ્યા વંધ્યા.

એક સમયે ભોજરાજ અને કાલિદાસ રાજમંદિરની અગાશીમાં બેઠા અનેક વિનોદ કરતા હતા. ત્યાં ભોજે કાલિદાસને પ્રશ્ન કર્યો કે, “હે સન્મિત્ર! આપણી બ્રહ્મસભામાં તારા કરતાં વિશેષ વિદ્યાવાન પંડિતો છે, અને તેઓએ તારા કરતાં વિશેષ વિદ્યાઓ તેમજ શાસ્ત્રાદિનાં પઠનપાઠન કર્યાં છે, છતાં તે સર્વ તારી આગળ કેમ શેહ ખાય છે? કોઈ પણ આગંતુક વિન્યાયાર્થી પંડિતને તું મહાત કહે છું અને ગમે તેવી કૂટ સમસ્યા હોય છે તે તું સામાનો મનોભાવ સમજી પૂર્ણ કરી શકું છું, તેનું શું કારણ?”

કાલિદાસે કહ્યું કે:—“હે રાજન્! તમારો આ પ્રશ્ન એવો છે કે જે સચોટ દૃષ્ટાંત વિના સમજાય તેવો નથી. તમારું એ કહેવું સત્ય છે કે, આપણી સભાના કેટલાક પંડિતો મારાથીયે વિશેષ વિદ્યાવાન છે. પણ કેવળ વિદ્યા કાંઈ કામ લાગતી નથી. “ભણ્યા પણ ગણ્યા નહીં,” એ કહેવત પણ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. તર્કરૂપી તુરી ઉપર આરોહણ કર-

નારી વિદ્યા એવા તો નવીન વિવિધ પ્રદેશોમાં તેના ગ્રાહકને લઈ જાય છે કે, જે પ્રદેશોનું સ્વપ્નેય પણ ભાન કેવલ વિદ્યાવાનને માત્ર વિદ્યાના બલે ન આવે. હે રાજનુ ! હું તો એટલે સુધી હિમ્મતભરે કહું છું કે તર્ક વિનાની વિદ્યા વધ્યા-વાંઝણી છે !!

ભોજ તેનું આવું વિધાન સાંભળી આશ્ચર્યચકિત થયો. તેનું મન શંકાશીલ થયલું જોઈ, કાલિદાસે કહ્યું:— “ હે રાજનુ ! આપને હું વળી કોઈ વેળાએ મારું વિધાન સત્ય છે, એમ દાખલા સાથે જ દેખાડી આપીશ.”

આ પ્રમાણે સંવાદ કરી, બંને જણુ વિખૂટા પડ્યા. ભોજરાજા ત્યાર પછી વખતોવખત કાલિદાસને તેનું વિધાન સત્ય દેખાડવા આગ્રહ કરતો હતો, ત્યારે કાલિદાસ કહેતો કે એનું પારખું આપનારું દષ્ટાંત તો અનાયાસે મળી આવે; એ કાંઈ શોધ્યું જડે નહીં.

તે પછી કેટલોક સમય વીતતાં, ઉજ્જયિની નગરીની પાલિકા, પુરાણી દેવી હરસિદ્ધિનો ઉત્સવ આવ્યો. આ ઉત્સવ દર બાર વર્ષે આવતો, અને મહિના પર્યંત ચાલતો. તેનું માહાત્મ્ય મોટું ગણાતું. ભોજ આ પ્રસંગે પોતે વસાવેલા ધારાનગરમાં રહેતો હતો. પરંતુ તેણે આ ઉત્સવ ઉજવવાની સઘળી તૈયારીઓ ઉમદા પ્રકારે ઉજ્જયિની નગરીમાં કરાવી હતી, અને પોતે પણ ત્યાં બ્રહ્મસભાના અગ્રણી પંડિતો સાથે મહિના આગમચથી જઈ રહ્યો હતો. આ અરસામાં એક વેળા કાલિદાસને સાથે લઈને ભોજ ‘અન્ધાર પછેડો’ ઓઢી, નગરચર્યા જેવા નીકળ્યો. જોતાં જોતાં તેઓ ઉજ્જયિનીના સીમાડામાં આવી એક વિશાલ વટવૃક્ષ હેઠળ બેઠા. એવામાં ઓચિંતો જ “ તર્ક-વિનાની વિદ્યા વધ્યા છે ” એ બતાવવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો.

બન્યું એમ કે, તેઓ લગાર થાક ખાતા વટવૃક્ષ આગળ બેઠા હતા, અને સવારનો પોહોર થવા આવ્યો હતો, તેવામાં બે બ્રાહ્મણો સોમશર્મા અને ભદ્રશર્મા થોડે દૂરથી વાતો કરતા આવતા સંભળાયા. તેમાં કાંઈ સોમશર્મા વૃદ્ધ હતો અને ભદ્રીજે ભદ્રશર્મા યુવાન હતો. તે તે બંને જોઈ હતા. કહેવાય છે કે “ વૈદ્ય ધરડો અનુભવી સારો અને

જેશી યુવાન સારો. ” કારણ વૈદકમાં અનુભવની જેટલી જરૂર છે તેટલી જ્યોતિષમાં બુદ્ધિતર્કની તેજસ્વિતા-તેજદારપણાની જરૂર વિશેષ છે. કાલિદાસ તો આ રહસ્ય જાણતો જ હતો. તે કાકા-ભત્રીજની વાતથી સમજી ગયો કે, એ બંને વચ્ચે જ્યોતિષના જ્ઞાનની હું પદભરી હરીફાઈ ચાલી રહી છે. કાકો જ્યારે પોતાના જ્ઞાન માટે મક્કમપણે ડફાંસ મારી રહ્યો હતો ત્યારે ભત્રીજે પણ કાંઈ તેનાથી ઉતરે તેવો ન હતો. આ દૃશ્ય જોતાં સહસા ઉર્મિ થવાથી કાલિદાસે ભોજને કહ્યું:—

“ હે રાજન્ ! ઈશ્વર કરશે તો મારું વિધાન હું આજે આપને સત્ય દેખાડી આપીશ. ચાલો, આપણે આ બંને ઘરડા અને જીવાન જેશી-ઓની પાછળ પાછળ જઈએ. ”

આવો વિચાર કરી, તેઓ સોમશર્મા અને ભદ્રશર્માની પુંઠે થયા. તેઓ થોડેક દૂર ચાલ્યા, એટલે લગાર અફરાટા માર્ગે સોમશર્માની દૃષ્ટિ દૂર આંખલીના વૃક્ષ ઉપર એક ચાપ પક્ષી બેઠો હતો તેની ઉપર પડી. તરત જ સોમશર્મા બોલ્યો:—“ ભાઈ ! જો હું કહું છું તે ખરું પડશે. શકુનાવલિમાં કહેલું આ વચન તને સ્મરણમાં હશે:—

भारद्वाजमयूरानां चाषस्य नकुलस्य च ।

एतेषां दर्शनं सौम्यं वामभागे विशेषतः ॥

ભાવાર્થ:—ભારદ્વાજ પક્ષી, મોર, ચાપ, તેમ જ જો નોળીયાનું દર્શન સવારમાં થાય તો, અને જો તેમને વામ ભાગે મૂકી મનુષ્ય જમણે ભાગેથી પ્રયાણ કરે તો તેને ખાસ કરીને તે સુખદાયી નીવડે.

“ માટે સામે જો આ પેલો રહ્યો આંખલીની ડાબે ચાપ, તેને ડાબે મૂકવા આપણે લગાર અફરાટા થઈને આંખલી વટાવીને જઈશું તો ખચિત જ આપણને અમૃત સમાન દૂધપાકનું ભોજન મળશે. ”

સોમશર્માનું આ વચન સાંભળી, ભદ્રશર્માએ તર્ક ચલાવો કહ્યું:—
“ હે કાકા ! તમે કહો છો તે ખરું, પણ હું કહું છું તેમ જ થશે. જો જો, આજે આપણને દૂધપાક તો મળશે, પણ તે કેટલાયે ભટકારા માર્યા પછી અને તેય લગાર ‘ વચંબાયલો ’ એટલે કે ખાટો હશે. ”

તર્કવિનાની વિદ્યાવન્દ્યા.

ઉજ્જયિનીનું પનઘટ.

પૃષ્ઠ. ૪૬૩.

એટલે સોમશર્મા તડુકીને બોલ્યો:—“ભાઈ! તું તો હમેશાંયે એવો જ રહ્યો. ત્યારે ને ત્યારે તું હું કંઈક ભવિષ્ય કહું છું કે પાધરો જ કંઈ પદક મૂકવાનો જ. તારી આ ટેવ તું ક્યારે મૂકવાનો? વિદ્યા તે વડીલ પાસેથી આમ શીખાતી હશે? શું કરું તું મારો ભત્રિજો છું અને મારા પુત્ર બરોબર છું, એટલે હું તે સાંખી રહું છું.”

ભદ્રશર્મા શાણો હતો, તેથી કાકા સાથે નાહક જીભાંજેડી કરવા કરતાં, માફ કહેવું ખરું છે, એમ આપદે બતાવી આપીશ, એટલે બસ, એવો વિચાર કરી મુંગો રહ્યો.

પછી તે બન્ને સગાર અપ્રરાટ ચાલી, આંબલીને ડાબે પડખે રાખી આગળ ચાલ્યા. થોડુંક ચાલતાં તેઓ ઉજ્જયિની નગરના તળાવકાંઠાના—કુવા પનઘટ આગળ આવી પહોંચ્યા. ભોજ અને કાલિદાસ તો તેમની પછવાડે જ હતા. પનઘટ આગળ માથે બેઠું ચઢાવીને જવાની તૈયારી કરી રહેલી એક બ્રાહ્મણી પણીઆરીએ સોમશર્મા અને ભદ્રશર્માને તેમના વેષ ઉપરથી જ્ઞેતાં જ્ઞેષી તરીકે ઓળખ્યા. તેથી તેમને હાંક મારી પ્રશ્ન પૂછ્યો:—

“હે જ્ઞેષી મહારાજ! મારા ધરમાંથી દશેક મહીનાથી બહારગામ ગયા છે. આ હરસિદ્ધિ માતાના ઉત્સવના દિવસમાં આવવાનો વાયદો કરીને ગયા હતા. તેને આઠ દિવસ થયા છતાં હજી આવ્યા નથી. મારે કૃપા કરીને જુઓ કે તેઓ ક્યારસોરા આવશે? તેઓ આ ઉત્સવ દરમ્યાન આવી પહોંચશે કે નહીં?”

સોમશર્માને તેના પ્રશ્નનો પાછલો ભાગ રૂચ્યો નહીં. સામાન્ય રીતે જ્ઞેષીને કામ સફળ થવાનો પ્રશ્ન પૂછવો હોય ત્યારે એવો રાહ હોય છે કે ‘નકાર’ પ્રશ્નવાક્યમાં લાવવો નહીં; તેમ માપસર ટુંકો જ પ્રશ્ન પૂછવો. સોમશર્મા તેના આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતો હતો તેવામાં ઓચિંતો પછવાડેથી આંચકા આવતાં પેલી બ્રાહ્મણીનું માટીનું બેઠું હેઠું પડ્યું અને ફટી ગયું. માત્ર કાંઠા શિવાય બાકીનાં કાચલાંના કટકે કટકા થઈ ગયા અને પાણીનો રેલો તળાવના પાણીમાં ભળ્યો. બ્રાહ્મણી બેઠું ફટવાથી સીયાવીયા થઈ ગઈ. પણ જ્ઞેષી મહારાજના ઉત્તરની આતુરતામાં મુંગી

ઉભી રહી. સોમશર્માને પ્રશ્નનો ઉત્તર વાળવાના અંતરમાં બેઠું ફૂટયાથી માનશુકન લાગ્યા. એટલે માથું ખંજવાળતાં ખંજવાળતાં મનમાં બબડ્યો:—“ પ્રશ્નના ગણેશ જ માનશુકનમાં મંડાયા. પણ જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ક્રોધને તેનું અનિષ્ટ તત્કાળ કહેવું નહીં. આ તો મારે ધર્મસંકટ આવ્યું. ગામમાં પેસતાં જ અનિષ્ટ ભવિષ્ય કહેવાનું મંડાણ કરીશું તો ઉત્સવના દિવસો પણ એવા જ જવાના. હશે, જે થયું તે ખરું. હું જીકિતથી તેને ઉત્તર આપીશ. ” આવો વિચાર કરી તે બોલ્યો:— “ એન ! હાલમાં તારા પતિનું આવવાનું વિધનમાં પડ્યું લાગે છે. ”

પેલી બીચારી બ્રાહ્મણી હકારની રાહ જોતી હતી, ત્યાં “ બારે વર્ષે આવો બોલ્યા તો કહે એટા દટંતર આયગા ” એના જેવું જોષીનું વચન સાંભળી ત્યાં જ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. મૂળે બેઠું ફૂટયાનો તો શોક થતો હતો જ તેમાં આવા નિરાશાભર્યા ઉત્તરે પૂર્તિ કરી. તરત જ તેની આંખમાં જળ-જળીયાં ભરાઈ આવ્યાં અને રડું રડું થઈ ગઈ.

ભદ્રશર્મા તેની મુંઝવણ સમજી ગયો. તે હાજરજવાબી વાપરી તત્કાલ બોલ્યો:—“ હે એન ! તું મુંઝઈ છું શા માટે ? હું કહું છું કે તારે પતિ આજે જ પ્રવાસમાંથી ઘેર આવશે; પુષ્કળ પૈસો સાથે લેતો આવશે. પરંતુ તે ભારે આપદા વેદીને મોડો આવશે. તારો જીવ લગાર મુંઝાશે, પરંતુ દેવી હરસિદ્ધિની કૃપાથી સઘળી આપદા ટળી જશે અને આજે રાત્રે તમે ધણીધણી આણી કલ્લોલ કરશો. ”

તેના આવા ખાત્રીભર્યા ઉત્તરથી કાકા સોમશર્માનું પાકી આવ્યું અને તે તરડાટભેર બોલ્યો:—“ પાછું પદક મૂક્યું ? પડી ટેવ તે કેમ જાય ? ભાઈ ! મેં તને નથી કહ્યું કે, તારે મારા વચનમાં ખોડ ન કાઢવી અને પદક મૂક્યાં ન કરવાં. છતાં તું એવો જ રહ્યો. ”

ભદ્રશર્માએ પોતાના શાન્ત સ્વભાવ પ્રમાણે કાકાને સામે ઉત્તર ન વાળ્યો. પેલી બ્રાહ્મણીએ પ્રસન્ન થઈને ભદ્રશર્માને કહ્યું:—“ મહારાજ ! તમારા મોંમાં સાકર. જે મારો ધણી આજે મોડો મોડોયે આવશે તો હું તમને બન્ને કાકાભત્રીજને મિદાન જમાડીશ. તમે ક્યાં ઉતરવાના છો, તે

મને કહો. જો મારો પતિ આવશે તો હું તમને ત્યાં આવી નોતરું છું જઈશ. તમારા ભાગ્યે મારો પતિ વહેલો આવો તમે અને ભોજન પામો. ”

પછી ભદ્રશર્માએ તેને પોતાને ઉતરવાની ધર્મશાળાનું ઠેકાણું બતાવ્યું અને ત્યાંથી ચાલતાંચાલતાં કાકાભત્રીજને નકી કરેલી ધર્મશાળામાં પહોંચ્યા. કાલિદાસ અને ભોજ પણ તેમની પાછળ જ ત્યાં ગયા. જેવો ખડીયો કાંધેથી ઉતાર્યો કે તરત જ સોમશર્માએ ભદ્રશર્માને કહ્યું:—
“ ભાઈ! તું જાણું છું તો ખરો કે,

મક્ષિકા મશકો વેશ્યા મૂષકો યાચકસ્તથા ।

ગ્રામણીર્ગણકઞ્ચૈવ સતૈતે પરમક્ષકઃ ॥

ભાવાર્થ—માખી, મચ્છર, વેશ્યા, ઉંદર, ભિક્ષુક, ગ્રામરક્ષક અને જોષી, એ સાત જણ પારકાનું ખાધને જીવારો ચલાવનારા હોય છે.

માટે જ, ટેલ કરતો નગરમાં ફર અને કોઈનું કાં તો જમવાનું નિમંત્રણ કે સીધું લઈ આવ. ”

એટલે ભદ્રશર્મા બોલ્યો:—“ કાકા ! તમારું વચન પાળવા હું તત્પર છું. ‘પરંતુ ઉતાવળે આંખા પાકે’ એમ નથી. મારી વિનંતિ છે કે અહીં જ થોડીક વાર નોતરાની વાટ જોવી. મારું મન તો કહે છે કે આજે આપણને વિના કલપાંતે નોતરું મળવાનું નથી. તમે આજે દૂધપાક આપણને મળશે, એમ જે કહ્યું છે તે ખરું પડવાનું છે, પણ લગાર ધીરા પડો. થાક ઉતરે એટલે હું નોતરાની તળવીંજમાં ૫૩ં છું; પરંતુ આપણને પેલી બ્રાહ્મણીને ત્યાંનું જ નોતરું મળવાનું છે, એમાં રંજ પણ ફેર પડવાનો નથી. માટે જેટલા ઉતાવળા થશો તેટલા જ આપણે રાહ જોઈ બેસી રહેવું પડશે. ”

આ વચન સાંભળી, સોમશર્માને નખથી તે શીખ સુધી ક્રોધની જ્વાળા વ્યાપી ગઈ અને આવેશમાં જ બરાડ્યો:—“હરામખોર ! ‘થોડું બોલે અને થાંબલા કોરે’ એના જેવી ગત તું મારી સાથે રમવા નીકળ્યો ? તને દિવસ થયા તેટલાં મને વર્ષ થયાં છે, સમજ્યો કે ? શું અમે અમારું જ્યોતિષશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પાણીમાં નાંખ્યું છે ? લુચ્યા ! ધીરે રહીને તું મને

મારાં ભવિષ્યકથન ખોટાં હોવાનું સ્મયવું છું ? શું તું મને કીકલો સમજી
છું ? વડીલ પાસેથી વિદ્યા તે આમ ભણાતી હશે ? ”

આવો બરબડાટ સોમશર્માએ, ક્યાં નો ક્યાં સુધી ચાલુ જ રાખ્યો.
લોજ તો ભદ્રશર્માનું નિરંતરભર્યું મૌન જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો. ભદ્રશર્મા
કાકાને કાંઈ જ ન કહેતાં બહાર જવા નીકળ્યો અને કાકાને કહેતો ગયો
કે “ કાકા ! મારી ભૂલ થઈ. માફ કરો. આ કહેવામાં મારો એવો હેતુ ન
હતો. મેં તો ‘ઉતાર્થ’ કહ્યું હતું. હું આ ચાલ્યો શહેરમાં અને નોતરાની
તળવીજ કરી આવું છું ”

આટલું બોલી, ભદ્રશર્મા ત્યાંથી નગરમાં બ્રાહ્મણોની પોળો તરફ
પરવર્યો. લોજ અને કાલિદાસ ભદ્રશર્માની પુઠે ચાલ્યા. માર્ગમાં કાલિ-
દાસે લોજને કહ્યું કે, “ હે રાજન ! માફ માનો તો આ ભત્રીજાનું કહેવું
ખરું પડવાનું છે, એટલે આ બાબતમાં ખરું જોવાનજીવાનું તો પાછલે
પોહોરે બનશે. માટે કોઈ વિશ્વાસુ ગુપ્તચરને ભદ્રશર્માની ચર્ચા ઉપર લક્ષ
રાખવાનું સોંપી, આપણે આપણાં નિત્યકર્મ આટોપી લઈએ. ”

લોજ તેમાં સંમત થયો. પછી આગળ ચાલતાં જોવો તે કોઈ ગુપ્ત-
ચરની તલાશ કરતો હતો એવામાં માર્ગમાં જ સામા બે વિશ્વાસુ
ગુપ્તચરો મળ્યા. લોજે તેમને ભદ્રશર્માની પ્રવૃત્તિ બારીકાઈથી નિરખતા
રહેવાનું કહી, કાલિદાસ સાથે રાજભુવનની વાટ લીધી અને ત્યાં આવ્યા
પછી પાછલે પોહોરે પાછા નગરચર્ચા માટે સાથે ફરવાનું ઠરાવી,
કાલિદાસ પોતાના મુકામે ગયો. પછી બંનેએ નિત્યકર્મ કર્યાં અને લોજન
આદિથી પરવારી આરામ લીધો.

બપોર વીતી એટલે કાલિદાસ લોજની તહેનાતમાં પાછો ખડો થયો;
અને બંને અંધારપછેડો ઓઢી પેલા બે જોષીઓ જ્યાં ઉતર્યા હતા,
એ ધર્મશાળા આગળ આવ્યા. લોજે પેલા ગુપ્તચરોને ભદ્રશર્માની
પ્રવૃત્તિ વિષે પૂછ્યું, એટલે તે બોલ્યા:—

“ હે અન્નદાતા ! આપના ગયા પછી અમે ભદ્રશર્માની પુઠે પુઠે
ઠેર ઠેર ભટક્યા. એ બાપડો આશરે પચાસેક ઘર ફર્યો હશે અને નોતરાં

આજી સાથે માગ્યાં હશે, પણ કામ્રએ તેને દાદ ન આપી અને નિરાશ થતો, ‘કાકા હવે શું કહેશે ? તેને શો જવાબ આપીશ ?’ એવા વિચારથી મુંઝાતો ધર્મશાળામાં પાછો ફર્યો. ત્યાં તો સોમશર્મા તેને આવતાં વાર થયાથી આકળો થયલો હતો તે વાઘની પેટે બરાડી ઉઠ્યો:—‘અલ્યા ! તેં ધાર્યું છે શું ? તું મને ધરડાને ભૂખ્યો મૂકી પેટ ભરી આવ્યોને ? આટ આટલી વાર ક્યાં થઈ ?’ એટલે ભદ્રશર્માએ કાકાને શાન્ત પાડવા નમ્રતાથી કહ્યું:— ‘કાકા ! લગાર શાન્ત થઈ મારું સાંભળો. આપ વડીલને ભૂખ્યા ટટળાવી હું એકલપેટો થાઉં એવો નથી. પણ તમે જાણો છે કે હવે કલિયુગ આવ્યો છે. લોકની શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ છે. હજી કંઈક રહી હોય તો તે સ્ત્રીવર્ગમાં રહી છે. હું અહીંથી પરભાર્યો ત્રવાડી પાડામાં ગયો. મેં ત્યાં નોતરા માટે યાચના બહુ બહુ કરી પણ દેવદર્શને બાંધખેનો નીકળી ગયલી હતી, એટલે મારી યાચના નિષ્ફળ ગઈ. ત્યાંથી હું દેવે પાડામાં ગયો ત્યાં પણ એ જ દશા. વળી પંડ્યાશેરીમાં ગયો, ત્યાંયે પણ એમ જ. અને વ્યાસ ફળીયાનું તો પૂછતા જ નહીં. આમ ધકકેલા ખાઈ ખાઈ બજારમાંથી કાંઈ સખી ગૃહસ્થ મળે તો સીધું સામાન લાવી હાથે રાંધી ખાઈશું, એવા વિચારથી હું ત્યાં ગયો. પણ શુકન જ સારા ન થયા. એક શેઠીયો મર્ણુ પાખ્યાથી હડતાત્ર પડી હતી, એટલે ત્યાંયે કાંઈ ન વળ્યું અને કાલી પાછો આવ્યો છું.’

“ ભદ્રશર્માએ આજી સાથે આવું કહ્યું, એટલે હે રાજન ! સોમશર્માએ મોટો નિસાસો નાંખ્યો અને બોલ્યો:—“બળ્યું આ બીખી બીખીને ખાવું. નીતિશાસ્ત્ર ખરું જ કહે છે કે,

રોગી ચીરપ્રવાસી પરાશ્વમોજી પરાવસથશાયી ।

યજ્ઞીવતિ તન્મરણં યન્મરણં સોડસ્ય વિશ્રામઃ ॥

ભાવાર્થ:—રોગી, લાંબા કાળ સુધી પ્રવાસ આદરનારો, પારકાનું અન્ન ખાઈને રહેનારો, પારકાને ઘેર સૂઈ રહેનારો, એટલા જાણુ ન્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી મુઆ બરોબર જ છે; તેમના ભાગ્યમાં નિરાંત લખેલી જ નથી; એ તો ન્યારે યમને ધામ પહોંચે ત્યારે જ તેમને વિશ્રામ મળવાનો.

“ભાઈ! ઠીક ત્યારે હાલ જરાક થાક ખાધ લે. અને પાછો બાઈ ખેનો દેવદર્શનથી ઘેર આવે ત્યારે જજે અને ટહેલ નાંખજે. જે ભાગ્યમાં સરજ્યું હશે તે થશે.”

“આમ કહી, કાકો શાંત રહ્યો અને ભત્રીજો પણ મુંગો મુંગો આરામ લેવા પડ્યો. પછી હે રાજન! બંને જણુ અહીંના કુવામાંથી પાણી કાઢી નાહ્યા અને નિત્યકર્મ પરવારી પોઢ્યા છે તે હજી સુધી ઉઠ્યા નથી.”

ભોજને પછી ગુપ્તચરોને ત્યાંથી વિદાય કર્યા. થોડી વારમાં ઉઠી ભદ્રશર્મા જેવો પાછો બહાર જતો હતો તેવી જ પેલી બ્રાહ્મણી ત્યાં આવી અને કહ્યું:—

“હે મહારાજ! તમારું કહ્યાણુ થજે. મારા પતિ હમણું જ આવ્યા છે. હું તો પનઘટ ઉપરથી ઘેર જઈ, બજારમાંથી દૂધ તથા બીજો સામાન મંગાવી દૂધપાક પૂરી રાંધવા બેઠી. રાંધતાં રાંધતાં બારણું ખખડતાં એટલે તેમના આવવાના ભણુકારા થતા હતા. પણ આખરે મેં રાંધ્યું અને તેમની વાટ જોતી ઓસરીમાં જઈ બેઠી. બપોર થતાં સુધી તેઓ આવ્યા જ નહીં. રસોઈ આ પાસ ટાઢી પડી ગઈ અને મને શંકા થવા લાગી કે શું તેઓ આપદામાં તો આવ્યા નહીં હોય? રડ્યું બેઠું સવારે ફૂટ્યું હતું તેથી માન શુકન થયા હતા, એટલે મને એમના વિષે ઘણી ઘણી આશંકા થવા લાગી. પણ આખરે તેઓ આવ્યા છે. તેઓ બે દિવસના ભૂખ્યા છે. મહારાજ! તમે કહ્યું હતું તે ખરું પડ્યું છે. તેઓ થોડાંક રત્નો લઈને ઉજ્જયિની આવતા હતા ત્યારે માર્ગે સામા લુટારાઓને જોતાં તેમને એક ઝાડની બગીચામાં જ ભરાઈ રહેવું પડ્યું હતું અને તેથી અસુર થવાથી જંગલમાં જ રાત પડી ગઈ, એટલે રાત્રે એક ઝાડ ઉપર વિસામો લેવો પડ્યો હતો. પરંતુ હરસિદ્ધિનો પ્રતાપ અને કૃપા હતાં, એથી તેઓ સાનસમા ધન લઈને ઘેર આવ્યા છે. ચાલો મહારાજ! ઉઠો. ઉતાવળ કરો. રસોઈ તો ટાઢી પડી છે, પણ લગાર થશે તેવી ઉની કરીશ. હીંડો. તમારા જમ્યા વિના એ જમશે નહીં.”

તરત જ ભદ્રશર્માએ સોમશર્માને ઉઠાડ્યો અને બંને જણુ પેલી બાઈને ઘેર તેની સાથે જમવા ગયા. એટલે ભોજને કાલિદાસે કહ્યું:—

“કેમ મહારાજ ! ભત્રીજાનું કહેવું ખરું પડ્યું કે નહીં ? જોવાનાણવાનું હતું તે ખલાસ થયું. કાચડો ખુલ્લો થયો છે, જે કે હજી કંઈક રફેટનની જરૂર છે ખરી. આપણે પણ હવે રાજમંદિરે જઈએ. માઈ વિધાન ‘તર્ક’ વિનાની વિદ્યા વંધ્યા છે’, એ સત્ય છે, અને એની પાકી પ્રતીતિ આપને કાલે અલ્લસભામાં થશે. ”

ભોજે અત્યાર સુધીમાં જે ઘટના જોઈ હતી, તેથી વિસ્મય પામ્યો હતો, પણ ભત્રીજે તર્કથી ખરો પડ્યો, એની પૂરી પ્રતીતિ થઈ ન હતી. પરંતુ ખીજે દિવસે તે થશે, એવી ખાત્રી મળતાં તે બંને પોતાને મુકામે ગયા.

ખીજે દિવસે ભોજે ઉજ્જયિનીમાં જ અલ્લસભા ભરી અને પેલી ધર્મશાળામાંથી સોમશર્મા અને ભદ્રશર્માને તેડાવ્યા. તેઓ આવતાં તેમને યોગ્ય આસને બેસાડ્યાં. પછી ભોજે પેલા ભત્રીજા ભદ્રશર્માને પ્રશ્ન કર્યો:—“ હે વિપ્ર ! કાલે તમે બંને શું જમ્યા હતા ? ”

ભદ્રશર્માએ રાજાનો પૃચ્છાનો હેતુ ન સમજાયાથી કંઈક ગુંચવાઈને ઉત્તર દીધો કે:—“હે રાજા ! ‘અમૃતં ક્ષીરમોજનમ્ અમૃતરૂપ દૂધપાક.’”

આમ બોલતાં તેનું મુખ લગાર કટાણું થયું.

ભોજે તે જોઈ પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો:—“ હે વિપ્ર ! તે સંબંધમાં તમારે કાંઈ જ ગોપ્ય-છૂપું રાખવું, એ યોગ્ય નથી. આકૃતિર્ગુણન્કચયતિ—એ ન્યાયે તમારી મુખ્યચેષ્ટા જ કહી આપે છે કે કાંઈક ભેદ તમે છૂપાવ્યો છે. માટે જે હોય તે કહી નાંખો. ”

ભદ્રશર્મા:—“ મહારાજ ! એનો ભેદ મોટો છે અને તે અહીં કહેવાથી કાંઈ અર્થ સરે તેમ નથી. ”

ભોજ:—“ હે વિપ્ર ! તમે જાણતા હતા તો હશે, પણ ન જાણતા હો તો હું કહું છું કે, આ અમારી અલ્લસભા એ એક અનુભવ શીખવા-શીખવવાની પાઠશાળા છે. મુખ્યત્વે અમારા પાટનગરમાં બનતો, લગભગ હરેક વૃત્તાંત અમારે કાને આવે છે અને તેમાંના કેટલાક અંશે અહીં પ્રકટ પણ થાય છે. તમે બંને કાલના આ ઉજ્જયિનીમાં ઉત્સવ અર્થે

આવ્યા છે. તમે નગરના સીમાડામાં પેઠા ત્યારથી તે અત્યાર સુધીની તમારી સઘળી પ્રવૃત્તિ અમારા જાણવામાં આવી ચુકી છે. માટે સંક્ષેપમાં તે કહી દો.”

પછી ભદ્રશર્માએ સમગ્ર વૃત્તાંત કહ્યો (જે ઉપર જાણવાયલો જ છે) અને છેવટે જણાવ્યું કે “ મહારાજ ! દૂધપાક તો મળ્યો પણ તે લગાર વચંબાયો હતો. પેલી ખીયારી બ્રાહ્મણીએ ધણી આવવાના ઉત્સાહમાં જોયું જ નહીં કે તે ફાટ્યો છે, અને લગભગ સાંજે અમે તે બાધો એટલે ખાટો થયો હતો.”

તરત જ કાલિદાસે આંખના ચમકારાથી જે એક બાબત ગઈ કાલે જાણવાની બાકી રહી હતી, તે ખુલ્લી થઈ છે, એમ સૂચવ્યું.

ભોજ:—“ હે વિપ્ર ! આ સોમશર્માનું કહેલું ભવિષ્ય ખરું પડ્યું, પરંતુ તમે શી રીતે જાણ્યું કે દૂધપાક ખાટો હશે, અને ભટકારા માર્યા વિના મળનાર નથી.”

ભદ્રશર્મા:—“ મહારાજ ! અમારી જ્યોતિષવિદ્યામાં મારા કાકા સોમશર્મા પાવરંધા છે ખરા, પરંતુ ભવિષ્યકથનમાં કેવળ એ વિદ્યાનો જ આધાર રાખે છે. તેથી કેટલીક વખત તેના ફલાદેશમાં અચોક્કસપણું આવી જાય છે. આ વિદ્યા જોડે જો તર્ક સંગત હોય, જે પ્રશ્ન કે બાબત વિચારવાની હોય તેના આસપાસના સંજોગો પણ જો સાથે લક્ષમાં લેવાય, તો ફલાદેશ આબાદ ખરો પડે છે. એથી જ આ કહેવત પડી છે કે “ વૈદનો ધરડો અને જોશીનો જીવાન.” મહારાજ ! અમારી વિદ્યા તર્ક વિનાની વંધ્યા અથવા પાંગળી લેખાય છે. આ એક પ્રાસ્તાવિક શ્લોક છે કે

તર્કવિહીનો ગણકો નિર્લજ્જા કુલવધૂર્યતિર્મૂર્ખઃ ।

કટકે ચ પ્રાહુણિકો મસ્તકશૂલાનિ ચત્વારિ ॥

ભાવાર્થ—તર્ક-વિચારશક્તિ-દીર્ઘદષ્ટિ વિનાનો કેવળ પુસ્તકી જ્યોતિષી, લજ્જા વિનાની કુલવધુ (છોકરાની વહુ), મૂર્ખ સંન્યાસી-સાધુ, અને સૈન્યમાં શત્રુનો દૂત, એ ચારે માથાનાં શૂળ જાણવાં; એ વિના રોએ માથાને બમાવનારી બાધા છે.

પોતાની આવી લાંબી પરડી ભોજને કંટાળતો જોઈ ભદ્રશર્માએ વાત આગળ ચલાવતાં કહ્યું:—‘મહારાજ! હું મારું કહેવું ગઈ કાલના વૃત્તાંતની વિગતથી સ્પષ્ટ દર્શાવું છું. આપ અધીરા ન થતા. કાલે અમે કાકાભત્રીજ ઉજ્જયિનીના સીમાડામાં આવવા હતા, તેવામાં મારા કાકાની આંખ આંખલીના ઝાડ ઉપરના ચાપ પક્ષી ઉપર પડી. ચાપ પક્ષી શુકનિયાળ ગણાય છે અને તે જો જવાના માર્ગે ડાબે પડ્યો હોય તો ઉત્તમ મનાય છે; પણ હે રાજન્ ! એ ચાપ અમારા સીધા માર્ગમાં ન હતો પણ લગાર અક્રાંટ થઈને અમારે જવું પડે તેમ હતું. તેથી મને લાગ્યું કે આ ચાપ શુકનિયાળ થશે, પણ ફલ મળવામાં મહેનત પડશે, અને હે રાજન્ ! થયું પણ તેમ જ. બપોર સુધી હવાતીયાં માર્યા પછી અમને દૂધપાક મળ્યો. વળી એ ચાપ આંખલીના વૃક્ષે હતો તેથી મેં અનુમાન કર્યું કે દૂધપાક વચંબાયલો મળશે અને આખરે મળ્યો ત્યારે એવો જ મળ્યો. હે રાજન્ ! આવાં અનુમાનો મેં કંઈ જ્યોતિષવિદ્યાનાં પ્રમાણના આધારે કર્યાં ન હતાં. કારણ કંઈ નાના બાલકને જેમ અક્ષરે અક્ષર સમજાવવો પડે છે, એવી એ બાલવિદ્યા નથી. પણ મેં તો તર્કતુરી જ દોડાવ્યો હતો.

“વળી હે રાજન્ ! અમે ત્યાંથી આગળ ચાલતાં પનઘટે આવ્યા. પતિની રાહ જોતી બ્રાહ્મણીએ આશાવંતી હોઈને પ્રશ્ન કર્યો. પણ તેટલામાં પ્રથમગ્રાસે મક્ષિકાપાતઃ એના જેવો જ ઘાટ થયો અને તેનું એહું ફૂટ્યું, એટલે મારા કાકાએ ધાર્યું કે તેનું કાર્ય સિદ્ધ થશે નહીં. પરંતુ મેં જોયું તો તેના બેઠાના કાંઠલા આખા અણીશુદ્ધ હતા, માત્ર નીચેનાં કાચલાં જ કડકેકડકા થયાં હતાં, તેમ પાણીનો રેલો પનઘટના પાણી સાથે મળી ગયો. આથી મેં તર્ક ચલાવ્યો કે, જેમ કાંઠલા અખંડ રહ્યા તેમ તેનો પતિ આપત્તિમાં આવશે ખરો પણ સાન્ને રહેશે, પરંતુ વિલંબ લાગશે અને મુંઝવણ કરાવશે. અને પાણી પાણીમાં ભળ્યું તે જોઈ વિચાર્યું કે એ જો જણનો હવે તત્કાલ મેલાપ થવાનો, તેમ કાચલાંના અનેક કટકા થયા તેથી એવું અનુમાન કર્યું કે તે પુષ્કળ પૈસો લાવવાનો. હે રાજન્ ! થયું પણ તેમ જ. મેં આપને કહ્યું તેમ એનો પતિ રત્નો લઈને

આવ્યો છે; તેને હુંટારાઓના ભયથી ઝાડની બાજુમાં ભરાઈ રહેવું પડ્યું હતું, તેમ જંગલમાં ઝાડે રાત્રિ સુઈ રહેવું પડ્યું હતું, એથી તે ધણી જ મોડો આવ્યો હતો. આ બે બાબતોથી મેં મારા કાકાને ખાત્રી કરી આપી કે તમે ભણાવેલી વિદ્યા તર્કના બલે મને સિદ્ધ થઈ છે. તેઓ પુત્રાદિચ્છેત્પરામવમ્, એ રહસ્ય સમજતા હતા, પરંતુ તેમને મારા વ્યક્તિત્વનો પરિચય થયો ન હતો. તેથી બાલકપુદ્ધિ ગણી મારા કથનમાં વિશ્વાસ મૂકતા ન હતા. એથી જ અમારી વચ્ચે રકઝક ચાલતી હતી.”

ભોજ:—“ હે વિપ્ર ! તારા પરિચયથી અમને લાભ જ થયો છે. હું પ્રસન્ન થઈને તમને અમારા ધારાનગરમાં રહેવાની સોઈ કરાવી આપીશ અને તમારે નિત્ય અમારી બ્રહ્મસભામાં આવતા રહેવું. ”

પછી તેઓને વિદાય દીધી અને અને ભોજે કાલિદાસને પોતાનું વિધાન સત્ય પાડી આપવા માટે ધન્યવાદ આપ્યો.

વાર્તા ૯૫ મી-રાજા ભોજનું સ્વપ્ન.

(૧)

મહારાજા ભોજ, કર્ણુરાજા જેવો દાનેશ્વરી કહેવાતો હતો. “ગૌબ્રા-હ્મપ્રતિપાલ ” એ નામ તેણે પૂરેપૂરું સાર્થક કર્યું હતું. તેના રાજ્યમાં કોઈ ભૂખ્યું સૂતું ન હતું. તે દરેક વ્રતાદિ નિયમ પાળતો હતો અને પોતાની પ્રજા પણ તે પાળે તે માટે પાકી ચોક્કસાઈ રાખતો હતો.

એક દિવસ સાંજના સમયે રાજા ભોજ રાજ્યાગમાં સુંદર કમળોથી ભરપૂર તળાવને કિનારે બેસી પાણીના હીલતા તરંગો જોતો હતો. આ વખતે તે એકલો જ હતો. બેઠો બેઠો વિચારના વમળમાં તે મનમાં અભિમાનથી બોલવા લાગ્યો:—“ આહાહા ! મેં મારા કુલને એવું તો પ્રકાશિત કર્યું છે કે જેમ સૂર્યના પ્રકાશથી આ કમળો ખીલે છે તેમ મારી કીર્તિના પ્રકાશથી મારું કુલ પણ ખીલે છે ! મનુષ્ય, પશુ અને પક્ષી એમને સુખી કરવામાં જ મેં મારો ધણા ખર્ચ જન્મારો ગાળ્યો છે ! મેં જે ધર્મદાન કર્યું છે તેનો ખ્યાલ કોઈને પણ આવી શકે તેમ નથી. જેટલાં

વ્રતનિયમ કરી મેં મારી કામલ કાયાને દુઃખ દીધું છે, જેટલાં તીર્થ મેં કર્યાં છે તેટલાં કોઈ સાધુએ પણ કર્યાં નહિ હોય ! મારાથી બીજા કોઈ મોટા પુણ્યાત્મા આ સંસારમાં મળવો મુશ્કેલ છે ! મોક્ષ હવે મારાથી દૂર નથી ! આ ક્ષણભંગુર જગત્માં જન્મ લઈ મેં જે જે કામો કર્યાં છે તે મારે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે પૂરતાં છે ! ”

આ પ્રમાણે રાજા ભોજ અભિમાનમાં પૂરો નિમગ્ન થયો હતો, તેવામાં જ તેની આંખમાં ઉંઘનું ઝોકું આવ્યું, પણ ત્યાં તો કોઈ આવતા માણસનાં પગલાં સાંભળી તેની ઉંઘ ઉડી ગઈ. આ આવનાર માણસ તેનો જીડીદાર હતો. તેની પાછળ રાજાનો મોટો પ્રધાન હતો. જીડીદારે પ્રધાનની સલામ પૂકારી, એટલામાં તો પ્રધાને આવી રાજાને નમસ્કાર કર્યા. તે હાથ જોડી બોલ્યો:—“ મહારાજાધિરાજ ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે સડક બંધાઈ તૈયાર થઈ છે. આપણા માણસો તે બાબતની ખબર લઈ હમણાં જ અહિં આવ્યા છે. તેની બંને બાજુએ આંબા, લીંબડા, વડ, પીપળા વગેરેનાં મોટાં ઝાડો રોપાવી દીધાં છે. તેને લીધે સડક ઉપર છાયા થઈ રહી છે. થોડે થોડે દૂર કુવા, વાવ વગેરે જળાશયો પણ બંધાવેલાં છે. સૂર્યના તાપથી કંટાળેલા મુસાફરો તે રસ્તેથી જતાં કુવા અને વાવની પાસે ઝાડની શીતળ છાયા તળે બેસી પાણી પી આપને આશીર્વાદ આપે છે. હવે આપની બીજી શું કરાવવાની આજ્ઞા છે ? ”

પ્રધાનના આ શબ્દોથી ભોજરાજા બહુ જ આનંદ પામ્યો અને બોલ્યો:—“ હે પ્રધાનજી ! એ તો બધું થયું, પણ હવે જેસીમા પર્યંત મારો રાજ્યપ્રદેશ છે તે હદના દરેકે દરેક રસ્તા ઉપર વાવ કુવા વગેરે જળાશયો બંધાવવા હુકમ મોકલો અને મારી રૈયત ન્યાં જાય ત્યાં સુખથી પ્રવાસ કરી શકે એમ કરો. ”

એટલે પ્રધાન “ જેવી આજ્ઞા મહારાજા ! ” કહીને ત્યાંથી ચાલી ગયો.

થોડી વારમાં ત્યાં દાનાધ્યક્ષ આવ્યો. તેને પણ નિત્ય કરતાં વધારે દાન આપવાનું કહી, ભોજરાજાએ ત્યાંથી રવાના કર્યો. થોડી વારમાં ત્યાં પાંચ સાત બીજા નાના મોટા અનેક રાજપુરુષો આવ્યા. તેમને તેમનાં

કામ સોંપી દીધાં. સૌથી છેલ્લા આવેલા રાજપુરુષને તેણે પૂછ્યું:—
તમને મંદિર બંધાવવા કહ્યું હતું તેનું તમે શું કર્યું ?”

તેણે કહ્યું:—“ હે મહારાજ ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. પાથો પણ પૂરાઈ રહ્યા છે. થોડા વખતમાં હવે ચણતર શરૂ થશે. પથ્થરો ફેડાયા છે અને લુહારોએ લોઢાંકામ તૈયાર કર્યા છે.”

રાજાએ જરા આંખો ચઢાવી કહ્યું:—“ લોઢા અને પથ્થરનું શું કામ છે ? મેં તમને કહ્યું ન હતું કે ત્યાં આગળ આપણે એક ભવ્ય મંદિર બાંધવું છે ? આ મંદિરમાં તો પથ્થરને ઠેકાણે આરસપહાણ અને લોઢાને ઠેકાણે સોનારૂપાનો ઉપયોગ કરો. અને તે મંદિર એવું તો થાય કે માઈ નામ આ સંસારમાં અમર થઈ જાય. ઈશ્વર પણ મારા ભક્તિ-ભાવથી ભોજવાઈને પ્રસન્ન થઈ જાય !”

આસપાસ ઉભેલા હાજીઆઓ પૂકારી ઉઠ્યા:—“ ધન્ય છે મહારાજ ! આપની ઉદારતાને ! આપની ઉપર નહિ તો બીજા કોની ઉપર ઈશ્વર પ્રસન્ન થશે ? આ કલિકાલને આપે જ સત્યયુગનું સ્વરૂપ આપ્યું છે ! આપ ખરેખર મહાન ધર્મરાજ છો !”

રાજા પોતાની આવી સ્તુતિ સાંભળી આનંદ પામ્યો. પછી ઈશ્વરના ભજનની શરૂઆત થઈ. આમ કરતાં મધ્યરાત્રિ થવા આવી ત્યાં ભોજને આંખમાં નિદ્રા આવવા લાગી. એટલે ત્યાંથી ઉઠીને મહેલમાં ગયો. ત્યાં રાણી અને દાસીઓ તેની સેવા કરવા લાગી. થોડી વારમાં જ તેને નિદ્રા આવી ગઈ. નિદ્રામાં નીચેના સ્વપ્નની શરૂઆત થઈ:—

સ્વપ્નમાં જુએ છે તો આરસપહાણનું પેલું કીમતી મંદિર બંધાઈ તૈયાર થઈ ગયું છે. તેમાં લોખંડને ઠેકાણે સર્વત્ર સોનું અને રૂપું વાપરવામાં આવ્યું છે. હીરા, માણિક અને મોતીઓથી તેની અંદર ઉત્તમ નકશી કરેલી છે. અને સરસ કારીગરોએ પોતાની બધી કારીગરી તેમાં ઉત્તમ રીતે વાપરી દીધી હતી. ભોજ ધડકતે દીલે આ બધું જોવા લાગ્યો. તે જોઈ ધરાયો, એટલે મંદિર બહારના બાગમાં આવ્યો. બાગમાં બધી જાતનાં ફળફુલથી ભરપૂર ઝાડો જોઈને હર્ષથી ઘેલોઘેલો થઈ ગયો. ત્યાં

અસંખ્ય કુવારાઓ ઉડી રહ્યા હતા. તરેહતરેહનાં પક્ષિઓ ત્યાં કલ્લોલ કરી રહ્યાં હતાં. પોતાના વિભવની આ બધી શોભા જોતાં જોતાં ભોજ મનમાં પ્રકુલિત થયો અને બોલ્યો:—“ અરે, મેં આટલું બધું કર્યું છે, છતાં મને મોક્ષ નહિ મળે, એ શું સંભવિત છે ? શું સ્વર્ગમાં જવાને મને કોઈ હવે અટકાવી શકશે ? ”

આ પ્રમાણુ વિચાર કરતો રાજા ભોજ બાગમાં ઉભો હતો, એટલામાં કોઈ તેજસ્વી વ્યક્તિ નીચે ઉતરતી જણાઈ. તેનું તેજ સૂર્યના તેજ કરતાં પણ વધારે હતું. પેલી જ્યોતિ રાજાની તરફ આવી. તેમાંથી એક દૈવી આકાર નીકળ્યો, તેને જોઈ રાજાએ નમસ્કાર કર્યા અને કહ્યું:—“ મહારાજ ! આપ કોણ છો ?

તે દૈવી પુરુષે ગંભીર સાદે ઉત્તર દીધો:—“ હું સત્ય છું. હું આંધ-જાંઓની આંખો ખોલું છું. મૃગતૃણાથી ભટકેલા જીવને હું રસ્તે પાડું છું. અભિમાનનું જે પડળ મુમુક્ષુ જીવેની આંખો ઉપર હોય છે, તેને હું દૂર કરનાર છું. હે ભોજ ! તારામાં હિમ્મતનો જરા પણ અંશ હોય તો તું મારી સાથે ચાલ. હું તને માણસોનાં અંતઃકરણરૂપી મંદિરોમાં લઈ જઈ અને હું તેમનો ખરો ભેદ તને બતાવું. ”

તેના આ શબ્દો સાંભળી, ભોજ સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો. તે કાંઈ બોલી ન શક્યો. તેના દિલમાં એક જાતનો ભય લાગ્યો. તેની આવી હાલત જોઈ સત્યે કહ્યું:—“ હે ભોજ ! તારા મનમાં તું ડરે છે. શું તારું પોતાનું અંતઃકરણ જાણવા માટે પણ તને ભય લાગે છે ! ”

ભોજે જરા હિમ્મત રાખી જવાબ દીધો:—“ નહિ નહિ, એ વાતની મને જરાકે ખીક નથી. જે માણસ પોતાને નથી જાણતો તે ખીજને શું જાણશે ? મારું અંતઃકરણ જે જાણતો હશે તે જ એ જાણશે. વ્રત, ઉપવાસ વગેરે પાળીપાળીને મેં મારી કોમલ કાયાને રીજાવી છે. ગરીબ કંગાલોને દાન આપી મારો ખજાનો મેં ખાલી કર્યો છે. દરેક પવિત્ર તીર્થમાં હું ગયો છું અને ત્યાં સ્નાન કર્યો છે. અરે, કોઈ પણ જળાશય સ્નાન કર્યા વગર મેં છોડ્યું નથી. આટલું બધું મેં કર્યું છે, એટલે કોણ

મને પુણ્યાત્મા નહિ કહે ? અને પછી મારું અંતઃકરણ જાણવામાં મને શો ડર હતો ? ”

સત્ય પુરુષ મંદ હાસ્ય કરીને બોલ્યો:—“ ઠીક છે ભોજ ! પણ તું મને એટલું તો બતાવ કે ઈશ્વરની નજરમાં તું કેવો છું ! ” તડકા વગર હવામાં કદી પણ ત્રસરેણું (તડકામાં ઉડતા દેખાતા બારીક તંતુઓ) દેખાય છે ? પણ સૂર્યનું કિરણ પડતાં તે દેખાય છે. કપડાથી ગાળેલા પાણીમાં કદી બારીક જીવનંતુ નરી આંખે દેખાશે ? નહિ જ ! સાદી આંખે તે દેખાશે નહિ, પણ જે સૂક્ષ્મદર્શક કાચથી તું જોઈશ તો એક ટીપામાં અગણિત કીડાઓ માલમ પડશે. તેમ તારા મનની પણ આપણુ જ્ઞાનચક્ષુરૂપી સૂક્ષ્મદર્શક કાચ વડે તપાસ કરીશું, તો તેથી તારું મન તને ખુલ્લું દેખાશે. જે તારામાં હિમ્મત હોય તો તું મારી સાથે ચાલ. ”

આમ કહી, સત્ય પુરુષ આગળ ચાલ્યો. દેવવશ ભોજ તેની પાછળ પાછળ ગયો. તે ભોજને પેલા મંદિરના ડિંચા ઓટલા ઉપર ચઢાવી ત્યાંથી ડિંચેના ઝરૂખા ઉપર લઈ ગયો. ત્યાંથી આખા બાગનો દેખાવ દેખાતો હતો. પછી સત્યે કહ્યું:—“ હે ભોજ ! તારાં પાપ-કર્મ વિષે હું હાલ કાંઈ પણ બોલતો નથી. તું તને પોતાને નિષ્પાપ સમજી છું, તો મારે પણ તને હાલ તેવો ગણવો જોઈએ. પણ તે પુણ્યનાં ક્યાં કામો કર્યાં છે તે તો તું મને બતાવ કે જેથી સર્વશક્તિ-માન ઈશ્વર તારી ઉપર પ્રસન્ન થઈ તને મોક્ષ આપે ? ”

રાજા પ્રથમ તો જરા ખેદ પામ્યો. પણ પોતે કરેલાં પુણ્યનાં કર્મો બતાવવાને તે અધીરો હતો તેથી એ જ પ્રશ્ન સત્યે તેને ફરી પૂછ્યો એટલે તેનું વદન પ્રકુલિત થયું. તેની નજર સામે ત્રણ ગંજવર કદન ઝાડો દેખાતાં હતાં. તેની ઉપર એટલાં બધાં તો ફળ લાગ્યાં હતાં કે તેમના ભારથી તે ઝાડો નમી પડ્યાં હતાં. પોતાના પુણ્યનાં કર્મોના પ્રતાપે ઝાડોને એ ફળ લાગ્યાં હતાં, એમ ભોજને લાગ્યું અને હર્ષવેશમાં આવી તે બોલ્યો:—“ હે સત્યદેવ ! આ સામે દેખાતાં ઝાડો ઈશ્વરની ભક્તિથી જીવદયા અને મનુષ્યકલ્યાણ અને ઈશ્વર ઉપરની ગાઢ પ્રીતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં વૃક્ષો છે. જુઓ, તેને લાગેલાં ફળોથી તે કેવાં જમીન સુધી નમી ગયાં

છે ? એ ઝાડો મારાં રોપેલાં છે. પેલું લાલ ફળવાળું વૃક્ષ મારા મનનું પરિણામ છે ! બોલો, બીજું પેલું પીળા ફળવાળું મારા ન્યાયનું પરિણામ છે અને ત્રીજું સફેદ ફળવાળું મારા તપનું પરિણામ છે ! બોલો, હવે તમે શું કહો છો ? ”

આ વખતે ભોજના મનમાં એવી ખાત્રી જ હતી કે, આ જોઈ સત્યથી કાંઈ બોલાવાનું નથી. પણ સત્ય બોલ્યો:—“ હે ભોજ ! આ વૃક્ષો જોઈ મને નવાઈ લાગે છે. જે વખતે હું અહીં આવ્યો તે વખતે આ વૃક્ષો તદ્દન સૂકાં હતાં, તે આટલી વારમાં આટલાં બધાં ફળોથી કેમ ભરાઈ ગયાં ? મને તો એમ લાગે છે કે, તને ખુશી કરવા માટે કોઈએ એની ઉપર ફળો લટકાવી દીધાં છે ! એ સિવાય બીજું કાંઈ સંભવતું નથી. ચાલ આપણે તેમની પાસે જઈ જોઈશું તો આપણી તે વિષેની પક્ષી ખાત્રી થશે. ”

પછી ભોજ સત્ય સાથે ઝાડ આગળ આવ્યો. સત્ય જેવો તે ઝાડને હાથ લગાડવા ગયો તેવાં જ બધાં ફળો જમીન ઉપર પડી ગયાં. તેના પ્રભાવથી જમીન બધી લાલચોળ થઈ રહી. ભોજ તો આ જોઈ આશ્ચર્ય જ પામ્યો. તેને આશ્ચર્યચકિત જોઈ સત્યે કહ્યું:—“ રાજા ! આ શું ? જેમ મીઠુથી કાંઈ ચીજ વળગાડી હોય અને તેને તાપ લાગતાં મીઠુ પીગળી જાય અને વસ્તુ હેઠી પડે, તેમ જ આ તો થયું ! તેં પોતે ભૂલાવો ખાઈને આ ફળો લટકાવી દીધાં હતાં, પણ તે તો સત્યના તેજથી હેઠાં પડી ગયાં ! ભોજ ! તું કેટલું ભૂલ્યો હતો ? તેં દાન, ધર્મ અને જીવદયા તથા ઈશ્વરભક્તિ કરી તે મોક્ષ પામવા માટે ? કે લોકોને બતાવવા માટે ? લોકોને બતાવવા માટે કરી હોય તો જ આ પ્રમાણે થાય ! મૂર્ખ, આવા કાચા ભરોંસા ઉપર તું સ્વર્ગમાં જવા માંગતો હતો ! ”

આ બધું નજરે જોઈ, ભોજરાજા તો ગભરાઈ જ ગયો, અને તેણે નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. તે તો બીજાને ભૂલેલા સમજતો હતો પણ તે પોતે જ ભૂલ્યો છે, એમ તેની હવે ખાત્રી થઈ. પછી સત્યે પેલા પીળા ફળવાળા વૃક્ષ તરફ પોતાનો હાથ લાંબાવ્યો. તો તેની પણ તેવી જ ગતિ થઈ. પછી સત્યે કહ્યું:—“ કેમ ભોજ ! આ તારા ન્યાયનાં ફળ કે ? રાજા ! તેં પોતે

ભૂલાવો ખાઈને એ ફળો લગાડી દીધાં છે ! તું જાણું તો છું જ કે મનુષ્યને તેનાં કર્મ પ્રમાણે જ મુક્તિ મળે છે. તું એ સારી રીતે જાણું છું કે ન્યાય છે એ જ સારા રાજ્યનો પાયો છે. જે ન્યાય ન કરે તો રાજ્ય કેવી રીતે ટકી શકે ? પણ તેં જે ન્યાય કર્યાં છે તે તારા અંગત સ્વાર્થ વાસ્તે તેમ કીર્તિની કમાણી વાસ્તે કર્યાં છે ! ”

આ બધું જોઈ તથા સાંભળી, ભોજરાજાથી કાંઈ બોલાયું નહિ અને તે ફક્ત નીચું જ જોઈ રહ્યો. સત્યને શો જવાબ આપવો તે પણ તેને જડ્યો નહિ. પછી ત્રીજા ઝાડનો વારો આવ્યો. તેની પણ ઉપલાં બે ઝાડોના જેવી જ ગતિ થઈ. રાજા પણ તે જોઈને અત્યંત શરમાઈ ગયો.

પછી સત્યે કહ્યું:—“ હે ભોજ ! આ ફળ તારા તપથી નહિ પણ અહંકારથી આ વૃક્ષ ઉપર લાગ્યાં હતાં. કેવળ નિષ્કામ ધર્મિયરભક્તિ અને જીવદયા માટે તેં કયું વ્રત કે કયું તપ કર્યું છે તે તું બતાવી શકીશ ? આ તપ અને ક્રિયાકર્મ તેં એટલા માટે જ કર્યાં છે કે જેથી જગત તને બધા કરતાં મોટો સમજે. આવા, મનની મોઠાઈથી, પ્રેરાયલા તપના જરથી મુક્તિ મેળવવાનો તેં વિચાર રાખ્યો છે.

હીક, એ તો જાણે આપણે સમજ્યા ! પેલા મંદિર હવે તરફ ચાલ.”
આમ કરી સત્ય દેવ બીજું દશ્ય દેખાડવા ભોજને ત્યાં લઈ ગયાં.

વાર્તા ૯૬ મી—રાજા ભોજનું સ્વપ્ન.

(૨)

ત્યાંથી બન્ને જણ પેલા મંદિરમાં આવ્યા એટલે સત્ય દેવે તેને પૂછ્યું:—“ હે ભોજ ! આ મંદિરમાં પેલાં પક્ષીઓ, બેસાડ્યાં છે તેની શી મતલબ ? એ પશુપંખીઓ કેવાં સુંદર દેખાય છે ! એ તદ્દન ઝવેરાતનાં બનાવેલાં હોય એમ જણાય છે ? ”

આ સાંભળી, ભોજના દીલમાં એક નવી આશાએ ધર કર્યું. થોડું હુંપદ જે નીકળી ગયું હતું તે પાછું આવ્યું. અને આશાનું અંકુર ફૂટવાં તે

બોલ્યો:—“ હે સત્યદેવ ! એ જે પક્ષીઓ દેખાય છે તે મારા સંધ્યાવંદનનો પ્રભાવ છે. પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને સાયંકાળની સંધ્યા મેં કરી છે, એમ તે દેખાડે છે. એ સંધ્યાનો પ્રભાવ આ પક્ષીઓની પેઠે પાંખ પહોળી કરી, સ્વર્ગ તરફ જુએ છે અને મને સ્વર્ગેશ્વર બનાવવા માગે છે. ”

સત્યે કહ્યું:—“ હે ભોજ ! સાંભળ. નિરંતર નિરાકાર સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર પોતાના બકતોની વિનતિ સાંભળતો રહે છે. મનુષ્ય શુદ્ધ હૃદય અને નિષ્કપટતાથી પોતાનાં કરેલાં પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરી જે ઈશ્વરસ્તુતિ કરે છે તો તે સ્તુતિથી ઈશ્વર, દિનબંધુ, કરુણાસાગર તેની પ્રાર્થના માન્ય કરે છે. તો પછી આ લોકોને દેખાડવાનો ઠાઠમાઠ તારે શા માટે જોઈએ ? ઠીક, એ તો જાણુ સમજ્યા ! પણ આપણુ મંદિરનાં પક્ષીઓ તરફ જઈને જોઈએ કે એ સ્થિર બેઠાં છે કે ખળુતરની પેઠે ઉડઉડ કર્યાં કરે છે અથવા તો સ્વર્ગની તરફ ઉડી જાય છે? ”

આ સાંભળી, ભોજ ગભરાયો તો ખરો પણ સત્યની સોજત તેનાથી ન છોડાઈ અને તેઓ મંદિરમાં આવ્યા. ત્યાં તેમણુ નવાઇ જેવો એક દેખાવ જણાયો. દૂરથી સુંદર દેખાતાં પક્ષીઓમાંનાં કેટલાંક જીવ વચરનાં થઈને જમીન ઉપર પડ્યાં હતાં, ત્યારે કેટલાંક સૂકાઈ ગયાં હતાં અને કેટલાંક કોહી જવાથી તેમના મૃત શરીરમાંથી દુર્ગંધ નીકળતી હતી. જે કેટલાંક પોતાને ઠેકાણુ જ બેઠાં હતાં, તે ઉડવાની કોશેશ કરતાં હતાં પણ પાંખ ભારી થઈ જવાથી જ્યાંનાં ત્યાં જ બેસી રહ્યાં હતાં. એ પક્ષીઓની પામર હાલત ભોજને દેખાડી સત્યે કહ્યું:—

“હે ભોજ ! આવાં તારાં પુણ્યદાન છે કે? તારી સંધ્યાના જે ભરોંસા ઉપર તું આમ કૂદી રહી મોક્ષ મેળવવાની આશા રાખતો હતો તે આવે જ કે ? જેમ આ પક્ષીઓ જીવાનાં છે તેમ તારી કરેલી સંધ્યા પણ લોકોને દેખાડવાની જ છે ! ખરા મનથી ઈશ્વરપદની પ્રાપ્તિ મેળવવા માટે તેં કાંઈ જ કર્યું નથી. જો તેં એક વાર પણ ખરા મનથી ઈશ્વરની ભક્તિ કરી હોત તો ઈશ્વર પાસે તું જરૂર પોહોંચત. પણ આ તો તેં મિથ્યા અભિમાનથી પ્રેરાઈને સૌ કર્યું છે. ”

રાજાથી તેને કાંઈ જવાબ અપાયો નહિ. તે નીચું જોઈ ગુપચુપ ઉભો જ રહ્યો, પછી સત્યે કહ્યું:—“ ચાલ ભોજ! આ મન રૂપી મંદિરની અંદરના ભાગમાં જઈને હવે જોઈએ. આ મનરૂપી મંદિરની અંદર એટલા તો નાના મોટા ઓરડાઓ અને ભોંયરાંઓ પડ્યાં છે કે તેનો પાર સર્વશક્તિમાન, ધટધટળ્યાપી ઈશ્વર સિવાય બીજા કોઈ પામી શકતો નથી. તો પણ તારો પરિશ્રમ કાંઈ વૃથા જનાર નથી. તેનાથી તને કાંઈ પણ ફળ તો થશે જ. ”

ભોજ સત્યની સાથે ખેંચાતો ખેંચાતો અંદર દાખલ તો થયો પણ તેની બધી શુદ્ધિ જતી રહી હતી. તે દિગ્મૂઢ જેવો થઈ ગયો હતો. આ સ્વપ્નમાં દેખાતો બનાવ તેને ખરા બનાવ જેવો લાગ્યો. પણ જેવો સત્યદેવ મંદિરમાં દાખલ થયો તેવો જ અંદરનો ચળકાટ બધો ઉડી ગયો. સોનાનું બધું તેજ ફટકી ગયું. જ્યાં જુએ ત્યાં કટાયલું લોહું હોય એવો બધો દેખાવ થઈ રહ્યો. ભીંતો બધી ખવાઈ ગયલી જણાઈ અને ફેટલેક ઠેકાણુ તો કેવળ ઈંટો જ દેખાતી હતી. જે ઠેકાણુ હીરાંમાણુક વગેરે ઝવેરાતો જડેલાં હતાં તે ઠેકાણુ કાળાં ટપકાંઓ દેખાતાં હતાં. આરસપાહાણુના થાંભલાઓ બધા પોકળ હતા અને કીંમતી સંગેમરમરની જમીનમાં ઉંડા ખાડાઓ પડી ગયા હતા. આ બધી ચીજો જોઈ, ભોજ તો અત્યંત ગભરાઈ ગયો. તે તદ્દન શીઘ્રે ફર્ય થઈ ગયો. જરા વાર સુધી તેવી હાલતમાં રહ્યા પછી તેને થોડી હિંમત આવતાં સત્ય પૂછે તે પહેલાં જ અભિમાન ગળી જવાથી તેને આવે પ્રશ્ન કર્યો:—

“ હે સત્યદેવ ! આ મંદિરની અંદર આ કાળાં ટપકાં શાનાં દેખાય છે ? શીતળાનાં ચાદાં આટઆટલાં પાસે પાસે નથી હોતાં, તો આટલાં બધાં આ શાનાં ટપકાં પડેલાં છે ? ”

સત્યે કહ્યું:—“ આ જે ટપકાં દેખાય છે તે બધાં તારાં દુર્વચનો છે. તારા મોંઢામાંથી નીકળતી ગાળો, તેં લોકોને આપેલી ધમકીઓ આ રૂપે દેખાય છે ! કોધે ભરાઈને લોકોને તેં કેવાં વચનો કહ્યાં છે, તે તને યાદ છે ? વળી તું કેટલું જીદું બોલ્યો છું તે તને યાદ છે ? પોતાની એબ

ઢાંકી લોકોની નજરમાં સાચો ઠરવા માટે તેં કેવાં કેવાં કૌતુકો ઉભાં કર્યાં છે, તે તો તને સાંભરતાં જ હશે ! ખીજથી હું શ્રેષ્ઠ છું, એમ બતાવવા તેં કેવી કેવી વાતો કરી છે ? તને પોતાને તો તેમાંની કેટલીએક વાત યાદ પણ નહિ હોય, પરંતુ સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરને ત્યાં તો તે દરેકે દરેક વાત તેના ચોપડામાં લખાઈ ચૂકી છે. ભૂત, ભવિષ્ય કે વર્તમાન એમાંનું કંઈ પણ જગતના મહાન પિતાથી અજ્ઞાત્યું નથી. ”

ભોજ થોડી વાર વિચારમાં પડ્યો પછી હિમ્મત આણી બોલ્યો:—
“એ તો ઠીક, પણ જમીનમાં આ ખાડા શાથી પડ્યા ? સોનાચાંદી શાથી કટાઈ ગયાં ? અને તેમના પડને ભેદીને આ ઈંટો કેવી રીતે દેખાઈ ? ”

સત્યે કહ્યું:—“ રાજા ! શું તેં કોઈને પણ કોઈ દિવસ કંઈ વચન નથી કહ્યું ? શું વચનરૂપી બાણ તેં કોઈને કદી નથી માર્યાં ? અંદુકની ગોળી અને ઝેરી બાણના જખમ કરતાં એ વચનરૂપી બાણ વધારે સાલે છે ! તું તો આ ખાડાઓને જ જોઈને રડે છે, પણ તારાં વચનરૂપી બાણ તો ઘણા લોકોની જાતીને વિંધીને આરપાર નીકળી ગયાં છે, તેના જખમો પણ હજી રૂઝાયા નથી. મનુષ્યોના અભિમાનનું સિંપણ તે કેટલી વાર ટકી શકે ? સિંપણ તે આખરે સિંપણ જ. તે કંઈ સદાકાળ ટકે નહીં. આ ઈંટો અને આ પથ્થરો તે તારા સ્વાર્થ અને અમ્રજ્ઞનાં ચિહ્ન છે ! ”

તેઓ આમ સંવાદ કરતા હતા તેટલા વખતમાં તો એ આખુંયે મંદિર નાનાં મોટાં તીડો અને પતંગીઆં વગેરે જીવજંતુઓથી ઉભરાઈ ગયું. અંદર કેટલાક વીંછી અને કાનખજુરા પણ દેખાયા. આ જોઈ ભોજ ગભરાઈને ખુમ પાડી ઉઠ્યો:—“ અરે આ શું ? આ જીવજંતુઓ અત્રે કેમ આવી શક્યાં ? એમને અહીં કોણ આવવા દીધાં ? ”

સત્યે ઉત્તર દીધો:—“ હે ભોજ ! તારા વગર તે ખીજે એમને કોણ અહિં આવવા દે, એમ હતું ? તું પોતે જ એમને તારી સાથે લેતો આવ્યો છું ! એ બધાં તારા મનની ખુરી વાસના રૂપ છે. તું તો અત્યાર સુધી એમ જ સમજતો હતો કે સમુદ્રની લેહેર જેમ ખેસી જાય છે તેમ તારા મનના સંકલ્પવિકલ્પ પણ ખેસી જતા હશે. આ બધાં જે નાનાં મોટાં જીવજં-

તુઓ તને દેખાય છે તે તારા કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ, ધર્ષા, લોભ, મત્સર, અભિમાન, વગેરેના સંકલ્પવિકલ્પો છે. એ બધા રાતદિવસ તારા મનના મંદિરમાં વાસો કરીને પડ્યા રહે છે. શું તેં તારા જન્મમાં કોઈ રાજા તરફ કે ઉચ્ચ સુખવાળા પુણ્ય તરફ પણ દ્રેષ દેખાડ્યો નથી ? તેનું રાજ્ય કે તેનું સુખ લઈ લેવા તેં અધઠિત લોભ કર્યો નથી ? આપવડાઈનું તેં અભિમાન રાખ્યું નથી ? પરકિયા(પારકી સ્ત્રી)ને સુન્દર જોઈને તને તેની ઉપર આસક્તિ થઈ નથી ? ”

આ સાંભળી, રાજાની આંખ કાંઈકે ઉઘડી. તે નિરાશ થઈને બોલ્યો:—“ હે દેવ ! આ સંસારસાગરમાં એવો કોઈ પણ મનુષ્ય નહિ હોય કે જે છાતી ઠોકીને એમ કહી શકશે કે મારું અંતઃકરણ તદ્દન શુદ્ધ છે અને મારું મન કેવળ નિષ્પાપ અને તદ્દન પવિત્ર છે ! આ સંસારમાં જેનો પાશ્વ-લેપ-વિકાર પોતાને કે અન્યને ન થાય, એવું કાંઈ પણ કર્મ થવું દુર્ઘટ છે ! તેમ એવું કાર્ય કર્યા વગર વસવું, એ ઘણું મુશ્કેલ છે ! શુભ કાર્ય કરતાં પણ પાપ થઈ જાય છે ! આ સંસારસાગરમાં પાપરહિત પણ કોઈ નથી અને તે સર્વશક્તિમાન દિનબંધુ, કશ્ચાસાગર, ઈશ્વરની આગળ કોઈ પણ વ્યક્તિ સાવ પવિત્ર નથી.”

મંદિરમાંથી અવાજ સંભળાયો:—“ નહિ, કોઈ નથી. ”

પછી સત્યે એક ભીંત તરફ નજર કરી તો તે આરસપાહાણથી આંધેલી ભીંત પારદર્શક જેવી દેખાઈ. ભોજને તે દેખાડી સત્યે કહ્યું:—

“ હે ભોજ ! આ પારદર્શક ભીંતમાં શું દેખાય છે ? આનો પણ તું તમાશો જ ! જે કર્તવ્યકર્મો તારે કરવા હાલક હતાં તે પણ તેં નથી કર્યા, અને તેથી તેનું તને પાપ લાગ્યું છે, તે આ જ. ”

ભોજે તે આરસી જેવી ભીંતમાં જોયું તો વરસાદના જોરથી નદીમાં પૂર આવતું અને પાણી વહી જતું હોય તેમ એક તરફથી આવીને બીજી તરફ અલોપ થઈ જતાં અગણિત મનુષ્યો દેખાયાં. તેઓ બધાં ભૂખ્યાં અને નાગાં હતાં. આ અન્નવશનાં ક્ષુધાતુરોને અન્નવશાદિ આપવાને બદલે ભોજની તરફથી એવાઓને દાન અપાયું હતું કે તેમને જો તે

દાન ન મળ્યું હોત તો પણ ચાલી શકત. જે લોકાને ભોજ દાન આપતો તે લોકા તેની ખુશામત કરતા અને તેથી ભોજ આનંદ પામતો અને તેમને વધારે આપતો. પણ ખરેખર જેને અન્નવસ્ત્રની જરૂર હતી તેને તો કાંઈ મળી શકતું ન હતું. આવા કંગાળો ઉપર રાજ્યના અમલદારો તરફથી જીલમ ગુજારાતા, પરંતુ તે તરફ ભોજનું લક્ષ ગયું ન હતું. તેન્યાં રૈયતના સુખનાં સાધનો હતાં ત્યાં જ બીજાં વધારે કરાવી પોતાની નામના કરતો; પણ ન્યાં ખરેખર એવાં સાધનો પૂરાં કરવાની જરૂર જ હતી ત્યાં તે તરફ તેની નજર દોડતી ન હતી. આમ આ બધી ચીજો એક પછી એક તેની નજરે આવવા લાગી. આટલા દિવસ સુધી તે રાજ્યાધિકારના મદથી બધું ભૂલી ગયો હતો, પણ આ સ્વપ્નમાં તેની જરૂરીઆત જાણી તેને પશ્ચાત્તાપ થયો. તે મનમાં ગભરાયો.

પછી સત્યે કહ્યું:—“ હે રાજા ! આટલાથી જ તું કેમ ગભરાઈ છું ? આ તરફ આવ. આ બીજા આરસીમાં તને તારાં એવાં કૃત્યો બતાવું કે જે કરતાં તને તેના ભોગવવાનાં પરિણામનું ભાન પણ તને રહ્યું નથી.”

પરંતુ ભોજે અત્યાર સુધી જે કાંઈ જોયું હતું તે પૂરતું જ હતું. વધારે જોવાની તેની ઇચ્છા કે તાકાત ન હતી. તેથી તે હાથ જોડીને બોલ્યો:—

“ હે દૈવી પુરુષ ! હવે બસ, આપ બસ કરો ! વધારે જોવાની મારામાં શક્તિ નથી ! મેં જે જોયું છે તે એટલું બધું છે કે વધારે જોવાની મારી ઇચ્છા થતી નથી. હવે મને તમે ક્ષમા કરો, પણ એક વાત મને કહો કે અહીં આવી તમે મને આ બધું શા માટે બતાવ્યું ? આ જે મંદિર મેં બાંધ્યું છે તે શુદ્ધ હો. અથવા અશુદ્ધ હો, પણ મેં તે સર્વ-શક્તિમાનને જ માટે બાંધ્યું છે અને તે અર્પણ પણ તેને જ કર્યું છે, તો પછી તે સંબંધી મારા આનન્દમાં આપે શા માટે આમ ભંગ કર્યો ? ”

સત્યે કહ્યું:—“ પણ આ મંદિરમાં ઈશ્વર કયાં બેઠો છે, તે તો બતાવ ? જો ઈશ્વર એમાં આવી બેઠો હોય તો પછી એ મંદિર અપવિત્ર થાય જ કેમ ? મૂર્ખ ! તેં જે કામ કર્યું છે તે માત્ર તારી પ્રતિષ્ઠા વધે એટલા માટે જ કર્યું છે. તારી લોભી ધારણાથી તે તારી પોતાની જ પૂજા કરી છે.

આ મંદિર કાંઈ ઈશ્વરના સિંહાસનને લાયક નથી, પણ તે સર્વશક્તિ-
માન ઈશ્વરના કોપ રૂપ વિનળી પડવાને લાયક છે ! ”

તે જ પળે જાણુ બધી પૃથ્વી કંપી ઉઠી હોય એવો અવાજ થયો.
તે જ પળે પેલા મંદિરની ચારે તરફની ભીંતો પડી ગઈ. તે તેની નીચે
દબાઈ જતો જતો મહામુશ્કેલીએ બચ્યો, અને મોટેથી ત્રાહી ત્રાહી બોલી
ઉઠ્યો. તરત તેની આંખ ઉઘડી ગઈ. તે ધાસ્તીથી ધ્રુજતો ધ્રુજતો પથારીમાં
એઠો થયો, ત્યાં તો તેનું સ્વપ્ન જતું રહ્યું.

આ વખત પ્રભાતનો હતો. પક્ષીઓ ચીં ચીં કરી રહ્યાં હતાં. અર-
ણોદય થઈ રહ્યો હતો. ચારે બાજુએથી મંદ મંદ પવન વાતો હતો. એક
બાજુએ નોખત વાગી રહી હતી. બંદીજનો રાજાનાં યશોગાન ગાતા ઉભા
હતા. પણ આજ રાજાના મનનું ઠેકાણું ન હતું. સ્વપ્નની હરેક વાત
તેને યાદ હતી. તેનું પોતાનું બધું શરીર ભારી ભારી થઈ ગયું હોય એમ
જણાતું હતું. તે અતિશય થાકેલો જણાયો. તેણે ઉઠતાં વેંત જ દંડધરને
હાંકાર્યો અને કહ્યું કે હાલ જે કોઈ પંડિત અહિં દેવડીમાં હાજર હોય તેને
તરત બોલાવીલાવ. દેવડી ત્રણ પંડિતો તે વેળા હાજર હતા. દંડધરે તેઓને
લાવી મહારાજાની સામે ઉભા કર્યા. એટલે એક પંડિતને રાજાએ પ્રશ્ન
પૂછ્યો:-

“ હે પંડિતજી ! એવો કોઈ ઉપાય છે કે જેથી કરીને ઈશ્વરી કોપ-
માંથી મનુષ્ય પોતાનો છૂટકો કરી શકે ? ”

પંડિતે નમ્રતાથી કહ્યું:-“ હે ધર્માવતાર ! એ ડર તો આપના
શત્રુઓને હોય ! આપ પુણ્યાત્મા છો ! આપે એવો ડર ક્યા માટે રાખવો
જોઈએ ? ”

આ સાંભળી, ભોજે ક્રોધમાં આવી કહ્યું:-“ હે પંડિતજી ! ધણું થયું !
આવી જૂઠી વાત મને સમજવવાનું માંડી વાળો ! મારી આખી જીન્દગી તો
તમે બધાએ એવી ખોટી વાતો કહી કહી મને બમાવ્યો. અને તેથી પણ
વધારે આગળ વધી હજી તમે મને પાટા બંધાવવા ધારો છો ? સત્યદેવની
કૃપાથી મારી એ બૂલ હવે સુધરી છે. ચાલો, જાઓ, અહીંથી નીકળો ! ”

પંડિત તો નીચું જ બેઠ રહ્યો. પછી ભોજે કહ્યું:—“ પંડિ-
તજી ! તમે મને પુણ્યાત્મા બનાવવા બેઠા ! હું કાણુ ! મારી શી શક્તિ !
તેનો શું મારે વિચાર કરવો ન બેઠએ ? ”

પછી બીજા પંડિતને બોલાવ્યો અને તેને ઉપરના જેવો જ પ્રશ્ન
પૂછ્યો. એટલે તે નમનતાપથી બોલ્યો:—“ મહારાજ ! પરબ્રહ્મ પરમાત્મા
જે કશ્વણાસાગર છે તેની કશ્વણનો પાર કાણુ કાઢ્યો છે ? તે શું નાનાં
પાપો મોટા પુણ્યથી ઘોષ નથી નાંખતો ? તેની એક કૃપાદૃષ્ટિ થઈ, એટલે
બેડો પાર જ છે ! ”

આવા ખુશામતખોર ઉત્તરથી ભોજે તેને પણ ધમકાવીને
ત્યાંથી કાઢી મૂક્યો; અને મનમાં બડબડ્યો:—“ આ પંડિતોએ તો ઈશ્વ-
રને એવો અન્યાયી બનાવી મૂક્યો છે કે જાણુ તે પાપીને સજા જ કરતો
ન હોય ! ઈશ્વર પણ જાણુ ગરીબ અને પૈસાદારનો ઈનસાફ પક્ષ રાખીને
કરતો હોય ! શું આ સંસારમાં આવળ રોપી તેમાંથી કેરી મેળવવાની
આશા રાખવી ? આંખો રોપનાર આંખો જ ખાય છે અને આવળ રોપનાર
કાંઠા મેળવે છે. તેમ આ લોકમાં મનુષ્ય જેવું કર્તવ્ય કરશે તેવું ક્ષ-
સ્વર્ગમાં પામશે ! આપણાં શાસ્ત્રપુરાણો એવું જણાવે છે કે, ઈશ્વરને
ઘેર અન્યાય જ નથી. જે જેવું કરશે તેવું જ તે પામશે. ”

પછી ત્રીજા પંડિતને બોલાવી ઉપરનો પ્રશ્ન પૂછ્યો. એટલે તેણે
ઉત્તર દીધો:—“ હે મહારાજ ! ઈશ્વરને ત્યાં તો આપણુ જેવું કરીશું
તેવું જ પામીશું, એમાં તો કાંઈ પણ શક નથી. ઈશ્વર કાંઈ અન્યાયી
નથી, પણ ત્યારે શાસ્ત્રમાં બતાવેલાં હોમ, જપ, તપ, વ્રત વગેરે શા
અપનાં ? એટલા માટે જ કે તેથી કરેલાં પાપ કપાય અને પુણ્ય થાય. ”

રાજ જરા ધીમો પડીને બોલ્યો:—“ હે પંડિતરાજ ! ગઈ કાલે જ
તમે એમ બોલ્યા હોત તો તે હું માન્ય કરત, પણ આજ તો મારું મન
કેવળ જપતપ કે હોમહવનથી જ પાપી માણસ પુણ્યાત્મા થતું હોય, એમ
માનતું નથી. મનુષ્ય ન્યાં સુધી લોકેષણના ત્યાગપૂર્વક જપતપ કરતો
નથી, ત્યાંસુધી તે જપતપ તેના હૃદયને શુદ્ધ કરતાં નથી અને અભિમાન

પણ જનું નથી. મનુષ્યજાતને સમજાવવી સેહેલી છે પણ ઘટઘટવ્યાપી પરમેશ્વરને તે કેવી રીતે સમજાવી લેવાય ! માણસનું મન જ ન્યારે પાપથી ભરેલું છે ત્યારે તેનાથી પુણ્યકર્મ શી રીતે થઈ શકે ! પંડિતજી ! પ્રથમ મારી વાત સાંભળો અને પછી કોઈ એવી યુક્તિ બતાવો કે જેથી મુક્તિ મળે.”

આમ કહી, રાજાએ સ્વપ્નનો બધો હેવાલ ત્યાં એકઠા થયેલા માણસો આગળ કહી સંભળાવ્યો. આ બધી વાત સાંભળી પંડિત તો દિગ્મૂઢ જ બની ગયો. તેનાથી કાંઈ ઉત્તર ન દેવાયો. તેણે બોલવાનું તો ધણું મન કર્યું પણ શું બોલવું તે તેને સૂઝયું જ નહિ.

આ વખતે એક ગરીબ જેવો બ્રાહ્મણ જે ગૂંપચૂંપ આવીને એક બાજુએ ઉભો હતો તે આખરે વચ્ચે બોલ્યો:—“હે મહારાજ ! ઈશ્વર એવો તો દીનબંધુ છે કે જેને પોતાની પાસે બોલાવવાની મરજી થાય તેને તે રસ્તો પોતાની મેળે જ બતાવી આપે છે. આપ નિરાશ ન થાઓ, પણ મનમાં ઉમંગ આણી તે રસ્તો શોધો. આ પંડિતોના કહેવા ઉપર વિશ્વાસ ન રાખી ઈશ્વર ઉપર જ ભરોંસો રાખો. તેનાથી આપને શુદ્ધ ખુદ્દિ ઉત્પન્ન થશે. ઈશ્વર આપને સારી ખુદ્દિ આપી ઈશ્વરી માર્ગ ઉપર ચલાવે, એ જ મારા ખરા અંતઃકરણના આશીર્વાદ છે.”

આમ બોલી, તે બ્રાહ્મણ મૌન ધર્યું. બધા તેની તરફ જોવા લાગ્યા. પછી ભોજરાજાએ તેને પાસે બોલાવી વધારે ચોકસાઈ કરી જતાં તો તે કાલિદાસ જણાયો. તે કેટલાક સમયથી છૂપે વેષે બાહ્ય ગામ ચાલી નીકળ્યો હતો તેથી તેને કાંઈએ ઓળખ્યો નહિ. આખરે ભોજ તેને ઓળખી કાઢ્યો અને તે દિવસ પછી તેની શીખામણ પ્રમાણે તે ચાલવા લાગ્યો.

વાર્તા ૯૭ મી-લોજરાજના મરણની કવિતા.

એક દિવસે પ્રસંગ ઉપરથી પ્રસંગ નિકળતાં લોજને વિચાર થયો કે લોકો અને મારા આત્રિતો આ ભૂમિ ઉપરની મારી હયાતીને સાતમે આસમાન ચઢાવે છે, ત્યારે લોકના મુખમાંથી મારા મરણની ખોટના ઉદ્ગાર કેવી રીતના નીકળશે ! આવા વિચારથી પ્રેરાઈ, તેણે કાલિદાસને કહ્યું:—“ હે કવિરાજ ! મારા મરણ પછી લોકો મારા વિષે કેવા ઉદ્ગાર કાઢશે, તે સંબંધી એક કવિતા બોલ. ”

કાલિદાસ:—“ હે મહારાજ ! ક્ષમા કરો. આ કામ ધણું જ વિષમ અને કથોલું છે. તેથી તે મારાથી કદી પણ બનવાનું નથી. હે રાજન્ ! તમે સુચ છો. સંસારના સર્વ પ્રકારના અનુભવો આપને થયા છે. આપની દૃષ્ટિ આગળ અનેક સત્પુરુષો તેમ કુપુરુષો પણ મર્ણુ પામ્યા છે અને તેમના મરણ પછી લોકોએ તેમનાં સત્કૃત્યો કે દુષ્કૃત્યોનાં પોતાનાં માપ અનુસાર તેમ જ તેમને હાથે પોતાનું ઇષ્ટ વા અનિષ્ટ જે પ્રમાણમાં થયું હશે તે પ્રમાણસર તેમની સ્તુતિ વા નિંદા તેમની પાછળ કરી છે. તેમ આપના સંબંધમાંયે થશે. વળી મારી અને આપની વચ્ચે એકતાન મિત્રા ચારી છે, તેથી મારા મુખથી આપના અવસાન સંબંધી ઉદ્ગાર નીકળી શકે જ નહીં. માટે આપ કૃપા કરીને એ વાત માંડી વાળો તો સારું. ”

આવા સમાધાનશીલ ઉત્તરથી તેની જીજ્ઞાસા શાન્ત ન પડીને ઉલટી લોજરાજે હઠ કરી કહ્યું:—“ નહિ કાલિદાસ ! તારે તે બોલ્યા વગર છૂટકો જ નથી. ”

આવી તેની રાજહઠ જોઈ કાલિદાસને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો અને ત્યાંથી એકદમ ધેર ગયો. પછી તેણે ધટતી તૈયારી કરી ધારાનગરમાંથી ગુપત્યુપ રખસદ લીધી, અને એકશિલા નગરીમાં જઈ રહ્યો.

કાલિદાસ આ પ્રમાણે રીસાઇને જતો રહ્યો, તેથી રાજા લોજ દુઃખી થયો. થોડા દિવસ તો તેણે જેમ તેમ ચલાવી લીધું પણ આખરે તેનો વિયોગ તેનાથી સહન ન થયો. આથી પોતાનું મધું રાજ-પાટ પ્રધાનવર્ગને સોંપી રાજાએ કાપાલિક યોગીનો વેષ ધારણ કર્યો અને

એકશિલા નગરીમાં કાલિદાસ જઈ રહ્યાનું જણાયું હતું તેથી તેના સહવાસ કરવા અને પ્રકારાન્તરે પોતાની ઉપર દર્શાવેલી જીજ્ઞાસા તેના જ ઉદ્દગારથી સમાવવાના વિચારથી ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં પછી લાગ જોઈ તે કાલિદાસને મળ્યો. કાલિદાસે તેને કાપાલિકનો વેષ હોવાથી ન ઓળખ્યો. પછી પ્રસંગ નીકળતાં કાલિદાસે એ યોગીને પૂછ્યું:—“હે યોગી મહારાજ ! આપ કયા દેશના રહેવાસી છો ? આપ અહિં ક્યાંથી પધારો છો ?”

યોગી રૂપ રાજાએ ઉત્તર દીધો:—“ હે કવિરાજ ! આ પૃથ્વી એ જ અમારો દેશ છે. અમે ત્યાં રહીએ ત્યાં ઠીક છે. ”

કાલિદાસ:—“ હે મહારાજ ! આપને તે યોગ્ય છે, પરંતુ હાલ આપ ક્યાંથી ચાલ્યા આવો છો ? ”

યોગીએ ઉત્તર દીધો:—“ હાલ હું ધારાનગરથી ચાલ્યો આવ્યો છું. ત્યાં એક મોટો ઉત્પાત થયો છે. ”

કાલિદાસે આતુરતાથી પૂછ્યું:—“ એવો તે ત્યાં શો અનાવ બન્યો છે ? ”

યોગીએ કહ્યું:—“ ત્યાંનો પૃથ્વીપતિ ભોજરાજ કેલાસવાસી થયો છે ! ”

ભોજરાજના મરણની ખબર સાંભળતાં કાલિદાસ એકદમ મૂર્ચિત થયો અને પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડ્યો. થોડી વારે સાવધ થઈ વિલાપ કરવા લાગ્યો:—“ હે રાજન ! હવે અમારા જેવા પંડિતોની યોગ્ય કદર કોણ કરી જાણશે ? અમે તમારા વગર જીવીને શું કરીશું ? હાય ! ધારાનગરી ! તું રંડાઈ ! સરસ્વતી ! તું પણ નિરાશ્રિત થઈ ! ”

આમ વિલાપ કરતાં સહસા તેના મુખમાંથી નીચેનો ઉદ્દગાર નીકળી પડ્યો:—

અથ ધારા નિરાધારા નિરાલમ્બા સરસ્વતી ।

પંડિતાઃ સ્ખંડિતાઃ સર્વે ભોજરાજે દિવંગતે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ભોજરાજ કેલાસવાસી થયા, એટલે ધારાનગરી કાઢના પણ આશ્રય વગરની (નિરાધાર) થઈ પડી, સરસ્વતીને પણ કાઢના

આશ્રય રહ્યો નહિ, અને બધા પંડિતો પંડિત થઈ ગયા (કારણુ તેમને કોઈનો આશ્રય ન રહ્યો.)

જેવો કાલિદાસે ઉપર પ્રમાણુનો શ્લોક સહસા ઉચ્ચાર્યો કે તરત જ પોતાની ઉપરની કાલિદાસની આવી ગાઢ પ્રીતિની ખરી પ્રતીતિ યોગી રૂપ ભોજ રાજાને થઈ અને તે પણ હર્ષના આવેશમાં મૂર્છા ખાઈ, ધરણી ઉપર પડ્યો.

આ પ્રમાણુની તેથી અવસ્થા જોઈ, કાલિદાસ ચમક્યો અને આભો જ બન્યો. વધારે બારીકાથી જોતાં તેણે તેને ઓળખ્યો કે એ તો ભોજરાજા પોતે જ છે. તેથી રાજાને સાવધ કરીને કાલિદાસે કહ્યું:—
“ હે મહારાજ ! આપે મને છેતર્યો. પણ એ શ્લોક કંઈક શુદ્ધ કરવાની અપેક્ષા મને જણાય છેતે આ પ્રમાણુ હોવો જોઈએ ”

આમ કહી તે જ શ્લોકમાં માત્ર ત્રણ જ શબ્દોનો ફેર કરીને કાલિદાસ બોલ્યો:—

અથ ધારા સદાધારા ~~નિરંતર~~ સરસ્વતી ।

પંડિતા મંડિતાઃ સર્વે મોજરાજે મુવંગતે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—ભોજરાજા આ પૃથ્વીમાં હોવાથી ધારાનગરી ઉત્તમ આધારવાળી થઈ છે, સરસ્વતી નિરંતર આશ્રયવાળી થઈ છે અને બધા પંડિતો તેથી શોભા પામ્યા છે.

પોતાની ઉપર કાલિદાસની અતિ પ્રીતિ છે, એમ જાણી ભોજરાજાને તેને માટે અતિ પ્રેમભરી લાગણી થઈ આવી. પછી તેને પ્રણામ કરી, મનાવી પોતાની સાથે લઈને ભોજ રાજા એકશિલા નગરીમાંથી ચાલી નીકળ્યો અને કેટલેક દિવસે એ બંને જણુ ધારાનગરીમાં આવી પહોંચ્યા.

વાર્તા ૯૮ મી-કવિ કાલિદાસનું મરણ.

લંકાનો રાજા કુમારદાસ કવિ કાલિદાસનો અનન્ય ભક્ત હતો. તે સમયે આર્યાવર્ત અને લંકા વચ્ચે વ્યાપાર, ધર્મપ્રસાર, લગ્નવ્યવહાર આદિ સંબંધો હતા, એમ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત સાહિત્યથી સમજાય છે. ‘લંકાની લાડી અને ઘોઘાનો વર,’ એ પ્રાકૃત લોકોક્તિ પ્રચલિત છે.

કવિ કાલિદાસનું મરણ લંકામાં રાજા કુમારદાસની વેશ્યાને ઘેર થયાનું તેરમા સૈકામાં લખાયેલો સીલોની ગ્રન્થ ‘પૂજાવલિ’ તેમ જ સોળમા સૈકાનો દંતકથાસંગ્રહ ‘પેરા કુંભ સરિતા’ જણાવે છે. ‘પેરા કુંભ સરિતા’નો નીચેનો માત્ર એક જ શ્લોક એ સંબંધી સમગ્ર કથાનો નિષ્કર્ષ આપે છે:—

एजर किवियर पिनिन् जानकिहरणए महकवूबेन्दि ।

कुमुरवत् रव् कालिदस् नम् किविन्नु हट सिय दिविपिदि ॥

ભાવાર્થ—જનકીહરણ અને બીજાં મહાકાવ્યો સહેલાઈથી રચી અમરકીર્તિ મેળવનાર કુમારદાસે કવિ કાલિદાસની પાછળ પોતાના દેહનો ભોગ આપ્યો.

આ તેમ જ અન્ય સીલોની ગ્રન્થથી કાલિદાસના મરણનો પ્રસંગ લંકામાં નીચે પ્રમાણે બન્યાનું જણાવાય છે:—

મૌર્ય વંશના, લંકાના રાજા મુદ્ગલાયનનો પુત્ર કુમારદાસ તેના મરણોત્તર રાજ્યપાટો ખેઠો. એ બૌદ્ધધર્મપ્રવર્તક સમ્રાટ અશોકનો વંશજ હતો. અશોકનો એક પુત્ર અને એક પુત્રી બૌદ્ધધર્મ પ્રસારવા લંકા ગયાં હતાં અને તેમને આર્યાવર્તમાંથી અશોકે પવિત્ર ઓધિસત્વ વટવૃક્ષની શાખા ત્યાં મોકલી આપી હતી. એના વંશમાં કુમારદાસ થયો. તે બૌદ્ધધર્મી હતો. એણે આર્યાવર્તનાં અનેક મહાતીર્થોની યાત્રા કરી હતી. તે દરમિયાન તેણે ધણા સંસ્કૃત કવિઓનાં મહાકાવ્યોના ગ્રંથો ઉતરાવી લીધા હતા. કહેવાય છે કે તેને કાલિદાસના કાવ્ય રઘુવંશ ઉપર પરમ પ્રીતિ હતી. તેથી તેના અનુકરણમાં એણે જનકીહરણ રચ્યું છે.

તે વિષે જાણુની સુકિતમુકતાવલિ જણાવે છે કે:—

જાનકીહરણં કર્તું રઘુવંશે સ્થિતે સતિ ।

કવિ કુમારદાસશ્ચ રાવણશ્ચ યદિ ક્ષમઃ ॥

ભાવાર્થ—રઘુરાજનો વંશ અસ્તિત્વમાં હોવા છતાં જાનકી-સીતાનું હરણ કરવાને કોણ સમર્થ છે ? રાવણ. રઘુવંશનું મહા કાવ્ય હોવા છતાં જાનકીહરણ કાવ્ય કોણ રચવા સમર્થ છે ? અલબત્ત કુમારદાસ.

કાલિદાસના મરણ માટે કહેવાય છે કે, રાજા કુમારદાસને સમસ્યાઓ પૂછવાની ટેવ હતી. તે લંકાના સુપ્રસિદ્ધ ‘સપ્તભોધિવટ’ નામના મહાન આરામ પાસેના ‘માતર’-માહાતીર્થ નામના સ્થળમાં રહેતી, એક સુન્દર વેશ્યાને ત્યાં નિત્ય નિત્ય જતો. એક વખતે તેણે વેશ્યાના ધરની ભીંતે—

કમલે કમલોત્પતિઃ શ્રૂયતે ન તુ દ્રશ્યતે ।

ભાવાર્થ:—કમલમાંથી કમલ ઉત્પન્ન થયલું સાંભળ્યું છે ખરું, પણ તેવું કંઈ જોયું નથી.

આવી સમસ્યાના શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ લખ્યો અને નગરમાં ઢાંડી પીટાવી કે આ પૂર્વાર્ધનું ઉત્તરાર્ધ રચનારને બારે ધનામ આપવામાં આવશે. વેશ્યા બીડી લોભી હતી. બનવા કાલ તે કાલિદાસ આર્યાવર્તમાંથી કાઢી ખાસ પ્રસંગને અંગે કુમારદાસને મળવા લંકા આવ્યો હતો. તેનું આવી બનેલું હોવાથી સાચકાલનો સમય અન્યત્ર ગાળવાનો વિચાર કરી, આ જ વેશ્યાને ત્યાં તે ઉતર્યો હતો. તેણે વેશ્યાના ધરની ભીંતે પેલો શ્લોકાર્ધ જોયો અને વેશ્યાને ઉદ્દેશીને એ શ્લોકાર્ધ લખાવેલો સમજી, તેને પ્રસન્ન કરવા એનું યોગ્ય ઉત્તરાર્ધ બનાવી, તે જ પૂર્વાર્ધની નીચે જ નીચેનું ઉત્તરાર્ધ લખી નાંખ્યું:—

કાલે તવ મુખામ્બોજે દૃષ્ટમિન્દીવરદ્વયમ્ ।

ભાવાર્થ—હે બાલા ! તારું એ કહેવું ખરું નથી. તું જ જોને કે તારા મુખકમલમાં બે કમલો (નેત્રો) જણાય છે.

વેશ્યા બીડી ચપરખંધી અને લોભી હતી. પણ કંઈક અફસની ઉણી હતી. પોતાનામાં કાવ્યશક્તિની છતાં ન હોવા છતાં તે હોવાનો

દાવો કરવા તત્પર થઈ. તેણે કાલિદાસની ઉત્તમ કૃતિ જોઈ, તેનું માન પોતે જ ખાટવા અને તેનું ઇનામ મેળવવા દુષ્ટ નિશ્ચય કર્યો અને તે જ રાત્રિએ કાલિદાસને મારી નાંખ્યો.

ખીજે દિને કુમારદાસ ત્યાં આવ્યો, ત્યારે પેલી સમસ્યાનું ઉત્તરાર્ધ પોતે રચ્યાનું જણાવી, વેશ્યાએ ભારે શેખી કરી. પરંતુ કુમારદાસ એ કૃતિ તેની નથી, એ ચેત્યો. કારણ એ ઉત્તરાર્ધમાં બાલે પદ હતું તેથી એ વેશ્યાની કૃતિ નથી પણ તેને ઉદ્દેશીને કાંઈ એ તે રચી છે, એમ સ્પષ્ટ સમજાયું; અને રાજ્યનીતિનિપુણ કુમારદાસની ખાત્રી થઈ કે, એ જ વેશ્યાએ લોભમાં મારા માનપાત્ર પૂજ્યગુરુ કાલિદાસને મારી નાંખ્યો છે. એટલે તેણે વેશ્યાને ભારે રચ આપી કાલિદાસને તેણે માર્યાનું તેના મુખથી મનાવ્યું.

પછી તેણે કાલિદાસના શબને યથાયોગ્ય અગ્નિસંસ્કાર કરાવ્યો. અને કુમારદાસ તેમાં ઝંપલાવી તેની સાથે બળી મુઝો. વળી કુમારદાસની, પાંચ રાણીઓ પણ તેની સાથે બેગી જ બળી મુઝી.

વાર્તા ૯૯ મી—ભોજ અને કાલિદાસનું મરણ.

એક વખતે કાંઈક કારણસર ભોજરાજાએ કાલિદાસનું અપમાન કર્યું. પોતાનું અપમાન થયું, જાણી તેમ જ અવરનવર આવા પ્રસંગો આવ્યા છતાં અને ભોજને તેની ગરજ પડતાં પાછો બોલાવવો પડેલો હોવા છતાં, આ વેળા પણ, તેની સાન પાછી ઠેકાણું ન રહી, તેથી એવા આવેશવાળા રાજા આગળ વધારે વાર રહેવામાં તેને કાંઈ પણ સાર જણાયો નહિ. આથી તે પણ આવેશનો માર્યો પોતાને ધેર ગયો. રાજાના મનમાં પણ તેને વિષે દ્વેષ રહ્યો હતો, તેથી તેણે તેને ન બોલાવ્યો. એથી કાલિદાસે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે, થોડાક દિવસ રાજાના આમંત્રણની રાહ જોવી અને જો તે બોલાવવા ન મોકલે તો પછી મારે પણ રાજાનું મુખ કદીયે જોવું નહિ.

આવો નિશ્ચય કરી, થોડા દિવસ તેણે રાજાના તેડાની રાહ જોઈ, પણ કોઈ બોલાવવા સરખુંયે આવ્યું નહિ, એટલે તેણે ગુપ્તપણે ધારાનગરમાં રહેવા વિચાર કર્યો. પછી યોગ્ય વ્યવસ્થા કરીને રાજાનું મુખ કદીયે જોવું જ નહીં, એવો પોતાના મનમાં ઠરાવ કરી પોતાની માનીતી વેશ્યાને ત્યાં ગયો અને તેને પોતાના મનની વાત કહી:—“મારો વિચાર હવે ગુપ્તપણે જ તારે ત્યાં રહેવાનો છે. કોઈ વખત રાજાને મારી ગરજ પડશે ત્યારે તે મને અવશ્ય શોધાવશે. પરંતુ હવે મારે કોઈ રીતે જાહેર થવું નથી જ. જો મારા ઘરમાં હું રહીશ તો રાજા મારો પત્તો મેળવ્યા વિના રહેશે નહીં; પણ કોઈ ઠેકાણે સંતાઈ રહીશ તો કોઈ જાણનાર નથી. દિવસના હું જંગલમાં ભરવાડને વેષે ફરીશ, પણ રાતની વખતે તારે ત્યાં હું સુવા આવીશ. તારે આ વાત કોઈની આગળ પણ જણાવવી નહિ.”

વેશ્યાએ તેમ કરવાની કપાયુક્તિ આપી, અને તેને પોતાના ઘરમાં રાખ્યો. દિવસના તે ભરવાડને વેષે જંગલમાં જતો હતો અને રાતના સૂવાને ત્યાં આવતો હતો. આ પ્રમાણે છ મહિના નીકળી ગયા. કવિરત્ન વગર રાજા મનમાં બહુ બહુ મુંઝાવા લાગ્યો. તેણે કાલિદાસને ઘેર ખચર કઢાવી તો માલમ પડ્યું કે, તે તો સાત મહિના થયાં બહાર ગયો છે અને તેનો કોઈ પત્તો જ નથી. આગળ બે ત્રણ વખત કાલિદાસ નગરમાં જ સંતાઈ રહ્યો હતો, તેથી રાજાને એમ લાગ્યું કે, તે આ વેળાએ પણ નગરમાં જ હોવો જોઈએ. તેથી તેણે ઠેકાણે ઠેકાણે ધણી ધણી શોધ કરાવી અને ધણાં ધનામો જાહેર કર્યાં પણ તેનો પત્તો જ ન લાગ્યો. આખરે રાજાએ એક યુક્તિ કરી. તેણે એક શ્લોકના પૂર્વાર્ધનાં બે ચરણ બનાવ્યાં. અને જે આ પૂર્વાર્ધનો યોગ્ય ઉત્તરાર્ધ બનાવી કાવે તેને મોટું ધનામ આપવા જાહેર કર્યું. પરંતુ પોતાની બ્રહ્મસભાના પંડિતોને તેણે સપ્ત હુકમ કર્યો કે તેમણે તેનું ઉત્તરાર્ધ કોઈને કહેવું નહિ. એ પૂર્વાર્ધ આ હતું:—

કમલે કમલોત્પતિઃ શ્રૂયતે ન તુ દૃશ્યતે ।

ભાવાર્થ:—કમલમાંથી કમલ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ સાંભળ્યું છે ખરું, પરંતુ તેમ કમલ ઉત્પન્ન થયેલું જોયેલું નથી.

આખા નગરમાં તે પૂર્વાર્ધ જાહેર કરવામાં આવ્યું. જે વેશ્યાના ઘરમાં કાલિદાસ હતો તેણે વિચાર કર્યો કે આ શ્લોકની પૂર્તિ કાલિદાસ પાસેથી હું કરાવી લેઈશ. પણ જો એ સમસ્યાપૂર્તિથી રાજા તરફથી મળવાના ધનામની વાત કરીશ તો તે તુરત સમજી જશે, અને ઉત્તરાર્ધ રચી નહીં આપે; માટે બીજી કાઈ રીતે મારે એ પૂર્તિ તેની પાસેથી કરાવી લેવી જોઈએ.

આવો વિચાર કરી, સાયંકાલે અરણ્યમાંથી કાલિદાસના આવવાનો વખત થતાં વેશ્યાએ દ્વાર બંધ કર્યા. કાલિદાસ આવ્યો ત્યારે તેણે દ્વાર ખોલ્યાં નહીં. કારણ પૂછતાં તે બોલી કે, મારી એક શંકા તમે નિવારો તો દ્વાર ખોલું. કાલિદાસે તેમ કરવા જણાવતાં તે બોલી ઉઠી:—“હે પંડિતરાજ! આ એક સમસ્યા આપ પૂરી કરો, એટલે દ્વાર ઉઘાડું:—

કમલે કમલોત્પત્તિઃ શ્રૂયતે ન તુ દૃશ્યતે ।

ભાવાર્થ—કમલમાંથી કમલ ઉત્પન્ન થાય છે, એવું કંઈક સાંભળ્યું છે, ખરું તે પરંતુ જોયું નથી.

આ સાંભળી, કાલિદાસે તત્કાલ જ ઉત્તર આપ્યો:—

બાલે તવ મુખામ્ભોજે દૃષ્ટમિંદીવરદ્વયમ્ ।

ભાવાર્થ—“હે બાલા! તારું કહેવું યુક્ત નથી. તું જોને તારા મુખકમલ ઉપર જ નેત્રરૂપી બે કમલો દેખાય છે.”

પોતાના શ્લોકનું ઉત્તરાર્ધ મળતાં પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થયાના હર્ષના આવેશમાં તેણે દ્વાર ખોલ્યું અને કાલિદાસને અંદર લીધો. બીજા દિવસે કાલિદાસે તો પોતાના નિયમ પ્રમાણે જંગલમાં જતો રહ્યો. કચેરીને વખત થતાં પેલી ગુણકા દરબારમાં આવી અને ભોજને જણાવ્યું:—
“હે મહારાજ! આપના શ્લોકનું ઉત્તરાર્ધ મેં પૂર્ણ કર્યું છે.”

આમ કહી, કાલિદાસે કહેલું ઉત્તરાર્ધ તે બોલી ગયું. તે સાંભળતાં જ ભોજની ખાત્રી થઈ કે “આ રચના વેશ્યાની નથી પણ કોઈ પુરુષે તેને ઉદ્દેશીને કહેલો આ ઉદ્દગાર છે, એમ ‘બાલે-હે બાલા!’ એવા પદ્યો

સ્પષ્ટ થાય છે. મૂર્ખ વેશ્યા તે સમજી નથી અને પોતે તે રચ્યાનું કહી મારી તેમ જ મારી બ્રહ્મસભાના પાંડિતોના આંખમાં મીઠું નાંખવા માગે છે. ખરે જ તેને ઘેર કાલિદાસ સંતાપ રહેલો હોવો જોઈએ અને આ ઉદ્દગાર ખરે જ કાલિદાસનો છે. ”

પછી તે વેશ્યાને ભોજે પૂછ્યું:—“ આ શ્લોક તને કાણુ પૂર્ણ કરી આપ્યો ? ”

વેશ્યાએ ખુમારીથી કહ્યું:—“ હે મહારાજ ! મેં પોતે જ એ પૂરો કર્યો છે, એમાં કાંઈ શંકા લાવવા જેવું નથી. ”

રાજાએ જરા ક્રોધે ભરાઈને કહ્યું:—“ નહિ, આ શ્લોક તારો કરેલો નથી. કાંઈ પુરૂષે તારી પ્રત્યે આ ઉત્તરાર્ધ દ્વારા ઉદ્દગાર કાઢેલો છે. તારા ઉત્તરાર્ધનું બાલે પદ તારી શરમ રાખતું નથી. માટે જે ખરું હોય તે કહી દે. ”

આ સાંભળી વેશ્યા ગભરાઈ ગઈ, એટલે ભોજે લગાર સખ્તાઈથી કહ્યું:—“ ખરે જ આ ઉત્તરાર્ધ કાલિદાસે તને બનાવી આપેલું છે. ”

એટલે વેશ્યા થોડી હિંમત આવતાં બોલી:—“ મહારાજ ! કાલિદાસ ક્યાં છે તે હું જાણતી નથી. ”

રાજાએ વધારે ક્રોધિત થઈને કહ્યું:—“ જો તું ખરું નહિ બોલું તો હું તને શિક્ષા કરીશ. જો ખરું બોલીશ તો હું તને ધનિમ આપીશ. વળી હું કાલિદાસને અને તને અભયવચન આપું છું. માટે જે સત્ય હોય તે કહી દે. ”

હવે ખરી વાત કહ્યા સિવાય છૂટકો નથી જાણી, રાજાને એકાંતમાં લઈ જઈ તેણે કહ્યું:—“ નિત્ય એક પ્રહર રાત જતાં કાલિદાસ મારે ઘેર આવે છે. તે આખોયે દિવસ ભરવાડને વેષે જંગલમાં રહે છે. તેથી જો રાતની વેળા મારે ત્યાં આપ પધારશે તો તેની સાથે આપનો મેલાપ થશે. પણ એ ખબર મેં આપને આપી છે, એમ તે સમજી જશે તો તે બીજી વખત મારે ત્યાં આવતો અટકશે. ”

રાજાએ તેને તેવી સાવચેતી રાખવાની ખાત્રી આપી.

પછી ભોજે તેને ધનામ તથા બક્ષીસ આપી રવાના કરી. રાતના મુકરર કરેલો વખત થતાં ભોજરાજા એ વેશ્યાને ઘેર ગયો અને બહારથી તેણે ખૂબ પાડી. ભોજનો સ્વર ઓળખી કાઢી, કાલિદાસ મનમાં બોલ્યો:—“ અરે ! હું તે કેવો મૂર્ખ કે આ વેશ્યા ઉપર મેં વિશ્વાસ રાખ્યો ! વેશ્યાનો તે વિશ્વાસ હોય ! ” વલ્લિક અને વેશ્યાનો વિશ્વાસ કરનારો વલુમોતે મરે છે, ” એ હું અનેક વખતના અનુભવોથી જાણતો હતો, છતાં મેં વિશ્વાસ અયોગ્ય જન ઉપર મૂક્યો. તો આ વેળા આવી. ખેર, હવે બનવા કાળ હતું તે બન્યું ! પણ મારે ભોજને મારું મોંદું તો બતાવવું જ નથી. ”

વેશ્યા તેની મુખકલા તેમ જ ચેષ્ટાથી સમજી ગઈ કે, કાલિદાસ ભોજને મોંદું બતાવવા માગતો નથી, તેથી તેને સાંત્વન આપતી કહેવા લાગી:—“ કવિરાજ ! એમાં કાંઈ મારો અપરાધ નથી. આપને રાજાએ પોતે જ શોધી કાઢ્યા છે. પણ તેઓ આપને ચહાય છે માટે તેમનાથી શા માટે સંતાઓ છો ? ”

કાલિદાસ:—“ મારા મનનો નિશ્ચય હવે ફરે તેમ નથી. મારે રાજાને મારું મુખ દેખાડવું નથી. તું દરવાજો નહિ ઉઘાડે તોયે તે બારણું તોડાવીને પણ અંદર દાખલ થશે. તેથી તારું શ્રેય નહિ થાય. માટે મારું માથું પ્રથમ તું કાપી નાંખ, એટલે થયું. ”

વેશ્યા સ્ત્રીજાત તેથી તે કામ કરવા તેની છાતી ન ચાલી. એટલે કાલિદાસે પોતાના હાથમાં *ખડ્ગ લીધું અને તે વડે પોતાને હાથે જ

* આ વાર્તામાં પાકેર ધણા જ છે. કેટલાક એમ જણાવે છે કે, વેશ્યાએ જ સમસ્યાપૂર્તિ પોતે કર્યાનું અને ધનામ પોતે જ ઉપાડી જવાનું ધારી, રાજાને તે પૂર્તિ જણાવવા આગમ્ય કાલિદાસને મારી નાંખ્યો હતો, અને તેને રાજાએ સતાવી ત્યારે ખુનનું કૃત્ય ક્યુલ કીધું. પછી રાજાએ કાલિદાસને અગ્નિસંસ્કાર કરાવ્યો અને પોતે તેની ચિતામાં પડી બળી મુક્યો.

પોતાનું માથું કાપી નાંખ્યું. તે જ પળે વેશ્યાએ દરવાજા ઉઘાડ્યો. રાજાએ બહાર ઉભે ઉભે તે બંને વચ્ચેનો બધો વાદવિવાદ સાંભળ્યો હતો, અને તેમાં અંદર આવતાં કાલિદાસને મરણ પામેલો જોયો. એટલે તે તો અદૃશ્ય જોઈ પ્રથમ સ્તાંભિત જ થઈ ગયો. પછી ભાન આવતાં તેના મનમાં આવા ઉપરાજાપરી ઘોળાવા લાગ્યા:—

“ અહો ! આ કેવો ધીર અને વચનપાલક છે ! મને જીવતાં મોંદું ન બતાવવું, એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો, તે એણે આખરે પાળ્યો. આખી પૃથ્વી શોધીશું તો પણ આના જેવો માણસ મને ક્યાંયે મળનાર નથી. હું જ મૂર્ખ કે, વારંવાર તેનું અપમાન કરતો હતો. એ જ મારો ખરો પરીક્ષક હતો. મારાં અપમાનો અવરનવર સહેવા છતાં જેમ લુપ્ધ ભમરો કમલ ઉપર જ ધાઈધાઈને દોડે છે અને આખરે તેમાં રાત્રીએ ખીડાઈને પણ મરવા તૈયાર રહે છે, તેમ કાલિદાસે મારી પાછળ કર્યું છે. અરેરે ! મારા મનની વાતો હું હવે કોને કહીશ ? એ ગયો તો પછી મારે પણ જીવીને હવે શું કરવું છે ? ”

આવો છેવટનો ધૂરો વિચાર આવતાં, આવેશના માર્યા રાજાએ મ્યાનમાંથી પોતાની તરવાર બહાર કાઢી અને પોતાનું ગળું કાપવા માંડ્યું. તે જ વખતે કાલિદાસની ઈષ્ટ આદ્ય-શક્તિ સરસ્વતી પ્રત્યક્ષ થઈ અને તરવાર ગળે પડતી અટકાવતાં “હાં હાં,” કહી, તેનો હાથ પકડી લીધો. પછી આશ્વાસન દેતાં દેવી બોલી:—“હે ભોજ ! તું શા માટે આમ આયુષ્ય ખૂટ્યા વિના મરવા તત્પર થયો છું ? હું તારી ઉપર પ્રસન્ન થઈ છું. માટે ઈષ્ટ વર માગ.”

રાજાએ તરવાર મ્યાન કરતાં કહ્યું:—“ માતાજી ! મારી ઉપર આપ પ્રસન્ન થયાં હો તો આપના ભક્ત કાલિદાસને પુનર્જીવન આપો. ”

દેવી:—“ રાજા ! એનું આયુષ્ય હવે પૂરું થઈ રહ્યું છે. માટે જ તું તારું અડધું આયુષ્ય એને આપે તો એ જીવતો થાય. ”

ભોજ:—“ માતા ! મારું આયુષ્ય હવે કેટલું અવશેષ છે ? ”

દેવી:—“ પાંચ મહિના. ”

ભોજ:—“ મારા આયુષ્યનો અડધો ભાગ હું એને આપું છું. માટે હે દેવી ! હવે એને સજીવન કરો ”

દેવી:—“ તથાસ્તુ. એનું માથું ધડ સાથે જોડી દે. ”

તેમ કરતાં તરત કાલિદાસ ઉઠીને ઉભો થયો. મહાકાળી બંનેને દર્શન આપી અદૃશ્ય થયાં. ભોજ અને કાલિદાસ બંને એકમેકને ભેટયા. પોતે મરણ પામ્યો હતો પણ રાજના આપેલા અડધા આયુષ્યથી પોતે જીવતો થયો, એવી પોતાની ઉપર રાજની મમતા અનુભવતાં કાલિદાસની આંખોમાંથી આનંદનાં આંસુઓની ધારા ચાલી.

પોતાના બાકી રહેલા આયુષ્યમાં પરમાર્થ અને ઇશ્વરપદની પ્રાપ્તિના ઉપાય કરી બંને જણ એકે વખતે થોડા વખત પછી પરલોક-વાસી થયા.

(ભાગ ૫ મો સંપૂર્ણ.)

આપણે અંતમાં એટલું જ ઇચ્છીશું કે,

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिदुःखभाग्भवेत् ॥

કાલે વર્ષતુ પરજન્યો પૃથિવી સસ્યશાલિની ।

देशोऽयं क्षोभरहितो मानवाः सन्तु निर्मयाः ॥

ભાવાર્થ—સર્વ જન સુખી થાઓ, સર્વ રોગથી રહિત થાઓ, સર્વે કલ્યાણકારી કૃત્યો જુઓ, કોઈ પણ દુઃખનો ભાગી થશો માં; સમયે દેશમાં વર્ષાદ વરસજે, પૃથ્વી ધાન્યથી ઉભરાજે, આ દેશ ક્ષોભ-આપત્તિ આદિના ખળભળાટથી મુક્ત રહેજે; અને માનવો નિર્ભય થાજે. ”

રૂ. ૫૦૦ માં એક નાની સરખી લાયબ્રેરી બનાવી શકાય તેવા ચુંટી કાઢેલાં

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપનીમાં મળતાં ઉપયોગી પુસ્તકોનું લીસ્ટ:—

રૂ. આ.	રૂ. આ.
સરસ્વતીચન્દ્ર લાગ ૧, ૨, ૩, ૪ ... ૬-૮	ભરૂચાકૃત મીલ એન્જન, બ્રાઇલર ગીયરીંગ ૧૧-૦
પ્રેમાનંદ કાવ્ય ... ૫-૦	એલચીદાણાકૃત મીકેનીકલ એન્જનીયરનેા
બહુરૂપી-બબર લાગ ૧ થી ૬ ... ૧૦-૦	મદદગાર ... ૭-૦
નીલમ માણિક લાગ ૧ થી ૮ ... ૧૦-૦	કમર્શીયલ કેલેન્ડર ચાને હીંદી વેહીપારી
મધુરી લાગ ૧-૨ (સચિત્ર નવલકથા) ૩-૮	પંચાંગ ... ૨-૮
વૈદક વિજ્ઞાન ચક્ર વોલ્યુમ્સ ૧-૨ ... ૧૫-૦	મુબઈમાં ચાલતા કાચા પાકા તોલના
સંધ્યા અથવા મરાઠી રાજ્યનો સૂર્યાસ્ત ૦-૧૨	હીસાબોની ચાપટી ... ૨-૦
સેલેફ બપાનીઝ ટીચર ... ૨-૦	બસો વર્ષનું પંચાંગ ... ૩-૦
ગુજરાત સર્વસંગ્રહ ... ૨-૦	બ્રહ્માનંદ કાવ્ય ... ૧-૧૨
પતિવ્રતા સતીઓ (સચિત્ર) ... ૩-૦	પોકેટ ઇંગ્લિશ ગુજરાતી ડિક્શનેરી ... ૨-૮
આંશીની રાણી ... (") ... ૨-૦	ઇંગ્લિશ ગુજરાતી ડિક્શનેરી ... ૪-૦
ગુજરાતની જુની વાર્તા (") ... ૨-૦	વહુને શીખામણ ... ૧-૦

ક્ર. આ.	ક્ર. આ.
પ્રીરોઝ માહિલ યાને દોલત (બહુજ રસ- દાયક નવલકથા કર્તા જરખાઇ એદલજી)	૨-૮
પુખસુરત મઝ્કાર ...	૨-૮
લોર્ડ એકનના નિબન્ધો ...	૧-૮
દીલ્હીની સુલતાના રજયાએગમ ...	૧-૮
કાયદાનો શિક્ષક ...	૮-૦
ગુજરાતી સીવીલ પ્રોસીજર કોડ ...	૭-૮
ગુજરાતી એરેબીયન નાઇટસ ...	૬-૦
વાલ્મિકી રામાયણ ...	૬-૦
કથાસરિત્સાગર વોલ્યુમ્સ ૧-૨ ...	૫-૦
પ્રેક્ટીકલ એસ્ટ્રોલોજી (હોમીયાર ફ્રીટ)	૩-૮
અહગણિત ...	૧-૦
તેજપ્રભા (નવલકથા) ...	૧-૧૨
કરણુધેલો ...	૧-૧૨
રજનીકાંત ...	૧-૮
નવી જી'દગી ...	૨-૦
ઘોલા ધાંચીનું કુટુંબ ...	૧-૪
ઇગલ'ડનો ઇતિહાસ ...	૧-૮
વનસ્પતિશાસ્ત્ર ...	૧૦-૦
ચરક સંહિતા વોલ્યુમ પહેલું	૫-૦
પાંચપ્રેમ કથા ...	૦-૬
બારીસ્ટરની બેરી ...	૨-૮
શાંતિપ્રિયા (સચિત્ર નવલકથા)	૨-૮
નિરંજની અથવા વરઘેલી વનિતા	૨-૮
કુસુમ કલા (નોવેલ) ...	૨-૮
અનંગ વિષ (સચિત્ર નવલકથા)	૨-૮
વેરની વસુલાત ...	૩-૪
માનવશાસ્ત્ર અથવા મસ્તક વિદ્યા અને મુખ	૫-૦
સામુદ્રિકશાસ્ત્ર ...	૩-૮
પ્રેક્ટીકલ સાઇકિલોજી (હોમીઆરફ્રીટ)	૬-૦
તુલસીકૃત રામાયણ મૂળ તથા ગુજરાતી	૬-૦

ક્ર. આ.	ક્ર. આ.
સુખલક્ષણ શાસ્ત્ર ...	લાલા લજપતરાય ...
હાજીઆખાનાં સાહસ કર્મો ...	ચાણુક્ય નન્દિની અથવા ચર્ય્ય અને સુંદરી ...
નિર્દોષ હિમકલા (સચિત્ર નવલકથા) ...	બેટનો બલવો અથવા રાજબા રણસુન્દરી ...
બહાદુર કલો અને અનાથ તારા ...	પાટણની પ્રભુતા ...
બહાદુર કલો અને પ્રમાદ સુંદરી ...	ભારત લોકકથા ભાગ ૧ થી ૮ ...
કવિતા પ્રવેશ ...	શંકરાનંદી ભગવદગીતા ...
કાવ્ય માધુર્ય ...	ગુજરાતી પીનલકોડ ...
સ્ત્રીઓની મહત્તા ...	સ્ત્રીશાસ્ત્ર ...
મણી અને મોહન અથવા ભાગ્યહીન ભાઈ ...	સ્નેહાંકુર ...
બેહિન ...	વિશુદ્ધ પ્રેમ જ્યોતિ યાને વિલાસી રમણી ...
યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ વોલ્યુમ ૧-૨ ...	પ્રેમપ્રભાવ ...
શ્રીમદ્ ભાગવત ભાષાંતર ...	કિન્ડર ગાર્ટન ...
વિવેકાનંદ વિચારમાલા વોલ્યુમ ૧ થી ૫ ...	લતા અને લલિતા ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪ ...
અનંગભદ્રા અથવા વલ્લભીપુરનો વિનાશ ...	નવલગ્રંથાવલી ભાગ ૨, ૩, ૪ ...
હીરાકંઠી ...	કુસુમાવલી ...
	દોનક માહાલ ...

(૫૦૨)

૩. આ.	૩. આ.
મનુ અને ભાનુ ...	૧-૮
કાદંબરી...	૨-૧૨
નીતિ દર્પણ	૨-૮
કૃષ્ણચારત્ર	૧-૮
પોર્ટુગીઝ ભાષાનો ભોમીઓ	૨-૮
મૂર્તિ દીક્ષા અને સમયસમીક્ષા, ભારત પ્રભોધ	૧-૪
એસ્ટર ગ્રીલ્ડનો પુત્ર પ્રતિ ઉપદેશ	૧-૮
ભોજ અને કાલિદાસ (સચિત્ર)	૪-૦
હિન્દુસ્તાનના દેવો	૪-૮
નિવૃત્તિ વિનોદ	૧-૪
અનન્તાનુભૂતિ કિંવા અનન્ત જીવન	૨-૪
રતન લોજનું રમખાણ	૨-૮
એક પત્થરનો પ્રતાપ	૨-૮
કાવ્યદોહન ભાગ ૧, ૨, ૩, ૭, ૮	૧૪-૮
નર્મકવિતા	૪-૮
વિષવૃક્ષ ...	૦-૧૨

૩. આ.	૩. આ.
દુઃખી દાદીબા અથવા એક પરીનનો પસ્તાવો	૩-૮
શીરીનની કાદાણી અથવા અંજરબાગની કતલ	૫-૦
સુકન્યા સાવિત્રી નાટક	૧-૮
દુનીયા કે દોજખ	૨-૮
જીવતું દોજખ	૨-૦
પૃથુરાજ ઔહાણ અને ચંદ્રબરદાઈ (સચિત્ર)	૨-૦
મોતીના પડદા સંગ્રહ	૩-૮
વિવિધ સુખાભાસ	૨-૮
જ્યોતિષ કલ્પતરુ વોલ્યુમ્સ ૧-૨	૭-૦
ખતક પારિખત	૫-૦
શયતાનનો સાથી	૨-૮
જ્ઞાનચિન્તામણી	૨-૮
મોક્ષ મંદિર	૨-૮
અપવાસ ભાગ ૧-૨	૨-૧૦
જીવનશક્તિનું બન્ધારણ	૧-૮
સ્ટેન્ડર્ડ ઇંગ્લિશ-ગુજરાતી ડિક્શનેરી	૨૦-૦

રૂ. આ.	રૂ. આ.
જહાંગીરનામું ...	૫-૦
ક્રીસમતની ક્રીશતી... ..	૨-૮
ગુણ લક્ષ્મી ...	૨-૦
માનવ-શયતાન અથવા પિશાચોની પ્રપંચબલ	૧-૮
વસંત વિહાર ...	૫-૮
સરસ્વતી (નવલકથા) ...	૪-૦
પ્રપંચ બલ (નવલકથા) ...	૦-૧૦
શારીર અને વૈદકશાસ્ત્ર ...	૪-૦
શારંગધરસંહિતા... ..	૨-૮
કોટન કાર્ડિંગ અને સ્પીનીંગ ...	૧-૦
ગંધાતો ગુલાબ (નોવેલ) ...	૨-૮
લીજો ભરભરીઓ ...	૧-૦
ચાલીસ હજારનો ચાનજી ભાગ ૧, ૨... ..	૨-૮
પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર (સંસ્કૃત) ...	૨-૮
ધરવૈદ્ય	૧-૮
બાલકની માવજત અને સુવાવડ ...	૧-૦
ઉપનિષદો મૂલ તથા ગુજરાતી ભાષાંતર	૫-૦
તત્વાનુસંધાન મૂલ તથા ગુજરાતી ભાષાંતર	૨-૮
સંગીત રામાયણ	૨-૦
શ્રીમાન સુરાધીશ અથવા રસગંગા રમતલાવડી	૧-૮
ઓમર પાશા	૫-૮
રાજયોગી ભાગ ૧, ૨ (નવલકથા) ...	૪-૦
નિરગુણ લક્ષ્મી અને ગદ્યગુણ લક્ષ્મી... ..	૦-૧૦
લંડન રામય રહસ્ય ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪	૪-૦
યર્બુવેદી આનિહિક સૂત્રાવલી ...	૨-૮
પ્રવીણ સાગર સટીક. મ્હોટો સચિત્રઅસલી	૧૨-૦
પુરુષ શાસ્ત્ર	૨-૮
મૂર્તિની આંખનો હિરો	૧-૦
મુશકીલ આશાન	૨-૮
હુકદારનો હુક	૨-૮
હમશીર કે શમશીર	૧-૮
અક્કદમંદ બેવકુદ	૧-૦

પ્રહાસ્યૂત્ર શાંકર ભાષ્ય વોલ્યુમ્સ ૧, ૨ ...	૧૧-૦	૩-૦	નવલગંગા (સચિત્ર નવલકથા)	૩-૦
શ્રીભાષ્ય વોલ્યુમ્સ ૧, ૨	૬-૮	૧-૮	લાલમલાલ અથવા સુરતી સહિલાણી	૧-૮
કવિતા અને સાહિત્ય ...	૩-૮	૨૦-૦	ગુજરાતી કુરાન ...	૨૦-૦
યુરોપીયનોના પૂર્વ પ્રદેશ આદિ સાથે વ્યાપાર.		૨૦-૦	ગુજરાતી શબ્દકોષ....	૨૦-૦
વોલ્યુમ્સ ૧, ૨, ૩, ૪, ૫ ...	૧૬-૮	૦-૧૪	કવિતા કલાપ ...	૦-૧૪
ટોડ રાજસ્થાન ...	૧૦-૮	૩-૦	વ્યાજની જંગી ...	૩-૦
ગુલામગીરીનો ગજબ (સચિત્ર નવલકથા)	૨-૦	૧-૦	શુકીયાશા અને એડીઆનોપલ	૧-૦
મંદારિકા અથવા મદદોલી મનોરમા ,....	૩-૦	૧-૦	ભાગલ્યામાલા નંબર ૨ ...	૧-૦
સંજોગનો ભોગ (સચિત્ર) ...	૨-૮	૧-૮	ભાગલ્યામાલા નંબર ૩ ...	૧-૦
બેદીલ કે બેવકા ...	૨-૮	૧-૮	જમશેદની જેહેમતો	૧-૮
ગુજરાતી મટીરીયા મેડીકા ...	૬-૦	૧-૪	કરો તેવું પામો યાને સોનેરી ટોલીનો ઉસતાદ	૧-૪
હુઝી દીના ...	૨-૮	૨-૮	મોતી ગૌરી ...	૨-૮
એલાર્ડ પીયરથી બ્રીટન (સચિત્ર)	૩-૮	૨-૦	એકસેલસીયર મ્યુઝીક ગાર્ડિડ	૨-૦
લલિતનાં કાવ્યો ...	૧-૦	૧-૮	તકદીરની તકલીફ ...	૧-૮
મણીકાંત કાવ્યમાલા (સચિત્ર)	૨-૮	૧-૮	દોલતે દુનિયા ...	૧-૮
ભરત ગુંથણ ...	૨-૦	૧-૮	શયલા કુમારી ...	૧-૮
		૨-૦	મારી વીઝ વાર્તાઓ (સચિત્ર વાર્તા સંગ્રહ)	૨-૦

ઝેચેન દુનીયા	૧-૦
ખીલોરનો ખુચ	૨-૦
સમરકંદનો શાહાબદો	૧-૮
ઝેહરે કાતીલ યાને ત્રણ નવાઇની નાબઝો.	૧-૮
ખુબસુરત મઝ્કાર	૨-૦
સ્ત્રીનો સાચો સલાહકાર	૧-૮
મોહન મહાલ	૨-૮
સત્ય, શિયળ, જ્ઞાન નીતિ અને ભક્તિભાવથી ભરપૂર					
અમર ચરિત્ર ભાગ ૧-૨-૩ દરેકના	૨-૮
લલિતનાં કાવ્યો	૧-૦

નીતિ દર્પણ.

જેમાં હુરકોઈ મનુષ્ય જાતિ, ખાલ યુવાન વા વૃદ્ધ મરદ વા સ્ત્રી, રાજા વા રાણી, ઠાકર, વા ચાકર, કારીગર વા મજૂર, મહેતા, વકીલો, ઘેરિસ્ટરો, મુખત્યારો અને તેના અસિલો, રેલવે તેમજ પોસ્ટ ખાતાના તમામ નોકરો, નાણાવાળીઓ, કારીગરો અને મજૂરો, ઈત્યાદી હુરકોઈ મનુષ્યને, તેમજ બાળકને, ગમત સાથે જ્ઞાન આપનાર, કલેશને કાપનાર સંપને સ્થાપનાર, વેરને વીશારનાર, ધૈર્ય મનધારનાર, જનને સુધારનાર, આજીવન ઉદ્યોગી, અને ઉદ્યોગીને દ્રવ્ય આપનાર, તંદુરસ્તી સાચવનાર ઈત્યાદી, હુરકોઈ અનીતિ કે અનાચારથી દુર રાખનાર, ઈત્યાદી ગુણોથી ભરપૂર, રસ અને ચત્કારવાળાં વાક્યોનો મોટો સંગ્રહ કરવામાં આવેલ છે. કિમ્મત. રૂ. ૨-૮-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની મુંબઈ

Printed by C. S. Deole, in the Bombay Vaibhav Press,
Servants of India Society's Building, Sandhurst Road,
Girgaum, Bombay.

Published by N. M. Tripathi Manager N. M. Tripathi & Co.
Bookseller, and Publishers Kalbadevi Road, Bombay.

